

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ

ખંડ ૩

અધ્યાય ૮

(પ્રાકૃત વ્યાકરણ)

સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક

પંડિત ખેચરદાસ જીવરાજ દાશી

જૈન વિદ્યા સંઘ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત
સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ

ખંડ ૩

અધ્યાય ૮

(પ્રાકૃત વ્યાકરણ)

સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક
પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ ખોર
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

SIDDHAHEMA ŚABDĀNUŚĀSANA
by

Acharya Hemachandra
Vol. III : Book 8 (Prakrit Grammar)

edited by
Pandit Bechardas Jivaraj Doshi

: પ્રકાશક :
જે. બી. સે. ડિલ
અધ્યક્ષ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૮

નકલ : ૧૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૨૫=૦૦

Published by the University Book Production Board, Gujarat under the Centrally Sponsored Scheme of Production of and Literature in Regional Languages at the University of the Government of India in the Ministry of Education Social Welfare (Department of Culture), New Delhi."

: મુદ્રક :
ડૉ બીજાલાલ બાવસાર
વામીનારાયણ મુદ્રણ મંદિર
૧૨૧, પુરુષોત્તમનગર, નવાવાડન
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

: મુખ્ય વિક્રેતા :
મેસર્સ જાલગોવિંદ બુકસેલર્સ
મોડલ સિનેમા પારે
બાલાહનુમાન, ગાંધી રોડ
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અને એ માટે યુનિવર્સિટી કક્ષાએ અંગ્રેક વિદ્યાશાખા માટે વિપુલ અંચસામગ્રી તૈયાર થવી જોઈએ. એ હેતુથી કેન્દ્રીય સરકારે આર્થિક સહાય આપીને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાનાં પુસ્તકો અને સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાની યોજના ઘડી અને તેને સાકાર કરવા માટે ૧૯૭૦ માં આ બોર્ડ રચનામાં આવ્યું. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી આ કાર્ય માટે મળતાં અનુદાન ઉપરાંત એપ્રિલ ૧, ૧૯૭૬ થી આ યોજનામાં રાજ્ય સરકારે પણ અમુક અનુદાન આપવાનું સ્વીકાર્યું છે.

આ યોજનામાં રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓના પ્રાધ્યાપકો અને અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા યુનિવર્સિટી કક્ષાના અભ્યાસક્રમને આવરી લેતાં પાઠ્યપુસ્તકો અને અન્ય સંદર્ભગ્રંથો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે અને એ કાર્ય હજુ વર્ણ્યમ્યું ચાલુ જ છે.

આ અંચનિર્માણ યોજનાના એક ભાગ રૂપે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ પશુટીકાટિપ્પણી સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે એટલે આ યોજના હેઠળ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’ પ્રકાશિત કરતા આનંદ અનુભવું છું. એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે એનું સંપાદન-અનુવાદન-વિવેચન આ વિષયના જ્ઞાતા અને અનુભવી વિદ્વાન પંડિત બેચરદાસજીએ સ્વીકાર્યું છે.

પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી પુસ્તક વાપરનારની સરળતા ખાતર તેને નીચે પ્રમાણે ત્રણ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે :

ખંડ ૧...અધ્યાય ૧ થી ૪

ખંડ ૨...અધ્યાય ૫ થી ૭ તથા ધાતુપાઠ

ખંડ ૩...અધ્યાય ૮ (પ્રાકૃત વ્યાકરણ)

તેનો આ ખંડ ૩ વાચકોને સાર કરતાં આનંદ થાય છે.

ખંડ ૧ અને ૨ છપાઈ રહ્યા છે ને થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે -- જતાં દરેક અંચનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે.

આ ગ્રંથ આ વિષયમાં રસ લેતા બધા જ વિદ્યાર્થીઓને, અભ્યાસીઓને
વિદ્વાનોને પણ ખુબ જ ઉપયોગી નીવડે એમ છે. આ બધાનો આવકાર
ગ્રંથ પામશે એવી હાર્દિક અપેક્ષા છે.

સિર્સ્ટી મેનિમાર્સ બોર્ડ,

111 રોડ, અમદાવાદ-૬.

૧૯૭૮.

જે. બી. સંડિક

અધ્યક્ષ.

પ્રસ્તાવના

યુનિવર્સિટી. નિર્માણ બોર્ડ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રવિરચિત સિદ્ધાંત શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ નામના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. તેનો આ આઠમો અધ્યાય એક ખંડ રૂપે જુદો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. તેનો થોડોવજો પરિચય આપવો અત્રે અસ્થાને નહિ ગણાય.

મહર્ષિ પાણિનીએ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમા જેમ સંસ્કૃત ભાષાનું વિશદ વ્યાકરણ નિર્મેલ છે તેમ તે જ મહર્ષિએ પોતાના માનીતા વેદોની ભાષાનું પણ વ્યાકરણ રચેલ જ છે. વેદોની ભાષાનું નામ વૈદિક ભાષા અથવા છન્દસાં ભાષા એટલે જાંદસભાષા છે. તેમ આચાર્ય હેમચન્દ્રના સામાન્ય જૈન આગમેની ભાષાનું નામ આર્ષપ્રાકૃત ભાષા છે અથવા અર્ધમાગધી પ્રાકૃત ભાષા છે.

જે ગ્રંથોનું નિર્માણ જૈન ઋષિઓએ મગધ-ગિહારની લોકભાષામાં કરેલ છે, તે લોકભાષાનું નામ અર્ધમાગધી પ્રાકૃત ભાષા છે. આ પ્રાકૃત ભાષાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : લૌકિક પ્રાકૃત ભાષા અને આર્ષપ્રાકૃત ભાષા. 'ગૌડવહો' 'સેતુબંધ' અને 'કપૂરમંજરી' વગેરે ગ્રંથો લૌકિક પ્રાકૃત ભાષામાં છે. અને 'આચાર અંગ' વગેરે મૂળ જૈન આગમ ગ્રંથો તથા બીજા કેટલાક જૈન ગ્રંથો આર્ષપ્રાકૃત ભાષામાં છે.

પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે અથ પ્રાકૃતમ્ તથા આર્ષમ્ એવાં પ્રાથમિક સૂત્રોની રચના દ્વારા સમયે પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ રચેલ છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે એવી જાતનો વિચાર કરેલ છે કે પંડિત લોકો, વિના પ્રયાસે પ્રાકૃત ભાષા જલદી શીખી જાય એ રીતે પોતે આઠમો અધ્યાય સર્જેલ છે, સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના પૂરી થતાં જ એટલે તે વ્યાકરણના સાત અધ્યાયો પૂરા થતાં જ પછી તરત જ આઠમો અધ્યાય રચેલ છે. અને એમ કરીને આચાર્યે એમ સાબિત કરેલ છે કે સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાકૃત ભાષા એ બંને વચ્ચે અસાધારણ સમાનતા હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાને જાણુકાર ધણા જ ઓછા પ્રયત્ને પ્રાકૃત ભાષાને શીખી શકે છે. એમ વિચારીને આચાર્યે આઠમા અધ્યાયમાં સંસ્કૃત શબ્દો અને પ્રાકૃત શબ્દો વચ્ચે ક્યાં કેવો ફેરફાર થાય છે અને એવો ફેરફાર સમજાવાથી કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ પ્રાકૃત ભાષાને સહજમાં જ સમજી શકે એ દષ્ટિથી સંસ્કૃતના વ્યાકરણની રચના પૂરી થતાં જ-અતઃ-તર-તર-જ-પ્રસ્તુત પ્રાકૃત વ્યાકરણની એટલે આઠમા અધ્યાયની રચના કરેલ છે.

જેમકે સંસ્કૃત ઘટ, પટ, કટ વગેરે શબ્દોના ટનું ડ રૂપે પરિવર્તન કરી દઈએ એટલે એ બધા સંસ્કૃતના શબ્દો પ્રાકૃત ભાષાનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે.

આ રીતે આચાર્યશ્રીએ સંસ્કૃતના તમામ શબ્દોને મૂળ પ્રકૃતિરૂપે રાખી તે તમામ શબ્દોમાં કયાં કેવા પ્રકારનું પરિવર્તન કરવું, એ બાબત પ્રસ્તુત આઠમા અધ્યાયરૂપ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં સરળ સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા રચેલાં નાનાં નાનાં સૂત્રો અને તેની પ્રકાશિકા નામની વૃત્તિ દ્વારા સમજાવેલ છે.

મૂળ શબ્દો એટલે ઘટ, પટ, કટ વગેરે શબ્દો કયા ધાતુ દ્વારા અને કયા પ્રત્યય દ્વારા નીપજેલ છે એની ચર્ચા આચાર્યે સપ્તાધ્યાયીરૂપ સંસ્કૃત શબ્દાનુશાસનમાં જ સમજાવેલ છે. એટલે પ્રસ્તુત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં મૂળભૂત કોઈ શબ્દોને સાધવાની ચર્ચા વિશે કશું લખવાની આચાર્યને જરૂર જણાઈ નથી. આચાર્યે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન લોકોને પ્રાકૃત ભાષાનો યોગ્ય સરળતાથી થઈ જાય તે માટે પ્રસ્તુત પ્રાકૃત વ્યાકરણરૂપ આઠમા અધ્યાયની જે રીતે યોજના કરેલ છે તેનો સવિસ્તર પરિચય આ રીતે છે—

શરૂમાં જ આચાર્યે કહ્યું કે અથ પ્રાકૃતમ્ અર્થાત્ હવે પ્રાકૃત ભાષાના અંધારણ બાબત કહેવાનું છે. અત્યાર સુધી સંસ્કૃત ભાષાના અંધારણ વિશે જે કહેવાનું હતું તે આગળના સાત અધ્યાયોમાં કહી દીધું છે. હવે આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત ભાષાના અંધારણને સમજાવવા શરૂ કરીએ છીએ. અહીં આચાર્યને કોઈ પંડિત એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે સાતમો અધ્યાય પૂરો કર્યા પછી શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી કે અપભ્રંશ ભાષામાંની કોઈ એક ભાષાના અંધારણ વિશે ન લખતાં આરંભમાં જ પ્રાકૃત ભાષાના અંધારણ વિશે શા માટે લખ્યો છો ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યશ્રીએ પ્રથમ સૂત્રમાં જ જે જણાવેલ છે તે ખાસ સમજાવવા જેવું છે—

આચાર્યશ્રી કહે છે કે પ્રાકૃત ભાષાના ત્રણ પ્રકાર છે. એક તો સમસંસ્કૃત, બીજો તદ્ભવ અને ત્રીજો દેશ્ય પ્રાકૃત.

સમસંસ્કૃત એટલે જે પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃત ભાષાની સાથે મિલકુલ સમાન છે તે સમસંસ્કૃત જેમકે—

સંસારદાવાનલદાહનીરમ્ । સંસોદ્ધૂલિહરણે સમીરમ્ ।

માયારસાદારણસારસીરં । નમામિ તીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥

તથા

સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાને સમજાવવા સારુ ભટ્ટિકાવ્યમાં પણ ‘ભાષા-સંનિવેશ’ નામના સર્ગમાં અનેક ઉદાહરણો આપેલાં છે તેમાંનું નમૂનારૂપે એક

હેદાહરણ આ નીચે આપેલ છે--

ચારુસમીરણરમણે હરિણકલક્રિણાવલીસવિલાસા ।

આવદ્ધરામમોહા વેલ્મૂલે વિભાવરી પરિહીણા ॥ --ભટ્ટિકાવ્ય ૧૩મો સર્ગ

આ પદોમાં જે જે નામો, વિશેષણો તથા ક્રિયાપદો વપરાયેલ છે તે બધાં જ સંસ્કૃત ભાષાનાં નામો, વિશેષણો તથા ક્રિયાપદો સાથે તદ્દન મળતાં જ છે. એટલે એ બધાંની સાધના આગળના સાત અધ્યાયોમાં આવી ગયેલ છે. તેથી સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાના બંધારણ વિશે ખાસ કશું જુદું લખવાની જરૂર રહેતી નથી અર્થાત્ સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત એ બન્ને એકસરખાં જ છે.

પ્રાકૃતના બીજા પ્રકારનું નામ તદ્દભવ છે. તદ્દભવ એટલે તસ્માત્ ભવમ્ અર્થાત્ તેનાથી થયેલું અથવા તસ્મિન્ ભવમ્ એટલે તેમાં થયેલ.

તદ્દભવ નામના આદિનો 'તદ્' શબ્દ આગળ કહેલી હકીકતનો પરામર્શક છે. પ્રસ્તુત આઠમા અધ્યાયની પહેલાં એટલે પૂર્વે--આગળ--સંસ્કૃત ભાષાની વાત કરેલ છે. એટલે 'તદ્દભવ'નો 'તદ્' શબ્દ અહીં સંસ્કૃત ભાષાનું સ્મરણ કરાવે છે. એથી તદ્દભવ એટલે સંસ્કૃતભવ અર્થાત્ સંસ્કૃત શબ્દોમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરીને જેને સમજવાય અથવા સંસ્કૃત શબ્દોમાં સમૂળગો ફેરફાર કરીને જેને સમજવાય તેનું નામ તદ્દભવ.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પ્રાકૃતભાષાને સહેલાઈથી સમજાવવા માટે આ 'તદ્દભવ' ખતની સાધનાનો આધાર લીધેલ છે. સંસ્કૃત ભાષાના પંડિતો જે રીતે પ્રાકૃત ભાષાને શીઘ્ર સમજી શકે અને વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રાકૃત ભાષાને જે રીતે શીઘ્ર શીખી શકે એવી રીતે તેનાં તમામ રૂપોની સાધના સરળ બતાવેલ છે જેમકે; ઘટ, પટ, કટ, શોમા, સ્તુતિ ચક્ર, ચક્ષુ ઉષ્ટ્ર, ત્યાગ વગેરે--શબ્દોનું પ્રાકૃતીકરણ નીચે પ્રમાણે સમજાવવાનું છે :

૧	સંસ્કૃતના	ટ ને બદલે	પ્રાકૃતમાં	ઙ-ઘટ નું ઘટ, પટ નું પટ, કટ નું કટ વગેરે
૨	„	શ ને „	„	સ-શોમા નું સોહા
૩	„	મ ને „	„	હ-શોમા નું સોહા
૪	„	સ્ત ને „	„	થ-સ્તુતિ નું થુતિ
૫	„	ક ને „	„	ક-ચક્ર નું ચક્ર-ચક્ષ
૬	„	ચ ને „	„	જ-ચક્ષ નું જચ્ચ-જચ્ચ
૭	„	ક્ષ ને „	„	ચ્ચ-ચક્ષ નું જચ્ચ „
૮	„	ઘટ્ર ને „	„	ટ-ઘટ્ર નું ટટ-ઘટ્ર
૯	„	ત્ય ને „	„	ચ-ત્યાગ નું ચાગ કે ચાય

આ રથગે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતરૂપે થયેલાં થોડાંક જ ઉદાહરણો બતાવેલાં
આ સંબંધે વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાને આઠમા અધ્યાયના શરૂઆતના
પાઠોનાં તમામ સૂત્રોને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જવા લાભમણુ છે.

પ્રાકૃતના ત્રીજા પ્રકારનું નામ દેશ્યપ્રાકૃત છે.

આ પ્રાકૃત આપણા દેશમાં ઘણું જ જૂનું છે. તે એટલું બધું જૂનું છે
આચાર્ય હેમચંદ્રની દૃષ્ટિએ તો દેશ્ય શબ્દોનું વ્યાકરણ લખી શકાય તેમ
જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ થઈ શકે એટલે જે નામોમાં તેમની મૂળપ્રકૃત કેટલી ?
તે પ્રકૃતિને લાગેલ પ્રત્યયભાગ કેટલો ? એવું સમજી શકાય કે ખીજને સમજાવી
ય એવી જે ભાષામાં યોજના જાણાય તે ભાષાનું જ વ્યાકરણ રચી શકાય.

પ્રાકૃતમાં એવી યોજના જાણી શકાતી નથી એવી આચાર્યશ્રીની કલ્પના છે.
જે પૂર્વસૂરિઓમાંના કોઈ સૂરિએ દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દોમાં મૂળભાગ કેટલો અને
યજ્ઞાગ કેટલો ? એવું સ્પષ્ટીકરણ કોઈ સ્થાને દર્શાવેલ નથી તેથી દેશ્ય પ્રાકૃતના
જે શબ્દો તેમને મળ્યા તેમના તેઓએ માત્ર સંચય જ કરેલ છે. એટલે તેમનો

બનાવેલો તેમને સાચવવાની યુક્તિ બતાવેલ છે. એથી આચાર્યશ્રી કહે છે
દેશ્ય પ્રાકૃત ભાષા વિશે અમે પણ પૂર્વસૂરિઓના પગલે ચાલીને તે તે દેશ્ય
કોનો સંબંધરૂપ કોશ કરી સંતોષ માનેલ છે. પણ કોઈ પ્રાચીન પુરુષે દેશ્ય
તનુ વ્યાકરણ રચવાનું સાહસ કરેલ નથી. એટલે અમે પણ દેશ્ય પ્રાકૃત
કોનો ‘દેશી શબ્દસંગ્રહ’ નામે એક સ્વતંત્ર કોષ જ કરી રાખેલ છે અને
કત રીતે દેશ્ય પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ કરવાનો અણખેડેલ માર્ગ સ્વીકારેલ નથી.

અમે પ્રાકૃત ભાષાના જે જે શબ્દો એટલે જે જે નામો તથા ક્રિયાપદો,
પદો, વિશેષણો વગેરે સંસ્કૃત ભાષાનાં નામો વગેરે સાથે સોળે સોળ આનંદ
માં જણાતાં ન હોય પણ કેટલેક અંશે સરખા કળી શકાતાં હોય અને કેટલેક
જો ઉચ્ચારણની અપેક્ષાએ જુદાં પડતાં હોય તેવા એક મોટા શબ્દસમૂહને
નમાં રાખીને પ્રસ્તુત આઠમો અધ્યાય રચેલ છે. એટલે તેવા શબ્દસમૂહને
ય રાખીને તે શબ્દોની સાધનાની પ્રક્રિયા બતાવવા આ આઠમા અધ્યાય દ્વારા
સૂરિઓને પગલે ચાલીને ઉદય કરેલ છે, જેમકે—

કલ્લાણકંદં પઢમં જિણિદં સંતિં તથો નેમિજિણં મુણિદં ।

પાસં પયાસં સુગુણિકઠાણં, મત્તીદ્ વંદે સિરીવદ્ધમાણં ।

આ પદ્યમાં આવેલા બધા જ શબ્દો સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો સાથે કેટલેક
જો મળતા આવે છે અને કેટલેક અંશે ઉચ્ચારણમાં જુદા પણ પડે છે. તે

આ નીચે અનાવેલ છે :

પ્રાકૃત શબ્દો	સંસ્કૃત શબ્દો	પ્રાકૃત શબ્દો	સંસ્કૃત શબ્દો
કલ્લાળ	કલ્યાણ	પાસં	પાર્શ્વમ્
કંદં	કન્દમ્	પયાસમ્	પ્રકાશમ્
પદમં	પ્રથમમ્	સુ	સુ
જિણિદં	જિનેન્દ્રમ્	ગુણિક્ક	ગુણૈક
સંતિ	શાન્તિમ્	ઠાળં	સ્થાનમ્
તઓ	તતઃ	મત્તીઈ	મન્ત્ર્યા
નેમિ	નેમિ	વંદ	વન્દે
જિણં	જિનમ્	સિરી	શ્રી
મુણિદં	મુનીન્દ્રમ્	વલ્લમાળં	વર્લમાનમ્

ઉપર આપેલા પ્રાકૃત શબ્દોને અને સંસ્કૃત શબ્દોને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી સ્પષ્ટ માણૂંમ પડી આવે છે કે એ શબ્દો એકબીજા સાથે કેટલા બધા સરખા છે અને અમુક અપેક્ષાએ એકબીજાથી જુદા જુદા પણ છે એ ખાખત જણાયા વિના રહેતી નથી.

આચાર્ય હેનચંદ્રે સંસ્કૃત શબ્દો તથા પ્રાકૃત શબ્દો એ બે વચ્ચે જ્યાં જ્યાં જુદાઈ દેખાય છે તે સમજાવવા અને સંસ્કૃત ભાષા તથા પ્રાકૃત ભાષા એ બન્ને વચ્ચે સમાનતા પણ છે એ સમજાવવા સંસ્કૃત ભાષા વિશે સાત અધ્યાયો અનાવ્યા પછી તરત જ પ્રાકૃત ભાષા વિશે આઠમો અધ્યાય લખેલો છે.

આઠમા અધ્યાયમાં શરૂઆતના બે પાઠોમાં માત્ર પ્રાકૃત ભાષાના પ્રયોગોની સાધના અતાવેલ છે. પછીના પાઠનો શરૂઆત કરતાં થોડુંક સંધિ વિશે લખેલું છે. પ્રાકૃતના આચાર્યના કહેવા પ્રમાણે માત્ર જુદાં જુદાં બે પદોમાં જ સંધિ થાય છે. કોઈ પણ કેસોએ એક પદમાં સંધિ થઈ શકતી નથી. સંધિ વિશે કલ્પા પછી શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ કરવા ખાખત ૮૧૧૧૦ થી ૮૧૧૧૪ સુધીના સૂત્રોમાં વિધાન છે. ૮૧૧૧૫ થી તારીખીતના વ્યંજનનાં શબ્દો વિશે અંત્ય વ્યંજનના ફેરફારનું વિધાન ૮૧૧૧૭ સુધી છે. અને ૧૮મા સૂત્રથી ૨૫મા સૂત્ર સુધી અમુક અમુક શબ્દોનાં અંત્ય વ્યંજનના પરિવર્તનનું વિધાન છે. આ વિધાનમાં અનુસ્વારનું વિધાન પણ આવે છે. અને ૮૧૧૨૬ મા સૂત્રમાં કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર ઉમેરાઈ જાય છે તેનું વિધાન છે. ૮૧૧૨૭ મા સૂત્ર પછી ૮૧૧૨૯ મા સૂત્રમાં અનુસ્વારના લોપનું વિધાન છે તથા ત્રીશમી સૂત્રમાં અનુસ્વાર પછી વર્ગીય અક્ષર આવેલ હોય તો વર્ગીય અક્ષર સાથે મળતો આવે

એવો અનુસ્વારનો વર્ગીય અંત્ય યંજન થાય છે તેમ જણાવેલ છે. ૮૧૧૩૧ થી ૩૬ માં સુધીનાં સૂત્રોમાં કેટલાક શબ્દોના લિંગોનું વિધાન છે જે સંસ્કૃત ભાષા કરતાં જુદી રીતે છે. તથા ઉક્ત વિધાન પછી વિસર્ગનો ફેરફાર તથા સ્વરનો લોપ અને અપિ તથા इति અવ્યયોનું પ્રાકૃતીકરણ કરવાનું સૂચન છે, આ પછી ૪૩ માં સૂત્રમાં અસુક સંયુક્ત અક્ષરોનો લોપ થયા પછી પૂર્વના સ્વરને દીર્ઘ કરવાની પ્રક્રિયા બતાવેલ છે.

આ પછી ૮૧૧૪૪ માં સૂત્રથી ૮૧૧૬૬ માં સૂત્ર સુધી સંસ્કૃત શબ્દમાં આવેલ અક્ષરનાં જુદાં જુદાં પરિવર્તન બાબત સૂચન આવે છે. હવે ૮૧૧૬૭ માં સૂત્રથી ૮૧૧૮૩ સુધીના સૂત્રોમાં સંસ્કૃત શબ્દમાં રહેલા આક્ષરનાં પ્રાકૃતમાં જે જુદાં જુદાં પરિવર્તનો થાય છે તે સૂચવેલ છે. ત્યાર પછી ૮૪મા સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરનો પૂર્વના દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વ સ્વર કરવાનું સૂચવેલ છે.

હવે ૮૧૧૮૫ માં સૂત્રથી ૮૧૧૧૦૬ માં સૂત્ર સુધી શબ્દમાં રહેલા હ્રસ્વ ઇકાર અને દીર્ઘ ઈકારનાં પ્રાકૃતમાં બિન્ન બિન્ન પરિવર્તન કરવાનું કહેલ છે. હવે ૮૧૧૧૦૭ થી ૮૧૧૧૨૫ માં સૂત્ર સુધી હ્રસ્વ ઉકારનાં અને દીર્ઘ ઊકારનાં પ્રાકૃતમાં થતાં જુદાં જુદાં પરિવર્તનો બતાવેલાં છે. હવે ૮૧૧૧૨૬ માં સૂત્રથી ૮૧૧૧૪૪ માં સૂત્ર સુધી ઋકાર નું તથા ૠકાર વાળા આખા વર્ણનું પરિવર્તન બતાવેલ છે ત્યાર પછી માત્ર એક ૧૪૫ માં સૂત્રમાં લૂનો ફેરફાર બતાવેલ છે. આ પછી ૮૧૧૧૪૬ તથા ૮૧૧૧૪૭ માં સૂત્રમાં ઈકારનો ફેરફાર બતાવેલ છે. અને પછી ૮૧૧૧૪૮ થી ૧૫૫ સુધી ઐકાર ના જુદાં જુદાં પરિવર્તનનું વિધાન છે. હવે પછી ૮૧૧૧૫૬ થી ૧૫૮ સુધી ઓકાર ના પરિવર્તનનું વિધાન છે. તથા ૮૧૧૧૫૯ થી ૮૧૧૧૬૪ સુધી ઔકાર ના જુદાં જુદાં ફેરફારનું વિધાન છે. ત્યારબાદ ૮૧૧૧૬૫ થી ૧૭૫ સુધી શબ્દમાં આવેલા સ્વરને સ્થાને પછીના સ્વર સહિત વ્યંજનના આદેશો બતાવેલ છે. આ રીતે આઠમા અધ્યાયના પહેલા પાદનાં ૧૭૫ સૂત્રો સુધી સ્વરના અનુક્રમે જે ફેરફારો થાય છે તે બધા ફેરફારો આચાર્યશ્રીએ બરાબર અનુક્રમથી બતાવેલ છે.

હવે પછી ૮૧૧૧૭૬ માં સૂત્ર આ પાદના અંત સુધી અધિકારરૂપ સૂચવેલ છે. અને ૧૭૭ માં સૂત્રથી આ પાદના અંત સુધી શબ્દમાં રહેલા અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફારો નોંધેલા છે. આ ફેરફારો આચાર્ય વ્યંજનના અનુક્રમ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે. પહેલો ફેરફાર ૧૭૭ માં સૂત્રમાં ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય, વના લોપનો બતાવેલ છે. ૧૭૮ માં સૂત્રમાં મ નો અનુનાસિક કરવાની વાત કેટલાક શબ્દો વિશે કહી છે. પછી ૧૭૯ સૂત્રમાં અવર્ણ પછી આવેલા પ નો લોપ

કરવાનો નથી એમ સૂચ્યું છે. અને ૧૭૭ માં સૂત્રથી લોપ થયા પાદ બાકી રહેલા અર્ણ નો ય કરવાની વાત ૧૮૦ માં સૂત્રમાં કહેલી છે. હવે પછી ૧૮૧ થી ૧૮૬ સુધીના સૂત્રોમાં શબ્દની આદિમાં આવેલા અથવા શબ્દની અંદર આવેલા 'ક'નું પરિવર્તન બતાવીને ૧૮૭માં સૂત્રમાં જ, ઘ, ઘ, ઘ તથા મનું 'હ'કારરૂપે પરિવર્તન જણાવેલ છે. તથા ૧૮૮ થી ૧૯૨ સુધી કકારનો, જકારનો, ગકારનો, ઘકારનો અને જકારનો તથા ઘકારનો ફેરફાર ૧૯૪માં સૂત્ર સુધી બતાવેલ છે. ૧૯૫માં સૂત્રથી ૧૯૮માં સૂત્ર સુધી ટનું પરિવર્તન, પછી ૧૯૯ થી ૨૦૧ સુધી ઠનો ફેરફાર બતાવેલ છે. આ પછી ૨૦૨ સૂત્રથી ૨૪૪ સૂત્ર સુધી ઢનું, જનું, તનું, ઘનું, ઢનું, ઘનું, નનું, પનું, ફનું, બનું, મનું, મનું અનુક્રમે પરિવર્તન બતાવેલ છે. ત્યારબાદ ૨૪૫માં સૂત્રથી યનું, રનું, લનું, વનું, શનું, ષનું, સનું, હનું પરિવર્તન બતાવેલ છે. તથા આ પછી ૨૬૮ થી ૨૭૧ સૂત્ર સુધી શબ્દની અંદરના સ્વરસહિત વ્યંજનનો ફેરફાર બતાવેલ છે. આ રીતે આઠમા અધ્યાયનું પ્રથમ પાદ પૂરું થાય છે. આ પાદના કુલ સૂત્રો ૨૭૧ છે. અને આ પાદમાં વિશેષ કરીને અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફારનું જ વિધાન છે.

આઠમા અધ્યાયના બીજા પાદની શરૂઆતથી જે જે વિધાનો કરેલાં છે તે તમામ વિધાનો સંયુક્ત અક્ષરને લાગુ પડે છે. અને આવી પ્રક્રિયા આ બીજા પાદમાં ૨૧૫ સૂત્ર સુધી સમજવાની છે. તેથી આગળ નહીં. સંયુક્ત અક્ષરને બદલે જે જે પરિવર્તનરૂપ વ્યંજનો આવે છે તેમાં પણ આચાર્યે બરાબર ક્રમ જાળવેલો છે. સંયુક્ત અક્ષરને બદલે સૌથી પહેલું વિધાન કનું છે. બીજું વિધાન જનું છે. પછી ગનું વિધાન છે. અને ૧૧મા સૂત્રમાં ઙનું વિધાન છે. ત્યારબાદ ૧૨ માં સૂત્રથી ૧૪ માં સૂત્ર સુધી ઞનું વિધાન છે. એ પછી ૧૫ માં સૂત્રથી ઙ, છ, જ, ઞનાં વિધાનો છે. વચ્ચે ૧૬માં સૂત્રમાં જિને બદલે જિનું વિધાન પણ કરેલું છે. જનું વિધાન ૨૩ માં સૂત્ર સુધી ચાલે છે. ૨૪માં સૂત્રથી જનું તથા ઞ અને જાનું વિધાન ૨૮ માં સૂત્ર સુધી ચાલે છે. ૨૯ માં સૂત્રથી ૩૦ માં સૂત્ર સુધી ઢનું વિધાન છે. ૩૧ માં સૂત્રમાં ણનું વિધાન છે. પછી ૩૨ થી માંડીને ૩૪ સુધી સંયુક્ત અક્ષરને બદલે ઢનું વિધાન છે. ૩૫માં સૂત્રથી ઢનું તથા ણનું તથા ઢનું વિધાન છે આ ઢનું વિધાન ૪૧માં સૂત્ર સુધી ચાલે છે. પછી ૪૨ માં અને ૪૩ માં સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરને બદલે જનું વિધાન છે. ૪૪માં સૂત્રમાં વ્યને બદલે વ્નનું વિધાન છે. ૪૫ માં સૂત્રથી ઘનું, ઘનું તથા વ્ઘનું વિધાન ૫૦માં સૂત્રમાં છે. ત્યાર બાદ સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે પનું, ફનું, મ્બનું, મનું, મ્મનું વિધાન બરાબર ક્રમપૂર્વક ૬૦માં સૂત્ર સુધીમાં કરેલ છે. ત્યારબાદ

૬૨મા તથા ૬૨મા સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરને બદલે મનુ વિધાન છે. ૬૩મા સૂત્રથી ચૈતે બદલે રનુ વિધાન છે. આ સાથે અમુક શબ્દના ચૈતે બદલે રિઝ, ઝર, રિઝ્ઝ, રીઝનાં વિધાનો પણ કરેલાં છે. આ પછી ૬૮મા સૂત્રમાં હનુ વિધાન છે. ૬૯મા સૂત્રમાં સનુ અને પછી ૭૦, ૭૧ અને ૭૨ માં સુવમાં તથા ૭૩મા સૂત્રમાં સંયુક્ત અક્ષરને બદલે હનુ વિધાન છે. આ બધા વિધાનો અમુક સંયુક્ત શબ્દમાં રહેલા સંયુક્ત અક્ષરને બદલે સમજવાનાં છે. ઉપર કહેલું કોઈ પણ વિધાન કોઈ પણ ગમે તે સંયુક્ત અક્ષરને બદલે સમજવાનું નથી, પણ સૂત્રમાં આચાર્યશ્રીએ જે જે સંયુક્ત અક્ષર બતાવેલ છે તેને સ્થાને જ સમજવાનું છે. આ પછી ૭૪મા સૂત્રમાં ન્હનું વિધાન, ૭૫મા સૂત્રમાં ણ્હનુ વિધાન અને ૭૬ માં સૂત્રમાં લ્હનુ વિધાન કરેલું છે. જોકે આચાર્યે ક્ષ ધ્રાઢ્યત્વ એ પહેલાં સૂત્રમાં જ એમ જણાવેલ છે કે પ્રાકૃત બાપામાં ‘અસ્વર’ વ્યંજનમ્ એટલે સ્વર વગરના વ્યંજનનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં થતો નથી તોપણ ૭૪, ૭૫, ૭૬મા સૂત્રમાં અસ્વર વ્યંજનના પ્રયોગનું વિધાન છે. જોકે પ્રાકૃત બાપામાં ક્ષ, કિચ્ચ, વગ્ગ, કચ્ચ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અસ્વર વ્યંજનનો પ્રયોગ થયેલો છે અને તેને સંમત ગણવામાં આવેલ છે. કારણ કે એ વ્યંજનો પરસ્પર સળતીય છે; પણ ૭૪, ૭૫ અને ૭૬ માં સૂત્રમાં તે પરસ્પર વિગતીય વ્યંજનના સંયોગને પણ આચાર્યશ્રીએ સંમત માનેલો છે. આ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે દરેક શબ્દોમાં આચાર્ય પરસ્પર વિગતીય વ્યંજનના સંયોગને પણ વ્યકિરેલ છે અને સંગત માનેલ છે. આ પછી ૭૭ માં સૂત્રથી ૮૮ માં સૂત્ર સુધી કોઈ શબ્દમાં આગળ આવેલા સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ બતાવેલ છે. તથા કોઈ શબ્દમાં પાછળ આવેલા સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ બતાવેલ છે. કોઈ શબ્દમાં આગળ કે પાછળ આવેલા બંને જાતના સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ બતાવેલ છે. કોઈક શબ્દમાં એવો લોપ વિકલ્પે બતાવેલ છે. કોઈ શબ્દમાં આદિના અથવા અંતના સંયુક્ત વ્યંજનનો પણ લોપ બતાવેલ છે. ઘાઘી શબ્દને બદલે ઘત્તી, ઘાઈ, ઘારી એમ ત્રણ રૂપોને સંમત માનેલ છે. તીક્ષ્ણ શબ્દના તિક્ષ અને તિણ્ઠ એમ બે રૂપો બતાવેલાં છે. બાપામાં તે બંને રૂપોને બદલે ‘તીખુ’ અને ‘તીણુ’ રૂપો પ્રચલિત છે. જોને બદલે જ અને ણ બંને વપરાય છે. આ પછી ૮૯મા સૂત્રમાં દ્વિર્ભાવનું વિધાન છે. દ્વિર્ભાવમાં જ્યાં એ જ હોય ત્યાં કશું વિધાન છે અર્થાત્ જ્યાં વર્ગના બીજા અક્ષરનો દ્વિર્ભાવ થતો હોય ત્યાં વર્ગનો પહેલો અને બીજો અક્ષર મૂકવાનાં છે. અને જ્યાં વર્ગનો એથી અક્ષર એવડાયેલો હોય ત્યાં વર્ગનો ત્રીજો અને એથી એમ સંયુક્ત વ્યંજન મૂકવાનાં છે. જેનકે—કલ્લ ને બદલે કલ્લ સમજવાનું છે.

તથા નિમ્બર ને બદલે નિમ્બર સમજવાનું છે. ૯૨ માં સૂત્રમાં દીર્ઘ પછી આવેલો અને અનુસ્વાર પછી આવેલો કોઈ પણ વ્યંજન એવડાતો નથી અને કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલાં રકાર નો અને હકારનો દ્વિર્ભાવ થતો જ નથી. ઉચ્ચારણની અપેક્ષાએ એમ સ્પષ્ટ અનુભવાય છે કે દીર્ઘ પછી કે અનુસ્વાર પછી આવેલ કપ્ત વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ જ થઈ જ શકતું નથી તથા એવડાયેલ રકારનું તથા હકારનું પણ ઉચ્ચારણ જ થઈ શકતું નથી એટલે વ્યાકરણનો વિધાતા હમેશાં ભાષાના અંધારણને જ અનુસરે છે એ દૃઢીકૃત અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. આ પછી ૯૩, ૯૪, ૯૫ અને ૯૬ સૂત્રમાં પ્રાપ્ત દ્વિર્ભાવનો પણ નિષેધ કરેલ છે. અને ૯૭, ૯૮, ૯૯ માં સૂત્રમાં પ્રાપ્ત દ્વિર્ભાવનાં વિકલ્પે વિધાન છે. આ પછી ૧૦૦માં સૂત્રથી માંડીને ૧૧૫મા સૂત્ર સુધી અમુક અમુક શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનમાં સ્વરને ઉમેરવાના વિધાનો છે. આ પછી ૧૧૬ માં સૂત્રથી લખને ૧૨૪ માં સૂત્ર સુધી અક્ષરોને ઊંચટાસૂચક કરવાનાં સૂચનો છે. જેમકે હરિતાલને બદલે હલિઆર તથા હરિઆલ સૂત્ર ૧૨૧મું. તથા ૧૨૨માં સૂત્રથી ૧૨૪માં સૂત્ર સુધી અનુક્રમે લ્હુકને બદલે હલુઅ તથા લ્હુઅ તથા લલાટને બદલે જાડાલ અને જલાડ આ પ્રકારે અનેક શબ્દોમાં વ્યંજનોની ઊંચટાસૂચકી કરવાની બતાવેલી છે.

૧૨૫મા સૂત્રથી ૧૪૪તા સૂત્ર સુધી અમુક અમુક સંસ્કૃત શબ્દોનાં આદેશો કરીને તેમનું પ્રાકૃતીકરણ બતાવેલું છે.

આ પછી ૧૪૫ અને ૧૪૬ માં સૂત્રમાં કુદન્તના પ્રત્યયની વાત છે.

આ પછી ૧૪૭ થી માંડીને ૧૭૪ સૂત્ર સુધી જુદા જુદા શબ્દોનું પ્રાકૃતીકરણ કરતાં માટે જુદા જુદા આદેશો બતાવેલ છે.

આ સાથે ૧૭૪ માં સૂત્રમાં ભાષામણુ કરી છે કે કૃષ્ટ, વૃષ્ટ, વાક્ય, વિદ્યુત, વાક્સ્વપ્તિ, વિષ્વરથવન્, પ્રવેત્તસુ, પ્રોક્ત, પ્રોત આ બધા શબ્દોમાં વ્યંજનોનું પરિવર્તન કરીને તેમનું પ્રાકૃતીકરણ ન કરવું તથા અગ્નિચિત્ર સોમસુત્ર સુરલ સુમ્લ આ બધા શબ્દોમાં પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો લગાડીને તેમનું પ્રાકૃતીકરણ ન કરવું પણ એ શબ્દોને બદલે તેમના સમાનાર્થ શબ્દો પ્રાકૃત ભાષામાં વાપરવા. કારણ કે એ શબ્દોનું પ્રાકૃતીકરણ કરવાથી બરાબર અર્થ સ્પષ્ટ થઈ શકશે નહીં. જેમકે કૃષ્ટ ને બદલે કદ કરતાં જતાં કદ એટલે કપટ અથવા કદ એટલે કાષ્ઠ અને કદ એટલે કૃષ્ટ તેમાંથી શું સમજવું તે સમજાશે નહીં. કાચ શબ્દ ઉપરથી શરીરવાચક કાચ પણ સમજાય અને કાચ પણ સમજાય અને કાક પણ સમજાય. આ રીતે જે એક શબ્દમાંથી સંસ્કૃતમાં અનેક શબ્દો ઉપજાવી લેવાય તેવા શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રાચીન પંડિતોએ કરેલ નથી. માટે આપણે નંદે કરેલા એમ આચાર્યે સ્પષ્ટ કહેવું છે. ૧૭૪ માં

સૂત્રમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે આદિત્ય, લલ્લક, વિહિર, પચ્ચક્રિમ, ઉપ્પેહડ, મડખ્ખર, પકિચ્છિર, અદમદ, ત્રિહુલ્લક ઉજ્જલ, હલ્લખ્ખલ આ બધા શબ્દોનું વ્યાકરણ થઈ શકતું નથી. તેથી આ શબ્દો મહારાષ્ટ્ર તથા વિહાર વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલે તેમના અર્થો તે તે દેશના લોકો પાસેથી જાણી લેવા.

પ્રસ્તુત ૧૭૪ માં સૂત્રમાં બીજા આવા ઘણા વિલક્ષણ શબ્દો નોંધેલા છે. આ પછી ૧૭૫ માં સૂત્રથી આ પાઠના અંત સુધી એટલે ૨૧૮ માં સૂત્ર સુધી અનેક અભ્યયોને તેમના અર્થ સાથે સૂચવેલાં છે અને આ સાથે બીજું પાઠ પૂરું થાય છે.

હવે ત્રીજા પાઠમાં ત્રણેય સિંગના અકારાન્ત, આકારાન્ત, હ્રસ્વ અકારાન્ત દીર્ઘ, ઈકારાન્ત, હ્રસ્વ ઉકારાન્ત, દીર્ઘ ઉકારાન્ત હ્રસ્વ ઋકારાન્ત, એકારાન્ત, ઓકારાન્ત વગેરે નામોનાં રૂપોની સાધના બતાવેલી છે. જ્યાં જ્યાં નામને લાગતા પ્રત્યયો સંસ્કૃતથી જુદા છે તે પણ બધે બતાવેલા છે. રાજન્ શબ્દ સિવાય અને આત્મન્ શબ્દ સિવાય બીજા કોઈપણ બ્યંજનાન્ત શબ્દોનાં રૂપો આ પાઠમાં બતાવેલ નથી. ત્રીજા પાઠના ૫૮ માં સૂત્રથી સર્વાદિ શબ્દોનાં રૂપો ૮૯ માં સૂત્ર સુધી બતાવેલાં છે. ત્યાર બાદ ૯૦માં સૂત્રથી ૧૦૪ સૂત્ર સુધી યુગ્મદ શબ્દનાં તમામ વિભક્તિઓનાં અનેક-અનેક રૂપો બતાવેલાં છે. ૧૦૫ થી ૧૧૭ સૂત્ર સુધી અસ્મદ શબ્દનાં તમામ વિભક્તિનાં અનેક અનેક રૂપો બતાવેલ છે.

ત્રીજા પાઠમાં ૧૧૮ માં સૂત્રથી ૧૨૨ માં સૂત્ર સુધી સંખ્યાવાચક ત્રિ, દ્વિ અને ચતુર શબ્દોનાં અમુક અમુક રૂપોની સાધના કરી બતાવેલ છે અને ૧૨૩ માં સૂત્ર સામાન્ય સંખ્યાવાચક શબ્દને લાગુ પડે છે. ૧૨૪માં સૂત્રમાં એમ જણાવેલ છે કે નામોનાં રૂપો વિશે જે કાંઈ કહેવાનું બાકી રહ્યું હોય તે બધું જમે તે સ્વરાન્ત નામો માટે અકારાન્ત નામોનાં રૂપોની સાધના પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. ત્રીજા પાઠના ૧૨૫ માં સૂત્રથી ૧૨૯માં સૂત્ર સુધી નામોને લગતા પ્રત્યયો સંબંધી આદેશો વિશે ખાસ સૂચન કરેલું છે. આ પછી ૧૩૦માં સૂત્રમાં પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને બદલે બહુવચન વાપરવાનું વિધાન કર્યું પછી ૧૩૧થી માંડીને ૧૩૭માં સૂત્ર સુધી વિભક્તિઓના ફેરફારો વિશે તથા દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓને બદલે પછી, સપ્તમી, દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓ વપરાય છે એવું વિધાન ઉદાહરણ સાથે સમજાવેલું છે. ૧૩૭માં સૂત્ર સુધી નામનાં રૂપોને લગતાં વિધાનો પૂરાં થાય છે, અને ૧૪૮ થી ૧૮૨માં સૂત્ર સુધી પ્રાકૃતનાં વપરાતા નામધાતુ તથા પ્રાકૃતમાં વપરાતાં ક્રિયાપદને લગતા ત્રણે પુરુષના એકવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયોની ચર્ચા કરેલી છે. તથા આ વિધાનની વચ્ચે પ્રેરક ક્રિયાપદોની તથા ભાવેપ્રયોગ અને ક્રમશ્ચિપ્રયોગના ભૂતકૃદન્તની પણ ચર્ચા આવે છે. સ્વરાન્ત ધાતુને જાગતા

ભૂતકાળના પ્રત્યય તથા વ્યંજનાંત ધાતુને લાગતા ભૂતકાળના પ્રત્યયનું નિરૂપણ છે. આ જ પાદમાં સપ્તમી એટલે વિધ્યર્થ પ્રત્યયોની તથા આઠમી પ્રત્યયોની તથા ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોની પણ ચર્ચા છે. તથા ક્રિયાપદના પ્રત્યયોને લીધે ધાતુમાં થતા ફેરફારોની પણ ચર્ચા છે. ૧૭૯ તથા ૧૮૦મા સૂત્રમાં ક્રિયાતિપત્તિનાં રૂપોની હકીકત આપેલ છે અને ૧૮૧ મા સૂત્રમાં સંરક્તમાં વપરાતા શત્ અને આનશ્ પ્રત્યયોના આદેશનું વિધાન છે અને છેલ્લા ૧૮૨ મા સૂત્રમાં નારીજનિતિમાં વપરાતા શત્ અને આનશ્ પ્રત્યયના ત્રણ આદેશનું વિધાન છે. આ રીતે આ ત્રીજા પાદમાં નામનાં રૂપોની તથા ધાતુનાં રૂપોની ચર્ચા કરી આચાર્યશ્રીએ આ પાદ પૂરું કરેલ છે.

હવે અહીં છેલ્લે આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદનો સર્વસ્તર પરિચય આપવાનો છે. આગળના ત્રણ પાદો કરતાં આ પાદ મહત્તમ છે. આ પાદનાં બધાં મળીને શરૂઆતથી અંત સુધીમાં ૪૪૮ સૂત્રો છે. એમાં ૨૫૯ સૂત્રો તો કેવળ ધાતુઓના આદેશો માટે તથા ધાતુઓ સંબંધી પરિવર્તન માટે રોકાયેલાં છે.

સૂત્ર ૨૬૦ થી ૨૮૬માં શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ સમજાવેલ છે. ૨૮૭ સૂત્રથી ૩૦૨ સૂત્રોમાં માગધી ભાષાનું વ્યાકરણ, ૩૦૩ સૂત્રથી ૩૨૪ સૂત્ર સુધી પૈશાચી ભાષાનું વ્યાકરણ તથા ૩૨૫ સૂત્રથી ૩૨૮ સૂત્ર સુધી ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાનું અને છેક છેલ્લે ૩૨૯ સૂત્રથી ૪૪૮ સૂત્ર સુધી અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણની નિરૂપણા સર્વસ્તર દર્શાવેલ છે.

શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાં છેડે જણાવેલ છે કે શૌરસેનીના નિરૂપણમાં જે કાંઈ કહેવાનું બાકી રહેલ હોય તેને પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણમાં જે નિરૂપણ કરેલ છે તેની પેઠે સમજી લેવું. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે પ્રાકૃત અને શૌરસેની એ બે ભાષાઓ વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. પછી માગધી ભાષાના નિરૂપણમાં છેડે એમ જણાવેલ છે કે માગધી ભાષાના વ્યાકરણમાં જે કાંઈ નિરૂપણ કરવાનું બાકી રહેલ છે તેને શૌરસેની ભાષાના વ્યાકરણની જેમ સમજી લેવું. આથી શૌરસેની ભાષા અને માગધી ભાષા વચ્ચે વિશેષ સમાનતા હોવાનું માલુમ પડે છે. આ પછી પૈશાચી ભાષાના બાકી રહેલા વ્યાકરણના નિરૂપણને શૌરસેની ભાષાના વ્યાકરણના નિરૂપણની પેઠે સમજી લેવાની ભલામણ કરેલ છે એટલે એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે પૈશાચીનું વ્યાકરણ અને શૌરસેનીનું વ્યાકરણ એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. આ પછી ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાના નિરૂપણ પૂરી થઈ ગયા બાદ બાકી રહેલા નિરૂપણને સમજવા તારુ કાંઈ ભાષાના નામનો હવાલો આપેલ નથી પણ માત્ર ‘શેષ’ પ્રાગ્વત્’ ૧૪૩૨૮ એટલું જ કહેલ છે, પણ આ સૂત્રનો અર્થ વૃત્તિમાં એમ સ્પષ્ટ

અતાવેલ છે કે પ્રાગ્વત્ એટલે 'પૂર્વી પેઠે' એમ મોઢમ સમજવાનું નથી પણ પ્રાગ્વત્ એટલે ઉપર હમણાં જ જે પૈશાચી વ્યાકરણ અતાવેલું છે તેની પેઠે એટલે ચૂલિકાપૈશાચી ભાષા વિશે જે કાંઈ કહેવાનું બાકી રહેલ હોય તેને પૈશાચી ભાષાના વ્યાકરણની પેઠે સમજવાનું છે, અર્થાત્ શૌરસેની ભાષા તથા માગધી ભાષા કરતાં પૈશાચી ભાષા અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષા એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા સમજવાની છે. એમ અંચકાર કહે છે. આ પછી એટલે ૩૨૮મા સૂત્રથી વ્યાકરણના ૪૪૫ મા સૂત્ર સુધી અપભ્રંશ ભાષાનું વિશેષ વિસ્તારથી વ્યાકરણ લખેલ છે. અને અપભ્રંશ ભાષાને પણ બીજી કાંઈ ભાષાની સાથે નહીં પણ શૌરસેની ભાષા સાથે જ સરખાવેલ છે અને કહેલ છે કે અપભ્રંશ ભાષા પ્રાયઃ શૌરસેની ભાષા સાથે વિશેષ સમાન છે. શૌરસેની ભાષા દ્વાર-પ્રધાન છે. ઇહોં ઇહોં અથવા તદો તદો રંગેર અનેક પ્રયોગો દ્વારા આ ભાષાનો ઉપયોગ નાટકોમાં વપરાયેલ ભાષામાં થયેલ છે તથા જૈન પરંપરામાં જે અચેતક પરંપરા (ચિત્ર-વસ્ત્ર-નહીં વાપરનારી પરંપરા) છે તેના પ્રવચનસાર, સમયસાર રંગેર અંથોમાં પણ દ્વારપ્રધાન શૌરસેની ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો દેખાય છે. પ્રાચીન ઉદ્દેશોમાં શરસેન દેશની મુખ્ય રાજધાનીનું નામ મથુરા જણાવેલ છે એટલે આ ભાષાનો પ્રચાર મથુરા બાજુના પ્રદેશમાં હતો એમ કહી શકાય. આ બાબત વિશેષ જાણવા માટે મથુરાના તથા મથુરાના બાજુબાજુના પ્રદેશનાં ભાષાનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે માગધીનું વ્યાકરણ આપેલ છે તે પ્રમાણે માગધીનું એક રૂપ સમજવાનું છે. આ જાતનું રૂપ નાટકોમાં વપરાયેલ માગધી બોલ તરોઓની ભાષામાં સદ્વાયેલ છે. બૌદ્ધશાસ્ત્રની ભાષાને પણ માગધી ભાષા કહેવામાં આવે છે, તે, માગધીનું બીજું રૂપ જાણાય છે. કચ્ચાયનના પાલિવ્યાકરણમાં બૌદ્ધશાસ્ત્રની માગધી ભાષાનું રૂપ સમજાવેલ છે. છેલ્લે આચાર્યશ્રીએ જે અપભ્રંશ ભાષાનું સવિસ્તર વ્યાકરણ લખેલ છે તે અપભ્રંશ ભાષા વર્તમાનમાં વપરાતી ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓના પૂર્વરૂપને રચના કટલેક અંશે આતી શકે એવી છે. આ માટે પૂર્વોક્ત તે તે વર્તમાન ચાલુ ભાષાઓ અને અપભ્રંશ ભાષા વચ્ચે વિશેષ સમાનતા જોધવા અધિકાધિક અભ્યાસ પેડાય તો આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે, પણ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે 'પાળ' અનેક પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં અપભ્રંશ ભાષા વિશે વિશેષ કહેવાયું નથી ત્યારે આચાર્ય હેમચંદ્રે જ અપભ્રંશ ભાષાનું સવિસ્તર વ્યાકરણ રચેલ છે અને તે ભાષાને સમજાવવા સારુ વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ રૂપે આચાર્ય હેમચંદ્રના પોતાના

અપભ્રંશ પદ્યો—

૧ ગુણર્હિ ન સંપદ કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજંતિ ।

કેસરિ ન લહઈ બોઢિઅ ત્રિ ગય લક્ષ્મેર્હિ ઘેર્વંતિ ॥

અર્થ—ગુણો વડે સંપત્તિ નહીં, પણ કીર્તિ મળે. (જીવો) લખેલાં ફળ ભોગવે છે. કેસરી ન લહે ખોદી, પણ મળ લાખો વડે ખરીદાય છે—અહણ કરાય છે. ખોદી એટલે એક પ્રકારનું હલકું નાણું.

૨ પુત્તે જાણે કવણુ ગુણ, અવગુણ કવણુ મુણ ।

જા બળ્પીકી મુંહડી ચંપિજજઈ અવરેણ ॥

અર્થ—પુત્તે જાણે—પુત્ર પેદા થયે એટલે પુત્રના પેદા થવાને લીધે. —કોણુ—કયો—ગુણ ? મુએ અવગુણ કોણુ—કયો ? જ્યાં સુધી આપુકી મોંહડી એટલે ભોં—જમીન—ચંપાય—અપરેણુ—ખીજા વડે દબાતી હોય ?

વાસુ મહારિસિ એલ મળઈ જઈ સુહસતથુ પમાણુ ।

માયહું ચલણ નવંતાહું દિવિ દિવિ ગંગાપ્રહાણુ ॥

અર્થ—વ્યાસ મહાત્મપિ એમ કહે છે—ભણે છે—કે જો શ્રુતિશાસ્ત્ર—વેદવચન—પ્રમાણ હોય તો માતાઓનાં ચરણોને નમનારાઓ માટે દિને દિને ગંગાસ્નાનનું ફળ છે.

તા.૦૬૦—આચાર્ય હેમચંદ્રે જૈનધર્મની પ્રભાવનાની અપેક્ષાએ રાજા સિદ્ધરાજ અને તેના સોલંકી વંશ સાથે વિશેષ મિત્રતા કેળવેલી, તેના સૂચન માટે આચાર્યે સમગ્ર સિદ્ધહેમના દરેક પાદની સમાપ્તિમાં રાજા મૂળરાજથી માંડીને રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીના દરેક રાજાઓની એક એક શ્લોક દ્વારા સરસ રીતે વર્ણના કરેલ છે તે શ્લોકો કે તેમનો અનુવાદ માત્ર અનુવાદકે આઠમા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં જ માત્ર નમૂના તરીકે મૂકેલ છે પણ ખીજે કયાંય મૂકેલ નથી.

૧૨૫, બારતી સોસાયટી,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.

એચરદાસ જીવરાજ દોશી

મે ૧૯, ૧૯૭૮

વૈશાખ સુદ ૧૩, ૨૦૩૪.

શુદ્ધિપત્રક

પાત્રું	પંક્તિ	અશુદ્ધિઓ	શુદ્ધિ
૪૦૭	૨૨	લગ્ન	લગ્ન
૪૦૯	૨૩	સમત્તે	સમત્તો
૪૧૦	૪	દ્યોતનયા; પશ્યનયા: પશ્યન્ત્યા:	
”	”	સમાપ્ત	સમાપ્તમ્
”	૧૨	દાયેતેન	દયિતેન
૪૧૨	૨૪	શુદ્ધોભ્યપ	શુદ્ધોભ્ય: પ°
૪૧૩	૨૭	અથ	અથ
૪૧૪	૭	સુઝણિહ	સઝણિહં
”	”	શકુની નામ્	શકુનીનામ્
”	૮	તરુણામ્	તરુણામ્
”	૧૩	વાંકા	વાંકા
૪૧૫	૪-૬	‘કૂવાને’ ઇત્યાદિ	પેરા ૨૬ કરો
૪૧૫	૭	તરુ	તરુ
”	”	તરુભ્ય:	તરુભ્ય:
૪૧૫	૯	નીસાવણુ	નીસાવન્નુ
”	૧૧	તરો: ફલાણિના ગૃહ્ય	તરો: ફલં ગૃહ્યતે
”	૧૨	મુક્ત્યા	મુક્તવા
”	”	તદ્	તદ્
”	”	અરણ્યમ્	અરણ્યમ્
”	૨૧	તરુતઅ: અપિવન્દ્યામ્	તરુમ્ય: અપિ વલ્કલં
”	”	મુનિ:	મુનય:
”	”	પરિચાનમ્	પરિધાનમ્
”	”	ક્ષણ લભતે	અજ્ઞાનં લભન્તે
”	૨૨	સ્વામિમ્ય એતાવદ્	સ્વામિન્ય એતાવદ્
”	”	અગ્રલમ્	અગ્રલકમ્ (અધિકં)
”	”	મૃત્યા ગૃણેન્તે	મૃત્યા ગૃહ્ણન્તિ

૧૬

પાત્રું

પંક્તિ

અશુદ્ધિઓ

શુદ્ધ

૪૧૫

૨૯

ધર્મઃ અધુ વિરતા

અથ વિરલપ્રભાવઃ

પ્રભાવ ક્ષેવ

એવ કલૌ ધર્મઃ

૪૧૬

૫

દયિયેતન

દયિતેન

”

૧૩

પ્રેવસતા

પ્રવસતા

”

૧૫

કં ડિમાને અદલે આ સૂત્રમઃ ‘જાનુસ્વારૌ’

(૩૪૨)ને। પદવિભાજ

કરતાં—જા-અનુસ્વારૌ

એમ પણ થઈ શકે

એટલે જા થાય અને

અનુસ્વાર પણ થાય.

”

૧૮

ઋદ્ધં

ઋદ્ધં

”

૨૭

તદ્દળ

તદુળા

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ રચિત શ્રી સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન - લઘુવૃત્તિ

અષ્ટમ અધ્યાય

પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ

(પ્રથમ પાદ)

અથ પ્રાકૃતમ્ ॥૮૧૧॥

આ સૂત્રમાં એ પદો છે—અથ અત પ્રાકૃતમ્. અથ એટલે અનંતર, અર્થાત્ તરતજ. આ પ્રાકૃતની રચના પૂર્વે સાત અધ્યાયોમાં સંકૃત વ્યાકરણના રચના આચાર્યે કરેલી છે. એ સંસ્કૃત વ્યાકરણના રચના પૂરી થતાં તરતજ આચાર્યે આ પ્રાકૃતના વ્યાકરણને બનાવવાનું શરૂ કરે છે. અર્થાત્ સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના અને પ્રાકૃત વ્યાકરણના રચના વચ્ચેજ સાથે સંકળાયેલી છે એવું જણાવવા આચાર્યે સંસ્કૃતના વ્યાકરણના પછી પ્રાકૃતના વ્યાકરણના રચના કરતાં છે.

અથનો બીજો અર્થ આધિકાર છે, એટલે આમાં વ્યાકરણમાં માત્ર પ્રાકૃત ભાષાનું જ કામ થવાનું છે અને દરેક સૂત્રને પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોનું સાધક સમજવાનું છે.

હવે બીજા શબ્દ પ્રાકૃતમનો અર્થ—પ્રાકૃત ભાષા બહુ જૂની છે. ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધના વખતમાં તે લોકોમાં આ ભાષા બોલાતી હતી અને બુદ્ધ પછી પણ રાત્ર અશોકના વખતમાં પણ આ ભાષા બોલાતી હતી માટે રાત્ર અશોકે પોતાની ધર્મગ્રંથોમાં ભારતના સારે ખૂણે આ ભાષામાં કેતરાવી છે. આવી જૂની ભાષાનો અભ્યાસ સાધારણ લોકો કરી શકતા નથી. માત્ર પંડિતલોકોમાંના જે લોકો ભાષાના રસિક છે તેઓ જ આવી ભાષાનો અભ્યાસ કરી શકે છે. પંડિતો સંસ્કૃત ભાષાને બરાબર જાણતા હતા એટલે એમને અભ્યાસ કરવામાં સરળતા થાય એ દૃષ્ટિએ યંડ વैयाકરણી માંડીને આ. હેમચંદ્ર સુધીના વैयाકરણોએ પોતપોતાનાં પ્રાકૃતવ્યાકરણોને સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલાં છે, એ તમામ વ્યાકરણોમાં 'સંસ્કૃત શબ્દમાં ફેરફાર કરીને પ્રાકૃતને સમજવાની' પદ્ધતિ બતાવેલી છે એટલે પંડિતોને આ ભાષા શીખવામાં સરળ થાય એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને તે તે આચાર્યોએ પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્ એમ કહેવું છે. સંસ્કૃત શબ્દના રથાને

હેમ-૧

આદેશો કરીને સમજાવેલું હોય અથવા શબ્દમાં રહેલા સ્વરોને તથા અંજનોને પરિવર્તિત કરીને સમજાવેલું હોય તેનું નામ પ્રાકૃત.

હવે સંસ્કૃત પછી પ્રાકૃતની વાત શરૂ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતના શબ્દો અને પ્રાકૃતના શબ્દો વચ્ચે જે પ્રાકૃતનું સામ્ય છે તેવા પ્રાકૃતનું આ વ્યાકરણ છે, પણ જે પ્રાકૃતશબ્દોનું સામ્ય સંસ્કૃતશબ્દો સાથે નથી તેવા પ્રાકૃતનું એટલે દેશ્ય પ્રાકૃતનું આ વ્યાકરણ નથી. એ હકીકત બતાવવા માટે જ સંસ્કૃત વ્યાકરણની રચના પછી તરત જ પ્રાકૃતના વ્યાકરણની રચના કરવામાં આવી છે.

સંસ્કૃતના સિદ્ધ શબ્દો ઉપરથી પ્રાકૃતના શબ્દો બનાવવાની એક પદ્ધતિ છે અને બીજી પદ્ધતિ સંસ્કૃતના સાધ્ય શબ્દો ઉપરથી પ્રાકૃતના શબ્દો બનાવવાની છે. જે પ્રાકૃત ભાષાને આ પદ્ધતિ લાગુ પડે છે તે ભાષાનું જ આ વ્યાકરણ છે, પણ જે દેશ્ય પ્રાકૃતને આ પદ્ધતિ લાગુ પડતી નથી તેનું આસ કરીને આ વ્યાકરણ નથી.

પૂર્વના પંડિતોએ પ્રાકૃતના ત્રણ ભેદો બતાવેલા છે : (૧) તદ્ભવ (૨) તત્સમ અને (૩) દેશ્ય. આમાં તદ્ભવ અને તત્સમ શબ્દોનું સામ્ય સંસ્કૃત ભાષા સાથે વિશેષ છે. દેશ્ય શબ્દોનું સામ્ય ઘણું ઓછું છે. તદ્ભવ અને તત્સમ એ બે ભેદોને એક ભેદમાં પણ સમાવી શકાય છે. પ્રાકૃતના અનેક એવા શબ્દો છે જેમનું સામ્ય સંસ્કૃત શબ્દો સાથે અક્ષરશઃ છે.

જેમકે—સંસાર, દાવ, નીર, દાહ, સંમેહ, ધૂલી, હરણ, સમીર, માયા, રસા, દ્વારણ, સાર, સીર, ગિરી, ધીર, વગેરે વગેરે.

બીજા કેટલાક પ્રાકૃતના એવા શબ્દો છે જેનું સંસ્કૃત શબ્દો સાથે આંશિક સામ્ય છે, જેમકે—વચન-વચળ, નયન-નયળ, વનિતા-વિલ્યા, દીપ-દીવ, પટ-પહ, પાહ-પાહ, વેજુ વેણ, અતસો-અતસિ, હત્તિન, -હત્થિ, સ્ત્રી-સ્ત્રિ, વૃન્ત, -વેન્ટ, મુઠિ-મુઠી, મૃત્તિકાં-મટ્ટિકા, મુળ્હ-મોળ્હ, તુચ્છ-તુચ્છ, પતિપદ્-પહિવયા, પ્રતિમા-પહિમા, સપ્તતિ-સત્તાર.

આ બંને પ્રકારના શબ્દોને સંસ્કૃતસમ નામના ભેદમાં સમાવી શકાય છે. એટલે દેશ્ય પ્રાકૃત અને સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત એ બે ભેદથી જ કામ ચાલી શકે એમ છે.

જે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો અને જે પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો એ બે વચ્ચે એકદમ સામ્ય છે—જરા પણ ફરક નથી. એ ત શબ્દોની સાધના માટે આ વ્યાકરણની જરૂર નથી. એવા શબ્દોની સાધના સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોની સાધનામાં સમાઈ જાય છે, પણ જે શબ્દોમાં આંશિક સામ્ય છે અને જે શબ્દોને આદેશ દ્વારા સમજાવેલા છે તેમની સાધના માટે આ વ્યાકરણ છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં મૂળ પ્રકૃતિ, અત્યયો, ડિંગ, કારક, સમાસ અને સ્વરસંજ્ઞા વગેરે સંજ્ઞાઓ એ અધુનું સંસ્કૃતના વ્યાકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવાનું છે.

વળી સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં લોકાત્ ૧૧૧૧૩૩ એવું સૂત્ર બતાવેલું છે તે સૂત્રનો સંબંધ પણ આ વ્યાકરણ સાથે છે એટલે આ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે હકીકતો કહેવામાં આવી નથી તેને કોઈ પાસેથી એટલે પ્રાકૃત ભાષાના જાણકારો પાસેથી સમજી લેવાની છે, તેથી કરીને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં જે સ્વરો કહેલા છે તેના કરતાં પ્રાકૃત ભાષામાં ઓછા સ્વરો સમજવાના છે, અર્થાત્ ઋ, ઋ, લ઼, લ઼્, ઈ, ઐ એટલા સ્વરો પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાતા નથી. એ હકીકત લૌકિક પાંડિતોથી જાણી લેવાની છે તથા વિજ્ઞાતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલા કૂ અને ચૂ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાતા નથી. પણ પોતપોતાના વર્ગના વ્યંજનો સાથે જોડાયેલા હોય એવા સ્વર વગરના કૂ અને ચૂ તો પ્રાકૃતમાં વપરાય છે. જેમકે—પક્ષો, સક્ષો, ભક્ષણ, લક્ષણ, એ જ રીતે કચ્ચુજો, લચ્ચણમ, ક્રચ્ચિયમ, સચ્ચો—આ બધા શબ્દોમાં સ્વર વગરનો કૂ અને ચૂ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાય જ છે.

જોકે પ્રાકૃતમાં ઈ અને ઐ સ્વરો વપરાતા નથી તોપણ કેટલાક પ્રાકૃત વ્યાકરણોના મતમાં પ્રાકૃતમાં ઈ અને ઐ વપરાય છે; જેમકે—કૈતવન્-કૈભવન્ સૌદર્યન્-સોમરિયન્ કૌરવાઃ-કૌરવા.

સ્વર વગરનો વ્યંજન જે વિજ્ઞાતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલો હોય તેનો પ્રયોગ પ્રાકૃત ભાષામાં થતો નથી; જેમકે—રક્ત, મુક્ત, શુક્ત, ક્ષય, તસ્કર. આવી વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રાકૃત ભાષામાં વર્જ્ય છે, પણ આને બદલે સજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ સુવિહિત છે, જેમકે—રક્ત, મુક્ત, મુક્ક, ક્ષય, તક્કર. તેમજ જ, ષ અને વિસર્ગ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાતા નથી, તથા પ્રાકૃત ભાષામાં ધ્રુત સ્વરનો પ્રયોગ પણ થતો નથી. આ જાતનો વર્ણસમાભાષ્ય કોષ-પાંડિતો-પાસેથી જાણી લેવાનો છે.

જોકે વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનનો વ્યવહાર પ્રાકૃત ભાષામાં નથી એમ પ્રાંથકાર આચાર્યશ્રીએ જણાવેલ છે, તેમ છતાં તેમણે એવાં કેટલાંક સૂત્રો દ્વારા વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનોનું વિધાન કરેલ છે. જે ઉપરથી તે તે સૂત્રો દ્વારા નીચે જણાવેલા વિજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજનોનો પણ વ્યવહાર પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રચલિત છે એમ સમજવું જોઈએ.

વજ્ઞાતીય સંયુક્ત વ્યંજન અને એનાં વિધાયક સૂત્ર

ઞમ	૮/૨/૫૨
મ્હ	૮/૨/૭૬
ળ્હ	૮/૨/૭૫
લ્હ	૮/૨/૭૬
દ	૮/૨/૮૦

આ ઉપરાંત એમ સમજી લેવાનું છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં અ, ઋ, ૠ, ૡ અને ટ્ર એટલા સંયુક્ત વ્યંજનોનો વ્યવહાર તો વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જ વિહિત છે.

આ ઉપરાંત માગધી પ્રાકૃતમાં વિઙ્ગતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલ સ્ના તથા ટના અને ટના પ્રયોગોનું પણ અંતરિક્ષે વિધાન કરેલ છે ;

સ્વ—૮/૪/૨૮૯

સ્વ

સ્વ

સ્વ

૪ નો સ

સ્તુ

સ્વ

ટનોસ્ત—૮/૪/૨૯૦

સ્થ, સ્ત—૮/૪/૨૯૧

ક—૮/૪/૨૯૬

છ—૮/૪/૨૯૮

જ—૮/૪/૨૯૫

પૈશાચી પ્રાકૃતમાં ક વ્યંજન પણ વપરાય છે—૮/૪/૩૦૮.

ક વ્યંજન તો માત્ર વેદનો ભાષામાં જ પ્રચલિત છે.

અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં જ સ્વર પણ વપરાય છે—૮/૪/૩૨૯ તથા વિઙ્ગતીય વ્યંજન સાથે જોડાયેલ ર વ્યંજન પણ વપરાયેલ છે.—૮/૬/૩૯૯. ત્રાસ.

આ સિવાય ધ્રુવણિ વગેરે શબ્દોમાં ર વપરાયેલ છે. આ રીતે માગધી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં વિઙ્ગતીય સંયુક્ત વ્યંજનોનો વ્યવહાર વ્યાકરણસિદ્ધ છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વિવચન વપરાય છે તેમ પ્રાકૃતમાં નામના કે ક્રિયાપદના રૂપમાં કયાંય દ્વિવચન થતું નથી. દ્વિવચનને બદલે બધે બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે, અને ખાસ જ્યાં બે સંખ્યા સૂચવતી હોય ત્યાં બહુવચની પદ સાથે દ્વિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત પ્રાકૃત ભાષામાં ચતુર્થાના બહુવચનનો પ્રયોગ કયાંય થતો નથી. જોકે આચાર્યે પ્રાકૃત ભાષામાં એનો પ્રયોગ ન હોવાની સૂચના કરેલી છે તોપણ માત્ર એક સંસ્કૃત અર્થે અવ્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં એના પ્રયોગનું આચાર્યે

વિધાન કરેલું છે. એ અપેક્ષાએ પ્રાકૃત ભાષામાં માત્ર એક જ પ્રયોગમાં એ વપરાયેલો છે, જુઓ ૮/૧/૨૬૯ સૂત્ર.—એ બીદેમિ ।

बहुलम् ॥८।१।२॥

આ સમગ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે જે વિધાનો કર્યા છે તે તમામને બહુલ સમજવા, અર્થાત્ આ બહુલનો અધિકાર આખા વ્યાકરણમાં સમજવાનો છે.

કરેલું વિધાન ક્યાંક જગજગ થાય છે, ક્યાંક થતું પણ નથી અને ક્યાંક વિકલ્પે પણ થાય છે અને ક્યાંક વળી કરેલા વિધાનથી જુદું પણ થાય છે. જેવી રીતે વેદોની ભાષાનું વ્યાકરણ વિશેષતઃ અનિયત છે માટે જ પાણિનિએ પોતાના વ્યાકરણમાં ઠેઠઠેઠાણે છન્યસિ બહુલમ જણાવેલું છે તેમ આ પ્રાકૃત ભાષાનું બંધારણ પણ વેદોની ભાષાના બંધારણથી પેઠે અનિયત જ છે. જ્યાં જ્યાં આ બહુલની પ્રવૃત્તિ થતી હશે ત્યાં ત્યાં ઉદાહરણ સાથે વ્યાસથાન પ્રતાવીશું.

आर्यम् ॥८।१।३॥

સંસ્કૃતના 'લૌકિક સંસ્કૃત' અને 'વૈદિક સંસ્કૃત' એમ બે પ્રકારો છે તેમ પ્રાકૃત ભાષાના બે પ્રકાર છે : (૧) લૌકિક પ્રાકૃત અને (૨) આર્ય પ્રાકૃત. જેમ લૌકિક પ્રાકૃત બહુલતાપ્રધાન છે તેમ આર્ય પ્રાકૃત પણ બહુલતાપ્રધાન છે. ઋષિ લોકોએ પ્રાકૃત ભાષામાં જે રચના કરી તે ભાષાનું નામ આર્ય પ્રાકૃત. ઋષિ એટલે ભગવાન મહાવીર અને તેમના પ્રાચીન ત્યાગી અનુયાયીઓ. જે પ્રાકૃત શબ્દોનો વ્યાપક અર્થ સર્થએ તો તેમાં બૌદ્ધ ત્રાપટકની પાલ ભાષા પણ આવી શકે છે. એ અપેક્ષાના ઋષિ એટલે 'બુદ્ધ ભગવાન' અને 'પ્રાચીન ત્યાગી લિક્ષુઓ' પણ થઈ શકે.

જે વખતે ધર્મશાસ્ત્રની ભાષા આમજનતા સમજતી નહોતી અને ધર્મ-વિચારના સંજ ધર્મમાં ભારે ગૂંચળામણ અનુભવતી હતી તે વખતે ભગવાન મહાવીરે અને ભગવાન બુદ્ધે લોકભાષામાં ધર્મના પ્રચારો રજૂ કર્યા.

જ. મહાવીરે જે ભાષામાં ઉપદેશ કરેલો તેને અર્ધ-માગધી ભાષા કહેવામાં આવે છે. જ. મહાવીરનો વિહાર વિશેષતઃ મગધમાં થયેલો. આથી તેઓ એવી ભાષા બોલતા કે જેથી મગધના લોકો સમજી શકે અને મગધ બહારના લોકો પણ સમજી શકે તેથી તેને 'અર્ધ-માગધી' ભાષા કહેતા, બુદ્ધ ભગવાને તો માગધી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપેલો તેથી તેમની ભાષા તો માગધી જ છે. પણ પછી ભાષાના નામ તરીકે 'પાલિ ભાષા'ના નામથી પ્રચાર થયો. 'પાલિ' શબ્દનો ખરે

અર્થ 'ધર્મવચન' છે. મૂળ શબ્દ 'પલિયાય' છે. અશોકની ધર્મલિપિમાં પણ આ શબ્દ વપરાયેલો છે. 'પાલિ' શબ્દનું મૂળ આ 'પલિયાય' શબ્દમાં છે. પિટકના પાલિ ભાષામાં વ્યાવેશી રીકા ગ્રંથોમાં કેકકેકાણે એવું આવે છે કે ઉત્તે ચ પાલિસુ (ઉત્તં ચ પાલિસુ) — એટલે ધર્મ ચોરનાં કબુલું છે. જે પાલિ શબ્દ આપાવાચક હોત તેા ઉત્તં ચ પાલિસુ એમ લખી શકાય નહીં. ધર્મનાં વચનો જે ભાષામાં છે તે ભાષા અને તે વચનો એ જેનો અભેદ કદાપી 'પાલિ' શબ્દ ભાષા અર્થમાં વપરાયો છે. ખરી રીતે બૌદ્ધ પિટક ગ્રંથોનો ભાષા માગધી છે. એ હકીકત પાલિ ભાષાના વ્યાકરણના આરંભમાં " સા માગધી મૂલભાસા " એમ જણાવીને પાલિ વ્યાકરણના પ્રણેતા કચ્ચાયને-કાલ્ચાયને—જ જણાવેલ છે. પ્રાકૃત ભાષામાં અને પાલિ ભાષામાં એકાદું અંતર છે. કેમકે એ બંને ભાષા દ્વારા પ્રવચન કરનારા મગધદેશના જ છે. આર્ષ પ્રયોગોનાં ઉદાહરણો અમે યથાર્થાન ખતાવવાના છીએ.

દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ મિથો વૃત્તૌ ॥૮૧૪॥

વૃત્તૌ-સમાસમાં-આવેલા શબ્દોમાં જે સ્વરો દીર્ઘ છે તે, બહુલં હ્રસ્વ થાય અને જે સ્વરો હ્રસ્વ છે તે, બહુલં દીર્ઘ થાય છે. આ રીતે સમાસમાં આવેલા શબ્દોના સ્વરોમાં પરસ્પર આવો ફેરફાર થાય છે. આવો ફેરફાર સંસ્કૃત ભાષામાં અને વૈદિક ભાષામાં પણ મિલિત છે. જેમકે અષ્ટાકપાલમ્ । નીલુક । મુનીવહમ્ । આ માટે જુઓ સિદ્ધહેમ વ્યા. ૩૨૧૮૬ થી ૩૨૧૮૯ વગેરે સૂત્રો.

હ્રસ્વતઃ દીર્ઘ—

અન્તર્વેદી, અન્તાર્વેદી-અન્તર્વેદિઃ-વેદીની અંદર

સત્તાવીસઈ, સત્તાવીસા-સપ્તવિંશતિઃ-સત્તાવીશ

વળી બહુલં હોવાથી કયાંય દીર્ઘ વિકલપે પણ થાય છે. જેમકે—

વારિમઈ, વારીમઈ-વારિમતી-પાણી વળી (નદી કે વાવ)

મુઅયન્તં, મુઆયન્તે-મુજવન્ત્રમ્-દ્વાયત્રય યંત્ર

પઈહરં, પઈહરં-પતિગ્રહમ્-પતિનું ઘર

વેલુવળં, વેલુવળં-વેણુવનમ્-વાસડાનું વન

આ વિધાન બહુલં છે માટે કયાંક દીર્ઘ થતા નથી. જેમકે—

લુવડજળો-યુવતિજનઃ-યુવતિજન

દીર્ઘનો હ્રસ્વ—

તિઅમ્બસિલ-સ્વલિઅ-વીડ-માલંસ—મિતમ્બશિલા-સ્વલિત-વીચિ-માલસ્ય—

પહાડના મધ્યભાગની શિલા વડે સ્ખલિત થયેલી તરંગમાળાવાળાનું.

કર્ચાય વિકલ્પે થાય છે. જેમઃ—

દીર્ઘનો હ્રસ્વ—

જડુંળ-યડું. જડુંળા-યડું—ચમુનાતટમ્—ચમુનાનો તટ

નદ્—સોત્, નદ્—સોત્—નદીછોતસ્—નદીનો પ્રવાહ

ગોરિ—હરં, ગોરીહરં—ગૌરીગૃહમ્—ગૌરીનું ઘર

વહુ—મુહં, વહુ—મુહં—વધૂમુલમ્—વહુનું મુખ

પદયોઃ સન્ધિઃ વા ॥૮૧॥૫॥

જે સ્વરો પાસે આવે કે એ વ્યંજનો પાસે આવે ત્યારે સંસ્કૃતમાં સંધિના નિયમો દ્વારા સંધિ થઈ જાય છે. પછી એક જ પદ હોય કે અનેક પદ હોય પણ પ્રાકૃતમાં તેમ નથી. પ્રાકૃતમાં વ્યંજનોની સંધિ થતી જ નથી. જે સંધિ થાય છે તે સ્વરોની જ થાય છે અને તે પણ એ પદોમાં જ, એક પદમાં કર્ચાય નહીં.

આચાર્ય કહે છે કે સંસ્કૃતમાં કહેલાં તમામ સંધિનાં વિધાન પ્રાકૃતમાં વ્યવસ્થિત વિભાષાપૂર્વક થાય છે. વ્યવસ્થિત વિભાષા એટલે પ્રાચીન પ્રયોગોને અનુસારે વ્યવસ્થાપૂર્વક વિકલ્પે સંધિ સમજવી. જેકે આચાર્યે અહીં સંસ્કૃતમાં કહેલાં તમામ સંધિવિધાનોનો નિર્દેશ કરેલો છે પણ આ વાક્યનો અર્થ તેના શબ્દ પ્રમાણે લેવાનો નથી પણ મોઢમ લેવાનો છે. કેમકે સંસ્કૃતમાં જ્ઞ, લ, ઐ, ઔ વગેરેની સંધિ પણ બતાવેલી છે. પ્રાકૃતમાં એ જાતની સંધિનો સંભવ નથી માટે એ પદોમાં સ્વરો પાસે પાસે આવેલા હોય ત્યાં પ્રાકૃત ભાષામાં જે સંધિ સંભવી શકે તે સંધિનું વિધાન આ સૂત્ર વિકલ્પે કરે છે.

વાસેસી, વાસ-इसी-व्यासऋषिः—व्यास नामना ऋषि

હેમચંદ્રના સંસ્કૃત વ્યાકરણનું સંધિવિધાયક સૂત્ર ૧૧૨૬

विसमायवा, विसम-आयवो-विषमआतपः-विषम ताप. હેમ. સં. સંધિવિ. સૂત્ર ૧૧૨૧

दहीसरो, दहिसरो-दधीश्वरः—दधिनेः ईश्वर

સાકભયં, साउउभयं-स्वाहुउदकम्-स्वादवाणुं પાણી

નીચેના શબ્દો એક જ પદરૂપ છે માટે તેમાં આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી :

पा+ओ=पाओ-पादः-पग अथवा पाथे।

प+ई=पई-पतिः-पति

वत्पा+ओ=वत्पाओ-वत्पात्-वत्पार्थी ॥૮૧॥૮॥

मुदा+इ=मुदाइ-मुग्धया-मुग्धा वडे ॥૮૧॥૨९॥

मुदा+ए=मुदाए-मुग्धया-मुग्धा वडे ”

મહ+દ=મહદ-મહતિ-પૂર્ણ કરે છે ।૮।૩।૩૨।

મહ+એ=મહએ-મહતિ-પૂર્ણ કરે છે ”

અહુલ+ને લીધે કોઈ કોઈ પદમાં એક પદમાં પણ સંધિ થઈ જાય છે.

કાહિ+દ=કાહી-કાહિદ-કરિષ્યતિ-કરશે ૧।૨।૧

વિ+દ્ઓ=વિદ્ઓ, વીઓ-ત્રિતીય:-ખીઓ ૧।૨।૧

અહીં અતાવેશાં આ અપાં પ્રથમ અધ્યાયનાં સંસ્કૃત સૂત્રો સિદ્ધહેમવ્યાકરણનાં સમજવાં.

ન ઇ-ઉ (યુ) વર્ણસ્ય અસ્વે ॥૮।૧।૬॥

એ પદમાં ઇ વર્ણ પછી અસ્વ સ્વર-વિગ્નતીય સ્વર-આવે તો સંધિ થાય નહીં અને એ પદમાં ઊ વર્ણ પછી અસ્વ સ્વર-વિગ્નતીય સ્વર-આવે તો પણ સંધિ થાય નહીં.

‘અસ્વ’ શબ્દની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે—જે સ્વરોની સ્વ સંજ્ઞા ન હોય. જેમનાં ઉચ્ચારણનાં સ્થાનાં અતઃ ઉચ્ચારણના પ્રયત્નો એકસરખાં ન હોય તેને ‘અસ્વ’ કહેવાય. આ માટે જુઓ: ૧/૧/૧૭ સૂત્ર.

ઇ વર્ણ-ન વેરિવર્ગે વિ+અવયાસો- વૈરિવર્ગે ડપ્યવકાશ:-વૈરિવર્ગમાં પણ અવકાશ નથી વંદામિ+અજ્જવદ્-વન્દે આર્યવજ્રમ આર્ય વજ્ર નામના આચાર્યને વંદન કરું છું સહદ+ઉદ્નો-શોભતે ઉપેન્દ્ર-ઉપેન્દ્ર શોભે છે

પદાવલિ+અરુણો-પ્રભાવલિઅરુણ:-પ્રભા વડે લાલ

ઊ વર્ણ-ઘણ+દ્-દનુજેન્દ્ર:-નાક્ષત્રો નો ઇન્દ્ર

ઊવમાસુ+અપજ્જત્-ઊવમાસુ અર્ચાન્ત-ઉપમા માટે પૂરતું નહીં

ગૂઢ+ઝર=ગૂઢોઝર ગૂઢ ઉદ્-અહીં ક વર્ણ પછી ઊ વર્ણ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પુહવી+ઈસ=પુહવીસ-પૃથ્વીસ-પૃથ્વીના પ્રશ. અહીં ઇ વર્ણ પછી વિગ્નતીય સ્વર નથી પણ સગ્નતીય છે તેના આ નિયમ ન લાગે.

एद्-ओतोः ॥८।१।७॥

એ પદમાં એકર અને ઓઝર રહી કોઈ પણ સ્વર આવે તો સંધિ થતી નથી.

ઊલ્લિહળે+આબંધંતીએ=ઊલ્લિહળે આબંધંતીએ-ઊલ્લિહળે આબંધનન્ત્યા:-ઉઝરડા થયા પછી બાંધતી સ્ત્રીનું.

આલક્ષ્મી+અર્ણિહ=આલક્ષ્મી અર્ણિહ=આલક્ષ્મી દેવદાનીમ્-અમે હમણું
જોઈએ છીએ.

અહો+અચ્છરિઅં=અહાં અચ્છરિઅં=અહો આશ્ચર્યમ્-અહો ! આશ્ચર્ય છે.
નીચેનાં પદોમાં એ, ઓ આવેશ નથી તેથી સંધિનિષેધ ન થાય :
અત્ય+આલોઅણ=અત્યાલોઅણ—અર્થાલોચન—અર્થનો વિચાર.

સ્વરસ્ય ઉદ્વૃત્તે ॥૮૧॥૮॥

વ્યંજન સાથે ઝંડારણા સ્વરનાંયા વ્યંજન નીકળી જતાં જે સ્વર આડી રહે
તેનું નામ ઉદ્વૃત્ત સ્વર. કોઈ પણ સ્વર પછી આવેો ઉદ્વૃત્ત સ્વર આવેો હોય તો
સંધિ થતી નથી.

ગન્ધ+ઉડિ=ગન્ધઉડિ—ગન્ધપુટીમ્ એક કોડાનું નામ. આ ઉદાહરણમાં ૫ સાથે
ઉડિનેા ઉ મળેલો હતો, પછી નીકળી જતાં એકંતો ઉ આડી રહ્યો.

નિસા+અરો=નિસાઅરો—નિશાકરઃ—ચંદ્ર અથવા નિશાચરઃ—રાક્ષસ

નિસિ+અરો=નિસિઅરો—નિશાચરઃ—રાક્ષસ

રયણિ+અરો=રયણિઅરો—રજનીકરઃ—ચંદ્ર અથવા રજનીચરઃ—રાક્ષસ

આ ત્રણે ઉદાહરણમાં કર કે ચરનો અર્થ થવાથી એ ઉદ્વૃત્ત સ્વર છે.

મણ+અત્તં=મણઅત્તં—મનુજત્વમ્ મનુષ્યપણું

કોઈ કોઈ ઉદાહરણમાં આ નિયમ વકરેલો લાગે છે.

કુમ્ભારો, કુમ્ભારો—કુમ્ભકારઃ—કુંભાર

સુરિસો, સુરિસો—સુપુરુષઃ—સુપુરુષ

કોઈ કોઈ ઉદાહરણ સ્વર પછી ઉદ્વૃત્ત સ્વર આવે તોપણ સમાસમાં એ પદમાં
સંધિ થઈ જ નય છે.

સાલાહણો, સાલાહણો—સાતવાહનઃ—સાતવાહન રાજા

ચક્ષાઓ (ચક્ષ+આઆ—ચક્ષાકઃ—ચક્ષુઃ)

જે નામોનો સમાસ થયા પછી એ જુદાં જુદાં નામો નથી રહેતાં પણ એ નામોનું
એક પદ જ થઈ જાય છે અને સંધિનું વિધાન પ્રાકૃત લાપામાં એ પદોમાં જ
કરેલું છે એટલે સમાસમાં સંધિ ન થતી જોઈએ. તેમ છતાં—ગન્ધઉડિ, નિસાઅરો વગેરે
શબ્દોમાં આ નિયમથી સંધિના નિષેધ કહેતા છે. તેથી એન સમજવું જોઈએ કે
જ્યાં એ નામોનો સમાસ થઈ એક પદ થયું હોય ત્યાં પણ એ નામોમાં બિન્નપદપણું
છે. બિન્નપદપણું સમજીએ તો જ આ નિયમ લાગુ પડે.

ત્યાદેઃ ॥૮૧૧॥

ક્રિયાપદને લાગેલા તિ વગેરે પ્રત્યયોના સ્વર પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો એ પદમાં પણ સંધિ થતી નથી.

હોઈ+હહ=હોઈ હહ-અહીં થાય છે.

ભવતિ+હહ=ભવતિ હહ-અહીં થાય છે.

લુક્ ॥૮૧૧૧॥

કોઈ પણ સ્વર પર આવેલા હોય તો એની પૂર્વના સ્વરનો લોપ થઈ જાય છે.

તિઅસ+ઈસ=તિઅસ+ઈસ=તિઅસીસો-ત્રિદશેશ:-દેવોનો ઈશ-ઇદ્ર

નીસાસ+ઝસાસા=નીસાસ+ઝસાસા=નીસાસૂસાસા-નિઃશ્વાસોઽચ્છવાસૌ-નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છવાસ

અન્યવ્યજ્ઞનસ્ય ॥૮૧૧૧૧॥

શબ્દોનાં અન્ય વ્યંજનનો લોપ થઈ જાય છે.

જાઘ-યાઘત્-ન્યાં સુધી

તાઘ-તાઘત્-ત્યાં સુધી

જસ, જસો-યશસ-યશ

તમ, તમો-તમસ્-અધિકાર

જમ્મ, જમ્મો-જન્મન્-જન્મ

જ્યારે સમાસ હોય ત્યારે જુદાં જુદાં પદરૂપ વાક્યની અપેક્ષાએ લિન્ન જિન્ન પદો છે અને સમાસ થઈને એક પદરૂપ અનેલા સમાસવાળા નામને લાગેલી વિભક્તિની અપેક્ષાએ એક પદ છે. જ્યારે વાક્યની અપેક્ષા રાખીએ ત્યારે વ્યંજન અંતે આવે છે અને વિભક્તિની અપેક્ષા રાખીએ ત્યારે વ્યંજન અંતે ન આવે. જ્યાં વ્યંજન અંતે હોય ત્યાં આ નિયમથી લોપ થાય અને જ્યાં વ્યંજન અંતે ન થાનીએ ત્યાં આ નિયમથી લોપ ન થાય.

સદ્+મિશ્નુઃ-અહાં વાક્યની અપેક્ષાએ સદ્ ના દ નો લોપ થઈ ગયો તો સમિશ્નુ થયું. સમિશ્નુ-સારો ભિક્ષુ

એતદ્+ગુણ-અહીં વાક્યની અપેક્ષાએ એતદ્ ના દ નો લોપ થઈ ગયો તો એગુણ-આના ગ્રંથો.

સજ્જન:-સદ્જન:-અહીં સજ્જનને શામેલી વિભક્તિની અપેક્ષાએ સદ્નો દ છેડે નથી તેથી દ નો જ થઈ જતાં સજ્જનો-૩૫ થયું. સજ્જનો-સજ્જન.

તદ્+ગુણા અહીં પણ વિભક્તિની અપેક્ષાએ તદ્નો દ અંત્ય વ્યંજન૩૫ નથી તેથી અઃ સૂત્ર દાર: લોપ ન થયો તેથી તદ્ગુણા ૩૫ થયું. તદ્ગુણા તેના ગુણો.

ન શ્રદ્ધુદોઃ ॥૮૧૧૧૨॥

શ્રદ્ધુ અને ઉત્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ ન થાય.

શ્રદ્ધ+હિતમ્-શ્રદ્ધિતમ્-સરસ+હિત્ત્વમ્=સરસહિત્ત્વમ્-કરેલી શ્રદ્ધા:-અહીં દ નો લોપ ન થાય.

શ્રદ્ધ+ધા=શ્રદ્ધા-સદ્ધ+ધા=સદ્ધા-શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા

ઉદ્ધ+ગતમ્=ઉદ્ધ+ગત્ત્વમ્=ઉદ્ધગત્ત્વમ્, અથવા ઉગમ્ય-ઉગેશુ

ઉદ્ધ+નતમ્=ઉદ્ધ+નત્ત્વમ્=ઉદ્ધનત્ત્વમ્-ઉદ્ધન. આ ઉદાહરણમાં દ કાયમ છે પણ સંધિ થવાથી દનો ન થયેલ છે, સંધિ ન થાય ત્યાં ઉદ્ધનત્ત્વ ૩૫ થઈ શકે. સંધિનું સૂત્ર ૧૧૩૧ સિદ્ધહેમ બા.

નિર-દુરોઃ વા ॥૮૧૧૧૩॥

નિર અને દુરના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ વિષદેપે થાય.

નિર+સહ-નિસ્+સહ=નિસ્સહ, નોસહ-નિસ્સહમ-દીકું પડી ગયેલું

દુર+સહો-દુસ્+સહો=દુસ્સહો, દુસહો-દુસ્સહ:-ન સહી શકાય એવો

દુર+સ્વિઓ=દુસ્વિઓ, દુહિઓ-દુસ્વિત:-દુઃખિત.

સ્વરે અન્તરશ્વ ॥૮૧૧૧૪॥

અન્તર શબ્દ, નિર શબ્દ, દુર શબ્દ પછી સ્વર આવ્યો હોય તો અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થતો નથી.

અન્તર+અપ્પા=અન્તરપ્પા-અન્તરાત્મા-અન્તરાત્મા

નિર+અન્તર=નિરન્તરમ્-નિરન્તર

નિર+અવસેસ=નિરવસેસ-નિરવશેષમ્-આકી તહીં એવું-પૂરું

દુર+ઉત્તર=દુરુત્તર-દુરુત્તરમ્-ગતરેતાં દુઃખ પડે એવું અથવા જવાબ ન આપી શકાય એવું.

દુર+અવગાહો=દુરવગાહો-દુરવગાહ:-દુઃખે પ્રવેશ કરી શકાય એવો-ગંડો.

કોઈ કોઈ કોણે બહુલને લીધે અન્તર શબ્દ પછી સ્વર આવે તો લોપ થઈ જાય છે.

અન્તર+ઝવરિ=અંતઃવરિ=અંતોઝરિ=અન્તરુપરિ=વચ્ચે=ઉપર.

સ્ત્રિયામ્ આદ્ અવિદ્યુતઃ ॥૮૧૧૧૫॥

સ્ત્રીલિંગી નામને છેડે આવેલા અન્ય વ્યંજનને લોપ થતો નથી પણ આ થઈ જાય છે, માત્ર એક વિદ્યુત્ શબ્દમાં આ નિયમ ન લાગે.

સરિઆ-સરિત્-નદી

પાઙિઆ-પ્રતિપત્-પડવો

સંપઆ-સંપત્-સ પદા-સંપત્તિ

બહુલને લીધે આ ને અદ્વૈતે ઈષત્સ્પૃષ્ટતર એવો ય પણ બોલાય છે એટલે આ ય સ્વર જેવો બોલાય છે. (યજ્ઞ, યજ્ઞ વગેરે શબ્દોના ય ની પેઠે ચોખ્ખા વ્યંજન જેવો નહીં.)

વિજ્ઞુ-વિજ્યુત્-વીજ્-વીજળી. આ સૂત્રમાં આ શબ્દનો નિષેધ કરેલો છે. એથી વિજ્ઞુઆ રૂપ ન થાય.

રો રા ॥૮૧૧૧૬॥

સ્ત્રીલિંગી ર કારાંત શબ્દના છેડાના રનો આ ન થાય પણ રા થાય છે.

ગિરા-ગિર-વાણી

હુરા-હુર્-ધેસરું

પુગ-પુર્-પુર-નગર

હ્રુઘો હા ॥૮૧૧૧૭॥

હ્રુ શબ્દના અત્ય વ્યંજનના ઘૂનો થાય છે.

હ્રુહા-હ્રુર્-હ્રુખ

સરફૂનામાં હ્રુઘા શબ્દ પણ છે તેનું પણ હ્રુહા રૂપ થઈ શકે છે

શરદાદે: અત્ ॥૮।૧।૧૮॥

શરદ્ વગેરે શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો અ થાય છે.

સરઓ-શરવ-શરદ્ ઋતુ

મિસઓ-મિષક્-વૈષ.

દિક્-પ્રાવૃષો: સઃ ॥૮।૧।૧૯॥

દિશ્ અને પ્રાવૃષ્ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો સ થઈ જાય છે.

દિક્-દિસા-દિશા

પ્રાવૃષ્-પાડસો-ગોમાસુ' મરાઠીમાં-પાડસ

સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત દિશા શબ્દનું રૂપ પણ દિસા થાય છે.

આયુઃ-અપ્સરસો: વા ॥૮।૧।૨૦॥

આયુષ્ અને અપ્સરસ્ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજન સ્ વિરૂદ્ધે બોલાય છે.

દીહાડસો અથવા દીહાઝ-દીર્ઘાયુઃ-જાંબા આયુષ્યવાળો

અઝ્ઝરસા અથવા અઝ્ઝરા-અપ્સરાઃ-અપ્સરા

કકુમઃ હઃ ॥૮।૧।૨૧॥

કકુમ્ શબ્દના મૂળે હ થાય છે.

કઝહ+આ=કઝહા-કકુમ્-દિશા

ધનુષઃ વા ॥૮।૧।૨૨॥

ધનુષ્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો હ વિરૂદ્ધે થાય છે.

ધનુષ્-ધણહ+અં=ધણહં અથવા ધણુ-ધનુષ્

મઃ અનુસ્વારઃ ॥૮।૧।૨૩॥

શબ્દને અંતે આવેલા મૂળે અનુસ્વાર થાય છે.

જલં-જલમ્ । જલં અતિષ્ પેચ્છ વા-જલમ્ અસ્તિ, પ્રેક્ષસ્વ વા-પાણી છે

અથવા પાણીને જો

વચ્છં-વૃક્ષમ્-વૃક્ષ છે । વચ્છં પેચ્છ-વૃક્ષં પ્રેક્ષસ્વ-વૃક્ષને જો

ગિરિં-ગિરિમ્-ગિરિ છે । ગિરિં પેચ્છ-ગિરિં પ્રેક્ષસ્વ-ગિરિને જો.

અદુશં અધિકારને લીધે કૌર્ષિક પ્રયોગોમાં અંતમાં મ્ ન આવેલો હોય તો પણ અનુસ્વાર થઈ જાય છે. વર્ણમિતુ' વર્ણમિ-વનમાં, અહીં મ્ અંતમાં નથી તો પણ અનુસ્વાર થયેલ છે.

વા સ્વરે મશ્વ ॥૮।૧।૨૪॥

અંત્ય મકાર પછી સ્વર આવે તો અનુસ્વાર વિકલ્પે થાય છે અને અનુસ્વાર ન થાય ત્યારે મતો મ્ કાયમ રહે છે પણ ૧૧મા સૂત્રથી મતો લોપ થતો નથી.

ઉસમં અજિઞ્ઞં ચ વંદે અથવા ઉસમમજિઞ્ઞં ચ વંદે-ઋષભમ્ અજિત્તં ચ વન્દે
ઋષભદેવ અને અજિતનાથને વાંદું છું.

અહુલના નિયમને લીધે કેટલાક પ્રયોગોમાં છંડ આવેલા મ્ સિવાયના પીળા વ્યંજનોતો પણ અનુસ્વાર થાય છે.

સકલ્સ સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ । જં યત્ જ્ઞે । તં તત્ તે ।

વીમ્ વિષ્વક્ ચારે આજુએ । પિહં પૃથક્ બુદ્ધું । સમ્મં સમ્પક્ સાડું ।

ઇહં ક્ષપક્ વિયોગ, શીઘ્ર, સામીપ, લાભ

ઇહયં ક્ષપક્ક્ ” ” ” ” બુદ્ધો, ડાહ્યા. ।

આલેદદુઞ્ઞં-આશ્લેષ્ટુકમ્-આશ્લેષ્ટુમ્ આશ્લેષ મારે. આ ઉદાહરણમાં ષ્ટમ્ ના મ્ તો લોપ થયેલો લાગે છે (?)

હ-ઞ-ળ-નો વ્યક્ષ્ણને ॥૮।૧।૨૫॥

હ, ઞ, ળ, ન પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો હ જ ઞ ને ત્યાંને અનુસ્વાર થાય છે.

હ—પેતી-પક્ષિઃ—પાંતી, હાર

પરંમુહો—પરાદુમુલઃ—પરાદુમુલ—સમ્મુખ નહીં

ઞ—કંચુકો—કચ્ચુકઃ—પહેરવાને ધાર

લંછળં—લાચ્છલમ્—ત્રાંલન

ળ—છંમુહો—ળમુલઃ—ભોંવાળો

ઉષ્કંઠા—ઉત્કંઠા—ઉત્કંઠા

ન—સંજ્ઞા—સન્ધ્યા—સંધ્યા—સાંજ

વિજ્ઞાં—વિન્ધ્યઃ—વિન્ધ્યાચલ

વક્રાદૌ અન્તઃ ॥૮।૧।૨૬॥

વક્ર વગેરે અનેક શબ્દોમાં પ્રયોગાનુસારે ડોરકે શબ્દમાં આવેલા પહેલા

સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થઈ જાય છે. કોઈક શબ્દમાં બીજા સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થઈ જાય છે. કોઈક શબ્દમાં ત્રીજા સ્વર ઉપર અનુસ્વાર થઈ જાય છે.

પહેલા સ્વર ઉપર—વંક-વકમ્-વાંકુ

તંસં-વ્યસમ્-તંસિ (ત્રિ+અસમ્-તસ્ય ખૂણવાળું)

અંસું-અશુ-આંસુ

મંસ-મ- માંસમૂઝ

પુંછં-પુન્છમ્-પુંછકું

ગુંછં-ગુન્છમ્-ગુન્છો

મુંઢા-મૂર્ધા-મૂંડો-માયું

પંસ-પશું:-પરશી-એક હથિયાર

લુંવં-લુન્નમ્-સાંકું

કંકાડો-કર્કોટ:-કંકોડું

કુપલં-કુહમલમ્-કુંપળ-કળી

દંસળં-દર્શનમ્-દર્શન

વિંછિઓ-વૃશ્ચિક:-વીંછી

ગિંટી-ગૃહિટ:-એકવાર વિયાનાર પશુ

મંજારો-માર્જાર:-મણુઝર-જંગલી મોટો બિલાડો

બીજા સ્વર પર—વયંસો-વયસ્ય:-સમાન વયનો મિત્ર

નળંસો-નનમ્વો મનવાળો-સચેતન

મળંસિળી-મનસ્વિની-મનવાળી-સચેતન

મળંસિલા-મનઃસિલા-મણુશીલ નાનની એક પ્રાતુ

પહેનુઆ-પ્રતિશ્રુત:-પડછંદો-પડવો

ત્રીજા સ્વર પર—અવરિ-ઉવરિ-ઉપર

અણિંતયં, અહિંસંતયં-અતિસુષ્કમ્-તેજ અનાવવાનું સાંકડું

કોઈ કેકાણે છંદપૂર્તિ માટે પણ અનુસ્વાર થઈ જાય છે. જેમકે

દેવં-વામ-સુવર્ણ-દેવ-વામ-સુવર્ણ-દેવ, તાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર (જેન આગમની

સ્તુતિના 'પુસ્કવરવરીવૃદ્ધે' સૂત્રનું એક ચરણ)

જે શબ્દોમાં ઉપર અનુસ્વાર જણાવેલો છે તે શબ્દોમાં પણ અકુલ અધિ-
કારથી કયાંય કયાંય અનુસ્વાર થતો નથી.

ગિટ્ઠી-ગૃષ્ઠિઃ-એક વાન વયાનારી

મગ્ગારો-માર્ગારઃ-મણ્ગર-મોટો જંગલી (ખલાડો)

મળસિલા, મળાસિલા (નાકું પ્રાકૃત), મળાસિલા (આર્ષ)-મળશિલા-મણશિલ
નામની એક ધાતુ

અમુત્તય-અતિમુક્તકમ્-અનાયવા માટેનું શાકડું.

ક્ત્વા-સ્યાદેઃ ણ-સ્વોઃ વા ॥૮૧૧૨૭॥

ક્ત્વા પ્રત્યયને પદ્યે પ્રાકૃતમાં કળ કે કઝાળ વગેરે રૂપો વપરાય છે. એવા
રૂપોના ણ ઉપર અનુસ્વાર વિદ્યે થાય છે.

ક્ત્વા-કાકળ, કાકળ-કૃત્વા-કરીને

કાકઝાળ, કાકઝાળ-કૃત્વા-કરીને

તથા

સ્પ્રાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં જે ણ વાળા (જે વાળા એટલે અકારાંત ણ વાળા
જે પણ ણા, ઇ વગેરે વાળા નહીં) પ્રત્યયો આવે છે તેના ઉપર અને જે સુવાળા
પ્રત્યયો આવે છે તે પ્રત્યયોના સુ ઉપર અનુસ્વાર વિદ્યે થાય છે.

ણ-વચ્છેણ, વચ્છેણ-વૃષ્ણ-વૃક્ષ વડે

સુ-વચ્છેસુ, વચ્છેસુ-વૃક્ષેષુ-વૃક્ષોમાં

કરિઅ-કૃત્વા-કરીને-અહીં ક્ત્વા તો છે પણ તેનું જવાળું રૂપ નથી.

અગ્નિણો-અહીં સ્પ્રાદિ વિભક્તિનો ણો છે પણ અકારાંત ણ નથી તેથી
કરિઅ અને અગ્નિણો એ બન્ને રૂપોમાં અનુસ્વાર ન થાય.

વિંશત્યાદેઃ લુક્ ॥૮૧૧૨૮॥

વિંશતિ વગેરે શબ્દોમાં અનુસ્વારનો લોપ થઈ જાય.

વીસા-વિંશતિઃ-વીશ

તીસા-વિંશત્-ત્રીશ

સંકાર્ય-સંસ્કૃતમ્-સંસ્કારકૃત

સંકારો-સંસ્કારઃ-સંસ્કાર

માંસાદે: વા ॥૮।૧।૨૯॥

માંસ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા અતુસ્વારનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.
માંસ, મંસં-માંસમ્-ભાષામાં માંસ અથવા માસ બોલાય છે.

માસલં, મંસલં-માંસલમ્-પુષ્ટ

કાસં, કંસં-કાંસ્યમ્-કાંસુ

પાસૂ, પંસૂ-પાંસુઃ-ધૂળ

કહ કહં-કથમ્-કેવી રીતે

એવ-એવમ્-એમ

નૂળ, નૂળં-નૂનમ્-નિશ્ચિત

इआणि, इआणि } इदानीम्-હમણાં, આજકાલ
दाणि, दाणि }

કિ કરેમિ. કિં કરેમિ-કિં કરોમિ-હું શું કરું ?

સમુહં, સંમુહં-સંમુખમ્ સામે

કેસુઅં, કિસુઅં-કિશુકમ્-કિંશુક-કેમુડો-આખરે

સીહો, સિંધો-સિહઃ-સિંહ વગેરે

વર્ગે અન્ત્યો વા ॥૮।૧।૩૦॥

વર્ગના અક્ષરની પૂર્વેના અતુસ્વારના સ્થાને વર્ગનો પાંચમો અક્ષર વિકલ્પે કાય છે.

ક વર્ગ

-પંકો, પઙ્કો-પઙ્કઃ-પંક-ગારે

સંખો, સઙ્ખો-શઙ્ખઃ-શંખ

અંગળં, અઙ્ગળં-અઙ્ગળમ્-આંગણું

લંઘણં, લઙ્ઘણં-લઙ્ઘનમ્-લાંધણુ

ચ વર્ગ

-કંચુઓ, કઙ્ચુઓ-કઙ્ચુકઃ-પહેરવાનો કોટ

લંછણં, લઙ્છણં-લાઙ્છનમ્-લાંછન

અંજિયં, અઙ્જિયં-અઙ્ગમ્-આંગ્રેલું

સંજ્ઞા, સઙ્જ્ઞા-સઙ્ઘ્યા-સંધ્યા-સાંજ

હેમ-૨

ટ વર્ગ

—કંટઓ, કણ્ઠઓ—કણ્ઠક:—કાંટે
 ડકંઠા, ડક્કણઠા—ડત્કણઠા—ઉત્કંઠા
 કંઠે, કણ્ઠે—કાણ્ઠમ્ કુત્તિસત
 સંઠો, સણ્ઠો—સણ્ઠ:—સાંઠ

ત વર્ગ

—અંતરં, અન્તરં—અન્તરમ્—આંતરું
 પંથો, પન્થો—પાન્થ:—મુસાફર—પ્રવાસી
 ચંદો, ચન્દો—ચન્દ્ર:—ચાંદો—ચંદ્રમા
 વંધવો, વન્ધવો—વાન્ધવ:—આંધર—ભાઈ

પ વર્ગ

—કંપડ, કમ્પડ—કમ્પતે—કંપે છે
 વંપહ, વમ્પહ—વર્ષાતિ—વળે છે—જાય છે ॥૮:૪૧૭૬॥
 કલંબો, કલમ્બો—કલમ્બ:—કલંબનું ઝાડ
 આરંમો, આરમ્મો—આરમ્મ:—આરંભ—શરૂઆત

સંસઓ—સંશય:—સાંસો—સંશય

સંહરદ—સંહરતિ—સંહાર કરે છે.

આ બે ઉદાહરણોમાં વર્ગના અક્ષરથી પહેલાં અનુસ્વાર નથી પણ સ અને હની પૂર્વે છે. સ અને હ વર્ગના અક્ષરો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કેટલાક વૈયાકરણો આ નિયમને નિત્ય માને છે એટલે એમને મતે અનુસ્વારને અદલે પાંચમે અક્ષર જ વપરાય.

શબ્દના લિંગ વિશે

પ્રાવૃદ્—શરદ્—તરણય: પુંસિ ॥૮:૧૩૧॥

પ્રાવૃ, શરદ્ અને તરણિ શબ્દો પ્રાકૃતમાં પુંલિંગમાં વપરાય છે.

પાસો પ્રાવૃદ્—વર્ષાસિતુ

સરઓ શરદ્—શરદઃસતુ

એસ તરણી—એષ: તરણિ:—આ સૂર્ય

સંસ્કૃત ભાષામાં તરણિ શબ્દ પુંલિંગમાં વપરાય છે અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ વપરાય છે. ત્યારે આ નિયમ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષામાં તરણિ શબ્દને પુંલિંગમાં જ વાપરવો એવા ચોક્કસ નિયમ માટે આ મૂત્રમાં તરણિ શબ્દને પણ લીધો છે

સ્-નમ્ અદામ-શિરઃ-નમઃ ॥૮૧૧૩૨॥

દામન્, શિરસ્ અને નમસ્ શબ્દો સિવાય બાકીના સ કારાંત અને ન કારાંત શબ્દોને પુલિંગમાં વાપરવા.

સકારાંત—જસો યજસ્-યજ
પઓ-પયસ્-દૂધ, પાણી
તમો-તમસ્-અંધકાર
તેઓ-તેજસ્-તેજ
ઓ-ઓસ્-છાતી

નકારાંત—જન્મો-જન્મન્ જન્મ
નમ્મો-નર્મન્ હાર્ય
મમ્મો-મર્મન્-મર્મસ્થાન

દામે-દામન્-માળા

સિરં-શિરઃ-શિર, માથું

નહં-નમઃ-આકાશ

આ ત્રણે શબ્દોને સૂત્રમાં વળેલા છે તેથી પુલિંગમાં ન થયા.

બહુલને લીધે કેટલાક સકારાંત અને નકારાંત શબ્દો નપુસકલિંગમાં પણ દેખાય છે.

સકારાંત—સેયં-શ્રેયઃ-શ્રેય-કલ્યાણ
વયં-વચઃ-વચન
સુમળં-સુમનઃ-ફૂલ અથવા સારું મન
નકારાંત—સમ્મં શર્મન્ સુખ
ચમ્મં ચર્મન્ ચામડું

વા અક્ષર્ય-વચનાઘાઃ ॥૮૧૧૩૩॥

અક્ષિ શબ્દ અને આંખના પર્યાયવાચી શબ્દો પ્રાકૃતમાં પુલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવાના છે તથા વચન વગેરે શબ્દો પ્રાકૃતમાં પુલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવાના છે.

પુલિંગ સ્ત્રીલિંગ નપુસક

એસ અછ્છી । એસા અછ્છી । અછ્છીઈ અછ્છીણિ મૂળ શબ્દ અક્ષિ આંછ અથવા આંખ

અજ્ઞાત્યાદિ ગણમાં અક્ષિ શબ્દનો પાઠ હોવાથી ૮/૧/૩૫મા સૂત્રના નિયમ

પ્રમાણે અક્ષિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં પણ વપરાય છે.

પુંલિંગ	નપું સક	
ચક્ષુ	ચક્ષુઃ	ચક્ષુષિ મૂળ શબ્દ ચક્ષુસ્-ચક્ષુ
નયણા	નયણાઃ	નયણાનિ મૂળ શબ્દ નયન-નેન
લોઅણા	લોઅણાઃ	લોચનાનિ મૂળ શબ્દ લોચન-લોચન

વચનાદિ શબ્દો—

વચણા	વચણાઃ	વચનાનિ મૂળ શબ્દ વચન-વેણુ
વિજ્ઞુણા	વિજ્ઞુએ	વિદ્યુતા મૂળ શબ્દ વિદ્યુત્-વીજળી વડે
કુલો	કુલં	કુલમ્ કુળ
છંદો	છંદં	છન્દઃ છંદ
માહૃવો	માહૃવં	માહાત્મ્યમ્ માહાત્મ્ય
દુક્ષા	દુક્ષાઃ	દુઃસ્થાનિ-દુઃખ
માયણા	માયણાઃ	માજ્ઞાનિ-સાણાં-ભાજન

આ બધા વત્તવાદિ શબ્દો છે.

નેત્રા નેત્રાઃ નેત્રાણિ-નેત્રો-વિશેષ પ્રકારનાં પહેરવાનાં કપડાં
કમલા કમલાઃ કમલાનિ-કમળ

સંસ્કૃતના હૈમ લિંગાનુશાસનમાં (શ્લોક ૨૬ તથા ૨૯ પુનપુંસક ૦ પ્રકરણ) નેત્ર શબ્દ અને કમલ શબ્દ પુંલિંગમાં અને નપુંસકલિંગમાં બતાવેલા છે. મારે પ્રાકૃતમાં પણ એમ જ વપરાય.

ગુણાદ્યાઃ ક્લીબે વા ॥૮૧॥૩૪॥

ગુણ વગેરે શબ્દો પ્રાકૃત ભાષામાં નપુંસકલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવા.

ગુણાઃ, ગુણા-ગુણાઃ-ગુણે

દેવાણિ, દેવા-દેવાઃ-દેવે

વિંદૂઃ, વિંદુણો-વિન્દવઃ-વિંદુઓ અથવા મીઠાં

સંગં, સંગો-સંગઃ-ખાંડુ-તરવાર

મંડલમં, મંડલમ્-મંડલાગ્રઃ-તરવાર

કરુહં, કરુહો-કરુહઃ-હાથમાં ઊગનારો નખ

રુક્ષાઃ, રુક્ષા-રુક્ષાઃ-રુખડાં, વૃક્ષો

આ બધા ગુણાદિ શબ્દો છે.

વા इमा-अञ्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥८।१।३५॥

૭/૧/૫૮ તથા ૫૮ના નિયમ પ્રમાણે ઇમન્ પ્રત્યયવાળા શબ્દો તથા ૮/૨/૧૫૪ના નિયમ પ્રમાણે ઇમા પ્રત્યયવાળા શબ્દો તથા અજ્જલિ વગેરે શબ્દો પ્રાકૃત ભાષામાં સ્ત્રીલિંગમાં વિકલ્પે વાપરવા.

इमन्-એસા गरिमा, એસ गरिमा-गरिमा-गरवाँ

એસા महिमा, એસ महिमा-महिमा-महिमा

इमा-એસા निल्लजिमा, એસ निल्लजिमा-निल्लजत्वम्-निल्लजपणुं

એસા धुत्तिमा, એસ धुत्तिमा-धूर्तत्वम्-धूर्तपणुं

अज्जलि वगेरे शब्दो-

એસા अंजली, એસ अजली-अञ्जलि:-अंजलि

पिट्ठी, पिट्ठ-पृष्टि:-पीठ

કેટલાક વૈયાકરણો એમ કહે છે કે પૃષ્ઠનો પિટ્ઠ થાય ત્યારે તેને સ્ત્રીલિંગમાં જ વાપરવો.

अच्छी, अच्छि-अक्षि-आँछ-आँख

पण्हा, पण्हो-प्रश्न:-प्रश्न

चोरिआ, चोरिअं-चौर्यम्-चोरी

कुच्छी, कुच्छो-कुक्षि:-दूध

बली, बली-बलि:-अलि-निवेद

निह्नी, निह्नी-निधि:-निधि

विही, विही-विधि:-विधि

रस्सी, रस्सी-रश्मि:-राश-अणहनी राश

गंठी, गंठी-ग्रन्थि:-गाँठ, अंथि

આ બધા અજ્જલિ આદિ શબ્દો છે.

गङ्गा, गङ्गो-गर्ता, गर्त:-हिंदीમાં ગઢા ગુજરાતીમાં ખાડો

સંસ્કૃતમાં ગર્ત શબ્દના પુ'લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ એમ બે લિંગો છે. પ્રાકૃતમાં પણ એ જ પ્રમાણે વાપરવાં.

भूण सूत्रમાં જે इमा શબ્દ મૂકેલો છે તે इमा પદ વડે पृथु વગેરે શબ્દોને पृथ्वादे: इमन् वा ॥७।१।५८॥ વગેરે સૂત્રો દ્વારા લાગતો ભાવવાચક સંસ્કૃતનો इमन् પ્રત્યય લેવો તથા ભાવવાચક ત્વ પ્રત્યયના સ્થાને પ્રાકૃતમાં ॥८।२।१५४॥ વપરાતો इमा પ્રત્યય પણ લેવો અર્થાત્ તંત્ર વડે इमा પદથી इमन् અને इमा એ બન્ને પ્રત્યયો લેવા.

કેટલાક વૈયાકરણોએ મ માને છે કે લાવવાચક ત્વ-ત્ત પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતમાં વપરાતો હમા પ્રત્યય જે નામને છેડે આવેલો હોય તે નામને નારીજાતિમાં જ વાપરવું.

વાહોઃ આત્ ॥૮૧।૩૬॥

નારીજાતિના વાહુ શબ્દના અંત્યસ્વરનો પ્રાકૃતમાં આ થાય છે.

વાહુ+આ=વાહા+એ=વાહાએ-ખાંહ વડે-ખાયવડે-હાથ વડે

આ. હેમચંદ્ર પોતાના ‘અભિધાનચિન્તામણિ’ કોશમાં સંસ્કૃતમાં પણ વાહા શબ્દ મુજબના પર્યાય તરીકે આપે છે. -“મુજઃ વાહુઃ પ્રવેષ્ટઃ દોઃ વાહા”-મત્યકાંડ, ૫૯૦ શ્લોક.

વામેઝરા વાહૂ-વામેતરઃ વાહુઃ-આ વાક્યમાં વાહુ શબ્દ નરજાતિ છે તેથી વાહા ન થયું.

અતઃ હો વિસર્ગસ્ય ॥૮૧।૩૭॥

અકાર પછી આવેલા અને સંસ્કૃતના નિયમથી બનેલા વિસર્ગના સ્થાનમાં ઓ(હો) થાય છે.

સઘ્વત+ઓ=સઘ્વતો, સઘ્વાઓ-સર્વતઃ-સર્વ ખાજુથી

પુરત+ઓ=પુરતો, પુરઓ-પુરતઃ-આગળ અથવા પુરમાંથી-નગરમાંથી

અગત+ઓ=અગતો, અગઓ-અગતઃ-આગળથી

મગત+ઓ=મગતો, મગઓ-માર્ગતઃ-માર્ગથી અથવા પાછળથી

સંસ્કૃતના વિસર્ગવાળા સિદ્ધ રૂપોને પણ આ નિયમ લાગે છે—

ભવત+ઓ=ભવતો, ભવઓ-ભવતઃ-આપને, આપથી અથવા આપનું

પ્રથમા બહુ— | ભવન્ત+ઓ=ભવન્તો-ભવન્તઃ-આપ

| સન્ત+ઓ=સન્તો-સન્તઃ-સત્પુરુષો અથવા વિદ્યમાન પુરુષો

કુત+ઓ=કુતો. કુદો-કુતઃ-ક્યાંથી

ભવત્ શબ્દનાં ભવતો, અથવા ભવઓ, ભવન્તો તથા સત્ શબ્દનાં સન્તો વગેરે રૂપો પ્રાકૃત લાપાના નિયમથી સધાર્તા નથી પણ સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે ભવતઃ, ભવન્તઃ તથા સત્ શબ્દનાં સન્તઃ વગેરે રૂપો સિદ્ધ કરી પછી તે રૂપોને આ નિયમ લગાડવાનો છે, એટલે આચાર્ય કહે છે કે ભવતો અથવા ભવઓ, ભવન્તો, સન્તો વગેરે રૂપો સિદ્ધ અવસ્થાની અપેક્ષાએ સમજવાનાં છે

નિર્-પ્રતી ઓત્-પરી માલ્ય-સ્થોઃ વા ॥૮।૧।૩૮॥

નિર્ પછી માલ્ય શબ્દ આવે તો નિર્ને બદલે ઓ વિકલ્પે બોલવો અને પ્રતિ પછી સ્થા વાતુનું રૂપ આવે તો પ્રતિનો પરિ વિકલ્પે બોલવો.

નિર્+મલ્લં=ઓમાલં, નિમ્મલ્લં=નિર્માલ્યમ્-નિર્માલ્ય

નિર્+મલ્લય=ઓમાલયં, નિમ્મલ્લયં વહ્-નિર્માલ્યકં વહતિ-નિર્માલ્યને વહે છે.

૮।૧।૩૭ સૂત્ર દ્વારા અવમાલ્યમ્ તું ઓમલ્લં રૂપ સાધી શકાય છે એથી નિર્ને ઓ કરવાનું કોઈ કારણ જણાતું નથી.

પ્રતિ+દ્વા-પરિદ્વા, પદ્ધિ-પ્રતિષ્ઠા-પ્રતિષ્ઠા

પ્રતિ+દ્વિઅં-પરિદ્વિઅં, પદ્ધિઅં-પ્રતિષ્ઠિતમ્-પ્રતિષ્ઠિત

આદેઃ ॥૮।૧।૩૯॥

આ પાદનાં નીચેના ૪૦મા સૂત્રથી માંડીને ૧૭૭મા સૂત્ર સુધીનાં સૂત્રોમાં જે કાંઈ વિધાન કહેલું છે તે ‘આદિના અક્ષર’નું એટલે આદિના સ્વર કે વ્યંજનનું સમજવું અર્થાત્ બતાવેલું વિધાન આદિમાં થાય એમ સમજવું. આ સૂત્ર અધિકારસૂત્ર છે, ઓજુઃ કશું નવું વિધાન કરતું નથી.

ત્યદાદિ-અવ્યયાત્ તત્સ્વરસ્ય લુક્ ॥૮।૧।૪૦॥

ત્યદાદિ શબ્દો પછી આવેલા ત્યદાદિ શબ્દોના આદિ સ્વરનો બહુલ લોપ થાય છે તથા ત્યદાદિ શબ્દો પછી આવેલા અવ્યયના આદિ સ્વરનો બહુલ લોપ થાય છે તથા અવ્યય પછી આવેલા અવ્યયના આદિ સ્વરનો લોપ થાય છે તથા અવ્યય પછી આવેલા ત્યદાદિના આદિ સ્વરનો લોપ થાય છે.

ત્યદાદિ પછી ત્યદાદિ-અમ્હિ+એસો=અમ્હિસો, અમ્હિ એસો-અહમ એવઃ-હું આ

ત્યદાદિ પછી અવ્યય-અમ્હે+એત્થ=અમ્હેત્થ, અમ્હે એત્થ-અય વ્ર-અમે અહીં

અવ્યય પછી અવ્યય-જઇ+એત્થ=જઇત્થ, જઇ એત્થ-અદિ અવ્ર-જો અહીં.

અવ્યય પછી ત્યદાદિ-જઇ+ઇમા=જઇમા, જઇ ઇમા-અદિ હ્યમ્-જો આ

,, ,, ,, -જઇ+અહં=જઇહં, જઇ અહં-અદિ અહમ્-જો હું.

પદાદ્ અપેઃ વા ॥૮૧૧૪૧॥

પદ પછી આવેલા અપિ અવ્યયના આદિનો લોપ વિકલ્પે ધાય છે.
તં અપિ=તં પિ, તમવિ-તદપિ-તે પણ
કિં અપિ=કિં પિ, કિમવિ-કિમપિ-શું પણ
કેળ અવિ=કેળ વિ, કેળાવિ-કેળ અપિ-કેળા વડે પણ
કહં અવિ=કહં પિ, કહમવિ-કથમપિ-કેવી રીતે પણ, કાઈ રીતે પણ

इतेः स्वरात् तश्च द्विः ॥८११४२॥

પદ પછી આવેલા इतिના આદિનાં ઇનો લોપ થઈ જાય છે. લોપ થયા પછી
ને इतिનો તકાર સ્વર પછી આવેલો હોય તો તે ડબલ-એવડો-થઈ જાય છે એટલે
તિનું તિ થઈ જાય છે.

કિં इति-કિં તિ-કિમિતિ-શું એ પ્રમાણે

જં इति-જં તિ-ચદિતિ-જે એ પ્રમાણે

દિદ્દં इति-દિદ્દં તિ-દદ્દમિતિ-જેયું એ પ્રમાણે

ન જુત્તં इति-ન જુત્તં તિ-ન યુક્તમિતિ-નથી યુક્ત એ પ્રમાણે

સ્વર પછી

તહા इति-તહસિ-તથા इति-તે પ્રમાણે

જદ્+इति-જ્ઞ इति-જ્ઞસિ-જ્ઞસિતિ-ઝટ

પિઓ ! इति=પિઓ સ્તિ-હે પ્રિય ! इति-હે પ્રિય ! એ પ્રમાણે

પુરિસો इति=પુરિસો સ્તિ-હે પુરુષ ! इति-હે પુરુષ ! એ પ્રમાણે

इअ विञ्ज-गुहा-निलयाजे इति विञ्ज-गुहा-निलयायाः—એ પ્રમાણે જેણીનું
ઘર વિ'ખ્યાયલની ગુફા છે એવીનું—આ વાક્યમાં इति શબ્દ પદ પછી આવેલ નથી
પણ આદિમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

लुप्तय-र-व-श-ष-सां श-ष-सां दीर्घः ॥८११४३॥

श्य, थ्र, शं, थ्र, रश—એમાંનો ય, ર, વ કે શ લોપાયા પછી શબ્દના આદિ
સ્વરનો દીર્ઘ થઈ જાય છે.

य—पासइ (पश्यति-प+शति)—તે જુએ છે

कासवो (कश्यपः-क+शपः)—કાશ્યપ ગોત્રવાળો કાશ્યપ-મહાવીર ભગવાન

आवासयं (आवश्यकम्-आव+शकम्)—આવશ્યક કામ અથવા જૈન પરંપરાનું

આવશ્યક સૂત્ર

૨—વીસમઙ (વિશ્રામ્યતિ-વિ+શમતિ)-વિસામો છે છે

વોસામો (વિશ્રામઃ-વિ+શામઃ)-વિસામો.

મોસં (મિશ્રમ્-મિ+શ્રમ્)-મિશ્ર-ભેગું-મળી ગયેલું.

સંપાસો (સંસ્પર્શઃ-સંસ્પ+શઃ)-સંસ્પર્શ

વ—આસો (અશ્વઃ-અ+શઃ)-અશ્વ-ઘોડો

વીસસઙ (વિશ્વસિતિ-વિ+શસતિ)-વિશ્વાસ કરે છે.

વીસાસો (વિશ્વાસઃ-વિ+શાસઃ)-વિશ્વાસ

શ—દૂસાસળો (દુશ્શાસનઃ-દુ+શાસનઃ)-દુઃશાસન

મળાસિલા (મનશિલા-મન+શિલા)-મળુશિલ નામની ધાતુ

ઘ્ય, ધ્ર, ધ્વ, ઘ અને ઘ્ય—એમાંના ય, ર, વ અને ષ લોપાયા પછી શબ્દના આદિ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.

ય—સીસો (શિષ્યઃ-શિ+ષઃ)-શિષ્ય

પૂસો (પુષ્યઃ-પુ+ષઃ)-પુષ્ય નક્ષત્ર

મળૂસો (મનુષ્યઃ-મનુ+ષઃ)-મનુષ્ય

૨—કાસમો (કર્ષકઃ-ક+ષકઃ)-ખેડૂત

વાસા (વર્ષા-વ+ષા)-વર્ષાઋતુ

વાસો (વર્ષઃ-વ+ષઃ)-વર્ષ

વ—વીસાળો (વિશ્વાળઃ-વિ+ષાળ)-જમણું-ખાનું

વીસું (વિશ્વક-વિ+ષક)-ચારે બાજુએ

ષ—નીસિત્તો (નિષ્વિત્તઃ-નિ+ષિત્તઃ)-નિરંતર સીંચેલ

સ્ય, સ્ઞ, સં, સ્વ અને સ્સ—એમાંના ય, ર, વ અને સ લોપાયા પછી આદિ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.

ય—સાસં (સસ્યમ્-સ+સમ્)-ધાસ

કાસઙ (કસ્યચિત્-ક+સચિત્)-કાઠીનું

૨—ઝસો (ઙસઃ-ઙ+સઃ)-કિરણ

વોસંમો (વિસ્રમ્ભઃ-વિ+સંમો)-વિશ્વાસ

વ—વોકાસરો (વિકસ્વરઃ-વિક+સ્વરઃ-વિકસ્વર-વિકાસવાળો)

નીસો (નિસ્વઃ-નિ+સઃ)-નિર્ધન

સ—નીસહો (નિસ્સહઃ-નિ+સહઃ)-થાકેલો

પ્રશ્ન—કોઈ પણ સંયુક્ત વ્યંજનમાંથી એક વ્યંજન લેવાય તો આદિમાં નહીં આવેલા બાકી રહેલા વ્યંજનનો ૮/૨/૮૯ સૂત્રથી દ્વિભાવ થાય છે. અહીં આપેલાં ઉદાહરણોમાં આદિમાં નહીં એવો બાકી રહેલો સંયુક્ત વ્યંજન છે જ છતાં દ્વિભાવ કેમ ન થયો ?

ઉત્તર—૮/૨/૮૯ સૂત્રથી દ્વિભાવની પ્રાપ્તિ છે એ તો ખરું પણ ૮/૨/૯૨ સૂત્રના નિયમથી ‘દીર્ઘ સ્વર અને અનુસ્વાર પછી આવેલા વ્યંજનનો દ્વિભાવ થતો નથી’ એવો નિષેધ કરેલો છે માટે દ્વિભાવ થતો નથી.

અતઃ સમૃદ્ધિચાદૌ વા ॥૮।૧।૪૪॥

સમૃદ્ધિ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા આદિના અકારનો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

સામિદ્ધી, સમિદ્ધી-સમૃદ્ધિઃ-સમૃદ્ધિ

પાસિદ્ધી, પસિદ્ધી-પ્રસિદ્ધિઃ-પ્રસિદ્ધિ-ખ્યાતિ

પાયડં, પયડં-પ્રકટમ્-પ્રગટ

પાડિવઆ, પડિવઆ-પ્રતિપત્-પડવે

પાસુત્તો, પસુત્તો-પ્રસુત્તઃ-સૂતેલો

પાડિસિદ્ધી, પડિસિદ્ધી-પ્રતિસિદ્ધિઃ-પ્રતિસિદ્ધિ

સારિચ્છો, સરિચ્છો-સદ્ધઃ-સરખો-જેવો

માળંસી, મળંસી-મનસ્વી-મનસ્વિન્-મનસ્વી

માળંસિળી, મળસિળી-મનસ્વિની-મનસ્વિની

આહિઆઈ, અહિઆઈ-અભિયાતિ-શત્રુ-સામે થનારો

પારોહો, પરોહો-પ્રરોહ-અંકુર

પાવાસુ, પવાસુ-પ્રવાસી-પ્રવાસિન્-મુસાફર.

પાડિપ્પદ્ધી, પડિપ્પદ્ધી-પ્રતિસ્પર્ધી- (મૂળ શબ્દ પ્રતિસ્પર્ધિન્) હરીફાઈ કરનાર

આ સમૃદ્ધિ વગેરે શબ્દોનો ગણ આકૃતિગણ છે તેથી તેમાં નીચેના વધારે શબ્દો જણાવેલા છે તેને પણ સમાવી લેવાના છે.

આફંસો-અસ્પર્શઃ-સ્પર્શ ન થાય તેવો

પારકેરં, પારકકં-પરકોયમ્-પારકું

પાવચળં-પ્રવચનમ્-પ્રવચન

ચાઉરંતં-ચતુરન્તમ્-ચાર છેડાવાળું

દક્ષિણે હે ॥૮૧૧૪૫॥

દક્ષિણ શબ્દમાં ક્ષ નો હ થયા પછી દ નો દા થાય છે.

દાહિણા-દક્ષિણ:-ડાહ્યો-ચતુર

દક્ષિણો શબ્દમાં ક્ષનો હ ન થવાથી તેના દનો દા થયો નથી.

ઇઃ સ્વપ્નાદૌ ॥૮૧૧૪૬॥

સ્વપ્ન વગેરે શબ્દોમાં આદિના અનો ઇ થઈ જાય છે.

સિવિણો, સિમિણો-સ્વપ્ન:-સ્વપ્ન

આર્પિપ્રાકૃતમા ઉકાર થતાં-સુમિણો

ઈસિ-ઈષત-થોડું

વેડિસા-વેતસ:-નેતર

વિલિઅં-વ્યલીકમ્-જૂઠું

વિઅળ-વ્યજનમ્-વીજણા

મુદ્ગ્ગો-મૃદગ્ગ:-મદંગ-એક જાતનું વાદ્ય

કિવિણો-કૃપણ:-કૃપણ-ક જૂસ

ઉત્તિમો-ઉત્તમ:-ઉત્તમ

નિરિઅં-નરિચમ્-મરી, મરચું

દિણં-દત્તમ્-દીધેણું

દત્ત શબ્દમાં જ્યારે તનો જ ન થાય ત્યારે બહુલ અધિકારને લીધે આ નિયમ લાગતો નથી.

દત્તં-દત્તમ્-દીધેણું

દેવદત્તો-દેવદત્ત:-વિશેષ નામ છે

પક્વ-અજ્ઞાર-લલાટે વા ॥૮૧૧૪૭॥

પક્વ, અજ્ઞાર અને લલાટ શબ્દોમાં આદિના અનો ઇ રિકલ્પે થાય છે.

પિવકં, પવકં-પક્વમ્-પાકેણું —મરાઠીમાં-પિવલેલા

ઈંગાલો, અંગારો-અજ્ઞાર:-અંગારો

ગિલાડં, જડાલં-લલાટમ્-નિશાટ-લલાટ-કપાળ

મધ્યમ—કતમે દ્વિતીયસ્ય ॥૮૧૪૮॥

મધ્યમ અને કતમ શબ્દમાં ખીળા અનેાં ઇ થાય છે.

મજ્ઞમો—મજ્ઞિમો—મધ્યમઃ—મજ્ઞમે, મજ્ઞમુ' અથવા માજ્ઞમ—વચ્ચું
કતમો—કદ્મો—કતમઃ—કેટલામે.

સપ્તર્ણે વાં ॥૮૧૪૯॥

સપ્તર્ણ શબ્દમાં ખીળા અનેાં ઇ વિકલ્પે થાય છે.

છત્તિવર્ણો, છત્તવર્ણો—સપ્તર્ણઃ—સાદકતું વૃક્ષ

મયદિ અઙ્ઃ વા ॥૮૧૫૦॥

મયદ્ (૬૧૨૪૬ થી ૫૨) પ્રત્યયમાં આદિના અનેાં અઙ્ વિકલ્પે થાય છે.

વિસમઙ્ઓ, વિસમઙ્ઓ—વિષમયઃ—વિષમય

ઈઃ હરે વા ॥૮૧૫૧॥

હર શબ્દમાં આદિના અનેાં ઈ વિકલ્પે થાય છે.

હીરો, હરો, હરઃ—મહાદેવ.

આ. હેમચંદ્ર પોતાના 'અભિધાનચિન્તામણિ' કોશમાં 'મહાદેવ' અર્થના જ હર શબ્દનો હીર શબ્દ પર્વાય તરીકે નોંધે છે.—“કટપૂ—હીર—હત્કરાઃ”—શેષનામમાલા, દેવકાંડ શ્લો. ૪૮.

ધ્વનિ—વિષ્વચોઃ ડઃ ॥૮૧૫૨॥

ધ્વનિ અને વિષ્વક્ શબ્દમાંના અનેાં ડ થાય છે.

ધણિ—ઘુણી—ધ્વનિઃ—ઝણઝણ એવો અવાજ

વિસ—વીસું—વિષ્વક્—ચારે બાજુ. (અનુસ્વાર માટે જુઓ સૂત્ર ૮૧૧૨૪૧)

'કૂતરા' અર્થમાં વપરાતા પ્રાકૃત ભાષાના સુગમ શબ્દને સંસ્કૃત સુતક ઉપરથી સાધવાનો છે. એ માટે શ્વન્માં વળા 'અ'નો 'ડ' કરવાની જરૂર નથી. સંસ્કૃત શ્વન્ શબ્દના તે પ્રાકૃતમાં સા અને સાળો એવાં રૂપો થાય છે, પણ સુગમો રૂપ થતું નથી.

વન્દ્ર-ચ્છિડિતે ના ॥૮૧।૫૩॥

વન્દ્ર અને ચ્છિડિત શબ્દોમાં નકાર અને નકાર સહિત આદિના અકારનો ઉ વિકલ્પે થાય છે.

વુન્દ્રં, વન્દ્રં-વન્દ્રમ્-સમૂહ

ચ્છિડિઓ, ચ્છિડિઓ-ચ્છિડિત:-ખંડિત થઈ ગયેલો-ખોડો.

આ રથળે ચ્છિડ એવું પાડાંતર પાડ્યું છે. જે ચ્છિડ પાડ હોય તેા જુડો અને જુડો એવાં રૂપો થાય. આમાં કયો પાડ ખરો છે એનો નિર્ણય પ્રાકૃતના પંડિતોએ કરવાનો છે.

ગવયે વઃ ॥૮૧।૫૪॥

ગવય શબ્દમાં વ ના અ નો ઉ થાય છે.

ગવયો-ગવઓ-ગવયઃ (ગવઆ બહુવચન) ગાયના જેવું જંગલી પ્રાણી

પ્રથમે પ-થોઃ વા ॥૮૧।૫૫॥

પ્રથમ શબ્દના પના 'અ'નો ઉ વિકલ્પે થાય છે. થના અનેા ઉ વિકલ્પે થાય છે અને વ તથા થના અનેા એકીસાથે ઉ વિકલ્પે થાય છે.

પઠમં-પુઠનં, પઠમં. પુઠ્ઠમં-પ્રથમમ્-પહેલું

જ્ઞો નત્વે અભિજ્ઞાદૌ ॥૮૧।૫૬॥

અભિજ્ઞ વગેરે શબ્દોમાં જ્ઞનો ન થયા પછી નના અનેા ઉ થાય છે.

અભિજ્ઞ-અભિજ્ઞ-અહિજ્ઞ-અભિજ્ઞઃ જ્ઞાણકાર

સવ્વજ્ઞ-સવ્વજ્ઞ-સવ્વજ્ઞ-સર્વજ્ઞઃ-સર્વજ્ઞ

કયજ્ઞ-કયજ્ઞ-કયજ્ઞ-કૃતજ્ઞઃ કરેલાને જ્ઞાણના-ઉપકાર નહીં જૂઠનારો.

આગમજ્ઞ-આગમજ્ઞ-આગમજ્ઞ-આગમજ્ઞઃ-આગમેને જ્ઞાણનારો

અહિજ્ઞો (અભિજ્ઞઃ), સવ્વજ્ઞો (સર્વજ્ઞઃ) -આ શબ્દોમાં જ્ઞનો ન થયો તથા એથી અનેા ઉ થયો નથી.

પજ્ઞો (પ્રજ્ઞઃ)- આ શબ્દ અભિજ્ઞાદિ ગણમાં તથા તેથી તેનું પજ્ઞ રૂપ ન થાય.

જે પ્રયોગોમાં જ્ઞનો ન થયા પછી તે નનો જ્ઞ દેખાય તે પ્રયોગોને અભિજ્ઞાદિ ગણમાં સમજવા.

एत् शय्यादौ ॥८१॥५७॥

શય્યાદિ શબ્દોમાં આદિના અનો એ થાય છે.

સય્યા-સેજા-શય્યા-સેજા-પથારી

સથા-સજ્જા-સેજા સથા, સન્ન-નિવાસસ્થાન

સુંદર સૌન્દર્યમ્-સુંદરતા

ગેંદુઅં કન્દુકમ્-ગેંદ-દડો

અત્ય એત્ય અત્ર-અહીં

આ. હેમચંદ્ર પોતાના 'અભિધાનચિન્તામણિ' કાશમાં (મત્યકાંડ) કન્દુકના પર્યાય તરીકે ગેન્દુક શબ્દને પણ આપે છે.—

समौ कन्दुकगेन्दुकौ' ॥६८९॥

પુરાક્રમ્મ શબ્દનું આર્ષ પ્રાકૃતમાં પુરેકમ્મ થઈ જાય છે.

वली-उत्कर-पर्यन्त-आश्रय वा ॥८१॥५८॥

વલી, ઉત્કર, પર્યન્ત, અને આશ્રય શબ્દોમાંના આદિના અકારનો એ વિકલ્પે થાય છે.

વેલ્લી, વલ્લી-વલ્લી વેલ્લી “વલ્લિ-વલ્લયૌ ચ વેલ્લિવત્”-શબ્દરતનાકર. સંસ્કૃતમાં પણ વેલ્લિ શબ્દ છે.

उक्करो, उक्करो उत्करः-ઉકરડો

पेरन्तो, पज्जन्तो पर्यन्तः પર્યંત છેડો-ત્યાં સુધી

अच्छेरं, अच्छरिअं, अच्छअरं, अच्छरीअं-આશ્રયમ્-આશ્રય

ब्रह्मचर्ये चः ॥८१॥५९॥

બ્રહ્મચર્ય શબ્દમાંના ચના અનો એ ઉચ્ચાર કરવો.

बम्हचेरं-ब्रह्मचर्यम्-બ્રહ્મચર્ય

અન્તરૂ શબ્દમાં તના અનો એ કરવો.

तः अन्तरि ॥८१॥६०॥

અન્તેઊરં અન્તઃપુરમ્ અંતઃપુર-પુરની અંદરનો ભાગ-રાણીવાસ-રાજાની રાણીઓનું નિવાસસ્થાન

અન્તેઆરી અન્તસ્વારી-અંદર ફરનારો

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં અન્તરૂના તના અને એ થતો નથી, જેમકે અન્તરગય-
અન્તર્ગતમ્

અન્તો-ત્રીસમ્મ-નિવેસિઆણં-અન્તઃવિથમ્મનિવેશિતાનામ્ અન્તરના વિશ્વાસમાં આવેલા

ઓત્ અએ ॥૮॥૧૬૧॥

પદમ શબ્દના આદિના અને ઓ થાય છે.

પોમ્મ પદ્મ પદ્મ-ક્રમણ

જ્યારે ૮/૨/૧૧૨ મુત્રથી પદમ-પદમ શબ્દનું પદમ થાય ત્યારે દમ ન હોવાથી
પદમ ૩૫ થાય એટલે આ નિયમ ન લાગે.

નમસ્કાર-પરસ્પરે દ્વિતીયસ્ય ॥૮॥૧૬૨॥

નમસ્કાર અને પરસ્પર શબ્દોમાં ધીંગ અને ઓ થાય છે.

નમોક્કારો નમસ્કારઃ-નમરકાર

પરોપ્પરં પરસ્પરમ્-પરસ્પર

વા અર્પો ॥૮॥૧૬૩॥

અર્પ ધાતુના આદિના અને ઓ વિકલ્પે થાય છે.

અર્પેદ, ઓર્પેદ અર્પયતિ-ઓર્પે છે. આર્પે છે.

અર્પિઅં, ઓર્પિઅં અર્પિતમ્-ઓર્પેલું, આર્પેલું.

સ્વપો ઉત્ ચ ॥૮॥૧૬૪॥

સ્વપ્ ધાતુના આદિના અને ઓ અને ઉ વારાફરતી થાય છે.

સોવડ, સુવડ સ્વપિતિ-સુએ છે.

નાત્ પુનરિ આત્ આહ વા ॥૮॥૧૬૫॥

નપુનઃ શબ્દમાંના પુનર્ શબ્દના તના અને આ વિકલ્પે થાય છે અને આહ પણ
વિકલ્પે થાય છે.

આ-ન ડળા, આહ-ન ડળાહ, પલ્લે-ન ડળ, ન ડળો ન પુનઃ ફરી નહીં

અહુલં અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં એકલા પુનઃ શબ્દને પણ આ નિયમ
લાગે છે

પુનાહ-પુનઃ-ફરીથી

વા અલાવુ-અરણ્યે લુક્ ॥૮૧॥૬૬॥

અલાવુ શબ્દના અને અરણ્ય શબ્દના આદિનાં અને લોપ વિકલ્પે થાય છે.

નપુંસક-લાઠું, અલાઠું અલાવુ-દૂધી, લોંછી

લાઠ, અલાઠ અલાવુ-દૂધી, લેંકી

રણ, અરણ અરણ્ય-રણ અથવા અરણ્ય

આરણ્ય-કુંજરો વા વેલ્લંતો-આરણ્ય-કુંજર દ્વારા વેલ્લમાન:-ગલી હાથીની પેટે ડોલતો-અહીં 'અરણ્ય' શબ્દની આદિમાં અ તથા આ છે તથા આ નિયમ ન લાગે.

આ નો ફેરફાર

વા અવ્યય-ઉત્સાતાદૌ અદ્ આતઃ ॥૮૧॥૬૭॥

અવ્યયોના આદિનાં અને અ વિકલ્પે થાય છે તથા ઉત્સાત વગેરે શબ્દોમાંના આદિનાં અને અ વિકલ્પે થાય છે.

અવ્યય—

જહ, જહા યથા-તેમ

તહ, તહા તથા-તેમ

અહવ, અહવા અથવા-અથવા

વ, વા વા-અથવા, વિકલ્પે

હ, હા હા-આશ્ચર્યદર્શક અવ્યય

ઉત્સાતાદિ શબ્દો—

ઉક્સય, ઉક્સાય ઉત્સાતમ્-ખોદેલું

ચમરો, ચામરો ચામર:-આમર 'ચમર:-' શબ્દરત્નાકર

કલઓ, કાલઓ કાલક:-કાળો

ઠવિઓ, ઠાવિઓ સ્થાપિત:-સ્થાપેલ

પરિઠ્ઠવિઓ, પરિઠ્ઠાવિઓ પરિસ્થાપિત:-ફેંટી દિધેલ

સંઠવિઓ, સંઠાવિઓ સંસ્થાપિત:-સારી રીતે સ્થાપેલ

પયયં, પાયયં પ્રાકૃતમ્-પ્રાકૃત

તલવેળ, તાલવેળ, તલવેળ, તાલવેળ તાલવ્રતમ્-પંખે

અહીં ॥૮૧॥૬૭॥ સૂત્ર દ્વારા વ્રતનું વૉટ થયેલ છે.

હાલિઓ, હાલિઓ હાલિક:-ખેડૂત

નરાઓ, નારાઓ નારાચ:-ખાણ

બલ્યા, બલાયા બલાકા-‘મગલી

કુમરો, કુમારો કુમાર; કુમાર ‘કુમર:’-શબ્દરત્નાકર

ચાદરં, ચાદરં ચાદિર:-ખાદિર-‘ખેર’ના વૃક્ષમાંથી વા‘ખેર’ના લાકડામાંથી
નીપજેલ

કેટલાક વૈયાસરણો ઉત્સાહ આદિ શબ્દોમાં બ્રાહ્મણ અને પૂર્વાણ્ણ શબ્દનો પણ
સમાવેશ કરે છે.

મમ્હણો, વામ્હણો-બ્રાહ્મણ:-આદ્ય

પુશ્વણ્ણો, પુશ્વણ્ણો-પૂર્વાહ્ણ:-પૂર્વાહ્ણ-દિવસનો પૂર્વ ભાગ

દાવાનળરૂપ ‘અગ્નિ’નો વાયક દવગ્ની અને દાવગ્ની એમ બે શબ્દો છે એમાં
કાંઈ દાવનો દવ થયો નથી પણ દાવ અને દવ એ બે શબ્દો જુદા જ છે. “દવ-દાવો
દવારણ્યમહતી”-અમરકોશ. એ જ પ્રમાણે ચઢ અને ચાઢમાં પણ ચઢ અને ચાઢ એ
બે શબ્દો જુદા જ છે. આમાં ચાઢનો ચઢ થયો નથી. સંસ્કૃત ચઢ: અને ચાઢ:-
શ્લાઘા પ્રશંસા અને પ્રેમ અર્થના સૂચક છે. હેમકેલ્લાં મૂત્ર ૭૨૬.

ઘચ્ચૃદ્દેઃ વા ॥૮૧૧૬૮॥

સંસ્કૃતમાં ધાતુને ભાવ અર્થમાં અને કર્તા સિવાય બીજા કારકના અર્થમાં
॥૫૩૭૮॥ વગેરે નિયમો વડે ઘ્ઞ પ્રત્યય લાગે છે, તે ઘ્ઞ પ્રત્યયવાળા નામના આદિના
આનો અ નિઃશ્વે થાય છે.

પવહો, પવાહો-પ્રવાહ:-પ્રવાહ

પહરો, પહારો-પ્રહાર:-પ્રહાર

પયરો, પયારો-પ્રચાર:-પ્રચાર

પયરો પયારો પ્રકાર: પ્રકાર

રૂહી પેરે-રૂડે પકારે. અહીંનો ‘પેરે’ શબ્દ પયર (પ્રકાર)ના પયરે (તૃતીયા વિભક્તિ)
રૂપનું જ રૂપાંતર છે.

પત્થઓ, પત્થઓ પ્રસ્તાવ:-પ્રસ્તાવ

બહુલ અધિકારને લીધે ‘રાઓ-રાગ:-રાગ’ અહીં ઘ્ઞ પ્રત્યયવાળા રાગ પદમાં
આ નિયમ ન લાગ્યો.

મહારાષ્ટ્રે ॥૮૧૧૬૯॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દના આદિના આકારનો અ થાય છે.

મરહટ્ટું-મહારટ્ટું-મહારાષ્ટ્રમ્-મહારાષ્ટ્ર

મરહટ્ટો-મહારટ્ટો-મહારાષ્ટ્ર:-મહારાષ્ટ્ર-મરાઠો

માંસાદિષુ અનુસ્વારે ॥૮।૧।૭૦॥

અપારે અનુસ્વાર હોય ત્યારે માંસાદિ શબ્દના આદિના આનો અ કરવે.

મંસં-માંસમ્-માંસ

પંસુ-પાંશુઃ-ધૂળ

પંસળો-પાંસનઃ-હસકો માણસ

કંસં-કાંસ્યમ્-કાંસુ

કંસિઓ-કાંસિકઃ-કાંસાનો વેપારી

વંસિઓ-વાંશિકઃ-વાંસળી વગાડનાર

પંડવો-પાણ્ડવઃ-પાંડવ

સંસિદ્ધિઓ-સાંસિદ્ધિકઃ-સ્વભાવસિદ્ધ

સંજતિઓ-સાંયાત્રિકઃ-વહાણુમાં યાત્રા કરનારો.

જે સ્થળે માંસનું માસ ૩૫ થાય, પાંસુનું પાસુ ૩૫ થાય ત્યાં અનુસ્વાર ન હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. જુઓ ૮/૧/૨૯

શ્યામાકે મઃ ॥૮।૧।૭૧॥

શ્યામાક શબ્દમાં માના આનો અ થાય છે.

સામઓ-શ્યામાકઃ-સામે-ફલાહારી ધાન્ય

સંસ્કૃત ભાષામાં શ્યામાકતી પેઠે તેનો પર્થીય શ્યામક શબ્દ પણ છે. ‘અભિધાન-ચિન્તામણિ’માં “શ્યામાક-શ્યામકૌ સમૌ” — કાંડ ૪, શ્લો. ૧૧૭૬.

ઇઃ સદાદૌ વા ॥૮।૧।૭૨॥

સદા આદિ શબ્દમાંના આનો ઇ વિકલ્પે થાય છે.

સઈ-સયા-સદા-હમેશાં

નિસિઓ-નિસાઓ-નિશાકરઃ-ચંદ્ર અથવા નિશાચરઃ-રાક્ષસ

કુવ્પિસો-કુવ્વાસો-કૂર્વાસઃ-છીએને છાતી ઉપર પહેરવાનું મુતરાઉ

કપડું-કાંચળી

આચાર્યે વા અત્ વ ॥૮।૧।૭૩॥

આચાર્ય શબ્દમાં ચાના આનો ઇ અને અ વારાફરતી થાય છે.

આચારિઓ-આઈરિઓ-આઅરિઓ, આચરિઓ-આચાર્યઃ-આચાર્ય

ईः स्त्यान-खल्वाटे ॥८।१।७४॥

સ્ત્યાન અને खल्वाट શબ્દોમાં આ નો ई થાય છે
 ઠીળં-ચિળ્ળં, થીળં સ્ત્યાનમ્-થીણું-થીણ ગયેલું
 खल्लाडो-खल्लिडो-खल्वाटः-टाडियो-टाडवाणे।

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા સ્ત્યા ધાતુને બદલે खा ધાતુ વપરાય છે. (સુ. ૮/૪/૧૫) એટલે સંજ્ઞાયં ૩૫ સમ્ પૂર્વકનાં સ્ત્યા ધાતુનું છે. આ સંજ્ઞાયં રૂપને અને સ્ત્યાન રૂપને શબ્દની અપેક્ષાએ કોઈ સંબંધ નથી. સંજ્ઞાયં-સારી રીતે થીણ ગયેલું-સંસ્ત્યાનમ્.

उः सास्ना-स्तावके ॥८।१।७५॥

સાસ્ના અને સ્તાવક શબ્દના આદિના આનું ટ ઉચ્ચારણુ કરવું.
 सुण्हा सास्ना गाय वगेरे पशुआनुं गणकंअल
 ધુવઓ-સ્તાવકઃ-સ્તુતિ કરનારો।

ऊद् वा आसारं ॥८।१।७६॥

આસાર શબ્દમાંના આદિના આનો ऊ વિકલ્પે થાય છે.
 कसारो, आसारो-आसारः-वेगवाणो वरसाह, प्रसरवुं तथा भित्रनुं अण

आर्यायां र्यः श्वश्र्वाम् ॥८।१।७७॥

આર્યા શબ્દનો 'સાસ્' અર્થ હોય તો ર્યાના આનો ऊ થાય છે.
 अज्जू-आर्या-सासु
 જ્યાં 'સાસુ' અર્થ ન હોય ત્યાં અજ્ઞા પ્રયોગ થાય પણ અજ્ઞ પ્રયોગ ન થાય.

एद् ग्राह्ये ॥८।१।७८॥

ગ્રાહ્ય શબ્દમાંના આનો ए થાય છે.
 गेज्जं-ग्राह्यम्-अहणु करवा योअय

द्वारे वा ॥८।१।७९॥

દ્વાર શબ્દમાંના આનો ए વિકલ્પે થાય છે.
 दरं-द्वारम्-डेरो, आरखुं-डेरातंअ
 જ્યારે ए ન થાય ત્યારે दुआरं, दारं, बार એવાં ત્રણ રૂપ થાય છે.

આર્ષ પ્રયોગમાં પચ્છેકર્મ અને અસદ્દેજ્ઞ દેવાસુરા-એવા પ્રયોગોમાં પણ એ થાય છે.
પચ્છેકર્મ-પશ્ચાત્કર્મ-પાછળનું કાર્ય

અસદ્દેજ્ઞ દેવાસુરા-અસહાયાઃ અથવા અસાહાય્યાઃ દેવાસુરાઃ-કોઈની સહાયની
બંધી નહીં રાખનાર દેવ અને અસુરો.

પ્રાકૃતમાં નારદઓ અને નેરદઓ એવા બે પ્રયોગો મળે છે. એમાં નારકિક
શબ્દ સાથે નારદઓનો સંબંધ છે અને નૈરયિક શબ્દ સાથે નેરદઓનો સંબંધ છે
આમ આ બન્ને શબ્દો જુદા જુદા છે તેથી નેરદ ૩૫ માટે 'નારકિક'ના આનો એ
કરવાની જરૂર નથી.

પારાપતે રો વા ॥૮૧॥૮૦॥

પારાપત શબ્દના રા ના આનો એ વિકલ્પે બોલવો.

પારાવઓ, પારિવઓ-પારાપતઃ પારિવું

માત્રદિ વા ॥૮૧॥૮૧॥

માત્રદ (માત્રદ ॥૮૧॥૧૪૫॥) પ્રત્યયમાંના આ નો એ વિકલ્પે કરવો.

એતિઅમેત્ત-એતિઅમેત્ત-એતાવન્માત્રમ્-આટલું માત્ર

બહુલ અધિકારને ક્ષીર્ણ કોઈ સ્થળે પ્રત્યયરૂપ ન હોય તેવા માત્ર શબ્દના
આનો પણ એ બોલાય છે.

મોઅણમેત્ત મોજનમાત્રમ્-મોજનમાત્ર

ઉદ્ ઓદ્ વા આર્દ્રે ॥૮૧॥૮૨॥

આર્દ્ર શબ્દના આદિના આનો ઉ તથા ઓ વિકલ્પે બોલવો.

અલ્લં, લલ્લં, ઓલ્લં, અર્દ્ર-આર્દ્રમ્-આળું-ભીનું

બાહુસલિલપ્રવાહેણ ઉલ્લેહ-બાહુસલિલપ્રવાહેણ આર્દ્રયતિ-આંસુ રૂપ પાણીના
પ્રવાહથી ભીનું કરે છે.

ઓદ્ આલ્યાં પક્તૌ ॥૮૧॥૮૩॥

જ્યારે 'પક્તિ' અર્થવાળો આલી શબ્દ હોય ત્યારે તેના આનો ઓ કરવો.

ઓલી, આલી-ઓળ-પક્તિ

જ્યારે 'સખી' અર્થ હોય ત્યારે આ નિયમ ન લાગે. આલી-સખી

ભાષામાં 'અલી' કે 'ઓલી' વહુ એમ 'અલી' તથા 'ઓલી' કે 'એલી' શબ્દ વપરાય છે. પુરુષ માટે 'ઓરો' 'એલો' કે 'અરો' શબ્દ વપરાય છે.

અહીં 'પંકિત' અર્થ નથી તથા 'મહેતા ઓળ'નો માઢ-એ રીતે ભાષામાં 'પંકિત' અર્થમાં ઓલ-ઓલ શબ્દ વપરાય છે

'પંકિત' અર્થના આવલિ શબ્દ દ્વારા આઝલિ-ઝોલિ એમ આ શબ્દને સાધી શકાય છે તેથી 'સખી' અર્થવાળા 'આલી' શબ્દ દ્વારા 'ઓલી' પદને સાધવાની જરૂર નથી.

હ્રસ્વ: સંયોગે ॥૮૧॥૮૪॥

સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વના દીર્ઘસ્વરનો પ્રયોગોને અનુસારે હ્રસ્વસ્વર કરવો.

આનો અ--અંબં-આમ્-આંબો

તંબં-તામ્-તાંબું

વિરહમ્-વિરહામ્-વિરહનો અગ્નિ

અસં-આસમ્-મુખ્ય

ઈનો ઇ-સુખિદો-સુનીન્દ્ર:-સુનિઓમાં ઇન્દ્ર જેવો

તિત્થં-તીર્થમ્-તીર્થ

ઊનો ઊ-ગુરુદ્વા-ગુરુદ્વામા:-ગુરુની વાતચીતો

ચુળ્લો-ચૂર્ણ:-ચૂર્ણ-ચૂનો

એનો ઇ-નરિંદો-નરેન્દ્ર:-પુરુષોમાં ઇન્દ્ર જેવો-રાગ

મિલિચ્છો-મ્લેચ્છ:-મ્લેચ્છ-હલકો માણસ

દિટ્ઠિક્-થળ-વટ્ટ-હૃષ્ટિકસ્તનપટ્ટમ્-જોવાયેલ એકમાત્ર સ્તનપટ્ટ

ઓનો ઓ-અહહટ્ટં-અવરોહ:-નીચેનો હોઠ

નીલુપ્પલં-નીલોત્પલમ્-લીલું કમળ

જે શબ્દમાં દીર્ઘ સ્વર, સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

આકાસં-આકાશમ્-આકાશ

ઈસરો-ઈશ્વર:-ઈશ્વર

ઉસવો-ઉત્સવ:-ઉત્સવ

આ ત્રણે શબ્દોમાંના આ, ઈ, ઊ સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વમાં આવેલા નથી તેથી હ્રસ્વ ન થાય.

इ यत्पुनो ईरङ्गार

इत् एद् वा ॥८।१।८५॥

હરવ્વ ઇ પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો ઇ ને બદલે એનું ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

પેઠ્ઠ, પિઠ્ઠ-પિઠ્ઠમ્-પિંડ-પિંડો-પેંડો

ધમ્મેલ્લં, ધમ્મિલ્લમ્-ધમ્મિલ્લમ્-કેશપાશ-ચોટલો

સેંદૂર, સિંદૂર-સિન્દૂરમ્-સિંદૂર-સેંદૂર

વેણ્ઠ, વિણ્ઠ-વિણ્ઠુઃ-વિણ્ઠુ

પેઠ્ઠ, પિઠ્ઠ-પૃષ્ઠમ્-પીઠ

વેલ્લં-વિલ્લં-વિલ્લમ્-બીલું

અહુત્ત અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી. તેથી ચિતાનું ચેંતા ન થાય.

किशुके वा ॥८।१।८६॥

કિશુક શબ્દમાં આદિના ઇ નો એ વિકલ્પે બોલવો.

કેસુઅં-કિસુઅં-કિશુકસ-કિંશુક-કેસુકો (અનુસ્વાર લોપ માટે જુઓ ૮।૧।૨૯)

मिरायाम् ॥८।१।८७॥

મિરા શબ્દમાં ઇ નો એ બોલવો.

મેરા-મિરા-મયાદા

पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुत-मूषिक-हरिद्रा-बिभीतकेषु अत् ॥८।१।८८॥

પથિર, પૃથિવી, પ્રતિશ્રુત, મૂષિક, હરિદ્રા અને વિભીતક શબ્દોમાં આદિના ઇ નો અ બોલવો.

પહો-પન્થાઃ પથ-માર્ગ.

પુહૈ, પુઠવી-પૃથિવો-પૃથ્વી

પડ્સુઆ, પ્રતિશ્રુત પડ્છંદો-પડધો

મૂસઓ, મૂષિકઃ-મૂસો. ઉંદર

સં. મૂષક ધારા મૂસઓ સાધી શકાય છે.

હલ્દી, હલ્દા હરિદ્રા-હળદર હિંદી હલ્દી કે હલ્દી મરાઠી હલ્દ.

બહેડઓ-વિભીતકઃ-બહેડુ -બેડુ-હરડે બહેડુ આંબળું.

કેટલાક વૈયાકરણો હરિદ્રા શબ્દમાં ઇ નો અ વિકલ્પે માને છે.

હલદ્વી, હલિદ્વી-હળદર

એક એવું વાક્ય મળે છે કે પંથ કિર દેસિતા- (વિશેષાવશ્યક લાપ્ય સર્ગગ
ગાથા ૧૫૪૭. નિયુક્તિ ગાથા ૧૪૧) પન્થાનં કિલ દેસિત્વા- અરેખર. રરતો
અતાવીને-આ વાક્યમાં સ્વતંત્ર પન્થ શબ્દ જ છે પણ પથિન્ નું પંથ થયું નથી.
એટલે પથિન્ ના 'ઇ'નો 'અ' અર્થેલ નથી. આ પન્થ શબ્દ પથિન્ નો સમાન અથવાળો છે.

શિથિલ-ઇગ્ગુદે વા ॥૮।૧।૮૯॥

શિથિલ અને ઇગ્ગુદ શબ્દમાંના આદિના ઇ નો અ વિકલ્પે થાય છે.

સઢિલં, સિઢિલં-શિથિલમ્-શિથિલ-ઢીલું

પસઢિલં, પસિઢિલં-પ્રશિથિલમ્-વધારે ઢીલું

ઇગ્ગુઅં, ળંગુઅં-ઇગ્ગુદમ્-ઇંગોરિયું

નિમ્માયં, નિમ્મિઅં એવા એ પ્રયોગો પ્રાકૃતમાં મળે છે તેમાં નિમાંત શબ્દ
ઉપરથી નિમ્માયં રૂપ અને છે અને નિમિત્ત શબ્દ ઉપરથી નિમ્મિઅં રૂપ અને છે.
અર્થાત્ એ બંને શબ્દો સ્વતંત્ર છે તેથી નિમિત્ત ના મિ નો મા કરવાની જરૂર નથી.

તિત્તિરો રઃ ॥૮।૧।૯૦॥

તિત્તિરિ શબ્દના રિ નો ર બોલવો.

તિત્તિરો-તિત્તિરિ-તેતર

ઇતો તઃ વાક્યાદો ॥૮।૧।૯૧॥

જ્યારે ઇતિ શબ્દ વાક્યની આદિમાં હોય ત્યારે તેના તિનો ત બોલવો, ત થયા
પછી ત ના ત નો લાપ થઈ જતાં અ રહે છે એટલે હેલ્લે અ બોલવો.

ઇઅ જંપિઆવસાણે-ઇતિ જલ્પિતાવસાને-એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી

ઇઅ વિઅસિઅકુસુમસરો-ઇતિ વિકસિતકુસુમસરઃ-અથવાવિકસિતકુસુમશરઃ-એ પ્રમાણે
વિકસિત થયેલાં કુલોવાળું સરોવર અથવા એ પ્રમાણે વિકસિત થયેલો
કુસુમશર-કામદેવ

જ્યાં ઇતિ શબ્દ વાક્યની આદિમાં ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

પિઓ ! તિ- હે પ્રિય ! ઇતિ-‘હે પ્રિય’ એ પ્રમાણે-જુઓ ૮૧૧૪૨

પુરિસો ! તિ-હે પુરુષ ! ઇતિ-‘હે પુરુષ’ એ પ્રમાણે- „ „

ईः जिह्वा-सिंह-त्रिंशत्-विंशतौ त्या ॥८।१।९२॥

જિહ્વા અને સિંહ શબ્દમાં હ્રસ્વ ઇ નો દીર્ઘ ઈ થાય છે તથા ત્રિંશત્ શબ્દમાં છેડાનો ત્ અને ત્રિ નો ઇમ્ એ બે મળીને ત્રિ ના ઇનો દીર્ઘ ઈ થઈ જાય છે. તથા વિંશતિ શબ્દમાં છેડાનો તિ અને વિ નો ઇમ્ એ બે મળીને 'વિ'ના ઇનો દીર્ઘ થાય છે.

જીહ્વા-જિહ્વા-જીભ. અબેરતા લાપામાં 'જિહ્વા'નું ઊત્પટું ઉચ્ચારણ થાય છે એટલે 'જિહ્વા'ને બદલે 'હિજ્વા' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. હિજ્વા એટલે જીભ.

सीहो, सिंह:-सिंह

तीसा, त्रिंशत्-त्रोश

वीसा, विंशति:-वीश

બહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં સિંહ શબ્દમાં હ્રસ્વ ઇ નો દીર્ઘ ઈ થતો નથી.

सिंहदत्तो-सिंहदत्त:-विशेष नाम

सिंहराजो-सिंहराज:- ,, ,,

रलुकि निरः ॥८।१।९३॥

નિરૂ ઉપસર્ગના ર નો લોપ થયા પછી હ્રસ્વ નિ ને બદલે દીર્ઘ ની વપરાય છે.

निर+सरति-नीसरइ-निस्सरति-नीसरे છે.

निर+श्वास:-नीसाસો-નિઃશ્વાસ:-નિસાસો

જ્યાં નિરૂ ના ર નો લોપ થતો નથી ત્યાં આ નિયમ લાગતો નથી.

निष्णवो निर्णय:-निर्णय

निर+सह-निस्सહાઈ અંગાઈ-નિસ્સહાનિ અજ્ઞાનિ-શિથિલ અંગો

ખરી રીતે તો નિષ્ણવો અને નિસ્સહાઈ એ બન્ને પ્રયોગોમાં ર નો લોપ તો થયેલ છે જ, તેથી અંચકારે આ ઉદાહરણોમાં એમ કહેવું જોઈએ કે અહીં બહુલ ના અધિકારને લીધે આ નિયમ લાગતો નથી.

द्वि-न्योः उत् ॥८।१।९४॥

દ્વિ શબ્દના ઇનો અને નિ ઉપસર્ગના ઇ નો ડ બોલવો.

द्वि-दु— दुमतो-द्विमात्र:-બે માત્રાવાળો

दुआई-द्विजाति:-બ્રાહ્મણ

દુર્વિહો-દ્વિવિધઃ-એ પ્રકારનો

દુરેહો-દ્વિરેફઃ જેના નામમાં એ રેફ આવે છે તે-અમર-અમરૈ

દ્વિગ્નઃ-એ રેખાવાળો

દુવચન-દ્વિવચનમ્-દ્વિવચન

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ ઠેકાણે દ્વિ શબ્દમાં આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે.

દુ-उणो, बि-उणो-द्विगुणः-અમણો-મારવાડી-વિમળા

દુઇઓ, બિઇઓ-દ્વિતીયઃ-મીળે

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં દ્વિ શબ્દમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

દિઓ-द्विजः-આત્મજ

દિરઓ-द्विरदः-હાથી

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં દ્વિ શબ્દના ૩ નો ઓ પણ થાય છે.

દોવચન-द्विवचनम्-દ્વિવચન

નિ-णु— गुमज्जइ-निमज्जति-નિમજ્જન કરે છે.

ગુમજો-निमग्गः-નિમગ્ન થયેલો

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં નિ નો નુ થતો નથી.

નિવડઈ-निवडति-નિવડે છે.

प्रवासि-इक्षौ ॥८।१।९५॥

પ્રવાસિન્ અને ઇક્ષુ શબ્દોમાં આદિના ૩ નો ણ થાય છે.

પાવાસુઓ-प्रवासिकः-પ્રવાસી

ઉચ્ચુ-इक्षुः-શેરડી

युधिष्ठिरे वा ॥८।१।९६॥

યુધિષ્ઠિર શબ્દમાં આદિના ૩ નો ણ વિકલ્પે બોલવો.

જહુઢિલો, જહિઢિલો-युधिष्ठिरः-યુધિષ્ઠિર-એ કોઈ મુદ્ધ વખતે સ્થિર રહે તે અથવા પાંડવોનો મોટો ભાઈ.

ओत् च द्विधाकृगः ॥८।१।९७॥

દ્વિધા શબ્દની સાથે ક્ર ધાતુનો પ્રયોગ હોય તો દ્વિધા ના ૩ નો ઓ તથા ણ બોલવો.

દોહાકિજ્જઈ, દુહાકિજ્જઈ, વિહાકિજ્જઈ-द्विधाकियते-એ કકડા કરવામાં આવે છે.

દોહાઈઅં, દુહાઈઅં, વિહાઈઅં—દ્વિધાકૃતમ્—એ કટકા કરેલું, એ પ્રકારે કરાયેલું. દિહાગયં—દ્વિધાગતમ્—એ પ્રકારે ગયેલું—આ પ્રયોગમાં કૃ ધાતુ સાથે દ્વિધા શબ્દને. પ્રયોગ નથી પણ ગમ્ ધાતુ સાથે છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ખહુલ અધિકારને લીધે કોઈક પ્રયોગમાં એકલા દ્વિધા શબ્દને પણ આ નિયમ લાગે છે.

બુહા વિ સો સુર-વહૃ-સત્થો-વિધાડપિ સઃ સુરવધૂસાર્થઃ—અંને પ્રકારે પણ તે દેવવધૂનો સાર્થ—સમૂહ

વા નિર્ઝરે ના ॥૮૧૧૯૮॥

નિર્ઝર શબ્દમાં નિર્ ને જ અદ્યે ઓકાર વિકલ્પે બોલવો.

ઓજ્ઞરો, નિજ્ઞરો—નિર્ઝરઃ—પાણીનું ઝરણું.

અવજ્ઞર શબ્દના અવ નો ઓ થતાં ઓજ્ઞરો પ્રયોગ સાધી શકાય છે; એથી નિર્ઝર દ્વારા ઓજ્ઞર સાધવાની અસાધારણ જરૂર નથી.

હરીતકયામ્ ઈત અત્ ॥૮૧૧૯૯॥

હરીતકી શબ્દમાં આદિના દીર્ઘ ઈકારનો અ બોલવો.

હરઙ્ઘૈ-હરીતકી હરડે.

આત્ કશ્મીરે ॥૮૧૧૨૦૦॥

કશ્મીર શબ્દમાં ઈ નો આ બોલવો.

કમ્હારા-કશ્મીરાઃ—કાશ્મીર દેશ.

પાનીયાદિષુ ઇત્ ॥૮૧૧૨૦૧॥

પાનીય વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘ ઈ નો હ્રસ્વ ઇ બોલવો.

પાણિઅં—પાનીયમ્—પાણી

અલિઅં—અલીકમ્—જૂઠું—અસત્ય—કૃત—સત્ય, અકૃત—અસત્ય.

અરિત—ઉપરથી

અરિત—અલિઅં—અલીક સાધી શકાય છે આ શબ્દમાં ખહુલના

નિયમ દ્વારા ન નો અ થયો પણ અ ન થયો.

જિઅદ્—જીવતિ—જીવે છે

जिअउ-जीवतु-७वे।

विलिभं-व्रीडितम्-लज्जन् अथवा लज्जन् पाभेल

करिसो-करीषः-७।१५

સિરિસો-શિરીષ:-સરસહાતું ૩૫૬

दुइअ-द्वितीयम्-'मीशु'

तद्विभं-तृतीयम्-त्रीश्रु

गहिरं-गभीरम्-गभीर-गेहरुं-त्रेरुं

उवणिअं-उपनीतम्-पासे लवेधुं

आणिअं-आनीतम्-आणेलुं-आवेतुं

पल्लिविअं-प्रगीपतम्-प्रज्जणेल्लुं हे प्रकाशित थयेल्लुं

ओसिअन्तं-अवसीदत्-थ्यवसाह पाभतुं

पसिअ-प्रसीद-प्रसन्त था।

गहिअं-गृहीतम्-अ५९। करेअं।

वर्मिओ-वल्मीकः-२।३३।

तयार्णि-तदानीम्-त्यारे

બહુલ અધિકારને લીધે કેટલાક શબ્દોમાં આ નિયમ નિત્ય લાગે છે અને
કયાંય વિકલ્પે પણ થાય છે.

નીચેનાં નામોમાં આ નિયમ વિકલ્પે લાગેલ છે--

पाणीअं, पाणिअं-पाणि

अलीअं, अलिअं-प्रे।दुं

જીઅઈ, જિઅઈ-૯૫૯ ૭

करीसो, करिसो-छात्र

उवणीओ, उवणिओ—पासे द.वेले।

उत् जीर्णे ॥८१११०२॥

જીર્ણ શબ્દમાં દીર્ઘ ઈ નો વ થાય છે.

जुण्ण-सुरा-जीर्णसुरा-शूने। ६३

ખાણ અધિકારને લાંબે કાળથી આ નિયમ લાગતો નથી.

जिण्णे भोजनमस्ते-जीणे भोजनमात्रे-लोणन मात्र पथी गयुं होय त्थारे.

ઠ: હીન-વિહીને વા ॥૮૧૧૧૦૩॥

હીન શબ્દમાં અને વિહીન શબ્દમાં દીર્ઘ ई નો દીર્ઘ ક વિકલ્પે થાય છે.
હીનો, હૂનો-હીન:-હીણો-હીનતાને સૂચવતા સારુ પરદેશી 'હણ' જાતિ માટે પણ
'હણ' શબ્દ વપરાય છે.

વિહીનો, વિહૂનો-વિહીન:-વિશેષ હીણો

જે પ્રયોગમાં હીન શબ્દ સાથે વિ ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

પહીનજરમરણ-પ્રહીનજરામરણ:-જરા અને મરણ વગરના-લોગસસ ડઝોઆરે સૂતની
અથવા ચતુર્વિંશતિસ્તવની પાંચમી ગાથા

તીર્થે હે ॥૮૧૧૧૦૪॥

તીર્થ શબ્દમાં થ નો હ થયા પછી જ દીર્ઘ ई નો દીર્ઘ ક થાય છે.

તૂહં-તીર્થમ્-નદી કે તળાવનો બાંધેલો કાંઠો-ઉતરવાનો ઘાટ અથવા
સંસાર રૂપ સમુદ્રથી ઉતરવા માટે ધર્મરૂપ તીર્થ

તિત્થં માં સંયુક્ત થયે નો હ કરવામાં આવ્યો નથી તેથી દીર્ઘ ક ન થયો.

एत् पीयूष-आपीड-बिभीतक-कीदृश-ईदृशे ॥८१११०५॥

પીયૂષ, આપીડ, વિભીતક, કીદૃશ અને ईदृश શબ્દોમાંના દીર્ઘ ई નો ए બોલવો.

પેડસં-પીયૂષમ્-તાણું દૂધ-સંસ્કૃતમાં પેયૂષ શબ્દ છે. જુઓ અભિ. ચિ.
કાં. ૩, શ્લોક ૪૦૫

આમેલો-આપીડ:-માથા ઉપરની માળા-માથા ઉપરનું છોણું. "શિરસિ છજિ"
અભિ. ચિ. કાં. ૩, શ્લોક ૬૫૪

बहेडओ-बिभीतक:-'બહેડાંનું' ઝાડ, બહેડું

केरिसो-कीदृश:-કેવો, કેાની જેવો

एरिसो-ईदृश:-એવો, એની જેવો કે આની જેવો

नीड-पीठे वा ॥८१११०६॥

નીડ અને પીઠ શબ્દોમાં દીર્ઘ ई નો વિકલ્પે ए બોલવો.

નેડં-નીડં-નીડમ્-માળો સરખાવો નિશ્ચય-ધર

પેઠં, પીઠં-પીઠમ્-પીઠિકા, પીઠ-પેઠસી.

૩ વર્ણના ફેરફાર

ઉતઃ મુકુલાદિષુ અત્ ॥૮૧૧૧૦૭॥

મુકુલ વગેરે શબ્દોમાં આદિના ઉ નો અ કરવો.

મઠલં-મુકુલમ્-કળી

મઠલો-મુકુલઃ-મુકુલ

મઠરં-મુકુરમ્-મુકુર-દર્પણ-સંસ્કૃતમાં મુકુર શબ્દ છે-અભિ. ચિ.

મઠરં-મઠકં-મુકુટમ્-મુકુટ-મેઠ-મેઠિયો

અમરું-અમરુ-અમર નામનું મુગંધી દ્રવ્ય-પદાર્થ-અમરણતી-અમરવાટ

ગરુદ્-ગુર્વા-ગુર-ગરવી-ભારે અથવા ગૌરવવાળી

જહુદિલો, જહિદિલો-યુધિષ્ઠિર-યુધિષ્ઠિર

સોઅમલલં-સૌકુતાર્યમ્-સુકુમારપણ્-સુવાળપ

ગલોઈ-ગુહ્લી-ગળો

અહુલને લીધે કોઈ કોઈ શબ્દોમાં ઉ નો આ પછુ થઈ જાય છે.

વિદ્રુતઃ-વિદ્વાઓ-વિદ્રુત-વિશેષ દ્રવેલું-ઓગળી ગયેલું

સંસ્કૃત દ્રા 'વાતુનું' વિ સાથેનું ભૂતકૃદંત વિદ્રાતઃ-વિદ્વાઓ થાય છે તેથી વિદ્રુત દ્વારા વિદ્વાઓ રૂપ સાધવાની શી જરૂર ?

'શબ્દોના અતેક અર્થો છે' એવી પ્રસિદ્ધ માન્યતા છે તેથી અર્થ માટે કોઈ અડચણ નહીં આવે.

વા ઉપરૌ ॥૮૧૧૧૦૮॥

ઉપરિ શબ્દોમાં ઉ નો અ વિકલ્પે થાય છે.

અવરિ, ઉવરિ-ઉપરિ-ઉપર.

ગુરૌ કે વા ॥૮૧૧૧૦૯॥

ગુરુ શબ્દને જ્યારે 'સ્વાર્થ' અર્થનો સૂચક કે પ્રત્યય લાગે ત્યારે આદિના ઉ નો અ વિકલ્પે થાય.

ગુરુઓ, ગુરુઓ-ગુરુકઃ-ગરવો, ગૌરવવાળો.

ગુરુઓ ગુજરવેસો-ગરવો ગુજરવેશ

જ્યાં ગુરુ શબ્દને કે પ્રત્યય લગાડ્યો ન હોય ત્યાં ઉ નો અ ન થાય.

ગુરુ-ભારે અથવા ગૌરવવાળું.

इः भ्रुकुटी ॥८१११०॥

ભ્રુકુટિ શબ્દમાં આદિના ઉ નો ઇ થાય છે.
મિઝડી ભ્રુકુટિ:—ભવાં—નેણુ ઉપરનાં ભવાં.

पुरुषे रोः ॥८११११॥

પુરુષ શબ્દમાં ટુ ના ઉ નો ઇ થાય છે.
પુરિસો—પુરુષ:—પુરુષ
પરિસં—પૌરુષમ્—પુરુષાત્તન.

ईः क्षुते ॥८१११२॥

ક્ષુત શબ્દમાં ઉ નો ઈ થાય છે.
છીઅં—ક્ષુતમ્—છીક.

ऊत् सुभग-मुसले वा ॥८१११३॥

સુભગ શબ્દમાં અને મુસલ શબ્દમાં ઉ નો દીર્ઘ ક વિકલ્પે થાય છે.
સૂહવો, સુહવો—સુભગ:—સુંદર
મૂસલં, મુસલં—મુસલમ્—મૂસળ—સાંભેલું.

अनुत्साह-उत्सन्ने त्स-च्छे ॥८१११४॥

ઉત્સાહ અને ઉત્સન્ન શબ્દો સિવાયના બીજા શબ્દોમાં ત્સ અને ચ્છ ની
પૂર્વના આદિના ઉ નો દીર્ઘ ક થાય છે.

ત્સ—કસુઓ—ઉત્સુક:—ઉત્સુક
કસવો—ઉત્સવ:—ઉત્સવ
કસિત્તો—ઉત્સિક્ત:—ઊંચેથી સીંચાયેલો
કસરહ—ઉત્સરતિ—ઊંચેથી સરકે છે.

ચ્છ—કસુઓ—ઉચ્છુક:—ઉચ્છ્રતા: છુકા: યસ્માત્ સઃ ઉચ્છુક:—ઝાંચી થુકો—પોપટો—
ઉદયમાં આવે તે ઉચ્છુક પ્રદેશ.

કસસદ—ઉચ્છવસતિ—ઊંચો શ્વાસ લે છે

ઉચ્છાહો—ઉત્સાહ:—ઉત્સાહ

ઉચ્છન્નો—ઉત્સન્ન:—નાશ પામેલો

આ બંને ઉદાહરણના શબ્દો વળેલા હોવાથી આ નિયમથી દીર્ઘ ક ન થાય.

રૂઢિકિ દુરઃ વા ॥૮૧૧૧૧૫॥

દુર ઉપસર્ગના રૂ નો લોપ થયા પછી તેના ઉ નો દીર્ઘ ક વિકલ્પે થાય છે.

દુસહો, દુસહો-દુસ્સહઃ-દુઃખથી સહી શકાય એવો

દુહઓ, દુહવો-દુર્ભગઃ-અસુધર

દુસ્સહો વિરહો-દુઃખથી સહી શકાય એવો વિરહ-આ રૂપમાં રૂ નો લોપ થયો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વિચાર કરતાં જ્યાંથી કે દુસ્સહો રૂપમાં રૂ તો દેખાતો જ નથી તેથી તેનો લોપ નથી થયો એમ કેમ કહેવાય ? ખરી રીતે તો બહુલમ્ અધિકારને લીધે આહી આ નિયમ નથી લાગ્યો. અથવા રૂ નો સ્ થઈ ગયેલ છે.

ઓત્ સંયોગે ॥૮૧૧૧૧૬॥

ઉ પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યો હોય તો ઉ નો ઓ થાય છે.

તોણડ-તુણડમ્-મુખ, મરાહી તોંડ

મોણડં-મુણડમ્-મુંડ-મુંડો-મસ્તક

પોકસરં-પુઠ્કરમ્-સરોવર, કમળ

કોટિમં-કુટિમમ્-જડતર કરેલી ધરની ભોંય

પોત્યઓ-પુસ્તકમ્-પુસ્તક પોથો કે પોથા

લોદ્ધઓ-કુબ્ધકઃ લોબી, લાલચુ-લોધો-લંપટ

મોત્થા-મુસ્તા-મોથ નામની વનસ્પતિ-નાગરમોથ

મોગરો-મુગરઃ-મુદ્ગર-ચુરમું વગેરે ખાંડવાની મોગરી

પોગલ-પુદ્ગલમ્-પુદ્ગલ-જડપદાર્થ-જળની અંદરનો ગર્ભ

કોણ્હો-કુણ્ઠઃ-ઠોંઠીયો

વોક્કન્તં-વ્યુત્કાન્તમ્-વિશેષ ઉત્ક્રાંત-ગિયે ચડેલું.

કુતૂહલે વા હ્રસ્વશ્ચ ॥૮૧૧૧૧૭॥

કુતૂહલ શબ્દમાં કુ ના ઉ નો ઓ વિકલ્પે કરવો અને ઓ થાય ત્યારે તૂ ના કુનો પણ હ્રસ્વ વિકલ્પે કરવો.

કોઝહલં, કુઝહલં, કોઝહલં, કુઝહલં-કુતૂહલમ્-કુતૂહળ-કુતૂહળ

કોઝહલ માં તથા કોઝહલં માં ઓ થયો અને તૂ નો તુ પણ થયો.

કુઝહલમાં તથા કુઝહલં માં ઓ ન થયો, તેથી તૂ-કુનો ઉ જ રહ્યો.

અદ્ ઋતઃ સૂક્ષ્મે વા ॥૮૧૧૧૮॥

સૂક્ષ્મ શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો અ વિકલ્પે કરવો.

સુષ્ઠં, સળ્ઠં-સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ

આર્પણયોગમાં સૂક્ષ્મ ને બદલે સુહુમં બોલાય છે.

દુક્કલે વા લઞ્ચ દ્વિઃ ॥૮૧૧૧૯॥

દુક્કલ શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો અ વિકલ્પે કરવો અને અ થાય ત્યારે લ ને બેવડો કરવો.

દુઝલ્લં, દુઝલ્-દુક્કલ-ડગલો-પહેરવાનું વસ્ત્ર

આર્પણયોગમાં દુક્કલ ને બદલે દુગુલ્લં બોલાય છે.

ઈઃ વા ઉદ્વ્યૂદે ॥૮૧૧૨૦॥

ઉદ્વ્યૂદ શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો દીર્ઘ ઈ વિકલ્પે થાય છે.

ઉઘ્વીદં, ઉઘ્વીદં-ઉદ્વ્યૂદ-ઉંચું અને પહોળું.

ઊઃ ઋ-હનૂમત્-કણ્ઠ્ય-વાતૂલે ॥૮૧૧૨૧॥

ઋ, હનૂમત્ અને વાતૂલ નામના તથા કણ્ઠ્ય ધાતુના દીર્ઘ ક નો હ્રસ્વ ઊ કરવો.

મુમયા-ઋ-ભવાં

હણમતો-હનુમાન્-હનુમાન્

કણ્ઠ્ય-કણ્ઠ્ય-ખંજવાળે છે

વાતૂલો-વાતૂલઃ-વાયરો-વાયરોનો સમૂહ

મધૂકે યા ॥૮૧૧૨૨॥

મધૂક શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો હ્રસ્વ ઇ વિકલ્પે કરવો.

મહુઘં, મહુઘં-મધૂક-મહુડાનું ઝાડ કે ફળ

ઇદ્-ઇતૌ નૂપુરે વા ॥૮૧૧૨૩॥

નૂપુર શબ્દમાં દીર્ઘ ક નો હ્રસ્વ ઇ અને ઈ વિકલ્પે થાય છે.

નિઝરં, નેઝરં, નૂઝરં-નૂપુર-નેઝર-પગનું ઝાંઝર-“પાયે નેઝર રણુઝણુ”-

શ્રીમદ્ધર્મસૂત્ર-સ્તવન-શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય.

ઓત્ કૂષ્માણ્ડી-તૂળીર-કૂર્પર-સ્થૂલ-તામ્બૂલ-ગુહ્ચી-મૂલ્યે ॥૮૧।૧૨૪॥

કૂષ્માણ્ડી, તૂળીર, કૂર્પર, સ્થૂલ, તામ્બૂલ, ગુહ્ચી અને મૂલ્ય શબ્દના દીધ્ ક નો
ઓ કરવો.

કોહંડી, કોહલી-કૂષ્માણ્ડી-ડોળાની વેલ
તોળીર-તૂળીરમ્-શર ભરવાનું આયુ
કોપ્પર-કૂર્પરમ્-કોણી
થોર-સ્થૂલમ્-સ્થૂલ-ખડો મરાડી-થોર
તંબોલ-તામ્બૂલમ્-તંબોળ
ગલોઈ-ગુહ્ચી-ગળો અથવા ગળોની વેલ
મોલ-મૂલ્યમ્-મૂલ, મોલ, મૂલ્ય

સ્થૂળા-તૂળે વા ॥૮૧।૧૨૫॥

સ્થૂળા અને તૂળ શબ્દના દીધ્ ક નો ઓ વિકલ્પે થાય છે.

થોળા, યૂળા-સ્થૂળા-સ્તંભ-થાંભેલો
તોળં, તૂળં-તૂળમ્-આયુ

ઋ વર્ણના ફેરફાર

ઋતઃ અત્ ॥૮૧।૧૨૬॥

શબ્દમાંના આદિના ઋ નો અ થાય છે.

ઘયં-ઘૃતમ્-ઘી
તર્ણ-તૃણમ્-તૃણુ-તરણું, તણખણું-ઘાસ
કયં-કૃતમ્-કર્ણું હિંદી-કિયા
વસહો-વૃષભઃ-બળદ
મઓ-મૃગઃ-મૃગ
વઙ્ગો-વૃષ્ટઃ-ધસેલો

દુહાઈયં-દ્વિષાકૃતમ્ શબ્દમાં કૃત ના ઋ નો ઇ થઈ ગયો છે તે માટે જુઓ
૮૧।૧૨૮. કૃત શબ્દનો કૃપાદિ ગણમાં પાઠ છે તેથી ઇ થઈ ગયો છે.

હેમ-૪

આત્ કૃશા-મૃદુક-મૃદુત્વે વા ॥૮૧।૧૨૭॥

કૃશા, મૃદુક અને મૃદુત્વ એ શબ્દોના જ નો આ વિકલ્પે થાય છે.

કાસા, કિસા-કૃશા-દુષ્ણી

મારકું, મરૂઝું-મૃદુકમ્-મૃ-કૌમળ

મારકું, મરૂતળ-મૃદુત્વમ્-કૌમળપણું, મૃદુપણું.

‘મૃ’ થઈને પરાણે કામ કરવા ગયો હતો-અહીં ‘મૃ’ને ‘કૌમળ’ અર્થ છે.

ઇત્ કૃપાદૌ ॥૮૧।૧૨૮॥

કૃપા વગેરે શબ્દોમાં આદિના જ નો ઇ થઈ જાય છે.

કિવા-કૃપા-કૃપા

હિયયું-હૃદયમ્-હૃદય

મિટું-મૃષ્ટમ્-સ્વાદુ રસના અર્થમાં જ મૃષ્ટ નો મિટ્ઠ થાય-મિટ્-મિટું-મીઠાઈ. આના અર્થમાં મટ્ઠ થાય.

મિટ્ઠું-મૃષ્ટમ્-મીઠું-મેથેણું

મિટ્ઠી-મૃષ્ટિઃ-મૃષ્ટિ-તળર

મિટ્ઠું-મૃષ્ટમ્-સર્જેણું

મિટ્ઠી-મૃષ્ટિઃ-સર્જન, જગત્

મંઠી-મૃષ્ટિઃ-એકવાર વીયાનારી ગાય વગેરે

મિચ્છી-મૃષ્ટી-પૃથ્વી

મિઝ-મૃગુઃ-ભુગુ-બૃહસ્પતિ

મિંગો-મૃગુઃ-ભમરે

મિંગારો-મૃગારઃ-સોનાની ઝારી-કળશ-પાણીનું વાસણ

મિંગારો-મૃગારઃ-શણગાર

મિઆલો-મૃગાલઃ-શિયાલ

મિળા-મૃળા-અરુચિ હિંદી-ચિત

મુસિળું-મુસળું-ચંદન

મિદ્ધ-મૃદ્ધ-કવિઃ-વૃદ્ધ કવિ-ધરડો કવિ

મમિદ્ધી-મમૃદ્ધિઃ-સમૃદ્ધિ-સંપત્તિ

મદ્ધી-મદ્ધિઃ-મદ્ધિ-રમ્ય-સંપત્તિ

ગિદ્ધી-ગૃદ્ધિઃ-લોલુપતા
 કિસો-કૃસઃ-કૃશ-કૃશ-પાતળો
 કિસાળુ-કૃશાનુઃ-અગ્નિ
 કિસરા-કૃસરા-ખીચડી
 કિચ્છં-કૃચ્છમ્-દુઃખ
 તિષ્ઠ-તૃષ્ઠમ્-તૃપ્ત, સંતુષ્ટ
 કિસિઓ-કૃષિતઃ-ખેડાયેલો, ખેડૂત
 નિવો-નૃપઃ-રાજા
 કિચ્ચા-કૃત્યા-દેવસંબંધી પૂજન વગેરે કાર્ય
 કિર્દ-કૃતિઃ-કાર્ય
 ધિર્દ-ધૃતિઃ-ધૈર્ય
 કિવો-કૃપઃ-સમર્થ
 કિવિળો-કૃપણઃ-કૃપણ
 કિવાળ-કૃપાળમ્-કિરપાણુ-તરવાર
 વિચ્ચુઓ-વૃશ્ચિકઃ-સીંછી
 વિત્તે-વૃત્તમ્-છંદ, અહેવાલ, ખની ગયેલું, ચરિત્ર
 વિત્તી-વૃત્તિઃ-વર્તન
 હિંઅ-હતામ્-હરેલું
 વાહિત્તે-વ્યાહતમ્-કહ્યું
 વિંહિઓ-વૃંહિતઃ-ખહોળું-પહોળું
 વિસી-વૃસો-ઋષિઓને ખેસવાતું આસન-વૃષ-ધર્મ
 ઇસી-કૃષિઃ-ઋષિ
 વિણ્ણો-વિતૃણઃ-વિશેષ તૃણાવાળો અથવા તૃણા વગરનો
 છિદ્દા-સ્પૃદ્દા-સ્પૃહા
 સડ-સકૃત્-એક વાર
 ડક્કિઠ્ઠં-ઉત્કૃષ્ટમ્-ઉત્કૃષ્ટ
 નિસંસો-નૃસંસઃ-ધાતકી

ખડુલાધિકારને લીધે કોઈ શબ્દમાં આદિના ક્રનો ફ થતો નથી.

રિદ્ધી કૃદ્ધિઃ-રધ-રઠીઓ-ઋદ્ધિ

પૃષ્ઠે વા અનુત્તરપદે ॥૮૧૧૨૯॥

પૃષ્ઠ શબ્દ જ્યારે ઉત્તરપદમાં ન હોય ત્યારે તેના ક્ર નો ફ વિકલ્પે કરવો.

પીઠ, પટ્ટી-પૃષ્ઠમ્:-પીઠ

પિટ્ટિપરિશ્લિષ્ઠ-પૃષ્ઠરિસ્થાનિતમ્-પીઠ ઉપર સ્થાપેલું

મહિવદ્-મહિપૃષ્ઠમ્-પૃથ્વીની પીઠમાં અહીં પૃષ્ઠ શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે તેથી કતો
ફ ન થયો.

મસૂન-મૃગાઙ્ગ-મૃત્યુ-મૃજ્જ-મૃષ્ટે વા ॥૮૧૧૩૦॥

મસૂન, મૃગાઙ્ગ, મૃત્યુ, મૃજ્જ, અને મૃષ્ટ શબ્દોમાં કતો ફ વિકલ્પે થાય છે

મસિનં, મસનં,-મસૂનમ્-ધણું સુંવાળું

મિશંકો, મયંકો-મૃગાઙ્ગ:-ચંદ્ર

મિત્તૂ, મત્તૂ-મૃત્યુ:-મૃત્યુ હિંદી-મીચ

સિંગ, સંગ-મૃજ્જમ્-શીંગડું, શિખર

મિટ્ટો, મટ્ટો-મૃષ્ટ: મૃષ્ટ-પીઠ-નિર્લજ્જ

ઉદ્ કૃત્વાદૌ ॥૮૧૧૩૧॥

કૃતુ વગેરે શબ્દોમાં આદિના કતો ઉ કરવો.

કઠ્ઠ-કૃતુ:-કતુ

પરામુદ્ધો-પરામૃષ્ટ:-જેણે પરામર્શ કરેલો છે તે

પુદ્ધો-પૃષ્ઠ:-સ્પર્શ કરેલો

પરુદ્ધો-પ્રવૃષ્ટ:-પરસેલો, પરસેયો

પુહર્દ-પૃથિવી-પૃથ્વી

પરત્તી-પ્રવૃત્તિ:-પ્રવૃત્તિ

પાલસો-પ્રાવૃદ્-વરસાદ મરાઠી-પાલસ

પાલસો-પ્રાવૃત્ત:-દંકાયેલો કે ઢાંકેલો

મુર્દ-મૃતિ:-ભરણ પોષણ-પગાર

પ્રહુકિ-પ્રવૃત્તિ-ત્યારથી લઈને, વગેરે

પ્રહુકં-પ્રાવૃત્તમ્-પ્રાભૂત-અંતરું પ્રકરણ અથવા ભેટ કે લાંચ

પ્રહુકો-પ્રવૃત્ત:-ખીબ વડે પોષાયેલ-ઢાંચલ

નિહુઅં-નિમૃતમ્-એકાંત
 વિહાઅં-વિવૃતમ્-ચારે કારથી વીંટાયેલ
 વિહાઅં-વિવૃતમ્- વિવરણ કરેલ
 સંવુઅં-સંવૃતમ્-સાંકડું અથવા સંયમયુક્ત
 વુત્તંતો-વૃત્તાન્તઃ-વૃત્તાંત, સમાચાર
 નિવ્વુઅં-નિવૃત્તમ્-કર્મથી મુક્ત થયેલ
 નિવ્વુઈ-નિવૃત્તિઃ-મોક્ષ
 વુંદં-વૃન્દમ્-સમૂહ
 વુંદાવળો-વૃન્દાવનઃ-ગામતું નામ-મથુરાવૃંદાવન
 વુદ્ધો-વૃદ્ધઃ-વૃદ્ધ-પુદ્ધો હિંદી બુદ્ધા
 વુદ્ધો-વૃદ્ધિઃ-વૃદ્ધિ-વદ્ધી-‘વદ્ધી’ આવી એક
 ઉસહો-કૃષ્ણમઃ-ગળદ
 મુણાલં-મૃણાલમ્-કમલનો દંડ
 ઉઝ્ઝૂ-ક્રુઝુઃ-સરળ
 જામાહઓ-જામાતૃકઃ-જામાઈ
 માહઓ-માતૃકઃ-માતાવાળો
 માહઆ-માતૃકા-સ્વર વ્યંજન વગેરે મૂળ વર્ણો
 માહઓ-પ્રાતૃકઃ-જેને ભાઈ છે તે
 પિહાઓ-પિતૃકઃ-પિતાવાળો
 પુહુવી-પૃથ્વી-પૃથ્વી

નિવૃત્ત-વૃન્દારકે વા ॥૮૧૧૩૨॥

નિવૃત્ત અને વૃન્દારક શબ્દોમાં ક્રનો ઉ વિકલ્પે કરવો.

નિવૃત્ત, નિવૃત્ત-નિવૃત્તમ્-નિવૃત્ત-પરવારેલો-કાર્યથી ઉપરત થયેલો.

વૃન્દારયા, વૃન્દારચા-વૃન્દારકાઃ-દેવે.

વૃષભે વા વા ॥૮૧૧૩૩ ॥

વૃષભ શબ્દમાં ક્ર સાથેના વનો એટલે આખા વૃનો ઉ વિકલ્પે કરવો.

ઉસહો, વસહો-વૃષભઃ-ગળદ

ગૌણાન્ત્યસ્ય ॥૮૧૧૩૪॥

ઋકારવાળો શબ્દ ગૌણ હોય-મુખ્ય ન હોય-તો તેને છેડે આવેલ ઋનો ઉ કરવો.

માડમંડલ-માતૃમળ્ડલમ્-માતાનું મંડળ

પિઠહરં-પિતૃશ્વહમ્-પિયર-પિતાનું ધર હિ દી-પીહર

માઠહરં-માતૃશ્વહમ્-માયરું, માતાનું ધર

માઠસિઆ-માતૃશ્વસા-માસી-માતાની બહેન

પિઠસિઆ-પિતૃશ્વસા-ફાઈ-પિતાની બેન-ફઈઆ

પિઠવળં-પિતૃશ્વનમ્-શમશાન-પિતૃઓનું વન

પિઠવઈ-પિતૃવતિ:-યમરાજ

આ બધા શબ્દોમાં ઋકારવાળો માતૃ અને પિતૃ શબ્દ ગૌણ રીતે વપરાયેલ છે-મુખ્ય રીતે વપરાયેલ નથી.

માતુઃ ઇત્ વા ॥૮૧૧૩૫॥

ગ્યારે માતૃ શબ્દ ગૌણ હોય ત્યારે તેના ઋનો ઇ વિકલ્પે કરવો.

માઃહરં, માઠહરં-માતૃશ્વહમ્-માયરું

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બહુલાધિકારને લીધે માતૃ શબ્દ ગૌણ ન હોય તો પણ ઋ નો ઇ થઈ જાય છે.

માઈળં- માતૃળામ્-માતાઓનું

ઉદ્ ઝદ્ ઓત મૃપિ ॥૮૧૧૩૬॥

મૃષા શબ્દમાં ઋ નો હૂસ્વ ઉ, દીર્ઘ ઝ અને ઓ થઈ જાય છે.

મુસાવાઓ, મૂસાવાઓ, મોસાવાઓ-મૃષાવાદ:-મૃષાવાદ-ખોટું ખોલવું.

ઈદ્-ઉતૌ વૃષ્ટ-વૃષ્ટિ-પૃથક્-મૃદજ્ઞ-નપ્તૃકે ॥૮૧૧૩૭॥

વૃષ્ટ, વૃષ્ટિ, પૃથક્, મૃદજ્ઞ, અને નપ્તૃક શબ્દોમાં ઋનો ઇકાર અને ઉ કાર થઈ જાય છે.

વિદ્રો, લુદ્રો-વૃષ્ટ:-વૂડો-વરસેલો

વિટ્ટી, લુટ્ટી-વૃષ્ટિ:-વૂડી-વરસાદ

પિદ્, પુદ્-પૃથક્-અલગ-જૂદું

મિદ્ગો, મુદ્ગો-મૃદજ્ઞ:-મૂદ્ગ-હરડેના આકાર જેવું વાજું-ટોચક વગેરે

નપ્તિઓ, નપ્તૃઓ-નપ્તૃક:-નાતુ અથવા પૌત્ર

વા બૃહસ્પતૌ ॥૮૧૧૩૮॥

બૃહસ્પતિ શબ્દમાં જનો. ઇ અને ઓ વિકલ્પે થાય છે.

બિહર્ષર્હ, બુહર્ષર્હ-બહર્ષર્હ- બૃહસ્પતિ:- યુરુ, યુરુવાર, બૃહસ્પતિ. હિંદીમાં બીફે

ઇદ્-ઇદ્-ઓદ્ વૃન્તે ॥૮૧૧૩૯॥

વૃન્ત શબ્દના જનો. ઇ, એ અને ઓ થાય છે.

વિષ્ટં, વેષ્ટં, વોષ્ટં- વૃન્તમ્- ખીંટ, દીંટ, જેતી નીચે ફળ લટકે છે તે

રિઃ કેવલસ્ય ॥૮૧૧૪૦॥

જે ક કેવળ સ્વરૂપ છે—વ્યજન સાથે જોડાયેલો નથી એવા જ નો રિ થઈ જાય છે.

રિહી-ઋહિ:-રધ, રદ, ઋહિ-સંપતિ

રિન્હો-ઋક્ષ:-રીંહ

ઋણ-ઋજુ-ઋષભ-ઋતુ-ઋષૌ વા ॥૮૧૧૪૧॥

ઋણ, ઋજુ, ઋષભ, ઋતુ અને ઋષિ શબ્દોમાં જ નો રિ વિકલ્પે થાય છે.

રિણં, અણં-ઋણમ્-દેવું, રણ

રિજૂ, ડજૂ-ઋજુ:- સરળ

રિસહો, ડસહો-ઋષભ: ખળદ

રિઠ, ડઠ-ઋતુ:-રત-ઋતુ. કુઋતુ-કરત

રિસી, ઇસી-ઋષિ:-ઋષિ

દૃશઃ ક્વિપ્-ટક્-સકઃ ॥૮૧૧૪૨॥

દૃશ ધાતુને ક્વિપ્, ટક્ અને સક્ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે દૃશ ધાતુના જ નો રિ થઈ જાય છે.

ક્વિપ્-સરિવળ્ળો-સદ્ગૂર્ણઃ-સરખા વર્ણવાળો

સરિરૂબો-સદ્ગૂર્ણઃ-સરખા રૂપવાળો

સરિબંદીણં-સદ્ગૂર્ણન્દિનામ્-સરખા બંદીઓને

ए वञ्जुना ईरङ्कार

एत इद् वा वेदना-चपेटा-देवर-केसरे ॥८।१।१४६॥

વેદના, ચપેટા, દેવર અને કેસર શબ્દોના એ નો ફ વિકલ્પે થાય છે.

विअणः, वेअणः-वेदना-वीजु-वेदना, पीडा

चविडा, चवेडा-चपेटा-अपेटा-तमाये। अथवा अटभोत

विअडचवेडाविणोआ-विकटचपेटाविनोदाः-विट्ट अपेटाना विनोदा

दिअरो, देवरो-देवरः-देवर, देर

किसरं, केसर-केसरम्-केसर

महमहिअदसणकिसरं-मघमत्रितदशनकेसरम्-सुगंधित हांतनां केसर

મહિલા, મહેલા-મહિલા-સ્ત્રી-આ બે શબ્દો જુદા જુદા સ્વતંત્ર છે એટલે
મહેલા નું મહિલા થયેલું સમજવાનું નથી.

ऊः स्तेने वा ॥८।१।१४७॥

સ્તેન શબ્દના એ નો ડ વિકલ્પે થાય છે.

शूणो, वेणो-स्तेनः-ये।

ऐ ना ईरङ्कार

एत् एत् ॥८।१।१४८॥

દરેક શબ્દના આદિના એ નો એ કરવો.

सेला-शैलाः-पडाड।

तेलोक्कं-त्रैलोक्यम्-त्रयु लोक

एरावणो-ऐरावणः-ऐरावत हाथी

केलासो-कैलासः-कैलास नामनो पर्वत

वेजो-वैद्यः-वैद्य

केडवो-केटभः-कैटभ नामनो राक्षस

वेहव्वं-वैधव्यम्-वैधव्य-विधवापणुं-प्रतिरहितपणुं

इत् सौधन्व-शनैश्चरे ॥८।१।१४९॥

સૈન્ધવ અને શનૈશ્વર શબ્દોમાં એ નો ઇ થઈ આવે છે.

સિન્ધવં-સૈન્ધવમ્-સિંધાલુણ-સિંધવ
સણિચ્છરો-શનૈશ્વર:-શનૈશ્વર-શનેવાર

सैन्ये वा ॥८।१।१५०॥

સૈન્ય શબ્દમાં સૈ ના ઐ નો ઇ વિકલ્પે થાય છે.

સિન્નં, સેન્નં-સૈન્યમ્-સૈન્ય-સેના-સૈન્યકર

अइः दैत्यादौ च ॥८।१।१५१॥

સૈન્ય શબ્દમાં અને દૈત્ય વગેરે શબ્દોમાં એ નો અઈ થાય છે. એ ના અપવાદ માટેનું આ સૂત્ર છે.

સદ્ગ્નં-સૈન્યમ્-સૈન્ય

દડ્ગ્ચો-દૈત્ય:-દૈત્ય

દદ્ગ્નં-દૈન્યમ્-દીનતા-ગરીબાર્થ

અડ્સરિઅં-એશ્વર્યમ્--એશ્વર્ય

મડ્ડરવો-મૈરવ:-મારવ

વડ્જવળો-વૈજવન:-અંક ગોત્રનું નામ

દડ્વઅં-દૈવતમ્-દૈવત

વડ્વાલીઅં-વૈવાલીયમ્-વૈતાલ સંબંધી અથવા વૈતાલીય નામનો છંદ

વડ્દસો-વૈદેશ:-વિદેશ સંબંધી

વડ્દહો-વૈદેહ:-વિદેહનો

વડ્દમ્બો-વૈદર્ભ:-વિદર્ભનો

વડ્દસાળરો-વૈશ્વાનર:-અગ્નિ

કડ્અવં-કૈતવમ્-કૈતવ--કપટ

વડ્સાહો-વૈશાખ:-વૈશાખ માસ

સડ્ડરં-સ્વૌરમ્-સ્વૌર-સ્વેચ્છા મુગ્ધ

ચડ્ત-ચૈત્યમ્-ચૈત્ય

ચૈત્ય શબ્દમાં જ્યારે ત્ય ના ત અને ય ની વચ્ચે હ આવી ગય ત્યારે આ નેયમ ન લાગે, જ્યારે હ ન આવે ત્યારે લાગે.

ચેદ્રં-ચૈત્યં-ચૈત્યમ્-ચૈત્ય

આર્પ પ્રાકૃતમાં ચૈત્ય આખા શબ્દને બદલે ની બોલાય છે.

ચીવંદણં-ચૈત્યવન્દનમ્-ચૈત્યવંદન

વૈરાદૌ વા ॥૮૧૧૧૫૨॥

વૈર વગેરે શબ્દોમાં ઐ નો અહ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વહરં, વેરં-વૈરમ્-વૈર, દ્વેષ

કહલાસો, કેલાસો-કૈલાસઃ-કૈલાસ પર્વત

કહરવં, કેરવં-કૈરવમ્-કૈરવ ચંદ્રવિકાસી કમળ

વહસવળો, વેસવળો-વૈશ્રવળઃ-ક્રુષ્નેર

વહસપાયળો, વેસપાયળો-વૈશમ્પાયનઃ-એ નામના ઋષિ

વહઆલિઓ, વેઆલિઓ-વૈતાલિકઃ-વૈતાલિક

વહસિઅં, વેસિઅમ્-વૈશિકમ્-વૈશિક-કામશાસ્ત્ર

ચહત્તો, ચેત્તો-ચૈત્રઃ-ચૈત્ર માસ

एच दैवे ॥८१११५३॥

દૈવ શબ્દમાં દૈ નો દ અને અહ એમ વારાફરતી થાય છે.

દેવં, દદેવં-દૈવમ્-આગ્ય

उच्चैर-नीचैसि अअः ॥८१११५४॥

ઉચ્ચૌઃ અને નીચૌઃ શબ્દના દૈ નો અઅ થાય છે.

ઉચ્ચં-ઉચ્ચૌઃ-ઊંચું

નીચં-નીચૌઃ-નીચું

ઉચ્ચ શબ્દને ક લગાડવાથી ઉચ્ચક શબ્દ અને અને નીચ શબ્દને ક ગાડવાથી નીચક શબ્દ અને. આ બંને ઉચ્ચક અને નીચક રૂપ દ્વારા ઉચ્ચં અને ચં પ્રયોગ બની ગય છે એટલે આ સૂત્ર બતાવવાની જરૂર નથી તોપણ નૌસતું ઉચ્ચં અને નીચૌસતું નીચં રૂપ જ થાય પણ એ સિવાય બીજું રૂપ થાય એ ખાતર આ સૂત્ર બતાવેલું છે.

ईरू धैर्ये ॥८।१।१५५॥

ધૈર્ય શબ્દમાં એનો દીર્ઘ ई થઈ જાય છે.

धीरं-धैर्यम्-धैर्य

धीरं हरइ विसाओ-धैर्यं हरति विषादः-ખેદ ધૈર્યને હરી લે છે.

ओतः अद् वा अन्योन्य-प्रकोष्ठ-आतोद्य-शिरोवेदना-

मनोहर-सरोरुहे क्-तोश्च वः ॥८।१।१५६॥

અન્યોન્ય, પ્રકોષ્ઠ, આતોદ્ય, શિરોવેદના, મનોહર અને સરોરુહ શબ્દોમાં ઓનો અ વિકલ્પે થઈ જાય છે. અને જ્યારે ઓ નો અ થાય ત્યારે પ્રકોષ્ઠ શબ્દના કનો તથા આતોદ્ય શબ્દના તનો વ કરી દેવો.

अन्तुन्नं, अन्तन्नं-अन्योऽन्यम्-अन्योन्य, परस्पर

पवट्टो, पउट्टो-प्रकोष्ठः-પહોટ્ટો-કોણીની નીચેનો ભાગ અથવા પહોળો હાથ-પોંચો

आवज्जं, आउज्जं-आतोद्यम्-આજુ, વાદ્ય

सिरोविअणा, सिरविअणा-शिरोवेदना-શિરોવેદના-મસ્તકની પીડા

मणोहरं, मणहरं-मनोहरम्-મનહર

सरोरुहं, सररुहं-सरोरुहम्-સરોરુહમાં ઊગતાડું કમળ

ऊत् सोच्छ्वासे ॥८।१।१५७॥

સોચ્છ્વાસ શબ્દમાં ઓ નો દીર્ઘ ऊ થઈ જાય છે.

सूसासो-सोच्छ्वासः-ઉચ્છ્વાસ સાથે

गवि अउ-आअः ॥८।१।१५८॥

ગો શબ્દમાં ઓ નાં અડ અને આઅ એવાં બે ઉચ્ચારણો થાય છે.

अउ-गउओ-गौः-ગળદ

गउआ-गावः-ગાવદો

गउआ-गाय

आअ-गाओ-गौः-ગળદ

આ નિયમ દ્વારા તો ગોનું ગડ ૩૫ જ થાય પણ ગડ શબ્દને ક પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું ગડઅ ૩૫ થાય. અહીં આપેલાં ગડઓ, ગડઆ ૩૫૦ ક પ્રત્યયવાળા ગડઅ શબ્દનાં સમજવાં.

हरस्स एसा गई-हरस्य एषा गौः-શંકરની આ ગાય છે.

ઔત ઓત્ ॥૮।૧।૧૫૯॥

શબ્દના આદિના ઔ કારનો ઓકાર થઈ જાય છે.

કોમુર્ફ-કૌમુદો-કૌમુદી

જોવ્યળ-ચૌવનમ્-ચૌવન-જુવાની

કોતુહો-કૌતુભઃ-કૌતુભ નામનો હીરો

કોસર્વો-કૌશાન્વી-કૌશાંબી નગરી

કૌંચો-કૌંચઃ-કૌંચ નામનું પક્ષી અથવા મત્સ્ય નામનો પ.હા.૩

કોસિર્જો-કૌસિકઃ-ધુવડ

ઉત્ સૌન્દર્યાદો ॥૮।૧।૧૬૦॥

સૌન્દર્ય વગેરે શબ્દોમાં ઔ નો ઉ થાય છે.

સુન્દરં, સુન્દરિજં-સૌન્દર્યમ્-સૌંદર્યં

મુંજાયણો-સૌંજાયનઃ-વિશેષ નામ છે

સુંદો-સૌંદઃ-સત્-છકેલ-મદ્ય પીવામાં આસક્ત

સુદ્રોઅણી-સૌંદ્રોદતિઃ-સુદ્રોદનના પુત્ર-ભગવાન શુદ્ધ

દુવારિઓ-સૌંવારિકઃ-દ્વારપાલ

મુગંધત્તળ-સૌગન્ધ્યમ્-મુગંધીપણું

પુલોમી-પૌલોમી-વિશેષ નામ

સુવર્ણિઓ-સૌર્વર્ણિકઃ-સોની

કૌંક્ષેયકે વા ॥૮।૧।૧૬૧॥

કૌંક્ષેયક શબ્દમાં ઔ નો ઉ વિકલ્પે થાય છે.

કૌંચ્છેઅયં, કુચ્છેઅયં-કૌંક્ષેયકમ્-કુક્ષીમાં રહેનારી તલવાર

ઞઃ પૌરાદૌ ચ ॥૮।૧।૧૬૨॥

પૌર વગેરે શબ્દોમાં અને કૌંક્ષેયક શબ્દમાં ઞો નો ઞઃ થઈ જાય છે..

કચ્છેઅયં-કૌંક્ષેયકમ્-કુક્ષીમાં રહેનારી તલવાર

પરો-પૌરઃ-પુરમાં-નગરમાં-રહેનારો

પરજનો-પૌરજનઃ-પુરમાં રહેનાર માણસ

કઠરવો-કૌરવ:-કુરુનો પુત્ર, કુરુ દેશનો નિવાસી
 કઠસલં-કૌશલમ્-કુશલતા-હોંશિયારી
 પરરિસં-પૌરણમ્-પૌરુષ
 સગ્રહં-સૌઘમ્-સુધા-ચુના-વડે ધોળેલ મકાન-મહેલ
 ગઝડો-ગૌડ:-ગૌડદેશનો વાસી
 મઝલી-મૌલિ:-મસ્તક
 મઝળં-મૌનમ્-મૌન
 સઝરા-સૌરા:-નક્ષત્રો
 કઝલા-કૌલા:- તંત્રમતના ઉપાસકો- શક્તિના ઉપાસકો

આચ્ચ ગૌરવે ॥૮૧૧૧૬૩॥

ગૌરવ શબ્દમાં ગૌનો આ થાય અને અઝ પણ થાય છે.
 ગારવં, ગઝરવં-ગૌરવમ્- ગૌરવ

નાવિ આવઃ ॥૮૧૧૧૬૪॥

ના શબ્દમાં ગૌનો આવ થાય છે
 નૌ-નાવ+આ=નાવા નૌ:-નાવ-હોડી

સસ્વર વ્યંજનનો ફેરફાર

एत् त्रयोदशादौ स्वरस्य सस्वरव्यञ्जनेन ॥८१११६५॥

ત્રયોદશ વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં આદિના સ્વરનો તે સ્વર પછી આવેલ સ્વર અને વ્યંજનની સાથે એટલે ત્રયો અને ત્રયસ્ લાગેના તે ધર્મ જાય છે.
 તેરહ-ત્રયોદશ-તેર
 તેવીસ-ત્રયસ્-ત્રયો-વિંશતિ:- ત્રેવીસ

स्थविर-विचकिल-अयस्कारे ॥८१११६६॥

સ્થવિર શબ્દમાં સ્થવિ અંશનો થે થાય છે. વિચકિલ શબ્દમાં વિચ અંશનો િ થાય છે અને અયસ્કાર શબ્દમાં અયસ્ અંશનો ઇ થાય છે.

થેરો-સ્થવિર:-વયોવૃદ્ધ
 વેદ્વલ-વિચકિલ:-મહેડાનું ફલ

બહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં વિચકિલ શબ્દનું વિઅટ્લ ૩૫ પશુ
થાય છે. જેમકે વિઅટ્લપસૂણપુજા-વિચકિલપ્રસૂનપુજા:-વિચકિલ પુષ્પના દગલા,
एकारो-अवस्कार:-देहदुं धउतारो-लुहार.

वा कदले ॥८।१।१६७॥

કદલ શબ્દમાં કઃ અંશનો વિકલ્પે કે ધર્ષ જાય છે.

કેલં, કયલં-કદલમ્-કેળું

કેલી, કયલી-કદલી-કેળ.

वा इतः कर्णिकारे ॥८।१।१६८॥

કર્ણિકાર શબ્દમાં ણિકાર અંશનો વિકલ્પે ણેર ધર્ષ જાય છે.

कण्णोरो, कण्णिकारो-कर्णिकार:- कण्णेर

अयौ वा ऐत् ॥८।१।१६९॥

અયિ અન્યથાને બદલે એ વિકલ્પે વપરાય છે.

ऐ ! वीहिमि-अयि ! वीहिमि-अयि ! विमेमि- अये ! हुं पीठं छुं

अइ ! उम्मत्तिए ! अयि उम्मत्तिए- अयि उम्मत्तिके-अये उम्मत्तिका

પ્રાકૃત ભાષામાં એ કારનો પ્રયોગ થતો નથી એમ કહેતું છે તોપણ અયિનો
આ સૂત્રદ્વારા એ કરવાથી માત્ર આ પ્રયોગમાં જ એ વપરાય છે એમ આ સૂત્રથી
સમજવું.

ओत् पूतर-बदर-नवमालिका-नवफलिका-पूगफले ॥८।१।१७०॥

પૂતરના પૂતનો પો. થાય છે વદરના વદનો વો થાય છે નવમાલિકાના અને
નવફલિકાના નવનો નો અને પૂગફલના પૂગનો પો ધર્ષ જાય છે.

पोरो-पूतर:-पाएणीनो पोरो

बोरं-वदरम्- भोर नामनुं इण (हिंदी-बेर)

बोरी-वदरी-भोरडीनुं वृक्ष (नारीश्रुति)

नोमालिआ-नवमालिका वेशनुं नाम

नोहलिआ-नवफलिका " "

पोण्फलं-पूगफलम्-ईइण-सोपारी

पोण्फली-पूगफली- " नुं वृक्ष (नारीश्रुति)

ન વા મયૂઃ-લવણ-ચતુર્ગુણ-ચતુર્થ-ચતુર્દશ-ચતુર્વાર-સુકુમાર-કુતૂહલ-
ઉદૂઃખલ-ઉદૂઃખલે ॥૮૧૧૭૧॥

મયૂઃ શબ્દના મયૂનો મો, લવણના લવનો લો, ચતુર્ગુણ, ચતુર્થ, ચતુર્દશ, ચતુર્વાર એ ચાર શબ્દના ચતુર્નો ચો, સુકુમારના સુકુનો સો, કુતૂહલના કુતૂનો કો અને ઉદૂઃખલમાં ઉદૂનો ઓ તથા ઉદૂઃખલમાં ઉદૂનો ઓ વિકલ્પે થાય છે.

મોહો, મહો-મયૂઃ- કિરણ

લોણ, લવણ-લવણમ્-લણ-લવણ-મીકું

ચોગુણો, ચચગુણો-ચતુર્ગુણ:-ચારગણો

ચોત્થી, ચત્થી-ચતુર્થ:-ચોથો

ચોત્થી, ચત્થી-ચતુર્થી- ચોથો-(નારીગતિ) ચોથ તિથિ

ચોદ્દહ, ચત્દહ-ચતુર્દશ-ચૌદ

ચોદ્દસી, ચત્દસી-ચતુર્દશી-ચૌદશ (નારીગતિ)

ચોઢ્વારો, ચત્ઢ્વારો-ચતુર્વાર:-ચાર વાર

સોમાલો, સુકુમાલો-સુકુમાર:-સુવાળો, સુકુમાર

કોહલ, કોહલ-કુતૂહલમ્-કુતૂહલ

તહ મન્ને કોહલિયે-તથા મન્ને કુતૂહલિકે !-હે કુતૂહલિકા !! તેમ માનું છું

ઓહલો, ઉહલો-ઉદૂઃખલમ્-ખાણિયો

ઓઃખલ, ઉદૂહલ-ઉદૂહલમ્- "

મયૂરના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં મોર શબ્દ છે અને મયૂર શબ્દ પણ છે એ શબ્દો સ્વતંત્ર- જુદા જુદા છે તેથી મયૂરનો મોર થયો એમ ન સમજવું.

અવ-અપ-ઉતે ॥૮૧૧૭૨॥

અવ અને અપ ઉપસર્ગને બદલે અને વિકલ્પ અર્થવાળા ઉત નિપાતને બદલે ઓ વિકલ્પે થાય છે.

અવ-ઓઅરહ, અવચરહ-અવતરતિ-અવતરે છે, ઊતરે છે.

ઓઆસો, અવચાસો-અવકાશ:-અવકાશ

અપ-ઓઅરહ, અવચરહ-અપસરતિ-અપસરે છે, પાછો હઠે છે

ઓસારિઅં, અવસારિઅં-અપસારિતમ્-પાછું હઠાવેલું

ઉત-ઓ વળ, ઉઅ વળ-ઉત વનમ્-આ વન છે કે ?

ઓ ઘળો, ઉઅ ઘળો-ઉત ઘન:-આ વરસાદ છે કે ?

ખટ્વલંને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

અવગમ્ય-અવગતમ્-અણ્ણુ

અવસદ્-અવસદ્-અપશમ્

ઉત રવી ?-ઉત રવિ ?-આ સૂચ્ય છે કે ?

ऊत् च उपे ॥८।१।१७३॥

ઉપ શબ્દના ઉતો દીર્ઘ ક અને ઓ વિકલ્પે થઈ જાય છે.

ऊहसिअं, ओहसिअं, उवहसिअं-उवहसितम्-ઉપહાસ

ऊज्जाओ, ओज्जाओ, उवज्जाओ=उपाध्याय:-ઉપાધ્યાય

ऊआसो, ओआसो, उववासो, उपवास:-ઉપવાસ

उमः निषण्णे ॥८।१।१७४॥

નિષણ્ણ શબ્દના નિષ ના ઇષ અંશનો ઉમ થઈ જાય છે.

निष-न+इष-न+उम=णुम=णुमणो, निषण्णो=નિષણ્ણ:-એકેલો

प्रावरणे अङ्गु-आऊ ॥८।१।१७५॥

પ્રાવરણ શબ્દના પ્રાવના આવ અંશનો અંગુ અને આઉ એવાં બે રૂપો વિકલ્પે થઈ જાય છે.

प्राव=प्र+आव=प्र+अंगु=पंगु=पंगुरणं=પ્રાવરણમ્-પાગરણ, આદવા-પાથરવાનું

प्राव=प्र+आव=प्र+आउ=पाउ=पाउरणं=પ્રાવરણમ્- "

स्वराद् असंयुक्तस्य अनादेः ॥८।१।१७६॥

૮।૧।૪૪મા સૂત્રથી લઈને ૮।૧।૧૭૫ સૂત્રો સુધીનાં સૂત્રો દ્વારા અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઌ, એ, ઓ, ઔ એ અવાના ફેરફારો અનુક્રમે બતાવેલા છે હવે ૮।૧।૧૭૬મા સૂત્રથી કેડ આખા પાદ સુધી અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફારો બતાવવાના છે તેની મુજબ આ ૮।૧।૧૭૬મા સૂત્ર દ્વારા આશ્ચર્ય આપે છે. ૮।૧।૧૭૬મું સૂત્ર કોઈ ખાસ વિધાન કરતું નથી પણ એ એમ સૂચવે છે કે, ૮।૧।૧૭૭ સૂત્રથી લઈને જે કંઈ વિધાન કરવામાં આવનાર છે તે, 'સ્વર પછી આવેલા અસંયુક્ત અને આદિમાં નહીં' રહેલા એવા વ્યંજનને લાગુ પડે છે' એમ સમજવાનું છે એટલે આ સૂત્ર આ પાદના છેડા સુધી પહોંચે એનું અધિકાર સૂત્ર છે.

હેમ-૫

ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વાં પ્રાયો લુક્ ॥૮।૧।૧૭૭॥

આદિમાં નહીં આવેલા અને અસંયુક્ત તથા સ્વરથી પછી આવેલા, ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય અને વનો પ્રાયઃ લોપ થઈ જાય છે.

ક-તિત્થયરો-તીર્થકર:-તીર્થ કરનાર-તેન તીર્થ કર

લોઓ-લોક:-લોક

સયત્-શકટમ્-જકડો, શકટ-ગાડું

ગ-નઓ-નગ:-નગ-ગતિ ન કરી શકે એવું પરાંત વગેરે

નયરં નગરમ્-નેર, નગર, (યાં પાનેર વગેરે)

મયંકો-મૃગાઙ્ક:-મૃગના નિશાનવાળો-ચંદ્ર

ચ— સઈ-સચી-ઈદ્રાણી

કચગઘો-કચમહ:-વાળને પકડવા

જ— રયયં-રજતમ્-રજત-રૂપું

પયાવઈ-પ્રજાપતિ:-પ્રજાપતિ-પ્રજા, અથવા પ્રજાનો પતિ

ગઓ-ગજ:-ગાજનાર-હાથી

ત— વિયાગં વિતાનમ્-વિસ્તાર

રસાયલં-રસાતલમ્-રસાતળ-પૃથ્વીનું તળિયું-પાતાળ-
ભાષામાં 'રસાતળ'

જઈ-યતિ:-જતિ, સાધુ "જોગી જતિને વેર"

દ— ગયા-ગદા-ગદા

મયળો-મદન:-મદન-કામદેવ

પ—રિઝ-રિપુ:-રિપુ-શત્રુ

સુરિસો-સુપુરુષ:-સારો પુરુષ

ય—દયાઙ્-દયાણ:-દયાળુ-દયાવાળો

નયળં-નયનમ્-નેણ-આંખ-આ શબ્દમાં યનો લોપ થયા પછી બાકી રહેલા

'અ'નો ય થયેલ છે.

વિઓઙો-વિયોગ:-વિયોગ-જુદા પડવું.

વ— લાયણં-લાવણમ્-સાવણ

વિઝહો-વિવુઙ:- વિશુધ-દેવ અથવા પવિત્ર

વલયાળલો-વલ્લાનલ:-વડવાનળ અગ્નિ-સમુદ્રમાં
રહેનારો અગ્નિ.

અહીં વના લોપના ઉદાહરણમાં આચાર્ય વિવુષ શબ્દ દ્વારા વનું ઉદાહરણ આપે છે, એથી એમ સંજવાતું છે કે પ્રાકૃત લાપમાં વ અને બ ને એકસરખા સમજવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં પણ વચ્ચોરૈક્યમ્ એટલે વ અને બની એકતા છે. એવો વિચાર પ્રસિદ્ધ છે.

સૂત્રમાં પ્રાયઃ શબ્દ મૂકવાથી આચાર્ય એવું જણાવે છે કે, જે શબ્દમાંના ક, ગ, ચ, જ વગેરેનો લોપ કરવાથી શબ્દનો અર્થ પરાબર સમજાય નહીં તથા અર્થ અંગે ભ્રમ ઊભો થાય એવું જ્યાં જણાય ત્યાં તથા જે શબ્દો વિશેષનામરૂપ હોય તે શબ્દોમાં ક ગ ચ વગેરેનો લોપ ન કરવો એટલે આ નિયમ ન લગાડવો. જેમકે—

(૧) સુકુસુમમ્—અહો સુસુમં થઈ જાય તો શબ્દનો અર્થ સમજી શકાતો નથી.

(૨) પ્રયાગજલમ્—અહીં પયાયજલં થવાથી પયાય શબ્દ વડે પ્રયાગનો અર્થ નીકળતો નથી.

(૩) સુગઙો—સુગતઃ—ભુદ્ ભગવાન. અહીં ગનો લોપ થાય તો સુગઙો રૂપ થાય. એમ થવાથી સુગઙો શબ્દ ‘ભુદ્ ભગવાન’નો અર્થ જણાવી શકે એમ નથી.

(૪) અગરઃ શબ્દમાં ગનો લોપ થઈ જાય તો તેથી અગરુ શબ્દ દ્વારા ‘અગરના’ કાષ્ટનો અર્થ સમજાતો નથી.

(૫) સચાવમ્ શબ્દમાં ચનો લોપ થઈ જતાં સચાવમ્ રૂપ થાય. અને તે સચાવં રૂપ સચાવ ના અર્થને જણાવી શકતું નથી.

(૬) વિજનં માં જનો લોપ થવાથી વિજનં રૂપ થાય અને એ વિજનં રૂપ વ્યજન—‘વંખો’ અર્થને જણાવી શકતું નથી અથવા વિજનમ્ એટલે ‘ઊજડ સ્થાન.’ વિજનમ્ નું વિજનં કરવાથી તે દ્વારા ‘ઊજડ સ્થાન’ રૂપ અર્થ સમજી શકાતો નથી.

(૭) સુતારમ્ રૂપમાં તનો લોપ થઈ જાય તો સુતારં પ્રયોગ થાય અને એ પ્રયોગ સુતાર ના મૂળ અર્થને જણાવી શકતો નથી. સુતારમ્—સારી તારાવાળું કે સારી આંખની કીકીવાળું.

(૮) વિદુરો શબ્દમાં વિરો રૂપ થઈ જાય છે અને વિરો રૂપ વિદુર નામના અર્થને જણાવી શકતું નથી. વિદુર એ વિશેષ નામ છે.

(૯) સવાપં માં પનો લોપ થઈ જતાં સવાવં રૂપ થઈ જવાને લીધે એનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાઈ શકતો નથી.

(૧૦) એ જ રીતે સમવાયઃ-સમવાયોનું સમગ્રાઓ, દેવઃ-દેવોનું દેવો અને દાનવઃનું દાણવો કે દાણઓ રૂપ થતાં તે તે શબ્દો પોતાના મૂળ અર્થને જણાવી શકતા નથી, એટલે કહેવાનો આશય એ છે કે જે જે શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરેનો લોપ કરતાં બરાબર અર્થ સમજી ન શકાય ત્યાં લોપ ન થાય.

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરે વ્યંજનો અનુસ્વાર રૂપ વ્યંજન પછી આવેલા છે, સ્વર પછી નથી તેથી તેનો લોપ ન થાય :

સંકરો-સક્રરઃ-મેળસેળ અથવા સંકરો-શંકરઃ-શંકર ભગવાન
 સંગમો-સન્નમઃ-સંગમ
 નવકંચરો-નક્તંચરઃ-રાત્રિ ફરનારો-રાક્ષસ-નક્તં-રાત્રિ
 ધળંજઓ-ધનજયઃ-અગ્નિ
 વિસંતવો-દ્વિષંતપઃ-શત્રુને તપાવનાર
 પુરંદરો-પુરન્દરઃ-ઈંદ્ર
 સંપાતો-સંપાતઃ-મેળાપ
 સંયમો-સંયમઃ-સંગમ
 સંવુઢો-સંવતઃ-સંવરવાળો, સંયમી
 સંવરો-સંવરઃ-શ્રી અભિનંદન નામના ચોથા તીર્થ કરના પિતાનું નામ

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ વગેરે સંયુક્ત છે તેથી લોપ ન થાય :

ક-અક્રો-અર્કઃ-સૂર્ય
 ગ-વર્ગો-વર્ગ-વર્ગ
 ચ-અચ્ચો-અર્ચઃ-પૂજનીય
 જ-વજ્જ-વર્જ્યમ્-વર્જનીય-ત્યાગવા લાપક
 ત-ધુતો-ધૂતઃ-ધૂત-લુચ્ચો
 દ-ઉદ્દામો-ઉદ્દામઃ-ઉદ્દામ-ઉગ્ર
 પ-વિપ્પા-વિપ્પ-વિપ્ર-આભિષેક
 ય-કચ્ચ-કચ્ચમ્-વેચના-અર્ગદયાપ્રોગ્ય
 વ-સવ્વ-સર્વમ્-સર્વ-અધુ-સપ્ત

કોઈ કોઈ પ્રસંગમાં સંયુક્ત વર્ણનો પણ લોપ થઈ જાય છે—

નવકંચરો આમાં સંગ વ્યંજન રૂપ અનુસ્વાર સાથે સંયોગ હોવા છતાંય નવકંચરો રૂપ થઈ જાય છે.

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ વગેરે આદિમાં આવેલા હેવાથી લોપ થતો નથી, જેમકે—

કાલો—કાલઃ—કાળ—વખત

ગંધો—ગન્ધઃ—ગંધ

ચોરો—ચૌરઃ—ચોર

જારો—જારઃ—ચાર, વ્યભિચારી માણસ.

તરુ—તરુઃ—ઝાડ

દવો—દવઃ—દવ—અગ્નિ

પાત્રં—પાપમ્—પાપ

વર્ણો—વર્ણઃ—વર્ણ

આ ક ગ ચ જ વગેરે આદિવાળાં ઉદાહરણોમાં યનું ઉદાહરણ આપ્યું નથી, કારણ કે પ્રાકૃત લાપમાં આદિમાં યનું જ ઉચ્ચારણ જ થઈ જતું હોવાથી પ્રાકૃત લાપમાં કોઈ પદ આદિમાં ય વાળું મળશે જ નહીં.

જે શબ્દ સમાસવાળો છે ત્યાં ‘અખંડ શબ્દ’ માની લેવામાં આવે તો ક ગ ચ જ અનાદિમાં મળશે અને તેથી તેનો લોપ પણ થશે. જે સમાસના અન્ને શબ્દોને વિલક્ષિતા કારણે જુદાં જુદાં પદો માનવામાં આવે તો ક ગ વગેરે પદની આદિમાં આવશે તેથી આ નિયમથી લોપ નહીં થાય. અર્થાત્ વિલક્ષિતની અપેક્ષાએ ભિન્ન પદ હોય છે તેથી ત્યાં પ્રયોગાનુસારે લોપ પણ કરવો. જેમકે—

ક—સુહકરો, સુહયરો—સુચકરઃ—સુખનો કરનાર

ગ—આગમિઓ, આયમિઓ—આગમિકઃ—આગમનો જાણકાર

ચ—જલચરો, જલયરો—જલચરઃ—જલચર પ્રાણી

ત—બહુતરો, બહુઅરો—બહુતરઃ—ધણો વધારે

દ—સુહદો, સુહઓ—સુહૃદઃ—સારો એવો પાણીનો ઘરો

નીચેના પ્રયોગમાં આદિમાં પણ લોપ થઈ ગયો છે :

સ ડળ—સ પુનઃ—તે વળી

સો અ—સ ચ—તે અને

ઇન્ધં—ચિહ્નમ્—ચિહ્ન, નિશાન

કોઈ શબ્દમાં ચ નો જ પણ થઈ ગયો છે

ચ નો જ—પિમાજી—પિતાચી—પૈશચી લાપા.

નીચેના શબ્દોમાં વ્યત્યયશ્ર ૮૧૪૪૭મા સૂત્ર દ્વારા 'ક' નો 'ગ' થયેલ છે :

एकसं एकत्वम्—એકપણું

एगो—एकः—એક

अमुगो—अमुकः—અમુક

अमुगो—अमुकः—,,

सावगो—थावकः—શ્રાવક

आगारो—आकारः—આકાર અથવા અપનાદ-છૂટછાટ

आगरिसो—आकर्षः—આકર્ષ-ખેંચાણ

लोगस्सुज्जोअगरा—लोकस्योदयोतकरा;—લોકમાં ઉદ્યોત કરનારા

આ પદ 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' નામના જૈન સૂત્રમાં આદિમાં જ આવે છે.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં બીજું પણ એવું થઈ જાય છે કે જેનું વિધાન કર્યું જ નથી હોતું, જેમકે—

आउण्टणं—आकुञ्चनस्—સંકોચ—આ પ્રયોગમાં જ નો ટ થઈ ગયો છે.

यमुना—चामुण्डा—कामुक—अतिमुक्तके मः अनुनासिकश्च ॥८११७८॥

યમુના, ચામુણ્ડા, કામુક અને અતિમુક્ત શબ્દોમાં મ નો લોપ થઈ જાય છે ને લોપ થઈ ગયા પછી મ નો પૂર્વ સ્વર અનુનાસિકરૂપે બોલાય છે.

जैलगा—यमुना—यमुना नदी

चँउडा—चामुण्डा—ચામુંડા દેવી

कँउओ—कामुकः—કામી માણસ

अणिउतयं—अतिमुक्तकम्—જેમાંથી રથ અને તેવું લાકડાનું ઝાડ

આ બધા પ્રયોગોમાં મ અનુનાસિકરૂપે તો જળવાયેલ જ છે

કેટલેક સ્થળે અતિમુક્તક માં આ નિયમ લાગતો નથી જેમકે—अइसुंतयं
અથવા अइमुक्तयं. જુઓ ૮૧૧૨૬.

न अवर्णात् पः ॥८११७९॥

અ વર્ણ પછી પ આવેલો હોય તો તેનાં લોપ થતો નથી.

सवहो—शपथः—શપથ-સોગમ

सावो—शापः—શાપ

પરવ્ર્ત્તો શબ્દમાં પર અને પુષ્ટ એ બે શબ્દોનો સમાસ છે તેથી જ્યારે વિભક્તિની અપેક્ષાએ એટલે જુદાં જુદાં પદની અપેક્ષાએ બન્ને પદને જુદાં માનવામાં આવે ત્યારે પુષ્ટ નો વ આદિમાં આવી જાય છે તેથી આ નિયમ દ્વારા વ નો લોપનો નિષેધ થતો નથી પણ જ્યારે વાક્યની અપેક્ષાએ એટલે થયેલ સમાસની અપેક્ષાએ પરવ્ર્ત્ત શબ્દને એક જ પદ માનીએ તો પુષ્ટ નો વ અનાદિમાં આવી જાય છે તેથી ૮૧૧૧૭૭ સૂત્ર દ્વારા વ નો લોપ થઈ શકે છે. અર્થાત્ પરવ્ર્ત્ત શબ્દનાં પરવ્ર્ત્ત અને પરવ્ર્ત્ત એમ બન્ને રૂપો સાધી શકાય છે.

અંથકારે આપેલ પરવ્ર્ત્તો પદને એક અખંડ પદ નહીં પણ જુદાં જુદાં પદ સમજીને અહીં ઘટાવવાનું છે. જુદાં જુદાં પદ સમજીએ તોજ પુષ્ટ પદનો વ આદિમાં આવી શકે અને અહીં આપેલ પરવ્ર્ત્તો પ્રતિઉદાહરણુ રૂપે ધટી શકે.

ઊપર જણાવેલ રીતે માનીએ તોપણ એક બીજો વિવાદ ઊભો થાય તેમ છે. તે એ છે કે જો પુષ્ટ પદના વને આદિમાં માનીએ તો ૮૧૧૧૭૭ સૂત્ર દ્વારા તે વનો લોપ કેવી રીતે થાય ? ૮૧૧૧૭૭મું સૂત્ર પણ અનાદિમાં આવેલ 'વ' નો લોપ કરે છે. એટલે આ ઉદાહરણુ વિવદાસ્પદ લાગે છે એટલે ખરી રીતે ૮૧૧૧૭૭ સૂત્ર પરવ્ર્ત્ત શબ્દને લગાડી પરવ્ર્ત્ત રૂપ સાધવું જ હોય તો બહુલમ્નો આધાર લઈને એમ માનવું જોઈએ કે 'ન પુનઃ' નું ન પુનઃ વગેરે ૮૮૧૧૧૭૭મા સૂત્રમાં જણાવેલા પ્રયોગોની પેઠે કયાંય આદિમાં પણ લોપ થઈ જાય છે. એમ માનીએ તો જ પરવ્ર્ત્તો પ્રયોગ સાધી શકાય. અથવા એમ સમજવું જોઈએ કે કયાંક અવર્ણ પછી આવેલા આદિના વ નો વગુ બદલવુંને લીધે લોપ થઈ જાય છે અને આદિમાં વ વાળા એવા પ્રયોગોમાં લોપનો નિષેધ કરનાર ૮૧૧૧૭૮ સૂત્રનો નિયમ લાગુ પડતો નથી.

અવર્ણઃ યશ્રુતિઃ ॥૮૧૧૧૮૦॥

જ્યારે ક ગ ચ જ વગેરે વર્ણો, અ વર્ણ પછી આવેલા હોય અને તેમનો ૮૮૧૧૧૭૭મા નિયમ દ્વારા લોપ થયા પછી જે જે શબ્દોમાં અ વર્ણ બાકી રહેતો હોય અર્થાત્ બે અ વર્ણની વચ્ચે જ્યારે ક ગ ચ જ વગેરેનો લોપ થઈ જાય ત્યારે બાકી રહેલો અ વર્ણ ઈષ્ટરપૃષ્ઠપ્રયત્નતર 'ય' જેવો સંભળાય છે. અર્થાત્ અ વર્ણનો ય થઈ જાય છે.

તિત્થયરો-તાર્થકર:-તીર્થ'કર

સયદ્-શકટમ્-છકડો-ગાડું

નયરં-નગરમ્-નગર-જ્યાં કોઈ 'કર-વેરા' લેવાતા નથી તેવું રથજ-
નનકર=નકર-નગર

મયંકો—મૃગાઙ્કુઃ—ચંદ્ર
 કચગ્રહો—કચગ્રહઃ—નાળને પકડવા
 કાચમર્ણી—કાચમર્ણિઃ—કાચનો મણિ
 રચયં—રજતમ્—રૂપું—ચાંદી
 પચાવર્ષ—પ્રજાપતિઃ—અહ્મા, કુંભાર
 રસાયલં—રસાતલમ્—પૃથ્વી—જમીન—તું તળ—ભાષામાં 'રસાતાળ'
 પાયાલં—પાતાલમ્—પાતાળ
 મચળો—મદનઃ—મદન—કામદેવ
 ગચા—ગદા—ગદા
 નચળં—નચનમ્—નેણુ—આંખ
 દયાલ્—દયાલુઃ—દયાળુ
 લાચળં—લાચળ્યમ્—કાંતિ

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરે લોપાયા પછી શેષ અ વર્ણુ રહેતો નથી તેથી ત્યાં ય શ્રુતિ થઈ નથી.

સડળો—શકુનમ્—પક્ષી અથવા શકુન
 વડળો—વગુણઃ—વધારે ગુણુવાળો
 વડરં—વચુરમ્—ધણું
 રાઈવં—રાજીવમ્—કમળ
 નિહઓ—નિહતઃ—હણાયેલો
 નિતઓ—નિતદઃ, નિતાદઃ—નિનાદ—અવાજ
 વાઠ્—વાયુઃ—વાયુ
 કઈ—કવિઃ—કવિ

નીચેના શબ્દોમાં ક ગ ચ જ વગેરે અ વર્ણુ પછી આવેલા નથી તેથી ય શ્રુતિ ન થઈ. જેમકે—

લોઅસસ—લોકસ્ય—લોકજનું
 દેઅરો—દેવરઃ—દેવર—દેર—પતિનો નાનો ભાઈ

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં એ 'અવર્ણુ'ની વચ્ચે 'અવર્ણ' નથી હોતો ત્યાં પણ ય શ્રુતિ થઈ જાય છે. જેમકે—પિચઈ—પિવતિ—પીએ છે—આ પ્રયોગમાં બ, અ વર્ણુ પછી આવેલો નથી પણ ઇવર્ણ પછી આવેલ છે છતાં ય શ્રુતિ થઈ ગઈ.

ક નો ફેરફાર

કુબ્જ-કર્પર-કીલે કઃ સ્વઃ અપુષ્પે ॥૮૧૧૮૧॥

કર્પર અને કીલ શબ્દોમાં ક નો સ્વ કરી દેવો અને કુબ્જ શબ્દ નો ‘પુષ્પ’ અર્થવાળો ન હોય તો તેના ક નો સ્વ કરવો.

કુજ્ઞો-કુબ્જઃ-કુબ્જ-કીલો-કૂખડો

સ્વર્પર-કર્પરમ્-અપ્પર અથવા કીખ

કીલઓ-કીલકઃ-ખીલો

બંધેલું કુજ્ઞય-પસૂળ-વદ્ધુવા કુબ્જકવસૂતમ્-કૂખના ફૂલને આંધીને-આ વાક્યમાં કુબ્જ શબ્દ પુષ્પ અર્થનો સૂચક છે તેથી સ્વ ન થયો.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ખીખ શબ્દોમાં પણ ક નો સ્વ થઈ ગય છે. જેમકે—

સાસિઅં-કાસિતમ્-ખાંસી

સાસિઅં-કાસિતેન આ પ્રયોગ અન્નત્ય સસિઅં નામના જૈન પ્રતિક્રમણના સૂત્રમાં આવે છે.

સાસિઅં-કાસિતમ્-કસેલું

મરકત-મદકલે ગઃ કન્દુકે તુ આદેઃ ॥૮૧૧૮૨॥

મરકત અને મદકલ શબ્દોમાં ક નો ગ કરી દેવો અને કન્દુક શબ્દમાં તો આદિના ક નો ગ કરવો.

મરગયં-મરકતમ્-મરકત ખણિ

મયગલો-મદકલઃ-મકનો હાથી-મદથી યુક્ત હાથી

ગંદુઅં-કન્દુકમ્-રમવાનો દડો-બુઝો ૮૧૧૫૭

કિરાતે ચઃ ॥૮૧૧૮૩॥

કિરાત શબ્દના ક નો ચ કરવો.

ચિલાઓ-કિરાતઃ-કિરાત-ભીલ

કિરાત શબ્દ જ્યારે મુખ્ય રીતે ‘ભીલ’ અર્થમાં ન હોય ત્યારે ચ ન થાય. જેમકે—તમિમો હર-કિરાયં-તમામઃ હર-કિરાતમ્-હરૂપ કિરાતને અમે નમીએ છીએ. અહીં ‘કિરાત’ શબ્દ મુખ્યપણે ‘ભીલ’ અર્થને સૂચવતો નથી.

ગુજરાતી ભાષામાં ‘કરિયાતુ’ અને હિંદી ભાષામાં ચિરાયતા શબ્દ અમુક જાતના ઔપધનો સૂચક છે. તે શબ્દનો સંબંધ કિરાત શબ્દ સાથે લાગે છે, જેમ કિરાત-ભીસ-લોકો જંગલમાં રહે છે તેમ આ ઔપધ પણ જંગલમાં થાય છે એ રીતે ‘કરિયાતુ’ ચિરાયતા’ શબ્દનો સંબંધ ‘કિરાત’ શબ્દ સાથે જોડી શકાય.

શીકરે મ-હૌં વા ॥૮૧।૧૮૪॥

શીકર ના ક નો મ અને હ બન્ને વિકલ્પે થાય છે.

સીમરો, સીહરો, સીઝરો-શીકર:-પાણીના ઊંટા

હિંદી સીહરના ‘ટાઢથી કંપવુ’ ક્રિયાપદનો સંબંધ પ્રસ્તુત શીકર-સીહર શબ્દ સાથે જોડી શકાય.

ચન્દ્રિકાયાં મઃ ॥૮૧।૧૮૫॥

ચન્દ્રિકા શબ્દમાં ક નો મ થઈ જાય છે.

ચંદિમા-ચન્દ્રિકા-ચંદ્રનો પ્રકાશ-ચંદ્રિમા.

ચન્દ્રમસ્ શબ્દ સાથે ચંદિમા શબ્દને સરખાવો.

આ. હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃત કોશ અભિધાનચિંતામણિના શિલોઞ્છમાં ‘ચંદ્રિકા’ અર્થ માટે ચન્દ્રિમા શબ્દ આપે છે. ૨ કાંડ ૧૦૬ શ્લોક.

શિલોઞ્છ એટલે વીણેલા વધારાના શબ્દોનો સંગ્રહરૂપ કોશ

નિકષ-સ્ફટિક-ચિકુરે હઃ ૮૧।૧૮૬॥

નિકષ, સ્ફટિક અને ચિકુર શબ્દના ક નો હ થઈ જાય છે.

નિહસો-નિકષ:-કસોટીનો પથ્થર

ફલિહો-સ્ફટિક:-સ્ફટિક મણિ

ચિહુરો-ચિકુર:-ચાળ

હુર્ નામનો વૈયાકરણ એમ કહે છે કે, ચિકુર શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ છે, આ હકીકત ‘અમરકોશ’ ના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામીએ પણ પોતાની ટીકામાં નોંધી છે.

સ્વગેરેના ફેરફાર

સ્વ-ઘ-થ-ધ-મામ્ ॥૮૧॥૧૮૭॥

સ્વરથી પર આવેલા, અસંયુક્ત અને અનાદિનાં રહેલા સ્વ, ઘ, થ, ધ, અને મ ને બદલે પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ હ બોલવો.

સ્વ— સાહા—શાસ્ત્રા—શાખા, ડાળ અથવા ભાગ
મુહ—મુલમ્—મુખ
મેહલા—મેલલા—કંદોરો
લિહડ—લિખાતિ—લખે છે

ઘ— મેહો—મેવઃ—મેહ અથવા વરસાદ
જહર્ણ—જઘનમ્—સાથળ
માહો—માઘઃ—માહ કેમ હા મહિનો
લાહડ—લાઘતે—સરાહે છે—વખાણ કરે છે.

ધ— નાહો—નાથઃ—નાથ
આવસહા—આવસઘઃ—વસવાનું સ્થળ—રહેઠાણ
મિહુળ—મિથુનમ્—મેહડું
કહડ—કથયતિ—કહે છે

ઘ— સાહુ—સાધુઃ—સાધુ પુરુષ
વાહો—વ્યાધઃ—શિકારી, વ્યથા કરનારો
બહિરો—બધિરઃ—બહેરો
વાહડ—વાધતે—માધા—પીડા—કરે છે
ઇંદહળ—ઇન્દ્રધનુઃ—ઈંદ્ર ધનુષ્ય

મ— સહા—સમા—સભા
સહાવો—સ્વભાવઃ—સ્વભાવ
નહ—નમઃ—આકાશ
થળહરો—સ્તનમરઃ—સ્તનનો ભાર
સોહડ—સોમતે—સૌભે છે

નીચેના શબ્દોમાં સ્વ, ઘ, થ, ધ, મ સ્વર પછી તથી પણ અનુસ્વાર પછી છે કે વ્યંજન પછી છે તેથી હ ન થાય :

સસ્વો—સસ્વઃ—સંખ

સંધો-સંધ્વ:-સંધ
 કંથા-કંથા-ગોદરી
 વંધો-વન્ધ:-વંધ
 સ્તંભો-સ્તંભ:-સ્તંભો

નીચેના શબ્દોમાં સ, ઘ, ઘ, ઘ, મ સંયુક્ત છે તેથી હ ન થાય.

અવલ્લહ-આલ્યાતિ-તે કહે છે.
 અઘલ્લ-અર્લ્લતિ-તે પૂછે છે.
 કત્થલ્લ-કત્થલ્લ-તે શ્રાવણ કરે છે.
 સિદ્ધલ્લ-સિદ્ધલ્લ:-સિદ્ધ પુરુષ
 વંધલ્લ-વંધનાતિ-તે બાંધે છે
 લભલ્લ-લભ્યતે-લાભ મેળવાય છે.

નીચેના શબ્દોમાં સ, ઘ, ઘ, ઘ, મ વ્યંજનો આદિમાં છે તેથી હ ન થાય,
 ગજજન્તે સ્વે મેહા-ગર્જન્તિ સ્વે મેષા:-આકાશમાં મેઘો ગાળે છે.

ગચ્છલ્લ ઘર્ણો-ગચ્છલ્લ-ઘન:-વરસાદ બાય છે.

‘પ્રાયઃ’ કહેલું હોવાથી નીચેના શબ્દોમાં સ, ઘ, ઘ, ઘ, મ નો હથ તો નથી.

સરિસવલ્લો-સર્ણવલ્લ:-સરસવતી ખાળ
 પલયલ્લ-પ્રલયલ્લ:-પ્રલયકાળનો વરસાદ
 અથિરો-અસ્થિર:-અસ્થિર
 જિણધમ્મો-જિનધર્મ:-જિને જણાવેલો ધર્મ
 પળટ્લ-પ્રળટ્લ-જેનો ભય નાસી ગયો છે.
 નહં-નમ:-આકાશ.

ઉપર જણાવેલા આ બધા શબ્દોમાં સ વગેરેનો હ કરવામાં આવે તો મૂળ શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજી શકાય એમ નથી, માટે જ્યાં મૂળ શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજાય ત્યાં જ આ નિયમ લગાડવો.

થ નો ઘ

પૃથક્કિ ધો વા ॥૮૧।૧૮૮॥

પૃથક્ શબ્દના ધનો ધ વિકલ્પે કરવો.

પિંધં, પુંધં, પિહં, પુહં-પૃથક્-પૃથુ

સ્વ નો ક

શૃણ્ણલે સ્વઃ કઃ ॥૮૧૧૧૮૯॥

શૃણ્ણલ શબ્દમાં સ્વનો ક થાય છે.

સંકલ્પ-શૃણ્ણલમ્-લોહાની સાંકળ.

ગ નો મ

પુન્નાગ—માગિન્યોર્ગો મઃ ॥૮૧૧૧૯૦॥

પુન્નાગ અને માગિની શબ્દોના ગનો મ થાય છે.

પુન્નામો-પુન્નાગઃ-પુન્નાગનું ઝાડ

પુન્નામાઈ વસન્તે-પુન્નાગાનિ વસન્તે-વસન્ત ઋતુમાં પુન્નાગો ખીલે છે.

મામિળી-માગિની-માગીદારણુ-સ્ત્રી

કોપ કરવાના રવસાવવાળી સ્ત્રી માટે સંસ્કૃતમાં માગિની શબ્દ છે.—અમર૦ તથા અભિધાન૦

ગ નો લ

છાગે લઃ ॥૮૧૧૧૯૧॥

છાગ શબ્દમાં ગનો લ થાય છે.

છાલો-છાગઃ-અકરી

છાલી-છાગી-છાળી-અકરી

ભાષામાં ‘અકરી’ને ‘છાળાં’ કહે છે.

ગધેડાં ઉપર નાખીને ‘અનાજ’ વગેરેનાં ‘છાતકાં’ આવે છે એ ‘છાતકાં’ અકરીના વાગમાંથી બનાવવામાં આવે છે માટે જ તેને ‘છાતકાં’ કહેવાય છે.

ગ નો વ

ઝલ્લે દુર્મગ-સુમગે વઃ ॥૮૧૧૧૧૯૨॥

દુર્મગ અને સુમગ શબ્દના દરેક ઉનો દીર્ઘ ઋ થયા પછી ગનો વ થાય છે.

દૂહવો-દુર્મગઃ-દુર્ભાગ-અસુધર

સૂહવો-સુમગઃ-સુભાગ-સુધર

દુહવો, સૂહવો—આ પ્રયોગમાં દીર્ઘ ઋ થયો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

ચ નો ફેરફાર

खचित-पिशाचयोश्चः स-ल्लो वा ॥८।१।१९३॥

खचित शब्दમાં च नो स थाय છે અને पिशाच शब्दમાં च नो ल थाय છે.

खसिओ, खइओ-खचित:-ભરેશે.

पिसल्लो, पिसाओ-पिशाच:-पिशाच-भूत पिशाच अथवा જે દેશના નામ ઉપરથી પૈશાચી ભાષાનું નામ પ્રચલિત થયેલ છે તેવા એક દેશનું નામ.

जटिले जो झो वा ॥८।१।१९४॥

जटिल शब्दમાંના जनो विकल्पे झ करवो.

झडिलो, जडिलो-जटिल:-जटिल-जटावाणो अथवा जूंयवायेल

ट नो ड

टो डः ॥८।१।१९५॥

स्वरથી પર આવેલા, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા ટ નો ડ કરવો.

नडो-नट:-नट

भडो-भट:-भट-भुभट-भउवेथो.

बडइ-बटते-बडे છે.

घंटा માં ટ અનુસ્વાર પછી છે સ્વર પછી નથી તેથી

खट्टा खट्वा-‘ખાટલો ખાટ’-આ खट्टा शब्दમાં ટ સંયુક્ત છે તેથી

टको टक:-એક દેશનું નામ છે. ટકમાં આદિમાં છે તેથી

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં ટનો ડ ન થયો.

टक नाम ते देशनुं सूचक છે, જે દેશના નામ ઉપરથી ભાષાનું નામ ટાકી પ્રચલિત થયેલ છે

બહુત્ર અધિકારને લીધે કોઈ સ્થળે આ નિયમ લાગતો નથી.

अटइ-अटति આ રૂપમાં ટનો ડ ન થયો. अटइ-आथडे છે.

ટ નો ઢ

સટા-શકટ-કૈટમે ઢઃ ॥૮૧૧૧૬॥

સટા, શકટ અને કૈટમ માં ટનો ઢ કરવો.

સડા-સટા-યાળ-સિંહની યાળ

સયદો-શકટ:-છકડો-ગાડું

કેઢવો-કૈટમ.-રાક્ષસનું નામ

ટ નો લ

સ્ફટિકે લઃ ॥૮૧૧૧૭॥

સ્ફટિક શબ્દમાંના ટનો લ કરવો.

ફલિહો-સ્ફટિક:-સ્ફટિકર્માણુ એક જાતનું રત્ન

સ્ફટિક શબ્દમાં ૧૯૫મા ચુત્ર દ્વારા ટનો ઢ કર્યો પછી ૨૦૨મા સૂત્રના મનિયમથી ડનો લ થઈ શકે છે.

ચપેટા-પાટો વા ॥૮૧૧૧૮॥

ચપેટા શબ્દના અને પાદ ધાતુના ટનો લ વિકલ્પે થાય છે.

ચવિલા, ચવિલા-ચપેટા-ચપેટા-પંખો, તમાચો દિંદી ચપ્પત

ફાલેડ, ફાલેડ-પાટયતિ-ભાગ પાડે છે. ફાડે છે-ફાળવે છે

ઠ નો ફેરફાર

ઠો ઢઃ ॥૮૧૧૧૯॥

સ્વર પછી આવેલા, અસંયુક્ત અને ચ્વનાદિમાં રહેલા ઠ નો ઢ કરવો.

મઠો-મઠ:-મઠ-સંન્યાસીઓને રહેવાનું સ્થાન, ઘર-માઢ

સઠો-સઠ:-શઠ-બુચ્ચો માણસ

કમઠો-કમઠ:-કાચળો

કુઠારો-કુઠાર:-કુહાડો, કોદાળો

પઢઈ-પઠતિ-પઢે છે-ભણે છે

વેકુંટો-વેકુળ્લઃ-માં ઠ અનુસ્વાર પછી છે તેથી—

ચિદ્વૃદ્ધ-તિષ્ઠતિ-માં સંયુક્ત ઠ છે તેથી—

હિઅ ઠાઈ -હૃદયે તિષ્ઠતિ આ ઠાઈ પદનો અનાદિમાં નથી પણ આદિમાં છે તેથી—

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં આ નિયમ ન લાગ્યો.

અઙ્કોઠે લ્લઃ ॥૮૧૧૨૦૦॥

અઙ્કોઠ શબ્દના ઠ નો એવડો લ્લ કરવો.

અંકોલ્લો-અઙ્કોઠઃ-અંકોલ

અંકોલ્લતેલ્લુપ્પ -અઙ્કોઠતૈલ્લ્લક્ષિતમ્)-અંકોલના તેવથી ચોપડેલું.

પિઠરે હો વા રથ ડઃ ॥૮૧૧૨૦૧॥

પિઠર શબ્દમાંના ઠ નો હ વિકલ્પે કરવો અને હ થાય ત્યારે રનો ડ કરવો.
પિહડો, પિઠરો-પિઠરઃ-થાળી

હ નો ફેરફાર

હો લઃ ॥૮૧૧૨૦૨॥

સ્વરથી પર રહેલા, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં આવેલા હનો પ્રાયઃ લ થાય છે.

વલયામુદ્ધ-વલવામુલ્લમ્-વૌડીનું મુખ

ગુલ્લો-ગહઃ-ગરુડ

તલાયં-તલાગમ્-તળાવ

કીલ્લ્લ કીલ્લતિ-કીડા કરે છે

મોંડે-મુળ્લમ્-મુંડ અને કોદ્દંડ કોદ્દળમ્-ધનુષ એ બંને શબ્દોમાં ડ અનુસ્વાર પછી આવેલો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ગહો-ગર્તઃ-ખાડો-માં ડ સંયુક્ત છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

રમ્મ ડિમો અથવા ડિમ્મો રમ્મતે. ડિમ્મઃ-બાલકઃ-બાળક રમે છે. અહીં ડ આદિમાં હોવાથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

‘ લ પ્રાયઃ થાય છે ’ એમ કહેવાથી કોઈ કોઈ શબ્દમાં ડ નો લ વિકલ્પે થાય છે.

વલિસં, બડિસં-બડિસમ્-ખરિશ-માછલાંને ખવડાવવાની વસ્તુ
દાલિમં, દાડિયં-દાડિમમ્-દાડમ
ગુલો, ગુડો-ગુડઃ-ગોળ
ળાલી, ળાલી, નાલી-નાડી

ળલં, ળલ-નડમ્-એક જાતનું ઘાસ. સંસ્કૃતમાં નલ શબ્દ પણ છે.

આમેલો, આવેડો-આપીડઃ-છોડું જુઓ ॥૮૧૧૧૦૫॥

એ જ રીતે કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં ડ નો લ થતો નથી

નિબિડં-નિબિડમ્-ગીચ-ઘીચ, ઘટ્ટ
ગરડો-ગૌડઃ-ગૌડ દેશનો નિવાસી
પીડિયં-પીડિતમ્-પીડાયેલો
નીડં-નીડમ્-માળો-સરખાવો નિલય
ડફ-ડફઃ-તારો
તડી-તડી-કાંઠો, તટ

ળ નો ફેરફાર

વેળૌ ળો વા ॥૮૧૧૨૦૩॥

વેળુ શબ્દમાં ળ નો લ વિકલ્પે થાય છે.

વેળ, વેળૂ-વેળુઃ-વાંસડો. બેલગામ-વેણુગામ

ત નો ફેરફાર

તુચ્છે તશ્ચ-છૌ વા ॥૮૧૧૨૦૪॥

તુચ્છ શબ્દમાં ત નો ચ અને છ વિકલ્પે થાય છે.

તુચ્છં, તુચ્છં-તુચ્છમ્-તુચ્છ.

દેખ-૬

તગર-ત્રસર-તૂવરે ટઃ ॥૮૧૧૨૦૫॥

તગર, ત્રસર અને તૂવર શબ્દના ત નો ટ કરવો.

ટગરો-તગર:-તગરનું ઝાડ, તગરનું લાકડું

ટસરો-તસર:-સૂતરને વીંટવાનું સાધન

ટૂવરો-તૂવર:-તૂરો રસ

પ્રતિ-આદૌ ડઃ ॥૮૧૧૨૦૬॥

પ્રતિ વગેરે શબ્દોના ત નો પ્રાયઃ ડ થાય છે.

પટિવન્ન-પ્રતિવન્નમ્-સ્વીકારેણું

પટિહાસો-પ્રતિમાસઃ-પ્રતિહાસ અથવા

પટિહાસો પ્રતિહામઃ-પ્રતિહાસ

પટિહારો-પ્રતિહારઃ-પહેરેદાર, દરવાન

પાટિન્નકદી-પ્રતિસ્પર્ધિન્-પ્રતિસ્પર્ધી-હરીફ

પટિસારો-પ્રતિસારઃ-પ્રતિસાર

પટિનિવચ્ચ-પ્રતિનિવચ્ચમ્-પાછું ફરેલ

પટિમા-પ્રતિમા-પ્રતિમા-મૂર્તિ અથવા સરખી વસ્તુ

પટિવયા-પ્રતિવત્-પ્રતિપદા-પડવો

પટંસુઆ-પ્રતિશ્રુત-પડછંદો-પ્રતિધ્વનિ

પટિકરઙ્-પ્રતિકરોતિ-પ્રતીકાર કરે છે.

પહુટિ-પ્રમૃતિ-વગેરે

પાહુટં-પ્રામૃતમ્-પ્રામૃત, ભેટ-સોગાદ

વાબડો-વ્યાપૃતઃ-રોકાયેલો

પટાયા-પતાકા-પતાકા-ધમ્મ

બહેડઓ બિમીતકઃ-ખહેડું

હરહઈ-હરીતકી-હરડે

મડયં-મૃતકમ્-મડદું

આર્ષ પ્રાકૃતમાં નીચેના શબ્દોમાં પણ ઢ થઈ જાય છે :

લુકડં-લુકૃતમ્-લુકૃત-પાપ

લુકડં-લુકૃતમ્-લુકૃત-પુણ્ય

આહટં-આહતમ્-લાવેલું

અવહટં-અવહતમ્-હરેલું

‘હ’ પ્રાયઃ થાય છે’ એમ કહેવાથી ધણા શબ્દોમાં હ થતો નથી.

પસમયં-પ્રતિસમયમ્-પ્રતિ સમય

પર્શવં-પ્રતીપમ્-પ્રતિદૂળ-વિરુદ્ધ

સંપદ-સં-તિ-દમણાં

પદ્ધાણં-પ્રતિષ્ઠાનમ્-પ્રતિષ્ઠાન. પદ્ધાણ-પૈઠણ-એ નામનું ગામ

પદ્ધાણા-પ્રતિજ્ઞા-પ્રતિજ્ઞા.

इत्वे वेतसे ॥८।१।२०७॥

વેતસ શબ્દમાં જ્યારે ત નો ત્તિ થાય ત્યારે તિ નો ડિ દરેવો.

વેડિસો-વેતિસો-વેતસ-નેતર

“इः स्वप्तादौ” ૮/૧/૪૬મું સૂત્ર વેતમ્ માં ત ના અ નો ઇ કરે છે. એટલે માલમ પડે છે કે ત ના અ નો ઇ હમેશ થાય છે. તેમ છતાં આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યારે ત ના અ નો ઇ થાય ત્યારે ત નો ડ કરવો. એ ઉપરથી એમ ફક્ત થાય છે કે વેતસ માં ત ના અ નો ઇ નિયત રીતે ન થતો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કોઈ પ્રયોગમાં ત ના અ નો ઇ ન થતો હોવો જોઈએ. એમ માનીએ તો જ આ સૂત્રમાં ‘અ નો ઇ થયા પછી’ એમ જો કહેલું છે તે સાર્થક થઈ શકે.

गमित-अतिमुक्तके णः ॥८।१।२०८॥

ગમિત શબ્દના અને અતિમુક્તક શબ્દના ત નો ણ કરવો.

ગમિણા-ગમિતઃ-વચ્ચે આવેલો

અર્ણઉતયં-અતિમુક્તકમ્-રથ અનાવવાના લાકડાનું ઝાડ

અહુલ અધિકારને લીધે અતિમુક્તક શબ્દના ત નો ણ થતો પણ નથી. અહમુત્તયં ।

ऐरावत अर्थમાં સંસ્કૃતમાં એ શબ્દો છે. એક ऐरावण અને श्रीजे ऐरावत એ બન્ને શબ્દો स्वतंत्र જુદા જુદા છે તેથી ऐरावत નો ऐरावण કરવાની જરૂર નથી અર્થાત્ ऐरावत ના ત નો ણ કરવાની જરૂર નથી. ऐरावओ, ऐरावणो.

દ નો દેરફાર

રુદિતે દિના ણ્ણઃ ॥૮૧૧૨૦૯॥

રુદિત શબ્દના વિત અંશનો એટલે દિ સાથેના ત નો એવડો ણ થઈ ગય છે.
રુણ્ણ-રુદિતમ્-રોણ્ણ-રુદન

કેટલાક વૈયાકરણોએ આ સ્થળે “ક્ત્વાદિકુ દઃ” એવું સૂત્ર મૂકેલું છે. એનો અર્થ એમ થાય છે કે ‘ક્તુ વગેરે શબ્દોમાં ત નો દ કરવો’.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે ‘આચાર્યશ્રી આ જ્ઞાતવું વિધાન કેમ નથી કરતા ? તેનો ઉત્તર આપતા ખુદ અંકાર જ સૂચવે છે કે ‘ત ના દ તું વિધાન તો શૌરસેની ભાષામાં, માગધી ભાષામાં તથા અપભ્રંશ ભાષામાં કરવાનું છે.’ મ’ટે અહીં કદુ નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં તો ત નો લોપ જ થાય છે. જેમકે—

રિક્ક, ઉક્ક-ક્તુઃ-ક્તુ

રચચ્-રજતમ્-રૂપું

એઅં-એતત્-આ

ગઓ-ગતઃ-ગયેલો

આગઓ-આગતઃ-આવેલો

સંપચ્-સાંપ્રતમ્-દાક્ષમાં, હમણું

જઓ-ચતઃ-જેથી, જે કારણથી, કારણ કે

તઓ-તતઃ-તેથી

કચ્-ક્તમ્-કરેલું

હચ્-હતમ્-હણેલું

હયાસો-હતાસઃ-હતાશ-જેની આશા હણાયેલ—નાશ પામી—છે તે

સુઓ-શ્રુતઃ-સાંભળેલો

આકિઈ-આકૃતિઃ-આકૃતિ-આકાર

નિવ્વુઓ-નિર્વૃતઃ-શાંત થયેલો

તાઓ-તાતઃ-દાદો-પિતા

કચરો-કતરઃ-કપે

દુદ્ધાઓ-દ્વિતીયઃ-બીજો

પ્રાકૃતમાં તો આજ ત ના લોપવાળાં ક્તુઃ નિક્ક કે ઉક્ક વગેરે રૂપો જ થાય છે પણ ઉદ્ધ (ક્તુઃ), રજદ્ધ (રજતમ્) એવા પ્રયોગો થતા નથી. કદાચ કોઈ કેકાણે પ્રાકૃત

ભાષામાં પણ આવા દ વાળા પ્રયોગો મળે તો એ માટે “વ્યત્યયશ્ચ” ૮૧૩૪૪૭ એ સૂત્ર છે જ, એટલે “ઋત્વાદિદુ દઃ” એ સૂત્રની અહીં જરૂર નથી’ એમ અંધકારનો અભિપ્રાય છે.

સંસ્કૃતના ધૃતિ શબ્દને અદલે પ્રાકૃતમાં વિહી રૂપ થાય છે, તે રૂપની સિદ્ધિ માટે તો “ઘૃતેર્દિહિઃ” ૮૧૨૧૩૧ એવું સૂત્ર અમે કહેવાના જ છીએ, તેથી તે માટે અહીં કે.ઈ વિધાનની જરૂર નથી.

ત નો ફેરફાર

સપ્તતો રઃ ॥૮૧૧૨૧૦॥

સપ્તતિ શબ્દના ત નો ર કરવો.

સત્તરી-સપ્તતિઃ-સિત્તોર

અતસી-સાતવાહને લઃ ॥૮૧૧૨૧૧॥

અતસી અને સાતવાહન શબ્દોના ત નો લ કરવો.

અલસી-અતસી-અળસી.

સાલાહળો, સાલવાહળો-સાતવાહનઃ-સાતવાહન કે શાન્તિવાહન એ રાખતું નામ છે. જુઓ ૮-૧-૮. સાલાહળી ભાસા-સાતવાહની ભાષા-સાતવાહને બોલવામાં કે લખવામાં પ્રયોગોથી ભાષા કે લિપિ.

પલિતે વા ॥૮૧૧૨૧૨॥

પલિત શબ્દમાં ત નો લ વિકલ્પે થાય છે.

પલિઝં, પલિલં-પલિતમ્-પ્રકપણુમાં આવતાં-પળિયાં-ધોળા વાળ.

પીતે વો લે વા ॥૮૧૧૨૧૩॥

પીત શબ્દને જ્યારે ‘સ્વાર્થ’માં વપરાતો લ પ્રયત્ય લાગે ત્યારે તનો લ વિકલ્પે થાય છે.

પીવલં, પીઝલં- પીતમ્-પીળું

પીલં (પીળું)માં ‘સ્વાર્થ’માં વપરાતો લ લાગેલો નથી તેથી ત નો લ ન થયો.

વિતસ્તિ-વસતિ-ભરત-કાતર-માતુલિજ્ઞે હઃ ॥૮૧૧૨૧૪॥

વિતસ્તિ, વસતિ, ભરત, કાતર અને માતુલિજ્ઞ શબ્દોના તનો હ થાય છે.

વિહૃત્યો-વિતસ્તિ:-વે'ત.

વસહી-વસતિ:-નિવાસ રથાન-રહેઠાણુ.

‘બહુલ’ અધિકારને કાંધે વસતિ માં તનો હ થતો પણ નથી જોમકે—

વસઈ

ભરહો-ભરત:-ભરત રાગ્ગતું નામ

કાહલો-કાતર:-કાલો અથવા કાયર

માહુલિગં-માતુલિજ્ઞમ્-ખીજ્ઞેરુ'

માતુલિજ્ઞનો પર્ણાચવાચી માતુલજ્ઞ શબ્દ પણ છે તેને આ નિયમ ન લાગે,
પ્રાકૃતમાં માતુલજ્ઞતું માતુલજ્ઞ થાય છે.

થ નો ફેરફાર

મેથિ-શિથિર-શિથિલ-પ્રથમે થસ્ય હઃ ॥૮૧૧૨૧૫॥

મેથિ, શિથિર, શિથિલ અને પ્રથમ શબ્દોના થ નો હ થાય છે.

મેહી-મેથિ:-મેહી-આધાર

સિથિરો-શિથિર:-શિથિલ-ટીકો:-નખનો

સિથિલો-શિથિલ:- ” ” ”

પદમો-પ્રથમ:-પ્રથમ-પહેલો

નિશીથ-પૃથિવ્યોઃ વા ॥૮૧૧૨૧૬॥

નિશીથ અને પૃથિવ્યા શબ્દોના યનો હ થાય છે.

નિસીહો,-નિસીહો-નિશીથ:-મધ્યરાત્રી

પુદ્ગો, પુદ્ગો-પૃથ્વી-પૃથ્વી

૬ નો ફેરફાર

દશન-દષ્ટ-દગ્ધ-દૌલા-દણ્ડ-દર-દાહ-દમ્ભ-દર્ભ-કદન-દોહદે દો વા ઢઃ
॥૮૧૨૧૭॥

દશન, દષ્ટ, દગ્ધ, દૌલા, દણ્ડ, દર, દાહ, દમ્ભ, દર્ભ, કદન, દોહદ શબ્દોના
૬ નો વિકલ્પ કરવો.

ડસળ, દસળ-દશનમ્-ડસળ

ડકો, દકો-દષ્ટ:-ડમેલો

ડકો, દકો-દગ્ધ:-દાહ, બળેલો

ડોલા, દોલા-દાલા-ડોલનારો હીંચકો

ડંડો, દંડો-દણ્ડ:-ડંડો, દંડો-ડાંડો

ડરો, દરો-દર:-ડર-ભય

ડાહો, દાહો-દાહ:-દાહ-ડાહ-દાહ-બળતર

ડમ્ભો, દમ્ભો-દમ્ભ:-દમ્ભ-કપટ

ડર્ભો, દર્ભો-દર્ભ:-ડાભ, ઢલ

કડળ, કયળ-કદનમ્-હિંસા

ડોહલો, દોહલો-દોહદ:-દોહદ-મનનો દોહલો-ગર્ભવતીને દોહલો થાય તે

જ્યારે દર શબ્દ 'ભય' અર્થમાં હોય ત્યારે તેને આ નિયમ લાગે પણ દર
શબ્દનો અર્થ 'અડધું' હોય ત્યારે આ નિયમ ન લાગે.

—દરવલગ અડધું વિકસિત

૬ નો ફેરફાર ॥૮૧૨૧૮॥

૬ નો અને ૬ નો ધાતુના ૬ નો ૬ થાય છે

ડસડ-૬શતિ-ડસે છે.

ડહડ-૬હતિ-બળે છે.

સંખ્યા-ગદગદે રઃ ॥૮૧૨૧૯॥

સંખ્યાવાચક શબ્દોના ૬ સ્વરથી પર આવેલ હોય, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં
રહેલો હોય તે એવા ૬ નો ર થાય છે. અને ગદગદ શબ્દોના ૬ નો ર થાય છે

૬ગદગદ-૬ગદગદ-અગિયાર

૬ગદગદ-૬ગદગદ-૬ગદ

તેરહ-ત્રયોદશ-તેર

ગગર-ગદ્ગદમ્-ગાંગરવું અથવા ગદ્ગદ બોલવું.

તે દસ આ વાક્યમાં દસ નો દ આદિમાં છે અને ચઢ્ઢમાં દ સંયુક્ત છે માટે
અન્ને પ્રયોગોમાં દ નો ર ન થયો.

કદલ્યામ્ અદ્રુમે ॥૮૧૧૨૨૦॥

કદલી શબ્દ બ્યારે વૃક્ષવાચક ન હોય ત્યારે તેના દનો ર કરવો.

કરલી-કદલી-હરણની એક જાત

કચલી અને કેલી-કેળ-શબ્દ 'દ્રુમ'-'કેળના ઝાડનો'-વાચક હોવાથી કરલી ન થાય.

પ્રદીપિ-દોહદે લઃ ॥૮૧૧૨૨૧॥

પ્રદીપ (પ્ર સાથેના ધીપ્ર) ધાતુના દનો લ કરવો અને દોહદ શબ્દના અનાદિના
દનો લ કરવો.

વલીવેઙ્-પ્રદીપ્યતે-સળગે છે, પ્રદીપ્ત થાય છે

વલિત્ત-પ્રદીપ્તમ્-પલિતો, 'પલિતો આંખો'-'સળગેલું આંખું'

દોહલો-દોહદ:-ગર્ભિણીનો દોહલો.

કદમ્બે વા ॥૮૧૧૨૨૨॥

કદમ્બ શબ્દના દનો વિકલ્પે લ કરવો

કલમ્બો, કચમ્બો-કદમ્બ:-કદંબનું ઝાડ

દીપૌ ધો વા ॥૮૧૧૨૨૩॥

દીપ્ર ધાતુના દનો ધ વિકલ્પે કરવો.

ધિપ્વઙ્, દિપ્વઙ્-દીપ્યતે-દીપે છે

કદર્થિતે વઃ ॥૮૧૧૨૨૪॥

કદર્થિત શબ્દના દનો ધ થાય છે

કવટ્ટિઓ-કદર્થિત:-કદર્થના પામેલો.

કકુદે હઃ ॥૮૧૧૨૨૫॥

કકુદ શબ્દમાં દ નો હ થાય છે.

કડહં-કકુદમ્-કકુદ-અગદતી ખૂંધ

ધ નો ફેરફાર

નિષધે ધો હઃ ॥૮૧૧૨૨૬॥

નિષધ શબ્દમાં ધનો હ થાય છે

નિસદ્યો-નિષધઃ-નિષધ એ દેશનું નામ છે.

વા ઔષધે ॥૮૧૧૨૨૭॥

ઔષધ શબ્દમાં ધનો હ વિકલ્પે થાય છે

ઓસદમ્, ઓસદ્-ઔષધમ્-ઔષધ, ઓસડ-દવા

ન નો ફેરફાર

નો નઃ ॥૮૧૧૨૨૮॥

સ્વરથી પર અ.વેલા અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા ન નો ન થાય છે.

કળયં-કનકમ્-કનક-સોનું-ધાતુ કન્-શોભનું

મયળો-મદનઃ-કામદેવ

વયળં-વચનમ્-વયણુ-વેણુ-વચન

વયળં-વદન-મુખ

નયળં-નયનમ્-નેણુ, આંખ

માળઙ-માનતે-તે માણે છે.

આપ્ર પ્રાકૃતમાં કેટલાક પ્રયોગોમાં ન નો ન થતો નથી, જેમકે—

આલનાલં-કાંજી

અનિલો-પવન

અનલો-અગ્નિ

વા આદૌ ॥૮૧૧૨૨૯॥

અસંયુક્ત અને આદિમાં આવેલા ન નો જ વિકલ્પે થાય છે

જરો, નરો-નર;-નર

જઈ, નઈ-નદી-નદી

જેઈ, નેઈ-નયતિ-અર્ધ જાય છે

ન્યાય શબ્દમાં સંયુક્ત ન છે તેથી ન નો જ ન થાય.

નાઓ-ન્યાય:-ન્યાય

નિમ્બ-નાપિતે લ-જ્ઞં વા ॥૮૧૧૨૩૦॥

નિમ્બ શબ્દમાં ન નો લ વિકલ્પે થાય છે અને નાપિત શબ્દમાં ન નો જ્ઞં વિકલ્પે થાય છે.

નિલ્લો, નિલ્લો-નિમ્બ:-સીંચડો

જ્ઞાવિઓ, નાવિઓ-નાપિત:-નિવડાવનારો-હજમ, નાઈ

જ્ઞાવિઓ શબ્દના આદિના જ્ઞાવિ અંશને સંસ્કૃતના સ્ના ધાતુના પ્રેરક રૂપ સ્નાપિ સાથે યરાયર સરખાવી શકાય. આ સરખામણી જોતાં જ્ઞાવિઞ નામનો મૂળ અર્થ 'નવડાવનારો' થાય. આ જોતાં અમરકોશમાં તથા શ્રીહેમાચાર્યકૃત અભિધાનચિંતામણિ કોશમાં "ન આપ્યતે इति नापितः" એવી જે વ્યુત્પત્તિ બતાવેલ છે તે વિશેષ ચિંતનીય છે અથવા નહીં કલ્પિત છે. વળી વ્યવહારમાં લગ્ન વગેરેના પ્રસંગ ઉપર 'નાવી'નું પ્રધાન કાર્ય 'વરને નવરાવવાનું' છે. એ હકીકત પ્રસિદ્ધ જ છે. એ જોતાં આ. હેમચંદ્ર નાપિત ના આદિ 'ના'નો 'જ્ઞા' બનાવીને આ શબ્દનો સંબંધ સ્ના ધાતુ સાથે જોડે છે એ વિશેષ ઉચિત છે.

પ નો ફેરફાર

પો વઃ ॥૮૧૧૨૩૧॥

સ્વરથી પર આવેલા અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા પ નો પ્રાયઃ વ કરવો.

સવહો-શવથ:-શવથ-પ્રતિજ્ઞા

સાવો-શાવઃ-શાવ-પ્રાપ

ઉવસર્ગો-ઉવસર્ગ:-વિદ્ધ, સંઘટ અથવા ધાતુના આગલા ભાગમાં જોડાનારો શબ્દ

પર્દિવો-પ્રદીવ:-દીવે।

દીવો-દીપ:-દીવે।

કાસવો-કાશ્યવ:-કાશ્યપ વિશેષ નામ છે

પાવે-પાવમ્-પાપ

ઉત્રમા-ઉત્રમા-ઉપમા

કવિલં-કપિલમ્-કપિલવર્ણ

કુળવં-કુળવમ્-મહુ-શય

કલાવો-કલાવ:-સમૂહ

કવાલં-કપાલમ્-ખોપરી, ખોપરીનું હાડકું, કપાળ

મહિવાલો-મહિપાલ:-મહીને પાળનારો રાજા

ગોર્વહં-ગોપતિ:-ગાયોનો પતિ-સાઠ અથવા ગાયોનો માલિક ગોવાળ તત્વ-તપતિ- તપે છે.

કંપદ-કમ્પતે-કંપે છે-કંપે છે-અહીં પ સ્વરથી પર નથી પણ અનુસ્વારથી પર છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અપ્પમત્તો-અપ્રમત્ત:-ઉઘમી-અહીં સંયુક્ત વ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સુદ્દેણ પઢ્દ-સુદ્દેણ પઠતિ-સુખપૂર્વક વાંચે છે-અહીં પણ વ આદિમાં છે, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કર્હ-કપિ:-વાંદરો

રિઝુ-રિપુ:-શત્રુ

આ બે ઉદાહરણોમાં પહેલા ઉદાહરણ કપિ માં કમ્પ ધાતુનો જ વ છે એથી તેને બદલી ન શકાય અને બીજા ઉદાહરણ રિપુ માં રિપુ પ્રત્યયનો જ વ છે તેથી તે પણ ન બદલી શકાય માટે કહે છે કે વિધાન હોવાથી વ નો વ થયો નથી.

પ્રાકૃત ભાષામાં વ ના સંબંધમાં બે વિધાન છે. એક તો ૮૧૧૧૭૭ સુત્રવડે વ નો લોપ થાય છે અને બીજું આ સુત્રથી વનો વ થાય છે. આ મતને વિદ્યાનો એક સાથે થવાનો સંભવ નથી માટે જે વિધાન કરવાથી અર્થનો ભ્રમ ન થાય અને જે વિધાન કાનને સાંભળવું સુખકર લાગે તેવું એક વિધાન કરવું.

પાટિ-પરુષ-પરિઘ-પરિઘા-પનસ-પારિમદ્રે કઃ ॥૮૧૧૨૩૨॥

પ્રેરક પ્રયોગવાળા પદ્ર ધાતુના એટલે પાટિ ધાતુના પ નો ક કરવો અને પરુષ, પરિઘ, પરિઘા, પનસ અને પારિમદ્ર શબ્દોના પ નો ક કરવો.

કાલેઢ, કાલેઢ-પાટયતિ-ફાડે છે.

કડુસો-પરુષ:-ફરસુ, ફરસી જેવું, કઠોર

કલિહો-પરિઘ:-એક પ્રકારનું શસ્ત્ર

કલિહા-પરિઘા-પરિ-ચારે દાર સ્વન્-ખેદેશી ખાઈ

કળસો-પનસ:-ફળુસનું ઝાડ

કાલિહદા-પારિમદ્ર:-મીઠો લીંબડો.

પ્રમૂતે વઃ ॥૮૧૧૨૩૩॥

પ્રમૂત શબ્દના પ નો વ થાય છે.

વહુત-પ્રમૂતમ્-જુએ: ૮૧૧૮૮૮ હિંદી-વહુત-બહોત-બોત-બહુ, ઘણું.

નીપ-આપીઢે મો વા ॥૮૧૧૨૩૪॥

નીપ અને આપીઢ શબ્દોના પ નો મ વિકલ્પે થાય છે.

નીમો, નીવો-નીપ:-કદંબનું ઝાડ

આમેલો, આવેલો-આપીઢ:-મુગટ ઉપરની મળા, છોગું જુઓ ॥૮૧૧૧૦૫॥

પાપદ્વૌ રઃ ॥૮૧૧૨૩૫॥

પાપદ્વિ શબ્દમાં અંદરના પ નો ર થાય છે.

પારદ્વી-પાપદ્વિ: પારદ્વિ, શિકારી

શિકારીની હિંસાએ પાપમય પ્રવૃત્તિ જોઈને તેને માટે પાપ+કદ્વિ એ એ શબ્દો દ્વારા પાપદ્વિ શબ્દ કલ્પાયેલ જણાય છે, ત્યારે પારદ્વી શબ્દના મૂળમાં કાઈ જુદો શબ્દ હોય એમ લાગે છે.

ક નો ફેરફાર

કો મ-હૌ ॥૮૧૨૩૬॥

સ્વરથી પર, અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા ક નો મ અને હ થાય છે, કેઈ શબ્દમાં ક નો મ થાય છે અને ક્યાંક ક નો હ થાય છે.

કવચિત્ મ---રમો-રફઃ-રેદ્ર

” સિમા-શિખા-કમળાનું મૂળ, ઝાડનું મૂળ

કવચિત્ હ--- મુત્તાહલં-મુક્તાફલમ્-મોતી

કવચિત્ અન્ને-સમલં, સહલં-સફલમ્-સદ્વત્, સહેલું

” અહલં, અફલમ્-અદ્વત્-એળે જવું-ફાગટ જવું

” સંમાલિયા, સેહાલિયા-સેફાલિકા-નિર્ગુંડી-નગોડ

” સમરી, સહરી-સફરી-માણલી

” ગુમડ, ગુદડ-ગુફતિ-ગૂંથે છે

ગુમડ-ગુમ્ફતિ-ગૂંથે છે, વણે છે, બાંધે છે. અહીં સ્વરથી પર ક નથી પણ અનુસ્વારથી પર છે. તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

પુષ્ક-પુષ્પમ્-ફૂલ---અહીં સંયુક્ત ક છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

ચિદ્વદ્ધ કળી-તિષ્ઠતિ કળી-નાગ વિથર છે. અહીં ક આદિમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

કસળગળી-કૃષ્ણકળી-કાળો નાગ. આ પ્રયોગમાં પ્રાયઃ કહેવાથી મ કે હ ન થયો. પણ ક જ રહ્યો.

વ નો ફેરફાર

વો વઃ ॥૮૧૨૩૭॥

સ્વરથી પર એવા અસંયુક્ત અને અનાદિમાં રહેલા વનો વ થાય છે.

અલાવૃ, અલાવૃ-અલાવૃઃ-દૂધી, હીંદી-લવકી

સવલો-શવલઃ-કાશ્વરચીતરું

સંસ્કૃત ભાષામાં અને પ્રાકૃત ભાષામાં વ અને વ વચ્ચે ભેદ મનાતો નથી.

‘વ-વયોઃ દ્વેકવમ્’ એવું સંસ્કૃત વચન પ્રસિદ્ધ છે.

વિસિન્યાં મઃ ॥૮૧૧૨૩૮॥

વિસિની ના વ નો મ થાય છે.

મિસિની-વિસિની-મિસવાળી કમલિની

સૂત્રમાં સ્ત્રીલિંગવાળા વિસિની શબ્દનો નિર્દેશ કરેલ છે તેથી એકલા વિસ શબ્દને આ નિયમ ન લાગે.

વિસતંતુપેલવાળ-વિસતંતુપેલવાનામ્ અિસના તંતુ જેવા કામળ

કવન્ધે મ-યો ॥૮૧૧૨૩૯॥

કવન્ધ શબ્દમાં વનો મ અને ય વારાફરતી થાય છે.

કમધો, કયંધો-કવન્ધ:-ધડ

‘ક’ એટલે ‘માથું’. જેના ઉપર ‘માથું’ અંધાયેલ છે તે ક+વન્ધ=કવન્ધ.

મનો ફેરફાર

કૈટમે મો વઃ ॥૮૧૧૨૪૦॥

કૈટમ શબ્દના મ નો વ થાય છે.

કેટવો-કૈટમ:-એક રાક્ષસનું નામ. જુઓ સૂત્ર ૧૯૬મું.

મ નો ફેરફાર

વિષમે મો ઢો વા ॥૮૧૧૨૪૧॥

વિષમ શબ્દના મનો ઢ વિકલ્પે થાય છે.

વિસડો, વિસમો-વિષમ:-વિષમ-સરખું નહીં-વાંકુંચૂંક, કકણ

મન્મથે વઃ ॥૮૧૧૨૪૨॥

મન્મથ શબ્દના અસંયુક્ત ‘મ’નો એટલે આદિના મનો વ થાય છે.

વમ્મદ્દો-મન્મથ:-કામદેવ

વા અભિમન્યૌ ॥૮૧૧૨૪૩॥

અભિમન્યુ શબ્દના મ નો વ વિકલ્પે થાય છે.

અહિવન્તૂ, અહિમન્તૂ-અભિમન્યુ:-અભિમન્યુ-પ્રસિદ્ધ વિશેષ નામ છે.

અમરે સો વા ॥૮।૧।૨૪૪॥

અમર શબ્દના મ નો સ વિકલ્પે થાય છે.

મસલો, મમરો-અમર:-અમરો

સ અને મ લખવામાં વિશેષ સરખા હોવાથી 'મ' ને બદલે સ કલ્પાયો જાગે છે અથવા વંચાયો જાગે છે.

ય નો શ્રેરફાર

આદે: ય: જ: ॥૮।૧।૨૪૫॥

શબ્દની આદિના ય નો જ થાય છે.

જસો-યશ:-જશ-યશ

જમો-યમ:-યમ

જાઈ-યાતિ-જાય છે

અવ્યયો માં અને વિગયો માં આદિમાં ય નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ઉપસર્ગવાળા ને શબ્દોમાં ય આવેલો છે તેને બહુલ અધિકરથી અનાદિનો મજીને જ કરી લેવો.

સંજમો-સંયમ:-સંયમ

સંજોગો-સંયોગ:-સંયોગ

અવજસો-અવયશ:-અવયશ

ઉપસર્ગવાળા શબ્દમાં કોઈ રથળે ય નો જ થતો નથી.

પયોઓ-પ્રયોગ:-પ્રયોગ

આર્પ પ્રાકૃતમાં આદિના ય નો લોપ પણ થાય છે.

અહસ્વાયં-યથાજ્યાતમ્-જેવું કથું તેવું-ઉત્તમોત્તમ ચારિત્રતું નામ
યથાજ્યાત છે

અહાજાયં-યથાજાતમ્-જેવું જન્મ્યું તેવું-નગ્ન.

યુષ્મદિ અર્થપરે ત: ॥૮।૧।૨૪૬॥

યુષ્મદ શબ્દ જ્યારે સર્વનામરૂપ હોય એટલે તેનો અર્થ 'તું-નારું' 'તમારું' રે થતો હોય ત્યારે તેના અને ત થાય છે.

તુમ્હારિસો-યુષ્માદશ:-તમારા જેવો

તુમ્હકરો-યુષ્મદીય:-તમારો

તુમ્હદમ્હપયરણં-યુઠનદસ્મત્કરણમ્-આ વાક્યમાં યુઠમત્, અસ્મત્ શબ્દ સર્વનામ વાચક નથી. 'યુઠનત્ શબ્દનું અને અસ્મત્ શબ્દનું પ્રકરણ' એવો આ વાક્યનો અર્થ છે, તેથી અહીં 'ય નો ત ન થયો.

યષ્ટયાં લઃ ॥૮૧૧૨૪૭॥

યષ્ટિ શબ્દના ય નો લ કરવો.

લટ્ટી-યષ્ટિ:-લાડી

વેણુલટ્ટી વેણુયષ્ટિ:-વાંસની લાકડી

અચ્છુલટ્ટી-ઇષ્ટુયષ્ટિ:-શેરડીનો સાંઠો. 'સાંઠો' એટલે શેરડીની યષ્ટિ લાકડી

મહુલટ્ટી-નધુયષ્ટિ:-મધની લાકડી-ઝેડીમધ

વા ઉત્તરીય-અનીય-તીય-કૃદ્યે જ્ઞઃ ॥૮૧૧૨૪૮॥

ઉત્તરીય શબ્દમાં ય નો એવડો જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે, તથા કૃદંતના અનીય પ્રત્યયના ય નો અને ય પ્રત્યયનો એવડો જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે. તથા તદ્દિતના 'તીય' પ્રત્યયના ય નો એવડો જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્તરિજ્ઞં, ઉત્તરીયં-ઉત્તરીયમ્-ઉપરણું-ખેસ

અનીય-કરણિજ્ઞં, કરણીયં, કરણીઞ્-કરણીયમ્-કરવાલાયક

વિમ્હયણિજ્ઞં, વિમ્હયણીયં, વિમ્હયણીઞ્-વિસ્મયનીયમ્-વિસ્મયકારક

જવણિજ્ઞં, જવણીય, જવણીઞ્-ચાપનીયમ્-વિતાવવા જેવું

કૃદ્ય-પેજા, પેયા, પેઞા-પેયા-પીવા યોગ્ય

તીય-વિઙ્જો, વિઙ્જી, વીઞો-દ્વિતીયઃ-બીજો

છાયામાં હઃ અકાન્તો વા ॥૮૧૧૨૪૯॥

અપારે છાયા શબ્દનો 'કાંતિ' અર્થ ન હોય ત્યારે તેના ય નો હ વિકલ્પે થાય છે.

છાહી, છાયા-છાયા-છાયો-તડકાનો અભાવ

વચ્છસ્ત ચ્છાહી, વચ્છસ્ત ચ્છાયા-વક્ષસ્ય છાયા-વૃક્ષની છાયા

સચ્છાહં, સચ્છાયં-સચ્છાયમ્-છાયા સહિત

મુહ-ચ્છાયા-મુલ્કચ્છાયા-મુખની કાંતિ-અહીં 'કાંતિ' અર્થ હોવાથી આ નિયમથી ય નો હ ન થયો.

ઢાહ-ઘૌ કતિપયે ॥૮૧૧૨૫૦॥

કતિપય શબ્દના યનો ઢાહ તથા વ વારાફરતી થાય છે.

કઙ્ઘાહં, કઙ્ઘવં-કતિપયમ્-કેટલુંક

ર નો ફેરફાર

કિરિ-મેરે રોઢઃ ॥૮૧૧૨૫૧॥

કિરિ અને મેર શબ્દોના ર નો ડ થાય છે.

કિઢી-કિરિ:-પરાહ

સંસ્કૃતમાં કિરિના પર્યાયરૂપે કિટિ શબ્દ પણ છે-“દંટ્રી કિટિ-આસ્યલાઙ્ગલૌ” અમિં વિં કાં ૪, મ્લો. ૧૨૭૭. આ કિટિ શબ્દનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ કિઢી થાય છે.

મેઢો-મેર:-મેડિયો-ધેટે

સંસ્કૃતમાં મેઢ શબ્દ પણ છે. “સંકાલઃ શુક્લિણો મેઢઃ” અમિં વિં કાં ૪, મ્લોક. ૧૨૭૭.

પર્યાણે ઢા વા ॥૮૧૧૨૫૨॥

પર્યાણ ના ર નો ઢા વિકલ્પે થાય છે.

પઢાયાણં, પઢ્ઘાણં-પર્યાણમ્-પલાણુ

કરવીરે ણઃ ॥૮૧૧૨૫૩॥

કરવીર ના પહેલા ર નો ણ થાય છે.

કળવીરો-કરવીર:-કણુર

હરિદ્રાદૌ લઃ ॥૮૧૧૨૫૪॥

હરિદ્રા વગેરે શબ્દોના અસંયુક્ત ર નો લ થાય છે.

હલિદ્દો-હરિદ્રા-હળદર

દલિદ્દાદ્-દરિદ્રાતિ-દરિદ્ર થાય છે-દુર્ગતિમાં રહે છે

દલિદ્દો-દરિદ્ર:-દરિદ્ર

દાલિદ્-દારિદ્ર્યમ્-દળદર-આળસ

હાલિદ્દો-હારિદ્ર:-કદંબનું ઝાડ

જહુઢિલો—યુધિષ્ઠિર:—યુદ્ધમાં સ્થિર અથવા યુધિષ્ઠિર—વિશેષ નામ છે.

મિદિલો—શિથિર:—ઢીલો, મંદ

મુદ્દલો—મુશ્વર:—વાચાલ—અકવાદી

ચલળો—ચરણ:—પગ

વલુળો—વરુણ:—વરુણ નામનો દેવ

કલુળો—કરુણ:—કરુણ નામનો રસ અથવા કરુણાપાત્ર અનાવ

ફંગાલો—અઙ્ગાર:—અંગારો

સક્કાલો—સત્કાર:—સન્કાર

સોમાલો—સુકુમાર:—સુકુમાળ—સુંવાળો

ચિલાઓ—કિરાત:—ખીલ

ફલિદ્વા—પરિલા—ખાઈ

ફલિદ્ધો—પરિધ:—આગળો

ફાલિદ્દો—પારિમદ્ર:—દેવદારુનું વૃક્ષ અથવા લીમડાનું વૃક્ષ

કાહલો—કાતર:—કાસો—કાયર

લુકો—લુગ્ન:—રોગવાળો

અવદાલો—અવદાર:—નાની ખારી અથવા ગુપ્ત દ્વાર

મસલો—મ્મર:—ભ્રમરો

જદલં—જટરમ્—પેટ, હિદર

બદલો—બટર:—મૂર્ખ છાત્ર

નિદ્દલુલો—નિદ્દુર:—નિદ્દુર પુરુષ, કઠોર માતવી

ખડુલ અધિકારને લીધે જ્યારે ચરણ શબ્દ ‘પગ’ અર્થનો સૂચક હોય ત્યારે તેના ર નો લ કરવો. —ચલળ. જ્યારે પગ અર્થ ન હોય ત્યારે ચરણ શબ્દ જ રહે. જેમકે—ચરણકરણં—ચરણકરણમ્—આચાર—ચારિત્ર અને ક્રિયા

ખડુલ અધિકારને લીધે ભ્રમર શબ્દના મ નો સ થાય ત્યારે જ તેના ર નો લ કરવો—મસલો. જ્યારે સ ન થાય ત્યારે મમરો રૂપ થાય.

વળી, ખડુલ અધિકારને લીધે જટર, બટર અને નિદ્દુર વગેરે શબ્દોના ર નો લ ન થયો હોય એવા પ્રયોગો પણ થાય છે—

જટરં—જટરમ્ । બટરો—બટર: । નિદ્દુરો—નિદ્દુર: ।

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ર નો પણ લ થઈ ગય છે—

દુવાલમંગં—દ્વાદશ+અઙ્ગમ્—દ્વાદશાઙ્ગમ્—પાર અંગ—જેન ધર્મસંમત તેનાં મૂળ પાર શાસ્ત્ર.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં આવા ખીજ પ્રયોગો પણ સમજી લેવા.

લ નો ફેરફાર

સ્થૂલે લઃ રઃ ॥૮૧૧૨૫૫॥

સ્થૂલ શબ્દના લ નો ર સમજવો.

થોરં-સ્થૂલમ્-સ્થૂલ-મહું

થૂલમહો-સ્થૂલમદ્રઃ-વિશેષ નામ છે.--આ પ્રયોગમાં જો આદિના શબ્દને થૂર માનવામાં આવે તો ઉપરના ૮૧૧૨૫૪મા સૂત્રથી ર નો લ કરવો.

લાહલ-લાઙ્ગલ-લાઙ્ગૂલે વા આદેઃ ણઃ ॥૮૧૧૨૫૬॥

લાહલ, લાઙ્ગલ અને લાઙ્ગૂલ શબ્દોના આદિના લ નો ણ વિકલ્પે થાય છે.

ળાહલો, લાહલો-લાહલઃ-મ્લેચ્છ લોકોની એક જાત

ળંગલં, લંગલં-લાઙ્ગલમ્-હળ

ળંગૂલં, લંગૂલં-લાઙ્ગૂલમ્-પૂછડું-વાંદરાની અસુક જાતને તેના પૂંછડાને લીધે 'લાંગૂર' કહેવામાં આવે છે.

લલાટે ચ ॥૮૧૧૨૫૭॥

લલાટ શબ્દમાં આદિના લ નો ણ સમજવો.

ળિલાટં, ણલાટં-લલાટમ્-કપાળ, નિલાટ, લલાટ

પ્ર० લલાટ શબ્દમાં તો જો 'લ' છે તેમાં શું બન્ને 'લ'નો ણ કરવો ?

ઉ० લલાટ શબ્દના આદિના જ 'લ'નો 'ણ' કરવો.

પ્ર० એવું શી રીતે જાણવું ?

ઉ० એ વાત જાણાવવા સારુ જ આચાર્યે સૂત્રમાં ચ શબ્દ મૂકેલ છે.

વ નો ફેરફાર

શવરે વો મઃ ॥૮૧૧૨૫૮॥

શવર શબ્દના વ નો મ કરવો.

સમરો-શવરઃ-એક લડાયક જાતિ. શવર શબ્દને પણ આ નિયમ લાગે છે.

પ્રસ્તુત સમર શબ્દ સાથે 'યુદ્ધભૂમિ' અર્થના સૂચક સમર શબ્દને સરખાવો.

સ્વપ્ન-નીવ્યોઃ વા ॥૮૧૧૨૫૯॥

સ્વપ્ન અને નીવી શબ્દોના વાનો મ વિકલ્પે કરવો.

સિમિળો, સિવિળો—સ્વપ્નઃ—૨૫૯

નીમી, નીવી—નીવી—મૂળ મૂડી, અંગરખાની કસની ગાંઠ, નીચેના વસ્ત્રની ગાંઠ.

શ-ષોઃ સઃ ॥૮૧૧૨૬૦॥

તાલવ્ય શ કારનો અને મૂર્ધન્ય ષ કારનો પ્રાકૃતમાં દંત્ય સ કાર થાય છે.

શ—સહો શબ્દઃ—શબ્દ—સાદ

કુસો—કુશઃ—કૃશ—ડાલ—‘ડાલડો’ નામનું ધાસ તથા શ્રીરામચંદ્રજીના

પુત્રનું નામ

નિસંસો—નૃસંસઃ—નૃ—નર, શંસ—હણુનાર—ધાતકી—માણસોનો સંહાર

કરનાર—ઠૂર

વંસો—વંશઃ—વંશ—મનુષ્ય વગેરેનો વંશ અથવા વાંસડો

સામા—રયામા—સોળવસની રયામા—સ્ત્રી

સુદ્—શુદ્ધમ્—શુદ્ધ

દસ—દશ—દશ

સોહડ—શોમતે—શોભે છે.

વિસદ્—વિશતિ—પ્રવેશ કરે છે

ષ—સળ્હો—વળ્હઃ—સાંદ, તપુંસક

નિહસો—નિકષઃ—નિકષ—સોના વગેરેનો કસ કાઢવાનો પથ્થર કે કસોટીનો પથ્થર

કસાઓ—કષાયઃ—ક્રોધ વગેરે કષાય

ઘોસડ—ઘોષતિ—ગોખે છે—જોરથી અવાજ કરીને ગોખે છે

શ, ષ—સેસો—શેષઃ—શેષ—ખાકી અથવા શેષનાગ

વિસેસો—વિશેષઃ—વિશેષ

છેક નીચે જણાવેલા શેષ અને વિશેષ શબ્દોના તાલવ્ય શ અને મૂર્ધન્ય ષ અન્નેનો દંત્ય સ થયે છે.

ષ નો ફેરફાર

સ્તુષાયાં ण्हો न वा ॥૮।૧।૨૬૧॥

સ્તુષા શબ્દના ષ નો હ વિકલ્પે થાય છે.

સુણ્હા, સુસા-સ્તુષા-પુત્રવધૂ-‘સ્તુષા’ માટે મરાઠીમાં સુસ કે ન્હુસ શબ્દ વપરાય છે.

દશ-પાપાણે દઃ ॥૮।૧।૨૬૨॥

દશના ષ નો હ વિકલ્પે થાય છે અને પાપાણના ષ નો હ વિકલ્પે થાય છે.

દશ-દશમુહો, દસમુહો-દશમુખઃ-દશ મોંવાળો રાવણ

દહબલો, દસબલો-દશબલઃ-બુદ્ધ

દહરહો, દસરહો-દશરથઃ-દશરથ રામ અથવા દસ રથવાળો

દહ, દસ-દશ-દશ

એકારહ-એકાદસ-અગિયાર

વારહ-દ્વાદશ-બાર

તેરહ-ત્રયોદશ-તેર

પાહાણો, પાસાણો-પાપાણઃ-પાપાણ, પાહાણો, પહાણો કે પાણો

સ નો ફેરફાર

દિવસે સઃ ॥૮।૧।૨૬૩॥

દિવસ શબ્દના સ નો હ વિકલ્પે થાય છે.

દિવહો, દિવસો-દિવસઃ-દીહ, દી-દિવસ-દહાડો

હ નો ફેરફાર

હઃ ઘઃ અનુસ્વારાત્ ॥૮।૧।૨૬૪॥

અનુસ્વાર પછી આવેલા હ નો ઘ વિકલ્પે થાય છે.

સિંધો, સીંહો-સિંહઃ-સિંહ, સિંધ

ઘણા લોકોના નામની પછવાડે ‘સિંધ’ શબ્દ આવે છે.

ભાષામાં 'ભાવસંગ' એમ 'સિંધ'ને બદલે 'સંગ' શબ્દ પણ પ્રચલિત છે.
 સંચારો, સંહારો—સંહાર:—સંહાર-સંધાર-નાશ
 બહુલ અધિકારને લીધે અતુસ્વાર પછી નહીં આવેલા હોય પણ થાય છે.
 દાધો, દાહો—દાહ:—દાહ-બળતર.

ષ, શ તથા સ નો ફેરફાર

ષટ્-શમી-શાવ-સુધા-સપ્તર્ણેષુ આદેઃ છઃ ॥૮૧૧૨૬૫॥

ષટ્ શબ્દના ષ નો છ થાય છે. શમી અને શાવ શબ્દોના શ નો છ થાય છે. સુધા અને સપ્તર્ણ શબ્દોના સ નો છ થાય છે.

ષ-ષટ્-છ-છ સંખ્યા

પટ્ટ: છટ્ટો-છટ્ટો

છટ્ટી-પટ્ટી-છઠ્ઠ અથવા છટ્ટી-વિધાતા

શ—છમી-શમી-શની નામનું વૃક્ષ. જેની અંદર અગ્નિ રહેલો છે.
 (હિંદી-સેમ)

છાવો-શાવ:-ઠૈયો-છોકરો

સ—કુહા-સુધા-ચૂનો, 'છાગોળ' શબ્દમાં સુધા+ગુહ-ગોળ-એમ બે શબ્દો છે, કડીઆ લોકો ચુના સાથે કે સીમેન્ટ સાથે ગોળ મેળવે જ છે.—ચતુરના કામમાં 'છાગોળ' વપરાય છે.

છન્નિવર્ણો-સપ્તર્ણ:—સાદરનું ઝાડ

શિરાયાં વા ॥૮૧૧૨૬૬॥

શિરા શબ્દના શ નો છ વિકલ્પે થાય છે.

છિરા, સિરા-શિરા-નસ, પાણીની સેર-જમીનમાં અમુક સ્થળે 'પાણીની સેર છે' એમ પાણીડળા લોકો કહી શકે છે પછી કૂવે ખોદનારા કે ખોદાવનારા ત્યાં ખોદે છે.

હુમ્ ભાજન-દનુજ-રાજકુલે જઃ સસ્વસ્સ્ય ન વા ॥૮૧૧૨૬૭॥

ભાજન, દનુજ, રાજકુલ શબ્દોમાં આખા જ નો એટલે સ્વરસહિત જ નો વિકલ્પે લેખ થાય છે.

માર્જ, માયજં-માઝજં-માઝમ્-ભાણું, તરભાણું-ત્રણ આનાંવાળું
 ભાણું-ગોરતું તરભાણું ભરો

દળુવહો, દળુજવહો-દનુજવધઃ-રાક્ષસનો વધ
રાડલ, રાગડલ-ગાગકુલમ્-રાગકુળ-રાવળું કે રાવણું.

વ્યાકરણ-પ્રાકાર-આગતે ક-ગોઃ ॥૮।૧।૨૬૮॥

વ્યાકરણ અને પ્રાકાર શબ્દોના આખા ક નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.
અને આગત શબ્દના આખા ગ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

વારણ, વાયરણ-વાઅરણ-વ્યાકરણમ્-વ્યાકરણ
પારો, પાયારો-પ્રાકારઃ-પ્રકાર-કિલ્લો-કોટ
આઓ, આગઓ-આગતઃ-આયો-આવેલો.

કિસલય-કાલાયસ-હૃદયે યઃ ॥૮।૧।૨૬૯॥

કિસલય, કાલાયસ અને હૃદય શબ્દના આખા ય નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

કિસલ, કિસલય-કિસલયમ્-કળી, અંકુરો
કાલાસ, કાલાયસ-કાલાયસમ્-કાળું લોટું
સહિઓ, સહિયઓ-સહૃદયઃ-સહૃદય-હૃદયવાળો-સજ્જન
મહળગવસમા સહિઆ-મહાર્ણવસમાઃ સહૃદયાઃ-સહૃદયો-પરિપક્વ જ્ઞાનવાળા
મનુષ્યો મહાર્ણવ-મોટા સાગર-સમાન ગંભીર હોય છે.
જાલા તે સહિકર્ણહિ ઘેર્ષ્પતિ-યદા તે સહૃદયૈઃ શૂઘ્નતે-જ્યારે તે સહૃદયો
વડે ઘસણ કરાય છે.
નિસમણ્વિઅહિઅસ્સ હિઅયં-નિશમનાર્પિતહૃદયસ્સ હૃદયમ્-સાંભળવા માટે
જેમણે હૃદય સોંપેલું છે તેવા માણસનું હૃદય.

દુર્ગાદેવી-ઉદુમ્બર-પાદપતન-પાદપીઠેડન્તર્દઃ ॥૮।૧।૨૭૦॥

દુર્ગાદેવી, ઉદુમ્બર, પાદપતન અને પાદપીઠ શબ્દોમાં વચ્ચેના આખા દ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

દુર્ગા-વી, દુર્ગા-એવી-દુર્ગાદેવી-દુર્ગા નામની દેવી-પાર્વતી દેવી
ઉંબરો, ઉડમ્બરો-ઉદુમ્બરઃ-ઉંબરાનું ઝાડ.
પા-વડળ, પાય-વડળ-પાદપતનમ્-પગેજાગણું, પગે પડવું
પા-વીઠ, પાય-વીઠ-પાદપીઠમ્-પગ રાખવાનું પાવડું

વચ્ચા આખા દના લોપનું વિધાન કરેલું હોવાથી દુર્ગાદેવી શબ્દના આદિના દનો લોપ ન થાય.

યાવત્-તાવત્-જીવિત-આવર્તમાન-અવટ-પ્રાધારક-દેવકુલ-એવમેવે વઃ

॥૮૧૧૨૭૧॥

યાવત્, તાવત્, જીવિત, આવર્તમાન, અવટ, પ્રાધારક, દેવકુલ અને એવમેવ—આ અર્થા શબ્દોના વચલા આખા વનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

જા, જાવ—યાવત્—જ્યાં સુધી

તા, તાવ—તાવત્—ત્યાં સુધી

જીવં, જીવિઅં—જીવિતમ્—જીવિત

અત્તમાણો, આવત્તમાણો—આવર્તમાનઃ—કરતો—કર્યા કરતો

અટો, અવટો—અવટઃ—કૂવો

પારઓ, પ્રાધારઓ—પ્રાધારકઃ—ઓદવાનું

દે—ઉલં, દેવ—ઉલં—દેવકુલમ્—દેવળ

એમેવ, એવમેવ—એવમેવ—એમ જ.

વચલા આખા વના લોપનું વિધાન હોવાથી એવમેવમાં છેડાના વનો લોપ ન જ થાય.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલા સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની સ્વોપસૃત્ત વૃત્તિના અષ્ટમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદનો સર્વિચેયન અનુવાદ પૂરો થયો.

અષ્ટમ અધ્યાય (દ્વિતીય પાદ)

સંયુક્તસ્ય ॥૮૧૨૧॥

આ અધિકારસૂત્ર છે અર્થાત્ આ સૂત્ર કોઈ પ્રકારનું વિધાન કરવું નથી પણ એવું સૂચન કરે છે કે, આ પાદના બીજા સૂત્રથી લઈને ૧૧૫-(એકસો ને પંદર)મા સૂત્ર સુધીનાં સૂત્રોમાં જે જે વિધાન કરેલ છે તે તે સંયુક્ત વ્યંજનને લાગુ પાડવાનું છે—જે કંઈ વિધાન અતાવેલું છે તે તમામ સંયુક્ત વ્યંજનને સ્થાને સમજવાનું છે.

શક્ત-મુક્ત-દષ્ટ-રુગ્ણ-મૃદુત્વે કો વા ॥૮૧૨૨॥

શક્ત, મુક્ત, દષ્ટ, રુગ્ણ અને મૃદુત્વ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનને સ્થાને વિકલ્પે કનું ઉચ્ચારણ કરવું.

સક્કો, સત્તો-શક્ત:-શક્ત, સમર્થ

મુક્કો, મુત્તો-મુક્ત:-સ્વતંત્ર-મુક્ત-છૂટો અથવા મૂકેલો

દક્કો, દટ્ટો-દષ્ટ:-ડંખેલો-ડંખ મારેલો-ડસેલો

લુક્કો, લુમ્મો-રુગ્ણ:-રોગવાળો-માંદો

માડકું, માડત્તળું-મૃદુત્વમ્-મૃદુપણું-નરમાશી.

ક્ષઃ સ્વઃ ક્વચિત્ તુ છ-ઙ્ગૌ ॥૮૧૨૩॥

ક્ષને બદલે સ્વનું ઉચ્ચારણ કરવું અને કોઈ કંઈ પ્રયોગમાં તે ક્ષને બદલે છનું ઉચ્ચારણ કરવું અને ઙ્ગનું પણ ઉચ્ચારણ કરવું.

સ્વ-સ્વઓ-ક્ષયઃ-સ્વે-ક્ષય-ક્ષય થવો, નાશ થવું અથવા 'ખે' રોગનું નામ-ક્ષયરોગ

લક્ષણ-લક્ષણમ્-લખણ અથવા લખણ, લક્ષણ-ચિહ્ન

છ-છીનં, સ્વીનં-ક્ષોણમ્-ક્ષીણ. છીણવું

ઙ-ઙ્ગીનં, સ્વીનં-ઙ્ગીણું કરવું

સ્તિજ્ઞઙ, સ્તિજ્ઞઙ ક્ષીયતે—ક્ષીણ થાય છે-ઙ્ગીણું જાય છે.

ષ્ક-સ્કયોઃ નામ્નિ ॥૮૨૧૪॥

વિશેષ નામમાં આવેલા ષ્ક અને સ્કને અદલે જનું ઉચ્ચારણ કરવું

ષ્ક—પોક્ષરં—પુષ્કરમ્—પોખર—તળાવ

પોક્ષરિણી—પુષ્કરિણી—પોખરણી, વાવડી, જેમાં કમળો ઉગતાં હોય.
એવો જલાશય—કમલિની

નિક્ષં—નિષ્કમ્—પ્રાચીન કાળે ચાલતો સોનાનો સિક્કો અથવા સોનું

સ્ક—સંધો—સ્કન્ધઃ—ખાંધ

સંધાવારો—સ્કન્ધાવારઃ—સેનાનો પડાવ

અવક્ષંદો—અવસ્કન્દઃ—ઘાડ પાડતી

નીચેના શબ્દો વિશેષ નામરૂપ નથી તેથી તેમાં જનું ઉચ્ચારણ ન થાય.

દુક્કરં—દુષ્કરમ્—દુષ્કર

નિક્ષંપં—નિષ્કમ્પમ્—નિષ્કંપ

નિક્ષઓ—નિષ્કયઃ—ક્રીમત

નમોક્કારો—તમસ્કારઃ—નમસ્કાર

સક્કયં—સંસ્કૃતમ્—સંસ્કૃત

સક્કારો—સંસ્કારઃ—સંસ્કાર

તક્કરો—તસ્કરઃ—તરકર—ઠાકર, ચેર.

શુષ્ક-સ્કન્દે વા ॥૮૨૧૫॥

શુષ્ક અને સ્કન્દ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું એટલે ષ્ક અને સ્ક નું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સુક્ષં, સુક્—શુષ્કમ્—સુખું અથવા સુકું—કપડું મૂકવડું કે કપડા સૂચના.
સંદો, કંદો—સ્કન્દઃ—શંકરનો પુત્ર કાર્તિકેય.

ક્ષ્વેટકાદૌ ॥૮૨૧૬॥

ક્ષ્વેટક વગેરે શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનનું જ ઉચ્ચારણ કરવું.

સ્વેડઓ—ક્ષ્વેટકઃ—વિષ—ઝેર

લોહઓ—ક્ષ્વેટકઃ—નખથી ચામડીનું દબાવું.

લોહઓ-સ્ફોટક:-ફેલ્ડો, ફેડો

લેહઓ-સ્ફોટક:-નાશ કર્તા, નાશક-ફેડનાર

લેહિઓ-સ્ફોટક: ,, ,, ,,

સ્થાણો અહરે ॥૮૧૭॥

સ્થાણ શબ્દનો હર-મહાદેવ-અર્થ ન હોય ત્યારે તેના સંયુક્ત વ્યંજનનું
 જ ઉચ્ચારણ કરવું.

સ્થાણ-સ્થાણ:-ઝાડનું સ્થિર રહેલું ડુંડું

નીચેના સ્થાણ શબ્દનો ‘મહાદેવ’ અર્થ છે તેથી તેમાં જ ન બોલાય.

ધાણુનો રહા-સ્થાણો: રેહા-મહાદેવના કપાળમાં રહેલી રેખા-ચંદ્રરેખા.

સ્તમ્ભે સ્તઃ વા ॥૮૧૮॥

સ્તમ્ભ નામના કે ધાતુના સ્તનું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સંભો, ધંભો-સ્તમ્ભ:લાકડા વગેરેના ખંભો કે થંભો-થંભ-થંભો.

થ-ઠો અસ્પન્દે ॥૮૧૯॥

સ્તમ્ભ નામનો કે ધાતુનો ‘નિશ્ચલતા-ખિલકુલ રપદ વગરનું-હલનચલન
 વગરનું’-અર્થ હોય ત્યારે સ્ત નાં થ અને ઠ એમ બે ઉચ્ચારણો વારાફરતી કરવાં-

થંભો, ઠંભો-સ્તમ્ભ:-થંભી જવું ખિલકુલ નિશ્ચળ થવું કે રહેવું

થંભિજ્ઞ, ઠંભિજ્ઞ-સ્તમ્ભતે-થંભી જાય છે-હલનચલન વગરનું અને છે.

સ્ત્તે ગઃ વા ॥૮૨૦॥

સ્ત્ત શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સ્ત્તો-સ્ત્ત:-રંગેલો-રંગેલો

સ્ત્તો-સ્ત્ત:-રંગેલો-રંગેલો

શુલ્કે જ્ઞો વા ॥૮૨૧॥

શુલ્ક ના લકનું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સુંગ, સુક્ક-શુલ્કમૂ-ચુંગી-દાણ-મકાત અથવા મૂલ્ય, કીમત, સરખાવો-

ચુંગીધરનો ‘ચુંગી’ શબ્દ.

કૃત્તિ-ચત્વરે ચઃ ॥૮૨૧૨॥

કૃત્તિ તથા ચત્વર શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું ચ ઉચ્ચારણ કરવું.

કિચ્ચી-કૃત્તિ:-કૃત્તિ-ચામડું. કૃતિવાસા:-ચામડાનું વસ્ત્ર પહેરનાર-
મહાદેવ

ચત્વરં-ચત્વરમ્-ચાચર, ચોક

ત્યઃ અચૈત્યે ॥૮૨૧૩॥

ચૈત્ય સિવાયના બીજા શબ્દના ત્ય ને અદ્દલે ચ બોલવો.

સચ્ચં-સત્યમ્-સાચું

પચ્ચર્ચા-પ્રત્યય:-પ્રત્યય-વિશ્વાસ

ચૈત્ય શબ્દનું ચદત્તે રૂપ થાય, અહીં ત્ય નો ચ ન થાય. ચેદઅં રૂપ પણ થાય છે.

પ્રત્યૂષે પશ્ચ હઃ વા ॥૮૨૧૪॥

પ્રત્યૂષ શબ્દના ત્ય ને અદ્દલે ચ બોલવો અને તે સાથે પ ને અદ્દલે હ વિકલ્પે બોલવો.

પચ્ચૂહો, પચ્ચૂસો-પ્રત્યૂષ:-પ્રાતઃકાળ

ત્વ-ધ્વ-ઘ્વ-ધ્વાં ચ-છ-જ-જ્ઞાઃ ક્વચિત્ ॥૮૨૧૫॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં ત્વ ને અદ્દલે ચ બોલાય છે, ધ્વ ને અદ્દલે છ બોલાય છે, ઘ્વ ને અદ્દલે જ અને ધ્વ ને અદ્દલે જ્ઞ બોલાય છે.

ત્વ-મોચ્ચા-મુક્ત્વા-ભોગવીને અથવા ભોજન કરીને

ળાન્ન-જ્ઞાત્વા-ળાણીને

સોચ્ચા-શ્રુત્વા-સાંભળીને

ધ્વ-ચિચ્છી-ગૃધ્વી-પૃથ્વીનું રાજ્ય

ઘ્વ-વિજ્ઞ-વિદ્વાન્-વિદ્વાન

ધ્વ-બુજ્ઞા-બુદ્ધ્વા-બૂઝીને-ગાણીને

“મોચ્ચા સચાલં ધિર્ચિછ વિજ્ઞં બુજ્ઞા અળન્નયગ્મામી ।

ચદ્ઝળ, તવં કાઠં સંતી પત્તાં સિવં પરમે” ॥

—શ્રીહેમચંદ્રના ગુરુ આ. દેવચંદ્રકૃત શાન્તિનાથચરિત્ર.

[મુત્કવા સકલાં પૃથ્વીં વિદ્વાન્ બુદ્ધ્વા અમન્યકમામી ।
ત્યક્ત્વા, તપઃ કૃત્વા શાન્તિઃ પ્રાપ્તઃ શિવં પરમમ્ ॥]

સમગ્ર પૃથ્વીના રાજ્યને ભોગવીને વિદ્વાન અને અનન્યગામી-માત્ર નિર્વાણપદે
જનારા-એવા શાંતિનાથ ભગવાન પરાયર સમજી-જૂઝીને પૃથ્વીના રાજ્યને તજી
દઈને, તપ કરીને પરમપદરૂપ શિવને પામ્યા.

વૃથિકે શ્રેઃ ઝચુઃ વા ॥૮૧૨૧૬॥

વૃથિક શબ્દના શ્વિ ને બદલે વિકલ્પે ઝચુ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

વિન્ચુઓ, વિંચુઓ, વિન્ચિઓ, વિંચિઓ-જુઓ-—૮૧૧૨૫ તથા ૮૧૧૩૦—

વૃથિકઃ વીંછી, હિંદી વીંઝુ કે વીંઝુ.

છઃ અક્ષ્યાદૌ ॥૮૧૨૧૭॥

અક્ષિ વગેરે શબ્દના છ ને બદલે છ બોલવો, છ ન બોલવો.

અન્ચિ-અક્ષિ-આંખ

ઝચુ-ફલુઃ-શેલડી કે શેરડી

લચ્છી-લક્ષ્મીઃ-લક્ષ્મી-જાણ

કચ્છો-કક્ષઃ-કાખ-હાથનું મૂળ

છીઅં-શુભ-છીંક

છીરં-ક્ષીરમ્-દૂધ

સચ્ચિ-સદક્ષઃ-સમાન, તેના જેવો

વચ્છો-વૃક્ષઃ-વૃક્ષ-ઝાડ

મન્ચિઆ-મક્ષિકા-મદિકા-માખી

છેત્તં-ક્ષેત્રમ્-ખેતર

ઝુહા-કુષ્ઠ કે કુષ્ઠા-ભૂખ

વચ્છાં-વક્ષઃ-કુસળ, હોશિયાર

કુચ્છી-કુક્ષિઃ-કુક્ષિ-દૂધ-‘ત્રિશલા માતાની કૂખે મહાવીર જન્મ્યા’.

વચ્છં-વક્ષઃ-છાતી

કુળ્ળો-કુળ્ળઃ-ચૂરો કરી નાખેલો-ખુબ વાપરેલો

કચ્છા-કક્ષા-હાથીની જૂલને બાંધવાનું દોરડું અથવા કંદોરો

છારો-ક્ષારઃ-ખારો, ભરમ, ખાર-માત્સર્ય

કુચ્છેઅયં-કૌલેયકમ્-કેડે બાંધેલ તરવાર વગેરે
 કુરો-કુરઃ-છરો, હામનૌ અસ્ત્રો, પશુનો નખ, આણ
 ઉચ્છા-ઉક્ષન્-ઉક્ષા-બળદ, સાંદ
 હયં-હતમ્-ધા, ક્ષત
 સારિચ્છં-સાદૃશ્યમ્-સરખાપણું

બહુલાંને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં હ ન હોવા છતાં સંયુક્ત વ્યંજનનો છ થઈ ગયેલ છે.

હૃદયં-સ્થગિતમ્-જાયેલું, ઢોકિયું

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ઇદુ શબ્દનું ઇક્ષૂ, ક્ષીરનું ક્ષીર અને સાદૃશ્યનું સારિક્ષ રૂપ બની જાય છે અર્થાત્ આ પ્રયોગોમાં જ પણુ બોલાય છે.

ક્ષમાયાં કૌ ॥૮૧૨૧॥

જ્યારે ક્ષમા શબ્દનો 'પૃથ્વી' અર્થ હોય ત્યારે તેના ક નો છ બોલાય છે.

હમા-ક્ષમા-પૃથ્વી

હમા-ક્ષ્મા પૃથ્વી

ક્ષમા અને ક્ષ્મા એ બંને શબ્દો સરખા હોવાથી 'પૃથ્વી' અર્થવાળા ક્ષમા શબ્દને પણ આ નિયમ લાગે છે. જ્યાં ક્ષમા કે ક્ષ્માનો અર્થ 'પૃથ્વી' ન હોય ત્યાં આ નિયમ લાગતો નથી.

હમા-ક્ષમા-સદન કરવું, ક્ષમા રાખવી.

ઋક્ષે વા ॥૮૧૨૧૯॥

ઋક્ષ શબ્દના ક ને બદલે છ વિકલ્પે બોલવો.

રિચ્છં, રિક્ષં-ઋક્ષમ્-નક્ષત્ર

રિચ્છો, રિક્ષો-ઋક્ષઃ-રીંછ

ક્ષિપ્ત શબ્દને બદલે પ્રાકૃતમાં કૂડ શબ્દ વપરાય છે. તેની સિદ્ધિ ॥૮૧૨૧૨૭॥ સૂત્ર દ્વારા સમજી લેવી. તેથી ક્ષિપ્ત ના ક નો છ કરવાની જરૂર નથી.

ક્ષણઃ ઉત્સવે ॥૮૧૨૧૨૦॥

'ઉત્સવ' અર્થવાળા ક્ષણ શબ્દના ક નો છ બોલવો.

છળો-ક્ષણ:-ઉત્સવ મરાઠી-સળ

‘ક્ષણ’ શબ્દના ક્ષ માં ક અને ષ એ એ વર્ણો લગેલા છે તેમાંથી ॥૮૧૨.૭૭॥ યમ દ્વારા કનો લોપ કરી દૃઢ્યે તો ષળ થાય અને પછી તે ઉપરથી સળ મરાઠી રૂપ સાધી શકાય.

ક્ષણ એટલે ‘સમય’ અર્થ હોય ત્યારે સળો પ્રયોગ કરવો. પણ છળો પ્રયોગ કરવો.

હ્રસ્વાત્ થ્ય-શ્ચ-ત્સ-પ્સામ્ અનિશ્ચલે ॥૮૧૨.૨૧॥

હ્રસ્વ સ્વર પછી તરત જ આવેલા થ્ય, શ્ચ, ત્સ અને પ્સ ને બદલે છ કરવો, માત્ર એક ‘નિશ્ચલ’ શબ્દમાં આ નિયમ ન લાગે.

થ્ય—પચ્છં—પશ્યમ્—પથ એટલે રસ્તો. જે વસ્તુ રસ્તામાં અથવા

છવનના રસ્તામાં હિતકારી હોય તે પથ્ય—હિતકારી

ન્શ્વ—પન્નિહમં—પશ્ચિમમ્—પશ્ચિમ દિશા, પશ્ચિમ દિશાનું, પાશ્ચાત્ય

ત્સ—ઉચ્છાહો—ઉત્સાહ:-ઉત્સાહ, ઉદ્વેગમાં દૃઢ સામર્થ્ય

પ્સ—અચ્છરા—અપ્સરા:-અપ્સરા-છંદ્રની સમામાં નાચનારી દેવી

નિશ્ચલ ને બદલે તો નિશ્ચલો પ્રયોગ થાય પણ નિશ્ચલો ન થાય.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં થ્ય ને બદલને ન્શ્વ પણ વપરાય છે.

તન્વં-તથ્યમ્-તથ્ય, તથાપ્રકારનું-સાચું

સામર્થ્ય-ઉત્સુક-ઉત્સવે વા ॥૮૧૨.૨૨॥

સામર્થ્ય, ઉત્સુક અને ઉત્સવ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનું છ ઉચ્ચારણ હપે કરવું.

સામચ્છં, સામત્વં-સામર્થ્યમ્-સામર્થ્ય-શક્તિ

ઉચ્છુઓ, ઊસુઓ-ઉત્સુક:-ઉત્સુક

ઉચ્છુઓ, ઊસુઓ-ઉત્સવ:-ઓચ્છવ

સ્પૃહાયામ્ ॥૮૧૨.૨૩॥

સ્પૃહા શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો છ બોલવો.

છિહા-સ્પૃહા-સ્પૃહા-આકાંક્ષા

આ સૂત્રદ્વારા સ્પૃહાના સ્પૃનો 'છ' કરવાનું કહેલ હોવાથી ટારાપત્ર સૂત્રના વિધાન દ્વારા સ્પૃહાના સ્પૃનો ક ન થાય.

અહુલ અધિકારને લીધે નિસ્પૃહ? શબ્દનું નિષ્પિહો રૂપ થાય છે અર્થાત્ આ પ્રયોગમાં સ્પૃનો છ થતો નથી.

ઘ-ઘ્ય-ઘ્યૌ જઃ ॥૮૧૨૨૪॥

ઘ, ઘ્ય અને ઘ્યૌ ને બદલે જ બોલાય છે.

ઘ—મઙ્ગ—મઘમ્—મદ્—ગાંડપણુ—પેદા કરનારું—મઘ

સઙ્ગા—સઘા—બેસવાનું સ્થાન

અવઙ્ગ—અવઘમ્—પાપ—નહીં બોલવા યોગ્ય

વેઙ્ગો—વૈઘઃ—વૈઘ

જુઘ્—જુઘિતિઃ—પ્રકાશ

જોઘો—ઘોતઃ ,

ઘ્ય—જઙ્ગો—જઘ્યઃ—ગિતવા યોગ્ય

સેઙ્ગા—શઘ્યા—સેઙ્ગ—પથારી

ઘ્યૌ—મઙ્ગા—માર્યા—ભારત્મ—સ્ત્રી

કઙ્ગ—કાર્યમ્—કાઙ્ગ—કામ

વઙ્ગ—વર્યમ્—ઉત્તમ

પઙ્ગાઘો—પર્યાયઃ—પર્યાય—વારો, પરિણામ

પઙ્ગલ્લ—પર્યાન્તમ્—પૂરતું

મઙ્ગાયા—મર્યાદા—મર્યાદા

માર્યા શબ્દનું મારિઆ એવું પણ ઉચ્ચારણ થાય છે. જુઓ, ॥૮૧૨૧૦૭॥

અભિમન્યૌ જ-ઙ્ગૌ વા ॥૮૧૨૨૫॥

અભિમન્યુ શબ્દના ન્ય નું જ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે થાય છે તથા જ ઉચ્ચારણ પણ વિકલ્પે થાય છે.

૧. નિરુ+સ્પૃહઃ દ્વારા નિષ્પિહો રૂપ આ પ્રમાણે સાધી શકાય—નિરુ+સ્પૃહઃ—
આ શબ્દમાં રૂ નો લોપ કરવો, પછી મ્નો લોપ કરવો, પછી વૃના ક્નો ઇ કરવો.
અને પને બેવડો કરવો—નિરુ+સ્પૃહઃ—નિવૃહો—નિષિહો નિષ્પિહો.

અહિમજ્ઞ, અહિમજ્ઞ, અહિમન્નૂ-અભિમન્નુઃ-અભિમન્નુ-ભીમનો પુત્ર
આ વિધાન એકતા મન્નુ શબ્દને ન લાગે એથી મન્નુઃતું મન્નૂ ઉચ્ચારણુ
જ થાય. પણ મજ્ઞ કે મન્નૂ ઉચ્ચારણુ ન થાય.
મન્નૂ એટલે યત્ન, ક્રોધ, દીનતા.

સાધ્વસ-ધ્ય-હ્યાં જ્ઞઃ ॥૮૧૨૨૬॥

સાધ્વસ શબ્દના ધ્વતું જ્ઞ ઉચ્ચારણુ કરવું તથા ધ્ય અને હ્ય તું પણ જ્ઞ
ઉચ્ચારણુ કરવું.

સજ્ઞમં-સાધ્વસમ્-૬૨-ખીક

ધ્ય-વજ્ઞાન-વધ્યતે-અઝાય છે-પંધાય છે

જ્ઞાન-ધ્યાનમ્-ધ્યાન

વજ્ઞાઓ-ઉપાધ્યાયઃ-ઉપાધ્યાય-જ્ઞાપનારો-ઓઝો

સજ્ઞાઓ-સ્વાધ્યાયઃ-સ્વાધ્યાય

સજ્ઞ-સાધ્યમ્-સાધ્ય

વિજ્ઞો-વિન્ધ્યઃ-વિધ્યાયળ નામનો પર્વત

હ્ય-સજ્ઞો-સઘઃ-સહ્ય-સહન કરી શકાય તેવો અથવા સહ્ય નામનો
પર્વત-સહ્યાદિ

મજ્ઞ-મહ્યમ્-મારે માટે

ગુજ્ઞ-ગુહ્યમ્-ગૂંજુ-ગજ્ઞ-ખીરસું, ગુહ્ય-રહસ્યરૂપ-ગુપ્ત

જ્ઞાન-નહ્યતિ-નાજે છે-બાધે છે.

ધ્વજે વા ॥૮૧૨૨૭॥

ધ્વજ શબ્દના ધ્વ તું જ્ઞ ઉચ્ચારણુ વિકલ્પે કરવું

જ્ઞાઓ, ધ્વઓ-ધ્વજઃ-ધ્વજ-ધ્વજ

ઇન્ધૌ જ્ઞા ॥૮૧૨૨૮॥

ઇન્ધુ ધાતુના ન્ધ તે બદલે જ્ઞા ઉચ્ચારણુ કરવું

સમ્+ઇન્ધ્=સમિન્ધાઃ-સમિન્ધે-સારી રીતે તેજસ્વી થાય છે-ચળકે છે.

વિ+ઇન્ધ્=વિજ્ઞાઃ-વિન્ધે-વિશેષ તેજસ્વી થાય છે-વિશેષ ચળકે છે.

હેમ-૮

વૃત્ત-પ્રવૃત્ત-મૃત્તિકા-પત્તન-કદર્થિતે ટઃ ॥૮૧૨૧॥

વૃત્ત, પ્રવૃત્ત, મૃત્તિકા, પત્તન અને કદર્થિત એ બધા શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે એટલે ત્ત ને બદલે તથા ર્થ ને બદલે ટ બોલવો.

વટ્ટો-વૃત્તઃ-વાટો-ગોળાકાર

પયટ્ટો-પ્રવૃત્તઃ-પ્રવૃત્ત-પ્રવર્તેલો. પ્રવૃત્ત માંના પ્રને આ નિયમ ન લાગે

વૃત્ત શબ્દ લેવાથી પ્રવૃત્ત શબ્દ આવી જાય છે છતાં પ્રવૃત્ત શબ્દ મૂકીને આચાર્ય જણાવે છે કે નિવૃત્ત, સંવૃત્ત, પરાવૃત્ત વગેરે છેડે વૃત્ત શબ્દવાળા ખીજા શબ્દોને આ નિયમ ન લાગે

મટ્ટિઆ-મૃત્તિકા-માટી

પટ્ટન-પત્તનમ્-પાટણુ-નગર

કયટ્ટિઓ-કદર્થિતઃ-કદર્થના પામેલો

ર્તસ્ય અધૂર્તાદૌ ॥૮૧૨૩॥

ધૂર્ત વગેરે શબ્દોને છોડી દઈને બાકીના શબ્દોના ર્તને બદલે ટ બોલવો.

કેવટ્ટો-કૈવર્તઃ-કે-પાણીમાં વર્ત-વર્તનારો-રહેનારો-વધારે સમય પાણીમાં રહેનારો-ધીર, માછીમાર, અથવા નાવ એનારો-હાંકનારો-કેવટ્ટિયો

વટ્ટો-વર્તિઃ-અત્તી, વાટ-દીવાની વાટ

જટ્ટો-જર્તઃ-, એક દેશનું નામ, તે દેશનો નિવાસી-જાટ નામની એક જાત પવટ્ટ-પ્રવર્તેતે- પ્રવર્તે છે

વટ્ટુલ-વર્તુલમ્-વાટણું, ગોળ, વૃત્તાકાર

રાયવટ્ટય-રાજવાર્તકમ્-રાજસંબંધી વાતો તથા ધરેણામાં વપરાતો વિશેષ પ્રકારનો પથ્થર-વિરાટજો રાજપટ્ટો રાજવર્તઃ (રાજાવર્તઃ)-હે. અભિ. કા.

૪ સળંગ શ્લો. ૧૦૬૬ (સ્ત્રીઓ રાજવરતની માળા પહેરે છે.)

નટ્ટ-નર્તકી-નર્તકી, નૃત્ય કરનારી

સંવટ્ટિઅં-સંવર્તિતમ્-એકત્રિત, સંવર્તયુક્ત

ધૂર્ત વગેરે જે જે શબ્દો આ નીચે બતાવેલા છે તેમના ર્તનો ટ ન થાય, તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે—

ધુત્તો-ધૂર્તઃ-ધૂર્ત-ધુતારો-ધુઅ્યો

કિત્તી-કીર્તિઃ-કીર્તિ

વત્તા-વાર્તા-જેમાં કોઈનું વૃત્ત-શ્વપનકથા-આવે તે વાર્તા, કથા

આવત્તર્ણ-આવર્તનમ્-ચક્રાકાર અમણ

નિવત્તજં-નિવર્તનમ્-નિવૃત્તિ, જ્યાં પ્રવૃત્તિ અંધ થાય તે રિયતિ અથવા
પાછ વળવું

પ્રવત્તજં-પ્રવર્તનમ્-પ્રવર્તન-પ્રવર્તવું

સંવત્તજં-સંવર્તનમ્-જ્યાં અનેક માર્ગ મળતા હોય તે સ્થાન

આવત્તઓ-આવર્તકઃ-ચક્રાકાર અમણ કરનાર

નિવત્તઓ-નિવર્તકઃ-પાછ આવનાર, લોટનાર

નિવ્વત્તઓ-નિર્વર્તકઃ-ખનાવનાર

પવત્તઓ-પ્રવર્તકઃ-પ્રવૃત્તિ કરનાર

સંવત્તઓ-સંવર્તકઃ-વડવાનલ તથા અળદેવનું હળ-સંવર્તક

વત્તિઓ-વર્તિકા-અતી, સળી, કલમ

વત્તિઓ-વર્તિકઃ-વાર્તા કહેનાર-કથાકાર

કત્તિઓ-કાર્તિકઃ-કાર્તિક માસ

ઉક્તિઓ-ઉત્કર્તિતઃ-કપાયેલો, છેદાયેલો

કત્તરી-કર્તરી-કાર

મુત્તી-મૂર્તિ-મૂર્તિ

મુત્તો-મૂતઃ-મૂર્ત, પ્રગટ-ગમે તે કોઈ ઇન્દ્રિય દ્વારા જણાય તે

મુદ્દુત્તો મુદ્દતઃ-મુદ્દર્ત

વાર્તા શબ્દને ઉપરના શબ્દોમાં ગણાયેલ છે એટલે તેનું વર્તા રૂપ થાય છે

અહુલના અધિકારને લીધે વદ્યા રૂપ પણ થાય છે.

વૃન્તે ણ્ઠઃ ॥૮૧૨૩૧॥

વૃન્ત શબ્દના ન્તને બદલે ણ્ઠ બોલવો.

વેણ્ઠ-વૃન્તમ્-ખીંટ-ડીંટિયું-જેની નીચે ફળ લટકી રહે તે ખીંટ

તાલવેણ્ઠ-તાલવૃન્તમ્-તાડના પાંદડાનો અનેલો પંખો.

વેંટના એ આટે જુઓ ॥૮૧૧૧૩૯॥

ઠઃ અસ્થિ-વિસંસ્થુલે ॥૮૧૨૩૨॥

અસ્થિ શબ્દના અને વિસંસ્થુલ શબ્દના સ્થને સ્થાને ઠ બોલવો.

અઠ્ઠી-અસ્થિ-અસ્થિ-હાડકું પ્રાકૃત ભાષામાં અઠ્ઠિ-અસ્થિ-શબ્દ

સ્ત્રીલિંગી પણ છે.

વિસંઠુલં-વિસંસ્થુલમ્-અવ્યવસ્થિત.

સ્ત્યાન-ચતુર્થ-અર્થે વા ॥૮૧૨૩૩॥

સ્ત્યાન, ચતુર્થ અને અર્થ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો વિકલ્પે ઠ બોલવો.

ટીળ, થીળ-સ્ત્યાનમ્-થીળું-તપી ગમેલું

ચટ્ટો, ચટ્ટા-ચતુર્થ-ચોથો

અટ્ટો-અર્થ-પ્રયોજન-અર્થ 'માટે' 'વાસ્તે' અર્થના સૂચક અહીં લેવો.

તેથી 'વન' અર્થના બોધક 'અર્થ' શબ્દને આ નિયમ ન લાગે, તેથી જ

અત્યો-અથ:- વન-દોહત.

ષ્ટસ્ય અનુષ્ટ-ઇષ્ટા-સંદષ્ટે ॥૮૧૨૩૪॥

રષ્ટ, ઇષ્ટા અને સંદષ્ટ શબ્દોને છોડીને બીજા શબ્દોના ષ્ટને અફલે ઠ બોલવો.

લટ્ટી-ચષ્ટિ:-લાટી-લાટી

મુટ્ટી-મુષ્ટિ:-મૂટી, મૂંડ

દિટ્ટી-દષ્ટિ:-દણિ-તજર

સિટ્ટી-સૃષ્ટિ:-સર્જન, સર્જન કરાવેલ સ્રષ્ટિ-પૃથ્વી

સિટ્ટી-શિષ્ટિ:-શાસન-શીખામણ

પુટ્ટો-પુષ્ટ:-પુષ્ટ, પોષિતો

કટ્ટ-કષ્ટમ્-કષ્ટ-કાટું, કુઝ

મુરટ્ટા-મુરાટ્ટા:-દેશનું નામ છે-'સોરઠ દેશ સોહામણી'

ઈટ્ટો-ઈષ્ટ:-પ્રિય-“આત્મજીને ભોજન ઇષ્ટ છે”

અગિટ્ટ-અનિષ્ટમ્-અનિષ્ટ.

નાચેના શબ્દોમાં ઠ બોલાતો નથી :

રટ્ટો-રષ્ટ:-રંટ

ઈટ્ટા-ઈષ્ટા-ઈંટ.

ઈટ્ટાચુળં વ-ઈષ્ટાવૃર્ણસિદ્ધ- ઇંટના ચૂર્ણની-શૂકાની-જેમ

સંદટ્ટો-સંદષ્ટ:-સારી રીતે દંશ-ડંખ-પામેદો

આ ત્રણ શબ્દો વર્જીલા છે તેથી તેમાં આ નિયમ ન લાગે.

ગર્તે ડઃ ॥૮૧૨૩૫॥

ગર્ત શબ્દના ત્તેનો ઢ બોલવો.

ગઠો-ગર્ત:-ખાડો, ગદો.

ગઠ્ઠા-ગર્તા-ખાડ, હિંદી ગઢા

સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે પ્રાકૃતમાં ગર્ત શબ્દ સ્ત્રીત્રિંગી પળુ છે.

સંમર્દ-વિતર્દિ-વિચ્છર્દ-ચ્છર્દિ-કર્પર્દ-મર્દિતે ર્દસ્ય ॥૮૧૩૬॥

સંમર્દ, વિતર્દિ, વિચ્છર્દ, ચ્છર્દિ (ચ્છર્દિ નામ તથા હર્દ ધાતુ), કર્પર્દ અને મર્દિત શબ્દોના ર્દ ને અર્થે હે ઓગ્રવો.

સંમહો સંમર્દ:-સંમર્દ, ભીંસ, સાકર, છાતીએ છાતી લિંસાય એવી ભીડ
વિઅહ્લી-વિતર્દિ:-ગેમાં લાકડાં જડેલાં છે એવી ચાર ખૂણાવાળી જમીન
અથવા ચાર ખૂણાવાળો ઓટલો

વિચ્છહો-વિચ્છર્દ:-વમન-ઊંડાટી

હહ્હો-હર્દિ:- „ „

હહ્હિઓ-હર્દિત:-છાંડેલો-છાંડેલો

હહ્હ-હર્દયતિ:-છાંડે છે, છાંડે છે. ખાતાં ખાતાં છાંડવું-પહતું મેલવું.

આ હહ્હ ૩૫ હહ્હ-હર્દ ધાતુનું છે.

કવહ્હો-કર્પર્દ:-કોડો

કવહ્હિઓ-કર્પર્દિકા-કોડી, કવડી, કાવડિયું

મહ્હિઓ-મર્દિત:-મર્દિત, મસળેલો અથવા મરડેલો

સંમહ્હિઓ-સંમર્દિત:-મસળેલો-મર્દન કરેલો, યોગી નાખેલ.

ગર્દમે વા ॥૮૧૩૭॥

ગર્દમ શબ્દના ર્દ ને અર્થે હે વિકલ્પે ઓગ્રવો.

મહ્હહો, મહ્હમો-ગર્દમ:-ગર્વેડો, ગહો, મરાડી માઢવ.

કન્દરિકા-મિન્દિપાલે ણ્ડ; ॥૮૧૩૮॥

કન્દરિકા અને મિન્દિપાલ શબ્દના સંયુક્ત ન્દ ને અર્થે ણ્ડ ઓગ્રવો.

વળ્ડલિઆ-કન્દરિકા-કંદરા, યુદ્ધ

મિણ્ડિવાલો-મિન્દિપાલ:-ગોદ્ધ

સ્તબ્ધે ઠ-ઠૌ ॥૮૧૩૯॥

સ્તબ્ધ શબ્દના સ્ત ને અર્થે ઠ ઓગ્રવો તથા બ્ધ ને અર્થે ઠ ઓગ્રવો.

ઠઠ્ઠો-સ્તબ્ધ:-નિશ્ચલ બિભેલો, હિંદી ઠાઠો “સૂરદાસ દ્વારે ઠાઠો આંધરો
મિસ્ટારી” આશ્રમમજનાવલિ પૃ. ૮૨ હિંદુસ્તાની મજન.

દગ્ધ-વિદગ્ધ-વૃદ્ધિ-વૃદ્ધે ઢઃ ॥૮૧૨૪૦॥

દગ્ધ, વિદગ્ધ, વૃદ્ધિ અને વૃદ્ધ શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનને અદ્વલે ઢ બોલવે.

દહ્મો-દગ્ધઃ-દાદો, બળેલો

વિઅહ્મો-વિદગ્ધઃ-વિશેષ બળેલો-પાકેલો અથવા વિદ્યા દ્વારા પાકેલો-ચતુર

લુહ્મો-વૃદ્ધિઃ-વધારો, વૃદ્ધિ, વધી-“ખારનો બે વદિ આવી એક”

લુહ્મો-વૃદ્ધઃ-ખૂટો, ઉંમર વગેરેથી વધેલો વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ વગેરે.

અહુત્તને લીધે વૃદ્ધ શબ્દનું કોઈ પ્રયોગમાં વિદ્ધ ઉચ્ચારણ પણ થાય છે.

વિદ્ધકર્ત્ત્વિનિરુપિત્ત્વ-વૃદ્ધકર્ત્ત્વિનિરુપિત્ત્વ-વૃદ્ધ કંવેઓએ-પ્રાચીન કર્ત્ત્વેઓએ-

નિરૂપેતું.

અદ્ધા-ઋદ્ધિ-મૂર્ધ-અર્ધે અન્તે વા ॥૮૧૨૪૧॥

અદ્ધા, ઋદ્ધિ, મૂર્ધન અને અર્ધ શબ્દમાં અંતે રહેલા સંયુક્ત વ્યંજનરૂપ ઢ કે ઘ ને અદ્વલે ઢ તું ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

સદ્ધા, સદ્ધા-અદ્ધા-અદ્ધા-શરધા

દહ્મો, દહ્મો-ઋદ્ધિઃ-રૂપ-સંપત્તિ-રૂઢીઆણું

રિહ્મો, રિહ્મો-ઋદ્ધિઃ

મુંડા-મુંડા-મૂર્ધા-મૂર્ધન-મુંડો-માયું

અર્ધ, અર્ધ-અર્ધમ્-અર્ધુ ઢિંદો-આધા

મ્ન-જ્ઞોઃ ણઃ ॥૮૧૨૪૨॥

મ્નને અને જ્ઞને અદ્વલે ણ બોલવે.

મ્ન—નિષ્ણ—નિમ્નમ્—નેતું, નાનું—નીચું

વજ્રુણો—પ્રયુમ્નઃ—કામદેવ, પ્રહુમ્ન-શ્રીકૃષ્ણના પુત્રનું વિશેષ નામ.

જ્ઞ—જ્ઞાણ—જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન

સણ્ણા—સંજ્ઞા—સાત-સંજ્ઞા-‘સનાભાઈ’ ‘સનિયો’

પણ્ણા—પ્રજ્ઞા—પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ-‘પનાસાત’ ‘પાનાચંદ’

વિણ્ણાણ—વિજ્ઞાનમ્—વિજ્ઞાન—વિશેષ જ્ઞાન—નવી નવી શોધોબોધોનું જ્ઞાન

પચ્ચાશત્-પચ્ચદશ-દત્તે ॥૮૧૨૪૩॥

પચ્ચાશત્, પચ્ચદશ અને દત્ત શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે જ બોલવો.

પણ્ણાસા-પચ્ચાશત્-પચ્ચાસ, પંચાસ, મરાઠી-પન્નાસ

પણ્ણરહ-પચ્ચદશ-પન્નર-પંદર હિંદી પનરહ મરાઠી પનરા

દિળ્ળ-રત્તમ્-દીધેલુ-હિંદી દીના, દીનિ-“હોને ન દીનિ ઉચારી”

ઉચારી-ઉચાડી-નાગી, ન થવા દીનિ-દીધી. (આશ્રમલજ્ઞનાવલી,
૫. ૮૩. હિંદી લખે ૨૫.)

મન્યૌ ન્તઃ વા ॥૮૧૨૪૪॥

મન્યુ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનને બદલે ન્ત વિકલ્પે બોલવો.

મંતૃ, મન્તૃ, મન્ત-મન્યુઃ-અપરાધ.

સ્તસ્ય થઃ અસમસ્ત-સ્તમ્બે ॥૮૧૨૪૫॥

સ્ત ને બદલે થ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

હૃત્થો-હસ્તઃ-હાય, હાથો, હથોડો, હથોડી, હથિયા, હથોટી,

હિંદી હથિયાના-હાયમાં લેવું

થુર્દ-સ્તુતિઃ-થોય-સ્તુતિ-જૈનપરંપરામાં ‘થોય’ શબ્દ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે

થોત્ત-સ્તોત્રમ્-સ્તોત્ર

થોઝ-સ્તોકમ્-સ્તોક-થોડું. ‘થોક’, ‘થોકેથોક’, ‘થોકો’ આ શબ્દો

સમૂહને પણ સચવે છે

પત્થરો-પ્રસ્તરઃ-પત્થર

અત્થિ-અસ્તિ-છે

સત્થિ-સ્વસ્તિ-કલ્યાણુ. સુ+અસ્તિ-સાડું છે

આ નિયમ સમસ્ત અને સ્તમ્બ શબ્દને લાગતો નથી.

સમનો-સમસ્તઃ-સામટું-અધું

તંબો-સ્તમ્બઃ-ડાંગ વગરનું વ્રદા અથવા ધાન્યનો યુન્હો-કુંડો.

સ્તવે વા ॥૮૧૨૪૬॥

સ્તવ શબ્દના સ્ત ને બદલે થ વિકલ્પે બોલવો.

થવો, તવો-સ્તવઃ-સ્તવન, સ્તુતિ

પર્ગસ્તે થ ટૌ ॥૮૨।૪૭॥

પર્ગસ્ત શબ્દના સ્ત ને અદલે થ યોડવો. તથા ટ પણ યોડવો.

પલ્લયો, પલ્લયો—પર્ગસ્ત: પલટો—પાલટો—ફેરકાર ‘પલાંડો—પલોંડો’
‘દવાપાલટો’ ‘પાણીપાલટો’

વા ઉત્સાહે થો હશ્ચ રઃ ॥૮૨।૪૮॥

ઉત્સાહ શબ્દના હસ નું થ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું અને થ ચ્ચારણ સાથે જ
ઉત્સાહ શબ્દના હ નું ર ઉચ્ચારણ કરવું.

ઉત્થારો, ઉઠાહો—ઉત્સાહ:—ઉત્સાહ—ઉત્—ઉંચી જાતની, સાહ—સહનશક્તિ
—કઠણ પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે પણ ઉંચી જાતની સહનશક્તિ.

આશ્લિષ્ટે લ-ધૌ ॥૮૨।૪૯॥

આશ્લિષ્ટ શબ્દના શ્ ને અદલે લ યોડવો. તથા સાથે જ ષ્ટ ને અદલે ધ યોડવો.

આલિદ્ધો—આશ્લિષ્ટ:—આશ્લેષ કરેલો—બેટેલો—ચોટેલો

ચિહ્ને ન્થઃ વા ॥૮૨।૫૦॥

ચિહ્ન શબ્દના હ ને અદલે વિકલ્પે ન્થ યોડવો.

ચિન્થં, ચિન્હં, ર્ન્થં, ર્ન્થં—ચિહ્નમ્—ચિહ્ન—નિશાન, લક્ષણ. ચીંધવું, ચેનચાળા.

મસ્મ-આત્મનઃ પઃ વા ॥૮૨।૫૧॥

મસ્મન્ અને આત્મન્ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો પ વિકલ્પે યોડવો.

મળ્પો, મસ્મો—મસ્મન્—ભાપ, આફ, ભરમ.

અપ્પા, અત્તા—આત્મા—આપ, આપા, આપણ, પોતે, આત્મા ‘આતાભાઈ’

અપ્પાળો, અત્તાળો—આત્માનઃ—આત્માએ, આપણે

હમ-ક્રમોઃ ॥૮૨।૫૨॥

હમ અને ક્રમ ને અદલે પ યોડવો.

કુંપલં—કુહમલમ્—કુંપળ, કળી

રુપ્પિળી—રુક્મિળી—રુદ્ધમણી, રુદ્ધમણી—રુપ્પીજાઈ વિશેષ નામ

રુપ્પી—રુક્મિન્—સોનાવાળું કે ચાંદીવાળું

રુન્મી, રુપ્પી—રુક્મી—રુદ્ધમ—સોનું કે રૂપું—રુક્મિન્—સોનાવાળું કે ચાંદીવાળું

પ્રાકૃતમાં કયાંક રુન્મી શબ્દ પણ વપરાય છે.

ઘ્વ-સ્વયોઃ ફઃ ॥૮૧૨૧૩॥

ઘ્વ અને સ્વ ને અદ્વે ફ ઓત્તાય છે.

ઘ્વ—પુષ્ક—પુષ્વમ્—પુષ્પ

સપ્ક—શષ્વમ્—ધ્રાસ

નિષ્કસો—નિષ્કેષઃ—પીલ્લુ, પીસી નાખવું

નિષ્કાવો—નિષ્કાવઃ—વાલ અથવા ગાંઠ નામનું ધાન્ય

સ્વ—ફંદળ—સ્વન્દનમ્—થોડું થોડું હલવું ચલવું

પાડિષ્કદ્વી—પ્રતિસ્પર્ધિન—પ્રતિસ્પર્ધી—હરીફ

અહુલને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે. અને કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં તો લાગતો પણ નથી.

વિકલ્પે ફ થયો—બુહ્ષ્કર્ફ, બુહ્ષ્વર્ફ—બૃહ્સ્પતિઃ—બૃહસ્પતિ, ગુરુ, હિંદી બીકે

ફ ન થયો—નિષ્વહો—નિષ્વૃહઃ—નિસ્પૃહ—સ્પૃહા વગરનો

નિષ્પુસંગ—નિષ્પુસનમ્—પુરુષત્વનો અભાવ

પરોપર—પરસ્પરમ્—પરસ્પર

મીષ્મે ષ્મઃ ॥૮૧૨૧૪॥

મીષ્મ શબ્દના ષ્મ ને અદ્વે ફ કરવો.

મિષ્કો—મીષ્મઃ—ભીષ્મ, ભયાનક અથવા વિશેષ નામ છે—‘ભીષ્મ પિતામહ’

શ્લેષ્મણિ વા ॥૮૧૨૧૫॥

શ્લેષ્મન્ શબ્દના ષ્મ નો ફ વિકલ્પે ઓલવો.

સંકો, સિલિમ્હો—શ્લેષ્મઃ—શ્લેષ્મન્—શ્લેષ્મ—શ્લેષ્મ—સળેષ્મ

તામ્ર-આમ્રે મ્વઃ ॥૮૧૨૧૬॥

તામ્ર અને આમ્ર શબ્દોના મ્વ ને અદ્વે મ્વ ઓત્તાવો.

તમ્બ—તામ્રમ્—તાંબુ

અમ્બ—આમ્રમ્—આમ્રો

તંબિર અને લંબિર એ એ શબ્દો તો દેશ્ય પ્રાકૃતના છે એટલે તેમાં મ્વ નો મ્વ થયો છે એમ ન સમજવું. જુઓ, દેશીશબ્દસંગ્રહ વર્ગ ૨, ગા. ૦ ૫૬ તથા વર્ગ ૫, ગા. ૦ ૫.

હઃ મઃ વા ॥૮૧૫૭॥

હ ને અદ્દે મ વિકલ્પે ઓલવો.

જિહ્વા, જીહ્વા-જિહ્વા-જીહ્વા, પડજીહ્વા

અવેરતાની ભાષામાં જિહ્વા ને અદ્દે હિજ્વા શબ્દ ઓલાય છે, તે જિહ્વા નું ઊલટું વિચારણુ છે

વા વિહ્વલે વૌ વશ્વ ॥૮૧૫૮॥

વિહ્વલ શબ્દના હ નો મ વિકલ્પે ઓલવો તથા તે સાથે જ આદિના વિ નાં વ ને અદ્દે મ વિકલ્પે ઓલવો એટલે વિ નો મિ વિકલ્પે ઓલવો.

મિન્મલો-મિન્મલો, વિહ્વલો-વિહ્વલઃ-વિહ્વલ-વાંશ્વ-ગભરાયેલો

વા ઝર્વે ॥૮૧૫૯॥

ઝર્વ ના ધ્વ નો મ વિકલ્પે ઓલવો.

ઝર્મ-ઝર્વમ-ઝર્વ-ઝર્વુ

ઝર્મ-ઝર્વમ્-ઝર્વ-ઝર્વુ

કશ્મીરે મ્મો વા ॥૮૧૬૦॥

કશ્મીર શબ્દના ર મ નો મ્મ વિકલ્પે કરવો.

કશ્મીરા | -કશ્મીરાઃ-કાશ્મીર દેશનું નામ છે
કશ્મહારા

દેશવાચી નામ એકવચનમાં નહીં પણ બહુવચનમાં વપરાય છે
ર મી ના ર નો આ થયેલ છે, જુઓ ૮૮૧૧૦૦

ન્મઃ મઃ ॥૮૧૬૧॥

ન્મ ને અદ્દે મ ઓલવો.

જન્મો-જન્મન-જન્મ-જન્મ

વન્મહો-મન્મથઃ-મન્મથ-મનને મથનાર કામદેવ

મન્મર્ણ-મન્મનમ્-મન્મન-મન્મણુ-અનુકરણ શબ્દ

ગ્મઃ વા ॥૮૧૨ાદ૨॥

ગ્મ ને બદલે મ વિકલ્પે બોલવો.

ગુમ્મં, જુગં-યુગ્મમ્-જુમ્મો, જોડી-એકી સંખ્યા

તિમ્મં, તિગ્મં-તિમ્મમ્-તેગ, તેજદાર, તીખું

તરવારની ધાર વિશેષ 'તેજ' હોય છે તેથી 'તરવાર'ને 'તેગ' કહેવાય છે.
'તેગ'બહાદુર' નામ શિખોમાં પ્રચલિત છે.

બ્રહ્મચર્ય-તૂર્ય-સૌન્દર્ય-શૌણ્ડીર્યે યઃ રઃ ॥૮૧૨ાદ૩॥

બ્રહ્મચર્ય, તૂર્ય, સૌન્દર્ય, શૌણ્ડીર્ય એ દરેક શબ્દના ચ' ને બદલે ર બોલવો.

બંમચરં-બ્રહ્મચર્યમ્-બ્રહ્મચર્ય

તૂરં-તૂર્યમ્-તૂર-વાળું

સુન્દરં-સૌન્દર્યમ્-સૌન્દર્ય

સૌંડીરં-શૌણ્ડીર્યમ્-અળ

ધૈર્યે વા ॥૮૧૨ાદ૪॥

ધૈર્ય શબ્દના ચ' નો ર વિકલ્પે બોલવો.

ધીરં-ધિજ્ઞં-ધૈર્ય, ધીરજ

'સૂર્ય' અર્થના વાચક સૂર અને સૂર્ય એમ બે સ્વતંત્ર શબ્દો જ સંસ્કૃત ભાષામાં છે એથી 'સૂર્ય' દ્વારા સૂર શબ્દને લાવવાની જરૂર નથી એટલે સૂર્ય ના ચ' નો ર કરવાની જરૂર નથી.

સૂરો-સૂરઃ-સૂર્ય

સુજ્જો-સૂર્યઃ-સૂરજ

પ્રતઃ પર્યન્તે ॥૮૧૨ાદ૫॥

પર્યન્ત શબ્દનો ચ' જગરે એ કાર (જુઓ ૮૧૧ા૫૮) પછી આવેલો હોય ત્યારે તેનો-ચ' નો-ર બોલવો.

પરંતો-પર્યન્તઃ-સીમા, છેડા પ્રાંત ભાગ, ત્યાં સુધી.

જ્યાં પર્યન્ત નો ચ' એ કાર પછી ન હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

પરંતો-પર્યન્તઃ-પર્યાંત

આશ્રયે ॥૮૧૨૬૬॥

આશ્રય શબ્દનો ચ' ન્યારે ણ કાર (જુઓ ૮૧૧૫૮) પછી આવેલો હોય ત્યારે તેના ચ' ને બદલે ર મોડવો.

અચ્છેર-આશ્રયમ્-અચ્છેરું, આશ્રય, અચરજ

અચ્છરિઅં આ શબ્દનાં ણ કાર પછી ચ' નથી પણ અચ્છ ના અ કાર પછી છે તેથી 'ચ' ને બદલે ર ન થયાં પણ ચ' ને બદલે રિઅ થઈ ગયો. જુઓ નીચેનું ૬૭મું સૂત્ર.

અતઃ રિઅ-અર-રિજ્જ-રીઅં ॥૮૧૨૬૭॥

આશ્રય શબ્દના અ પછી આવેલા ચ' ને બદલે રિઅ, અર, રિજ્જ અને રીઅ એવાં ચાર ઉચ્ચારણો વારાફરતી કરવાં.

અચ્છરિઅં, અચ્છઅરં, અચ્છરિજ્જં, અચ્છરીઅં-આશ્રયમ્-આશ્રય

ન્યાં આશ્રય શબ્દના અ નો છે થયેલો હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે પણ ઉપર જણાવેલો ૮૧૨૬૬ નો નિયમ લાગે-અચ્છેરં ।

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે જ્ઞઃ ને બદલે લઃ કર્યું હોત તો પણ કામ ચાલત, કેમકે ૮૧૨૮૬ મું સૂત્ર એક 'લ' નો મેવડો 'હલ' કરવા રચેલ જ છે. સૂત્રકારને એવો વિચાર થયો હોય કે બહુલનો આશ્રય લઈ કદાચ કોઈ પ્રયોગ કરનાર મેવડો 'હલ' ન પણ કરે માટે આ પ્રયોગમાં તો બહુલનો આશ્રય લઈને પણ એકવડો 'લ' ન જ થાય એમ જણાવવા મેવડો 'હલ' કર્યો હોય એની કલ્પના કરી શકાય.

પર્યાસ્ત-પર્યાણ-સૌકુમાર્યે લઃ ॥૮૧૨૬૮॥

પર્યાસ્ત, પર્યાણ અને સૌકુમાર્ય શબ્દના ચ' ને બદલે લ્લ-મેવડો લ્લ-મોડવો.

પલ્લટ્ઠં-પર્યાસ્તમ્-પલટ્ઠું, પલટ્ઠુ, ઊલટ્ઠું

(જુઓ, ૮૧૨૪૭) પલ્લટ્ઠયં-પર્યાસ્તમ્-પલટ્ઠું

પલ્લાણં-પર્યાણમ્-પલાણ-ધોડા ઉપરનું પલાણ

સૌકુમાર્ય-સૌકુમાર્યમ્	સુ'વાળાપણું-“વય સોગમલ્લં” દશવૈકલિક સૂત્ર અધ્યયન ૨ ગાથા પાંચમી-ત્વજ સૌકુમાર્યમ્-
સોગમલ્લં સૌકુમાર્યમ્	સુ'વાળાપને છોડ એટલે પરિશ્રમ કર-દુઃખ સહન કર

પ્રાકૃતમાં કુમાર અને કુમાર એમ બન્ને શબ્દો પ્રચલિત છે. જુઓ ૮૧૧૧૬૭

‘સૌકુમાર્યના’ કે ‘સૌકુમર્ય’ના ‘કુ’ના ‘ક’ માટે જુઓ ૮૧૧૧૭૭

પલ્લટ્ઠ શબ્દનું પ્રાકૃત ભાષામાં પલ્લટ્ઠ ૩૫ થાય છે તથા પલિબંક પણ થાય છે. પલ્લંકો, પલિબંકો (જુઓ, ૮૧૧૭૭)-પર્યાણ-પલંગ, દોલિયો-જેમાં દોલો-ધવ-સુવે તે.

વૃહસ્પતિ-વનસ્પત્યોઃ સઃ વા ॥૮૧૨।૬૧॥

વૃહસ્પતિ તથા વનસ્પતિ શબ્દના સ્પત્તે બદલે વિકલ્પે સ ઓણવો.

વહસ્સઈ, વહ્નફઈ, મયસ્સઈ, મય્નફઈ (જુઓ, ૮૧૨।૭૩૭)-વૃહસ્પતિઃ-વહસ્પતિ, ત્રિપતત્તાર અથવા દેવેનો શુરુ.

વળસ્સઈ, વળ્નફઈ-વનસ્પતિઃ-વનસ્પતિ

વાળ્પે હઃ અશ્રુણિ ॥૮૧૨।૭૦॥

વાળ્પ શબ્દનો 'આંસુ' અર્થ હોય ત્યારે વ્વ નો હ ઓણવો.

વાહ્નો-વાળ્પઃ-આંસુ

“વાહ્સલિલવદ્દેણ ઉલ્લેહ” (જુઓ ૮૧૧।૮૨)

વાળ્પસલિલપ્રવાહેણ આદ્ર્યતિ-આંસુરૂપ પાણીના પ્રસાર વડે આળું કરે છે-બીનું કરે છે.

‘આહ’ અથ હોય ત્યારે વાળ્પ શબ્દનું વળ્પ રૂપ થાય છે.

વળ્પો-વાળ્પઃ-આહ

કાર્ષાપણે ॥૮૧૨।૭૧॥

કાર્ષાપણ શબ્દના ર્ષ ને બદલે હ ઓણવો.

કાહાવળો-કાર્ષાપણઃ-સોનાનો સિંછો

કાર્ષાપણ શબ્દનું પણ કહાવળ રૂપ બને છે અથવા કાર્ષાપણ શબ્દમાં પ્રથમ કા નો ક (જુઓ, ૮૧૧।૮૪) કર્યો પછી આ નિયમ વડે ઘંતો હ કરવાથી પણ કહાવળ રૂપ થઈ શકે છે.

અથવા કાર્ષાપણ અને કાર્ષાપણ બન્ને શબ્દોને એકસરખા માનીને આ નિયમ દ્વારા કાર્ષાપણનું કહાવળ રૂપ સાધી લેવું.

અથવા “एकदेशविकृतम् असन्धवत्” જે શબ્દ, મૂળ શબ્દની એટલે સૂત્રમાં બતાવેલ શબ્દની જેવો હોય જતાં પોતાના એક ભાગમાં બહુ થોડો ફેરફાર ધરાવતો હોય તે પણ મૂળ શબ્દ જ મનાય છે, તે ન્યાયના નિયમ વડે કાર્ષાપણ અને કાર્ષાપણ એ બન્ને શબ્દો વિશે પણ સમજવું અર્થાત્ આ ન્યાય દ્વારા આ નિયમ કાર્ષાપણ શબ્દને પણ લાગે.

દુઃખ-દક્ષિણ-તીર્થે વા ॥૮૧૨।૭૨॥

દુઃખ, દક્ષિણ અને તીર્થ શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનનો હ વિકલ્પે ઓણવો.

દુહ, દુક્ખં-દુઃખ, દખ્મ-દુહવપું-દુખવપું-દુઃખ દેવું

પરદુક્ખં દુઃખિણા વિરલા-પરદુઃખં દુઃખિતા વિરલાઃ-બીજાના દુઃખે દુઃખી થનારા વિરલા હોય છે

દાહિણો, દક્ષિણો-દક્ષિણ:-ડાહો અથવા જમણો

તૂહં, તિત્થં-તીર્થમ્-તીર્થ-ઓનારો.

કૂષ્માણ્ડયાં પ્ષઃ લસ્તુ ણ્ડો વા ॥૮૧૨।૭૩॥

કૂષ્માણ્ડી શબ્દના પ્ષ નો હ બોલવો તથા ણ્ડ નો તે લ વિકસે બોલવો.

કોહલી, કોહંડી-કૂષ્માણ્ડી-કોળી-કોળા નામના ફળની વેલ

પક્ષમ્-રમ્-ષ્મ-સ્મ-હ્માં મ્હઃ ॥૮૧૨।૭૪॥

પક્ષમ્ શબ્દના ધ્મ નો મ્હ બોલવો તથા કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલા રમ, ર્મ, સ્મ અને હા એ દરેકનું મ્હ ઉચ્ચારણ કરવું.

પમ્હં-પક્ષમન્-પાંપણુ (એ૦ ૧૦);

પમ્હાઈ-પક્ષમાણિ-પાંપણો (પ૦ ૧૦)

પમ્હલ્લોઅળા-પક્ષમલ્લોઅળા-પાંપણુયુક્ત આંખોવાળી

રમ-કુમ્હાળો-કુરમાન:- કોઈ દેશનું નામ છે

કમ્હારા-કર્મસીરા:-કાશ્મીર દેશ

ષ્મ-ગિમ્હો-ગ્રીષ્મ:-ગ્રીષ્મ ઋતુ

રમ્હા-રમ્મા-ગિતું-ગરમ-મૂળ ધાતુ કરુણ-પીડા-તાપ-દાહ થવો

સ્મ-અમ્હારિસો-અસ્માદશ:-અમારા સરખો

વિમ્હઓ-વિસ્મય:-વિસ્મય-વિસ્મો-આશ્ચર્ય

હા-વમ્હા-વ્રહ્મન્-અભા

સુમ્હા-સુઘા:-કોઈ દેશનું નામ છે

વમ્હળો-વ્રાહ્મણ:-બ્રાહ્મણ

વમ્હચેરં-વ્રહ્મચર્યમ્-અભિચર્ય

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બહુલ અધિકારને લીધે હા ને બદલે મ્મ ઉચ્ચારણ પણ થાય છે.

મ્મ-વમ્મળો-વ્રાહ્મણ:-બ્રાહ્મણ

વમ્મચેરં-વ્રહ્મચર્યમ્-અભિચર્ય

સિમ્મો-મ્હેમન્-મ્લેષ્મ-સળેષ્મ.

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં તે રમ તથા સ્મ નો મ્હ થતો પણ નથી.

રસ્સી-રશિમ:-બળદત્તી કે ઘોડાની રાશ

સરો-સ્મર:-કામદેવ

સૂક્ષ્મ-રન-ણ-સ્ન-હ-હ-ક્ષ્ણાં પઠઃ ॥૮૨॥૭૫॥

સૂક્ષ્મ શબ્દના ક્ષ્મ નો પઠ ઉચ્ચાર કરવો તથા કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલા રન, ણ, સ્ન, હ, હૂણ અને ક્ષ્ણ ને અદલે પઠ ઉચ્ચાર કરવો.

સળ્હં-સૂક્ષ્મમ્-સૂક્ષ્મ, 'નાનું સૂનું'એ પ્રયોગમાં આવતા 'સૂનું' શબ્દને સળ્હસાથે સરખાવો.

રન—પળ્હો—પ્રશ્નઃ—પ્રશ્ન

સિળ્હો—શિરનઃ—સિંગ

ણ—વિળ્હ—વિણ્ણઃ—વિણ્ણ દેવ

જિળ્હ—જિણ્ણઃ—જિતનાર, જીતવાના સ્વભાવવાળો

કળ્હો—કૃણ્ણઃ—કૃણ્ણ વિશેષ નામ અથવા 'કૃણ્ણ' વર્ણ

ઝળ્હીસં—ઝળ્ણીષમ્—પાઘડી

સ્ન—જોળ્હા—ઝયોત્સ્ના—ચંદ્ર વગેરેનો પ્રકાશ

ળ્હાઓ—સ્નાતઃ—ન્હાયેલો—ન્હાયો—સ્નાન કરેલો

પળ્હુઓ—પ્રસ્નુતઃ—પાનો આવવો—છીએને છાતીમાં 'દૂધ'નો પાનો આવે છે—ઉભરો આવે તે.

હ—વળ્હો—વહ્નિઃ—અગ્નિ. આદિવાસીની ભાષામાં 'વહ્નિ' શબ્દ સાંભળ્યો છે

જળ્હ—જહ્નુઃ—જહ્નુ નામનો રાગ

હળ—પુવ્વળ્હો—પૂર્વાહ્ણઃ—દિવસનો પૂર્વ ભાગ પૂર્વ+અહન્ અહન્—દિવસ

અવરળ્હો—અપરાહ્ણઃ—દિવસનો અપર ભાગ—અપર+અહન્

ક્ષ્ણ—સળ્હં—સ્લક્ષ્ણમ્—નાનું સૂનું. મરાઠી લહાનસહાન શબ્દને સ્લક્ષ્ણ સાથે સરખાવો.

તિળ્હં—તીક્ષ્ણમ્—તીક્ષ્ણ—તીક્ષ્ણ—અણીવાળું

જ્યારે કૃણ અને કૃત્સ્ન શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનની વચ્ચે ર આવેલી જાય છે ત્યારે—કસિળ્હો—કૃણઃ—કાળા રંગવાળો. કસિળ્હો—કૃત્સ્નઃ—સમમ અથવા અધુ—એવાં રૂપો થાય છે. કૃત્સ્ન ના કસિળ માટે જુઓ, ૮૨૧૧૦૪ અને જ્યારે વચ્ચે ર ન આવે ત્યારે એ બન્ને શબ્દોનું આ નિયમ વડે કળ્હ રૂપ થાય છે.

જ્યારે કૃણ શબ્દનો વિશેષનામરૂપ અર્થ હોય—કૃણ્ણ—વાસુદેવ—અર્થ હોય ત્યારે તેનું કળ્હ રૂપ આ નિયમ દ્વારા થાય છે.

હઃ લહઃ ॥૮૧॥૭૬॥

હ ને અહ્યે લહ એમ ઝિત્તુ ઊચ્ચારણ કરવું.

કલ્હારં-કલ્હારમ્-ધોળું કમળ

પલ્હાઓ-પ્રહ્લાદઃ-પ્રહ્લાદ વિશેષ નામ છે અથવા વિશેષ આનંદ.

ક-ગ-ટ-ઢ-ત-દ-પ-શ-પ-સ-઼ક-)(પામ્ ઝર્ધ્વ લુક્ ॥૮૧॥૭૭॥

શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનોની પૂર્વમાં આવેલા ક, ગ, ટ, ઢ, ત, દ, પ, શ, ષ, સ, ઼ક, ઼લ,)(પ તથા)(ક — આટલા વ્યંજનોના લોપ થઈ જાય છે.

ક-મુક્ત-મુક્તમ્-મોજન કરેલું અથવા મોગવેલું

સિત્થં-સિવથમ્-મીણ

ગૂ-દુદ્ધ-દુગ્ધમ્-દૂધ અથવા દોહેલું

મુદ્ર-મુગ્ધમ્-મુગ્ધ-મોહ પામેલું

દ્-છપ્પઓ-ષટ્પદઃ-છ પગવાળો ભમરો અથવા છ ચરણવાળો છપ્પે

નામનો છંદ

કફલં-કટફલમ્-કાયફળ

ઢ-લ્હાઓ-લ્હાઃ-ખાંડું^૧ તલવાર

સઝઞ-ષઙ્ગઃ-સાત સ્વરોમાંનો પ્રથમ સ્વર

ત્-ઉપ્પલં-ઉત્પલમ્-ઉપળું-કમળ

ઉપ્પાઓ-ઉત્પાદઃ-ઉત્પાદ-પેદાશ-ઉત્પન્ન થવું

ઉપ્પાઓ-ઉત્પાતઃ-ઉત્પતન-ઝર્ધ્વગમન-ઝર્ધ્વે ઊપડવું-ઝર્ધ્વે ઊડવું

૧ ખડલુંને લીધે સંયુક્ત વ્યંજનોની પાછળ આવેલા એવો લ્હાનો ગ લોપાય ત્યારે ‘ખાંડું’ શબ્દ સાધી શકાય—લ્હાઃ-લ્હાઃ-લ્હાંડું-અત્યારે પણ ગરાસિયા વગેરે કેટલીક કોમોના લોકો ‘ખાંડું’ લઈને પરણવા જાય છે. કેટલીક કથાઓમાં કન્યાઓ ‘ખાંડાં’ સાથે પરણ્યાની હકીકત આવે છે.

ભાષામાં લ્હાંડું શબ્દ ‘વળી ગયેલું’ અથવા ‘નમી ગયેલું’ અર્થમાં પ્રચલિત છે. જેમ તરવાર સીધી નથી હોતી પણ ‘વળી ગયેલ’ હોય છે તેમ જ ‘ઘડો’ વગેરે વાસણ ગરાબર ન મુકાયેલ હોય તેને ‘ખાંડું’ કહેવામાં આવે છે. માણસ પણ શરીરની અપેક્ષાએ દેખાવમાં સીધો ન દેખાતો હોય પણ થોડો વળી ગયેલો દેખાતો હોય તો તેને ‘ખાંડો’ કહેવામાં આવે છે.

૬—મમ્—મદ્મ્—જલકાક—પાણીના કાગડો

મોગરો—મુશર—મોગરી, ચુરમું ખાંડવાની મોગરી અથવા

હથોડાના આકારનું એક પ્રકારનું શસ્ત્ર

૭—મુત્તો—મુન્તઃ—મૂત્રેણી

મુત્તો—મુન્તઃ—યુમે—છુપાયેલો, ગપત કરી ગયેલ—છુપાવી રાખેલ અથવા સુરક્ષિત

૮—લ્પહ—શલક્ષ્ણમ્—નાનુસૂતું, મરાઠી—લહાત

ળિન્વલો—નિથલઃ—નિશ્ચય, નિશ્ચય, ચલ—ચંચલતા, નિદ્—વગરનો—ચંચલતા

વગરનો

ચુચ્ચ—પ્રોત્તે—ઝરે છે. ચુએ છે—ચુવે છે—રૂપકે છે

૯—ગોઢી—ગોઠિઃ—જ્યાં ગાયોની રિયાત હોય તે સ્થાનમાં થતી વાતચીત—ગોઠ

છઠ્ઠો—વઠઃ—છડ્ઠો, છડો

નિદ્દુરા—નિદ્દુરઃ—નિષ્કુર, દયા વિનાનો

૧૦—સ્વલિઓ—સ્વલિતઃ—ખડના પામેલો

નેહાં—સ્નેહઃ—સ્નેહ

૧૧—મ્—દુષ્કલ્—દુઃ—સમ્—દુઃખ

૨)(૧—સંતપ્તઓ—અન્ત)(વાતઃ—અન્તરવાત—વચ્ચે પડતું—વચ્ચે આવી જતું.

અથઃ મ-ન-યામ્ ॥૮૧॥૭૮॥

શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનોની પાછળ આવેલા મ્, ન્ અને ય્ એટલા વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ થતું નથી એટલે લોપ થઈ જાય છે.

મ્—જુગ્—યુગમ્—જુગ્મો—એકી સંખ્યા અગર એની જોડી

રસ્તી—રશ્મિઃ—રસ્તી, દોરડું, રાશ

સરો—સ્મરઃ—કામદેવ

સેરં—સ્મરમ્—નિકરવર, ખીલવાના સ્વભાવવાળું

૧ ‘ર’કારને સ્થાને આ વર્ણ થયેલ છે. એની આકૃતિ વજની જેવી છે એટલે એ વચ્ચેથી સાંકડો છે. આ જિહ્વામૂલીય વર્ણ છે અને ‘ક’ તથા ‘ખ’ની પૂર્વે જ આવે છે તથા આ વર્ણનું ઉચ્ચારણ વિસર્ગને મળતું આવે છે.

૨ ‘ર’કારને સ્થાને આ વર્ણ થયેલ છે એની આકૃતિ ડાથીના કુંભસ્થળ જેવી છે. આ વર્ણને ત્રિપદ્માનીય કહેવામાં આવે છે અને તેનું સ્થાન ઓઠ છે તથા આ વર્ણ ‘પ’ તથા ‘ફ’ની પૂર્વે જ આવે છે તથા આ વર્ણનું ઉચ્ચારણ વિસર્ગને મળતું આવે છે.

હેમ-૬

ન—નગો—નગ્નઃ—નાગો—કપડાં વગરનો, લુચ્ચો
લગો—લગ્નઃ—લાગેલો

ન—સામા—શ્યામા—શ્યામા—સ્ત્રી
કુહડં—કુલ્લમ્—ભીંત
વાહો—વ્યાધઃ—શિકારી

સર્વત્ર લ-વ-રામ્ અવન્દ્રે ॥૮૧॥૭૯॥

સંયુક્ત વ્યંજનોમાં આગળ રહેલા કે પાછળ રહેલા લ, વ-વ, તથા ર એ વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ થતું નથી. આ નિયમ એક માત્ર વન્દ્ર શબ્દને લાગતો નથી.

લ આગળ—ઉક્કા—ઉલ્કા—ઉલ્કા—જવાળા

વક્કલં—વલ્કલમ્—વાગલ—ઝાડની છાલ

વ આગળ—સદ્દો—શબ્દઃ—સાદ—શબ્દ

અદ્દો—અબ્દઃ—વર્ષ—સંવત્સર, મેઘ

લોદ્દઓ—લુબ્ધકઃ—લોભી, શિકારી

ર આગળ—અર્કો—અર્કઃ—સૂર્ય, આકડો

વર્ગો—વર્ગઃ—વર્ગ—વિભાગ

ન પાછળ—સપ્તહં—પ્લક્ષમ્—સૂતું—તાતુંસું

વિક્કવો—વિકલવઃ—વ્યાકુળતા—એચેની

વ પાછળ—પક્કં, પિક્કં—પક્કમ્—પાકેલું

ધત્થો—ધ્વસ્તઃ—ધ્વંસ પામેલ—નાશ થયેલ

ર પાછળ—ચક્કં—ચક્કમ્—ચક્ર—ચાક—ચાકડો, પૈડું

ગહો—ગ્રહઃ—અહ—શની, રવિ વગેરે અહ

રત્તો—રાત્રિઃ—રાત

કોઈકોઈ પ્રયોગોમાં આગળનો લોપ તથા પાછળનો લોપ એમ બન્ને તરફના લોપનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં પ્રયોગાનુસારે આગળનો, પાછળનો કે વારાફરતી એમ બન્નેનો લોપ કરીને રૂપો સાધવાં.

ઉદ્વિગ્ન શબ્દમાં ઉપર જણાવેલા ૭૭ માં નિયમ દ્વારા આગળના ૬નો લોપ પ્રાપ્ત છે અને આ નિયમ દ્વારા પાછળના ૬નો લોપ પણ પ્રાપ્ત છે ત્યાં આગળનો લોપ કરવો—૬નો લોપ કરવો ઉદ્વિગ્નો પણ પાછળનો લોપ કરી ઉદ્વિગ્નો રૂપ ન કરવું—એ રૂપ દ્વારા અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી.

એ જ રીતે કલ્મણનું કમ્મસ બનાવવું પણ ઉપરના ૭૮ મા સૂત્ર દ્વારા મૂનો લોપ કરી કલ્મસ ન બનાવવું.

સર્વનું સર્વ બનાવવું પણ વનો લોપ કરી સર ન બનાવવું.

જ્યાં આગળના વ્યંજનના તથા પાછલા વ્યંજનના એમ બન્ને વ્યંજનના લોપનો પ્રસંગ આવે એટલે જ્યાં એ લોપનો પ્રસંગ આવે ત્યાં આગળના વ્યંજનના લોપનાં ઉદાહરણ—

માત્ર દનો લોપ—ચિઝ્ગો—દ્વિગુણઃ—અમણે

બીઓ—દ્વિતીયઃ—બીન્ને

માત્ર લનો લોપ—સુઘ્વં—સુલ્ભમ્—ધાસનું દોરડું

સુઘ્વં— „ — „ — „

અહીં વનો કે વનો લોપ ન થયો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ લોપના પ્રસંગે પાછળના લોપનાં ઉદાહરણ—

માત્ર યનો લોપ—કઘ્વં—કાઘ્યમ્—કાઘ્ય

કુલ્લા—કુલ્યા—ધોરિયો

મઠ્ઠં—માલ્યમ્—માળા

માત્ર વનો લોપ—દિઓ—દ્વિવઃ—દ્વિ+પ—દ્વિ—એવડે, વ—પીનારો—એવડે—મુખ વડે અને મુંઠ વડે પીનારો હાથી

દિઓ—દ્વિજઃ—આદ્યણ

દુઆઈ—દ્વિજાતિઃ—આદ્યણ

કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં તો વારાફરતી લોપ થાય છે એટલે કોઈ પ્રયોગમાં આગળના વ્યંજનનો લોપ થાય છે અને કોઈ પ્રયોગમાં પાછળના વ્યંજનનો લોપ થાય છે અર્થાત્ એમ વારાફરતી લોપ થઈ જાય છે—

પાછળના નનો લોપ—ઉચ્ચિગ્ગો—ઉચ્ચિગ્નઃ—ઉચ્ચિગ્ન

આગળના મનો લોપ—ઉચ્ચિગ્ગો— „ — „

આગળના દનો લોપ—ચારં—દ્વારમ્—પારણું

આગળના ઢનો લોપ—ચિઝ્ગો અથવા બીઓ—દ્વિતીયઃ—બીન્ને

પાછળના વનો લોપ—ચારં— „ — „

પાછળના વનો લોપ—દુઝ્ગો—દ્વિતીયઃ—બીન્ને

વન્દ્ર શબ્દને આ નિયમ લાગતો નથી.

પ્રાકૃતમાં આ શબ્દ વિગતીય સંયુક્ત વ્યંજનવાળો છે તેથી બિલકુલ સંસ્કૃતની જેવો જણાય છે. આ શબ્દના રનો લોપ નીચેના ૮૧૨૮૦ સૂત્રથી પણ ન કરવો. કેમકે આ સૂત્ર દ્વારા રના લોપનો નિષેધ કરેલો છે. જે નીચેના નિયમ દ્વારા આ શબ્દના દ્રના રનો લોપ વિકલ્પે કરવામાં આવે તો આ સૂત્રમાં નિષેધ કરવો તદ્દન નકામો જ થાય. એટલે આ રીતે વિચાર કરીને વન્દ્રના રનો લોપ કોઈ પણ નિયમ દ્વારા નિત્યે તેમજ વિકલ્પે પણ ન થઈ શકે અર્થાત્ વન્દ્રનું વંદ રૂપ થઈ જ ન શકે.

વન્દ્ર-વૃન્દ, સમુદ્ર, ટોળું જુઓ હૈં ઉણાદિ સૂત્ર ૩૮૭

મારવાડી ભાષામાં પરણવા જતાર વરને વિંદ કહે છે અને વહુને વિંદણી કહે છે. પરણવા જતાર ઘણે ભાગે ટોળામાં હોય છે.

દ્રે રો ન વા ॥૮૧૨૮૦॥

શબ્દના દ્રના રનો લોપ વિકલ્પે કરવો.

ચંદ્રો, ચન્દ્રો-ચન્દ્ર:-ચંદ્રમા

રુદ્રો, રુદ્રો-રુદ્ર:-શિવ, રુદ્ર-ભયંકર

મદ્રં, મદ્રં-મદ્રમ્-સુંદર, કલ્યાણકારી

સમુદ્રો, સમુદ્રો-સમુદ્ર:-સમુદ્ર-દરિયો

પ્રાકૃત ભાષામાં વિગતીય સંયુક્ત વ્યંજનો વપરાતા નથી એવો સામાન્ય નિયમ છે છતાં નિયમો દ્વારા વિદિત કરવામાં આવેલા એવા કેટલાક વિગતીય સંયુક્ત વ્યંજનો પણ વપરાય છે. જેમકે—

નહ (જુઓ, ૮૧૨૭૪)

ળહ (જુઓ, ૮૧૨૭૫)

લ્હ (જુઓ, ૮૧૨૭૬)

દ્ર (જુઓ, ૮૧૨૮૦)

સંસ્કૃતનો દ્વદ્ર (પાણીનો ઘરો) શબ્દ વ્યત્યય થવાને લીધે દ્રહ થઈ જાય છે. અને આ નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં તેનાં બે રૂપો બને છે—દ્રહો, દહો.

કેટલાક વैयाકરણો પ્રાકૃતમાં એકલું દ્રહો રૂપ જ માને છે, દહો નહીં.

કોઈ વैयाકરણ દ્રહ રૂપને પણ સંસ્કૃતનું રૂપ માને છે.

‘તરુણ પુરુષ’ અર્થના સૂચક ‘વૌદ્રહ-જુવાન’ વગેરે શબ્દો હમેશાં દ્ર વાળા જ છે અને તે દેશ્ય પ્રાકૃતના જ છે. જેમકે—

સિક્ષંતુ વૌદ્રહીઓ વૌદ્રહમ્મિ પડિઆ-શિક્ષન્તાં તરુણ્યઃ તરુણદ્વં પતિતાઃ
તરુણરૂપ-‘જુવાન’રૂપ-પાણીના ધરામાં પડેલી યુવતિઓ શીખો.

ધાત્ર્યામ્ ॥૮૧૨।૮૧॥

ધાત્રી શબ્દના ર નો લોપ વિકલ્પે કરવો.

ધત્તી તથા ધારી, ધાત્રી-ધાત્રી-ધવરાવતારી માતા-ધાવ માતા.

ધાત્રી શબ્દમાં ॥૮૧૨।૮૧॥ નિયમ વડે હ્રસ્વ કરી દેવાથી ધત્તી રૂપ પણુ બનશે.

ધાત્રી, ધાર્દ-ધાત્રી-શબ્દમાં પહેલાં રેફનો લોપ કરવાથી ધાર્તી રૂપ બનશે.

ધારી-ધાત્રી શબ્દમાં ત નો લોપ કરી દેવાથી ધારી રૂપ બનશે.

ધાર્દ-ધાત્રી શબ્દના ત નો અને ર નો (૮૧૨ાજી) તથા (૮૧૨ાજી) લોપ કરવાથી ધાર્દ રૂપ થશે.

ધાત્રી એટલે ધાવ માતા અથવા તમામ જીવોને ધારણ કરનારી પૃથ્વી.

તીક્ષ્ણે ણઃ ॥૮૧૨।૮૨॥

તીક્ષ્ણ શબ્દના ણ નો લોપ વિકલ્પે કરવો.

તિણ્હં, તિક્ષ્ણં-તીક્ષ્ણમ્-તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણુ-તીક્ષ્ણુ અથવા તીક્ષ્ણુ

જ્ઞઃ જઃ ॥૮૧૨।૮૩॥

જ્ અને જ્ઞ એ બે વિભત્તીય વ્યંજનો ભેગા થવાથી જ્ઞ વ્યંજન બનેલ છે એટલે જ્ સંયુક્ત વ્યંજન જ છે.

જ્ (અ) માંના જ્ નો લોપ કરવો, જ્ઞ નો લોપ કરવાથી બાકી જ રહેશે તેથી મથીત્ જ્ઞ ને બદલે વિકલ્પે જ બોલવો.

જાણં, જાણં-જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન

સવ્વજ્ઞો, સવ્વજ્ઞ-સર્વજ્ઞઃ-અર્ધી વસ્તુઓનું ત્રણે કાળનું જ્ઞાન ધરાવનાર

અપ્પવ્વજ્ઞો, અપ્પવ્વજ્ઞ-અલ્પજ્ઞઃ-થોડું જાણનાર

અપ્પવ્વજ્ઞો, અપ્પવ્વજ્ઞ-આત્મજ્ઞઃ-આત્મજ્ઞ-આત્માને જાણનાર

દદ્ધવ્વજ્ઞો, દદ્ધવ્વજ્ઞ-દૈવજ્ઞઃ-દૈવને જાણનારો

ઈંગિઝજો, ઈંગિઝણ્—ઈજિતજ્ઞઃ—ઈગિતને જાણનારો—શરીરના અવયવો
દ્વારા કરવામાં આવતા સંકેતને જાણનારો

મળોઝ્જં, મળોઝ્જણ્—મનોજ્ઞમ્—મન વડે જાણાય તે—સુંદર

અહિઝજો, અહિઝ્જણ્—અભિજ્ઞઃ—સારી રીતે જાણુકાર

પઝ્જા, પઞ્જા—પ્રજ્ઞા—પ્રજ્ઞા—બુદ્ધિ

અઝ્જા, આઞા—આજ્ઞા—આજ્ઞા

સંજ્ઞા, સંજ્ઞા—સંજ્ઞા—સંજ્ઞા—સાન

અહુસંતે લીધે કાઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

વિજ્ઞાણં—વિજ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાન—વિશેષ જ્ઞાન અહીં, વિજાણં રૂપ ન જ થાય

મધ્યાહ્ને ॥૮૨।૮૪॥

મધ્યાહ્ન શબ્દના હ નો લોપ વિકલ્પે કરવો.

મઝ્ઝન્ને, મઝ્ઝણ્દો—દિવસનો મધ્ય ભાગ—ખરો બપોર—

દશાર્હે ॥૮૨।૮૫॥

દશાર્હે શબ્દના હ નો લોપ કરવો.

દસારો—દશાર્હેઃ—એક વંશનું નામ—જે વંશમાં દશ વ્યક્તિઓ પૂજવા
યોગ્ય થયેલ હોય તેવો વંશ

ઉપરનું ૮૨।૮૪ સૂત્ર અને આ ૮૨।૮૫ સૂત્ર—આ બંને સૂત્રો સાથે કરી
સકાય એમ છે પણ ૮૨।૮૪ સૂત્રમાં વિકલ્પે વિધાન કરવાનું છે અને આ
૮૨।૮૫ માં સૂત્રમાં વિકલ્પે વિધાન કરવાનું નથી, એમ આ બંને સૂત્રોનાં જુદી
જુદી જાતનાં વિધાન હોવાથી આ બંને સૂત્રોને જુદાં જુદાં ગણાવેલાં છે.

આદેઃ રમશ્ચુ-રમશાને ॥૮૨।૮૬॥

રમશ્ચુ અને રમશાન એ પ્રત્યેક શબ્દના આદિના રૂનો લોપ કરવો

માસુ, મંસુ, મસુ—રમશ્ચુ—દાદીમૂઝ. જુઓ, ॥૮૨।૮૬॥

મસાણં—રમશાનમ્—મસાણુ, મહાણુ

શબ્દોને કે શબ્દોને એટલે—સુહૃદોએને જ્યાં બાળવામાં કે દાટવામાં આવે
તે સ્થાન—જગ્યા—નું નામ ‘રમશાન’ છે ‘શવ’ શબ્દનું ત્વરિત ઉચ્ચારણ ‘શવ’ થયું,
પછી ‘શવ’નું ‘રમ’ થયું અને ‘શયન’ શબ્દનું શાન’ ઉચ્ચારણ થયું, એ રીતે શવ
તથા શયન એ એ શબ્દના સંયોગથી ‘રમશાન’ શબ્દ પેદા થયેલ છે એમ નિરુક્ત—
કારની કલ્પના છે, ‘શવશયન’નો અર્થ જોતાં આ કલ્પના અનુચિત જણાતી નથી.

આર્પ પ્રાકૃતમાં રમશાન શબ્દનાં સીઝાણં, સુસાણં એમ એ રૂપો પણ થાય છે.

इचः हरिश्चन्द्रे ॥८१८७॥

हरिश्चन्द्र शब्दना च नो लोप कर्वा, लोप कर्वा पञ्ची अ आकी रहे छे.

हरिचंदो-हरिश्चन्द्रः-એક સત્યવાદી પ્રાચીન રાજાનું નામ

रात्रौ वा ॥८१८८॥

रात्रि शब्दना च नो लोप विकल्पे कर्वा, लोप कर्वा पञ्ची मात्र इ आकी रहे.

રાઈ, રત્તી-રાત્રિ:-રાત

આ. હેમચંદ્ર જણાવે છે કે (વિત્રાંતિરૂપ સુખ આપે તે રાત્રિ=રાત્રિ: ।

આ શબ્દમાં મૂળ 'રા-દેવુ' ધાતુ અને ત્રિ પ્રત્યય કલ્પાવેલ છે.

अनादौ शेषा-ऽऽदेशयोः द्वित्वम् ॥८१८९॥

જે વ્યંજન અનાદિમાં આવેલો હોય અને સંયુક્ત વ્યંજનમાંથી એક વ્યંજનનો લોપ થતાં શેષ-આકી-અચેલો-રહેલો-હોય તેનું દ્વિત્વ-મેવડું ઉચ્ચારણ થાય છે. તથા જે વ્યંજન અનાદિમાં આવેલો હોય અને આદેશરૂપ થયેલો હોય એટલે કોઈ વ્યંજનને સ્થાને આદેશરૂપ થયેલ હોય-તેનું પણ દિત્વ થાય છે.

शेष-कल्पतरु, कपतरू-कल्पतरु:-કલ્પવૃક્ષ

मुत्त-मुत्तं-मुक्तम्-आधेक्षुं, लोभवेक्षुं

दुद्धं-दुधं-दुग्धम्-दूध, दौर्द्ध

नगो-नगो-नग्नः-નાગો-કપડાં વિનાનો-કપડાં નહીં પહેરનાર-અથવા

વિચારની દૃષ્ટિએ સદ્વિચાર હીન-નાગો- જુઓ

उका-उका-उल्का-ઉલ્કા-જ્વાળા

अकौ-अको-अर्कः-સૂર્ય, આકડો

मुखो-मुखो-मुखः-મૂખ

આદેશ-उको, उका, दट्टो-दट्टः-ડાંમેલો, ડાંખ મારેલો-અહીં ક આદેશ છે જુઓ ૮૧૮૨.

जखो-यक्षः-यक्ष-અહીં જ આદેશ છે જુઓ ૮૧૮૩.

रगो-रगो-रक्तः-રંગેલો-અહીં ર આદેશ છે જુઓ ૮૧૮૪.

किचो-कृत्तिः-कृत्ति-ચામડું-અહીં ચ આદેશ છે જુઓ ૮૧૮૫.

हुपी-सोनापाणुं, यादीवाणुं-અહીં પ આદેશ છે જુઓ ૮૧૮૫.

અહુતને લીધે કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

કસિળો-કૃત્તન:-'યધુ'-અહીં ન નો જ આદેશરૂપ છે તો પણ દ્વિત્વ ન થયો.
એથી કસિળ-કરિળો રૂપ ન થાય

સ્થલિંગ-સ્થલિતમ્	આ ત્રણે પ્રયોગોમાં જ તથા થ આદેશરૂપ છે તો પણ આદિમાં આવેલા છે. તેથી દ્વિત્વ ન થયું.
ધરો-ધવિર:	
સ્થમો-સ્તમ્મ:	

જે શબ્દોમાં શેષ અક્ષર જ, સંયુક્ત વ્યંજનરૂપ હોય તથા આદેશ જ સંયુક્ત વ્યંજનરૂપ હોય ત્યાં એ વ્યંજન છે જ તેથી સંયુક્ત વ્યંજનનું દ્વિત્વ ન થાય એટલે એ વ્યંજનના બીજા એ વ્યંજન ન થાય.

વિચ્છુઓ-વૃશ્ચિક:	આ બંને પ્રયોગોમાં આદેશરૂપ વ્ચ અને વ્ઙ બંને સંયુક્ત વ્યંજન જ છે. તેથી તેમનું દ્વિત્વ ન થાય.
મિળિડવાલો-મિળિડવાલ:	

એટલે વ્ચનું વ્ચ્ચ ન થાય તથા વ્ઙનું વ્ઙ્ઙ ન થાય.

દ્વિતીય-તુર્યયોઃ ઉપરિ પૂર્વો ॥૮।૨।૧૦॥

જ્યાં જ્યાં વર્ગના બીજા શેષરૂપ કે આદેશરૂપ વ્યંજનનું એટલે જ છ ઠ ઘ અને ફ નું દ્વિત્વ થાય ત્યાં બધે જ જ્ઞ ને બદલે જ્ઞ, જ્ઞ ને બદલે જ્ઞ, ઙ ને બદલે ઙ, ઘ્ય ને બદલે ત્થ અને ફ્ફ ને બદલે વ્ફ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

તથા જ્યાં જ્યાં વર્ગના ચોથા શેષરૂપ કે આદેશરૂપ વ્યંજનનું એટલે ષ, ઝ, ઙ, ઘ, અને મ નું દ્વિત્વ થયેલું હોય ત્યાં બધે જ ષ્ષ ને બદલે ષ્ષ, ઝ્ઝ ને બદલે ઝ્ઝ, જ્ઞ ને બદલે જ્ઞ, ઘ્ઘ ને બદલે ઘ્ઘ અને મ્મ ને બદલે મ્મ નું ઉચ્ચારણ કરવું.

શેષ-વક્ષાણં નું વક્ષાણં-વ્યાખ્યાતમ્-વ્યાખ્યાન-વખાણુ

વઘ્ધો નું વઘ્ધો-વ્યાઘ્ર:-વાધ

મુક્ષા નું મુક્ષા-મૂર્છા-મૂર્છા

નિક્ષરો નું નિક્ષરો-નિર્ક્ષર:-ઝરણું

કટ્ટું નું કટ્ટું-કાલ્લમ્-કાલ્લ, લાલ્લ

તિથ્થં નું તિથ્થં-તીર્થમ્-તીર્થ

નિઘ્વણો નું નિઘ્વણો-નિર્ઘ્વત:-દરિદ્ર

ગુલ્ફકં નું ગુલ્ફકં-ગુલ્ફમ્-પગની ધુંટી

નિમ્મરો નું નિમ્મરો-નિર્મર:-પૂર્ણ, બરપૂર

આદેશ-જલ્લો નું જલ્લો-યક્ષ:-યક્ષ

ઘ નું ઉદાહરણ નથી

અક્ષરી નું અક્ષરી-અક્ષિ-આંક-આંખ
 મઙ્ગલું નું મઙ્ગલું-મધ્યમ્-મધ્ય
 પટ્ટી નું પટ્ટી-પૃષ્ઠી-પીઠ
 વુઢો નું વુઢો-વૃદ્ધઃ-વૃદ્ધ-વરડો
 હથ્થો નું હથ્થો-હસ્તઃ-હાથ
 આલિષ્ઠો નું આલિષ્ઠો-આમ્લિષ્ઠઃ-આમ્લેષ કરેલો, બેટેલો
 પુષ્કં નું પુષ્કં-પુષ્પ-પુષ્પ-ફૂલ
 મિમ્મલો નું મિમ્મલો-વિહ્વલો-વ્યાકુળ
 ઓઝ્ઝલું નું ઓઝ્ઝલું-ઝડઝલમ્-ઝિલ્ખલ-ખાણિયો-ખાંડણિયો.

આ શબ્દમાં ૮૧૧૮ સૂત્રથી દિત્વ થયું છે

નઝ્ઝા નું નઝ્ઝા-નઝા-નઝાઃ-નખો-આ પ્રયોગમાં ૮૧૧૯ સૂત્રથી
 દિત્વ થયું છે

સમાસ-ફડે-દ્વઓ-કપિધ્વજઃ-વાનર દ્વીપના એક રાજાનું નામ, જેનો ધ્વજ
 કપિના નિશાનવાળો છે તે અર્જુન-આ શબ્દમાં ૮૧૧૭
 સૂત્રથી દિત્વ થયું છે

સ્વાઓ-સ્વાતઃ-ખોદેલો. આ પ્રયોગમાં કોઈ વ્યંજન સાથે જોડાએલ હોઈ તે
 વ્યંજનનો લોપ થતા બાકી રહેલ જ નથી પણ સ્વાભાવિક છે તેથી શેષરૂપ નથી
 તેમજ કોઈ વ્યંજનને બદલે જ થયેલ નથી પણ મૂળથી જ જ છે તેથી આદેશરૂપ
 પણ નથી એ કારણથી આ નિયમ ન લાગે.

દીર્ઘે વા ॥૮૧૧॥૧૧॥

દીર્ઘ શબ્દમાં ઈને બદલે ઈ થાય ત્યારે તેનું ઈ ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.
 જ્યારે ઈ ઉચ્ચારણ ન થાય ત્યારે ઈનો ર લોપાઈ જતાં બાકી રહેલ ઈનો
 હ થાય છે.

દીઘો, દિઘો, દીઘો-દીર્ઘઃ-ડાંણું.

ન દીર્ઘાનુસ્વારાત્ ॥૮૧૧॥૧૨॥

લાક્ષણિક-કોઈ નિયમથી શબ્દમાં થયેલ-દીર્ઘ સ્વર હોય અથવા શબ્દમાં
 અલાક્ષણિક-સ્વાભાવિક રીતે-દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે બંને જાતના દીર્ઘ પછી આવેલા
 કોઈ વ્યંજનનું દિત્વ થતું નથી. તેમ કોઈ નિયમથી શબ્દમાં અનુસ્વાર થયેલ

હોય અથવા શબ્દમાં સ્વાભાવિક રીતે અનુસ્વાર હોય તો તે બન્ને જાતના અનુસ્વાર પછી આવેલા કોઈ વ્યંજનનું દિત્વ થતું નથી.

લાક્ષણિક દીર્ઘ-ઙૂઘો-ક્ષિપ્ત:-ફેટેસો

નીસાસો-નિશ્વાસ:-નિશ્વાસ

ફાસો-સ્પર્શ:-સ્પર્શ

અલાક્ષણિક દીર્ઘ-વાસ-પાર્શ્વ-પાર્શ્વ-પડખું, જૈનતીર્થંકરનું એક વિશેષ નામ પાર્શ્વનાથ

સાસં-શીર્ષમ્-નરતક

ઈસંગ-ઈશ્વર:-ઈશ્વર

વેસો-દેશ્ય:-શત્રુ

લાસં-લાસ્યમ્-એક પ્રકારનું નૃત્ય

આસં-આસ્યમ્-ભુખ

પેસા-પ્રેષ્ય:-દાસ, નોકર

આમાલં-અવમાલ્યમ્-નકામી ચીજ

આણા-આજ્ઞા-આજ્ઞા

આણત્તી-આજ્ઞાપ્તિ:-આજ્ઞા

આણવણં-આજ્ઞાપનમ્-જાણાવતું તે

લાક્ષણિક અનુસ્વાર-તંસં-ત્રયસમ્-ત્રાસુ-ત્રિકોણ-ત્રણ ખૂણાવાળું જુઓ ૮૧૧૨૬

અલાક્ષણિક અનુસ્વાર-સંજ્ઞા-સન્ધ્યા-સંધ્યા

વિંજો-વિન્ધ્ય:-એ નામનો પર્વત

કંસાલો-કાંસ્યાલઃ-કાંસામાંથી બનાવેલ કોઈ પ્રકારનું વાણું
-કાંસીજોડ

ર-હો: ॥૮૧૨૧૩॥

કોઈ પણ શબ્દમાં આવેલા ર તથા હ તું દિત્વ થતું નથી.

સુન્દરં-સૌન્દર્યમ્-સુંદરતા-સુન્દરં તું સુન્દરં ન થાય-એ જ પ્રમાણે

બમ્હવેરં-વ્રહ્મચર્યમ્-બ્રહ્મચર્ય-ના ર તું દિત્વ ન થાય-એ જ રીતે-

પેરંતં પર્યન્તમ્-ત્યાં સુધી-ના ર તું પણ દિત્વ ન થાય.

શેષ-વિહલો-વિહલઃ-વિહરલ-વિહલો તું વિહલ ન થાય.

આદેશ-કહાવણો-કાષાવણ:-સિઝો-કહાવણો તુ કહાવણો ન થાય.

રેફ અર્થે જ આદેશરૂપ મળે છે પણ કયાંય શેષરૂપ મળતો નથી તેથી આક્રમિક નિયમમાં આદેશરૂપ એવા એકલા રેફનું ઉદાહરણ આપેલું છે.

ઘૃષ્ટઘુમ્ને નઃ ॥૮૨।૧૪॥

ઘૃષ્ટઘુમ્ન શબ્દના આદેશરૂપ નનું દ્વિત્વ ન થાય.

ઘટ્ટજ્જુળો-ઘૃષ્ટઘુમ્નઃ-એ વિશેષ નામ છે. ઘૃષ્ટઘુમ્નઃ નુ ઘટ્ટજ્જુળો ન થ.ય.

કર્ણિકારે વા ॥૮૨।૧૫॥

કર્ણિકાર શબ્દના શેષરૂપ નનું દ્વિત્વ વિકલ્પે થાય છે.

કર્ણિઆરો, કર્ણિઆરો-કર્ણિકારઃ-કરેણુનું ઝાડ

દ્વપ્તે ॥૮૨।૧૬॥

દ્વપ્ત શબ્દના શેષરૂપ એટલે સમાંથી અચેક્ષા તનું દ્વિત્વ ન થાય.

દરિઅસીદ્દેળ-દરિતસીદ્દેળ-દત્તસિદ્દેળ-દર્પવાળા સિદ્ધ વડે-આ પ્રયોગમાં

દ્વપ્ત નું દરિત ન થાય પણ દરિત થાય.

સમાસે વા ॥૮૨।૧૭॥

સમાસમાં આવેલા શબ્દોના શેષરૂપ તથા આદેશરૂપ વ્યંજનોનું વિકલ્પે દ્વિત્વ થાય છે.

નદગામો, નદગામો-નદીગામઃ-નદીકાંડાનું ગામ

કુસુમપયરો, કુસુમપયરો-કુસુમપ્રકરઃ-ફૂલોનો પગર-સમૂહ

દેવત્થુઈ, દેવત્થુઈ-દેવસ્તુતિઃ-દેવની સ્તુતિ

હરવસ્ત્રંદા, હરવસ્ત્રંદા-હર-સ્વત્ત્વૌ-હર અને સ્વત્ત્વ

આળાલક્ષ્મી, આળાલક્ષ્મી-આનાલસ્તમ્મઃ-હાથીને બાંધવાનો ચાંબલો.

અહુત્ત્વં અધિકારને લીધે શબ્દોના એ વ્યંજનો શેષરૂપ ન હોય અને આદેશરૂપ

પણ ન હોય ત્યાં પણ આ નિયમ લાગે છે.

સપિવાસો, સપિવાસો-સપિવાસઃ-પ્યાસવાળો

વદ્વપ્લો, વદ્વપ્લોઃ-વદ્વપ્લઃ-એમાં ફળ બાંધાયેલ છે તે વૃક્ષ.

મલયસિહરવસ્ત્રં, મલયસિહરવસ્ત્રં-મલયશિખરવસ્ત્રં-મલય પર્વતના

શિખરનો ભાગ

પમ્મુકં, પમ્મુકં-પમ્મુકમ્-સારી રીતે સુકત થયેલ

અદંસણં, અદંસણં-અદર્શનમ્-ન દેખાય તે

પડિકૂલં, પડિકૂલં-પ્રતિકૂલમ્-પ્રતિકૂળ
તેલ્લોકકં, તેલ્લોકકં-ત્રેલોકયમ્-ત્રણ લોક-સ્વર્ગલોક, મર્ત્યલોક અને
પાતાળલોક. આવા બીજા અનેક શબ્દો સમજી લેવા.

તૈલાદૌ ॥૮૨॥૧૮॥

તૈલ વગેરે શબ્દોમાં આવેલા અંત્ય વ્યંજનનું કે અનન્ત્ય-અંદરના-વ્યંજનનું
દ્વિત્વ પ્રયોગાનુસારે થાય છે.

અન્ત્ય- તૈલ્લં-તૈલમ્-તેલ

મંડુકાં-મણ્ડકઃ-મોંડક-દેડકા

વેંડલ્લં-વિચકિલમ્-મેલા નામની વેલનું ફૂલ

ડગ્ગૂ-ઋગ્ગુઃ-સરળ

વિજ્ઞા-જીઞા-જ્ઞાન

વહુત્ત-પ્રમૂતમ્-મહુત-વ્રહ્મ-પ્રૂય

સોત્ત-સ્રોતસ્-પ્રવાહ

પમ્મં-પ્રેમન્-પ્રેમ

અનન્ત્ય-જુલ્લવણ-ચૌલનમ્-જ્ઞેયન, ચૌલન

આર્પ પ્રાકૃતમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

પડિસોઓ-પ્રતિસ્રોતઃ-સામે પ્રવાહ

વિસોઅસિઆ-વિશ્રોતસિકા-શંકા, વહેમ

સેવાદૌ વા ॥૮૨॥૧૯॥

સેવા વગેરે શબ્દોમાં આવેલા અંત્ય વ્યંજનનું કે અનન્ત્ય વ્યંજનનું
પ્રયોગાનુસારે દ્વિત્વ વિકલ્પે થાય છે.

અંત્ય-સેવા, સેવા-સેવા

નેજ, નીંડ-માળો-પ બીનો માળો

નક્ખા, નહા-નક્ખાઃ-નખો

નિહિતો, નિહિઓ-નિહિતઃ-મૂકેલો

વાહિતો, વાહિઓ-વ્યાહતઃ-બોલાવેલો

માડકં, માડઅં-મૃદુકમ્-મૃદુ-નરમ

એકો, એઓ-એકઃ-એક

કોઝહલ્લં, કોઝહલ્લં-કૌતૂહલમ્ કૃતૂહલ

વાઝણો, વાઝલો-વ્યાકુલઃ-અથ ચિત્તવાણો, ચિત્તાતુર

ધુત્તો, ધોરો-સ્થૂલઃ-સ્થૂલ-ગડો.

હુત્તં, હુઅં-હૃતમ્ હોમેલુ

દડવ્વં, દડવં-દૈવમ્-નશીલ્-સાગ્ય

તુણિહકો, તુણિહો-તૂણીકઃ-ભૌત ધારણ કરનાર-ચૂપ રહેનાર

મુકો, મૂઓ-મૂકઃ-મૂક

સાળ્ણ, સાળ્-સ્થાણુઃ-મહાદેવ, હું-હું

ચિળ્ણં, ચીળં-સ્ત્યાનમ્-ચીણું, ચીણ ગયેલું

અનન્ત્ય-અમ્હકેરં, અમ્હકેરં-અસ્મદીયમ્-અમારું

તં ચ્ચેઅ, તં ચ્ચેઅ-તદ્ એવ-તે ખરેખર-તે જ

સો નિચઅ, સો ચિઅ-સેઃ ચિઅ-તે પુરુષ ખરેખર-તે પુરુષ જ

આગમનો વધારો.

શાર્ઙ્ગે ક્ષાત્ પૂર્વઃ અત્ ॥૮૧૨૧૦૦॥

શાર્ઙ્ગ શબ્દમાં ક્ષ ની પૂર્વે અ ઉમેરાય છે.

સાર્+અ+ઙ્ગં=સારઙ્ગં-શાર્ઙ્ગમ્-શૃંગમાંથી બનેલું-ધનુષ

ક્ષ્મા-શ્લાઘા-રત્ને અન્ત્યવ્યજ્ઞનાત્ ॥૮૧૨૧૦૧॥

ક્ષ્મા, શ્લાઘા અને રત્ન શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનની વચ્ચે અર્થાત્ આ શબ્દોના સંયુક્ત વ્યંજનના અંત્ય વ્યંજનની પહેલાં અ ઉમેરાય છે. ક્ષ્મા શબ્દમાં મ ની પહેલાં જ અ ઉમેરાય છે.

ક્ષ્+અ+મા=ક્ષ્મા=ક્ષ+અ+મા=ક્ષ્મા-પૃથ્વી

સ્+અ+લાઘા=સલાહા-શ્લાઘા-પ્રશંસા

રત્+અ+નં=રત્નં અથવા રચનં-રત્નમ્-રતન

આપ પ્રાકૃતમાં સૂક્ષ્મ ના મ ની પહેલાં પણ અ ઉમેરાય છે.

સુદ્ધ+અ+મ=સુદ્ધમં=સૂક્ષ્+અ+મ=સૂક્ષ્મમ્-સૂક્ષ્મમ્-ખડુ નાનું

સ્નેહ-અગ્ન્યોઃ વા ॥૮૧૨૧૦૨॥

સ્નેહ અને અગ્નિ શબ્દમાં સ્ન ની વચ્ચે અને ગ્નિ ની વચ્ચે અ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

સ્+અ+નેહ=સનેહો, નેહો-સ્નેહઃ-સ્નેહ

અગ્+અ+ગ્નિ=અગ્ની, અગ્ની-અગ્નિઃ-આગ, અગ્નિ

પ્લક્ષે લાત્ ॥૮૧૨૧૦૩॥

પ્લક્ષ શબ્દમાં લ ની પહેલાં અ ઉમેરાય છે.

પ્ર+અ+લક્ષ=પલક્ષાં—પ્લક્ષઃ—પીં પળે.

દૃ-શ્રી-હ્રી-કૃત્સન-ક્રિયા-દિષ્ટ્યાસુ ઇત્ ॥૮૧૨૧૦૪॥

દૃ માં હ ની પહેલાં ઇ ઉમેરાય છે.

દૃ—અર્+ઇ+દ્વા=અરિદ્વા—અર્દ્ધન્—પૂર્ણનીય દેવ

ગર્+ઇ+દ્વા=ગરિદ્વા—ગર્દ્વા—ગરહણ—નિંદા

વર્+ઇ+દ્વા=વરિદ્વા—વર્દ્ધઃ—ભોરતું પીંછું

તથા શ્રી ને બદલે સિરી, ક્રી ને બદલે હિરી, હ્રીતઃ ને બદલે હિરીઓ,
કૃત્સન ને બદલે કસિળો, ક્રિયા ને બદલે કિરિયા થાય છે.

સિરી—શ્રીઃ—શૌભા, લક્ષ્મી

હિરી—હ્રી—સન્નમ

હિરીઓ—હ્રીતઃ—લગ્નમશીલ—લગ્નમણુ

અહિરીઓ—અહ્રીકઃ—સન્નમ વગરનો—મેશરમ—ધૃષ્ટ

કસિળો—કૃત્સનઃ—સર્વ

કિરિયા—ક્રિયા—ક્રિયા—આચરણુ

દિષ્ટિઆ—દિષ્ટ્યા—હૃદય, આનંદ, રાજપુશી, ભાગ્યથી

શ્રી, હ્રી વગેરે શબ્દો જે જે પ્રયોગમાં આવે ત્યાં બધે તેમનું અહીં
જણાવેલું જ ઉચ્ચારણુ પ્રાકૃત ભાષામાં થાય છે.

આર્થ પ્રાકૃતમાં તે ક્રિયા ને બદલે ક્રિયા ઉચ્ચારણુ પણ થાય છે.

“હયં નાનં ક્રિયાહીનં”—આવશ્યકનિયુક્તિ ગા. ૧૦૧ વિશેષાવ. ભા. ૧

સળંગ ગાથા ૧૧૫૬—હતં જ્ઞાનં ક્રિયાહીનમ્—ક્રિયા ?

આચરણુ—વગરનું જ્ઞાન હણાયેલું છે—નકામું છે.

દિષ્ટિઆ—દિષ્ટ્યા—મંગલ, આનંદ, રાજપુશી, ભાગ્યથી—આ અર્થનું

સૂચક અવ્યય

ર્ષ-ર્ષ-તપ્ત-વજ્રે વા ॥૮૧૨૧૦૫॥

ર્ષ માં અને વર્ષ માં ર ની પહેલાં હ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

ર્ષ—આર્+ર્+સ=આચર્+ર્+સો=આચરિસો, આચંસો—આદર્શઃ—આરસો—

અરીસો—દર્પણુ

સુદરિસણો, સુદંસણો-સુદર્શન:-સુંદર, સારી રીતે જોવાલાયક, એક શીલ-
વ ત ગ્રહન્યનું વિશેષ પ્રસિદ્ધ નામ છે-સુદર્શન શૈઠ
દરિસણ, દંસણ-દર્શનમ્-દર્શન-જોવાનું-જોણું

વૈ-વરૂ+ઈ+સ=વરિસં, વાસ-વપ-વરસ
વરિસા, વાસા=વર્ષા-વર્ષા-વરસાદ
વરિસ-સયં, વાસ-સયં-વર્ષશતમ્-સો વર્ષ

કપાય કપાય ઇ નિત્ય પણુ ઉમેરાય છે.

પરામરિસો-પરામર્શ:-વિચાર
હરિસો-હર્ષ:-હર્ષ, આનંદ
અમરિસા-અમર્ષ:-ક્રોધ

તસ ને બદલે તવિઅ તથા તત એવા બે પ્રયોગો થાય છે અને વજ્ર ને બદલે
વજિર તથા વજ્જ એવા બે પ્રયોગો થાય છે.

તપ્+ઈ+ત=તપિત-તવિઓ, તત્તો-તપ્ત:-તપેલો-ગરમ
વજ્+ઈ+ર=વજિર-વજિરં, વજ્જં-વજ્જમ્-વજ્ર

લાત્ ॥૮૨॥૧૦૬॥

સંયુક્ત લની પહેલાં ઇ ઉમેરાય છે.

ક્ર+ઈ+લિન્ન-કિલિન્નં-કિલિન્નમ્-ભીનું હિંદીમાં-ગિલા
ક્ર+ઈ+લિટ્ટ-કિલિટ્ટં-કિલિટ્ટમ્-કિલિટ્ટ-કલેશવાળું
સ+ઈ+લિટ્ટ-સિલિટ્ટં-સિલિટ્ટમ્-સુંદર. જોડેજોડે-પાસોપાસ
પ્ર+ઈ+હટ્ટ-પિલિટ્ટં-પિલિટ્ટમ્-ખળેણું
પ્ર+ઈ+લોસ-પિલોસો-પ્લોષ:-દાહ
સ+ઈ+લિમ્હ-સિલિમ્હો-શ્લેષમા-શ્લેષમન્-શ્લેષમ-સળેખમ
સ+ઈ+લેસ-સિલેસો-શ્લેષ:-આલિંગન
સુક્ર+ઈ+લ-સુકિલં, સુહલં-શુકલમ્-શુકલ-શ્વેત-ધોળું-શુકલ
સ+ઈ+લોઝ-સિલોઝો-શ્લોક:-શ્લોક-વશ અથવા 'શ્લોક' નામનો છંદ
ક્ર+ઈ+લેસ-કિલેસા-કલેશ:-ફલેશ
અમ્બ+ઈ+લ-અમ્બિલં-અમ્બલમ્-ખાટું
ગ્ર+ઈ+લાઈ-ગિલાઈ-ગ્લાયતિ-ગ્લાનિ પામે છે
ગ્ર+ઈ+લાળં-ગિલાળં-ગ્લાનમ્-ગ્લાનિ-ઉદાસીનતા

મ્+ઇ+લાજ્—મિલાજ્—મ્લાનમ્—મ્લાનિ—કરમાઈ જયું
 ક્+ઇ+લમ્મઇ—કિલમ્મઇ—કલામ્યતિ—ખેદ પામે છે, થાકી જાય છે—કરમાય છે
 ક્+ઇ+લંતં—કિલંતં—કલાન્તમ્—થાકી ગયેલું
 બહુલ અધિકારને લીધે આ નિયમ કોઈ પ્રયોગોમાં લાગતો પણ નથી.
 કલમ નું કિલમ ન થયું પણ કમો—ક્રમઃ—ખેદ
 પ્લવ નું પિલવ ન થયું પણ પવો—પ્લવઃ—પૂર, ઉછળવું—ફૂદકો
 વિપ્લવ નું વિપિલવ ન થયું પણ વિપ્વવો—દ્રોહ—કળિયો
 'સુક્ષ્મકલ્પ'ના સુક્ષ્મં હુક્ષિલ ન થયું પણ સુક્ષ્—શુક્લ—સ્વેત
 ઉત્પલાવયતિ નું ઉપિપલાવઈ ન થયું પણ ઉપ્પાવેઈ—કુદાવે છે.

સ્યાદ્—ભવ્ય—ચૈત્ય—ચૌર્યસમેષુ યાત્ ॥૮૨॥૧૦૭॥

સ્યાત્, ભવ્ય અને ચૈત્ય એ ત્રણે શબ્દોમાં યની પહેલાં ડ આવી જાય છે અને ચૌર્ય શબ્દમાં તથા ચૌર્ય જેવા યં વાળા બીજા શબ્દોમાં યના ય પહેલાં ડ ઉમેરાય છે.

સિઆ—(સ+ઇ+યાત્=)સ્યાત્—થાય અથવા કોઈ અપેક્ષાએ
 સિઆવાઓ—(સ+ઇ+આવાઓ=) સ્યાદ્વાદઃ—સ્યાદ્વાદ—અનેકાંતવાદ અમુક
 એક અપેક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને બોલવું કે વિચારવું
 મવિયો—(મવ્+ઇ+યો=) ભવ્યઃ—સારો
 ચેતિયં, ચેદ્ય—(ચેત+ઇ+યમ્=) ચૈત્યમ્—ચૈત્ય—ચિતા ઉપર ચણેલું સ્મારક
 ચૌર્યસમ—ચોરિયં—(ચોર+ઇ+યમ્=) ચૌર્યમ્—ચોરી
 થરિયં—(થર્+ઇ+યં=) થરિયં—સ્થૈર્યમ્—રિથરતા
 મારિઆ—(=માર+ઇ+આ=) જેણીનું બરણપોષણ કરવું જ પડે તે માર્યા—
 મંમીરિઅં—મામ્મમોર્યમ્—મંભીરતા ભારભ—પત્ની
 મંહીરિઅં—મામ્મીયમ્
 આયરિઓ—આચાર્યઃ—આચાર્ય
 મુંદરિઅં—મૌન્દર્યમ્—મુંદરતા
 સોરિઅં—શૌર્યમ્—શૌર્ય
 વીરિઅં—વીર્યમ્—વીર્ય—વજા—પરાક્રમ
 વરિઅં—વર્યમ્—વ્રેહ
 સૂરિઓ—સૂર્યઃ—સૂર્ય
 ધીરિઅં—ધૈર્યમ્—ધૈર્ય
 વમ્હવરિઅં—વમ્હવર્યમ્—અભયર્ય

સ્વપ્ને નાત્ ॥૮૧૨૧૦૮॥

સ્વપ્ન શબ્દમાં ન પહેલાં ઇ ઉમેરાય છે.

સિપ્+ઇ+ળો=સિપિળો, સિવિળો-સ્વપ્ન:-સ્વપ્ન

આર્ષ પ્રાકૃતમાં સુવિળો કે સુમિળો શબ્દ વપરાય છે.

સ્તિગ્ધે વા અદિતૌ ॥૮૧૨૧૦૯॥

સ્તિગ્ધ શબ્દમાં ન ની પહેલાં અ અને ઇ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

સ+અ+ગિદ્ધ=સગિદ્ધ, સ+ઇ+ગિદ્ધ=સિગિદ્ધ, કાંઈ ન ઉમેરાય ત્યારે—
નિદ્ધમ્-સ્તિગ્ધમ્-સ્તિગ્ધ-ચીકણું

ગ્રન્થ ૮૧૨૧૦૯ સૂત્રના અનુવાદમાં આપેલ અંબિલ શબ્દ ઉપરનું દિપ્પણ—

‘ખાટો રસ’ અર્થના સૂચક બે શબ્દો આ. હેમચંદ્રે પોતાના અભિ. ચિ. કોશના શિલોખમાં આપેલા છે.

“અમ્લઃ અમ્બલઃ” અર્થાત્ અમ્લ અને અમ્બલ આ બે શબ્દો ‘ખાટો’ રસના વાચક છે.

‘ખાટો રસ’ અર્થના વાચક એવા જ વગરના અમ્લ શબ્દ દ્વારા અંબિલ રૂપ ન સાધી શકાય માટે જ આહી* અમ્બલ શબ્દના ‘લ’ની પૂર્વે ઇ ઉમેરવો જરૂરી છે પણ અમ્લ શબ્દના લગ્ની પૂર્વે નહીં. અમ્લ શબ્દના લની પૂર્વે ઇ ઉમેરવાથી કદી અંબિલ રૂપ નહીં સધાય પણ અમિલ રૂપ સધાશે જે બરાબર નથી. આચાર્યશ્રી નામના પ્રથમ અંગરૂપ જેન આગમમાં (શ્રી જંબૂવિ. સં.) પૃ. ૧૨૯ સૂત્ર ૩૬૯માં ‘ખાટો’ અર્થનો સૂચક અંબિલ શબ્દ વપરાયેલ છે.

‘આંબલી’ શબ્દનો સંબંધ પણ પ્રસ્તુત અમ્બલ શબ્દ સાથે જ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે ૮૧૨૧૦૯ના સૂત્રમાં દેશ્ય પ્રાકૃત ભાષાનો એક અમ્બિર શબ્દ આપેલ છે. રનો લ કરીને પણ એ અમ્બિર શબ્દ દ્વારા અંબિલ શબ્દ સાધી શકાય પણ અંબિલ નો ‘ખાટો’ અર્થ હોય તો જ એ શબ્દ અમ્લ અર્થને સૂચવી શકે. આ સાધનામાં ઇ ઉમેરવાની જરૂર નથી.

આચાર્ય દેશીશબ્દસંગ્રહમાં પ્રથમ વર્ગ ગાથા પંદરમીમાં ‘આંબા’ અર્થનો સૂચક અંબિર શબ્દ આપેલ છે.

કૃષ્ણે વર્ણે વા ॥૮૧૨૧૧૦॥

‘કાળા રંગ’ના અર્થવાળા કૃષ્ણ શબ્દમાં જ ની પહેલાં અ અને ઇ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

કસ્+અ+ળો=કસળો, કસ્+ઈ+ળો=કસિળો, કળહો-કૃષ્ણ:-કાળો।

જ્યાં કૃષ્ણ શબ્દ વિષ્ણુનો વાચક હોય ત્યાં એકલું કળહો રૂપ જ થાય.

કળહો-કૃષ્ણ:-કાન-કાનજ-કાનગોપી

ઉત્ત્વ અર્હતિ ॥૮૧૨૧૧૧॥

અર્હત્ શબ્દમાં હ પહેલાં અ, ઇ અને ઉ ઉમેરાય છે,

અર્હત્-અર્+અ+હો=અરહો, અર્+ઈ+હો=અરિહો, અર્+ઉ+હો=અરુહો-

અર્હત્-પૂજનીય

અર્+અ+હંતો=અરહંતો, અર્+ઈ+હંતો=અરિહંતો, અર્+ઉ+હંતો=અરુહંતો-

અર્હત્-પૂજનીય

પદ્મ-છદ્મ-મૂર્ધ્વ-દ્વારે વા ॥૮૧૨૧૧૨॥

પદ્મ, છદ્મ અને દ્વાર શબ્દમાં દ પછી ઉ વિકલ્પે ઉમેરાય છે અને મૂર્ધ્વ શબ્દમાં ર પછી ઉ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

પદ્+ઉ+મે=પદુમે, પોમ્મે-પદ્મમ્-કમળ

છદ્+ઉ+મે=છદુમે, છમ્મે-છદ્મ-છળકપટ

મુર+ઉ+મ્વો-મુરુમ્વો-મુર્ધ્વો-મૂર્ધ્વ:-મૂર્ખ

દ+ઉ+વારં-દુવારં, બારં, દેરં, દારં-દ્વારમ્-બારણું

તન્વીતુલ્યેષુ ॥૮૧૨૧૧૩॥

ગુણવાચક ઉકારાંત શબ્દને નારીજાતિમાં ફે (રાષ્ટ્રાડપ) પ્રત્યય લાગે છે, આથી તન્વુ નું તન્વી, લઘુ નું લઘ્વી અને ગુરુ નું ગુર્વી વગેરે શબ્દો બને છે આ બધા શબ્દો તન્વી તુલ્ય કહેવાય. આ શબ્દોમાં સંયુક્ત અક્ષરની વચ્ચે ઉ ઉમેરાઈ જાય છે એટલે ન, ષ, ર, હ, વ વગેરેની પહેલાં ઉ ઉમેરાય છે અને એ શબ્દોનાં તણુથી વગેરે રૂપો બને છે.

તન્+ઉ+વી=તન્વી, તણુવી-તન્વી-પાતળી

લઘ્+उ+वी=लघुवी, लहुवी-लघ्वी-नानी

गुह्+उ+वी=गुहवी-गुवी-गरवी, भारे

बह्+उ+वी=बहुवी-बह्वी-धણી

पुह्+उ+वी=पुहुवी-पृथ्वी-પહોળી

मृद्+उ+वी=मदुवी अथवा मउवी मृद्वી-નરમ

બહુવ્રને લીધે જે શબ્દ તન્વી પુણ્ય નથી તેમાં પણ ઉ ઉમેરાઈ જાય છે.

सर्+उ+ग्व=सुर्ग्वं-सुघ्नम्-કૌર્ષ પ્રદેશનું નામ છે.

आर्+ प्राकृतमां सूक्ष्म शब्दमां પણ ઉ ઉમેરાય છે.

सुख्+उ+म=सुखुमं-सुहुमं-सूक्ष्मम्-સૂક્ષ્મ-નાનું

एकस्वरे श्वः-स्वे ॥८।२।११४॥

એક સ્વરવાળા પદરૂપ અસુ અને સ્વ શબ્દમાં વ્ ની પહેલાં ઉ ઉમેરાય છે.

श्-उ-वे-शुवे-सुवे कर्ष-श्वः कृतम् आवती काले કરવાનું

स्-उ-वे-सुवे-स्वे-पोताना

सुवे जणा-स्वे जनाः-पोताना भालुसे।

સમાસમાં સ્વજન શબ્દ ત્રણ સ્વરવાળા પદરૂપ છે એટલે અહીં સ્વ નો સુઠે થાય. સ્વજન:-સગળો.

ज्यायाम् ईत् ॥८।२।११५॥

જ્યા શબ્દમાં જ સાથે જોડાયેલા વ ની પહેલાં ઈ આવી જાય છે.

जर्ह्+या=जीया, जीआ-ज्या-धनुष्नी દોરી

સંસ્કૃત ભાષામાં જ્યા નો પર્યાય જીવા શબ્દ છે જ અને જીવા શબ્દ દ્વારા આ કે જીયા રૂપ સાધી શકાય છે.

व्यत्ययविधान

૮।૨।૧૧૬ મા સૂત્રથી લઈને ૮।૨।૧૨૪ મા સૂત્ર સુધી વર્ણના સ્થાનપરિવર્તનનું નિ બદલવાનું-વિધાન છે.

કરેણુ-વારાણસ્યોઃ ૨-ળોર્વ્યત્યયઃ ॥૮૧૨૧૧૬॥

કરેણુ અને વારાણસી શબ્દોમાં રૂ અને ણુ નો વ્યત્યય કરવો-ઝિલટો ઉચ્ચાર કરવો એટલે પહેલાં જ ઓલવો અને તે પછી ર ઓલવો, એમ સ્થાનપરિવર્તન કરવું.

કળેહુ-કરેણુ-હાથણી

વાણારસી-વારાણસી-વર્તમાનમાં 'અનારસ' નામનું નગર-કાશી

સૂત્રમાં કરેણુ શબ્દ દીર્ઘ ઊકારાંત હોઈ અહીં સ્ત્રીલિંગી શબ્દને લેવાનું વિહિત છે માટે પુલિંગી કરેણુ શબ્દને આ નિયમ ન લાગે.

૬સો કરેણુ-આ હાથી. આ પ્રયોગમાં કળેહુ ન થાય

આલાને લ-નોઃ ॥૮૧૨૧૧૭॥

આલાન શબ્દમાં લ અને ન નાં સ્થાન બદલી નાખવાં.

આળાલો-આલાન:-હાથીને આંધવાનો ખીલો-આલાન

આળાલક્ષ્મી-આલાનસ્તમ્મ:-હાથીને આંધવાનો થાંભલો

અચલપુરે ચ-લોઃ ॥૮૧૨૧૧૮॥

અચલપુર શબ્દમાં ચ અને લ નું સ્થાન બદલી નાખવું.

અલચપુર-અચલપુરમ-અચલપુર એ નામનું મહારાષ્ટ્રમાં આવેલ નગર

મહારાષ્ટ્રે હ-રોઃ ॥૮૧૨૧૧૯॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દમાં હ અને ર નું સ્થાન બદલી નાખવું.

મરહટ્ટ-મહારાષ્ટ્રમ-મહારાષ્ટ્ર એ દેશનું નામ છે-મહાર જાતિનું રાષ્ટ્ર.

મૂળ પ્રાચીન શબ્દ મરહટ્ટ છે, પંડિતોએ આ શબ્દને મહારાષ્ટ્ર શબ્દ સાથે સરખાવવાની કલ્પના કરેલ છે અને એ માટે ર અને હ નો વ્યત્યય કરવાનું વિધાન કરેલ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો મરહટ્ટ શબ્દનું સામ્ય ખીજા કોઈ જૂના શબ્દ સાથે હોયું જોઈએ પણ મહારાષ્ટ્ર સાથે નહીં.

'ગુજરાત' શબ્દનો આદિનો ગુજ્જર શબ્દ જેમ જાતિવાચક હોઈ 'ગુજ્જર' પ્રજાનો સૂચક છે તેમ મરહરટ્ટ કે મરહરટ્ટ એવો શબ્દ કદાચી શકવામાં ઐતિહાસિક વધી ન આવતો હોય તો મરહરટ્ટ કે મરહરટ્ટ નો મર કે મરુ શબ્દ કોઈ જાતિવાચક હોઈ શકે, મરહરટ્ટ કે મરહરટ્ટ નું જ મરહરટ્ટ ઉચ્ચારણ હોઈ શકે. આ અંગે પંડિતો અને ઐતિહાસિકો જરૂર વિચારે.

હ્રદે હ-દોઃ ॥૮૧૨૧૨૦॥

હ્રદ શબ્દમાં હ અને દ નું સ્થાન બદલી નાખવું.

દ્રહો-હ્રદઃ-પાણીનો ધરો

આર્ષ પ્રાકૃતમાં હ્રદને બદલે હરદ થયા પછી હરઅ થાય છે.

હરએ મહપુંડરીએ-મહાપુંડરીક નામના ધરામાં

હરિતાલે ર-લોઃ ન વા ॥૮૧૨૧૨૧॥

હરિતાલ શબ્દમાં હરિ ના ર નો અને તાલના લનો વિકલ્પે વ્યત્પય થાય છે. એટલે ર નું સ્થાન વિકલ્પે લ લે છે અને લ નું સ્થાન વિકલ્પે ર લે છે.

હલિઆરો, હરિઆલો-હરિતાલઃ-હરતાલ

જૂની પ્રાચીન કે અર્વાચીન હસ્તલિખિત પોથીઓમાં લખેલા અક્ષરો ખોટા જણાય તો તેને એકી નાખવા સાદુ 'હરતાલ' નામનું દ્રવ્ય વપરાય છે, વળી જ્યારે લવાયા લવાઈ કરે છે ત્યારે આ પીળા અને ચકચકતા પદાર્થને વાટીને મોઢા ઉપર લગાડે છે જેથી રાત્રે મોઢું ચકચકિત દેખાય છે.

લઘુકે લ-હોઃ ॥૮૧૨૧૨૨॥

લઘુક શબ્દમાં લ નો હ થયા પછી લ અને હ નો વિકલ્પે વ્યત્પય થઈ જાય છે.

હલુઅં, લહુઅં-લઘુકમ્-હળવું, લઘુ-નાનું

અશ્ર-લઘુક શબ્દમાં સૂત્રકાર કહે છે કે, લ અને હ નો સ્થાન બદલો કરવો, પણ શબ્દમાં હ નથી તેનું શુ ? અરી રીતે સૂત્રમાં લઘોઃ કથું હોત તો લ અને લ નો સ્થાન બદલો થાત. જેમ-ચલુઅં-લહુઅં પણ આચાર્યને તો હલુઅં રૂપ ધળ છે, ચલુઅં ધળ નથી. આદિમાં લ આવવાથી હ થાય કેવી રીતે ?

ઉત્તર-કોઈ પ્રયોગમાં 'આદિમાં પણ લ નો હ થઈ જાય' એમ જણાવવા માટે સૂત્રમાં 'લ-હોઃ' એવું નિધાન કથું છે. અથવા લઘુક ના લ નો પહેલાં 'હ' કરીને લહુઅં બનાવવું અને પછી જ આ નિયમ લગાડવો.

લલાટે લ-હોઃ ॥૮૧૨૧૨૩॥

લલાટ શબ્દમાં બીજા લ નો અને છેલ્લા હ નો સ્થાન બદલો વિકલ્પે કરવો.

ળલાટ-લલાટ-લલાટમ્-લલાટ.

૮૧૨૧૫૭ સૂત્ર દ્વારા લલાટ શબ્દના આદિના લ ને સ્થાને જ નું વિધાન કરેલું છે તેથી અહીં બીજા લ અને હ નો સ્થાન બદલો કરવાનો છે, પહેલાના લ નો નહીં.

લે લોઃ ॥૮૧૨૧૨૪॥

લ શબ્દમાં હ કાર અને ય કારનો સ્થાન બદલો વિકલ્પે કરવો.

લુલ્લ, લુલ્લ-લુલ્લમ્-લુલ્લ, લુંલું, લુલ્લ

સજ્જો, સજ્જો-સજ્જાઃ-સજ્જ-સજ્જન કરવા યોગ્ય અથવા દક્ષિણ પ્રદેશમાં આવેલો 'સજ્જાદ્રિ' નામનો મોટો પર્વત

આદેશ વિધાન

સ્તોકસ્ય થોક-થોવ-થેવાઃ ॥૮૧૨૧૨૫॥

સ્તોક શબ્દને બદલે થોક, થોવ અને થેવ શબ્દો વિકલ્પે વાપરવા.

થોક, થોવ, થેવ, થોજ-સ્તોકમ્-થોકું અથવા થોક-થોકડો-સમૂહ

દુહિત્-મગિન્યોઃ ધૂઆ-બહિણ્યૌ ॥૮૧૨૧૨૬॥

દુહિત્ ને બદલે વિકલ્પે ધૂઆ વાપરવું અને મગિની ને બદલે બહિણી વિકલ્પે વાપરવું.

ધૂઆ, દુહિઆ-દુહિતા-દીકરી-પેટની છોકરી

બહિણી, મહિણી-મગિની-બહેન, બહેણી-બેની, બેન, બેનાં, બેન, બેણી.

મગિનીવત્તિ ને બદલે બેની અથવા બહેનોઈ.

મગિની શબ્દમાં આદિમાં જે મ છે તેમાં જ અને હ એમ બે વ્યંજનો મળેલા છે. જ અને હ મળીને મ નું સર્જન થયેલ છે એટલે જેમ જ, ક અને વ નો બનેલો છે તેમ મ પશુ જ અને હ નો બનેલો છે એટલે સંયુક્ત વ્યંજન છે.

એકલો મ જ નહીં પણ ઘ, જ, ઢ, ઘ અને મ એ પાંચે સંયુક્ત વ્યંજનો છે. ઘ માં ગ અને હ, જ માં જ અને હ, ઢ માં ઢ અને હ, ઘ માં ઘ અને હ તથા મ માં મ તથા હ બળેલા છે એટલે ઘ, જ, ઢ, ઘ તથા મ એ પાંચે સંયુક્ત વ્યંજનો છે.

જે લોકો અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો બાળે છે તેઓ ઘ, જ, ઢ, ઘ તથા મ વ્યંજનો શી રીતે બનેલા છે તે બરાબર સમજી શકે છે.

આ પ્રકારે જ, જ, ઢ, ઘ અને ફ એ પાંચે પણ સંયુક્ત વ્યંજનો જ છે જ માં ક અને હ, જ માં ઘ અને હ, ઢ માં દ અને હ, ઘ માં ત અને હ તથા ફ માં પ અને હ બળેલા છે એથી જ, જ, ઢ, ઘ અને ફ એ પાંચે અલગ અક્ષરો પણ સંયુક્ત વ્યંજનો જ છે.

વૃક્ષ-ક્ષિપ્તયોઃ સુક્લ-હ્રુદૌ ॥૮૧૨૧૨૭॥

વૃક્ષ શબ્દને બદલે સુક્લ શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો તથા ક્ષિપ્ત શબ્દને બદલે હ્રુદ શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો.

સુક્લો. વચ્છો-વૃક્ષ-ઝાડ

સર્વત્ર લ-વ-રામ અવન્તે ॥૮૧૨૧૭૬॥ નિયમથી વૃક્ષ ની આદિનો 'વ' લોપાય પછી વૃક્ષ-સુક્લ આપોઆપ ધર્મ બળ્ય છે

હ્રુદં, ચિત્તં-ક્ષિપ્તમ્-ફેંકેલું

અચ્છ્રુદં, ઉચ્ચિત્તં-ઉત્ક્ષિપ્તમ્-ઉપર ફેંકેલું-ઉપર છોડેલું

વનિતાયાઃ વિલયા ॥૮૧૨૧૨૮॥

વનિતા શબ્દને વિકલ્પે વિલયા બતાવવો.

વિલયા, વણિઆ-વનિતા-ઓ. 'વનિતા' ના 'ન' ના 'ઈ'ને 'વ' સાથે જોડવાથી અને 'ન'નો લ ઉચ્ચારવાથી વિલયા ધર્મ બળ્ય છે.

કેટલાક વૈયાકરણો કહે છે કે વિલયા શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાય છે.

ગૌણસ્ય ઈષતઃ કૂરઃ ॥૮૧૨૧૨૯॥

જ્યાં ઈષત શબ્દ ગૌણ હોય ત્યાં તેનો કૂર આદેશ વિકલ્પે કરવો.

ઈસિપિકા, કૂરપિકા-ઈષતપકવા-થોડી પાકેલી

ચિંચ બ્વ કૂરપિકા-ચિંચા ઇવ ઈષતપકા-આખરીની પેઠે થોડી પાકેલી,

કૂર ન થાય ત્યારે ચિંચ બ્વ ઈસિપિકા પણ થાય.

સ્ત્રિયાઃ इत्थी ॥८।२।१३०॥

સ્ત્રી શબ્દને બદલે इत्थी શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો.

इत्थी, थी-स्त्री-स्त्री.

સ્ત્રી-સ્ત્રી-થી, इ આગળ જોડવાથી इत्थી. ધણા બોલનારા સ્વરની સહાયતા વિના સંયુક્ત અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરી શકતા નથી. તેથી સ્ત્રી ને બદલે इत्थી બોલે છે. એ રીતે इत्त्री શબ્દનું इत्थી થયેલ છે.

धृतेर्दिहिः ॥८।२।१३१॥

ધૃતિ શબ્દને બદલે दिहि વિકલ્પે વાપરવો.

ધૃતિ શબ્દમાં જે ધ છે તેમાં દ અને હ સમાયેલા જ છે.

धिई, दिही-धृतिः-धीर्

माजीरस्य मञ्जर-वञ्जरी ॥८।२।१३२॥

માજાર શબ્દને બદલે મજ્જર અને વજ્જર એવા બે શબ્દો વિકલ્પે બોલાય છે.

મંજરો, વંજરો, મંજારો ॥૮।૧।૨૬॥ મજ્જારો, માજાર:-માંજરી-બિલાડી નારીબતિ—

મજ્જરી, વજ્જરી, મંજારી, મઝ્જારી, માજારી-માંજરી બિલાડી

वैदूर्यस्य वेरुलिअं ॥८।२।१३३॥

વૈદૂર્ય શબ્દને બદલે वेरुलिअ વિકલ્પે વાપરવો.

वेरुलिअ, वेडुज्जं-वैदूर्यम्-‘विदूर’ નામના પર્વતમાં થનાર ‘વૈદૂર્ય’ રત્ન

एणिह एत्ताहे इदानीमः ॥८।२।१३४॥

ઇદાનીમ્ શબ્દને બદલે એણિહ અને એત્તાહે એવા બે શબ્દો વિકલ્પે વાપરવા.

इआणि, એણિહ, એત્તાહે-इदानीम्-હમણાં-આણુ કાળમાં

इदानीम् ના ની ના હસ્ત નિ માટે ॥૮।૧।૧૦૧॥ સૂત્ર જુઓ.

પૂર્વસ્ય પુરિમઃ ॥૮।૨।૧૩૫॥

પૂર્વે શબ્દને અદ્દે પુરિમ શબ્દ વિકલ્પે વાપરવેા.

પુરિમં, પુર્વ-પૂર્વમ્-પૂર્વતું. પુરા ભવમ્ પુરિમમ્ પુરા+ઇમ્=પુરિમમ્-પહેલાંનું

આ રીતે પુરા શબ્દ દ્વારા પુરિમ શબ્દ સાધી શકાય છે.

‘પુરિમ-ચરિમાણ કવ્વો’ પૂર્વના તીર્થ કરના અને ચરમ-હેલ્લા તીર્થ કરના સાધુઓને આચાર.

વસ્તસ્ય હિત્ય-તઠ્ઠૌ ॥૮।૨।૧૩૬॥

વસ્ત શબ્દને અદ્દે હિત્ય અને તઠ્ઠ શબ્દો વિકલ્પે વાપરવા.

હિત્યં, તઠ્ઠં, તત્ત્યં-વસ્તમ્-ત્રાસ પામેલ-પીડાયેલ. તત્ત્યં-ત્રાહું

બૃહસ્પતૌ બહોઃ મયઃ ॥૮।૨।૧૩૭॥

બૃહસ્પતિ શબ્દના બૃહ-બહ એવા એ વ્યંજનને અદ્દે મય એવા એ વ્યંજનોને ઉચ્ચાર કરવેા.

મયસ્સઈ, મયપ્પઈ, બૃહસ્પતિઃ, દેવોનો યુરુ, બ્રહ્મતવાર, યુરુવાર મય ન થાય ત્યારે-બહસ્સઈ, બહપ્પઈ, બહુપઈ, વિહસ્સઈ, વિહપ્પઈ, વિહુપઈ, બુહસ્સઈ, બુહપ્પઈ, બુહુપઈ-બૃહસ્પતિઃ-શુભો ૮૧૧૧૩૮

મલિન-ઉમય-શુક્તિ-હ્રુપ્ત-આરબ્ધ-પદાતેઃ મઙ્ગલ-અવહ-સિપ્પિ-છિક્ક-આઢત્ત-પાઙ્ક્રકં ॥૮।૨।૧૩૮॥

મલિન ને અદ્દે મઙ્ગલ, ઉમય ને અદ્દે અવહ, શુક્તિ ને અદ્દે સિપ્પિ, હ્રુપ્ત ને અદ્દે છિક્ક, આરબ્ધ ને અદ્દે આઢત્ત અને પદાતિ ને અદ્દે પાઙ્ક્ર ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

મઙ્ગલં, મલિનં-મલિનમ્-મલિન-મેઝું

અવહં, ઉમયં-ઉમયમ્-અને-એડી કે એડું

અવહ્નોઆસં-ઉમયાવકાસં-ઉમયાવકાશમ્-એ બાણુ અવકાશવાણું

અવહબલં-ઉમયબલં-ઉમયબલમ્-એ બાણુનું બળ કે એ બાણુના બળવાણું

સિપ્પી, સુત્તી-શુક્તિઃ- છીપ

છિક્કો, હ્રુપ્તો-હ્રુપ્તઃ-રપશેલો-છુએલો

આહત્તો, આરદ્ધો-આરબ્ધઃ-આરંભેભો-શરૂ કરેને।

પાઙ્ક, પયાઈ-પદાતિઃ-પાપગા, પદાતિ

ખરી રીતે પદાતિકમ્ શબ્દ દ્વારા પદાઈક-પાઈક શબ્દ સાધવો સુગમ છે.

કેટલાક વૈયાકરણો ઉભય ને બદલે અવહ ન કરતાં ઉવહ કરે છે.

આર્પ પ્રાકૃતમાં ઉભયોકાલં-બન્ને કાળ-એવો પ્રયોગ થાય છે.

દંષ્ટ્રાયાઃ દાઢા ॥૮૧૨।૧૩૯॥

દંષ્ટ્રા શબ્દને બદલે દાઢા શબ્દ વાપરવો.

દાઢા-દંષ્ટ્રા-દાઢ

આ દાઢા શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ છે.

“દાઢિકા”-અમર૦ ક્ષીર૦ “દાઢિકા દંષ્ટ્રિકા દંષ્ટ્રા” અભિઘા૦ મત્ય ટાંડ.

બહિસો બાહિં-બાહિરો ॥૮૧૨।૧૪૦॥

બહિસ્ શબ્દને બદલે બાહિં અને બાહિર એવા બે શબ્દો વારાફરતી વાપરવા.

બાહિં, બાહિરં-બહિઃ-બહાર

અઘસઃ હેઢું ॥૮૧૨।૧૪૧॥

અઘસ્ શબ્દને બદલે હેઢું શબ્દ વાપરવો.

હેઢું-અઘઃ-હેઢળ-તીચે

અઘઃસ્થમ્ દ્વારા અહઢું-હેઢું-સાંત્રણ સુગમ છે.

માતૃ-પિતૃઃ સ્વસુઃ સિઆ-છૌ ॥ ૮૧૨।૧૪૨॥

માતૃશ્વસા ને બદલે માડસિઆ અને માડચ્છા શબ્દો વાપરવા તથા પિતૃશ્વસાને બદલે પિડસિઆ અને પિડચ્છા શબ્દો વાપરવા.

માડસિઆ, માડચ્છા-માતૃશ્વસા-માતાની બહેન-માસી

પિડસિઆ, પિડચ્છા-પિતૃશ્વસા-પિતાની બહેન-ફાઈ કે ફઈ

તિર્યચઃ તિરિચ્છિઃ ॥૮૨॥૧૪૩॥

તિર્યક્ શબ્દને બદલે તિરિચ્છિ શબ્દ વાપરવો.

તિરિચ્છિ પેચ્છદ્-તિર્યક્ પ્રેક્ષતે-આડું જુએ છે.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં તિર્યક્ શબ્દને બદલે તિરિચ્છિ શબ્દ વપરાય છે.

ગૃહસ્ય ઘરઃ અપતૌ ॥૮૨॥૧૪૪॥

ગૃહપતિ શબ્દ સિવાય બીજો જ્યાં એકલો કે પૂર્વપદમાં કે ઉત્તરપદમાં ગૃહ શબ્દ આવ્યો તે તે ગૃહ શબ્દને બદલે ઘર શબ્દ વાપરવો.

ઘરો-ગૃહઃ-ગૃહ-ઘર

ઘરસામી-ગૃહસ્વામી-ઘરનો સ્વામી

રાયહરં-રાજગૃહમ્-રાજવીનું ઘર-મહેલ અથવા રાજગૃહ નામનું નગર
ગૃહર્ષ-ગૃહપતિઃ-ઘરનો પતિ.—આ પ્રયોગમાં ગૃહપતિ શબ્દ હોવાથી ગૃહ નું
ઘર ન બોલાય એટલે ઘરર્ષ ન બોલાય પણ ગૃહર્ષ બોલાય.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં રાયગિહે નગરે હોત્યા-રાજગૃહ નગર હતું-એમાં ઘર થતું નથી.

કૃદંત-પ્રકરણ

‘કર્તા’ વગેરે અર્થના સૂચક જુદા જુદા પ્રત્યયો, ધાતુઓને લગાડવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રત્યયોનાજો શબ્દ ‘નામ’ રૂપ બને છે. ધાતુઓને નામ બનાવવા સાડુ જે જે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે તે તે પ્રત્યયોને ‘કૃત’ પ્રત્યયો કહેવામાં આવે છે. આ ‘કૃત’ પ્રત્યય જેમને છેડે લાગેલા હોય છે તેવા ધાતુઓનાં રૂપને કૃત-અંત-કૃદંત-નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેવાં કૃદંત નામોની સાધના માટેના પ્રકરણનું નામ કૃદંત પ્રકરણ છે.

આ. હેમચંદ્રે રચેલા ‘સિદ્ધહેમચંદ્ર’ નામના સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં આ કૃદંત પ્રકરણ માટે આખો પાંચમો અધ્યાય છે. આ પાંચમા અધ્યાયના બીજા પાદના સૂત્ર ૨૭ માંથી ૮૩મા સૂત્ર સુધીમાં જે જે કૃદંતના પ્રત્યયો જણાવેલા છે તે તેમાં પ્રત્યયોનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત ॥૮૨॥૧૪૫॥ સૂત્રમાં કરેલો છે.

॥૮૨॥૧૪૫॥ સૂત્રમાં જણાવેલા ‘શીલ’, ‘ધર્મ’ અને ‘સાધુ’ એ ત્રણે અર્થોને સૂચવનાર, બધા મળીને જે સત્યાવીશ (૨૭) પ્રત્યયો છે તે બધા, ઉદાહરણ.

સાથે આ નીચે બતાવેલા છે :

પ્રત્યય

ઉદાહરણ

૧. ત્- કર્તૃ-કરવાના શીલવાળો
૨. ઇણ્-ચરિણ્-ચરવાના શીલવાળો
૩. ણ્-જિણ્-જય મેળવવાના શીલવાળો
૪. સ્તુ-સ્થાસ્તુ-સ્થિર રહેવાના શીલવાળો
૫. ક્તુ-ક્ષિપ્તુ-ફેંકવાના શીલવાળો
૬. હ-લિપ્તુ-લાલ મેળવવાના શીલવાળો
૭. આરુ-વન્દારુ-વંદન કરવાના શીલવાળો
૮. રુ-ધારુ-ધાવવાના શીલવાળો
૯. આલુ-શ્ચલાલુ-શ્રદ્ધા રાખવાના શીલવાળો
૧૦. ઇ-પાપતિ-પડવાના શીલવાળો
૧૧. ડક-ભાવુક-થવાના શીલવાળો
૧૨. અન-કોપન-કોપ કરવાના શીલવાળો
૧૩. ડક-વાવટૂક-અડઅડ કરવાના શીલવાળો-અડઅડિયો
૧૪. ઇન્-સર્મા-શાંતિના શીલવાળો
૧૫. અક-ક્ષેપક-ફેંકવાના શીલવાળો
૧૬. આક-વરાક-સંસેવા કરવાના શીલવાળો
૧૭. ઇન્-જયી-જીતવાના શીલવાળો
૧૮. મર-વત્સર-ખાવાના શીલવાળો
૧૯. ડર-વિદુર-ખાણવાના શીલવાળો
૨૦. રુ-મીરુ-ખીવાના શીલવાળો
૨૧. રુક-મીરુક-,, ,,
૨૨. લુક-મીલુક-,, ,,
૨૩. ત્વર-જિત્વર-જીતવાના શીલવાળો
૨૪. ર-નમ્ર-નમવાના શીલવાળો
૨૫. નજૂ-સ્વપ્નક્-સૂવાના-શીલવાળો
૨૬. વર-ઈશ્વર-ઐશ્વર્યના શીલવાળો
૨૭. કિવપ્-ધી-ધી-શુદ્ધિ

આ ૨૭ પ્રત્યયો ‘શીલ’, ‘ધર્મ’ અને ‘સાધુ’ અર્થના મૂલ્યક છે. આ ત્રણમાંથી પ્રત્યેકને બદલે પ્રાકૃત ભાષામાં ૩૨ પ્રત્યય વપરાય છે. એ હકીકત

સૂચવવા સારુ આ. હેમચંદ્ર કહે છે કે,

શીલાદ્યર્થસ્ય ફરઃ ॥૮૨॥૧૪૫॥

‘શીલ’, ‘ધર્મ’, અને ‘સાધુ’ એ ત્રણ અર્થને સૂચવનારા ઉપર જણાવેલા સત્તાવીશ પ્રત્યયો સંસ્કૃતમાં છે. એ સત્તાવીશ પ્રત્યયોને અહીં પ્રાકૃતભાષામાં માત્ર એક ફર પ્રત્યય વપરાય છે.

ધાતુ માત્રને ‘શીલ’ અર્થને બતાવવા ફર પ્રત્યય લાગે છે.

” ‘ધર્મ’ ” ” ” ” ”
” ‘સાધુ’ ” ” ” ” ” ”

શીલ એટલે સ્વભાવ. જેમકે કોઈનો ‘હસ હસ’ કરવાનો સ્વભાવ હોય છે.

ધર્મ એટલે પોતાના કુળનો, પોતાના ગોત્રનો, કે પોતાની નાતબંધતનો અથવા પોતાના કુટુંબનો આચાર-રિવાજ.

સાધુ એટલે સારી રીતે ક્રિયા કરવાની પ્રવૃત્તિ.

ધાતુનો પોતાનો જે અર્થ હોય તે તો કાયમ રહે છે. પણ જ્યારે ધાતુના અર્થ સાથે ‘શીલ’નો અર્થ જોડાયો હોય, ‘ધર્મ’નો અર્થ જોડાયો હોય અને ‘સારી ક્રિયા કરવાનો’ અર્થ જોડાયો હોય ત્યારે ફર પ્રત્યય ધાતુ માત્રને લગાડવાનો છે.

જેમકે ધાતુ—

(૧) હસ-હસ હસ કરવાના શીલવાળો-સ્વભાવવાળો-જે હોય તે હસિર-હસિરો
(પ્રથમા એકવચન) કહેવાય.

હસ+ફર=હસિર-હસિરો

(૨) નમ-નમન કરવાના શીલવાળો જે હોય તે નમ્+ફર-નમિર-નમિરો
(પ્રથમા એક વ.) કહેવાય.

(૩) ર-રોવ્-રોવાના સ્વભાવવાળો-વારે ઘડીએ ‘રો રો’ કરનારો-રોતલ હોય તે
રોવ્+ફર=રોવિર-રોવિરો (પ્રથ. એક વ.) કહેવાય.

(૪) લજ્-જે સ્વભાવે લજ્જાળુ હોય તે-શરમાળુ હોય તે લજ્+ફર-લજ્જિર-લજ્જિરો

(૫) સં જલ્પ-જંપ્-જે સ્વભાવે બોલ બોલ કરનારો હોય તે-જમ્પ+ફર-
જંપિર-જંપિરો-બોલ બોલ કરનારો-બોલકણો

(૬) સં વેપ્-વેવ્-જે કંપવાના-ધ્રુજવાના સ્વભાવવાળો હોય-વારે વારે કંપ્યા
કરતો હોય તે-વેવ્+ફર-વેવિર-વેવિરો-ધ્રુજ્યા કરનારો

(૭) સં० અમ્-મમ્—જે ભમવાના-આથડવાના-સ્વભાવવાળો હોય તે-મમ્+
 ઇર-મમિર-મમિરો-ભમનારો-રખડનારો-આથડયા કરનારો

(૮) સં० ઉત્+શ્વમ્-ઉચ્છવસ્-જેને ઉચ્છવાસ લેવાની ટેવ હોય-સ્વભાવ હોય-તે
 કસસૂફર-કસસિર-કસસિરો-ઉચ્છવાસ લેનારો

આ રીતે દરેક ધાતુને ઇર પ્રત્યય લગાડીને રૂપો સાધી લેવાં.

અહીં માત્ર 'શીલ' અર્થના ઉદાહરણો આપેલ છે, પણ તે ઉદાહરણો પ્રમાણે 'ધર્મ' તથા 'સાધુ' અર્થના પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

જેમકે

'ધર્મ'—હસવાના ધર્મવાળો-હસિરો

'સાધુ' સાડું સાડું બોલનારો વદિરો-(વદ્+ઇર-વદિર)

કેટલાક વ્યાકરણકારો ઉપર જણાવેલા તમામ પ્રત્યયોને બદલે 'ઇર' નથી વાપરતા પણ માત્ર તૃત્ પ્રત્યયને બદલે 'ઇર' વાપરવાનું કહે છે.

તેમના મતમાં ઉપર જણાવેલા બધા પ્રત્યયોને બદલે ઇર ન વપરાય. માત્ર એક તૃ પ્રત્યયને બદલે જ ઇર વપરાય અર્થાત્ તેમને મતે—

ચરિણું ચરિર રૂપ ન થાય.

માચુકું માચિર „

મોસું મોહિર „

ઈશ્વરું ઈસિર „

નમ્નું નમિર „

ક્ત્વઃ તુમ્-અત્-તૂળ-તુઆણાઃ ॥૮૧૨॥૧૪૬॥

સંખ્યાક ભૂતકૃદંતના અર્થ સૂચક સંસ્કૃતના ક્ત્વા પ્રત્યયને બદલે તુમ્, અ (અત્), તૂળ, ઝૂળ, તુઆણ, ડઆણ પ્રત્યયો વાપરવા એટલે ધાતુમાત્રને આ પ્રત્યયો લગાડવા.

તુમ્—દૃશ્+તુમ્=દૃશ્તું-દૃષ્ટવા-જોઈને

મોચ્+તુમ્=મોત્તું-મુક્તવા-મુક્તીને-છોડીને

અ—મમ્+અ=મમ્+ઈ+અ=મમિઅ-આન્ત્વા-ભમીને-અમણ કરીને

રમ્+અ=રમ્+ઈ+અ=રમિઅ-રન્ત્વા-રમીને

તૂળ—ઘેત+તૂળ=ઘેતૂળ—ગૃહીત્વા—પ્રદણ કરીને

કૃ+તૂળ=કા+તૂળ=કાઠળ—કૃત્વા—કરીને

આ રથળે તૂળ નો ત લોપાર્ધ ગયો છે.

તુઆળ—મેદ+તુઆળ=મેત્તુઆળ—મિત્ત્વા—ભેદીને

સુ+તુઆળ=સોતુઆળ—શ્રુત્વા—સાંભળીને

‘વંદિતુ સઘ્વસિદ્ધે’ ‘વંદિતા’ સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં વંદિતુ ૩૫ આવે છે. આ આર્ધ ૩૫ છે માટે તેના તુમ્ ના મ નો લોપ થઈ ગયો છે.

વંદ+શ્તુમ્ વંદિતું. વંદિત્—વન્દિત્વા—રાંદીને

વન્દિત્વા એવા સિદ્ધ સંસ્કૃત ૩૫ ઉપરથી પણ ત્વા ના વ નો લોપ કરીને પ્રાકૃતમાં વંદિતા ૩૫ બની શકે છે.

એ જ રીતે કૃત્વા ૩૫ને બદલે આર્ધ પ્રાકૃતમાં કઠું ૩૫ થાય છે. કઠું ૩૫ના અનુસ્વારનો લોપ ડરવાથી કઠુ ૩૫ પણ બને છે.

તદ્વિત પ્રકરણ

इदमर्थस्य केरः ॥८॥२१४७॥

સંસ્કૃતમાં ‘તેનું આ’ એવા અર્થમાં આવતા પ્રત્યયને इदमर्थ કહે છે. એ इदमर्थ ને સૂચવવા હૈય વગેરે પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલું છે. તે इदमर्थ હૈય વગેરે પ્રત્યયોને બદલે પ્રાકૃતમાં કેર પ્રત્યય વાપરવો.

युष्मद्+हैय—युष्म+केर—तुम्हकेरो—तમારે।

अस्मद्+हैय—अस्म+केर—अम्हकेरो—अમારે।

બહુલ અધિકારને લીધે આ નિયમ બધે લાગતો નથી, કેમકે મદીય ને બદલે મૈય થાય છે.

એ જ પ્રમાણે પાણિનીય ને બદલે પાણિનીઝ થાય છે. અર્થાત્ ‘મૈય’ અને ‘પાણિનીઝ’ શબ્દોમાં હૈય પ્રત્યય કાયમ રહે છે.

मईअपक्खे—मदीयपक्खे—भारा पक्षमां

पाणिणीआ—पाणिनीयाः—पाणिनिना मतने माननारा

પર-રાજભ્યાં ક-ડિકૌ ચ ॥૮૧૨૧૪૮॥

પર શબ્દ પછી આવતાં ફરમર્થ પ્રત્યયને બદલે ક અને કેર પ્રત્યયો વાપરવા, તથા રાજન્ શબ્દ પછી આવતાં ફરમર્થ પ્રત્યયને બદલે ક (ડિક) અને કેર પ્રત્યયો વાપરવા.

પર+કીયં-પર+કં-પારકં-પારકેરં-પારકુ- બુઝો ૮૧૧૪૪

રાજ+કીયં-રાજ+કં-રાજકં, રાયકેરં-રાજકીયમ્-રાજાકુ-રાજાકા-રાજ્ય સંબંધી

યુષ્મદસ્મદઃ અજઃ એચયઃ ॥૮૧૨૧૪૯॥

“વા યુષ્મદ-અસ્મદઃ અજ-ઈતરૌ ઇત્યાદિ ॥૬૩૧૬૭॥ સૂત્ર દ્વારા યુષ્મદ અને અસ્મદ શબ્દો પછી આવતાં ફરમર્થ તા સંસ્કૃત અજ વગેરે પ્રત્યયોને બદલે પ્રાકૃતમાં એચય પ્રત્યય વાપરવો.

યુષ્મદ+અજ-યુષ્મ+એચય-તુમ્હ+એચય-તુમ્હેચ્ચયં-ચૌમાકમ્-તમાડુ

મરાઠી-તુમવા

અસ્મદ+અજ-અસ્મ+એચ્ચય-અમ્હ+એચ્ચય-અમ્હેચ્ચયં-આસ્માકમ્-અમાડુ

મરાઠી-આમાવા

વતેઃ વ્વઃ ॥૮૧૨૧૫૦॥

સ્યાદેઃ ઇવે ॥૭૧૧૫૨॥ તથા ॥૭૧૧૫૩॥ ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા ‘તેની પેઠે’ એવા અર્થમાં સંસ્કૃતમાં આવતા વત્ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં વ્વ પ્રત્યય વાપરવો.

મથુરા+વત્-મથુરા+વ્વ-મથુર વ્વ-મથુરાવત્-મથુરાની પેઠે

મથુર વ્વ પાટલિવત્તે પાસાયા-મથુરાવત્ પાટલિપુત્રે પ્રાસાદાઃ-મથુરાની પેઠે પાટલિપુત્રમાં પ્રાસાદો-મહેલો-છે.

સર્વાજ્ઞાદ્ ઈનસ્ય ઇકઃ ॥૮૧૨૧૫૧॥

સંસ્કૃત વ્યાકરણ સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિના ૭૧૧૬૪ સૂત્રથી સર્વાજ્ઞ શબ્દને લાગતાં ઈન પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં ઇક પ્રત્યય વાપરવો.

સર્વાજ્ઞ+ઈનઃ-સર્વંગ+ઇક-સર્વંગિઓ-સર્વાજ્ઞીણઃ-આખા અંગમાં વ્યાપેલો.

एल्ल (डेल्ल) प्रत्यय वापरवो. ॥७१११३६॥ सूत्र द्वारा 'तिल' वगेरे शब्दाने 'स्नेह' अर्थाने सूचववा जे तैल प्रत्यय लागे छे तेने अहो' लेवानो छे.

कटुक+तैलम्=कडुअ+एल्लं=कडुएल्लं-कडु' तेस

सुरहिजलेण कडुएल्लं-सुरभिजलेन कटुकतैलम्-सुगंधित पाणी साथे

मिश्रित कडु' तेस

अङ्कोठ+तैलम्=अंकोल्लतेल्लं-अ'डो'लनुं तेस

આ સૂત્રમાં વિહિત કરેલ 'એલ્લ' પ્રત્યય 'તૈલ' પ્રત્યયનું પ્રાકૃત રૂપાંતર છે.

यत्-तद्-एतदः अतोः इत्तिअ एतद् लुक् च ॥८१२१५६॥

પરિભાષુવાચક અતુ ને બદલે પ્રાકૃતમાં પરિભાષુવાચક ઇત્તિઅ પ્રત્યય વપરાય છે. તેથી યાવત્ ને બદલે જ+ઇત્તિઅ=જિત્તિઅં-યાવત્-જેટલું,

તાવત્ ને બદલે ત+ઇત્તિઅ=તિત્તિઅં-તાવત્-તેટલું

એતાવત્ ને બદલે એત+ઇત્તિઅ=ઈત્તિઅં-એતાવત્-એટલું

એતાવત્ ને બ્યારે ઇત્તિઅ પ્રત્યય લાગે ત્યારે એતાવત્ નો લોપ થઈ બચ છે તેથી તેનું ઇત્તિઅ રૂપ બને છે.

इदम्-किमश्च डेत्तिअ-डेत्तिल-डेद्दहाः ॥८१२१५७॥

इयत्, कियत्, यावत्, तावत्, અને એતાવત્ એ પરિભાષુવાચક શબ્દોને લાગેલા અતુ વગેરે પ્રત્યયને બદલે એતિઅ (ડેત્તિઅ), એતિલ (ડેત્તિલ) અને એદ્દહ (ડેદ્દહ) પ્રત્યયો વપરાય છે. इयत् અને कियत्માં પરિભાષુવાચક यत् પ્રત્યય છે અને એતાવત્, यावत् તથા तावत्માં आवत् પ્રત્યય છે.

इदम्+यत्-એતિઅ=એતિઅં, એતિલ, એદ્દહ-એટલું

किम्+यत्-ક+એતિઅ, ક+એતિલ=કેતિલ, ક+એદ્દહ-કેદ્દહ-કેટલું

यत्+आवत्-य+એતિઅ-જ+એતિઅ-જેતિઅં, જ+એતિલ-જેતિલ, જ+એદ્દહ-જેદ્દહ-જેટલું

तत्+आवत्-ત+એતિઅ-તેતિઅં, તેતિલ, તેદ્દહ-તેટલું

એતત્+આવત્-એતિઅં, એતિલ, એદ્દહ-એટલું

कृत्वसः हुत्तं ॥८१२१५८॥

૭૧૨૧૦૯ સૂત્ર દ્વારા 'વાર' અર્થમાં વિહિત કરેલા કૃત્વસ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં હુત્તં એવો પ્રત્યય વાપરવો.

સયદુત્ત-શતકૃત્વ:-સો વાર

સદસદુત્ત-સદસકૃત્વ:-૬૦૨૨વાર

આર્ષ પ્રાકૃતમાં 'તિલુત્તો આયાહિણંપચાહિણં' વગેરે વાક્યોમાં હુત્ત ને બદલે
હુત્તો પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

આ હુત્તો પ્રત્યય કૃત્વસ્ પ્રત્યયનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ માત્ર છે.

પ્રિયામિમુલ્લમ-પ્રિયની કે પ્રિયાની સામે-પિયહુત્ત આ શબ્દ, પ્રાકૃતમાં વપરાય છે.
તેનો જે હુત્ત અંશ છે તે હુત્ત અંશ અમિમુલ્લ શબ્દના પર્ણયુગ્મ છે.

'અમિમુલ્લ' અર્થવાળા એ હુત્ત પદ અને આ હુત્ત પ્રત્યય વચ્ચે કોઈ સંબંધ
નથી, માત્ર તે એ વચ્ચે અક્ષરોની સમાનતા છે. અર્થાત્ પિયહુત્ત નો હુત્ત અંશ
પ્રત્યયરૂપ નથી.

આહુ-હલ્લ-હલ્લ-આહ-વન્ત-મન્ત-ઈત્ત-ઈર-મળાઃ મતોઃ

॥૮૨॥૧૫૯॥

આ હેમચંદ્રે ૭૨૧૧ ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા સંસ્કૃતમાં 'વાળા' અર્થમાં
વિહિત કરેલા મતુ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં આહ, હલ્લ, હલ્લ, આહ, વન્ત, મન્ત, ઈત્ત,
ઈર અને મળ એવા નવ પ્રત્યયો વપરાય છે.

આહ—સ્નેહ+આહ=નેહાહ-સ્નેહવાન્-રનેહાળ

દયા+આહ=દયાહ-દયાવાન્-દયાળુ

ઈર્ષ્યા+આહ=ઈર્સાહ-ઈર્ષ્યાવાન્-ઈર્ષ્યાળુ

લજ્જા+આહ+કા=લજ્જાહ-લજ્જાવતી-જાજવાળી-જાજળી-

શરમાળ

હલ્લ—સોહા+હલ્લ=સોહિલ્લો-શોમાવાન્-શોમાવાળો

છાયા+હલ્લ=છાહલ્લો-છાયાવાન્-છાયાવાળો-કાંતિવાળો

જામ+હલ્લ=જામિલ્લો-યામવાન્-પહેરવાળો-પહેરેદાર

હલ્લ—વિચાર+હલ્લ=વિચારુલ્લો-વિચારવાન્-વિચારવાળો કે વિકારવાન્-
વિકારવાળો

માંસ+હલ્લ=માંસુલ્લો-માંસવાન્-માંસલ-માંસવાળો-પુષ્ટ

દર્પ+હલ્લ=દર્પુલ્લો-દર્પવાન્-દર્પવાળો, ગર્વિષ્ઠ-મગૈર અથવા
દર્પુલ્લ-ડફેળ

આલ—સહ+આલ=સહાલો—શબ્દવાન્—શબ્દવાળો

જડા+આલ=જડાલો—જડાવાન્—જડાવાળો

ફડા+આલ=ફડાલો—ફડાવાન્—ફડાવાળો સર્પ

રસ+આલ=રસાલો—રસવાન્—રસાળ, રસવાળો

જોળહા+આલ=જોળહાલો—જ્યોત્સ્નાવાન્—જ્યોત્સ્નાવાળો—દેદીપ્યમાન

વંત—ધન+વંત=ધનવંતો—ધનવાન્—ધનવંત—ધનવાળો

ભક્તિ+વંત=ભક્તિવંતો—ભક્તિમાન્—ભક્તિવાળો અથવા ભાતવાળો—
ભાતીગળ

મંત—હનુ+મંત=હનુમંતો—હનુમાન્—હનુમાન

સિરિ+મંત=સિરિમંતો—શ્રીમાન્—શ્રીમાન—લક્ષ્મીવાળો—ધનવાન

પુણ્ણ+મંત=પુણ્ણમંતો—પુણ્ણવાન્—પુણ્ણવાળો—પુણ્ણશાળી

ઇત્—કવ્વ+ઇત્=કવ્વઇત્તો—કાવ્યવાન્—કાવ્યવાળો—કવિ

માન+ઇત્=માણઇત્તો—માનવાન્—માનવાળો

ઇર—ગવ્વ+ઇર=ગવ્વિરો—ગર્વવાન્—ગર્વવાળો

રેહા+ઇર=રેહિરો—રેહાવાન્—રેખાવાળો

મળ—ધન+મળ=ધનમળો—ધનવાન્—ધનવાળો

સોહા+મળ=સોહામળો—સોહામણો—સોહાવાળો

કેટલાક વैयाકરણો મતુને બદલે મા પ્રત્યય વાપરે છે. હનુ+મા=હનુમા—

હનુમાન

સંસ્કૃતમાં જેમ મતુ વપરાય છે તેમ એ જ અર્થમાં હનુ તથા ફક વગેરે પ્રત્યયો વપરાય છે.

જેમકે—હન્—ધનિન્=ધની—ધનવાળો—ધની—ધણી

ફક—અર્થ+ફક=આર્થિક—અર્થવાળો વગેરે રૂપો સમજવાં.

આ નિયમ તો માત્ર મતુ માટે જ છે, બીજા હનુ, ફક વગેરે પ્રત્યયો માટે નથી.

બીજા પ્રત્યયો સંસ્કૃતની માફક સમજી લેવાના છે અને તે બીજા પ્રત્યયોને સાકૃતમાં વાપરતાં તે તે પ્રત્યયોમાં સાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ફેરફાર કરી લેવાનો છે.

ભત્વર્થ પ્રત્યયોનું પ્રકરણ આ હેમચંદ્રે પોતે કરેલ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન ૧૧મી વ્યાકરણમાં ૭૧૧ થી ૭૨૧૭૪ સુધી છે.

સંસ્કૃતમાં મતુ ઉપરાંત—

ફલ—શાલિલ—શાળાવાળો, પ્રજ્ઞિલ—પ્રજ્ઞાવાળો

લ—જડાલ—જડાવાળો, વાચાલ—વાચાળ

આહ-કૃપાહ:-કૃપાવાળો.

મહુના અર્થના સૂચક આવા અનેક પ્રત્યયો છે.

આ પ્રત્યયો, પ્રાકૃતમાં વિહિત કરેલા ફલ, આલ, આહ વગેરે પ્રત્યયોની સાથે અસાધ્ય મળતા આવે છે.

તો દો તસઃ વા ॥૮૨૨૧૬૦॥

પંચમી વિભક્તિના અર્થને સૂચવવા માટે વિહિત કરેલા તસ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં તો અને દો પ્રત્યયો વિહિત વપરાય છે.

સવ્વ+તો=સવ્વત્તો-સર્વતઃ-આરે બાજુથી

સવ્વ+દો=સવ્વદો-સર્વતઃ: ,,

એક+તો=એકત્તો-એકતઃ-એક તરફથી

એક+દો=એકદો-એકતઃ: ,,

અન્ન+તો=અન્નત્તો-અન્યતઃ-અન્યથી

અન્ન+દો=અન્નદો-અન્યઃ- ,,

ક+તો=કત્તો, કુતઃ-કયાંથી

ક+દો=કદો-કુતઃ- ,,

જ+તો=જત્તો-યતઃ-જ્યાંથી

જ+દો=જદો-યતઃ- ,,

ત+તો=તત્તો, તતઃ-ત્યાંથી

ત+દો=તદો-તતઃ- ,,

ઇ+તો=ઇત્તો-આથી કે આ તરફથી

ઇ+દો=ઇદો-ઇતઃ-અહીંથી-આ બાજુથી

જ્યારે આ બે પ્રત્યયો ન થાય ત્યારે તસ પ્રત્યયને બદલે બધે ઓ વપરાય છે. જેમકે—સવ્વઓ, એકઓ, અન્નઓ, કઓ, જઓ, તઓ, ઇઓ ।

ત્રપો હિ-હ-ત્થાઃ ॥૮૨૨૧૬૧॥

‘આધાર’ અર્થને સૂચવવા માટે વિહિત કરેલા ત્રપ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં હિ, હ અને ત્થ પ્રત્યય વપરાય છે.

જ+હિ=જહિ-યત્ર-જ્યાં, જહીં

ત+હિ=તહિ-તત્ર-ત્યાં, તહીં

ક+હિ=કહિ-કુવ-કયાં, કહીં
 અન્ન+હિ=અન્નયવ-ખીળે રથળે
 જ+હ=જહ-યવ-જયાં, જહીં
 ત+હ=તહિ-તવ-તયાં, તહીં
 ક+હ=કહ-કુવ-કયાં, કહીં
 અન્ન+હ=અન્નહ-અન્નયવ-ખીળે રથળે
 જ+ત્થ=જત્થ-યવ-જયાં, જહીં
 ત+ત્થ=તત્થ-તવ-તયાં, તહીં
 ક+ત્થ=કત્થ-કુવ-કયાં, કહીં
 અન્ન+ત્થ=અન્નત્થ-અન્નયવ-ખીળે રથળે

વા એકાદ્ દઃ સિ સિઅં ઇઆ ॥૮૧૧૧૬૨॥

૭૨૧૮૫ સિદ્ધં લઘું ના સૂત્ર દ્વારા એક શબ્દના બનેલા એકાદા રૂપના દા પ્રત્યયને રથાને પ્રાકૃતમાં સિ, સિઅં, ઇઆ કે હયા એવા ત્રણ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

એક+સિ=એકસિ-એકદા, એગયા-એકવાર, સિ ન લાગે ત્યારે એગયા
 એક+સિઅં=એકસિઅં-,, ,, સિઅં ,, ,, ,,
 એક+ઇઆ=એકઇઆ ,, ,, ,, ઇઆ ,, ,, ,,

હિલ્લ-હુલ્લો ભવે ॥૮૨૧૧૬૩॥

'ભવ' અર્થને એટલે-‘તેમાં થયેલા’ એવા અર્થને સૂચવવા માટે પ્રાકૃત આપામાં હલ્લ (હિલ્લ), હલ્લ (હુલ્લ) એવા પ્રત્યયો વપરાય છે.

ગ્રામે ભવા=ગામ+હલ્લ=ગામિલ્લ+ઇઆ=ગામિલ્લિઆ-ગ્રામીણા-ગામમાં
 થયેલી-ગામકિયણુ

પુરે ભવમ્=પુર+હલ્લ=પુરિલ્લ-પૌરમ્-શહેરમાં થયેલું

પુરા ભવમ્=પુરા+હલ્લ-પુરાતનમ્-પહેલાં થયેલું-જૂનું-પુરાણું

દેદ્ધ+હલ્લ=દેદ્ધિલ્લ-અધસ્તનમ્-હેડલું-હેડળનું-તીચે થયેલું

ઉવરિ+હલ્લ=ઉવરિલ્લ-ઉપરિતનમ્-ઉપલું-ઉપરનું-ઉપર થયેલ

આત્મનિ ભવમ્-અપ્વ+હલ્લ=અપ્વલ્લ-આત્મિકમ્-આત્મામાં થયેલું-

પોતામાં થયેલું

કેટલાક વૈયાકરણો પ્રાકૃતમાં ‘ભવ’ અર્થને સૂચવવા સારુ આલ પ્રત્યયનો બને આલ પ્રત્યયનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

સ્વાર્થે કશ્વ વા ॥૮૮૨૧૬૪॥

કાઈ પણ નામને સ્વાર્થમાં ક-અ-અથવા ય પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે, ઉપરાંત ફલ્લ (ફિલ્લ) અને ઉલ્લ (હુલ્લ) પ્રત્યયો પણ વિકલ્પે લાગે છે.

પિજરમેવ પિજરયં=પિજર+ય=પિજરયં-પીળું-પિજરકમ્

કુંકુમપિજરયં-કુટુંકુમપિજરકમ્-કેસર વડે પીળું કે કેસર જેવું પીળું

ચન્દ્ર એવ ચન્દ્રક-ચન્દ્ર+ઓ=ચંદ્રઓ-ચાંદો-ચંદ્ર

ગયણ+ય+મ્મિ=ગયણયમ્મિ-ગગનકે-આકાશમાં

વક્ષુભંતયં=વક્ષુભંતયં-પ્રસુભ્યત્કમ્-ક્ષોભ પામતું

ધરણીહર-વક્ષુભંતયં-ધરણીધરપ્રસુભ્યત્કમ્-પહાડ વડે ક્ષોભ પામતું

દુહિઅ+ય=દુહિયય+અ=દુહિયઅ=દુઃખિતકે-દુઃખિત

દુહિયઅ રામહિઅયઅ-દુઃખિતકે રામહૃદયકે-દુઃખી એવા રામના હૃદયમાં

ઈહ+યં=ઈહયં-ઈહકમ્-અહીં-પાસે

આલેદદુ+યં=આલેદદુઅં-આલેદદુકમ્-આલેપ માટે

અહીં 'અહુઅ' અધિકારના નિયમ વડે આલેદદુ ના અનુસ્વારનો લોપ થયેલ છે આ પ્રત્યયો જે વાર એટલે ઉપરાઉપર પણ લાગે છે.

વહુ+ક+ક=વહુઅયં-વહુકકમ્-ધણું

પ્રાકૃતમાં ક પ્રત્યયને અદ્યે વિશેષે કરીને અ અથવા ય વાપરવાનો છે, કર્યાં ક વપરાયો નથી છતાં અંથકારે જે ક પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે તે પૈશાચી ભાષાના વિધાન માટે છે. પૈશાચી ભાષામાં ક નો લોપ થતો નથી.

વતન+કં=વતનકં-વતનકમ્-વતન, મોં, વતનકે-મોંમાં

વતનકે વતનકં સમર્પેતૂં-વતનકે વતનકં સમર્પ્ય-મોંમાં મોં નાખીને ફલ્લ-પલ્લવ+ફલ્લ=મલ્લવિલ્લ-પલ્લવિલ્લેણ-પલ્લવકેન-પાંદડા વડે

નિર્જિતાસોઅપલ્લવિલ્લેણ-નિર્જિતાશોકપલ્લવકેન-અશોકના પાંદડાથી ચડિયાતા વડે

,, પુરસ્+ફલ્લ | પુરિસ્તં-પુરસ્કમ્ | આગળ થયેલું
પુરા+ફલ્લ | પુરિસ્તં-પુરાકમ્ |

ઉલ્લ-પિય+ઉલ્લ+ક=પિઉલ્લઓ-પ્રિયક;-પ્રિય

મહ પિઉલ્લઓ-મમ પ્રિયક;-મારો પ્રિય

,, મહ+ઉલ્લ=મહુલ્લ-મુખડું-મોં

હસ્તક+ઉલ્લ=હત્થુલ્લ-હત્થુલ્લા-હાથો-ધણા હાથો, હાથો.

જ્યારે આ પ્રત્યયો ન લાગે ત્યારે મૂળ શબ્દો એમનેએમ વપરાય છે.
એમકે—

વેદો, ગયણં, રૂઢ, આલેદ્દદું, બહું, બહુઅં, મુહં, હૃત્યા.

કુત્સિત, અજ્ઞાત અને અદ્ય અર્થમાં તો સંસ્કૃત પ્રમાણે ઊઝાડત સૂત્ર મુજબ
કર્ પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરવો.

સંસ્કૃતમાં ઊઝાડત સૂત્ર વડે ક પ્રત્યયનું વિધાન તો છે પણ તે વિધાન
અમુક શબ્દો માટે છે. અહીં પ્રાકૃતમાં વિદિત કરેલો ક પ્રત્યય વ્યાપક રીતે
તમામ શબ્દોને લાગે છે માટે સંસ્કૃતના વિધાનથી કામ ન ચાલત, તેથી ક
પ્રત્યયનું જુદું વિધાન કરેલું છે.

લઃ નવ-एकाद् वा॥८।२।१६५॥

નવ અને એક શબ્દથી સ્વાર્થમાં લ ટ્રિકલ્પે થાય છે.

નવ+લ્લ=નવલ્લો-નવીન:-નવલો-નવો

એક+લ્લ=એકલ્લો-એકક:-એકલો

એક શબ્દના ક નો ॥૮।૨।૧૬૫॥ સૂત્રથી દ્વિર્ભાવ કરતાં એક શબ્દ અને છે.
જ્યારે આ લ ન થાય ત્યારે—નવો, એકો, એગે કે એગો વપરાય છે.

ઉપરે: संव्याने ॥८।२।१६६॥

‘ઉપર એડેલું’ એવા અર્થમાં ઉપર શબ્દને સ્વાર્થમાં લ્લ પ્રત્યય થાય છે.

ઉપરિ+લ્લ=અવરિલ્લ, અવરિલ્લો-ઉપરિતન:-ઉપરણો-ઉપર એડેલું વસ્ત્ર
જ્યાં ‘ઉપર એડેલું’ એવા અર્થ ન હોય ત્યાં અવરિ પ્રયોગ થાય—

અવરિ-ઉપરિ-ઉપર

ઉપરિ ના ‘ઉ’ ના ‘અ’ માટે જુઓ ॥૮।૧।૧૦૮॥

ભાષામાં જે ઉપરણો શબ્દ પ્રચલિત છે તેની સાધના આ પ્રમાણે છે—

ઉપરિતન-ઉપરિઅણ-ઉપરણ-ઉપરણો

વિવાહમાં જેને ખેસ તરીકે વર રાખે છે તેને ‘ઉપરણો’ કહે છે.

ઝ્રુવઃ मया डमया ॥८।२।१६७॥

ઝ્રુ શબ્દને સ્વાર્થમાં મયા અને અમયા (ડમયા) પ્રત્યયો લાગે છે.

ઝ્રુ+મયા=મુમયા-ઝ્રુ-ભવાં

ઝ્રુ+અમયા=મમયા-ઝ્રુ-ભવાં

શનૈસઃ ડિઅમ્ ॥૮૧૨૧૬૮॥

શનૈસ શબ્દને સ્વાર્થમાં ઇઅં (ડિઅં) પ્રત્યય લાગે છે.

શનૈસ+ઇઅં=સગિઅં-શનૈઃ-ધીરે

સગિઅં અવગૂઢો-શનૈઃ અવગૂઢઃ-ધીરે કરીને આલિંગેલો.

મનાકઃ ન વા હયં ચ ॥૮૧૨૧૬૯॥

મનાક અભ્યયને સ્વાર્થમાં હયં અને ડિઅં કે ડિઅં પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

મનાક+અયં+મળઅં, મળા-મનાક-અલ્પતા-કમી-ખામી

મનાક+હયં=મગિઅં, ઃ, ,, ,, ,, ,,

તમારામાં કશી 'મણા' નથી એટલે તમારામાં કશી ઓછાશ-ખામી-કમી-મણા-
-નથી.

મિથ્રાત્ ડાલિઅઃ ॥૮૧૨૧૭૦॥

મિથ્ર શબ્દને સ્વાર્થ સૂચવવા માટે આલિઅ (ડાલિઅ) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

મિથ્ર+આલિઅં=મિસાલિઅં, મિસ-મિથ્રકમ્-મસાલો-મિથ્ર-ભેગું થયેલું.

ભાષામાં જે 'મસાલો' શબ્દ આલુ છે તે, મિથ્ર શબ્દ સાથે સંબંધિત છે.

રઃ દીર્ઘાત્ ॥૮૧૨૧૭૧॥

દીર્ઘ શબ્દને 'સ્વાર્થ' સૂચક ર વિકલ્પે થાય છે.

દીર્ઘ+ર=દીર્ઘરં, દીર્ઘ-દીર્ઘકમ્-લાંબુ-દીર્ઘ-દીર્ઘ.

ત્વાદે સઃ ॥૮૧૨૧૭૨॥

સિદ્ધં લઘુનાં જાણપપ સૂત્રથી વિહિત કરેલા ભાવવાચક ત્વ વગેરે પ્રત્યયો નામને એક વાર લાગ્યા પછી પાકૃતમાં ફરી વાર પણ એના એ જ પ્રત્યયો-ત્વ વગેરે પ્રત્યયો-સ્વાર્થ નો અર્થ સૂચવવા સારું વિકલ્પે થાય છે.

મૃદુક+ત્વ+તા=મદુઅત્તા-મદુઅત્તયા, મદુઅત્તયાદ-મૃદુકત્વેન-કેમળપણે,
નરમાશયી.

સંસ્કૃત ભાષામાં 'અતિશય' અર્થમાં ઇષ્ટ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. એ 'અતિશય' અર્થવાળા પ્રત્યયો પછી બીજા 'અતિશય' અર્થવાળા પ્રત્યયો લાગે છે. પ્રાકૃતમાં થયું એ જ પ્રમાણે કરવાનું છે. જેમકે—

જ્ય+ઇષ્ટ+તર=જ્યેષ્ઠતરઃ-પ્રાકૃત જેઠ્યરો-વધારે મોટો

કન્+ઇષ્ટ+તર=કણિઠ્યરો-કનિષ્ઠતરઃ-વધારે નાનો.

આ પ્રકારે ખીજા પણ પ્રયોગો સાધી લેવાના છે.

ઉપરના પ્રયોગોમાં એક ફલ પ્રત્યય લાગેલ છે અને તે પછી ખીજો તર પ્રત્યય લાગેલ છે.

વિદ્યુત્-પત્ર-પીત-અન્ધાત્ લઃ ॥૮૧૨૧૭૩॥

વિદ્યુત્, પત્ર, પીત અને અન્ધ-આ ચાર શબ્દોને સ્વાર્થમાં લ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

વિદ્યુત્+લ=વિજ્જુલા, વિજ્જૂ-વિદ્યુત્કા-વીજળી

પત્ર+લ=પત્તલં, પત્તં-પત્રકમ્-પત્રલ-પાતળું

સંસ્કૃતમાં પણ પત્રલ શબ્દ આ જ અર્થમાં છે.

પીત+લ=પીતલં, પીતલં, પીત્-પીતકમ્-પીળું

અન્ધ+લ=અન્ધલો, અંધો-અન્ધકઃ-અંધિયો.

જ્યારે લ ન થાય ત્યારે વિજ્જૂ, પત્તં, પીત્ અને અંધો એવાં રૂપો થાય છે, જે સાથેસાથ ઉપર બતાવ્યાં છે.

‘યુગલ’ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં યમલ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. એ યમલ શબ્દનું પ્રાકૃતમાં જમલં રૂપ સાધવાનું છે. જમલંમાં સ્વાર્થમાં લ પ્રત્યય આવ્યો છે એવી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

જમલં સં, યમ્ ધાતુને ઉણાદિ પૂં ૩૯ સૂત્ર ૪૬૫ દ્વારા બલ પ્રત્યયલગાડવાથી યમલ શબ્દ સધાય છે શબ્દની સાધના આ પ્રમાણે છે—યમ્+અલ-જમલ-શબ્દ બનેલ છે અને ‘યુગલ’ અર્થનો સૂચક છે. એટલે ‘યુગલ’ અર્થવાળા યમ શબ્દને લ પ્રત્યય લાગેલ છે એમ સમજવાનું નથી.

‘ગોણ’ આદયઃ ॥૮૧૨૧૭૪॥

ગોણ વગેરે શબ્દો બહુલંની રીતે નિપાતરૂપ સમજવાના છે. જે શબ્દમાં ‘મૂળ પ્રકૃતિ’ કેટલી છે અને ‘પ્રત્યય’નો અંશ કેટલો છે તથા જે શબ્દની રચના કઈ રીતે થઈ છે? એટલે કે કોઈ વર્ણનો લોપ કરીને, કોઈ વર્ણરૂપ આગમ ઉમેરીને કે કોઈ વર્ણમાં વિકાર કરીને એટલે કઈ બદલો ફેરફાર કરીને શબ્દ બનેલો છે? તેવું જ્ઞાન જે શબ્દો વિશે ન થાય અથવા એવું જ્ઞાન જે શબ્દો વિશે મળી શકતું ન હોય તે શબ્દોને ‘નિપાત’રૂપ સમજવાના છે જેમકે ‘રામ’ શબ્દ છે તેની વ્યુત્પત્તિ-રમતે इति રામઃ એમ થાય છે એટલે એ શબ્દમાં ‘રમ્’ પ્રકૃતિ છે અને અ પ્રત્યય છે એવી ખબર પડે છે તેથી તે શબ્દ નિપાતરૂપ નથી પણ ઘણા શબ્દો એવા છે જેમાં આવી ખબર પડતી નથી તેથી એ શબ્દ અવ્યુત્પન્ન ગણાય

અથવા નિપાતરૂપ ગણાય. આવા શબ્દો પાર વગરના છે. એ બધા શબ્દો ભાષામાં તો ચાલુ હોય જ છે પણ તેની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાતી નથી તેથી તેને નિપાત રૂપ સમજવાના છે. આવા નિપાતરૂપ પ્રાકૃત શબ્દોને 'દેશ્ય પ્રાકૃત' કહેવામાં આવે છે. દેશ્ય પ્રાકૃત એટલે ઘણા જૂના શબ્દો. સંભવ છે કે એની કોઈ કાળે વ્યુત્પત્તિ કરી શકાતી હોય કે મળતી હોય અને પાછળથી એ ભુલાઈ જવાથી એ શબ્દોને નિપાતરૂપ ગણવાની પદ્ધતિ જૂના કાળથી ચાલી આવે છે.

આ સૂત્રમાં આવા કેટલાક નિપાતરૂપ શબ્દોની ગણના કરેલી છે અને સાથે તેના અર્થો આપેલા છે—

મૂળ શબ્દ— અર્થ— ભળતું સંસ્કૃત— નિપાતને મળતા આવતા શબ્દો અથવા તેના અર્થસૂચક શબ્દો તથા એ શબ્દો

વિશે નોંધ—

ગોણ—	ગાય—	ગૌ—	ગોળો	ગાવી અને ગોળી શબ્દોની
ગાવી	"	"	ગાવી	નોંધ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ
				મહર્ષિ એ મહાભાષ્યના આરંભમાં
				જ લીધેલ છે.

		ગાવઃ—	ગાવીઓ—ગાયો
ઘણ્ણ—	અગદ—	ઘણિવર્દઃ—	ઘણ્ણો
આડ	પાણી	આપઃ	

પંચાવળ્ણા	પંચાવન	પચ્ચપચ્ચાશત્	પચ્ચાસમાં પાંચ વધારે
પળવળ્ણા			
તેવળ્ણા	ત્રેપન	ત્રિપચ્ચાશત્	પચ્ચાસમાં ત્રણ વધારે
તેઆલીસા	તેતાલીસ	ત્રિચત્ત્વારિંશત્	ચાલીસમાં ત્રણ વધારે
વિડસગ્ગ	વિસર્ગન	વ્યુત્સર્ગઃ	વિડસગ્ગો
	—ફેંકી દેવું		
વોસિરણ	ફેંકી દેવું	વ્યુત્સર્ગનમ્	વોસિરણં
વહિદ્ધા	નાતિનિરુદ્ધ	વહિર્ધા	વહિ એટલે સદાચારમાં જેન આવે એવું.
	ગૈયુન		સદાચારથી બહારનું—જે પ્રવર્તન તેને
નામુક્કસિમ	કાર્ય—કામ		ધા—ધારણ કરવું—વહિદ્ધા

કચ્ચઈ	કોઈ કેકાણે	કુચ્ચિત્ અથવા કવચિત્
મુવ્વહઈ	ઉદ્વહન કરે છે	ઉદ્વહતિ—આ શબ્દમાં શરૂઆતમાં મ્ ઉમેરાયેલ છે
વમ્હલો	ઓહાટો	નામનો રોગ—વાય—મૃગી—જેવો વ્યાધિ—અપસ્મારઃ—વમ્હલો
કન્દુટ્ટ	નીલું કમત	ઉત્પલમ્, કન્દોત્થમ્—કંદુદં—કદ માંથી ઉત્પન્ન—ઝીલું થયેલ—
		જન્મ પામેલ

છિછિ, ધિદ્ધિ-ધિછાર	ધિક્ ધિક્	ભાષામાં 'ધિછાર'ને સૂચવવા 'છી છી' શબ્દ પ્રચલિત છે
ધિરત્થુ	ધિછાર થાઓ-ધિગસ્તુ—આ	શબ્દમાં ધિગ્ના 'ગ'ને બદલે 'ર' થયેલ છે
પાડિસિદ્ધી પાડિસિદ્ધી	પ્રતિસ્પર્ધા	પ્રતિસ્પર્ધિ: પ્રતિ સાથેના સ્પર્ધા ધાતુને ૬ પ્રત્યય લગાડવાથી આ શબ્દ બની શકે છે
વચ્ચિક્	વચ્ચિક્કં-વર્ચેક્યમ્-વર્ચાં	એટલે લેપ લગાડવો
નિદ્દેલળ	ધર	નિલયનમ્ નિદ્દેલળં
મધોળ	દંદ્ર	મધવન્ મધોળો, મધોળો શબ્દ તેા મધવન્ના પ્રથમા વિભક્તિના રૂપનું જુદું ઉચ્ચારણ છે
સક્કિલ્લ	સાક્ષી	સાક્ષી સક્કિલ્લો
જમ્મણ	જન્મ, જન્મવું	જન્મ જમ્મણં
મહન્ત	મેટો	મહાન્ મહંતો
મવન્ત	આપ, તમે	મવાન્ મવંતો
આસીસા	આશીર્વાદ	આશી: આસીસા

કોઈ ઠેકાણે હને સ્થાને ૬ અને મ વપરાય છે.

વૃદ્ધયર-વૃદ્ધેડું વૃદ્ધાર-વૃદ્ધયરં અથવા વૃદ્ધતરમ્

મિમોર-હિમનો મધ્યભાગ-દ્વિમસ્ય ઊર:-દ્વિમોર:-મિમોરો

કર્ષાય લલનો ૬ થાય છે—

લુહઅ-લુહલક-નાનો-લુલલક:, લુહક:-લુહઓ

ઘાયળ-મેટો અવાજ-ગાનારાઓમાં આગળ તરી આવતો-ગાયન:-ઘાયળો

વટ-મૂર્ખ-વટતિ इति વટ: 'વટ સ્થૌલ્યે' વટ:-વટો

કકુધ-અળદની ખુંધ

કકુદમ્-કકુધમ્

અત્થકક-અકાળે

અકાળડમ્-અત્થકકં

લજ્જાલહ્ણી-લજ્જાલહ્ણીની વેલ

લજ્જાવતી-લજ્જાલહ્ણી

કુહ-કુતૂહલ

કુતૂહલમ્-કુહ-કૌડ

માયંદ આંખો

માકન્દ:, વૃત: માયંદો

ઘણા વૈયાકરણો આ માકન્દ શબ્દને સંસ્કૃત પણ માને છે. અમરદેશકારે તથા ખુદ હેમચંદ્રસૂરિએ અભિધાનચિંતામણિકોશના શિલોચ્છમાં 'માકન્દ: રસાલ: એમ નોંધીને માકન્દ શબ્દને સંસ્કૃત ઠરાવેલ છે.

મદ્દિઅ-વિષ્ણુ વિષ્ણુ:-સંસારનું ભરણુપોષણ કરનારો. મર્તૃક:-મદ્દિઓ

કરસી-સ્મશાન

સ્મશાનમ્-કરસી

અગય-અસુર

ચેટ્ટ-ખેલ-ક્રીડા

તિજ્જિચ્છિ-કૂલની રજ

અલ્લ-દિવસ

પક્કલ-સમર્થ

ગેલચ્છ-તપુસક

પલહી-કપાસ

ડજ્જલ-ખળવાન

જસુર-તખેલ

છિછઈ-વ્યભિચારિણી સ્ત્રી

સાહુલી-શાખા

વાનો અધિકાર હોવાથી આ નિપાત કરેલા શબ્દોને બદલે તે તે અર્થના

સૂચક પ્રાકૃત શબ્દો પણ વપરાય છે—

ગોળો ને બદલે ગોઓ

બડલ્લોને બદલે ડસહો

આક ને બદલે જલં-વગેરે

ગોલા અને ગોદાવરી એ બન્ને જુદા જુદા સંસ્કૃત શબ્દો છે. એને મળતા પ્રાકૃત શબ્દો ગોલા અને ગોદાવરી સાધવાના છે આ બન્ને શબ્દોને નિપાત સમજવાના નથી. આવા નિપાતરૂપ કેટલાક શબ્દો મહારાષ્ટ્ર અને વિદર્ભ વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી તે શબ્દોને અને તેના અર્થોને તે તે દેશના લોકો પાસેથી જાણી લેવા જોઈએ. તેમાંના કેટલાક શબ્દો અહીં આપેલા છે.

આહિત્ય વગેરે નામોના અને ક્રિયાપદોના અર્થો ગ્રંથકારે આપેલા નથી, તેમને લોકો પાસેથી જાણી લેવાની જલામણ કરી છે. અમે અહીં આ શબ્દોને કાશમાંથી અને દેશી શબ્દસંગ્રહમાંથી આ નીચે આપેલા છે.

આહિત્ય-ચલિત, કુપિત, વ્યાકુળ

લલ્લક્ક-ભયંકર, લલકાર

વિઝિર-વિસ્તાર, આટોપ, આડંબર

પક્ષિઅ-ગયેલો (ગમ્તો આદેશ)—૮૧૪૧૬૨

ડપ્પેહક-ઉદ્ભટ, આડંબરવાળો

મડખ્ખર-મદખ્ખર-અભિમાન-ગર્વ

પહ્નિચ્છિર-પ્રતિ+ઈક્ષ+અક=પ્રતીક્ષક-પ્રતીક્ષા કરનારો

અદ્વમદ્-આસવાસ-કચારો, અવ્યવસ્થિત

વિહત્પદ-વિષટસ્પદ-બ્યાકુલ

ઉજ્જલ-ઉત્+જલ-ઉજ્જલ-બળવાન

હલ્લપ્લ-શીઘ્રા, ત્વરા- હીંચકો ખરાખર ન ચાલતો હોય અને
એસનારની જમણી અને કાબી બાજુ ચલાવવામાં આવતો
હોય તેને લાપામાં 'હલ્લોહલ્લો' કહે છે.

કેટલાક ક્રિયાશબ્દો પણ મહારાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે—

અવયાસદ્-અવપશ્યતિ-જુએ છે

ફુમ્ફુલ્લદ્-પમ્ફુલ્યતે-ફૂફેળે છે

ઉપ્પાલેદ્-ઉત્પાદયતિ-ફાડે છે.

સંસ્કૃત શબ્દો દ્વારા વ્યાકરણના નિયમો વડે પ્રાકૃત શબ્દો બનાવતાં કેટલાક શબ્દો એવા અને છે જેના અર્થો સમજવા દુર્ગમ બને છે માટે એવા કેટલાક દુર્ગમ સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી વ્યાકરણના નિયમો લગાડીને પ્રાકૃત શબ્દો ન બનાવવા પણ તેમને બદલે બીજા સરળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આમ છે માટે કૃષ્ટ, ઘૃષ્ટ, વાક્ય, વિદ્વસ્, વાચસ્પતિ, વિષ્ટરશ્રવસ્, પ્રવેતસ્, પ્રોક્ત અને પ્રોત વગેરે શબ્દોને પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો લગાડીને પ્રાકૃત ન બનાવવા તથા ક્ષિપ્ વગેરે પ્રત્યયોવાળા અગ્નિચિત્, સોમસુત્, સુલ, સુમ્લ વગેરે શબ્દોને પ્રાકૃતના નિયમો લગાડીને પ્રાકૃત ન બનાવવા. એ રીતે શબ્દો બનાવીને પૂર્વના કવિઓએ પ્રયોગ કર્યો નથી આપણે પણ ખાતિ થાય એવા અથવા અર્થની વિષમતા ઉપજાવે એવા કોઈ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરવો પણ આવા ઉપર જણાવેલા કૃષ્ટ વગેરે શબ્દોને બદલે તેના પર્યાયરૂપ કૃષ્ટ-કુશળ-ચતુર વગેરે શબ્દોને વાપરવા અને અગ્નિચિત્ વગેરે શબ્દોને બદલે તે શબ્દોના અર્થને સરળતાથી સૂચવે એવા બીજા અરથ સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી પ્રાકૃત શબ્દોને બનાવીને વાપરવા.

કૃષ્ટ: નો કદ્દે કે કિદ્દે બનાવીને વાપરવાને બદલે કુશલ: શબ્દ વાપરવો અને પ્રાકૃતમાં કુસલનો પ્રયોગ કરવો.

વાચસ્પતિ:નો વાયાપઈ કે વાયપ્પઈ વાપરવાને બદલે પ્રાકૃતમાં 'વાચરપતિ' અર્થનો સૂચક ગુરુ શબ્દ જ વાપરવો.

વિષ્ટરશ્રવાનો વિદ્વરસ્સવો એમ પ્રાકૃત શબ્દ બનાવીને વાપરવાને બદલે તે શબ્દનો સમાન અર્થવાળો હરિઃ શબ્દ જ વાપરવો.

ષ્ટ વગેરે શબ્દોનું પ્રાકૃત રૂપાંતર કરીને તેમનો પ્રયોગ કરવાનો પ્રાકૃતમાં નિષેધ કરેલો છે. તેપણુ પરિષ્ટ વગેરે ઉપસર્ગવાળા તેવા શબ્દોનો પ્રયોગ તે પ્રાકૃતમાં થઈ શકે છે—

મન્દરયડધરિષ્ટ્—આ વાક્યમાં પરિ ઉપસર્ગ સાથે ષ્ટ શબ્દ વપરાયેલો છે. મન્દરતટરિષ્ટ્—મન્દર પર્વતના તટ સાથે ચારે બાજુએ ધસાયેલું.

તદ્વિસતિહટ્ઠાણ્ઠ—આ વાક્યમાં તિ સાથે ષ્ટ શબ્દ વપરાયેલો છે.

તદ્વિસતિષ્ટ્ઠાનઠ્ઠ—પ્રતિદિન ધસાયેલો કામદેવ. આ અધૂરું પદ જણાય છે.

આર્ષ પ્રાકૃતમાં તે પ્રાચીન પ્રયોગોને લક્ષ્યમાં લઈને તદ્દનુસાર તમામ પ્રયોગો અવિરુદ્ધ છે. એટલે બધા પ્રયોગો કરવાની છૂટ છે. જેમકે—

ઘટ્ટા-ષ્ટ્ટા-ધસાયેલી

મટ્ટા-મૃટ્ટા-માંજેલી, શુદ્ધ કરેલી

વિરસા સુઅલક્ષણાણુસારેણ-વિદુષા શ્રુતલક્ષણાનુસારેણ-શ્રુતના લક્ષણને અનુસરીને વિદ્વાને.

વક્તરેસુ અ પુણો-વાક્યાન્તરેષુ ચ પુનઃ—અને વળી બીજાં વાક્યોમાં.

આ બધા આર્ષ પ્રયોગોમાં ષ્ટ, મૃષ્ટ, વિદ્વસ અને વાક્ય શબ્દોનું પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે પરિવર્તન કરીને પ્રયોગ થયેલો છે.^૧

^૧ પ્રશ્ન—આ. હેમચંદ્રે અભિધાન ચિન્તામણિ-કોશમાં કહ્યું છે કે ‘વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દાઃ રૂઢાઃ આશ્વજ્ઞલદયઃ’—આશ્વજ્ઞલ, મળવ વગેરે શબ્દો વ્યુત્પત્તિ વગરના છે એટલે એ શબ્દોમાં ‘મૂળ પ્રકૃતિ કેટલી છે અને પ્રત્યયનો ભાગ કેટલો છે’ તેની ખબર પડતી નથી, માટે એ શબ્દો વ્યુત્પત્તિરહિત છે તેમ છતાં ઝળાદિપ્રકરણ માં આશ્વજ્ઞયતિ ઇતિ આશ્વજ્ઞલઃ તથા મળવચતે ઇતિ મળવઃ એમ વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે. એટલે આ શબ્દોને વ્યુત્પત્તિરહિત કેમ માની શકાય?

ઉત્તર—આ. હેમચંદ્ર કહે છે કે જે શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ બતાવી હોય તે પ્રમાણે લોકોમાં અર્થની દૃષ્ટિએ તે શબ્દોનો વ્યવહાર થવો જોઈએ. જે શબ્દો આવી વ્યુત્પત્તિવાળા હોય તે જ શબ્દો વ્યુત્પત્તિરહિત કહેવાય. પણ જે શબ્દો આવા ન હોય એટલે જેવી રીતે વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે તેવી રીતે જે શબ્દોનો લોકમાં

વ્યવહાર થતો ન હોય તો અતાવેલ વ્યુત્પત્તિ અન્વર્થક-સાર્થક-ન ગણાય, એટલે આવી નિર્વર્થક વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દો વ્યુત્પત્તિરહિત જ ગણાય, તેથી તેમને નિપાતરૂપ જ સમજવાના હોય.

પ્ર૦--જો આમ છે તો વ્યુત્પત્તિ શું કામ અતાવી ? ધાતુ જુદો અતાવ્યો, પ્રત્યય જુદો અતાવ્યો એમ શા માટે કયું ?

ઉ૦--આ. હેમચંદ્ર કહે છે કે એ વ્યુત્પત્તિ કરવાનો હેતુ શબ્દમાં માત્ર વર્ણાનુ-પૂર્વાનો ક્રમ કુવો છે, એ અતાવવાનો છે પણ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ સમજને લોકમાં વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી. જેમકે આસ્રણ્ડયતિ-જે તોડી નાખે છે તે આસ્રણ્ડલ કહેવાય--એવો અર્થ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નીકળે છે ત્યારે આસ્રણ્ડલ શબ્દનો ઉપયોગ માત્ર 'ઉદ્' અર્થમાં જ થાય છે, બીજે ક્યાંય થતો નથી.

એ જ રીતે જેને સુસંહિત કરી શકાય તે મળવું કહેવાય છે. જ્યારે લોક-વ્યવહારમાં મળવું નો અર્થ અસુક જતની જગ્યા જ છે. એટલે આ અતાવેલી વ્યુત્પત્તિઓ કાલ્પનિક છે, અર્થ સમજવા માટે બહુ ઝોછી મદદ કરે છે. તેથી ડણાદિ પ્રકરણ માં જે જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અતાવી છે તેમાંના ૯૫૦/૦ (પંચાણ્ડુ ટકા) શબ્દોને અર્થની દૃષ્ટિએ વ્યુત્પત્તિરહિત જ સમજવાના છે.

શાકટાયન નામનો વૈયાકરણ એમ માને છે કે “ નામ માત્ર ધાતુમાંથી નીપજેલું છે.” એ મતને અનુસારે વૈયાકરણોએ આવી કાલ્પનિક વ્યુત્પત્તિઓને અતાવી છે. આવી કલ્પિત વ્યુત્પત્તિઓ લોકવ્યવહારમાં અર્થની પ્રવૃત્તિને અંગે કારગત ગણાતી નથી માટે આવા બધા શબ્દોને ૩૬-અવ્યયુપનન કે નિપાતરૂપ સમજવાના છે.

બીરી રીતે તો નામો ધાતુમાંથી થયાં નથી. પણ લોકોમાં પ્રચાર પામેલા તમામ જતના શબ્દોમાંથી વિવેક્ષણુ વૈયાકરણોએ ધાતુઓને શોધી કાઢ્યા છે.

અવ્યયોનું પ્રકરણ

અવ્યયમ્ ॥૮૧૨।૧૭૫॥

આ ૮૧૨।૧૭૫ સૂત્રથી લઈને આ પાઠના અંત સુધી અવ્યયનો અધિકાર છે એટલે અહીંથી લઈને આખા પાઠ સુધી જે શબ્દો યતાવતાના છે તે બધાની અવ્યય સંજ્ઞા જાણવી.

તં વાક્યોપન્યાસે ॥૮૧૨।૧૭૬॥

તં અવ્યયનો 'વાક્યનો ઉપન્યાસ' અર્થમાં એટલે વાક્યની શરૂઆત યતાવવા પ્રયોગ કરવો.

તં તિઅસબંદિમોક્ષ્ણ-તં ત્રિદશબન્દિમોક્ષ્ણ-દેવતાના બંદીના તે મોક્ષને

આમ અમ્યુપગમે ॥૮૧૨।૧૭૭॥

અમ્યુપગમ એટલે 'સ્વીકાર'ના અર્થમાં આમ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

આમ વહલા વળોલી-આમ વહલા વનાવલી-ખરેખર, વતાવલી ધડ છે. એમ માનું છું.

ળવિ વૈપરીત્યે ॥૮૧૨।૧૭૮॥

'વિપરીત' અર્થમાં ળવિ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

ળવિ હા ! વળે-ળવિ હા ! વળે-હા ! વનમાં નથી.

આ વાક્ય બોલનાર 'જેની હયાતી વનમાં માનતો હતો પણ તે વનમાં નથી' એથી આ વાક્ય બોલે છે

પુણરુત્તં કૃતકરણે ॥૮૧૨।૧૭૯॥

પુણરુત્તં અવ્યયનો 'કરેલું કરવું' એટલે 'એનું એ કરવું' એવા અર્થમાં પ્રયોગ કરવો.

અહ ! સુખદ પંડુલી ણીસદ્દેહિં અંગેહિ પુણરુત્તં-અયિ ! સ્વપિત્તિ પાંડુલી નિસ્સદ્દેહઃ અદ્દેઃ પુણરુત્તં-અરે, અસદ્દાચારિણી સ્ત્રી કરેલી એટલાને જ વારંવાર કરીને થાકેલાં અંગે વડે સુએ છે.

હેમ-૧૨

विषाद अर्थभां, विकल्प अर्थभां, पञ्चात्ताप अर्थभां, निश्चय अर्थभां अने
सत्य अर्थभां हन्दि अव्ययने। प्रयोग करवे।

સત્ય--હન્દિ સત્યમ્--ખરેખર સત્ય છે.

हन्दि-गृहाण-अक्षय ४२

જ્યારે મિત્ર વગેરે ન વપરાય ત્યારે ફક્ત વપરાય છે.

જેણ તેણ લક્ષણે ॥૮૨૧૮૩॥

‘નિશાન સૂચવવા’ના અર્થમાં જેણ અને તેણ એ બે અવ્યયો વાપર્યાં.

મમરુઅં જેણ કમલવર્ણ-મમરુતં એન કમલવનમ્-જે બાળુ ભમરાને.

અવાજ-ગુંગરવ—છે તે બાળુએ કમલવન છે.

મમરુઅં તેણ કમલવર્ણ-મમરુતં તેન કમલવનમ્-જે બાળુએ ભમરાને.

અવાજ-ગુંગરવ—છે તે બાળુએ કમલવન છે.

સંસ્કૃતમાં આ અવ્યયોને મળતા એન અને તેન અવ્યયોને પ્રયોગ થાય છે.

આચાર્યશ્રીએ જ ૧૧૨૧૨૩૩૩ સૂત્રમાં એન તેન અવ્યયોને પ્રયોગ ઉદાહરણ સાથે આપેલ છે.

જડ્ઞ ચેઅ ચિઅ ર્ચ અવધારણે ॥૮૨૧૮૪॥

જડ્ઞ, ચેઅ, ચિઅ, ર્ચ-એ ચાર અવ્યયો અવધારણ-નિશ્ચય-અર્થને સૂચવનારાં છે.

ગઈએ જડ્ઞ-ગત્યા જડ્ઞ-એવ-મતિ વડે જ

જં ચેઅ મહલ્લં લોઅણાળ-ચડ્ઞ ચેઅ-ચૈવ સુકલનં લોચનાતામ્-આપ્તુ જ

જે સંકેતાર્થ જપું

અણુવદ્ઞં તં ચિઅ કામિણીળ-અણુવદ્ઞં તદેવ કામિનીતામ્-તે જ સ્ત્રીઓની

સાથે અનુબદ્ધ છે-સ્ત્રીઓને વળગેલું છે- લાગેલું છે.

ચેઅ અને ચિઅ એ બે અવ્યયોના યનો સેવાદૌ વા ૮૨૧૯૯ સૂત્રથી દ્વિર્ભાવ થઈ જાય છે એટલે ચેઅ ને બદલે ચેઅ પણ વપરાય છે તથા ચિઅ ને બદલે ચ્ચિઅ પણ વપરાય છે.

તે ચ્ચિઅ ધન્ના-તે ચિઅ-તે એવ-તે ચૈવ ધન્યાઃ-તે જ ધન્ય છે.

તે ર્ચેઅ સુપુરિસા-તે ર્ચેઅ-તે ચૈવ સુપુરુષાઃ-તે જ સારા માણસો છે-

સારા પુરુષો છે.

સ ર્ચ ય રૂપેળ-સઃ ર્ચ-એવ-ચ રૂપેળ-અને તે જ પુરુષ ૩૫ વડે

સ ર્ચ સીલેળ-સઃ ર્ચ-એવ-શીલેળ-તે જ પુરુષ શીલ્લ વડે

બલે નિર્ધારણ-નિશ્ચયયોઃ ॥૮૨૧૮૫॥

‘નિર્ધારણ’ અને ‘નિશ્ચય’ અર્થને સૂચવના સારુ બલે અવ્યયોને પ્રયોગ કરવો.

નિર્ધારણ—બલે પુરિસો ધળંજઓ ક્ષતિઆળં-બલે પુરુષઃ ધનજ્ઞયઃ ક્ષત્રિયાળામ્-

ક્ષત્રિયોમાં બલની અપેક્ષાએ ધનજ્ઞય પુરુષ છે.

નિશ્ચય —બલે સીહો-સિંહઃ બલે-સિંહ એવ-બલની અપેક્ષાએ સિંહ જ છે.

કિર ઇર હિર કિલાર્થે વા ॥૮૧૨।૧૮૬॥

કિર, ઇર, હિર એ ત્રણે અવ્યયોને કિલ-નિશ્ચય-અર્થને સૂચવવા વિકલ્પે વાપરવાઃ
 કલ્લં કિર ચરહિઅઓ-કલ્લં કિર-કિલ-ચરહરિયઃ-અરેઅર, કાલે નિષ્કુર
 હૃદયવાળો

તસ્સ ઇર-તસ્ય ઇર-કિલ-તેનું જ

પિઅવચ્ચસો હિર-પ્રિયવચ્ચસ્યઃ હિર-કિલ-પ્રિય મિત્ર જ. કિર, ઇર કે હિર
 ન વપરાય ત્યારે કિલ વપરાય.

एवं किल तेन सिविणए भणिआ-एवं किल तेन स्वप्नके भणिता-तेणे એ પ્રમાણે
 જ તેણીને સ્વપ્નમાં કહ્યું.

ગવર કેવલે ॥૮૧૨।૧૮૭॥

ગવર અવ્યયનો કેવલ-માત્ર-અર્થમાં પ્રયોગ કરવો.

ગવર પિઆઈ' ચિઅ ગિવ્વડંતિ-ગવર પ્રિયાણિ કિલ નિષ્પતન્તિ-કેવળ પ્રિય-ગમે
 તેવાં-કામે જ નિવડે છે.

આનન્તર્યે ગવરિ ॥૮૧૨।૧૮૮॥

ગર્વાર અવ્યયને આનન્તર્ય-તે પછી તરત જ-એવા અર્થમાં વાપરવું.

ગવરિ અ સે રહુવરૂણા-ગવરિ ચ તસ્ય રહુપતિના-અને પછી તરત જ
 તેને રહુપતિએ.

કેટલાકે વैयाકરણે 'કેવલ-આનન્તર્યાર્થયોર્ગવર-ગવરિ' એવું એક જ સૂત્ર
 કરે છે. એટલે તેમના મત પ્રમાણે ગવર અને ગવરિ બન્ને અવ્યયના બન્ને
 અર્થો સમજવા.

અલાહિ નિવારણે ॥૮૧૨।૧૮૯॥

'નિવારવું' એટલે 'અટકાવી દેવું' એવા અર્થમાં અલાહિ અવ્યયનો
 પ્રયોગ કરવો.

અલાહિ કિં વાઙ્મણ લેહેણ-અલાહિ કિં વાચિતેન લેખેન-લેખ વાંચવાથી શું ?
 અલાહિ ને મળતું આવતું અલંહિ અવ્યય સંસ્કૃતમાં છે.

અળ ણાઈં નઞથે ॥૮૧૨।૧૯.૦॥

અળ અને ણાઈં એ બે અવ્યયોને ‘નિષેધ’ અર્થમાં વાપરવા.

અળચિન્તિઅમમુળંતી-અચિન્તિતમ્ અજાનતી-અચિન્તિતને નહીં જાણતી.
સંસ્કૃતમાં અળ ને મળતો અન્ શબ્દ સ્વરાદિ શબ્દોની આદિમાં આવે છે
પણ તે નકારાંત છે. જેમકે--

અનિમઃ-અન્+ઇમઃ દ્વાર્થી નહીં. અનગારઃ-અન્+અગારઃ-ધર વગરનો.
ણાઈં કરમિ રોસં-ણાઈં કરોમિ રોષમ્-હું રોપ નહીં કરું.

માઈં માર્થે ॥૮૧૨।૧૯.૧॥

‘મા’ અર્થને ખતાવવા એટલે ‘નહિ’ અર્થમાં માઈં અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.
માઈં કાહીઅ રોસં-મા કાર્ષાત્ રોષમ્-રોપ ન કરે.

હઢી નિર્વેદે ॥૮૧૨।૧૯.૨॥

‘હાધિક્’ શબ્દને બદલે હઢી અવ્યય નિર્વેદ-વ્હાનિ-અર્થમાં વપરાય છે,
હઢી હઢી, હા ! ધાહ ધાહ-હઢી હઢી, હા ધાવત ધાવત-હા ધિક્, હા ધિક્, હાય
હાય, ધિહ્કાર છે ધિહ્કાર છે, હાય ! દોડો દોડો.

વેવ્વે મય-વારણ-વિષાદે ॥૮૧૨।૧૯.૩॥

‘ભય’, ‘વારણ-વારણુ’-અટકાવણું અને ‘વિષાદ ’-‘ ખેદ ’-આ ત્રણ અર્થમાં
વેવ્વે અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

વેવ્વં ત્તિ મયે, વેવ્વં ત્તિ વારણે, જૂરણે અ વેવ્વં ત્તિ ।

ઝઠાવિરીઈં વિ તુહં વેવ્વં ત્તિ મયચ્છિ ! કિં જેઅ’ ॥

વેવ્વં ઇતિ મયે, વેવ્વં ઇતિ વારણે, જૂરણે ચ વેવ્વં ઇતિ ।

ઝઠાપયન્ત્યા અપિ તવ વેવ્વં ઇતિ મૃગાક્ષિ ! કિં (જેયમ્) નેયમ્ ॥

વારણુ--હે મૃગાક્ષી ! બોલતી એવી તારે શું જાણવાનું છે ? અથવા લઈ
જવાનું છે ?

કિં ઝઠાવેન્તીએ ડઅ જુરંતીએ કિં તુ મીઆએ ।

ઝઠાવિરીએ વેવ્વં ત્તિ તીએ મળિઅં ન વિમ્હરિમો ॥

કિમ્ ઉદ્ઘાપયન્ત્યા ઉત જૂર્યમાણયા કિં તુ મીતયા ।
 ઉઘ્વાદિસીઐ વેઘ્વે ઇતિ તયા મણિતં ન વિસ્મરમઃ ॥

ખેલતી, વા ખેલવાતી, ખેલ કરતી અને ભય પામતી એવી તારે શું ? કિંતુ
 દુઃખ વિનાની અથવા વિશેષ રતિકીડાને કે વિપરીત રતિકીડાને કરનારી, એવી
 તેણીએ ત્યારે કહેલું અને બૂલતા નથી.

વેઘ્વ ચ આમન્ત્રણે ॥૮૨॥૧૯૪॥

વેઘ્વ અને વેઘ્વે એ બે અન્યથેને આમન્ત્રણ અર્થમાં વાપરવા.

વેઘ્વ ગોલે—વેઘ્વ હે ગોલે !—હે દાસી !

વેઘ્વે મુરુન્દલે ! વહસિ પાણિઅં—વેઘ્વે હે મુરુન્દલે ! વહસિ પાનીયમ્—હે મુરુન્દલે !
 તું પાણી વહે છે ?

મામિ હલા હલે સખ્યા વા ॥૮૨॥૧૯૫॥

‘સખીતા આમન્ત્રણ’ અર્થમાં મામિ, હલા અને હલે એ ત્રણ અન્યથે
 વિકલ્પે વાપરવા.

મામિ સરિસક્કરાણ વિ—સખિ ! સદ્શાક્ષરાણામપિ—હે સખિ ! સરખા અક્ષર-
 વાણાઓનું પણ.
 પળવહ માળસસ હલા—પ્રળમત માનસ્ય સખિ !—હે સખી ! માનને પળે લાગે.
 હલે હયાસસ—હે સખી ! હતાશસ્ય—હે સખી ! હતાશની

આ અન્યથ ન વપરાય ત્યારે તેને બદલે ‘સખી’ શબ્દ પણ વપરાય છે
 પણ—સહિ ! પરિસિ ચ્ચિઅ ગઈ—હે સખિ ! હૈટ્ઠી એવ ગતિ—હે સખી ! આવી જ
 ગતિ

દે સંમુખીકરણે ચ ॥૮૨॥૧૯૬॥

‘સંમુખીકરણ—સમ્મુખ કરવું’—સામે જુઓ’ તથા ‘સખીનું આમન્ત્રણ’ એ બે
 અર્થમાં દે અન્યથ વાપરવું.

દે પસિઅ તાવ મુન્દરિ—હે મુન્દરિ ! પ્રસીદ તાવત્—હે સુંદરી ! તું પ્રસન્ન તો થા.
 દે આપસિઅ નિઅત્તમુ—હે સખિ ! આપસથ નિવર્તસ્વ—હે સખી ! મર્યાદા પ્રમાણે
 પ્રસન્ન થઈને પાછી વળ—પાછી જ

હું દાન-પૃચ્છા-નિવારણે ॥૮૧॥૧૯૭॥

‘દાન’, ‘પૃચ્છા’-પૂછવા-અર્થમાં અને ‘નિવારણ’-‘અટકાવવું’ એ ત્રણ
અર્થોમાં હું અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

દાન—હું ગેળહ અવ્વળો સ્વિઅ—હું ગૃહાળ આત્મન એવ—તું પોતાનું જ—
આપણું જ—અહણુ કર.

પૃચ્છા—હું સાહસુ સન્માવં—હું કથય સદ્ભાવમ્—તું સદ્ભાવને—ખરી
હકીકતને કહે

નિવારણ—હું નિર્લજ્જ ! સમોત્તર—હું નિર્લજ્જ ! સમવત્તર—નિર્લજ્જ ! તું
ચાલ્યો જા.

હુ સુ નિશ્ચય-વિતર્ક-સંભાવન-વિસ્મયે ॥૮૧॥૧૯૮॥

હુ અને સુ એ બે અવ્યયો નિશ્ચય, વિતર્ક, સંભાવના અને વિસ્મય
એ ચાર અર્થોમાં વપરાય છે

નિશ્ચય—તં પિ હુ અચ્છિન્નસિરી—તદપિ અથવા ત્વમપિ હુ અચ્છિન્નશ્રીઃ—તો પણ
(અથવા) તૂં પણ ખરેખર અચ્છિન્ન શ્રી છે.

તં સુ સિરીઈં રહસ્સં—તત્ત્વ સુ શ્રિયાઃ રહસ્યમ્—તે જ લક્ષ્મીનું કે શોભાનું
રહસ્ય છે

વિતર્ક—સંશય અથવા તર્ક

તર્ક—ન હુ જવરં સંગહિઆ—ન હુ નવરં સંગહીતા—શું વિશેષ સપ્રહ નથી
કરતો ?

એ સુ હસઈ—એતાં સુ હસતિ—તે તેણીને હસે છે ?

સંશય—જલહરો સુ ધૂમવટલો સુ—જલધરઃ સુ ધૂમવટલઃ સુ—શું વરસાદ છે કે
ધૂમવટલ-ધુમાડાનો સમૂહ છે ?

સંભાવના—તરીડં જ હુ જવર ઇમં—તરીડં ન હુ જવર ઇમમ્—આને તરવાની
સંભાવના નથી.

અર્થ સુ હસઈ—એતાં સુ હસતિ—સંભવ છે એને હસે છે.

વિસ્મય—કોં સુ એસો સહસ્સસિરો—કઃ સહસ્રાણિઃ—આ હજાર માથાવાળો
કોણ છે ?

જે શબ્દને છેડે અનુસ્વાર હોય તેની પછી હુ અવ્યયનો પ્રયોગ ન કરવો,
એ હકીકત ગહુત્ત અધિકારને લીધે સમજ લેવી.

ક ગર્હા-આક્ષેપ-વિસ્મય-સૂચને ॥૮૧૨૧૯૧॥

ગર્હા, આક્ષેપ, વિસ્મય અને સૂચન એ ચાર અર્થોમાં ક અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

ગર્હા—ક ણિલ્લજ—ક નિર્લજ્જ—ઓ ખેશરમ !

આક્ષેપ—રજૂ કરેલા વાક્યનો વિપરીત થશે એવી શંકાથી એ વાક્યને પાછું ખેંચી લેવું—એનું નામ આક્ષેપ—‘મેં આમ કયાં કહ્યું છે’ એમ કહેવું એ

આક્ષેપ—ક કિ મણિઅ—ક કિ મયા મણિતમ્—ઓ ! શું મેં કહ્યું છે—અથવા ઓ ! મેં શું કહ્યું છે ?

વિસ્મય—ક કહ સુણિઆ—ક કથ જ્ઞાતા—ઓ ! મને શી રીતે જાણી લીધી ?

સૂચન — ક કેળ ન વિણાય—ક કેન ન વિજ્ઞાતમ્—ઓ ! કાણે જાણ્યું નથી ?

થૂ કુત્સાયામ્ ॥૮૧૨૨૦૦॥

‘કુત્સા-નિંદા’-અર્થમાં થૂ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

થૂ નિલ્લજો લોકો—થૂ નિર્લજ્જ લોક; થૂ ! નિર્લજ્જ લોક છે.

રે અરે સંભાષણ-રતિકલહે વા ॥૮૧૨૨૦૧॥

‘સંભાષણ’ અર્થમાં રે અને ‘રતિકલહ’ અર્થમાં અરે અવ્યયોને વાપરવાં.

સંભાષણ—રે ! હિઅય ! મઢહસરિઆ—રે હૃદય ! મઢહસરિઆ રે હૃદય ! નાની માળા

અથવા રે હિઅય ! મ ઢહ, સરિઆ—રે હૃદય ! મા ઢહ, સ્મૃતા— રે હૃદય તું

ખાળ મા, યાદ આવી ગઈ.

રતિકલહ—અરે મણ સમ મા કરસુ ડવહાસ—અરે મયા સમ મા કુડુ ડવહાસમ્—અરે !

મારી સાથે ઉપહાસ ન કર—મારી સાથે મસ્કરી ન કર.

હરે ક્ષેપે ચ ॥૮૧૨૨૦૨॥

‘ક્ષેપ’ અર્થમાં, ‘સંભાષણ’ અને ‘રતિકલહ’ અર્થમાં હરે અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

ક્ષેપ—હરે ણિલ્લજ !—હરે નિર્લજ્જ—અરે ! નિર્લજ્જ—એ શરમ !

સંભાષણ—હરે ! પુરિસા—હરે ! પુરુષાઃ !—રે ! પુરુષો

રતિકલહ—હરે બહુવલ્લહ—હરે બહુવલ્લમ્ !—રે ત્રણ પહાલા !. હ અને રે એ એ અવ્યયોનું

આ ‘હરે’ અવ્યય બનેલ હોઈ શકે. અથવા એનું જ હકારવાળું

ઉચ્ચારણ હોઈ શકે.

ઓ સૂચના-પશ્ચાત્તાપે ॥૮૧૨૦૩॥

‘સૂચના’ અને ‘પશ્ચાત્તાપ’ અર્થમાં ઓ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

સૂચના—ઓ અવિણયતસ્તિલે—ઓ અવિનયપરાયણે !—હે અવિનયમાં તત્પર—
વિનય વગરની !

પશ્ચાત્તાપ—ઓ ન મદ છાયાઈતિઆઘે—ઓ ન મમ છાયાવત્યાઃ—છાયાવાળી—
—કાંતિવાળી—એવી મારા વડે નહીં.

પ્રશ્ન—એક ઓ અવ્યય ‘વિકલ્પ’ અર્થમાં વપરાય છે તો આ સૂત્રમાં એ
ઓ નો ‘વિકલ્પ’ અર્થ કેમ બતાવ્યો નથી ?

ઉત્તર—અંચકાર આચાર્ય કહે છે એ ઓ અવ્યય તો અમે ૮૧૧૧૭૨ મા
સૂત્રમાં બતાવેલ છે એટલે આ સૂત્રમાં ઓનો વિકલ્પ અર્થ બતાવવાની
જરૂર નથી—ઓ ! વિરભેમિ નહયલે—ઓ ! વિરચયામિ નમસ્તલે—ઓ !
હું આકાશમાં બનાવું છું—રચું છું.

અથવા ઓ ! વિરમિ નહયલે ઓ વિરતઃ અથવા વિરજાઃ અસ્મિ નમસ્તલે—ઓ
આકાશમાં વિરામ પામેલ છું અથવા આકાશમાં રજવગરનો નિર્ભજ છું.

અવ્વો સૂચના-દુઃખ-સંભાવણ-અપરાધ-વિસ્મય-આનન્દ-આદર- ભય-સ્વેદ-વિપાદ-પશ્ચાત્તાપે ॥૮૧૨૦૪॥

સૂચના, દુઃખ, સંભાવણ, અપરાધ, વિસ્મય, આનન્દ, આદર, ભય, ખેદ,
વિપાદ, અને પશ્ચાત્તાપ એ અગિયાર અર્થોમાં અવ્વો અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

સૂચના—અવ્વો દુઃખરચારય—અવ્વો દુઃખરકારક !—હે દુઃખરકારક !

દુઃખ—અવ્વો દલંતિ હિયયં—અવ્વો દલન્તિ હ્રદયમ્—તેઓ હ્રદયને ઢળે છે—દુઃખ
આપે છે

સંભાવણ—અવ્વો કિમિણં કિમિણં—અવ્વો કિમિદં કિમિદમ્—અરે ? આ શું,
આ શું ?

અપરાધ—અવ્વો હરંતિ હિયયં તદ્દ વિ ન વેસા હવંતિ જુવઈણ ।

અવ્વો હરન્તિ હ્રદયં તથાપિ ન દ્વેષ્યા ભવન્તિ યુવતીનામ્—ઓહ તેઓ
યુવતીઓના હ્રદયને હરી લે છે છતાં દ્વેષપાત્ર થતા નથી.

વિસ્મય—અવ્વો કિં પિ રહસ્યં મુણંતિ બુલા જળમ્મહિઆ ।

અવ્વો કિમપિ રહસ્યં જાનન્તિ ધૂર્તાઃ જનામ્મયધિકાઃ—ઓહો માણસોમાં અધિક
હોશિયાર એવા ધૂર્ત માણસો કંઈપણ રહસ્ય જાણે છે.

આનંદ-અવ્વો સુપહાયમિણં-અવ્વો સુપ્રભાતમિદમ્-એહો ! આ સુપ્રભાત છે.

આદર-અવ્વો અગ્ગહમ્હ સપ્પલં જીવં-અવ્વો અથ અસ્માકં સપ્પલં જીવિતમ્
અહા ! આજે અમારું ઉપિત સાધ્ધણવાણું.

ભય-અવ્વો અહિઅમ્મિ તુમે નવરં જઈ સા ન જૂરિહિઈ !

અવ્વો અત્તીતે ત્વચ્ચિ નવરં યદિ સા ન જૂરિય્થતે-એ ! તારા ગયા પછી જે
તેણી ખેદ ન કરે તે.

ખેદ-અવ્વો ન જામિ છેત્તં-અવ્વો ન ચામિ ક્ષેત્તમ્-ખેદ છે કે હું ખેતરમાં
નહીં જાઉં.

વિપાદ-અવ્વો નારોંતિ વિહિં, પુલ્લયં વહ્હેન્તિ, દેન્તિ રણરણયં !

एहिं ह तस्सेअ गुणा ते चिअ अव्वो कह णु एअं ॥

અવ્વો નાશયન્તિ ધૂર્તિ, પુલ્લકં વર્ધન્તે, દદતિ રણરણકમ્ !

इदानीं तस्येति गुणाः ते एव अव्वो कथं नु एतत् ? ॥

અહા ! ધૈર્યનો નાશ કરે છે, રોમાંચ વધારે છે અને ઉત્કંઠાને વેગ આપે
છે—હમણાં તેના એ પ્રમાણે તે જ ગુણો છે—આ કેમ થાય છે ?

પરતાપો-અવ્વો તહ તેણ કયા અહયં જહ કસ્સ સાહેમિ !

અવ્વો તથા તેન કૃતા અહં યથા કસ્ય કથયાનિ-તેણે મને તેવા

પ્રકારની કરી નાખી કે હું કોની પાસે જઈને કહું ?

અહ સંભાવને ॥૮॥૨૦૫॥

સંભાવના અર્થમાં અહ અવ્યયનો પ્રયોગ કરેલો.

અહ ઝિઅર ! કિં ન પેચ્છસિ !-અયિ દંવર ! કિં ન પ્રેક્ષસે-અરે દિયર ! શું
તું જોતો નથી ? અથવા તું કેમ જોતો નથી ?

વળે નિશ્ચય-વિકલ્પ-અનુકમ્પ્યે ચ ॥૮॥૨॥૨૦૬॥

નિશ્ચય, વિકલ્પ, અનુકંપનીય અને સંભાવના એ ચાર અર્થોમાં વળે
અવ્યયનો પ્રયોગ કરેલો.

નિશ્ચય-વળે દેમિ-વળે વદામિ-ભણે, ચોક્કસ આપું છું.

વિકલ્પ-હોઈ વળે ન હોઈ-ભવતિ વા ન ભવતિ-તે યાય કે ન યાય.

અનુકંપ્ય-દાસો વળે ન મુચ્છઈ-દાસઃ વળે ન મુચ્ચતે-ભણે, દાસ અનુકંપનીય છે.

માટે તેને છોડી દેવો ન જોઈએ.

સંભાવના-નસ્થિ વળે જાં ન દેહ વિહિપરિણામો-નાસ્તિ વળે યત્ ન દદાતિ વિધિ-
પરિણામઃ-સંભાવ્યતે એતદ્ इत्यर्थः-ભણે, વિધિતું પરિણામ જે ન
આપે એવું કંઈ નથી, બધું આપે એ સંભવિત છે.

મળે વિમર્શે ॥૮૧૨૨૦૭॥

વિમર્શ-વિચાર-અર્થમાં મળે અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

મળે સૂરે-મળે સૂર્યઃ-શું સૂર્ય છે? -અથવા મળે સૂરઃ શું શૂર છે?

બીજા વૈયાકરણો આ અવ્યયનો 'મન્યે-હું માતું છું' એવો અર્થ પણ
પૂરે છે.

અમ્મો આશ્ચર્યે ॥૮૧૨૨૦૮॥

આશ્ચર્ય અર્થમાં અમ્મો અવ્યયનો પ્રયોગ કરવો.

અમ્મો કહ પારિજ્ઞ-અમ્મો કયં પાર્યતે-આશ્ચર્ય છે કે કેવી રીતે પાર પામી
શકાય? અથવા તે કેવી રીતે પૂરું કરી શકાય?

સ્વયમઃ અર્થે અપ્પણો ન વા ॥૮૧૨૨૦૯॥

અપ્પણો અવ્યયને 'સ્વય' અર્થમાં વિકલ્પે વાપરવું.

વિ સયં વિઅસંતિ અપ્પણો કમલસરા-અપિ સ્વયં વિકસન્તિ અપ્પણો કમલસરાંસિ-

કમળવાણાં સરોવરે પોતાની મેળે વિશદ રીતે વિકાસ પામે છે.

અથવા વિશદ વિકસન્તિ બહુ રમણ રીતે વિકાસ પામે છે.

અપ્પણો ને બદલે સ્વયમ્ અવ્યય પણ વપરાય છે—

સયં ચેવ મુણસિ કરણિજ્ઞ-સ્વયમેવ જાનાસિ કરણીયમ્-તારી મેળે જ તું તારું
કર્તવ્ય બાણે છે.

પ્રત્યેકમઃ પાઙ્કિકં પાઙ્કિકં ॥૮૧૨૨૧૦॥

પ્રત્યેક અર્થમાં પાઙ્કિકં અને પાઙ્કિકં એ બે અવ્યયોનો પ્રયોગ વિકલ્પે
થાય છે અને પત્તોં શબ્દ પણ વપરાય છે.

પાઙ્કિકં, પાઙ્કિકં, પત્તોં-પ્રત્યેક-એકેક-એકેએક-દરેક

ઉઅ પચ ॥૮૧૨૨૧૧॥

પચ અર્થમાં ઉઅ અવ્યય વિકલ્પે વાપરવું અને ઉઅ ન વપરાય ત્યારે ઉઅ
ને બદલે પાસ(પચ) અને પુલઅ (પ્રલોકસ્વ) એવા શબ્દો પણ વપરાય છે.

ઉઅ નિચલ-નિપ્કંદા મિસિણી-પત્તમ્મિ રેહદ બલાયા ।

નિમ્મલ-મરમય-માયળ-પરિટ્ઠિઆ સહ્સ-સુત્તિ વ્વ ॥ [કાવ્યપ્રકાશ બીજો.

ઉદ્દાસ]

ઉત્ત-પરચ, નિશ્ચલ-નિશ્વન્દા વિસિની-પત્રે રાજતે બલાકા ।

નિર્મલ-મરકત-ભાજન-પ્રતિષ્ઠિતા શશ્વશુક્તિરિવ ॥

—જુઓ, કમસિનીના પત્ર ઉપર, ગતિ વગરની તથા કંપ વિનાની રિથર બલાકા-બગલી-શોભે છે, વળે છે, ચોખ્ખા મરકતના પાત્રમાં મૂકેલી શંખની છીપ ન હોય.

इहरा इतरथा ॥ ૮૧૨૨૧૨॥

इतरथा-अन्यथा-ते वगर-अर्थमां इहरा अव्यय विकल्पे वापरवुं; એટલે કે જ્યારે इहरा ન વપરાય ત્યારે इअरहा પણ વપરાય છે.

इहरा नीसामनेहि-इतरथा नि:सामान्यै:-તહિ તેા નિરંતર સામાન્ય લોકો વડે અથવા વિશેષો વડે.

इअरहा-इतरथा-अन्यथा-तही ते।

एकसरिअं झगिति संप्रति ॥ ૮૧૨૨૧૩॥

‘शीघ्र-अट’ अने ‘संप्रति-वर्तमानकाले’ अर्थमां एकसरिअं अव्यय वपराय છે,

एकसरिअं-એકસપાટે=એકસાથે-अट અથવા વર્તમાન સમયમાં-હમણાં

मोरउल्ला मुधा ॥ ૮૧૨૨૧૪॥

मुधा-इंगट-अर्थमां मोरउल्ला अव्यय वपराय છે.

मोरउल्ला-मुधा-इंगट.

दर अर्थ-अल्पे ॥ ૮૧૨૨૧૫॥

‘अर्थ-अल्प’-अर्थमां अने ‘ईषत्-अल्प’ अर्थमां दर अव्ययते। प्रयोग करवो.

दर-विअसिअं-अर्थेन, ईषद् वा विकसितम्-अर्थविकसित अथवा ओछું
વિકસિત

किणो ग्रन्ने ॥ ૮૧૨૨૧૬॥

‘ग्रन्’ अर्थमां किणो अव्यय वपराय છે.

किणो धुवसि-किणो धुनोवि-કેમ કંપે છે-ધૂણે છે ?

किम् शब्दनुं पदमीनुं એકઅન પણુ કિણો થાય છે. ૮૧૨૨૧૬ કિણો-શાથી.

ઇ-જે-રાઃ પાદપૂરણે ॥૮।૨।૨૧૭॥

પાદપૂર્તિ કરવી હોય ત્યાં ઇ, જે અને ર એ ત્રણ અવ્યયોમાંથી ગમે તે એક અવ્યય વપરાય છે.

ન ડળા ઇ અઢીઈ—ન પુનઃ ઇ અક્ષીણિ—નહીં. આંખો વળી

અણકૂલં વોત્તું જે—અનુકૂલમ્ ઉક્ત્વા જે—અનુકૂળ કહીને

ગેળહૈ ર કલમગોવી—ગૃહ્ણતિ ર કલમગોપી—કલ્પતી ચોખ્ખાની ગોપી—

રખેવાલી—અહણ કરે છે.

અહો, હંહો, હેહો, હા, નામ, અહહ, હ્રીસિ, અપિ, અહાહ, અરિ, રિ, અથવા અરિપ્રિહો—આ બધા અવ્યયો તેા સંસ્કૃતસમ-સંસ્કૃતના અવ્યયોની જેવાં જ-છે. એટલે આ વિશે લખવાની જરૂર નથી.

પ્યાદયઃ ॥૮।૨।૨૧૮॥

જે જે અર્થમાં નિયત હોય તે તે અર્થમાં વિ વગેરે અવ્યયો પ્રાકૃતમાં વાપરવાં. વિ અને વિ આ બન્ને અવ્યયો અપિ—પણ—ના અર્થમાં નિયત છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની

સ્વોપજા વૃત્તિવાળા આઠમા અધ્યાયના

બીજા પાદનો સવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

અષ્ટમ અધ્યાય

(તૃતીય પાદ)

નામનાં રૂપોની પ્રક્રિયા

વીપ્સ્યાત્ સ્યાદેઃ વીપ્સ્યે સ્વરે મો વા ॥૮૧૩૧॥

વીપ્સા ના અર્થ સાથે જે પદ સંજ્ઞા રાખે તે પદ 'વીપ્સ્ય' કહેવાય એવા વીપ્સ્ય એટલે વીપ્સા સાથે સંજ્ઞા રાખનારા પૂર્વ પદ પછી સ્યાદિ વિકૃતિ આવેલ હોય અને તે પછી વીપ્સા ના અર્થ સાથે સંજ્ઞા રાખનારું બીજું પદ આવેલ હોય તો પૂર્વ પદને લાગેલી સ્યાદિ વિકૃતિને સ્થાને મ્ વિકલ્પે બોલવો.

'વાક્યમાં ગતાવેત્રી ક્રિયા દરેક પદાર્થને લાગુ થાય' એવો અર્થ જ્યાં જણાતો હોય તેનું નામ વીપ્સા, અને વીપ્સા સાથે સંજ્ઞા રાખનારું જે પદ હોય તે વીપ્સ્ય.

एक+एकम्=एक+एकं=एकम्-एकं=एकमेकं અથવા एकैक-એકથે એકને-દરેકને અર્થાત્ કોઈ બાકી ન રહે એ રીતે.

एकेन+एकेन=एकेण+एकेण=एकम्+एकेण=एकमेकं અથવા एकैकेकेण-એકથે એક વડે-દરેક વડે -કોઈ બાકી ન રહે એ રીતે દરેક વડે

अङ्गे+अङ्गे-अंगे+अंगे=अङ्गम्-अङ्गम्=अङ्गमङ्गम् અથવા અંગાંગે-દરેક અંગમાં

अतः सेः डोः ॥८१३२॥

નામના ઉવટના અકાર પછી આવેલા પ્રથમાના સ્ (સિ) પ્રત્યયને અદ્દસે ઓ (ડો) બોલવો.

वच्छ+स्=वच्छ+ओ=वच्छो-वृक्षः-झाड़

वा एतत्-तदः ॥८१३३॥

एतत् અને તત્ શબ્દના અકાર પછી આવેલા પ્રથમાના એકવચનના સ્ (સિ)-નો ઓ (ડો) વિકલ્પે કરવો.

एस+स्=एस+ओ=एसो અથવા એસ-આ-એપઃ

સ+સુ=સ+ઓ=સો અથવા સ-તે-સઃ

સો નરો અથવા સ નરો-તે પુરુષ-સઃ નરઃ

જસ-શસોઃ લુક્ ॥૮૧૪૪॥

અકારાંત નામને લાગેલા પ્રથમાના તથા દ્વિતીયાના અહુવચનનો લોપ કરવો.

પ્ર૦અ૦-વચ્છ+અસુ=વચ્છા એએ-આ વૃક્ષો-વૃક્ષાઃ એતે

દ્વિ૦અ૦-વચ્છ+અસુ=વચ્છે પેચ્છ-વૃક્ષોને જો-વૃક્ષાન્ પ્રેક્ષસ્વ

અમઃ અસ્ય ॥૮૧૪૫॥

અકારાંત નામને છેડે આવેલા ખીજના એકવચન અમ્ના અને લોપ કરવો.

વચ્છ +અમ્=વચ્છ+મ્=વચ્છ પેચ્છ-વૃક્ષ પ્રેક્ષસ્વ ઝાડને જો.

ઠા-આમોઃ ણઃ ॥૮૧૪૬॥

અકારાંત નામને લાગેલા તૃતીયાના એકવચન આ (ઠા)નો અને પછીના અહુ-વચન આમ્નો ણ કરવો.

વચ્છ+આ=વચ્છ+ળ=વચ્છેળ-ઝાડ વડે-વૃક્ષેળ.

વચ્છ+આમ્=વચ્છ+ળ=વચ્છાળ-ઝાડોનું-વૃક્ષાળામ્.

મિસો દિ દિં દિં ॥૮૧૪૭॥

અકારાંત નામને લાગેલા તૃતીયાના અહુવચન મિસ પ્રત્યય ને બદલે દિ, દિં, તથા દિં એવા ત્રણ પ્રત્યયો વાપરવા.

વચ્છ+મિસુ=વચ્છ+દિ=વચ્છેદિ-વૃક્ષો વડે-વૃક્ષૌઃ, વૃક્ષેભિઃ.

„ „ વચ્છ+દિં=વચ્છેદિં— „ „ „

„ „ વચ્છ+દિં=વચ્છેદિં— „ „ „

વચ્છેદિં કયા છાહી-વૃક્ષોએ કરેલી છાયા-વૃક્ષૌઃ કુતા છાયા ।

વેદની ભાષામાં તૃતીયાના અહુવચનમાં વૃક્ષેભિઃ રૂપ વપરાય છે

પ્રાકૃતમાં વપરાતો અકારાંત નામને લાગતો તૃતીયાના અહુવચનનો એહિ પ્રત્યય અને વેદોની ભાષામાં તૃતીયાના અહુવચનમાં વપરાતો એમિઃ પ્રત્યય એ બન્ને ઘણા જ સરખા છે.

હ્રસે: તો-દો-દુ-હિ-હિન્તો-હ્રક: ॥૮૩૮॥

અ કારાંત નામને લાગેલા પાંચમીના એકવચન અસ્ (હંસિ)ને અહીં પ્રાકૃતમાં તો, દો, દુ, હિ, હિન્તો એવા પાંચ પ્રત્યયો વપરાય છે અને હસિનો લોપ પણ થઈ જાય છે.

વચ્છ+અસ્-વચ્છ+તો-વચ્છતો-ઝાડથી-વૃક્ષાત્

„ „ -વચ્છ+દો=વચ્છાદો- „ „

„ „ -વચ્છ+દુ=વચ્છાદુ- „ „

„ „ -વચ્છ+હિ=વચ્છાહિ- „ „

„ „ -વચ્છ+હિન્તો=વચ્છાહિન્તો- „ „

„ „ વચ્છ-વચ્છા- „ અહીં હસિનો લોપ થયો છે.

પ્ર૦—વચ્છાઓ, વચ્છાડ વગેરે રૂપોમાં દો અને દુ વપરાયેલ નથી પણ ઓ અને ડ વપરાયેલ છે તો સૂત્રમાં ઓ અને ડ જ કરવાની જરૂર હતી, દો અને દુ શા માટે કર્યા ?

ઉ૦—શૌરસેની વગેરે ભાષાઓમાં પણ આ દો અને દુ વપરાય માટે અહીં દ કારવાળા ઓ અને ડનું વિધાન કરેલું છે. અર્થાત્ શૌરસેની વગેરે ભાષાઓમાં દો અને દુનું વિધાન ફરીવાર ન કરવું પડે માટે અહીં જ તે બંને પ્રત્યયોને જણાવેલા છે.

મ્યસ: તો દો દુ હિ હિન્તો સુંતો ॥૮૩૯॥

અ કારાંત નામને લાગેલા ચતુર્થી વિભક્તિના અને પાંચમી વિભક્તિના બહુવચનના મ્યસ્ પ્રત્યય ને અહીં પ્રાકૃતમાં તો, દો, દુ, હિ, હિન્તો અને સુંતો પ્રત્યયો વપરાય છે.

વચ્છ+મ્યસ્-વચ્છ+તો-વચ્છતો-ઝાડો માટે, ઝાડોથી વૃક્ષેભ્ય:

„ „ -વચ્છ+દો-વચ્છાદો- „ „ „

„ „ -વચ્છ+દુ-વચ્છાડ „ „ „

„ „ -વચ્છ+હિ-વચ્છાહિ- „ „ „

વચ્છેહિ- „ „ „

„ „ -વચ્છ+હિન્તો-વચ્છાહિન્તો „ „ „

વચ્છેહિન્તો „ „ „

„ „ -વચ્છ+સુંતો-વચ્છાસુંતો „ „ „

વચ્છેસુંતો „ „ „

હસઃ સ્સઃ ॥૮૧૩૧૦॥

અકારાંત નામને લાગેલા બળીના એકવચન હસને સ્થાને પ્રાકૃતમાં સ્સ વપરાય છે.

પ્રિય+હસ=પ્રિય+સ્સ=પ્રિયસ્સ-પ્રિયનુ-પ્રિયસ્ય

પ્રેમનુ+હસ=પ્રેમ્મ+સ્સ=પ્રેમ્મસ્સ-પ્રેમનુ-પ્રેમ્નઃ

ઉપકુમ્મ+અમ્=ઉપકુંમ+સ્સ=ઉપકુંમસ્સ-કુંલની પાસેનુ-ઉપકુમ્મમ્

ઉપકુંમસ્સ સીઅલતણ-કુંલ પાસેની શીતલતા-ઉપકુમ્મં ગૌત્યમ્ ।

હે મ્મિ હેઃ ॥૮૧૩૧૧॥

અકારાંત નામને લાગેલા સપ્તમીના એકવચનના હિ પ્રત્યયને અહીં પ્રાકૃતમાં એકાર (હે) અને મ્મિ પ્રત્યય એમ એ પ્રત્યય વાપરતા.

વ્રક્ષ+ઈ-વચ્છ+એ-વચ્છે-ઝાડ ઉપર કે ઝાડમાં-વ્રક્ષે

„ „ -વચ્છ+મ્મિ-વચ્છમ્મિ-„ „ „ „

૮૧૩૧૩૫ સૂત્રના વિધાનથી બીજી વિભક્તિને અહીં તથા ત્રીજી વિભક્તિને અહીં સપ્તમી વિભક્તિ પણ વપરાય છે. આ નીચે એ બીજી વિભક્તિને અહીં થયેલ સપ્તમી વિભક્તિના રૂપનું ઉદાહરણ છે તથા ત્રીજી વિભક્તિને અહીં થયેલ સપ્તમી વિભક્તિના રૂપનું ઉદાહરણ છે :

બીજીને અહીં સપ્તમી

દેવ+અમ્-દેવ+મ્મિ-દેવમ્મિ-દેવને

ત+અમ્-ત+મ્મિ-તમ્મિ-તેને

ત્રીજીને અહીં સપ્તમી

દેવ+આ-દેવ+ઇન-દેવ+મ્મિ-દેવ વડે

ત+આ-ત+ઇન-ત+મ્મિ-તમ્મિ-તે વડે

અહીં દેવમ્મિ અને તમ્મિ રૂપો બીજી વિભક્તિના અર્થને તથા ત્રીજી વિભક્તિના અર્થને સૂચવે છે.

આ રૂપો દેખાવમાં તો સપ્તમીનાં રૂપો જેવાં જ જણાય છે પણ ૮૧૩૧૩૫ સૂત્ર દ્વારા અહીં દેવ શબ્દને તથા ત શબ્દને લાગેલ દ્વિતીયાના તથા તૃતીયાના સ્થાનમાં સપ્તમી વિભક્તિ વપરાયેલ છે એટલે દેખાવમાં ભલે આ રૂપો સપ્તમીનાં રૂપો જેવાં જણાતાં હોય પણ તેનો અર્થ તો દ્વિતીયાની જેવો તથા તૃતીયાની જેવો સમજવાનો છે.

જસ્-શસ્-હસિ-તો-દો-દુ-આમિ દીર્ઘઃ ॥૮૩૧૨॥

અકારાંત નામને લાગેલ પ્રથમાના અહુવચનનો જસ્, દ્વિતીયાના અહુવચનનો જસ્ અને પંચમીના એકવચનનો હસિ એ અધા પ્રત્યયોની પહેલાંના અનો દીર્ઘ થાય છે, તથા તો, દો, દુ અને છઠ્ઠી વિભક્તિના અહુવચનનો આમ પ્રત્યય-એ અધા પ્રત્યયોની પહેલાંના અનો દીર્ઘ થાય છે.

પ્ર૦ અહુ૦-વૃક્ષ+જસ્=વચ્છ+અસ્=વચ્છા--ઝાડો-વૃક્ષાઃ

દ્વિ૦ અહુ૦-વૃક્ષ+શસ્=વચ્છ+અસ્=,,-ઝાડોને-વૃક્ષાન્

પ૦ એક૦-વૃક્ષ-હસિ=વચ્છ+અસ્=વચ્છતો, વચ્છાઓ, વચ્છાડ, વચ્છાહિ, વચ્છાહિતો, વચ્છા -ઝાડથી-વૃક્ષાત્

પ૦ અહુ૦-વૃક્ષ+મ્યસ્=વચ્છ+તો=વચ્છતો, વચ્છાતો-ઝાડોથી-વગેરે-વૃક્ષમ્યઃ
૮૧૧૮૪ સૂત્રથી દ્રવ્ય થાય છે તેથી વચ્છાતોને બદલે વચ્છતો
૩૫ પણ થયેલ છે.

વૃક્ષ+મ્યસ્=વચ્છ+ઓ=વચ્છાઓ-વૃક્ષોથી-વૃક્ષમ્યઃ

,, ,, વચ્છ+ઉ=વચ્છાડ ,, ,,

પ. અહુ૦-વૃક્ષ+આમ્=વચ્છ+અમ્=વચ્છામ્-વૃક્ષાનામ્

પ્ર૦—સૂત્રમાં હસિ મૂકવાથી તેના આદેશરૂપ તો, દો, દુ આવી જવાના જ છે તેા તેમને સૂત્રકારે અલગ શા કારણે નોંધ્યા ?

ઉ૦—હસિ પંચમીનું એકવચન છે અને આ સૂત્રમાં પંચમીના અહુવચનના પ્રત્યયોને પણ લેવાના છે તેથી જુદા ન જણાવ્યા હોય તેા ‘હસિ’ કહેવાથી પંચમીના અહુવચનના પ્રત્યયો ન જ આવી શકે.

કદાચ ‘તંત્ર’ના ન્યાય વડે પંચમીના એકવચનના તથા પંચમીના અહુવચનના પ્રત્યયો અક્ષરોની સમાનતાની અપેક્ષાએ સરખા હોવાથી હસિના નિર્દેશ દ્વારા પંચમીના અહુવચનના તો, દો, દુ અહીં લઈ શકાય ખરા, પણ અહીં તો દો અને નો જુદો નિર્દેશ કરીને સૂત્રકારને એવું સૂચવવું છે કે પંચમીના અહુવચન મ્યસ્ ને બદલે જો તો, દો, દુ વપરાય છે તે જ્યારે અકારાંત નામને લાગે ત્યારે અકારાંત નામના અંત્ય અનો દીર્ઘ જ થાય, પણ એ ન થાય.

સૂત્રમાં બતાવેલ હસિના નિર્દેશથી તો દો દુ આ સૂત્રમાં આવી જાય એમ સુ કદાચ માની શકાય પણ ખાસ ઉપર જણાવેલ હકીકતને સૂચવવા આ સૂત્રમાં ‘દો દુ એ ત્રણ પ્રત્યયોનો જુદો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે એમ આચાર્યનો ભિપ્રાય લાગે છે, તાત્પર્ય એ છે કે ઠોઠ પણ અકારાંત નામના પંચમીના અહુવચનમાં મ્યસ્ પ્રત્યય લાગતાં વચ્છતો, વચ્છાઓ, વચ્છાડ એવાં જ રૂપો થાય. સુ વચ્છતા, વચ્છેઓ અને વચ્છેડ એવા રૂપો ન જ થાય.

મ્યસિ વા ॥૮૧૩૧૩॥

મ્યસ પ્રત્યયના આદેશરૂપ હિંતો, સુંતો, હિ પ્રત્યયો જે અકારાંત નામને લાગેલા હોય તે નામના અંતના અકારનો વિકરણે દીર્ઘ થાય છે.

ઋક્ષ+મ્યસ=વચ્છ+હિંતો=વચ્છાહિંતો, વચ્છેહિંતો—વૃક્ષોથી—વૃક્ષેભ્યઃ

વચ્છ+સુંતો=વચ્છાસુંતો, વચ્છેસુંતો— “ ”

વચ્છ+હિ=વચ્છાહિ, વચ્છેહિ— “ ”

ટાણ-શસિ एत् ॥૮૧૩૧૪॥

અકારાંત નામને ટાનો આદેશ ન અને શસ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે નામના છેડાના અનો એ થાય છે.

ઋક્ષ+ટા=વચ્છ+ળ=વચ્છેળ—વૃક્ષ વડે—વૃક્ષેળ

ઋક્ષ+શસ=વચ્છ+અસ=વચ્છે—વૃક્ષોને—વૃક્ષાન્ આ વચ્છે રૂપમાં ૮૧૩૧૪ સૂત્રથી શસનો લોપ થયો છે.

વચ્છે પેચ્છ—વૃક્ષોને જે—વૃક્ષાન્ પ્રેક્ષસ્વ

અવ્વળા, અવ્વળિઆ, અવ્વળદ્વા—આ રૂપોનાં ટાનો નથી પણ ટાનોળા, ણિઆ અને ણદ્વા છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

મિસ-મ્યસ-સુપિ ॥૮૧૩૧૫॥

ત્રીજી વિભક્તિનું બહુવચન મિસ, ચતુર્થીનું તથા પંચમીનું બહુવચન મ્યસ અને સપ્તમીનું બહુવચન સુપ્—એ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો નામના છેડાના અનો એ થઈ જાય છે.

૮૦ બં—ઋક્ષ+મિસ=વચ્છ+હિ=વચ્છેહિ—વૃક્ષો વડે—વૃક્ષેમિઃ, વૃક્ષેઃ

વૃક્ષ+મિસ+વચ્છ+હિ=વચ્છેહિ— “ ”

વૃક્ષ+મિસ=વચ્છ+હિ=વચ્છેહિ— “ ”

૨૦ બં—ઋક્ષ+મ્યસ=વચ્છ+હિંતો=વચ્છેહિંતો—વૃક્ષો—માટે, —વૃક્ષેભ્યઃ

વૃક્ષ+મ્યસ=વચ્છ+સુંતો=વચ્છેસુંતો+ “ ” “ ”

૫૦ બં—ઋક્ષ+મ્યસ=વચ્છ+હિ=વચ્છેહિ—વૃક્ષોથી— “ ”

વૃક્ષ+મ્યસ=વચ્છ+હિંતો=વચ્છેહિંતો— “ ” “ ”

વૃક્ષ+મ્યસ=વચ્છ+સુંતો=વચ્છેસુંતો— “ ” “ ”

૬૦ બં—વૃક્ષ+સુ=વચ્છ+સુ=વચ્છેસુ—વૃક્ષોમાં—વૃક્ષેષુ

इद्-उतः दीर्घः ॥८।३।१६॥

તૃતીયા અહુવચન મિસ, પાંચમી અહુવચન મ્યસ અને સપ્તમી અહુવચન સુ, -આ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો તેમની પૂર્વના-પહેલાંના-નામના છેડાના ઇ અને ઉ દીર્ઘ થાય છે.

इ नो दीर्घ

મિસ—ગિરિ+મિસ-ગિરિ+હિ-ગિરીહિ-પર્વતો વડે-ગિરિમિ:-નર૦
 બુદ્ધિ+મિસ-બુદ્ધિ+હિ-બુદ્ધીહિ-બુદ્ધિઓ વડે-બુદ્ધિમિ:-નારી૦
 દધિ+મિસ-દદિ+હિ-દદીહિ-જુદા જુદા પ્રકારનાં દહીં વડે-દધિમિ:-નપું૦

उ नो दीर्घ

મિસ—તરુ+મિસ-તરુ+હિ-તરુહિ-ઝાડો વડે-તરુમિ:-નર૦
 ધેનુ+મિસ-ધેનુ+હિ-ધેનૂહિ-ગાયો વડે-ધેનુમિ:-નારી૦
 મધુ+મિસ-મધુ+હિ-મદ્દહિ-જુદી જુદી જાતનાં મધ વડે-મધુમિ:-નપું૦

इ नो दीर्घ

મ્યસ—ગિરિ+મ્યસ-ગિરિ+ઓ-ગિરીઓ-પર્વતોથી-ગિરિમ્ય:-નર૦
 ગિરિ+મ્યસ-ગિરિ+હિ-તો-ગિરીહિ-તો- „ „ „
 ગિરિ+સુંતો-ગિરીસુંતો- „ „ „
 બુદ્ધિ+મ્યસ-બુદ્ધિ+ઓ-બુદ્ધીઓ-બુદ્ધિઓથી-બુદ્ધિમ્ય:-નારી૦
 દધિ+મ્યસ-દદિ+ઓ-દદીઓ-દહીંઓથી-દધિમ્ય:-નપું૦

उ नो दीर्घ

મ્યસ—તરુ+મ્યસ-તરુ+ઓ-તરુઓ-તરુઓથી-તરુમ્ય:-નર૦
 ધેનુ+મ્યસ-ધેનુ+ઓ-ધેનૂઓ-ગાયોથી-ધેનુમ્ય:-નારી૦
 મધુ+મ્યસ-મધુ+ઓ-મદ્દહો-મધુમાંથી-મધુમ્ય:-નપું૦

इ नो दीर्घ

સુ—ગિરિ+સુ-ગિરીસુ-પર્વતોમાં-ગિરિસુ-નર૦
 બુદ્ધિ+સુ-બુદ્ધીસુ-બુદ્ધિઓમાં-બુદ્ધિસુ-નારી૦
 દધિ+સુ-દદીસુ-દહીંઓમાં-દધિસુ-નપું૦

उ नो दीर्घ

સુ—તરુ+સુ-તરુસુ-ઝાડોમાં-તરુસુ-નર૦
 ધેનુ+સુ-ધેનુસુ-ગાયોમાં-ધેનુસુ-નારી૦
 મધુ+સુ-મદ્દહુ-મધુમાં-મધુસુ-નપું૦

અહુલં અધિકારને લીધે આ નિયમ કયાંય લાગતો પણ નથી, જેમકે—
 દિઅમૂમિસુ દાળજલોલ્લિઆઈ-દિજની ભૂમિઓમાં દાનરૂપ જલથી લીનાં થયેલાં-
 દિજમૂમિષુ દાનજલાર્દ્રિતાનિ.

આ વાક્યમાં મૂમીસુ રૂપ થયું નથી પણ મૂમિસુ જ રહેલ છે.

વચ્છેહિં, વચ્છેમુંતો, વચ્છેસુ—આ રૂપોમાં પ્રત્યયની પહેલાં ઇ કાર કે ઉ કાર નથી તેથી દીર્ઘ ન થયો.

ગિરિં, તરું પેચ્છ—આ રૂપોમાં બીજી વિભક્તિનું એકવચન છે, મિસ, મ્યસ કે સુપ પ્રત્યયો જ નથી. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ચતુરો વા ॥૮૧૩૧૭॥

મિસ, મ્યસ, સુપ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ચતુર શબ્દના ઉત્તો દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે.

ચતુર+મિસ=ચઝ+હિ=ચઝહિ, ચઝહિ—ચાર વડે—ચતુર્મિઃ

ચતુર+મ્યસ=ચઝ+ઓ=ચઝઑ, ચઝઑ—ચારથી—ચતુર્મ્યઃ

ચતુર+સુ=ચઝ+સુ=ચઝસુ, ચઝસુ—ચારમાં—ચતુર્થ

તૃતીયાના બહુવચન મિસના અને ચતુર્થીના બહુવચન તથા પંચમીના બહુવચન મ્યસના જે આદેશો અતાવેલા છે તે તમામ આદેશોમાં પણ આ નિયમ લાગે છે, ઉદાહરણ તો માત્ર એક જ આદેશનું અતાવેલ છે.

લુપ્તે શસિ ॥૮૧૩૧૮॥

બીજીના બહુવચન શસનો લોપ થઈ ગયા પછી તેની પહેલાંના ઇ અને ઉનો દીર્ઘ થાય છે.

નર૦ ગિરિ+શસ=ગિરી+પર્વતોને જે ગિરીન્ પ્રેક્ષસ્વ

નારી૦—બુદ્ધિ+શસ=બુદ્ધી—બુદ્ધિએને જે=બુદ્ધીઃ ,,

નર૦—તરુ+શસ+ઝઠ્ઠ=ઝાડોને જે=તરુન્— ,,

નારી૦—ધેનુ+શસ=ધેનૂ પેચ્છ— ગાયોને જે=ધેનૂઃ પ્રેક્ષસ્વ

ગિરિણો, તરુણો પેચ્છ આ પ્રયોગમાં શસનો લોપ થયો નથી પણ શસનો નો થયો છે એટલે રૂપાન્તરની અપેક્ષાએ આ રૂપમાં શસ વિદ્યમાન જ છે એટલે આ નિયમ ન લાગે.

વચ્છે પેચ્છ—વૃક્ષાન્ પ્રેક્ષસ્વ—આ રૂપમાં શસની પહેલાં ઇ કાર તથા ઉ કાર નથી પણ અ કાર છે.

પ્ર૦—ગિરિ, બુદ્ધિ વગેરેમાં શોષે અદન્તવત્ ૮૧૩૧૨૪ ના નિયમથી ૮૧૩૧૨ સૂત્ર વડે દીર્ઘ થઈ જશે તો આ સૂત્ર શા માટે અનાન્યું ?

ઉ૦—આ સૂત્ર અનાયીને આચાર્ય એમ જાણાવે છે કે ૮૧૩૧૨ મું સૂત્ર ખાસ કરીને છેડે અવાળા નામને જ લાગે છે પણ સાર્વત્રિક નથી એ સૂચવવા તથા ૮૧૩૧૨ મું સૂત્ર પ્રયોગાનુસારે લાગે છે એ સૂચવવા અને ૩ કાર, ૩ કારનો દીર્ઘ નિયમિત થાય જ એ સૂચવવા આ સૂત્ર જુદું રચેલું છે.

પ્ર૦—આ સૂત્રમાં 'શસિ' એટલું જ પૂરતું છે, હ્રસ્વ તું શું કામ છે ?

ઉ૦—હ્રસ્વ ન મૂકે તો જે પ્રયોગોમાં શસનો જો થયેલો છે તે પ્રયોગોમાં પણ આ નિયમ લાગી જશે અર્થાત્ શસનો જો થયો હોય ત્યાં પણ આ નિયમ ન લાગે અર્થાત્ જે રૂપોમાં શસ કોઈ પણ રીતે હયાત ન હોય પણ શસનો લોપ જ થયો હોય એટલે કોઈ પણ રીતે રૂપાંતર વડે પણ શસ હયાત હોય જ નહીં ત્યાં જ આ નિયમ લાગે—એ સમજનાં આવે તે માટે હ્રસ્વ શબ્દ મૂકવો પડ્યો છે.

અવલીબે સૌ ॥૮૧૩૧૯॥

નપુંસકલિંગ સિવાય બીજા લિંગવાળાં, અને અંતમાં ૩ કારવાળાં તથા ૩ કારવાળાં નામના અંતના ૩ અને ૩ નો પ્રથમાના એકવચનમાં દીર્ઘ થઈ જાય છે.

ગિરિ+સ=ગિરી—પર્વત—ગિરિ;

બુદ્ધિ+સ=બુદ્ધી—બુદ્ધિ—બુદ્ધિ;

તરુ+સ=તરૂ—ઝાડ—તરુ;

ધેનુ+સ=ધેનૂ—ગાય—ધેનુ;

દર્હિ, મહું—આ પ્રયોગમાં નપુંસકલિંગી નામ છે તેથી દીર્ઘ ન થાય.

ગિરિ, બુદ્ધિ, તરુ, ધેનુ—આ અર્ધાં રૂપોમાં પહેલી વિભક્તિ જ નથી તેથી દીર્ઘ ન થાય—

કેટલાક વૈયાકરણો અર્ગિ, નિહિ, વાડ, વિહું—એ રૂપોને પ્રથમાના એકવચનનાં માને છે અને તેની સાધના આ પ્રમાણે બતાવે છે.

નપુંસકલિંગ સિવાયના બીજા લિંગમાં પણ ફકારાંત તથા ૩ કારાંત નામોને પહેલીના એકવચનનો સિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અંતના ૩ અને ૩ નો દીર્ઘ વિકલ્પે કરવો અને દીર્ઘ ન થાય ત્યારે સિને બદલે મનું ઉચ્ચારણ કરવું.

અર્ગિ—અગ્નિ: । નિહિ—નિધિ: । વાડ—વાયુ: । વિહું—વિષ્ણુ: ।

પુંસિ જસો હડ હઓ વા ॥૮૧૩૨૦॥

નરખતિમાં હરવ હ કારાંત અને હરવ હ કારાંત નામથી લાગેલા પ્રથમાના બહુવચન જસને બદલે અડ (હડ) અને અઓ (હઓ) પ્રત્યયો વિકલ્પે લગાડવા.

અગ્નિ+જસ=અગ્નિ+અસ=અગ્નિ+અડ=અગ્ગડ, અગ્નયઃ—અગ્નિએ.

અગ્નિ+અસ=અગ્નિ+અઓ=અગ્ગઓ— ,, ,, ,,

વાયુ+જસ=વાયુ+અડ=વાયડ —વાયુએ.—વાયવઃ ,, ,, ,,

વાયુ+અઓ=વાયઓ—વાયુએ.— ,, ,, ,, ,,

જ્યારે આ આદેશો ન થાય ત્યારે અગ્નિનો અને વાડનો રૂપ થાય, જુએ, ૮૧૩૨૨ અને શેષેડદન્તવત્ ૮૧૩૧૨૪ના નિયમ વડે અગ્નિ+જસ=અગ્ની, વાયુ+જસ=વાક એવાં રૂપો પાડી થાય, જુએ, ૮૧૩૧૪.

જે જે નિયમો અ કારાંત નામને માટે કહ્યા છે તે બધા હ કારાંત અને હકારાંત નામને પણ લગાડવાના છે એવો અર્થ શેષેડદન્તવત્ નો છે એ બાબતમાં વિસ્તારથી ઉદાહરણો ૮૧૩૧૨૪ સૂત્રમાં આવનારાં છે.

તુદ્ધીઓ, ઘેનૂઓ—આ રૂપો જીલિંગી છે. તથા દહીઈ, મહૂઈ—આ રૂપો નપુંસકલિંગી છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અગ્ની, વાક—આ પ્રયોગમાં પહેલી વિલક્ષિતનું એકવચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અગ્ની, અગ્નીણો, વાક, વાકણો પેચ્છઈ—આ પ્રયોગોમાં બીજી વિલક્ષિતનું બહુવચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. અગ્નીણો—અગ્નિએને જુએ છે અને વાકણો વાયુએને જુએ છે.

વચ્છા રૂપમાં મૂળ શબ્દ વચ્છ એવો અ કારાંત છે તેથી તેમાં અંતે હ કાર જ નથી એટલે આ નિયમ ન લાગે.

વા ઉતો હવો ॥૮૧૩૨૧॥

પુંલિંગનાળા હરવ હ કારાંત નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચનના જસને બદલે અવો પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે.

સાધુ+જસ=સાધુ+અવો=સાહ+અવો=સાહવો—સાધુએ.—સાધવઃ

ન્યારે અવો ન થાય ત્યારે-સાહઓ, સાહડ-માં ૮૧૩૨૦ સૂત્ર લાગે. સાહ ૩૫ ૮૧૩૧૪ સૂત્રથી થાય તથા સાહુળો ૮૧૩૨૨ સૂત્રથી થાય.

વચ્છા ૩૫માં મૂળ નામમાં ઉકાર જ નથી.

ધેળૂ, મહૂઈ પ્રયોગોનાં નામો પુલિંગી જ નથી.

સાહૂ, સાહુળો પેચ્છ-સાધૂન્ પ્રેક્ષસ્વ-સાધુએને જે-આ પ્રયોગમાં પહેલી વિલક્ષિતનું બહુવચન નથી પણ બીજીનું બહુવચન છે.

જસ્-શસોઃ જો વા ॥૮૧૩૨૨॥

પુલિંગવાળા હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા જસ્ તથા શસ્ પ્રત્યયને બદલે જો પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો અને પુલિંગવાળા હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા જસ્ અને શસ્ ને બદલે જો પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો.

ગિરિ+જસ્-ગિરિ+જો-ગિરિજો રહેતિ-પહાડો શોભે છે. ગિરિયઃ રાજન્તે

તરુ+જસ્-તરુ+જો-તરુજો રહેતિ-ઝાડો શોભે છે-તરવઃ રાજન્તે

ગિરિ+શસ્-ગિરિ+જો-ગિરિજો પેચ્છ-પહાડોને જે-ગિરીન્ પ્રેક્ષસ્વ

તરુ+શસ્-તરુ+જો-તરુજો પેચ્છ-ઝાડોને જે-તરૂન્ પ્રેક્ષસ્વ

ન્યારે જો ન થાય ત્યારે ગિરી અને તરૂ ૩પો થાય છે.

દહીઈ, મહૂઈ-આ ૩પો પુલિંગી નથી.

ગિરિ, તરૂ-આ પ્રયોગમાં જસ્, શસ્ પ્રત્યય નથી.

વચ્છા, વચ્છે-આ ૩પોમાં મૂળ શબ્દ ઉકારાંત કે ઉકારાંત નથી.

ઉકારાંત નામને લાગેલા જસનો જો થાય અને ઉકારાંત નામને લાગેલા શસનો જો થાય એવો અનુક્રમવાળો અર્થ ન થાય માટે સૂત્રમાં જસ-શસોઃ એમ દ્વિવચન મુકેલ છે અર્થાત્ ઉકારાંતને લાગેલા જસ્ તથા શસનો જો થાય તથા ઉકારાંતને લાગેલા જસ્ તથા શસનો જો થાય એમ જ ૨૫૦૮ અર્થ સમજવાનો છે.

હસિ-હસોઃ પું-ક્લીવે વા ॥૮૧૩૨૩॥

પુલિંગી અને નપુલ્સકલિંગી હ્રસ્વ ઉકારાંત અને હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા પંચમી વિલક્ષિતતા એકવચનને બદલે અને ષઠીના એકવચનને બદલે જો વિકલ્પે વાપરવો.

પુલિંગી-હ-ગિરિ+હસિ-ગિરિ+જો-ગિરિજો આગઓ-પહાડથી આવ્યો-ગિરેઃ આગતઃ

ગિરિ+હસ્-ગિરિ+જો-ગિરિજો વિચારો-પહાડનો વિકાર-ગિરેઃ વિકારઃ

૩—તરુ+હસિ=તરુ+ળો=તરુળો આગળો—ઝાડ પાસેથી આવ્યો—તરો: આગત:

તરુ+હસ્=તરુ+ળો=તરુળો વિઆરો—ઝાડનો વિકાર—તરો: વિકાર:

નપુંસક—૩—દધિ+હસિ=દહિ+ળો=દહિળો આગળો—દહીં પાસેથી આવ્યો—દધન: આગત:

દાધ+હસ્=દહિ+ળો=દહિળો વિઆરો—દહીંનો વિકાર—દધન: વિકાર:

મધુ+હસિ=મહુ+ળો=મહુળો આગળો—મધુથી આવ્યો—મધુન: આગત:

મધુ+હસ્=મહુ+ળો=મહુળો વિઆરો—મધુનો વિકાર—મધુન: વિકાર:

જ્યારે આ ણો પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે ઙ કારાંત નામના પાંચમીના એકવચનમાં ગિરીઓ, ગિરીડ, ગિરીહિતો રૂપે થાય છે અને ઙ કારાંત નામના તરુઓ, તરુડ, તરુહિતો રૂપ થાય છે.

જો ન થાય ત્યારે પદ્મીના એકવચનમાં ગિરિસ્સ, તરુસ્સ રૂપે થાય છે.

ગિરિણા, તરુણા કયં—ગિરિણા તરુણા કૃતમ્—આ વાક્યમાં કમિ તથા ક્સ પ્રત્યય જ નથી પણ તૃતીયાનું એકવચન છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

બુદ્ધીઅ, ઘેળૂઅ લદ્દં સમિદ્ધી વા—બુદ્ધિથી અને ગાયથી પ્રાપ્ત કયું અને બુદ્ધિની તથા ગાયની સમૃદ્ધિ—આ વાક્યમાં પુલિંગ કે નપુંસકલિંગ નથી પણ સ્ત્રીલિંગ છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કમલાઓ, કમલસ્સ—કમળથી, કમળનું—આ રૂપોમાં મૂળ શબ્દ કમલ છે અને તે નપુંસકલિંગી પણ છે જ્યાં મૂળ શબ્દને છેડે ઙ કાર કે ઙ કાર નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ટો ણા ॥૮૩૨૪॥

પુલિંગી અને નપુંસકલિંગી ઙ કારાંત અને ઙ કારાંત નામને લાગેલા ટા ને અદ્યે ણા વાપરેલા.

પુલિંગ—ગિરિ+ટા—ગિરિ+ણા—ગિરિ વડે—ગિરિણા

ગામણિ+ટા—ગામણિ+ણા ગામના મુખિયા વડે—ગ્રામણ્યા

ચલપુ+ટા—ચલપુ+ણા—ખળાને સાફ કરનાર વડે—ચલપ્વા

તરુ+ટા—તરુ+ણા—ઝાડ વડે—તરુણા

નપુંસક—દહિ+ટા—દહિ+ણા—દહીં વડે—દધના

મહુ+ટા—મહુ+ણા—મધુ વડે—મધુનો

ગિરી, તરૂ, દર્હિ, મહું—આ રૂપોમાં ટા વિભક્તિ જ નથી, પણ પ્રથમા વિભક્તિ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

બુદ્ધીઝ, ઘેળૂઝ—આ રૂપોમાં પુ'લિંગી કે નપુ'સકલિંગી નામ નથી પણ સ્ત્રી-લિંગી છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કમલેળ—રૂપમાં મૂળ શબ્દ ઇકારાંત નથી, પણ અકારાંત છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ક્લીબે સ્વરાત્ મ્ સેઃ ॥૮૧૩૨૫॥

નપુ'સકલિંગી સ્વરાંત નામને લાગેલા પ્રથમાના એકવચન સિને બદલે મ્ વાપરવો

વન+સ=વળ+મ્=વળે—વન—વનમ્

પ્રેમ+સ=પેમ્+મ્=પેમ્મે—પ્રેમ—પ્રેમ

દધિ+મ્=રદ્ધિ+મ્=રદ્ધિ—દદ્ધી—રદ્ધિ

મધુ+સ=મહુ+મ્=મહું—મધુ—મધુ

સંસ્કૃતમાં પ્રથમાના એકવચનમાં દધિ અને મધુ રૂપો થાય છે. એ રૂપો ઉપરથી વર્ણપરિવર્તનના નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં પણ દદ્ધિ, મહુ રૂપો સામી શકાય છે જુઓ ૮૧૧૧૮૭.

કેટલાક વૈયાકરણો મને બદલે અનુનાસિક વાપરવાની પણ લલામણ કરે છે, એમના મતમાં—દર્હિ, મહું એવાં રૂપો પણ પ્રથમાના એકવચનમાં થાય છે.

બાલો પુ'લિંગ છે, બાલા સ્ત્રીલિંગ છે તેથી આ બન્ને રૂપો નપુ'સકલિંગી નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સૂત્રમાં સ્વરાત્ જણાવ્યાથી અહીં તમામ સ્વરાંત નામો સમજવાં પણ ઉપરના સૂત્રની જેમ માત્ર ઇકારાંત કે ઉકારાંત જ ન સમજવાં.

જસ્ર-શસઃ ઈં-ઈં-ળયઃ સપ્રાગ્દીર્ઘાઃ ॥૮૧૩૨૬॥

નપુ'સકલિંગી નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચનને અને દ્વિતીયાના બહુવચનને બદલે અનુનાસિક ઈં, અનુસ્વારવાળો ઈં અને ણિ પ્રત્યયો વપરાય છે. તેમજ આ ત્રણે પ્રત્યયોની પૂર્વે આવેલા સ્વરનો દીર્ઘ થઈ જાય છે.

અ નો આ—

જ+જસ્=જ+ઈ=જાઈ—જેઓ—યાનિ

ત+જસ્=ત+ઈ=તાઈ—તેઓ—જાનિ

વચન+જસ્=વચન+ઈ=વચનાઈ—વચનો—વચનાનિ

જાઈ વચનાઈ અમ્હે—જે વચનો અમારાં—યાનિ વચનાનિ અસ્માકમ્

ઈ—પક્કજ+જસ્=પંકયઈ=પંકયાઈ—કમળો—પક્કજાનિ

પક્કજ+શસ્=પંકય+ઈ=પંકયાઈ—કમળોને—

उन्मीलन्ति पंकयाईं बिट्ति पेच्छ वा—ખીલતાં કમળો છે અથવા ખીલતાં
કમળોને જુઓ.

उन्मीलन्ति पक्कजानि तिष्ठन्ति, प्रेक्षस्व वा

દ નો ફે—

દધિ+જસ્=દહિ+ઈ=દહીઈ—દહીંઓ—દધીનિ

દધિ+શસ્=દહિ+ઈ=દહીઈ—દહીંઓને—

ઝ નો ઝ—

મધુ+જસ્=મહુ+ઈ=મહુઈ—મહુડાં—મધૂનિ

મધુ+શસ્=મહુ+ઈ=મહુઈ—મહુડાંને—મધૂનિ

णि—पक्कज+जस्=पंकय+णि=पंकयाणि—કમળો, કમળોને—પક્કજાનિ
પક્કજ+શસ્.

दधि+जस्=दहि+णि=दहीणि—જુદી જુદી જાતનાં દહીંઓ તથા જુદી
શસ્ જુદી જાતનાં દહીંઓને—દધીનિ

मधु+जस्=महु+णि=महूणि—જુદી જુદી જાતનાં મધ તથા જુદી જુદી
શસ્ જાતનાં મધોને—મધૂનિ

વચ્છા, વચ્છે—આ રૂપોમા મૂળ નામ નપુંસકલિંગી તથા તેથી આ નિયમ
ન લાગે.

સહં રૂપમાં જસ્ કે શસ્ પ્રત્યય જ તથા પણ પ્રથમાના એકવચનનો પ્રત્યય
છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

स्त्रियाम् उद्-ओतौ वा ॥८॥३२७॥

નારીજાતિના નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચન જસ્ ના સ્થાનમાં ઝ અને
ઓ વપરાય છે તથા દ્વિતીયાના બહુવચન શસ્ ના સ્થાનમાં પણ ઝ અને ઓ

વપરાય છે. આ ઉ અને ઓ પ્રત્યયની પહેલાંનો સ્વર દ્વિત્વ હોય તો દીર્ઘ કરવો.

માલા+જસ્=માલા+उ=માલાઉ, માલાઓ | માળાઓ | માલા:

શસ્=માલા+ओ=માલાઉ, માલાઓ | માળાઓને ,,

બુદ્ધિ+જસ્=બુદ્ધિ+उ=બુદ્ધીઉ, બુદ્ધીઓ | -વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિઓ-|બુદ્ધય:

શસ્=બુદ્ધિ+ओ=બુદ્ધીઉ, બુદ્ધીઓ | -વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિઓને-|બુદ્ધી:

સહી+જસ્=સહી+उ=સહીઉ-સહી+ओ-સહીઓ | સખીઓ-|સલાય:

શસ્=સહી+उ સહીઉ-સહી+ओ-સહીઓ | સખીઓને-|સહી:

ધેણુ+જસ્=ધેણુ+उ=ધેણુઉ, ધેણુ+ओ | ધેણુઓ-|ગાયો-|ધેનવ:

ધેણુ+શસ્=ધેણુ+उ, ધેણુઉ=ધેણુ+ओ-ધેણુઓ | ગાયોને-|ધેનુ:

વહુ+જસ્=વહુ+उ-વહુઉ વહુ+ओ-વહુઓ | વહુઓ વધ્વ:,

વહુ+શસ્=વહુઉ, વહુઓ | વહુઓને-|વધ્વ:

જ્યારે ઉ અને ઓ પ્રત્યયો ન વપરાય ત્યારે માલા, બુદ્ધી, સહી, ધેણુ, વહુ રૂપો થાય છે.

વચ્છા-આ ઉપમાં મૂળ વચ્છ શબ્દ નારીજાતનો શબ્દ નથી, માટે આ નિયમ

ન લાગે-વૃક્ષા:

માલાએ કયં-પ્રયોગમાં પ્રથમા તથા દ્વિતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય નથી, પણ તૃતીયાના એકવચનનો પ્રત્યય છે, તેથી આ નિયમ ન લાગે-માલયા કૃતમ્ ।

ईतः सेः च आ वा ॥८।३।२८।

ત્રીલિંગી એવા દીર્ઘ ફકારાત નામને લાગેલ પહેલી વિભક્તિના એકવચનના સૂતે બદલે, પહેલી વિભક્તિના બહુવચનના અસ(જસ્)ને બદલે અને બીજી વિભક્તિના બહુવચનના અસ(શસ્)ને બદલે આ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર૦ એ૦ ૧૦-—एसा हसंतीआ, हसंती-आ હસતી-एषा हसन्ती

પ્ર૦ બ૦ ૧૦-—गोरीआ, गोरीओ-गोरीओ-गौर्यः

દ્વિ૦ બ૦ ૧૦-—गोरीआ, गोरीओ-गोरीओ-गौरीः

टा-ङस्-ङेः अद्-आद्-इद्-एद्, वा तु ङसेः ॥८।३।२९।

ત્રીલિંગી નામને લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એક વચન રાને બદલે અ, આ, ઇ અને એ ચાર પ્રત્યયો વપરાય છે અને એમની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થઈ જાય છે. એ જ રીતે ષષ્ઠી વિભક્તિના એકવચન ઙસ્ ને બદલે અને સપ્તમી

વિભક્તિના એકવચન ડિ. ને બદલે અ, આ, ઇ અને એ પ્રત્યયો વપરાય છે તથા તેમની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

પંચમી વિભક્તિના એકવચન ડસિ ના રથાને તો અ, આ, ઇ અને એ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે અને એની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થઈ જાય છે.

૮૧૩૩૦ સૂત્રમાં નિષેધ કરેલો હોવાથી મુદ્દા વગેરે આકારાંત શબ્દોનાં મુદ્દાઆ વગેરે રૂપો ન થાય માટે તેમને ઉદાહરણમાં જણાવેલ નથી.

આકારાંત નામનાં તૃતીયાનાં, પછીનાં તથા સપ્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો—

મુદ્દા+ટા=મુદ્દા+અ=મુદ્દાઅ—મુગ્ધા વડે—મુગ્ધયા

મુદ્દા+ઇ=મુદ્દાઇ— „ „ „

મુદ્દા+એ=મુદ્દાએ— „ „ „

એ જ પ્રમાણે મુદ્ધિઆનાં રૂપો સમજવાં

મુદ્ધિઆનું ક પ્રત્યયવાળું રૂપ—મુદ્ધિઆ

મુદ્ધિઆ+ટા=મુદ્ધિઆઅ—મુગ્ધિકા વડે—મુગ્ધિકયા

મુદ્ધિઆ+ઇ=મુદ્ધિઆઇ— „ „

મુદ્ધિઆ+એ=મુદ્ધિઆએ— „ „

એ જ રીતે કમલિઆનાં રૂપો—

કમલિઆનું ક પ્રત્યયવાળું રૂપ—કમલિઆ

કમલિઆ+ટા=કમલિઆ+અ=કમલિઆઅ—કમલિકા વડે—

કમલિકયા

કમલિઆ+ઇ=કમલિઆઇ— „ „

કમલિઆ+એ=કમલિઆએ „ „

એ જ રીતે હ્રસ્વ રૂપોનાં રૂપો સમજવાં

રૂપોનાં—બુદ્ધિ+ટા=બુદ્ધિ+અ=બુદ્ધિઅ—બુદ્ધિ વડે—બુદ્ધયા

બુદ્ધિ+આ=બુદ્ધિઆ— „ „ „

બુદ્ધિ+ઇ=બુદ્ધિઇ— „ „ „

બુદ્ધિ+એ=બુદ્ધિએ— „ „ „

એ જ પ્રકારે દીર્ઘ રૂપોનાં એકવચનનાં રૂપો—

રૂપોનાં—સહી+ટા=સહી+અ=સહીઅ—સહી વડે—સહયા

સહી+આ=સહીઆ— „ „

સહી+ઇ=સહીઇ— „ „

સહી+એ=સહીએ— „ „

એ જ પ્રકારે હ્રસ્વ ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપો—

ઉકારાંત—ધેળુ+ગ=ધેળુ+અ=ધેળૂઅ—ગાય વડે—ધેન્વા
 ધેળુ+આ=ધેળૂઆ— ,, ,, ,,
 ધેળુ+ઇ=ધેળૂઇ— ,, ,, ,,
 ધેળુ+ए=ધેળૂए— ,, ,, ,,

એ જ રીતે દીર્ઘ ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવાં :

ઉકારાંત—વહુ+ગ=વહુ+અ=વહૂઅ—વહૂ વડે—વધ્વા
 વહુ+આ=વહૂઆ—,, ,, ,,
 વહુ+ઇ=વહૂઇ— ,, ,, ,,
 વહુ+ए=વહૂए— ,, ,, ,,

ઉપર જે ઉદાહરણો આપેલ છે તે બધાં નમૂના રૂપે ફક્ત એક ટા પ્રત્યયને લગતાં જ આપેલાં છે પણ બીજાં બાકીનાં છઠ્ઠી વગેરે વિભક્તિઓનાં ઉદાહરણો આપેલ નથી, કારણ કે જે ઉદાહરણો આપેલ નથી તે બધાં જ ટા વિભક્તિવાળાં રૂપોની જેમ જ થાય છે, તો એ નહીં આપેલાં બધાં જ ઉદાહરણો પણ ઉપર આપેલ ઉદાહરણ જેવાં સમજ લેવા.

પંચમી વિભક્તિના ટ્રસ પ્રત્યયને બદલે તો અ, આ, ઇ, એ આરે આદેશો વિકલ્પે થાય છે.

આકારાંત—મુદ્દા+ગ=મુદ્દાઅ, મુદ્દાઇ મુદ્દાए

પઢીનાં તથા સપ્તમીનાં એકવચનમાં રૂપ પણ આવાં જ છે.

વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે આકારાંત વગેરે નામોનાં પંચમીનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે :

આકારાંત—મુદ્દા+ક.સિ=મુદ્દાઅ, મુદ્દાઇ, મુદ્દાए

અથવા મુદ્દાઓ, મુદ્દાઉ, મુદ્દાહિંતો—મુધ્ધાર્થી—મુધ્ધાયા:

ઇકારાંત—બુદ્ધિ+ક.સિ=બુદ્ધિઅ, બુદ્ધિઆ, બુદ્ધિઇ, બુદ્ધિए

અથવા બુદ્ધિઓ, બુદ્ધિઉ, બુદ્ધિહિંતો

ઈકારાંત—સહી+ક.સિ=સહીઅ, સહીઆ, સહીઇ, સહીए

અથવા સહીઓ, સહીઉ, સહીહિંતો

ઉકારાંત—ધેળુ+ક.સિ=ધેળૂઅ, ધેળૂઆ, ધેળૂઇ, ધેળૂए

અથવા ધેળૂઓ, ધેળૂઉ, ધેળૂહિંતો

ઝકારાંત—વહ્+ઙ-સિ=વહ્ઞ, વહ્ઞા, વહ્ઞ, વહ્ઞ

અથવા વહ્ઞો, વહ્ઞ, વહ્ઞિતો

આ આદેશો વિકલ્પે થાય છે તેથી જ્યારે આ આદેશો ન થાય ત્યારે જે રૂપો થાય છે તે આ પ્રમાણે છે—

મુદ્દાઓ, મુદ્દાઙ, મુદ્દાહિતો ।

રહ્ઞો, રહ્ઞ, રહ્ઞિતો ।

સહ્ઞો, સહ્ઞ, સહ્ઞિતો ।

ધેણ્ઞો, ધેણ્ઞ, ધેણ્ઞિતો ।

વહ્ઞો, વહ્ઞ, વહ્ઞિતો ।

“ શેષે અદન્તવત્ ” ૮૧૩૧૨૪ સૂત્રથી આકારાંત, ઇકારાંત, હૈકારાંત, ઝકારાંત અને ઞકારાંત શબ્દોને પણ અકારાંતની જેમ પ્રત્યયો લાગે છે તેથી અહીં આકારાંત વગેરે શબ્દોને ૮૧૩૧૮મું સૂત્ર તથા ૮૧૩૧૨મું સૂત્ર પણ લાગે છે તેથી મુદ્દા વગેરે શબ્દોને અકારાંતને લાગતા ઓ, ઙ, હિતો વગેરે પ્રત્યયો પણ લાગે છે અને અહીં જણાવેલા પંચમીના એકવચનમાં પ્રત્યયો લાગતાં બુદ્ધિ, ઘેણ, રહ (રતિ)) શબ્દોના અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ પણ થાય છે.

ન આતઃ આત્ ॥૮૧૩૧૩૦॥

ઉપરના નિયમમાં જે ચાર-અ, આ, ઇ, એ-પ્રત્યયો કહ્યા છે તેમાંનો આ પ્રત્યય આકારાંત નામને લાગતો નથી. તેથી એનાં ત્રીજી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનમાં ત્રણ રૂપો જ થાય, ચાર ન થાય.

માલા શબ્દનું માલાઆ અને નળન્દા (સં. નનાન્દ) શબ્દનું નળન્દાઆ રૂપ ન થાય.

માલાઅ, માલાઈ, માલાએ-માળા વડે-માલયા-આ ત્રણ રૂપો જ થાય. અને આ જ રૂપો પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિમાં પણ થાય છે.

પ્રત્યયે હીઃ ન વા ॥૮૧૩૧૩૧॥

અંરકૃત વ્યાકરણમાં “ અણં ” ઇત્યાદિ ૨૪૪૨૦ સૂત્રથી અમુક અમુક પ્રત્યયોને હીધે નામને હી (હી) લાગે છે એમ કહ્યું છે તે હી (હી) પ્રત્યય પ્રાકૃત ભાષામાં પણ સ્ત્રીલિંગી નામને વિકલ્પે લાગે છે, જ્યારે હી (હી) ન લાગે ત્યારે આ લાગે છે.

સાહજ+ઈ(હી)=સાહજી-સાધના-સાધના

સાહજ+આ= સાહજા-

કુરુવર+ઈ=કુરુવરી, જ્યારે "હી ન" થાય ત્યારે કુરુવરા-કુરુદેશની સ્ત્રી

સાહજ શબ્દને સંસ્કૃતના ૨૪૧૨૦ માં સૂત્રથી હી થાય છે અને સાહજા વગેરેમાં સંસ્કૃતના ૨૪૧૧૮ માં સૂત્રથી આ થાય છે.

અજાતેઃ પુંસઃ ॥૮૩૩૨॥

જે પુંલિંગી નામ જાતિવાચક નથી એવા પુંલિંગી નામમાંથી સ્ત્રીલિંગી અનેકા નામને ઈ(હી) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

નીલી, નીલા-લીલા રંગવાળી

કાલી, કાલા-કાળા રંગવાળી

હસમાળી, હસમાળા-હસતી

સુવ્વળહી, સુવ્વળહા-શૂર્યળક્ષા વિશેષ નામ છે

ઈમા-ઈમી+એ=ઈમીએ, ઈમાએ-આ સ્ત્રી વડે-અનયા

ઈમી+જન=ઈમીજન, ઈમાજન-આ સ્ત્રીઓનું-આસામ્

ઈઈ-ઈઈ+એ=ઈઈએ, ઈઆએ-એ સ્ત્રી વડે-એતથા

ઈઈ+જન=ઈઈજન, ઈઆજન-એ સ્ત્રીઓનું-આસામ્

કરિણી-હાથણી, અયા-અજો-અકરી, ઈલયા-ઈલકા-થેટી, આ ત્રણે નામો જાતિવાચક છે તેથી તેને હી વિકલ્પે ન થાય.

જે શબ્દોને હી પ્રત્યય લગાડવાનું વિધાન નથી એવા શબ્દોને આ વિધાન લાગે છે. જે નામો માટે નિત્ય હીનું વિધાન છે તેને આ નિયમ ન લાગે, તેથી ગોરી, કુમારી એ બધામાં નિત્ય હી લાગે છે તેથી ગોરી, ગોરા; કુમારી, કુમારા એવાં રૂપો ન થાય.

કિમ્-યત્-તદઃ અસિ-અમ્-આમિ ॥૮૩૩૩॥

પહેલાં વિલક્ષિતનું એકવચન, બીજી વિલક્ષિતનું એકવચન અને ષઠીનું બહુવચન-એ ત્રણ વિલક્ષિતનાં પ્રત્યયો સિવાય બીજી કોઈ પણ વિલક્ષિતના પ્રત્યયો લાગે ત્યારે કિમ્, યત્, તત્ એ ત્રણ શબ્દોને હી વિકલ્પે લગાડવો.

કિમ્+જસ-કી+ઓ+કીઓ, કાઓ-કઈ કઈ સ્ત્રીઓ-કાઃ

કિમ્+ટા-કી+એ=કીએ, કાએ-કઈ સ્ત્રી વડે-કયા

કિમ્+સુ-કી+સુ=કીસુ, કાસુ-કઈ સ્ત્રીઓમાં-કાસુ

એ જ પ્રકારે જીઓ, જાઓ—જે સ્ત્રીઓ—યા:

તીઓ, તાઓ—તે સ્ત્રીઓ—વગેરે રૂપો સમજવાં.

કા, જા, સા—એ ત્રણમાં પહેલી વિભક્તિના એકવચનનો પ્રત્યય છે.

કં, જં, તં—માં બીજી વિભક્તિનું એકવચન છે.

કાળ, જાળ, તાળ—માં કાસામ્, યાસામ્, તાસામ્ એમ પછીનું બહુવચન છે એટલે આ રૂપોમાં આ નિયમ ન લાગે—હી પ્રત્યય વિકલ્પે ન થાય—કીળ, જીળ, તીળ એવાં જ રૂપો થાય.

છાયા-હરિદ્રયોઃ ॥૮૧૩૩૪॥

નારીજાતિવાળાં છાયા અને હરિદ્રા નામને હી વિકલ્પે લાગે છે, ન્યારે હી ન થાય ત્યારે આ લાગે છે.

છાહી, છાયા—છાંયો—છાયા

હલ્હી, હલ્હા—હળાદર—હરિદ્રા

‘સ્વસ’આદેઃ ડા ॥૮૧૩૩૫॥

સ્ત્રીલિંગી સ્વસ વગેરે શબ્દોને આ (ડા) પ્રત્યય થાય છે.

સ્વસ+ડા=સસ્+આ=સસા—અહેન—સ્વસા

નવાન્દ+ડા=નવંદ+આ=નવંદા—નવંદ—નવાન્દા

દુહિત્+ડા=દુહિત+આ=દુહિઆ—દીકરી—દુહિતા

ગો+ક=ગોક+ડા=ગલક+આ=ગલકા—ગાય—ગૌઃ (અહીં ગો ના ગલ થાટે

જુઓ ૮૧૧૧૫૮

દુહિઆર્હિ—દીકરીઓ વડે—દુહિતૃમિ:

દુહિઆસુ—દીકરીઓમાં—દુહિતૃષુ

દુહિઆસુઓ—દીકરીનો પુત્ર—દુહિતૃસુત:

હ્રસ્વઃ અમિ ॥૮૧૩૩૬॥

બીજી વિભક્તિનું એકવચન—અમ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે કાઈ પણ સ્ત્રીલિંગી નામના અંતે સ્વરનો હ્રસ્વ કરવો.

માલા+અમ્=માલં—માળાને—માલામ્

હસમાળા+અમ્=હસમાળં—હસતીને—હસમાનામ્

નર્દ+અમ્=નર્દં—નર્દીને—નર્દીમ્

હસમાળી+અમ્=હસમાળિ-હસતીતે-હસમાનામ્

વહ્+અમ્=વહુ-વહુતે-વધૂમ્

માલા, સહી, વહુ-આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં બાજી વિલક્ષિતનો અમ્ પ્રત્યય નથી. પણ પ્રથમાના એકવચનનો સ્ પ્રત્યય છે. તેથી હ્રસ્વ ન થયે.

ન આમન્ત્યાત્ સૌ મઃ ॥૮૧૩૩૭॥

‘૮૧૩૨૫ સૂત્રના નિયમ દ્વારા પહેલી વિલક્ષિતના એકવચન-સૂ નો નપુંસક-લિંગમાં મ્ થાય’ એમ જે વિધાન કરેલ છે તે સંબોધનસૂચક નપુંસકલિંગી નામને ન લાગે.

તૂળ+સ=હે તળ-હે તૂળ-થાસ-હે તૂળ !

દધિ+સ=હે દહિ-હે દહી-હે દધિ !

મહુ+સ=હે મહુ-હે મધુ-હે મધુ !

હો દીર્ઘઃ વા ॥૮૧૩૩૮॥

૮૧૩૨ ના નિયમ વડે પહેલી વિલક્ષિતના એકવચનને બદલે હો જ્યાં જ્યાં થવાનો સંભવ છે તે અને ૮૧૩૧૯ સૂત્ર દ્વારા અ કારાંત, ઇ કારાંત અને ઊ કારાંત નામના અંત્ય સ્વરને દીર્ઘ થવાનો જ્યાં જ્યાં સંભવ છે તે—આ બંને વિધાનો સંબોધનના એકવચનમાં વિકલ્પે લાગુ કરવાં. જોકે ૮૧૩૧૯ મું સૂત્ર સીધી રીતે ઇ કારાંત તથા ઊ કારાંતને જ લાગે છે તો પણ શેષે અદ્યન્તવત્ ૮૧૩૧૨૪ ના નિયમથી ૮૧૩૧૯ મું સૂત્ર અ કારાંત નામને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવું, એથી આચાર્યે ૮૧૩૧૯ મું સૂત્ર અ કારાંતને પણ લાગુ પાડેલ છે.

અ કારાંત—હે દેવ ! હે દેવો !

હે સમાસમણ ! હે સમાસમણો !

હે અજ્જ ! હે અજ્જો !

ઇ કારાંત—હે હરી ! હે હરિ !

ઊ કારાંત—હે ગુરુ ! હે ગુરુ !

હે પહુ ! હે પહુ !

જાઙ્ગિમુદ્દેણ પહુ ! અથવા જાઙ્ગિમુદ્દેણ પહુ ! હે પ્રભો ! જ્ઞાનિ દ્વારા વિશુદ્ધ

વડે—જાતિવિશુદ્ધેણ પ્રભો !

દાંણિ પહુ ! અથવા પહુ ! જિવલોણ-હે પ્રભો ! જીવલોકમાં બે પદાર્થ-દ્વૌ પ્રભો !

અથવા પ્રભો !

પ્રશ્ન—અકારાંત નામને તો ડો જ થાય છે અને તેને દીર્ઘ થવાના તો સંભવ જ નથી છતાં અહીં અકારાંત નામને પણ દીર્ઘનું વિકલ્પે વિધાન શી રીતે થઈ શકે?

ઉત્તર—પ્રશ્ન બેરૂબર છે. જે કે ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામને જ દીર્ઘ થવાની શક્યતા ટાકાણદ સૂત્ર પ્રમાણે છે તો પણ આ સૂત્રની વૃત્તિમાં જણાવેલ છે કે ઇકારાંત, ઉકારાંત અને અકારાંતને જે દીર્ઘ પ્રાપ્ત છે તે વિકલ્પે થાય. જો ઉપરથી સમજવાનું છે કે ટાકાણદ સૂત્ર અકારાંત નામને પણ લાગે છે એટલે ઇકારાંત વગેરેને જે દીર્ઘ નિત્ય પ્રાપ્ત છે તે વિકલ્પે થાય અને અકારાંત નામને તો દીર્ઘ પ્રાપ્ત જ નથી છતાં આ સૂત્રમાં કરેલા સૂચનથી તે અપ્રાપ્ત દીર્ઘ પણ અકારાંત નામને વિકલ્પે થાય અર્થાત આ નિયમ અકારાંત, ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામોના અંત્ય સ્વરને વિકલ્પે દીર્ઘ કરવાનું પણ કહે છે અને જ્યાં દીર્ઘ અપ્રાપ્ત છે ત્યાં પણ દીર્ઘ વિકલ્પે કરવાનું કહે છે.

ત્રીએ જણાવેલા પ્રયોગમાં દીર્ઘ પ્રાપ્ત નહોતો તે આ નિયમથી દીર્ઘનું વિધાન વિકલ્પે ક્યું છે એટલે અકારાંત નામને ડો વિકલ્પે લાગે તથા દીર્ઘ પણ વિકલ્પે થાય એથી આ નામોના સંબોધનમાં ત્રણ ત્રણ રૂપો થાય છે—

હે દેવ !, હે દેવો !, હે દેવા !

હે ગોયમ !, હે ગોયમો !, હે ગોયમા !

હે કાસવ !, હે કાસવો !, હે કાસવા !

રે રે ચળ્ફલયા !, રે રે ચળ્ફલય !—હે અપળ—રે રે ચપલક !

રે ! રે ! નિઘ્વિનય ! રે ! રે ! નિઘ્વિનયા !—હે નિર્દય—રે રે નિર્વૃળક !

ઇકારાંત, ઉકારાંત નામોને તો દીર્ઘ પ્રાપ્ત જ છે પણ આ નિયમથી સંબોધનમાં દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે તેથી તે નામોનાં માત્ર બે બે રૂપો થાય—

હે હરી !, હે હરિ !

હે ગુરુ !, હે ગુરુ !

ઋ કારાંત શબ્દોનાં રૂપોની સાધના વિશે :

ઋતઃ અદ્ વા ॥૮૧૩૩૯॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ઋ કારાંત નામને વિકલ્પે અકારાંત કરવાનું છે—વિકલ્પે અકારાંત સમજવાનું છે—ઋ કારાંત નામના અંત્ય ઋ નો અ વિકલ્પે કરવાનો છે.

પિતૃ+સ=હે પિઅ ! અથવા પિઅર—હે પિતા !—હે પિતઃ !

દાતૃ+સ=હે દાઅ ! અથવા હે દાચાર !—હે દાતાર—હે દાતઃ !

નામ્નિ અરં વા ॥૮૧૩૪૦॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પિતૃ, માતૃ, માતૃ વગેરે વિશેષ સંબંધસૂચક એટલે વિશેષ સંજ્ઞાસૂચક સંબંધસૂચક નામોના ઋ ને અદ્લે અરં વિકલ્પે વાપરવો.

હે પિઅરં !, હે પિઅ !—હે પિતા !—હે પિતઃ !

હે કતાર !—હે કતારં—હે કર્તઃ !—આ શબ્દ વિશેષ સંબંધવાચક નથી તેથી સંબોધનના એકવચનમાં કતારં રૂપ ન થયું.

વા આપઃ ઇ ॥૮૧૩૪૧॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ઇ નામને છોડે આપૂ પ્રત્યય લાગેલો હોય તે નામના અંત્ય આ નો વિકલ્પે ઇ કરવો.

હે માલે !, હે માલ !—હે માલા !—હે માલે !

હે મહિલે !, હે મહિલા !—હે મહિલા !—હે મહિલે !

હે અર્જિઅ !, હે અર્જિઆ !—હે આર્થા !—હે આર્થિકે !

હે પર્જિકે !, હે પર્જિઆ ! હે ધરડી સ્ત્રી ?— હે પ્રાર્થિકે !

હે પિતૃચ્છા !—હે પિતૃ !—હે પિતૃષ્વસઃ !—આ રૂપમાં અંતે ઇ આ છે તે આપૂ નો નથી તેથી ઇ ન થયો.

હે માતૃચ્છા !—હે માતૃ !—હે માતૃષ્વસઃ !— “ ” ” ” ”

અહુઅં અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ નામમાં આપૂ નો ઓ થઈ જાય છે—

હે અમ્મો ! હે અમ્મા !—હે અમ્મે ! અહીં અમ્મા શબ્દ છોડે આપૂ વાળો છે.

અમ્મો ! મળામિ મળિઅ—હે માતા ! તારા કહ્યા પછી કહું છું હે અમ્મે ! મળામિ મળિતે

પ્રાકૃત શબ્દોમાં આકારાંત સ્ત્રીલિંગી શબ્દો એ જાતના છે. એક તો છેડે આપ્ પ્રત્યયના 'આ'વાળા અને બીજા માત્ર સાધારણ આવાળા—

માલા વગેરે શબ્દો આપ્ પ્રત્યયના આવાળા છે અને પિંડચ્છા, સરિયા, પાંડિયા, ગિરા, લુહા, સસા, તળંદા વગેરે શબ્દો સાધારણ 'આ'વાળા છે એટલે જ્યાં આપ્ ના આને લગતું કોઈ વિધાન હોય ત્યાં ઉપર જણાવેલા પિંડચ્છા વગેરે સાધારણ આવાળા શબ્દો નહીં જ લેવા.

ईद्-ऊतोः ह्रस्वः ॥८।३।४२॥

સંબોધનના એકવચનમાં સૂ લાગ્યો હોય ત્યારે દીર્ઘ ई કારાંત અને દીર્ઘ ऊ કારાંત નામના અંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વ કરવો.

हे नदी+स=हे नद् !—हे नदि !

हे गामणी+स=हे गामणि—हे गामना मुभी !—हे ग्रामणि !

हे समणी+स=हे समणि—हे अभणी !—हे भ्रमणि !

हे बहु+स=हे बहु—हे बहु—हे बहु !

हे खलू+स=हे खलु—हे अलपु—અળાને સાદ કરનાર—હે खलु !

क्विप् ॥८।३।४३॥

જેને છેડે ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે એવા દીર્ઘ ई કારાંત અને દીર્ઘ ऊ કારાંત નામના અંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વ કરવો. એટલે ક્વિપ્ પ્રત્યયવાળાં તમામ ई કારાંત અને ऊ કારાંત નામો હ્રસ્વ ई કારાંત અને હ્રસ્વ उ કારાંત જ સમજવાં.

ग्रामणी+टा=ग्रामणी+णा=ग्रामणिणा—ગામના અગ્રેસર વડે—ગ્રામણ્યા

खलू+टा=खलू+णा=खलुणा—અળું સાદ કરનાર વડે—खलुव्या

गामणी+डस=गामणी+णो=गामणिणो—ગામના નેતાનું—ગ્રામણ્યઃ

खलू+डस=खलु+णो=खलुणो—અળું સાદ કરનારનું—खलुवः

ऊतां उद् असि-अम्-औषु वा ॥८।३।४४॥

પહેલી વિલક્ષિતાનું એકવચન સિ. બીજી વિલક્ષિતાનું એકવચન અમ્ અને પહેલી તથા બીજી વિલક્ષિતાના દ્વિવચન ઔને છોડીને બીજી જમે તે રચાદિ વિલક્ષિત લાગી હોય ત્યારે ઋકારાંત નામોને વિકલ્પે ઉકારાંત સમજવાં એટલે ઋકારાંત નામનો અંત્ય ઋ નો વિકલ્પે ઉ થઈ જાય છે.

मर्तु+जस=मर्तु+णो=मर्तुणो, मर्तू, मर्तुउ, मर्तुओ, पक्षे—મત્તારા—મર્તારઃ

મર્ત્વ+શસ=મર્ત્વુ+ણો=મર્ત્વુણો, મર્ત્વુ પક્ષે મર્ત્તારે-મર્ત્વૈન્

મર્ત્વ+ટા=મર્ત્વુ+ણા=મર્ત્વુણા ,, -મર્ત્તારેણ-મર્ત્વા

મર્ત્વ+મિસ=મર્ત્વુ+ર્હિ=મર્ત્વૈર્હિ ,, -મર્ત્તારેર્હિ-મર્ત્વૈર્મિ:

મર્ત્વ+હસિ=મર્ત્વુ+ણો=મર્ત્વુણો, મર્ત્વુઓ, મર્ત્વુડ, મર્ત્વુહિ, મર્ત્વુર્હિતો- પક્ષે-
મર્ત્તારાડ, મર્ત્તારાહિ, મર્ત્તારાર્હિતો, મર્ત્તારા-મર્ત્વુ:

મર્ત્વ+હસ=મર્ત્વુ+ણો=મર્ત્વુણો, મર્ત્વુસ્સ પક્ષે-મર્ત્તારસ્સ-મર્ત્વુ:

મર્ત્વ+મુપ્=મર્ત્વુ+મુ=મર્ત્વુસુ ,, -મર્ત્તારેસુ-મર્ત્વુષુ

સૂત્રમાં જણાવેલ ક્રિયામ્ બહુવચન વ્યાપક અર્થાત્ સૂચક હોવાથી સંયંધ-
વાચક પિતૃ, મ્રાતૃ વગેરે નામોમાં પણ જ્યાં જ્યાં જસ, ઘસ, ટા, મિસ, હસિ,
હસ અને મુપ્ પ્રત્યયો લાગે ત્યાં ક્રિયા પિક્ષે એ રીતે થાય છે.

પિતૃ+જસ=પિતૃ+ણો=પિતૃણો- પક્ષે-પિતૃરા-પિતાઓ-પિતર:

પિતૃ+શસ=પિતૃ+ણો=પિતૃણો ,, -પિતૃરે-પિતાઓને-પિતૃન્

જામાતૃ+જસ=જામાડ+ણો=જામાડણો ,, -જામાયરા-જામાઈઓ-જામાતર:

જામાતૃ+શસ=જામાડ+ણો=જામાડણો ,, -જામાયરે-જામાઈઓને-જામાતૃન્

મ્રાતૃ+જસ=મ્રાડ+ણો=મ્રાડણો ,, -માયરા-ભાઈઓ-મ્રાતર:

મ્રાતૃ+શસ=મ્રાડ+ણો=મ્રાડણો ,, -માયરે-ભાઈઓને-મ્રાતૃન્

પિતૃ+ટા=પિતૃ+ણા=પિતૃણા ,, -પિતૃરેણ-પિતા વડે-પિત્રા

પિતૃ+મિસ=પિતૃ+ર્હિ=પિતૃર્હિ ,, -પિતૃરેર્હિ-પિતાઓ વડે-પિતૃમિ:

પિતૃ+મુ=પિતૃ+મુ=પિતૃસુ ,, -પિતૃરેસુ-પિતાઓમાં-પિતૃષુ

પિઆ, પિઅર, પિઆઆ ત્રણે રૂપોમાં પહેલામાં સિ વિભક્તિ છે. બીજામાં
અમ્ વિભક્તિ છે અને ત્રીજામાં પ્રથમા તથા દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઔ પ્રત્યય છે-
તેથી આ નિયમ ન લાગે.

આર: સ્યાદૌ ॥૮૧૩૪૫॥

કોઈ પણ સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે સામાન્ય ક્રિયાકારણ નામના
છેડાના ક્રિયા આર થઈ જાય છે.

મર્ત્વ+મસિ=મર્ત્તાર+ઓ=મર્ત્તારો-ભર્તા-પોષણ કરનારો-ભરતાર-મર્તા

મર્ત્વ+જસ=મર્ત્તાર+અસ+મર્ત્તારા-પોષણ કરનારાઓ-મર્તાર:

મર્ત્વ+અમ્=મર્ત્તાર+અમ્=મર્ત્તાર-પોષણ કરનારને-મર્તારમ્

મર્ત્વ+શસ=મર્ત્તાર+અસ=મર્ત્તારે-પોષણ કરનારાઓને-મર્તૈન્

મર્તૃ+ટા=મત્તાર+ઇત્=મત્તારેણ-પોષણ કરનાર વડે-મર્ત્તા

મર્તૃ+મિષ્ટ=મત્તાર+હિ=મત્તારેહિ-પોષણ કરનારાઓ વડે-મર્તૃમિ:

આ પ્રમાણે જ પંચમી વગેરે બધી વિભક્તિઓ અને વચનોમાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

સમાસમાં જ્યાં વિભક્તિ લોપાઈ ગઈ હોય ત્યાં પણ વિભક્તિને વિદ્યમાન માનીને આ નિયમ લાગે છે.

મત્તારવિહિયં-પોષકે કરેલું-મર્તૃવિહિતમ્

આ પ્રયોગમાં ‘મત્તારેણ વિહિયં મત્તારવિહિયં’ એવો સમાસ છે. સમાસમાં વિભક્તિનો લોપ થઈ જાય છે છતાં વિભક્તિ પહેલાં આવેલી હતી અને પછી તેનો લોપ થયેલ છે છતાં તેવી લોપ પામેલી વિભક્તિઓને પણ હયાત માનીને આ નિયમ લાગુ પડ્યો છે.

આ અરા માતૃઃ ॥૮૧૩૪૬॥

તમામ સ્વાદિ વિભક્તિઓ લાગી હોય ત્યારે માતૃ શબ્દના ક્રનો આ થાય છે અને અરા થાય છે. એટલે માતૃ શબ્દને માઆ કે માયા અને માયરા કે માઅરા રૂપે આ કારાંત સમજવાનો છે. આ માયા કે માઅરા શબ્દ છેડે આપ્ પ્રત્યયવાળો નથી જ એમ સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે.

માતૃ+સિ=માઆ, માઅરા-માતા, માતા

માતૃ+જસૂ=માઆ+૩=માઆ૩, માઆઓ, માઅરા૩, માઅરાઓ-માતાઓ-માતરઃ

માતૃ+અમ્=માઅં, માઅરં-માતાને-માતરમ્

આ રીતે તમામ વિભક્તિઓમાં રૂપો સમજી લેવાં.

બહુલ અવિકારને લીધે એમ સમજવાનું છે કે ‘માના’ અથવા ‘મા’ અર્થવાળા માતૃ શબ્દના ક્રનો આ નિયમમાં બતાવેલો ‘આ’ કરવાનો છે અને દેવી કે દેવતા અર્થના સુચક માતૃ શબ્દના ક્રનો અરા આદેશ કરવાનો છે. જેમ કે—

માઆણ કુચ્છીણ-માતાની કુક્ષિમાં-માતૃઃ કુક્ષ્યામ્

નમો માઅરાણં-દેવતા૩૫-મહાકાલી વગેરે દેવી૩૫-માતાઓને નમસ્કાર થાઓ-નમઃ માતૃમ્ન્યઃ

અગાઉ આવી ગયેલું ૮૧૧૧૩૫ મું સૂત્ર-માતુરિદ્ વા—જ્યારે જોણ એવા માતૃ શબ્દને લાગે ત્યારે યહીના બહુવચનમાં માતૃ+આમ્ માં માતૃ ના ક્રનો ૩ થઈ જાય છે તેથી માર્ણ ૩૫ અને છે. ૮૧૩૪૪ નિયમ વડે માતૃ ના ક્રનો ૩ કરીએ

ત્યારે માઝ એલું ૩૫ થાય છે અને એ ૩૫ વડે માઝળ પ્રયોગ થાય છે. “માઝળ સમન્નિઅ વંદે”—આ ગાથા જૈન મુનિ આર્ય શ્રી વજ્રસ્વામીના સંબંધમાં કલ્પસૂત્ર-સ્થવિરાવલિમાં છે.

માઝા સમન્વિતં વંદે—માતાની સાથે યુક્ત એવા આર્ય શ્રી વજ્રસ્વામી આચાર્યને વાંટું છું.

માઝંદવો, માઝગળો વગેરે ૩૫માં માઝ શબ્દ સાથે સ્યાદિ વિલક્ષિત સાક્ષાત્ વિદ્યમાન નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નામ્નિ અરઃ ॥૮૮૩૪૭॥

તમામ સ્યાદિ વિલક્ષિતઓ લાગી હોય ત્યારે સંબંધવાચક-સગાઈવાચક જ્ઞકારાંત નામના અંત્ય જ્ઞનો અર થઈ જાય છે.

પિતૃ—પિતૃ+જસૂ=પિઅર+અસૂ=પિઅરા—પિતાઓ—પિતરઃ

પિતૃ+અમૂ=પિઅર+અમૂ=પિતાને—પિતરમ્

પિતૃ+શસૂ=પિઅર+અસૂ=પિઅરે—પિતાઓને—પિતૃન્

પિતૃ+ટા=પિઅર+ઈન=પિઅરેળ—પિતા વડે—પિત્રા

પિતૃ+મિસૂ=પિઅર+હિ=પિઅરેહિ—પિતાઓ વડે—પિતૃમિઃ

જામાતૃ—જામાતૃ+જસૂ=જામાયર+અસૂ=જામાયરા—જામાઈઓ—જામાતરઃ

જામાતૃ+અમૂ=જામાયર+અમૂ=જામાયરે—જામાઈને—જામાતરમ્

જામાતૃ+શસૂ=જામાયર+અર=જામાયરે—જામાઈઓને—જામાતૃન્

જામાતૃ+ટા=જામાયર+ઈન=જામાયરેળ—જામાઈ વડે—જામાત્રા

જામાતૃ+મિસૂ=જામાયર+હિ=જામાયરેહિ—જામાઈઓ વડે—જામાતૃમિઃ

બ્રાતૃ—બ્રાતૃ+જસૂ=ભાયર+અસૂ=ભાયરા—ભાઈઓ—બ્રાતરઃ

બ્રાતૃ+અમૂ=ભાયર+અમૂ=ભાયરે—ભાઈને—બ્રાતરમ્

બ્રાતૃ+શસૂ=ભાયર+અસૂ=ભાયરે—ભાઈઓને—બ્રાતૃન્

બ્રાતૃ+ટા=ભાયર+ઈન=ભાયરે+ઈન=ભાયરેળ—ભાઈ વડે—બ્રાત્રા

બ્રાતૃ+મિસૂ=ભાયર+હિ=ભાયરેહિ—ભાઈઓ વડે—બ્રાતૃમિઃ

આ સૌ નવા ॥૮૮૩૪૮॥

પહેલી વિલક્ષિતતા એકવચનનો સૂ(સિ) ઢાગ્યો હોય ત્યારે ગમે તે જ્ઞકારાંત નામના અંત્ય જ્ઞનો આ ચિહ્નપે કરવો.

પિતૃ+સૂ=પિઆ, આ ન થાય ત્યારે પિઅરે—પિતા—પિતા

જામાતૃ+સૂ=જામાયા, જામાયરો-જામાઈ-જામાતા
 માતૃ+સૂ=માયા, માયરો-આતા-ભાઈ-આતા
 કર્તૃ+સૂ=કક્તા, કક્તારો-કર્તા-કર્તા

નકારાંત રાજન્ શબ્દનાં રૂપોની સાધના વિશે :

રાજ્ઞઃ ॥૮૧૩૪૯॥

રાજન્ શબ્દને પહેલી વિભક્તિના એકવચનનો સૂ(સિ) લાગ્યો હોય અને રાજન્ શબ્દના ન નો લોપ થયો હોય ત્યારે રાજ શબ્દના અંત્ય સ્વરનો વિકલ્પે આ થઈ જાય છે.

રાજન્+સિ=રાજ+સિ=રાય્+અ-ય્+આ=રાયા-રાજ્ઞ-રાજા

હે રાજન્+સિ=હે રાય્+અ-ય્+આ=હે રાયા, પક્ષમાં-એટલે જ્યારે આ ન થાય ત્યારે-હે રાયાળો-હે રાજ્ઞ-હે રાજન્ !

હે રાય ! એવું જે રૂપ થાય છે તે તો શૌરસેની ભાષામાં થાય છે.

એ રીતે જ આત્મન્+સિ=અપ્+આ=અપ્પા-આત્મા-આત્મા

હે આત્મન્+સિ=હે અપ્પ-હે આત્મા-હે આત્મન !

આત્મન્ નું અપ્પ ! એવું જે રૂપ થાય છે તે રાય ! એવા શૌરસેની ભાષાના રૂપની જમ સમજવું. જુઓ ૮૧૪૨૬૪

જસ-જસ-હસિ-હસાં જો ॥૮૧૩૫૦॥

રાજન્ શબ્દને લાગેલા પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચન જસ ને બદલે, દ્વિતીયા વિભક્તિના બહુવચન જસ ને બદલે, પંચમી વિભક્તિના એકવચન હસિ ને બદલે અને ષષ્ઠી વિભક્તિના એકવચન હસ ને બદલે જો વિકલ્પે વપરાય છે.

રાજન્+જસ=રાય+જો=રાયાળો, રાયા-રાજ્ઞએ-રાજાન :

રાજન્+જસ=રાય+જો=રાયાળો, રાયા. રાજ-રાજ્ઞએને જો-રાજો : પ્રેક્ષસ્વ

રાજન્+હસિ=રાય+જો=રાઈજો, રજ્જો, રાયાઓ, રાયાડ, રાયાહિ, રાયાહિતો,

રાયા-રાજ પાસેથી-રાજ :

રાજન્+હસ=રાય+જો=રાઈજો, રજ્જો, રાયસ્સ-રાજનું-રાજ :

ટઃ જા ॥૮૧૩૫૧॥

રાજન્ શબ્દને લાગેલા તૃતીયા વિભક્તિના એકવચન ટા ને બદલે જા વિકલ્પે વાપરવો.

રાજન્+ટા=રાય+જા=રાઈજા, રજ્જા, રાજ-રાજ વડે-રાજા

इः जस्य णो-णा-ङौ ॥८।३।५२॥

ખો, ણા અને સાતમી વિભક્તિના એકવચનનો ડિ. પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે રાજન્ શબ્દના જ ના 'અ'નો ઇ વિકલ્પે કરવો.

રાજન્+જસ્ય=રાજ+ખો=રાઈખો-રાગ્નએ-રાજામ્

રાજન્+ઝસ્ય=રાજ+ખો=રાઈખો, રાયાખો-રાગ્નએને-રાજાઃ

રાજન્+ક+સિ=રાજ+ખો=રાઈખો, રણો, રાયાઓ, રાયાક, રાયાહિ, રાયાહિતો,
રાયા-રાગ્નએ પાસેથી-રાજાઃ

રાજન્+ક+સ્ય=રાજ+ખો=રાઈખો, રણો-રાગ્નનું-રાજાઃ

રાજન્+ટા=રાજ+ખા=રાયખા, રાઈખા, રણા, રાણ-રાગ્ન વડે-રાજા

રાજન્+ઢિ=રાજ+મ્મિ=રાઈમ્મિ, રાયમ્મિ-રાગ્નમાં-રાજા, રાજનિ

इणम् अम्-आमा ॥८।३।५३॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચન અમ્ ની સાથે અને ષષ્ઠી વિભક્તિના બહુવચન આમ્ ની સાથે રાજન્ શબ્દના જ ને રચાને ઇણમ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

રાજન્+અમ્-રાજ+અમ્=રાઈજ, રાય-રાગ્નને-રાજાકમ્

રાજન્+આમ્-રાજ+આમ્=રાઈજ, રાઈજ-રાગ્નએનું-રાજામ્

ईद् भिस्-भ्यस्-आम्-सुपि ॥८।३।५४॥

તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનનો ભિસ્, પંચમી વિભક્તિના બહુવચનનો મ્હ્યસ્, ષષ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનનો આમ્ અને સપ્તમી વિભક્તિના બહુવચનનો સુપ્-એ બધા પ્રત્યયોની સાથે રાજન્ શબ્દના જ કારનો ઈ કાર વિકલ્પે થાય છે.

રાજન્+ભિસ્=રાજ+હિ=રાઈહિ, રાયાણેહિ, રાયેહિ-રાગ્નએ વડે-રાજમિઃ

રાજન્+મ્હ્યસ્-રાજ+હિ=રાઈહિ, રાઈહિતો, રાઈમુતો, રાયાણેહિ, રાયાણેહિતો
-રાગ્નએથી-રાજમ્હ્યઃ

રાજન્+આમ્=રાજ+ખં=રાઈખં, રાયાણાખં-વગેરે-રાગ્નએનું-રાજામ્

રાજન્+સુપ્=રાજ+સુ=રાઈસુ, રાયાણેસુ-રાગ્નએમાં-રાજસુ

आजस्य टा-ङसि-ङस्सु सणा-णोषु अण् ॥८।३।५५॥

જ્યાં ટા નું ણા ઉપાંતર થયેલું છે એવો ણા લાગ્યો હોય ત્યારે અને જ્યાં

હસિ, હસુનું જો રૂપાંતર થયેલું છે એવો જો લાગ્યો હોય ત્યારે રાજન્ શબ્દના
આજ અંશનો અર્થ વિકલ્પે થાય છે.

રાજન્+ટા=રાજ+ળા=અર્જ+રૂ+આળ+રૂળ+ળા=રળળા, રાહળા, રાણ-રાબ વડે-રાજા
રાજન્+હસિ=રાજ+ળો=રૂ+આજ-અર્જ-રળ+ળો=રળળો, રાહળો, રાયાઓ-

રાજાથી-રાજા:

રાજન્+હર્ષ=રાજ+ળો=રૂ+આજ-અર્જ-રળ+ળો=રળળો, રાહળો, રાવહર્ષ-રાજાનું-રાજા:

રાયાળો વિદ્વંતિ, પેચ્છ વા-આ રૂપમાં જો તે છે પણ તે હસિ, હસનો નથી
પણ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો જો છે. તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

રાણ-આ રૂપમાં ટા નો જા નથી પણ ટા નો જ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

પુંસિ અનઃ આળઃ રાજવચ્ચ ॥૮૧૫૬॥

જે નામને છેડે અન હોય એવા પુંલિંગી નામના છેડાના અનને બદલે
આળ એવું વિકલ્પે રૂપાંતર કરવું. જ્યારે આળ ન થાય ત્યારે એ અન વાળા
નામને રાજન્ નામ માટે જે જે વિધાનો કર્યા છે તે તે પ્રયાગાનુસાર લગાડી દેવાં.
જ્યારે આળ આદેશ થાય ત્યારે શબ્દ અ કારાંત થઈ જશે. એ પછી જે વિધાનો
અ કારાંત નામને માટે બતાવેલ છે તે પ્રમાણે, અતઃ સઃ ડોઃ વગેરે સૂત્રો લગાડીને
કાર્ય કરવું. જ્યારે રાજન્ની જેવાં રૂપો કરવાં હોય ત્યારે રાજઃ ૮૧૩૪૯,
જસ્-જસુ ૮૧૩૫૦, ટો જા ૮૧૩૫૧ અને રળમમામા ૮૧૩૫૩ વગેરે નિયમો
લગાડીને રૂપો સાધવાં.

આત્મન્+સિ=અપ્વાળ+ઓ=અપ્વાળો-આત્મા-આત્મા

„ +જસ-અપ્વાળ+અસ=અપ્વાળા-આત્માએ-આત્માનઃ

„ +અમ-અપ્વાળ+અમ્=અપ્વાળ-આત્માને-આત્માનમ્

„ +જસ-અપ્વાળ+અસ=અપ્વાળે-આત્માએ(ને)-આત્મનઃ

„ +ટા-અપ્વાળ+હન=અપ્વાળે-આત્મા વડે-આત્મના

„ +મિમ્-અપ્વાળ+હિ=અપ્વાળેહિ-આત્માએ વડે-આત્મમિઃ

„ +હસિ-અપ્વાળ+ઓ=અપ્વાળાઓ-આત્માથી-આત્મનઃ

„ +મ્યસ-અપ્વાળ+મુંતો=અપ્વાળામુંતો-આત્માએ(થી)-આત્મમ્ય

„ +હર્ષ-અપ્વાળ+હર્સ-અપ્વાળહર્સ-આત્માનું-આત્મનઃ

„ +આમ્-અપ્વાળ+ળ=અપ્વાળાળ-આત્માએનું-આત્મનામ્

„ +હિ-અપ્વાળ+મિમ્=અપ્વાળમિમ્-આત્મામાં-આત્મમિ

„ +સુપ્-અપ્વાળ+સુ=અપ્વાળસુ-આત્માએ(માં)-આત્મસુ

અપ્પાણ-કયં-આત્મા વડે કરેલું-આત્મકૃતમ્ ।

આક્રીનાં બીજાં રાજનના જેવાં તથાં રૂપો આ પ્રકારે છે :

આત્મન+સિ=અપ્પા, અપ્પો આત્મા-આત્મા

હે આત્મન+સિ=હે અપ્પા, હે અપ્પ હે આત્મન ! હે આત્મા

આત્મન+જસ=અપ્પાણો-આત્માન:-આત્માએ

આત્મન+અમ્=અપ્પાણે-આત્માને-આત્માને

આત્મન+શસ=અપ્પાણે-આત્મન:-આત્માએ

આત્મન+ટા=અપ્પાણા-આત્મના-આત્મા વડે

આત્મન+મિસુ=અપ્પેહિ-આત્મમિ:-આત્માએ વડે

,, +હસિ=અપ્પાણો, અપ્પાઓ, અપ્પાડ, અપ્પાહિ, અપ્પાહિતો,

અપ્પાસુંતો, અપ્પા-આત્મન:-આત્માથી

,, +મ્યસુ=અપ્પિહિ, અપ્પિહિતો, અપ્પિસુંતો, અપ્પાઓ, અપ્પાડ, અપ્પાહિ,

અપ્પેહિ, અપ્પાહિતો, અપ્પેહિતો, અપ્પાસુંતો, અપ્પેસુંતો-આત્માએથી

આત્મન+હસિ=અપ્પણો-આત્મન:-આત્માનું

,, +આમ્=અપ્પાણં, અપ્પિણં, અપ્પીણં-આત્મનામ્-આત્માએનું

આત્મન+હિ=અપ્પે, અપ્પિમ્મિ-આત્મામાં

આત્મન+સુપ્=અપ્પેસુ, અપ્પીસુ-આત્મસુ-આત્માએમાં

રાજન+સુ=રાયાણ+ઓ=રાયાણો-રાજન-રાજા

રાજન+જસુ=રાયાણ+અસુ=રાયાણા-રાજનએ-રાજાન:

,, +અમ્=રાયાણ+અમ્=રાયાણં-રાજનને-રાજાનમ્

,, +શસુ=રાયાણ+અસુ=રાયાણે-રાજનએને-રાજા:

,, +ટા=રાયાણ+ઇન=રાયાણે-રાજન વડે-રાજા

,, +મિસુ=રાયાણ+હિ=રાયાણેહિ-રાજનએ વડે-રાજમિ:

,, +હસિ=રાયાણ+હિતો=રાયાણાહિતો-રાજનથી-રાજા:

,, +મ્યસુ=રાયાણ+હિતો=રાયાણાહિતો-રાજનએથી-રાજમ્ય:

,, +હસુ=રાયાણ+સસ=રાયાણસસ-રાજનનું-રાજા:

,, +આમ્=રાયાણ+ણં=રાયાણાણં-રાજનએનું-રાજામ્

,, +હિ=રાયાણ+મ્મિ=રાયાણમ્મિ-રાજનમાં-રાજિ, રાજનિ

,, +સુપ્=રાયાણ+સુ=રાયાણેસુ-રાજનએમાં-રાજસુ

જ્યારે આજ ન થાય ત્યારે-રાયા, રાયાણો-પ્રથમા; રાય, રાઇજ-દ્વિતીયા; રણા, રાઇજા, રાઈહિ-તૃતીયા; રણો, રાઇજો; રાઈહિતો, રાઈસુંતો-ત્રયુથા તથા પંચમી;

રાઈળ, રાઈળે—પછી; રાઈમિ, રાઈ, રાઈસુ, રાઈસુ—સપ્તમી—વગેરે આગળ સાધી
બતાવેલાં બધાં રૂપો સમજી લેવાં.

આ પ્રમાણે જુ જુવ (યુવન્) શબ્દનાં જુવાળો, જુવા, જુઆ તથા જુવાળ
જળો રૂપ સમજી લેવાં. આ પ્રમાણે જ—

બમ્હ (બ્રહ્મન્)—બમ્હાળો, બમ્હા—બ્રહ્મા

અદ્દ (અધ્વન્)—અદ્દાળો, અદ્દા—ભાગ

ઉચ્છ (ઉક્ષન્)—ઉચ્છાળો, ઉચ્છા—પળદ

ગાવ (ગાવન્)—ગાવાળો, ગાવા—પથર

પુસ (પુષન્)—પુસાળો, પુસા—મૂર્ધ

તક્ષ (તક્ષન્)—તક્ષાળો તક્ષા—સુતાર

મુદ્દા (મૂર્ધન્)—મુદ્દાળો, મુદ્દા—માથું

સા (શ્વન્)—સા, સાળો—કૂતરો

સુકર્મ (સુકર્મન્)—સુકર્મ્મા, સુકર્મ્માળો—સારાં કર્મવાળો

—બધાં પ્રથમાનાં એકવચનનાં રૂપો

સુકર્મ્મે, સુકર્મ્માળે—દ્વિ. એ. વ.

સુકર્મ્મે, સુકર્મ્માળે—દ્વિ. બ. વ.

સુકર્મ્માળે પેચ્છ—સુકર્મ્મિ—સારાં કર્મવાળાને—જે—સુકર્મ્મણઃ પ્રેક્ષસ્વ

નિષ્ક્રિય કહ સો સુકર્મ્માળે—તે સુકર્મ્મવાળાએને કેવી રીતે જુએ છે—

પર્યયતિ કથં મઃ સુકર્મ્મણઃ ।

આ નિયમ પુલિંગી નામને જ લાગે છે તેથી કર્મનું સમ્મં રૂપ થાય પણ
સમ્માણ ન થાય. અર્થાત્ જે નામે પુલિંગી ન હોય એવાં નામેમાં આજ ન થાય.

આત્મનઃ ટઃ ણિઆ ગઈઆ ॥૮૧૩૫૭॥

આત્મન્ શબ્દને લાગેલા ટા પ્રત્યયને ખદલે ણિઆ અને ગઈઆ એ એ પ્રત્યયો
વિકલ્પે વાપરવા.

આત્મન્+ટા=		અપ્પ+ણિઆ=અપ્પણિઆ—આત્મના—આત્મા વડે—આપણુ વડે
		અપ્પ+ગઈઆ=અપ્પગઈઆ— “ “ “
		પહે—અપ્પાણેણ—આત્મના— “ “ “

અપ્પણિઆ વાડે ઉવગચમ્મિ—પોતે યોમાસું આવતાં—આત્મના પ્રાત્તિ ઉપગતે

“અપ્પણિઆ ય વિઝિઠિ ધાણિઆ” [પ્રથમ ભાગ વસુદેવહિંદી ધર્મિશ્વરહિંદી

૫. ૩૦] અને પોતે વેદાને ખોદેલી-ખોદાવેલી^૧ આત્મના ચ વિતર્દિઃ જ્ઞાતિતાં ।
અપ્પણ્હઆ, પહે-અપ્પાણેજ.

સઙ્ગ વગેરે સર્વનામરૂપ શબ્દોનાં રૂપો :

અતઃ સર્વાદેઃ ઢેઃ જસઃ ॥૮૩૫૮॥

અકારાંત સર્વાદિ-સર્વ વગેરે શબ્દો-ને લાગેલા પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચનના
જસૂ ને અદ્ધલે એ (ઢે) કરવો.

સર્વ+જસૂ=સઙ્ગ+એ=સઙ્ગે=સર્વ-અધા-સર્વ

અન્ય+જસૂ=અન્ન+એ=અન્ને--અન્ય-અન્ય-અન્ય

યત્+જસૂ=જ+એ=જે-જેઓ-યે

તત્+જસૂ=ત+એ=તે-તેઓ-તે

કિમ્+જસૂ=ક+એ=કે-કયા-કોણ-કે

એક+જસૂ=એક+એ=એકે-એક-કોઈ એક-એકે

કતર+જસૂ=કયર+એ=કયરે-કેટલા-કતરે

ઇતર+જસૂ=ઇયર+એ=ઇયરે-બીજા-ઇતરે

સઙ્ગાઓ રિક્તીઓ-અધી જડ્ધિઓ-સર્વાઃ જડ્ધયઃ-આ પ્રયોગમાં સઙ્ગ
શબ્દ નારીજાતિમાં આકારાંત છે પણ અકારાંત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સઙ્ગસ-આ રૂપમાં પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય નથી પણ પછી એકવચનનો
પ્રત્યય છે, તેથી આ નિયમથી સ્સનો એ નાં થાય.

ઢેઃ સિસ્સિ-મ્મિ-ત્થાઃ ॥૮૩૫૯॥

અકારાંત સર્વ આદિ નામોને લાગેલા સપ્તમી વિભક્તિના એકવચન ઢિ-ને
અદ્ધલે સિસ, મ્મિ અને ત્થ પ્રત્યયો લગાડવા.

સર્વ+સ્મિન્= સઙ્ગ+સિસ=સઙ્ગસિસ-સર્વમાં-સર્વસ્મિન્

સઙ્ગ+મ્મિ=સઙ્ગમ્મિ- ,, ,,

સઙ્ગ+ત્થ=સઙ્ગત્થ- ,, ,,

૧ આ ૧ ખી ગાથા આ પ્રમાણે છે :

“સયમેવ સ્વસ્ત્ર રોવિણ, અપ્પણિયા એ વિચરિ કારિયા ।

ઉવાચ્યાલદ્ધા ય સે, કિં છગલા ! જે વિત્તિ વાસસે ॥”

—આ ગાથામાં સ્વણિયાને અદ્ધલે કારિયા કહે છે.

અન્ય+સ્મિન્ = $\left| \begin{array}{l} \text{અન્ન+સ્મિન્} = \text{અન્નસ્મિન્} - \text{અન્યમાં} - \text{ખીજમાં} \\ \text{અન્ન+મ્મિ} = \text{અન્નમ્મિ} - \text{''} - \text{''} \\ \text{અન્ન+ત્થ} = \text{અન્નત્થ} - \text{''} - \text{''} \end{array} \right.$

આ પ્રકારે તમામ સર્વાદિ નાં રૂપો સમજી લેવાં.

અમુમ્મિ-આ રૂપમાં મૂળ અર્થ શબ્દ છે. અમુમ્મિન્-આ શબ્દ સર્વાદિ તો છે, પણ ઉકારાંત હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

નવા અન્ન-ઇદમ્-એતદ્; હિં ॥૮૧૩૬૦॥

ઇદમ્ અને એતદ્ શબ્દો સિવાય ખીજા અકારાંત સર્વાદિ શબ્દોને લાગેલા હિંને બદલે હિં આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સર્વ+સ્મિન્-સર્વ+હિં=સર્વહિં, સર્વસ્મિન્, સર્વમ્મિ, સર્વત્થ-સર્વમાં-સર્વસ્મિન્
અન્ય+સ્મિન્-અન્ય+હિં=અન્નહિં, અન્નસ્મિન્, અન્નમ્મિ, અન્નત્થ-અન્યમાં-અન્યસ્મિન્
કિમ્+સ્મિન્-ક+હિં=કહિં, કસ્મિન્, કમ્મિ, કત્થ-કેનામાં-અથવા કેનામાં-કસ્મિન્
યત્+સ્મિન્-ય+હિં=યહિં, જસ્મિન્, જમ્મિ, જત્થ-જેમાં-યસ્મિન્
તત્+સ્મિન્-ત+હિં=તહિં, તસ્મિન્, તમ્મિ, તત્થ-તેમાં-તસ્મિન્

બહુલના અધિકાર હોવાને કારણે આ નિયમ કિમ્, યત્ અને તત્ શબ્દોને નારીજાતિમાં પણ લાગે છે. એટલે એ શબ્દો અકારાંત નથી તો પણ આ નિયમ વિકલ્પે લાગે.

કા+સ્યામ્-કા+હિં=કાહિં આ નિયમ ન લાગે ત્યારે કાણ, કીણ-
કર્ષ સ્ત્રીમાં-કસ્યામ્
યા+સ્યામ્-જા+હિં=જાહિં ,, જાણ, જીણ-જે સ્ત્રીમાં-યસ્યામ્
તા+સ્યામ્-તા+હિં=તાહિં ,, તાણ, તીણ-તે સ્ત્રીમાં-તસ્યામ્

આ ત્રણ રૂપોમાં બહુલના અધિકારથી “કિં-યત્-તત્ ૦” ૮૧૩૩ આ સૂત્ર વડે નારીજાતિમાં ડર્ગ થયો નથી કીહિં જીહિં તીહિં એવાં રૂપો થાય નહીં.

ઇદમ્ નું ઇમસ્મિન્-અસ્મિન્-આ રૂપમાં અને એતદ્ નું એઅસ્મિન્-એતસ્મિન્-આ રૂપમાં.

સૂત્રમાં ઇદમ્ અને એતદ્ નો નિષેધ કરેલ હોવાથી આ એ પ્રયોગોમાં હિં પ્રત્યય વપરાતો નથી

આમો હેસિ ॥૮૧૩૬૧॥

અકારાંત સર્વાદિ નામોને લાગેલા પછીના અહુવચન આમ્-સામ્-ને બદલે એસિ પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો.

સર્વ+સામ્=સર્વ+એસિ=સર્વેસિ, સર્વાળ-બધાનું-સર્વેષામ્
 અન્ન+સામ્=અન્ન+એસિ=અન્નેસિ, અન્નાળ-ખીજાઓનું-અન્નેષામ્
 અવર+સામ્=અવર+એસિ=અવરેસિ, અવરાળ-ખીજાઓનું-અવરેષામ્
 હ્રસ્વ+સામ્=હ્રસ્વ+એસિ=હ્રસ્વેસિ, હ્રસ્વાળ-આમનું-એષામ્
 એતદ્+સામ્=એતદ્+એસિ=એતેસિ, એતાળ-એઓનું-એતેષામ્
 યત્+સામ્=યત્+એસિ=યેસિ, યાળ-એઓનું-યેષામ્
 તત્+સામ્=તત્+એસિ=તેસિ, તાળ-તેઓનું-તેષામ્
 કિમ્+સામ્=કિમ્+એસિ=કેસિ, કાળ-કેાનું-કેષામ્

અહુલ અધિકારને લોધે આ નિયમ સ્ત્રીલિંગમાં આકારાંત સર્વાદિ ને પણ લાગે.

સર્વા+સામ્=સર્વા+એસિ=સર્વેસિ, સર્વાળ-બધીઓનું
 અન્યા+સામ્=અન્ના+એસિ=અન્નેસિ, અન્નાળ-ખીજાઓનું
 તત્+સામ્=તત્+એસિ=તેસિ, તાળ-તેણીઓનું-તેષે ૩૫૦ સમજ લેવાં.

કિમ્-તદ્ભ્યાં ડાસઃ ॥૮૧૩૬૨॥

કિમ્ અને તત્ શબ્દોને લાગેલા આમ-સામ્-ને બદલે આસ (ડાસ) પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવો.

કિમ્+આમ્=ક+ડાસ=કાસ, કેસિ-કેાનું-કેષામ્
 તત્+આમ્=ત+ડાસ=તાસ, તેસિ-તેઓનું-તેષામ્

કિમ્-યત્-તદ્ભ્યો ડસઃ ॥૮૧૩૬૩॥

કિમ્ યત્ અને તત્ શબ્દોને લાગેલા ડસ ને સ્થાને આસ (ડાસ) વિકલ્પે વાપરવો.

કિમ્+ડસ=ક+ડાસ=કાસ, કસ-કેાનું-કસ્ય
 યત્+ડસ=ય+ડાસ=યાસ, યસ-એનું-યસ્ય
 તત્+ડસ=ત+ડાસ=તાસ, તસ-તેનું-તસ્ય

હેમ-૧૫.

શ્રીલિંગમાં આ કારાંત બનેલા કિમ્ અને તત્ શબ્દને પણ બહુલાધિકારને લીધે આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે.

કાસ કાઁ-ઘર્ણ-કેણીનું ધન-કસ્યા ધનમ્

તાસ, તાઁ ઘર્ણ-તેણીનું ધન-તસ્યા ધનમ્

ईद्भ्यः स्सा से ॥८।३।६४॥

નારીજાતિમાં દીર્ઘ ઈ કારાંત બનેલા કિમ્ વગેરે શબ્દોને લાગેલા પઠીના એકવચનના હસને રથાને સ્સા અને સે એવા બે આદેશો વિકલ્પે વાપરવા.

કિમ્+હસ=કી+સ્સા=કિસ્સા; કી+સે=કીસે, કીઅ, કીઆ, કીઈ, કીઁ—

કેણીનું-કસ્યા;

યત્+હસ=જી+સ્સા=જિસ્સા; જી+સે=જીસે; જીઅ, જીઆ-જીઈ, જીઁ—

જેણીનું-યસ્યા;

તત્+હસ=તી+સ્સા=તિસ્સા; તી+સે=તીસે; તીઅ, તીઆ, તીઈ, તીઁ—

તેણીનું-તસ્યા;

डे: डाहे डाला इआ काले ॥८।३।६५॥

કિમ્, યત્, તત્ શબ્દો દ્વારા જ્યારે કાળનું સ્થાન થતું હોય ત્યારે સપ્તમી એકવચનના હિ ના રથાને આહે, (ડાહે), આલ(ડાલા) અને ઇઆ એવા ત્રણ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

કિમ્+સ્મિન્=ક+આહે=કાહે, કહિં, કર્હિસ, કમ્મિ, કત્થ-ક્યારે-કસ્મિન્ કાલે

ક+આલા=કાલા, “ “ “ “ “ “

ક+ઈઆ=કઈઆ, “ “ “ “ “ કદા ક્યારે

યત્+સ્મિન્=જ+આહે, જાહે; જહિં, જર્હિસ, જમ્મિ, જત્થ-જ્યારે-યસ્મિન્ કાલે

જ+આલા=જાલા; “ “ “ “ “ યદા

જ+ઈઆ=જઈઆ; “ “ “ “ “

તત્+સ્મિન્=ત+આહે=તાહે; તહિં, તર્હિસ, તમ્મિ, તત્થ-ત્યારે-તસ્મિન્ કાલે

ત+આલા=તાલા; “ “ “ “ “

ત+ઈઆ=તઈઆ; “ “ “ “ “ તદા

“ તાલા જાઅંતિ ગુણા જાલા તે સહિઅઈહિ બેવ્વંતિ- તદા જાયન્તે ગુણા: યદા તે સહવયે: ગુણન્તે-જ્યારે સહદય આણુસો મહણ કરે ત્યારે તે ગુણ બની જાય છે.

હસેઃ મ્હા ॥૮૧૩૬૬॥

કિમ્, યત્ અને તત્ શબ્દોને લાગેલા પાંચમી એકવચનના હસિ ને અદ્વે મ્હા એવા પ્રત્યય વિકલ્પે બોલાય છે.

કિમ્+સ્માત્=ક+મ્હા=કમ્હા, કાઓ-કયાંથી, કાનાથી-કસ્માત્
યત્+સ્માત્=જ+મ્હા=જમ્હા, કાઓ-જેથી, જેનાથી-યસ્માત્
તત્+સ્માત્=ત+મ્હા=તમ્હા, તાઓ-તેથી, તેનાથી-તસ્માત્

તદઃ ડોઃ ॥૮૧૩૬૭॥

તત્ શબ્દને લાગેલા પાંચમી એકવચનના હસિ ને રથાને ડો વિકલ્પે વપરાય છે.

તત્+સ્માત્=ત+ડો=તો, તમ્હા-તેથી, તેનાથી-તસ્માત્

કિમ્ઃ ડિળો-ડીસૌ ॥૮૧૩૬૮॥

કિમ્ શબ્દને લાગેલા પાંચમી એકવચનના હસિ ને રથાને ડિળો અને ડીસ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

કિમ્+સ્માત્=ક+ડિળો=કિળો; કમ્હા-કયાંથી કાનાથી-કસ્માત્
ક+ડીસ=કીસ; કમ્હા- ,, ,, ,,

ઇદમ્-ઇતત્-કિ-યત્-તદ્-ભ્યઃ ટઃ ડિળા ॥૮૧૩૬૯॥

અ કારાંત એવા અને યવાંતિ ગણુમાં આવેલા ઇદમ્, ઇતદ્, કિમ્, યત્, તત્ શબ્દોને લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનના ટા ને રથાને ડિળા વિકલ્પે વપરાય છે.

ઇદમ્+ટા=ઇમ+ડિળા=ઇમિળા, ઇમળ-આ વડે-અનેત
ઇતદ્+ટા=ઇત+ડિળા=ઇદિળા, ઇદ્ગળ-એ વડે-ઇતેત
કિમ્+ટા=ક+ડિળા=કિળા, કેળ-કેણે, કાના વડે-કેત
યત્+ટા=જ+ડિળા=જિળા, જેળ-જેણે, જે વડે-જેત
તત્+ટા=ત+ડિળા=તિળા, તેળ-તેણે, તે વડે-તેત

તદઃ ણઃ સ્યાદૌ ક્વચિત્ ॥૮૧૩૭૦॥

તમામ સ્યાદિ વિભક્તિ કાગી હેતુ ત્યાગે કાઈ કાઈ પ્રયોગમાં તદ્ શબ્દને અદ્વે ણ શબ્દ વપરાય છે.

જ જેવું-તેને બે-તં પ્રેક્ષસ્વ

સોબદ્ અ જં રહુવર્દ-રહુપતિ તેનો શીક કરે છે-શોવતિ ન જં રહુપતિઃ
નારીજાતિમાં પણ આ નિયમ લાગે છે.-તામ્ ને બદલે જમ્ ।

હત્યુન્નામિઅ-મુદ્દી જં તિઅગ-હથેલી ઉપર જોણીએ મોં રાખેલું છે એવી
ત્રિજરા તેને-હસ્તોન્નામિતમુક્તી તોં ત્રિજરા ।

જેણ મળિઅં-તેણે બપ્પુ-કલ્પું-તેન મળિતમ્

તો જેણ કરચલદ્વિઆ-તેથી તેણે હથેલી ઉપર રહીલી-તતઃ તેન કરચલસ્થિતા

મળિઅં ચ જાણ-અને તેણીએ બપ્પુ-કલ્પું-મળિતં ચ તયા

જોદ્દિ કયં-તેઓએ કલ્પું-તૈઃ કૃતમ્

જોદ્દિ કયં-તેણીએએ કલ્પું-તામિઃ કૃતમ્

કિમ્: કઃ ત્ર-તસોઃ ચ ॥૮૧૩૭૧॥

સ્થાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે અને ત્ર તેમજ તસ્ પ્રત્યયો જાગ્યા હોય
ત્યારે કિમ્ ને બદલે ક વાપરવેા.

કિમ્+સિ=ક+આ=કો-કોણ-કઃ

કિમ્+જસ=ક+જ=કં-કોણ-અધા-કે

કિમ્+અમ્=ક+અમ્=કં-કોણ-કમ્

કિમ્+શસ=ક+શ=કં-કોણ-કાન્

કિમ્+ટા=ક+ટા=કેળ-કોણ-કોણ-કેન

કિમ્+ત્ર=ક+ત્ર=કથ-કથ-કથ-કથ-કુથ

કિમ્+તસ=ક+ઓ=કઓ-કથા-કુતઃ

કિમ્+તસ=ક+તો=કતો- , , , ,

ક+દો=કદો- , , , ,

ઇદમ્: ઇમ્: ॥૮૧૩૭૨॥

સ્થાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે ઇદમ્ શબ્દને બદલે ઇમ વાપરવેા.

ઇદમ્+સિ=ઇમ+ઓ=ઇમો-આ-અયમ્

ઇદમ્+જસ=ઇમ+જ=ઇમે-આ-ઇમે

ઇદમ્+અમ્=ઇમ+અમ્=ઇમં-આ-ઇમમ્

ઇદમ્+શસ=ઇમ+શ=ઇમે-આ-ઇમે-ઇમાન્

ઇદમ્+ટા=ઇમ+ટા=ઇમેળ-આ-આ-વડે-અનેન

નારીજાતિમાં પણ આ નિયમ લાગે છે. ઇયમ્ ને બદલે ઇમા-આ સ્ત્રી

પું-સ્ત્રિયોઃ ન વા અયમ્ ઇમિઆ સૌ ॥૮૧૩૭૩॥

પ્રથમાનું એકવચન સિ વિલક્ષિત ત્રાગી હોય ત્યારે પુંલિંગમાં ઇદમ્ ને અદ્વલે વિકલ્પે અયમ્ થાય છે અને સ્ત્રીલિંગમાં વિકલ્પે ઇમિઆ રૂપ થાય છે.

પુંલિંગ—ઇદમ્+સિ=અયં, ઇમા-આ-અયમ્

સ્ત્રીલિંગ—ઇદમ્+સિ=ઇમિઆ, ઇમા-આ સ્ત્રી-ઇયમ્

અહવા અયં કચકઝો-અથવા આ કૃતકાર્ય-અથવા અયં કૃતકાર્યઃ

ઇમિઆ ત્રાણિઅ-ભૂઆ-આ વાણિયાની પુત્રી-ઇયં ત્રાણિજદુહિતા

સ્તિસ-સ્તયોઃ અત્ ॥૮૧૩૭૪॥

સ્તિસ અને સ્ત પ્રત્યયો ત્રાગ્યા હોય ત્યારે ઇદમ્ શબ્દને અદ્વલે અ વિકલ્પે વાપરવો.

ઇદમ્+સ્તિસ=અસ્તિસ, ઇમસ્તિસ-આમાં-અસ્મિન્

ઇદમ્+સ્તસ=અસ્તસ, ઇમસ્તસ-આનું-અસ્ય

અહુલં અધિકારને લીધે આ નિયમ બીજા પ્રત્યયોમાં પણ લાગે છે.

પુંલિંગ—ઇદમ્+મિસ=અ+હિ+અહિ, ઇમેહિ-આઓ વડે-અમિઃ

ઇદમ્+મિપૂ=અ+મિપૂ=અમિપૂ, ઇમેમિપૂ-આઓમાં-અમિપૂ

સ્ત્રીલિંગ—ઇદમ્+મિસ=આ+હિ=આહિ, ઇમાહિ-આ સ્ત્રીઓ વડે-આમિઃ

કેઃ મેન હઃ ॥૮૧૩૭૫॥

સપ્તમી વિલક્ષિતના એકવચનનો કિ પ્રત્યય ત્રાગ્યા હોય ત્યારે અને ઇદમ્ શબ્દનો ઇમ આદેશ થયો હોય ત્યારે ઇમ ના મની સાથે કિ નો હ આદેશ થાય છે. એટલે કિ ને અદ્વલે મ અને કિ બંને મળીને હ વિકલ્પે થાય છે.

ઇદમ્+કિ=ઇમ+કિ=ઈહ; ઇમમિ-આમાં-અસ્મિન્

ન તથઃ ॥૮૧૩૭૬॥

ઇદમ્ શબ્દને ત્રાગેલા સપ્તમીના એકવચનના કિ ના સ્થાને તથ ન થાય ૮૧૩૭૬ સુત્રથી ઇદમ્ ને કિ પ્રત્યયને અદ્વલે તથ પ્રાપ્ત હોતો તેનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી સપ્તમીના એકવચનમાં ઇહ, ઇમસ્તિસ અને ઇમમિ એમ ત્રણ રૂપો થાય પણ ઇતથ ન થાય.

જ્ઞઃ અમ્-શસ્-ટા-મિસિ ॥૮૧૩૭૭॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચન અમ્ તથા બહુવચન શસ્ અને તૃતીયા વિભક્તિના એકવચન ટા અને બહુવચન મિસ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે **ઇદમ્** ને બદલે **જ** શબ્દ વિકલ્પે વાપરવો.

ઇમં, જં પેચ્છ-આને જો-ઇમં પ્રેક્ષસ્વ

ઇમે, જે પેચ્છ-આઓને જો-ઇમાન્ પ્રેક્ષસ્વ

ઇમેજ, જેજ કચ-એણે કયું-અનેન કૃતમ્

ઇમેહિ, જેહિ કચ-આઓ વડે કરાયું-અમિઃ કૃતમ્

અમા ઇણમ્ ॥૮૧૩૭૮॥

દ્વિતીયાના અમ્ સહિત **ઇદમ્** ને બદલે **ઇણમ્** રૂપ વિકલ્પે વાપરવું. **ઇદમ્** અને અમ્ એ બન્ને મળીને **ઇજં** રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઇમં પેચ્છ, ઇજં પેચ્છ-આને જો-ઇમં પ્રેક્ષસ્વ

ક્લીબે સિ-અમા ઇદમ્-ઇણમો ચ ॥૮૧૩૭૯॥

નપુંસકલિંગમાં વર્તતો **ઇદમ્** શબ્દ અને તેને લાગેલા પ્રથમા એકવચન અને દ્વિતીયા એકવચન એટલે **સિ** અને અમ્ એ બન્ને મળીને **ઇદમ્**, **ઇણમો** અને **ઇજં** એમ ત્રણ રૂપો થાય છે.

ઇદમ્+સિ=ઇદં, ઇણમો, ઇજં ચિદૃઈ આ ઊભું છે-ઇદં તિષ્ઠતિ

ઇદમ્+અમ્=ઇદં, ઇણમો, ઇજં ધજં પેચ્છ-આ ધનને જો-ઇદં ધજં પ્રેક્ષસ્વ

કિમઃ કિં ॥૮૧૩૮૦॥

પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન, દ્વિતીયા વિભક્તિનું એકવચન અને નપુંસકલિંગમાં વર્તતો **કિમ્** શબ્દ-એ બન્ને મળીને **કિં** આદેશ થઈ જાય છે.

કિમ્+સિ=કિં કુલં તુહ-તાડું કયું કુળ છે?-કિં કુલં તવ ?

કિમ્+અમ્=કિં કિં તે પઢિહાઈ-તને શું શું ગમે છે?-કિં કિં તે (તવ) પ્રતિભાતિ ?

વા इदं-तद्-एतदः कस्-आम्भ्यां से-सिम्भौ ॥८।३।८१॥

इदम् शब्द અને પછી એકવચન કસ એ બન્ને મળીને સે વિકલ્પે થઈ જાય છે.

તત્ શબ્દ અને પછી એકવચન કસ એ બન્ને મળીને સે વિકલ્પે થઈ જાય છે.

एतत् शब्द અને પછી એકવચન કસ એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

इदम् शब्द અને પછીના બહુવચનનો કામ્ એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

તત્ અને કામ્ એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

एतत् અને કામ્ એ બન્ને મળીને સિં વિકલ્પે થઈ જાય છે.

इदम् એ०વ૦-સે, इमस्स शीलं-आनुं शील-अस्य शीलम्
સે, हेमीए गुणा-એણીના ગુણો-અસ્યાઃ ગુણાઃ

તત્ (એ०વ૦)-સે, तस्स शीलं-तेनुं शील-तस्य शीलम्
સે, तिस्सा गुणा-તેણીના ગુણો-તસ્યાઃ ગુણાઃ

एतत् (એ०વ૦)-સે, एअस्स अहियं-आनुं अहित-एतस्य अहितम्
સે, एतीए अहिय-એણીનું અહિત-એતસ્યાઃ અહિતમ્

इदम्+आम्=सिं, इमेसिं, इमाण उच्चाहो-(आभतो वित्साह-एवाम् उत्साहः
आ आभोना वित्साह-आसाम्

उत्साहः

तत्+आम्=सिं, तेसिं, ताण गुणा-(तेभाना गुणो-तेषां गुणाः
तेषीभाना गुणो-तासां गुणाः

एतत्+आम्=सिं, एसिं, एआण गुणा-એમના ગુણો-એતેષાં ગુણાઃ
સિં સોલં-આ આભીનું શીલ-એતાસાં શીલમ્

કોઈ વૈયાકરણ કામ પ્રત્યય સાથે इदम् અને तत् નો સે આદેશ પણ પડે છે. એટલે એના મતે પછી બહુવચનના કામ સાથે પણ इदम् અને तत् શબ્દોનાં સે રૂપ થઈ જાય છે.

વા એતદઃ કસેઃ સો તાહે ॥૮૩૮૨॥

એત્ શબ્દને કાગેલા પંચમી વિભક્તિના એકવચન કસિ પ્રત્યયને અદ્ધે સો અને તાહે રૂપે વિકલ્પે વાપરવાં.

એતત્+કસિ = (એતો; એઆઓ, એઆહ, એઆહિ, એઆહિતો—આનાથી—એતસ્માત્
એતાહે; „ „ „ „ „ „ „ „

ત્યે ચ તસ્ય લુક્ ॥૮૩૮૩॥

ત્ય, સો અને તાહે પ્રત્યયો કાગ્યા હોય ત્યારે એતત્ નો સ્વર સહિત ત બોલાતો નથી

એતત્+ત્ય=એત્+ત્ય=એત્ય—એમાં—અત્
એતત્+સો=એત્+સો=એતો—એથી—એતસ્માત્
એતત્+તાહે=એત્+તાહે—એતાહે „ „

(આ રૂપોમાં છોડાના વ્યંજનરૂપ ત્ નો લોપ કરી નાખ્યા પછી આ રૂપો સાધવાં.

એઃ અદીતૌ મ્મૌ વા ॥૮૩૮૪॥

સપ્તમી એકવચનના દિનો મ્મિ થયા પછી એતત્ શબ્દના એકારનો અ વિકલ્પે થાય છે અને ઈ વિકલ્પે થાય છે.

એતત્+કિ=એતત્+મ્મિ=(અત્+મ્મિ=અયમ્મિ, એયમ્મિ—એમાં—એતસ્મિન્
ઈત્+મ્મિ=ઈયમ્મિ, એયમ્મિ— „ „

અહીં પણ છેવટના ત્ નો—અંત્ય વ્યંજનરૂપ ત્ નો—લોપ કરી નાખવો.

વા એસ ઇણમ્ ઇણમો સિના ॥૮૩૮૫॥

સિ વિભક્તિ અને એતત્ શબ્દ અને અણીને એસ, ઇણં અને ઇણમો એવાં ત્રણ રૂપો વિકલ્પે થાય છે.

એતત્+સિ=એસ, ઇણં, ઇણમો; પક્ષે—એયં, એસા, એસો

સવ્વસ વિ એસ ગઈ—અધાની પણ આ ગતિ—સર્વસ્ય અપિ એસા ગતિઃ

સઘ્વાણ વિ પશ્યિવાણ એસ મહી—અધાથે રાજાઓની આ પૃથ્વી—સર્વેવામ્

અપિ પાર્થિવાનામ્ એસ મહી

એ સહાઓ સ્ત્રિ સમહસ્ત-આ રવજાવ ખરેખર, ચ દ્રમાનો છે-

એ: સ્વભાવ: સૈવ શશધરસ્વ

એ સિર-આ માયુ-અંતર શિર:

તદ: ચ ત: સ: અક્લીબે ॥૮૩૮૬॥

સિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે અને અંતર તથા તત્ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં ન હોય ત્યારે અને શબ્દોના ત નો મ કરવો.

તત્+સિ=તો પુરિસો-તે પુરુષ-સ: પુરુષ:

સા મહિલા-તે મહિલા-સ્ત્રી-સા મહિલા

એતત્+સિ=એસા પિઓ-આ: પ્રિય-એષ: પ્રિય:

એસા મુદ્ધા-આ મુદ્ધા-એસા મુદ્ધા

તે આ ધનના-તે આ ધન્ય પુરુષો-તે એ ધન્ય-આ પ્રયોગમાં પહેલી વિભક્તિનું એકવચન નથી પણ અહુવચન છે.

તાઓ આઓ મહિલાઓ-તે આ મહિલાઓ-તા: એસા: મહિલા:-આ પ્રયોગમાં પણ પહેલી વિભક્તિનું અહુવચન છે, એકવચન નથી,

તથી આ અને પ્રયોગોમાં આ નિયમ ન લાગે.

તં આં વર્ણ-તે આ વન-તદ્ એતદ્ વનમ્-આ રૂપોમાં તત્ તથા એતત્ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વા અદસ: દસ્ય દ: ન ઓત્-આ-મ્ ॥૮૩૮૭॥

અદસ શબ્દને સિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે અદસ ના વ નો હ વિકલ્પે કરવો અને એ હ આદેશ થયા પછી અદસ શબ્દને ૮૩૮૭ એ નિયમથી ઓ ન થાય અને ૨૪૪૧૮ સૂત્રથી નારીજનિતમાં આપ ન થાય. તથા નપુંસકલિંગમાં "કલીં સ્વરાન્મ સે:" ૮૩૮૨૫ સૂત્રથી સિ નો મ્ ન થાય અર્થાત્ પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ તથા નપુંસકલિંગમાં ત્રણે લિંગમાં અહ એવું એક જ થયે થાય. અહ એટલે અસૌ

અદસ+સિ=અહ, અમૂ પુરિસો-આ પુરુષ-અસૌ પુરુષ:

અહ, અમૂ મહિલા-આ સ્ત્રી-અસૌ મહિલા

અહ, અમું વર્ણ-આ વન-અદ: વનમ્

અહ મોહો પરગુણહુઅયાદ-અસૌ મોહઃ પરગુણહુતાયૈ-પ્રીજ્ઞના ગુણ-ની લબુતા
કરવા માટેની આ પ્રવૃત્તિ મોહરૂપ છે

અહ ણે હિઅણ હસઈ મારુચ-તણઓ-આ હનુમાન્ હૃદયથી અમને હસે છે
અથવા તેઓને હસે છે-અસૌ નઃ (અસ્માન્) અથવા તાન્ હસતિ
મારુતતનયઃ

અહ કમલમુહી આ કલમ જેવા મુખવાળી-અસૌ કમલમુહો

મુઃ સ્યાદૌ ॥૮૧૩૮૮॥

સ્યાદિ વિઅક્રિત ગ્રામી હોય ત્યારે અદસ્ ના દ નો મુ આદેશ કરવો.

પુ'ં-અદસ્+સિ=અમૂ પુરિસો-આ પુરુષ છે-અસૌ પુરુષઃ

અદસ્+જસ=અમુણો પુરિસા-આ પુરુષો છે-અર્મા પુરુષાઃ

ન૦-અદસ્+અમુ=અમું વણ-આ વન-અદઃ વનમ્

અદસ્+જસ=અમૂંઙ વણાંઙ-આ વનો-અમૂનિ વનાનિ

સ્ત્રી૦-અદસ્+સિ=અમૂ માલા-આ માલા-અસૌ માલા

અદસ્+જસ=અમૂટ, અમૂઓ માલાઓ-આ માલાઓ-અમૂઃ માલાઃ

અદસ્+ટા=અમુણા-આ વડે-અમુના

અદમ્+મિસ=અમૂહિ-આ વડે-પુ'ં અમીમિઃ અથવા સ્ત્રી૦ અમૂમિઃ

અદસ્+કિસિ=અમૂઓ, અમૂટ, અમૂહિતો-આનાથી-પુ'ં અમુષ્માત્,
અથવા સ્ત્રી૦ અમુઘ્યાઃ

અદસ્+મ્યમ્=અમૂહિતો. અમૂમંઘાં-આમનાથી-પુ'ં અમીમ્યઃ અથવા
સ્ત્રી૦ અમૂમ્યઃ

અદસ્+દસ=અમુણો, અમુસ્ત-આનુ પુ'ં અમુઘ્ય, અથવા સ્ત્રી૦ અમુઘ્યાઃ

અદસ્+આમ્=અમૂળ-આમનુ-પુ'ં અમીષામ્ અથવા સ્ત્રી૦ અમૂષામ્

અદસ્+કિ=અમુમિ-આમ-પુ'ં- અમુમિન્ અથવા સ્ત્રી૦ અમૂઘ્યામ્

અદસ્+સુ=અમૂસ-આમનામાં-પુ'ં અમીષુ અથવા સ્ત્રી૦ અમૂસુ

મ્મૌ અય-ઈઓં વા ॥૮૧૩૮૯॥

સંપત્તી વિઅક્રિતના એકવચનનો મિમ આદેશ થયો હોય ત્યારે અદને બદલે
અય અને ઇઅ આદેશો વિકલ્પે કરવા.

અદ+મિમ્=અવમિ, ઇઅમિ, અમુમિ-આમાં-અમુમિન્

અદસ્ ના સુનો લોપ કર્યા પછી અદસ્ નો અદ બનાવીને આ નિષષ્ઠ
લગાડવાનો છે.

યુષ્મદ્ નાં રૂપો—

યુષ્મદઃ તં તું તુવં તુહ તુમં સિના ॥૮૧૩૧૦॥

પ્રથમા એકવચન સિ સહિત યુષ્મત્ શબ્દનાં પાંચ રૂપો થાય છે :

યુષ્મત્+સિ=તં, તું, તુવં, તુહ, તુમં વિદ્યો-તું દીઠો-જોવાયો-ત્વં દ્રષ્ટઃ

મે તુઘ્મે તુજ્ઞ તુમ્હ તુચ્છે ઉચ્છે જસા ॥૮૧૩૧૧॥

પ્રથમા અહુવચન જસ સહિત યુષ્મત્ નાં છ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+જસ=મે, તુઘ્મે, તુજ્ઞ, તુમ્હ, તુચ્છે, ઉચ્છે ચિદ્રહ-તમે ઊભા છો—

યુયં તિષ્ઠથ

આમાં જે તુઘ્મે રૂપ અતાવ્યું છે તેમાં ૮૧૩૧૦૪ નિયમથી જ્ઞને અદ્વે ન્હ તથા જ્ઞ પશુ વિકલ્પે ઓલાય છે તેથી તુમ્હે, તુજ્ઞે એવાં રૂપો થાય.—એ રીતે આઠ રૂપો થાય.

તં તું તુમં તુવં તુહ તુમે તુણ અમા ॥૮૧૩૧૨॥

ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનના અમ્ પ્રત્યય સાથે યુષ્મત્ શબ્દનાં તં, તું, તુમં, તુવં, તુહ, તુમે, તુણ એવાં સાત રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+અમ્=તં, તું, તુમં, તુવં, તુહ, તુમે, તુણ વંદામિ—તને હું વાંદું છું—ત્વાં વન્દ

વો તુજ્ઞ તુઘ્મે તુચ્છે ઉચ્છે મે જસા ॥૮૧૩૧૩॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના અહુવચન જસ ની સાથે યુષ્મત્ નાં વો, તુજ્ઞ, તુઘ્મે, ચ્છે, ઉચ્છે અને મે એવાં છ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+જસ=વો, તુજ્ઞ, તુઘ્મે—૮૧૩૧૦૪ નિયમથી તુમ્હે, તુજ્ઞે થાય. અને તુચ્છે, ઉચ્છે, મે પેન્છામિ=તમને જોઉં છું—યુષ્માન્ પશ્યામિ

મે દિ દે તે તદ્ તણ તુમં તુમઝ તુમણ તુમે તુમાઝ ટા ॥૮૧૩૧૪॥

તૃતીયા વિભક્તિના એકવચન ટા સાથે યુષ્મત્ નાં મે, દિ, દે, તે, તદ્, તણ, મં, તુમઝ, તુમણ, તુમે, તુમાઝ એવાં અગિયાર રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+ટા=મે, દિ, દે, તે, તદ્, તણ, તુમં તુમઝ, તુમણ, તુમે, તુમાઝ જમ્પિએ—તારા વડે ઓલાયું—ત્વયા જલ્પિતમ્

મે તુભેહિં ઉજ્જેહિં ઉમ્હેહિં તુમ્હેહિં ઉમ્હેહિં મિસા ॥૮૧૩૧૫॥

તૃતીયા વિભક્તિના અકુવચનના મિસ પ્રત્યય સાથે યુક્ત નાં મે, તુભેહિં, ઉજ્જેહિં, ઉમ્હેહિં, તુમ્હેહિં ઉમ્હેહિં મુક્ત-એવાં ૭ રૂપો થાય છે.

યુક્ત+મિસ=મે, તુભેહિં-૮૧૩૧૦૪ ના નિયમથી તુમ્હેહિં, તુજ્જેહિં-
અને ઉજ્જેહિં, ઉમ્હેહિં, ઉમ્હેહિં મુક્ત-તમે ખાધું-તમાના વડે ખવાયું-
યુક્તામિ: મુક્ત

તદ્-તુવ-તુમ-તુહ-તુભા હસો ॥૮૧૩૧૬॥

પંચમી વિભક્તિના એકવચનનો હસિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુક્ત શબ્દનાં તદ્, તુવ, તુમ, તુહ અને તુભ એવાં પાંચ રૂપો થાય છે. તથા ન્યાં અકારાંત રૂપ છે. ત્યાં હસિ ને અદ્ભેત્તાં, દો, દુ, હિ, હિંતો અને લોપ એવા આદેશો યથાપ્રાપ્ત કરવા. તેથી તુવ, તુમ, તુહ, તદ્ અને તુભને દરેકને તા, દો, દુ વગેરે ક્ષણીને પશુ રૂપો થાય છે.

યુક્ત+હસિ=તદ્, તુવનો, તુમનો, તુહનો-“ ૮૧૩૧૦૪ ”ના નિયમથી તુમ્હત્તો, તુજ્જતો-આ રીતે સાત રૂપો થાય. તથા-એ જ પ્રમાણે દો, દુ, હિ હિંતો અને લોપ વગેરેનાં પ્રત્યયો સાથેનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

યુક્ત શબ્દનાં પંચમી એકવચનમાં જે તત્તો રૂપ થાય છે તે ત્વત્ત: એવા સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી સમજી લેવું.

ત્વત્ત: રૂપના વ નો લોપ કરી વિસર્જનો ઓ કરીને એ રૂપને સાધવું.

તુમ્હ તુમ્મ તહિન્તો હસિના ॥૮૧૩૧૭॥

હસિ પ્રત્યય સહિત યુક્ત શબ્દનાં તુમ્હ, તુમ્મ અને તહિન્તોએ ત્રણ રૂપો સમજી લેવાં.

યુક્ત+હસિ=તુમ્હ, તુમ્મ, તહિન્તો આગઠો-ત્વત્ આગત:-તારી પામેથી આપ્યો. અને ૮૧૩૧૦૪ નિયમથી તુમ્હત્તો, તુજ્જતો રૂપો થાય તે સાથે પાંચ રૂપો ગણાય.

તુભ-તુહ-તુહ-તુહા મ્યસિ ॥૮।૩।૯૮॥

જ્યારે પંચમી વિભક્તિના અહુવચનનો મ્યસ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તુભ, તુહ, તુહ અને તુહ એ ચાર રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+મ્યસ=તુભતો, તુહતો, તુહતો રૂપો થાય અને ૮।૩।૧૦૪ના નિયમથી તુમ્હતો, તુજ્જતો રૂપો થતાં છ રૂપો થાય છે.—એ રીતે ડો, ડુ, હિ, હિતો, મુંતો વગેરે પ્રત્યયો સાથેનાં તુહ, અને તુહ વગેરેનાં ઉદાહરણો સમજ લેવાં.

તડ-તુ-તે-તુમ્હં-તુહ-તુહં-તુવ-તુમ-તુમે-તુમો-તુમાઃ- દિ-દે-ડ-દ-તુભ-તુભ-તુહા ઇસા ॥૮।૩।૯૯॥

ષઠી વિભક્તિના એકવચનના ઇસ પ્રત્યય સાથે યુષ્મત્ શબ્દનાં અઢાર રૂપો થાય છે

યુષ્મત્+ઇસ=તડ, તુ, તે, તુમ્હં, તુહ, તુહં, તુવ, તુમ, તુમે તુમો, તુમાઃ, દિ, દે, ડ, દ, તુભ, તુભ, તુહા એ અઢાર રૂપો થાય અને ૮।૩।૧૦૪ના નિયમથી એ અઢારમાં બીજાં આ તુમ્હ, તુજ્જ, તુમ્હ, તુજ્જ ચાર રૂપો ઉમેરાવાથી બધાં મળીને બાવીસ રૂપો થાય છે.

તુ વો મે તુભ તુભં તુભાણ તુવાણ તુમાણ તુહાણ તુમ્હાણ આમા ॥૮।૩।૧૦૦॥

ષઠી વિભક્તિના અહુવચનના આમ્ પ્રત્યય સાથે યુષ્મત્ શબ્દનાં દશ રૂપો થાય છે અને તેમાં મ્હ અને જ્જ વાળાં તથા જ ઉપર અનુસ્વારવાળાં રૂપો ઉમેરાવાથી કુલ ત્રેવીશ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+આમ્=તુ, વો, મે, તુભ, તુભં, તુભાણ, તુવાણ, તુમાણ, તુહાણ, તુમ્હાણ અને ૮।૩।૧૦૪ના નિયમથી તુમ્હ અને તુજ્જ, તુમ્હં, તુજ્જં તુભાણ તુવાણ તુમ્હાણ, તુજ્જાણ, તુમ્હાણં, તુજ્જાણં, તુમ્હાણ તુમ્હાણં—તથા ૮।૧।૨૭ના નિયમથી અનુસ્વાર થતાં તુભાણં, તુવાણં, તુમાણં, તુહાણં, તુમ્હાણં ધર્ણ—તમારું ધન—યુષ્માકં ધનમ્—આ રીતે ત્રેવીશ રૂપો થાય છે.

તુમે તુમણ તુમાઈ તડ તણ ઢિના ॥૮૧૩૧૦૧॥

સપ્તમી વિભક્તિના ઢિ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મત્ શબ્દનાં તુમે, તુમણ, તુમાઈ, તડ, તણ એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+હિ=તુમે, તુમણ, તુમાઈ, તડ, તણ ઢિઅં-તારામાં રહેતું છે.
ત્વચિ સ્થિતમ્

તુ-તુવ-તુમ-તુહ-તુભા હૌ ॥૮૧૨૧૦૨॥

સાતમી વિભક્તિના એકવચનનો ઢિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુષ્મત્ શબ્દનાં તુ, તુવ, તુમ, તુહ, તુભ એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+હિ=તુમિમ્, તુવમિમ્, તુમમિમ્, તુહમિમ્ તુભમિમ્-તથા ૮૧૩૧૦૪ના નિયમથી તુમ્હમિમ્, તુજ્જમિમ્ એવાં સાત રૂપો થાય છે તથા ૮૧૩૧૦૬ના નિયમ વડે તુવ્હસ્ત્, તુવમિમ્, તુવત્થ એ ત્રણે રૂપો તુવ નાં થાય અને એ પ્રમાણે તુમ તુહ અને તુભનાં પણ ત્રણ ત્રણ રૂપો સમજી લેવાં.

સુપિ ॥૮૧૩૧૦૩॥

સાતમી વિભક્તિના બહુવચનનો સુપ્ર પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુષ્મત્ શબ્દનાં ૧૦૨ના સૂત્રમાં જણાવેલાં સાન રૂપો થાય છે.

યુષ્મત્+સુ=તુસુ, તુવસુ, તુમેસુ, તુહેસુ, તુભેસુ-તથા ૮૧૩૧૦૪ના નિયમથી તુમ્હેસુ, તુજ્ઞેસુ એમ સાન રૂપો થાય અને બધાં રૂપોને અનુસ્વાર થાય ત્યારે-તુસું, તુવેસું, તુમેસું, તુહેસું, તુભેસું, તુમ્હેસું, તુજ્ઞેસું એવાં ચૌદ રૂપો થાય છે.

કેટલાક વૈયાકરણો સાતમી વિભક્તિના બહુવચનમાં એકાર વિકલ્પે કરે છે તેમના મતમાં તુવસુ, તુમસુ, તુહસુ, તુભસુ, તુમ્હસુ, તુજ્ઞસુ એમ એકાર વિનાનાં અને અનુસ્વારવાળાં તથા અનુસ્વારવગરનાં બીજાં રૂપો થાય છે. તુવમું, તુમમું, તુહમું, તુભમું, તુમ્હમું, તુજ્ઞમું.

બીજો કોઈ વૈયાકરણ સપ્તમીના બહુવચનમાં તુભ ના સ્થાનમાં તુભા એવો એક વધારે આદેશ કરે છે. તેના મતમાં તુભાસુ, તુમ્હાસુ, તુજ્ઞાસુ એમ ત્રણ રૂપો અનુસ્વાર વિનાના તથા બીજાં ત્રણ રૂપો અનુસ્વારવાળાં વધારે થાય છે.

ઘઃ મ્હ-જ્ઞૌ વા ॥૮૧૩૧૦૪॥

યુગ્મત્ નાં જણાવેલાં રૂપોમાં જ્યાં જ્યાં ઘ ધ્વજ છે તેને અદ્ધે મ્હ અને જ્ઞ પશુ વિકલ્પે વાપરવા આનાં ઉદાહરણો જ્યાં જ્યાં સંભવ છે ત્યાં ત્યાં આગળ અધે જ આપ્યાં છે.

અસ્મદ્નાં રૂપો --

અસ્મદઃ મ્મિ અમ્મિ અમ્મિ હં અહં અહયં સિના ॥૮૧૩૧૦૫॥

પ્રથમા વિભક્તિના એકવચન સિ પ્રત્યય સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં મ્મિ, અમ્મિ, અમ્મિ, હં, અહં, અહયં એવાં છ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+સિ=મ્મિ, અમ્મિ, અમ્મિ, હં, અહં, અહયં-હું-અહમ્

અજ્ઞ મ્મિ હાસિઆ મામિ ! તેણ-હે સખે ! આજે તેણે મારાં લાંસી

કરી-અથ અહં હાસિતા હે સખે ! તેન

ઉત્તમ, ન અમ્મિ કુવિઆ--તું નમ, હું કુપિત થઈ નથી-ઉત્તમ, ન અહં કુપિતા

અમ્મિ કરમિ-હું કરું છું-અહં કરોમિ

જેણ હં વિદ્વા-જેના વડે હું વાંધાઈ અર્ધ-ચેત અહં વિદ્વા

કિં પમ્હુદ્ મ્મિ અહં-શું હું બુદ્ધાર્થ અર્ધ છું-કિં પરમુતા-વિમુતા-
ડસિમ અહમ્

અહયં કચ્ચળામા-જેણે પ્રણામ કરેલા છે એવો હું એટલે નમેલો
એવો હું-અહં કૃતપ્રણામઃ ।

અમ્હ અમ્હે અમ્હો મો વયં મે જસા ॥૮૧૩૧૦૬॥

પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચન જસ સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો મો, વયં અને મે એવાં છ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+જસ=અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મો, વયં, મે મળામા-અમે કહ્યાંએ
છીએ-વચ મળામઃ

જે જાં મિ અમ્મિ અમ્હ મમ્હ મં મમં મિમ અહં અમા ॥૮૧૩૧૦૭॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચન અમની સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં જે, જાં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મમ્હ, મં, મમં, મિમં અને અહં એવાં દશ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+અમ્=જે, જાં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મમ્હ, મં, મમં, મિમં, અહં
પેલું-મને જો. જાં પ્રેક્ષ્વ

અમ્હે અમ્હો અમ્હ જે શસા ॥૮૧૩૧૦૮॥

દ્વિતીયા વિભક્તિના બહુવચન શસની સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+શસ=અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે પંચ-અમને જે-અસ્માન્ પ્રેક્ષસ્વ

મિ મે મમં મમણ મમાઙ મઙ મણ મયાઙ જે ટા ॥૮૧૩૧૦૯॥

ત્રીયા વિભક્તિના એકવચન ટાની સાથે અસ્મત્ નાં મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઙ, મઙ, મણ, મયાઙ, જે એવાં નવ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+ટા=મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઙ, મઙ, મણ, મયાઙ, જે કયં-

મેં કયુ-મયા કૃતમ

અમ્હેહિ અમ્હાહિ અમ્હ અમ્હે જે મિસા ॥૮૧૩૧૧૦॥

ત્રીયા વિભક્તિના બહુવચન મિસ સાથે અસ્મત્ શબ્દનાં અમ્હેહિ, અમ્હાહિ, અમ્હ, અમ્હે, જે એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+મિસ=અમ્હેહિ, અમ્હાહિ, અમ્હ, અમ્હે, જે-અમે કયુ-અસ્મામિઃ કૃતમ

મઙ-મમ-મહ-મજ્ઞા ડસો ॥૮૧૩૧૧૧॥

પંચમી વિભક્તિના એકવચનનો ડસિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અસ્મત્ શબ્દનાં મઙ, મમ, મહ અને મજ્ઞા એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મત્+ડસિ=મઙતો, મમતો, મહતો, મજ્ઞતો આગલો-મારી પાસેથી આવ્યો-મત્ આગત:

આ ચારે રૂપોને જેમ નો લગાડેલો છે તેમ અગાઉ જણાવેલા પંચમીના પ્રત્યયો ડો, દુ, હિ, હિતો અને યુક્ત લગાડીને રૂપો કરી લેવાં. અસ્મત્ નું પંચમી વિભક્તિમાં મતો એવું જે રૂપ થાય છે તે સંસ્કૃતના મત્તઃ રૂપ ઉપરથી સાધી લેવાનું છે-મતો-મત્તઃ-મારાથી

મમ-અમ્હો મ્યસિ ॥૮૧૩૧૧૨॥

પંચમી વિભક્તિના બહુવચનનો મ્યસ પ્રત્યય લાગે ત્યારે અસ્મત્ શબ્દનાં મમ અને અમ્હ એવાં બે રૂપો થાય છે. પછી આ બે રૂપોને અગાઉ જણાવેલા મ્યસને અહીં વપરાતા લો, લો, દુ, હિતો, મુંતો પ્રત્યયો લગાડીને બાકીનાં બધાં રૂપો સમજી લેવાં.

અસ્મત્+મ્યસ=મમતો, મમાઓ, મમાઙ, મમાહિતો, મમેહિતો, મમામુંતો, મમેમુંતો,

અમ્હતો, અમ્હાઓ, અમ્હાઙ, અમ્હેહિતો, અમ્હેમુંતો, અમ્હામુંતો

મે મઙ મમ મહ મહં મજ્ઞ મજ્ઞં અમ્હ અમ્હં હસા ॥૮૧૩૧૧૩॥

૫૫ી વિભક્તિના એકવચનના હસ્ પ્રત્યય સાથે અસ્મદ્ શબ્દનાં મે, મઙ, મમ, મહ, મહં, મજ્ઞ, મજ્ઞં. અમ્હ, અમ્હં એવાં નવ રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+હસ્-મે, મઙ, મમ, મહ, મહં, મજ્ઞ, મજ્ઞં, અમ્હ, અમ્હં ધર્મ-
ભારું ધન-મમ ધનમ્

ળે ળો મજ્ઞ અમ્હ અમ્હે અમ્હે અમ્હો અમ્હાળ

મમાળ મહાળ મજ્ઞાળ આમા ॥૮૧૩૧૧૪॥

૫૫ી વિભક્તિના અધુવચન આમ્ પ્રત્યય સાથે અસ્મદ્ શબ્દનાં ળે, ળો, મજ્ઞ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાળ, મમાળ, મહાળ, મજ્ઞાળ એવાં અગિયાર રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+આમ્=ળે, ળો, મજ્ઞ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાળ, મમાળ, મહાળ, મજ્ઞાળ ધર્મ-અભારું ધન-અસ્માકં ધનમ્ એ જ રીતે ૮૧૧૨૭ના નિયમથી અનુસ્વાર થતાં અમ્હાળં, મમાળં, મહાળં, મજ્ઞાળં એ રીતે ૫૬૨ રૂપો થાય છે.

મિ મઙ મમાઙ મળ મે ઢિના ॥૮૧૩૧૧૫॥

સપ્તમી વિભક્તિના એકવચન ઢિ પ્રત્યયની સાથે અસ્મદ્ શબ્દનાં મિ, મઙ, મમાઙ, મળ અને મે એવાં પાંચ રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+ઢિ=મિ, મઙ, મમાઙ, મળ, મે ઢિએ-ભારામાં રહેલું-મયિ સ્થિતમ્

અમ્હ-મમ-મહ-મજ્ઞા હૌ ॥૮૧૩૧૧૬॥

સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનો ઢિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અસ્મદ્ શબ્દનાં અમ્હ, મમ, મહ, મજ્ઞ એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+ઢિ=અમ્હમ્મિ, મમમ્મિ, મહમ્મિ મજ્ઞમ્મિ ઢિઅમ્-ભારામાં રહેલું-મયિ સ્થિતમ્ । આ રચને ૮૧૩૫૬ નિયમ પ્રમાણે અમ્હસ્મિં, અમ્હમ્મિ વગેરે રૂપો પણ સાધી લેતાં.

સુપિ ॥૮૧૩૧૧૭॥

સપ્તમી વિભક્તિના અધુવચનનો સુપ્ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મદ્ શબ્દનાં ઉપરના સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્ઞેસુ એવાં ચાર રૂપો થાય છે.

અસ્મદ્+સુ=અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્ઞેસુ-અભારામાં-અસ્માસુ

જે વૈયાકરણ સુપ્ર પ્રત્યય લાગતાં બનો એ વિકલ્પે માને છે તેના મતમાં
 ઇકાર વિનાનાં આ ચાર રૂપો વધારે થાય છે. જેમ—અમ્હસુ, મમસુ, મહસુ, મજ્જસુ
 બીજાં વૈયાકરણ સુપ્ર પ્રત્યય લાગતાં અમ્હ ને રથાને અમ્હા માને છે તેમના
 મતમાં અમ્હાસુ રૂપ વધારે થાય છે.

અમ્હેસુ વગેરે રૂપોમાં સુ ઉપર અનુસ્વાર કરીને પણ અમ્હેસું વગેરે રૂપો
 સાધવાના છે.

સંખ્યાવાચક શબ્દોનાં રૂપો—

ત્રેઃ તી તૃતીયાદૌ ॥૮૧૩૧૧૮॥

તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનથી લઈને સપ્તમીના બહુવચન સુધીના પ્રત્યયો
 લાગ્યા હોય ત્યારે ત્રિ શબ્દનો તી એવો આદેશ કરવો.

૧૦૫૦૫૦—તીર્હિ કચં—ત્રણ જણોએ કયું—ત્રિભિઃ કૃતમ્

૫૦૫૦૫૦—તીર્હિતો આગઓ—ત્રણ જણો પાસેથી આવ્યો—ત્રિભ્યઃ આગતઃ

૫૦૫૦૫૦—તિળ્હં ધળં—ત્રણ જણાનું ધન—ત્રયાણાં ધનમ્

૫૦૫૦૫૦—તીસુ ટિઅં—ત્રણ જણામાં રહેલું—ત્રિણુ સ્થિતમ્

દ્વેઃ દો વે ॥૮૧૩૧૧૯॥

તૃતીયા વિભક્તિથી લઈને સપ્તમી સુધીના બહુવચનના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે
 દ્વિ શબ્દના દો અને વે એવાં એ રૂપો થાય છે. તથા વે ને બદલે વે પદ પણ વપરાય છે.

૧૦૫૦૫૦—દોહિ, વેહિ કચં—એ જણે કયું—દ્વાભ્યાં કૃતમ્

૫૦૫૦૫૦—દોર્હિતો, વેર્હિતો આગઓ—એ જણ પાસેથી આવ્યો—દ્વાભ્યામ્

૫૦૫૦૫૦—વેળ્હં, વેળ્હં ધળં—એ જણનું ધન—દ્વયોઃ ધનમ્ [આગતઃ

૫૦૫૦૫૦—દોસુ, વેસુ ટિઅં—એ જણોમાં રહેલું—દ્વયોઃ સ્થિતમ્

અહીં વે ને બદલે વે પણ વપરાય છે. એથી વેર્હિ, વેર્હિતો વગેરે રૂપો
 સમજી લેતાં.

દુવે દોળિણ વેળિણ ચ જસ-જસા ॥૮૧૩૧૨૦॥

પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચન જસ પ્રત્યયની સાથે અને દ્વિતીયા વિભક્તિના
 બહુવચન જસ પ્રત્યયની સાથે દ્વિ શબ્દના દુવે, દોળિણ, વેળિણ, દો અને વે એવાં પાંચ
 રૂપો થાય છે.

દ્વિ+જસ=દુવે, દોળિણ, વેળિણ, દો, વે ટિઆ—એ જણા બીજા છે—દ્વૌ સ્થિતૌ

દ્વિ+શસ્=દુવે, દોણિ, વેણિ, દો, વે પેચ્છ-મે જણાને જો-દ્વો પ્રેક્ષસ્વ
અહીં પણ વેણિ ને અદલે વેણિ વપરાય છે.

દોણિ અને વેણિ પ્રયોગોમાં ૮૧૧૮૪ નિયમથી દુણિ, વિણિ એવાં રૂપો
પણ થાય છે.

ત્રે: તિણિ: ॥૮૧૩૧૨૧॥

પ્રથમા વિભક્તિના અહુવચન જસ પ્રત્યયની સાથે અને દ્વિતીયા વિભક્તિના
અહુવચન શસ્ પ્રત્યયની સાથે ત્રિ શબ્દને રથાને તિણિ રૂપ થાય છે.

ત્રિ+જસ=તિણિ ટિઆ-ત્રણ જણા ઊભા છે-ત્રય: સ્થિતા:

ત્રિ+શસ્=તિણિ પેચ્છ-ત્રણ જણાને જો-ત્રીન્ પ્રેક્ષસ્વ

ચતુર: ચતારો ચરો ચતારિ ॥૮૧૩૧૨૨॥

પ્રથમા વિભક્તિના અહુવચન જસ પ્રત્યય સાથે અને દ્વિતીયા વિભક્તિના અહુવચન
શસ્ પ્રત્યય સાથે ચતુર શબ્દને રથાને ચતારો, ચરો, ચતારિ એવાં ત્રણ રૂપો થાય છે.

ચતુર+જસ=ચતારો, ચરો, ચતારિ ચિદ્વન્તિ-ચાર જણ ઊભા છે-ચત્વાર: તિઠન્તિ
ચતુર+શસ્=ચતારો, ચરો, ચતારિ પેચ્છ-ચાર જણાને જો-ચતુર: પ્રેક્ષસ્વ

સંખ્યાયા: આમ: ણહ ણં ॥૮૧૩૧૨૩॥

સંખ્યાવાચક નામને ક્રામેણ પાછી અહુવચન આમ પ્રત્યયને અદલે ણહ અને
ણં એવા બે પ્રત્યયો વપરાય છે.

દ્વિ+આમ્=દોણહ, દોણં-એનું-દ્વયો:

ત્રિ+આમ્=તિણહ, તિણં-ત્રણનું-ત્રયાણામ્

ચતુર+આમ્=ચરણહ, ચરણં-ચારનું-ચતુર્ણામ્

પચ્ચ+આમ્=પચ્ચણહ, પચ્ચણં-પાંચનું-પચ્ચાણામ્

ષદ+આમ્=છણહ, છણં-છનું-ષણામ્

સપ્ત+આમ્=સત્તણહ, સત્તણં-સાતનું-સપ્તાણામ્

અષ્ટ+આમ્=અટ્ટણહ, અટ્ટણં-આઠનું-અષ્ટાણામ્

નવ+આમ્=નવણહ, નવણં-નવનું-નવાણામ્

દશ+આમ્=દસણહ, દસણં-દશનું-દશાણામ્

પચ્ચદશ+આમ્=પણ્ણસણહ, પ્ણણસણં-પંદર દિવસોનું-

પચ્ચદશાનાં દિવસાનામ્

અષ્ટાદશ+આમ્=અઠારસળ્હ, અઠારસળ્હં-અઠારનું-અષ્ટાદશાનામ્
અઠારસળ્હં સમળસાહસીજે-અઠાર ૮૫૨ શ્રમણોનું-અષ્ટાદશાનામ્ ધ્રમળ-
કતિ+આમ્=કઙ્ગળ્હ, કઙ્ગળ્હં-૩૨૩૧કનું-કતીનામ્ [સહસ્રાણામ્

અહુલ અધિકારને લીધે આ નિયમ વિશતિ વગેરે શબ્દોને લાગતો નથી, તેથી વીસળ્હ, વીમળ્હં વગેરે રૂપો ન થાય પણ વીસાળં એવું રૂપ થાય છે.

શેષે અદન્તવત્ ॥૮૧૩૧૨૪॥

આક્રીના વિશે અકારાંત નામની પેઠે સમજવું.

આ સૂત્રનો આશય એ છે કે અકારાંત સિવાયનાં આક્રીનાં આકારાંત, હ્રસ્વ
ઇકારાંત, દીર્ઘ દ્વિતારાંત, હ્રસ્વ ઉકારાંત, દીર્ઘ ઉકારાંત તથા હ્રસ્વ ક્કારાંત એ
અથા શબ્દોનાં રૂપોની સાધના, અકારાંત શબ્દોનાં રૂપોની સાધના પેઠે સમજવી

જેમકે ૧-—૮૧૩૧૪ સૂત્ર “જસ-શસોઃ લક્” છે. એ અકારાંત નામને લાગેલા
જમ્-શમ્ ના લોપનું વિધાન કરે છે તે આકારાંત વગેરે નામોને પણ લાગુ પાડી દેવું.

માલા+જસ્=માલા રેહતિ-માલાઓ શોભે છે-માલાઃ રાજન્તે

ગિરિ+જસ્=ગિરી રેહતિ-ગિરિઓ શોભે છે-ગિરયઃ રાજન્તે

ગુરુ+જસ્=ગુરુ રેહતિ-ગુરુઓ શોભે છે-ગુરવઃ રાજન્તે

સહી+જસ્=સહી રેહતિ-સખીઓ શોભે છે-સખ્યઃ રાજન્તે

વહ્+જસ્=વહ્ રેહતિ-વહ્ઓ શોભે છે-વહ્વઃ રાજન્તે

માલા+શસ્=માલા પેચ્છ-માલાઓને જો-માલાઃ પ્રેક્ષસ્વ

ગિરિ+શસ્=ગિરી પેચ્છ-પર્વતોને જો-ગિરીન્ પ્રેક્ષસ્વ

ગુરુ+શસ્=ગુરુ પેચ્છ-ગુરુઓને જો-ગુરુન્ પ્રેક્ષસ્વ

સહી+શસ્=સહી પેચ્છ-સખીઓને જો-સહીઃ પ્રેક્ષસ્વ

વહ્+શસ્=વહ્ પેચ્છ-વહ્ઓને જો-વહ્ઃ પ્રેક્ષસ્વ

૨-—“અમોઙ્સ્ય” ૮૧૩૧૫ સૂત્ર અકારાંત નામને લાગેલા અમ્ ના અકારનેક
લોપ કરે છે તે વિધાન તમામ સ્વરાંત નામોને લાગુ પાડી દેવું.

માલા+અમ્=માલં-માળાને-માલામ્

ગિરિ+અમ્=ગિરિ પેચ્છ-પર્વતને જો-ગિરિ પ્રેક્ષસ્વ

ગુરુ+અમ્=ગુરં પેચ્છ-ગુરુને જો-ગુરં પ્રેક્ષસ્વ

સહી+અમ્=સહિ પેચ્છ-સખીને જો-સહી પ્રેક્ષસ્વ

ગામળી+અમ્=ગામળિ પેચ્છ-ગામળા નેતાને જો-ગ્રામળ્યં પ્રેક્ષસ્વ

ચલપ્+અમ્=ચલપું પેચ્છ-ખળુ સાફ કરનારને જો-ચલવં પ્રેક્ષસ્વ

૩—‘તા-આમર્ણઃ’ ૮૧૩૬ સૂત્ર જે અકારાંત નામને લાગેલા ટા પ્રત્યયનો અને આમ્ પ્રત્યયનો જ કરે છે તે આકારાંત આદિ નામોને પણ લાગુ કરેલું.

હાહા+તા=હાહાળ ધર્મ-ગંધર્વ વિશેષ કરેલું-હાહા કૃતમ્
હાહા+આમ્=હાહાળ ધર્મ-ગંધર્વોનું ધન-હાહાનાં ધનમ્
માલા+આમ્=માલાળ ધર્મ-માળાઓનું ધન-માલાનાં ધનમ્
ગિરિ+આમ્=ગિરીળ ધર્મ-પર્વતોનું ધન-ગિરીનાં ધનમ્
ગુરુ+આમ્=ગુરુળ ધર્મ-ગુરુઓનું ધન-ગુરુનાં ધનમ્
સહી+આમ્=સહીળ ધર્મ-સખીઓનું ધન-સહીનાં ધનમ્
વહ્+આમ્=વહ્ન ધર્મ-વહ્નોનું ધન-વહ્નનાં ધનમ્

પુલિંગસાળા હ્રસ્વ ઇકારાંત અને હ્રસ્વ ઉકારાંત નામને લાગેલા ટા પ્રત્યયનો વિધિ ૮૧૩૨૪ સૂત્રમાં કહેલો છે તે સ્ત્રીલિંગી આવન્ત કે આકારાંત શબ્દો, તથા હ્રસ્વ ઇકારાંત, દીર્ઘ ઈકારાંત, હ્રસ્વ ઉકારાંત, દીર્ઘ ઊકારાંત અને હ્રસ્વ ક્કારાંત શબ્દોને માટે પણ સમજી લેવા.

૪—માલા+મિસ=માલા+હિ=માલાહિ-માળાઓ વડે-માલામિઃ
ગિરિ+મિસ=ગિરી+હિ=ગિરીહિ-પર્વતો વડે-ગિરિમિઃ
ગુરુ+મિસ=ગુરુ+હિ=ગુરુહિ-ગુરુઓ વડે-ગુરુમિઃ
બુદ્ધિ+મિસ=બુદ્ધી+હિ=બુદ્ધીહિ-બુદ્ધિઓ વડે-બુદ્ધિમિઃ
ધેનુ+મિસ=ધેનૂ+હિ=ધેનૂહિ-ગાયો વડે-ધેનુમિઃ
સહી+મિસ=સહી+હિ=સહીહિ-સખીઓ વડે-સહીમિઃ
વધૂ+મિસ=વહ્+હિ=વહ્હિ-વહ્નો વડે-વધૂમિઃ

જેમ અહીં હિ નાં રૂપો આપ્યાં છે તેમ હિં અને હિં નાં રૂપો પણ સમજી લેવાં. આ બધા પ્રયોગોમાં ૮૧૩૧૭ મું સૂત્ર વ્રણાડ્યું.

૫—માલા+કસિ=માલાઓ, માલાડ, માલાહિતો
બુદ્ધિ+કસિ=બુદ્ધીઓ, બુદ્ધીડ, બુદ્ધીહિતો
ધેનુ+કસિ=ધેનૂઓ, ધેનૂડ, ધેનૂહિતો
સહી+કસિ=સહીઓ, સહીડ, સહીહિતો
વધૂ+કસિ=વહ્ઓ, વહ્ડ, વહ્હિતો

આ રૂપોમાં ૮૧૩૧૮ નો નિયમ લાગે છે.

હિ અને ટુકનાં રૂપો અહીં આપ્યાં નથી, કેમકે ૮૧૩૧૨૬, ૮૧૩૧૨૭ સૂત્રો દ્વારા તેના વિધાનનો નિષેધ કરવાના છીએ.

૬--માલા+મ્યસ=માલાહિતો, માલાસુંતો-માળાએથી-માલામ્યઃ
 ગિરિ+મ્યસ=ગિરીહિતો, ગિરીસુંતો-પર્વતોથી-ગિરિમ્યઃ
 ગુરુ+મ્યસ=ગુરુહિતો, ગુરુસુંતો-ગુરુઓથી-ગુરુમ્યઃ
 બુદ્ધિ+મ્યસ=બુદ્ધીહિતો, બુદ્ધીસુંતો-બુદ્ધિઓથી-બુદ્ધિમ્યઃ
 ધેનુ+મ્યસ=ધેનુહિતો, ધેનુસુંતો-ગાયોથી-ધેનુમ્યઃ
 સહી+મ્યસ=સહીહિતો, સહીસુંતો-સખીઓથી-સહીમ્યઃ
 વધૂ+મ્યસ=વધૂહિતો, વધૂસુંતો-વધૂઓથી-વધૂમ્યઃ

૭--ગિરિ+ઢસ=ગિરિસ્સ-ગિરિનું-ગિરેઃ
 ગુરુ+ઢસ=ગુરુસ્સ-ગુરુનું-ગુરોઃ
 દધિ+ઢસ=દહિસ્સ-દહીનું-દધ્નઃ
 મધુ+ઢસ=મહુસ્સ-મધુનું-મધુનઃ

સ્ત્રીલિંગમાં તો ૮૧૩૨૯ સૂત્રમાં વિધાન કરેલું જ છે તેથી અહીં તેનાં રૂપો આપ્યાં નથી.

૮--ગિરિ+ઢિ=ગિરિમ્મિ-પર્વતમાં-ગિરૌ
 ગુરુ+ઢિ=ગુરુમ્મિ-ગુરુમાં-ગુરૌ
 દધિ+ઢિ=દહિમ્મિ-દહીમાં-દધ્નિ
 મધુ+ઢિ=મહુમ્મિ-મધુમાં-મધૌ

હિ ને બદલે તેના એ વિધાનનું ૮૧૩૧૨૮ સૂત્ર દ્વારા અમે નિષેધ કરવાનું છીએ માટે અહીં તેનાં રૂપો આપ્યાં નથી. સ્ત્રીલિંગમાં તો ૮૧૩૨૯ સૂત્ર દ્વારા વિધાન કરેલું જ છે તેથી તેનાં રૂપો આપ્યાં નથી.

૯--ગિરિ+જસ=ગિરી-પર્વતો-ગિરયઃ
 ગિરિ+શસ=ગિરી-પર્વતોને-ગિરીન્
 ગુરુ+જસ=ગુરુ-ગુરુઓ-ગુરવઃ
 ગુરુ+શસ=ગુરુ-ગુરુઓને-ગુરુન્
 ગિરિ+ઢ.સિ=ગિરીઓ-પર્વતથી-ગિરઃ
 ગુરુ+ઢસિ=ગુરુઓ-ગુરુથી-ગુરોઃ
 ગિરિ+આમૂ=ગિરીણ-પર્વતોનું-ગિરીણામ્
 ગુરુ+આમૂ=ગુરુણ-ગુરુઓનું-ગુરુણામ્

મ્યસ પ્રત્યયમાં ૮૧૩૧૬ સૂત્રથી દીર્ઘનું નિત્ય વિધાન કરેલું છે માટે ૮૧૩૧૩ માં "મ્યસિ વા" સૂત્રથી ફકારાંતના અંતનાં અને તથા ઉકારાંતના અંતનાં

કોનો વિકલ્પે દીર્ઘ ન થાય.. બીજી વિલક્ષિતનું બહુવચન, ત્રીજી વિલક્ષિતનું એકવચન અને બહુવચન, પંચમીનું બહુવચન, ષષ્ઠીનું બહુવચન અને સપ્તમીનું બહુવચન— તેમાં ૮૧૩૧૪ અને ૮૧૩૧૫ સૂત્ર દ્વારા જે આકારનું વિધાન કરેલું છે તેનો ૮૧૩૧૨૬ માં સૂત્ર દ્વારા નિષેધ કરવાનો છે તેથી તેનું વિધાન અહીં કયું નથી.

ન દીર્ઘઃ જો ॥૮૧૩૧૨૫॥

જસ, જસ અને હસિનો જો આદેશ થયા પછી જો ને લીધે હ્રસ્વ ઇ કારાંત અને હ્રસ્વ ઓ કારાંતને “શષ્ઠ અદન્તવત્” ૮૧૩૧૨૪ ના નિયમથી પ્રાપ્ત થતો અને ૮૧૩૧૨ ના નિયમથી થતો દીર્ઘ થતો નથી.

પ્ર૦બ૦૧૦—અગિ+જસ=અગિજો

વાડ+જસ=વાડજો

દ્વિ૦બ૦૧૦—અગિ+જસ=અગિજો

વાડ+જસ=વાડજો

પ૦એ૦૧૦—અગિ+હસિ=અગિહો

વાડ+હસિ=વાડહો

પંચમીના એકવચન અગી અને અગીઓ—આ બન્ને રૂપોમાં જો આદેશ નથી તેથી ૮૧૩૧૨૪માં નિયમને આધારે ૮૧૩૧૨માં નિયમથી દીર્ઘ થઈ ગયો છે.

હસેઃ લુક્ ॥૮૧૩૧૨૬॥

આકારાંત તથા ઇકારાંત નામોને લાગેલા હસિનો લોપ ૮૧૩૧૮ સૂત્રથી ૮૧૩૧૨૪માં નિયમને આધારે પ્રાપ્ત છે તે અકારાંત સિવાયનાં નામોને થતો નથી તેથી પંચમીના એકવચનમાં—માલા, અગો, વાક એવાં રૂપો ન થાય.

હસિમાં માત્ર આટલાં રૂપો થાય—માલતો, માલાઓ, માલાડ—એ રીતે માલાહિંતો વગેરે થાય. એ રીતે પંચમી એકવચનમાં—અગીઓ, વાકો રૂપો થાય.

મ્યસઃ ચ હિઃ ॥૮૧૩૧૨૭॥

આકારાંત, ઇકારાંત વગેરે નામોને ૮૧૩૧૨૪માં નિયમને અનુસરીને પ્રાપ્ત થતું ૮૧૩૧૮, ૮૧૩૧૯ એ બે સૂત્રો વડે હસિ અને મ્યસનું જે હિ વિધાન છે તે અકારાંત સિવાય કોઈ નામને લાગતું નથી.

માલા+હસિ=માલાહિતો, માલાઓ, માલાડ-માલાથી-માલાયા:

માલા+મ્યસ=માલાહિતો, માલાસુંતો, માલાઓ, માલાડ-માલાએથી-માલામ્ય:

અગ્નિ+હસિ=અગ્નીહિતો, અગ્નીઓ, અગ્નીડ-અગ્નિથી-અગ્ને:

અગ્નિ+મ્યસ=અગ્નીહિતો, અગ્નીસુંતો, અગ્નીઓ, અગ્નીડ-અગ્નિએથી-અગ્નિમ્ય:

અર્થાત્ આ નિયમને લીધે માલાહિ તથા અગ્નીહિ વગેરે રૂપો ન થાય.

હે: હે: ॥૮૧૩૧૨૮॥

આકારાંત, ઇકારાંત વગેરે નામોને ૮૧૩૧૨૪ માં નિયમથી પ્રાપ્ત થતું ૮૧૩૧૧ના નિયમ દ્વારા સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનું જે એ વિધાન કરેલું છે તે અકારાંત સિવાય કોઈ નામને લાગતું નથી.

અગ્નિ+હિ=અગ્નિમિ-અગ્નિમાં-અગ્નૌ

વાડ+હિ=વાડમિ-વાડમાં-વાડૌ

દહિ+હિ=દહિમિ-દહીમાં-દહિ

મહુ+હિ=મહુમિ-મહુમાં-મહૌ

અર્થાત્ સપ્તમીના એકવચનમાં અગ્નિ શબ્દનું અગ્ને, વાડ શબ્દનું વાડ દહિનું દહે તથા મહુનું મહે એવાં રૂપો ન થાય.

ણ ॥૮૧૩૧૨૯॥

આકારાંત, ઇકારાંત વગેરે નામોને ૮૧૩૧૨૪ના નિયમથી પ્રાપ્ત ૮૧૩૧૪ તથા ૧૫ નિયમ દ્વારા દ્વિતીયા વિભક્તિના બહુવચનમાં, તૃતીયા વિભક્તિના એકવચનમાં તથા બહુવચનમાં, પંચમી વિભક્તિના બહુવચનમાં અને સપ્તમી વિભક્તિના બહુવચનમાં જે એનું વિધાન કરેલું છે તે અકારાંત સિવાય કોઈ નામને ન લાગે.

માલા+શસ=માલાઓ પેન્હ-માલાએને જો-માલા: પ્રેક્ષશ્વ

હાહા+ગ=હાહાળ કયં-ગંધર્વે કયુ-હાહા કૃતમ્

માલા+મિસ=માલાહિ કયં-માલાએએ કયુ-માલામિ કૃતમ્

માલા+મ્યસ=માલાહિતો, માલાસુંતો આગઓ-માળાએ: પાસેથી આગ્યા-માલામ્ય: આગત:

માલા+સુ=માલાસુ ઠિંઝં-માળાએમાં રહેલું-માલાસુ સ્થિતમ્

એ જ રીતે શસ્-અગ્નિણો વાડળો, ટા-અગ્નિણા વાડળા, મિસ-અગ્નીહિ વાહિ, મ્યસ-અગ્નીહિતો વાહિતો, સુ-અગ્નીસુ વાહસુ વગેરે રૂપોમાં સમજી લેવું.

શેષે અદન્તવત્ ॥૮૧૩૧૨૪॥ના અપવાદો સમાપ્ત

દ્વિવચનસ્ય વહુવચનમ્ ॥૮।૩।૧૩૦॥

પ્રાકૃત ભાષામાં નામનાં અત્તે ક્રિયાપદમાં બધે દ્વિવચનના સ્થાને બહુવચન વપરતું. આ ભાષામાં કર્તાય દ્વિવચનનો પ્રયોગ બળતો નથી. જ્યાં એ સંખ્યાનો સ્પષ્ટ અર્થ અતાવવો હોય ત્યાં વિશેષણરૂપે દ્વિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો.

દોષિણ કુળંતિ-એ કરે છે-દ્વૌ કુરુતઃ

દુવે કુળંતિ- " " "

દોહિ " -એ વડે કરે છે-દ્વામ્યાં કરોતિ

દોહિતો "]- " "

દોસુતો "]- " "

દોષું " -એનું કરે છે-દ્વયોઃ કરોતિ

દોસુ " -એમાં કરે છે- " "

દોષિણ હત્થા, પાયા, થળયા, નયના-એ હાથ, એ પગ, એ સ્તન, એ નયન-દ્વૌ હસ્તૌ, દ્વૌ પાદૌ, દ્વૌ સ્તનૌ, દ્વે નયને

દુવે " " " " -વગેરે રૂપે સમજી લેવાં.

દો " " " "

વે " " " "

વે " " " "

ચતુર્થ્યાઃ પઠ્ઠી ॥૮।૩।૧૩૧॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ચતુર્થી વિભક્તિને બદલે પઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે.

મુણિસ્સ દેહ-મુનિને આપે છે-મુનયે હઠાતિ

મુળીણ દેહ-મુનિઓને આપે છે-મુનિમ્યઃ દદાતિ

નમો દેવસ્સ-દેવને નમરહાર થાઓ-નમો દેવાય

નમો દેવાળ-દેવાને નમરહાર થાઓ-નમો દેવેભ્યઃ

તાદર્થ્યકેઃ વા ॥૮।૩।૧૩૨॥

તાદર્થ્ય-‘તેને માટે’-અર્થમાં વપરાયેલા ચતુર્થી એકવચન કેને સ્થાને પઠ્ઠી ‘વિભક્તિનું’ એકવચન વિકલ્પે વપરાય છે.

દેવસ્સ, દેવાય-દેવાર્થમ્-દેવને માટે

દેવાળ-અહીં પઠ્ઠી બહુવચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વધાદ્ ડાઙઃ ચ વા ॥૮૧૩૧૩૩॥

વધ શબ્દને ડાંગેલા તાદૃશ્ય અર્થના મુચક ચતુર્થી એકવચન એને સ્થાને આઙ પ્રત્યય અને પછી વિભક્તિના એકવચનનો પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

વધ+ઢે=વહ+આઙ=વહાઙ, વહસ્સ, વહાય-વધને માટે-વધાર્થમ્

જુદી જુદી વિભક્તિઓને સ્થાને જુદી જુદી વિભક્તિઓનો વ્યવહાર.

કચિદ્ દ્વિતીયાદેઃ ॥૮૧૩૧૩૪॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓને અહલે પછી વપરાય છે.

જેમકે—

દ્વિ.એ.૦૧૦—સીમાધરં વંદેને અહલે સીમાધરસ વંદે-મર્યાદા પુરુષને અથવા સીમાધર નામના પુરુષને હું વંદન કરું છું.

સીમાધરં વન્દે । [પુસ્તકચરદીવદં શ્રુતસ્તવ ગા. ૨]

,, તિસ્સા મુહં મરિમો ને અહલે તિસ્સા મુહસ્સ મરિમો-તેણીના મુખને યાદ કરીએ છીએ-તસ્યાઃ મુલ્લં સ્મરામઃ ।

તૃ.એ.૦૧૦—ધણેણ લલ્હો ને અહલે ધણસ્સ લલ્હો-ધનથી પ્રાપ્ત થયો. ધનેત લલ્હઃ

,, ચિરેણ મુક્કા ને અહલે ચિરસ્સ મુક્કા-ચિરકાળથી મુક્ત થયેલી-ચિરેણ મુક્કા

તૃ.એ.૦૧૦—તેહિં એઝં અણાઙ્ગણં ને અહલે તેસિં એઝં અણાઙ્ગણં—તેઓએ આ નહિ આચરેલું—તૈઃ एतद् अनाचीर्णम्

[દશવૈકાલિક સૂત્ર અધ્યયન ૨, ગા. ૧]

પં.એ.૦૧૦—ચોરાઓ બીહડને અહલે ચોરસ્સ બોહડ-ચોરથી બીએ છે-ત્તોરાદ્ વિમેતિ ।

इअराइं जाण लहुअक्खराइं पायन्तिमिल्लसहिआउ ने अहले इअराइं जाण लहुअक्खराइं पायन्तिमिल्लसहिआण-पादान्तना अंतिमनी साथेना अक्षरोओ भीष्म कधु अक्षरोने ण्णु-इतराणि जानीहि लव्वक्षराणि पादान्तिम-सहितेभ्यः ।

સં.એ.૦૧૦—પિઢિમ્મિ કેસમારો ને અહલે પિઢીળ કેસમારો-પીઠ ઉપરનો કેશભાર-કેશકલાપ-પૃષ્ઠમાં કેશમારઃ

द्वितीया-तृतीययोः सप्तमी ॥८॥३॥१३५॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં દ્વિતીયાને સ્થાને અને તૃતીયાને સ્થાને સ્પર્શમી થાય છે.

६०—गामं वसामि, नगरं न जामि—ग्रामं वसामि, नगरं न यामि ने अक्षे गामे वसामि, नगरे न जामि—गामभां वसुं छुं, नगरभां जेतो नथी—ग्रामे वसामि, नगरे न यामि.

૧૦.—મહા વેવિરીય મલિઆઈ—કંપતી એવી મારા વડે મર્દિત કરાયા—મયા વેપમાનયા—
કમ્પમાનયા—મર્દિતાનિને અદલે વેપમાનાયામ્—કમ્પમાનાયામ્ મયિ મર્દિતાનિ—
કંપતી એવી મારામાં મર્દિત કર્યાં.—અહીં પણ અર્થ અદલાયો છે. તોહિ
તેહિ અલંકિયા પુહવી—તે તણ વડે પૃથ્વી અલંકૃત છે—તૈઃ ત્રિમિઃ અલંકૃતા
પૃથ્વી ને અદલે તોસુ તેસુ અલંકિયા પુહવી—તે તણમાં પૃથ્વી અલંકૃત છે.

पञ्चम्याः तृतीया च ॥८॥३॥१३६॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં પંચમી વિલક્ષિતને બદલે તૃતીયા વપરાય છે અને સપ્તમી પણ વપરાય છે. ચોરાસુંતો બીજા-ચોરોથી બીજી છે-ચૌરેભ્યઃ વિમેતિ ને બદલે ચોરેહિ બીજા-ચોરો વડે બીજી છે-ચૌરૈઃ વિમેતિ

अंतेउरावो रमिउमागवो राया-अंतःपुरधी रभीने राज्ञ व्याव्ये-अन्तःपुरात्
रन्त्वा आगतः राजा ने षड्वे अंतेउर रमिउमागवो राया-अंतःपुरभां
रभीने राज्ञ व्याव्ये-अन्तःपुरे रन्त्वा आगतः राजा.

અહીં 'રંતુ' એટલે રન્તુમ્-રન્વા માટે એવો પ્રયોગ પણ થઈ શકે છે
અર્થાત્ 'અંતઃપુરમાં રન્વા માટે આવ્યો.' એ અર્થ પણ સંગત થઈ શકે છે.

सप्तम्याः द्वितीया ॥८॥३॥१३७॥

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં સપ્તમી વિભક્તિને જદ્વે દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

વિજ્ઞુઝ્જોયં સરઙ્ગ રત્તિઃ—રાતમાં વીજળીના પ્રકાશને યાદ કરે છે—વિદુહવદ્યોતં
સ્મરતિ રાત્રી ને અદ્ભુતે વિજ્ઞુઝ્જોયં સરઙ્ગ રત્તિઃ—વીજળીના પ્રકાશને રાતે
યાદ કરે છે—વિજ્ઞવદ્યોતં સ્મરતિ રાત્ર્યામ

तस्मिन् कालस्मिन्, तस्मिन् समयस्मिन्—ते काले, ते अभये—तस्मिन् काले, तस्मिन्
समयेने अहंतेणं कालेणं, तेणं समएणं—ते काले ते अभये—(कल्पसूत्र—प्रा० ७)
तेन कालेन तेन समयेन.

તે જ કાલે જ તે જ સમયે જ આમ પદ્ધતિમાત્ર કરાય તે તે કાલે તથા તે સમયે એ ચારે પદો સપ્તમી જ છે અને જ ને વાક્યાન્તકારમુચક અવ્યય સમજવું. તથા કાર્ષ્વેનો આશ્રય લઈને તે પદને સપ્તમીનું સમજવું. કોઈ કેકાણે પ્રથમાને બદલે દ્વિતીયા વપરાય છે—

ચઢવીસા વિ જિજવરા-ચોવીશે પણુ જિજવરા-ઉત્તમ જિનેા - વતુવિંશતિરપિ જિજવરા: ને બદલે ચઢવીસં પિ જિજવરા-ચોવીશે જિનેશ્વરા-વતુવિંશતિમ્ અપિ જિજવરા:.

અહીં ચઢવીસં પદ દ્વિતીયાંત છે. પણ ખરી રીતે ચઢવીસં પદ જિજવરા નું વિશેષણ છે માટે તેને પ્રથમાંત જ સમજવું. (લોગસ્સ ડજ્ઝોઅંગર વતુવિંશતિસ્તવ—ગાથા ૫)

ક્રિયાપદોની સાધના

કચઢા: ચલુક્ ॥૮૧૩૧૩૮॥

સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતા કચઢ—૩૧૩૨૬, ૩૧૩૨૯ અને કચઢ્ ૩૧૩૩૦ પ્રત્યયના યનો પ્રાકૃતમાં લેાય થઈ જાય છે.

કચઢ્—ગુઆઢ, ગરુઆઢ— ગુરુની જેમ આચરણ કરે છે અથવા અગુરુ ગુરુ થાય છે—ગુરુરિવ આચરતિ—ગુરુયતે અથવા અગુરુ: ગુરુ: ભવતિ—ગુરુયતે કચઢ્—દમદમાઢ, દમદમાઢ—દમદમ નહોતું ને દમદમ થાય છે—
દમદમાયતે ।

લોહિઆઢ, લોહિઆઢ—અલોહિત લોહિત થાય છે—લોહિતાયતે ।

અહીં દમદમાઢ તથા લોહિઆઢ એ બંને પ્રયોગોમાં યનો લેાય થયેલ છે.

ત્યાદીનામ્ આદ્યત્રયસ્ય આદ્યસ્ય ઇચ્—ઈચૌ ॥૮૧૩૧૩૯॥

ત્યાદિ વિઅક્રિતઓમાં પરસ્મૈપદ કે આત્મનેપદના આદ્ય ત્રિકતું જે પહેલું તિવ્, તસૂ, અન્તિ અને તે, આતે, અન્તે તું તૃતીય પુરુષનું મુચક જે ઝુમાપું છે તેમાં આદિમાં તિ અને તે છે તેને બદલે ઇ (ઈચ્) અને ઈ (ઈચ્) વાપરવા.

હસઢ, હસઈ અથવા હસતિ, હસતે—તે હસે છે—હસતિ
વેવઢ, વેવઈ અથવા વેવતિ, વેવતે—તે કંપે છે—વેવતે

જૂના પ્રયોગોમાં ઇચ્ ને બદલે તિ તથા ઈચ્ ને બદલે તે વપરાય છે.

ઈચ્ અને ઈચ્ માં જે વ્ મૂકેલો છે તે નિશાન માટે છે, તેનો ઉપયોગ ૮૧૩૩૧૮ માં થવાનો છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં ઇચ્ અને ઈચ્ નો ઉપયોગ કર્યો હોય ત્યાં આ જ ઇચ્ અને ઈચ્ લેવા. એવી સમજણ માટે અહીં ઇચ્ તથા ઈચ્ માં વ્ ની નિશાની કરેલી છે.

દ્વિતીયસ્ય સિ સે ॥૮૧૩૧૪૦॥

ત્યાદિ વિલક્ષિતા પરમૈપદના અને આત્મનેપદના બીજા ત્રિકના-શ્રુમખામાં બીજા પુરુષના સ્વયં પ્રત્યયો-સિવ્, ચસ્, ય અને સે, આયે, ધ્વે માંના પહેલા વચન સિવ્ને અદ્વે પ્રાકૃતમાં સિ અને સે વાપર્યા તથા સે ને અદ્વે પણ સિ અને સે વાપર્યા.

હસસિ-તું હસે છે] હસસિ
હસસે- „ „ „]
વેવસિ-તું વેવસે છે] વેવસે
વેવસે- „ „ „]

તૃતીયસ્ય મિઃ ॥૮૧૩૧૪૧॥

ત્યાદિ વિલક્ષિતા પરમૈપદ અને આત્મનેપદના ત્રીજા ત્રિકના શ્રુમખામાં પહેલા પુરુષના મિવ્, વસ્, મસ્ અને મ્, વહે, મહે માંના પહેલા પહેલા વચન મિ અને મ્ ને અદ્વે પ્રાકૃતમાં મિ વાપર્યો.

હસામિ-હું હસું છું-હસામિ
વેવામિ-હું વેવું છું-વેવે

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં મિવ્ ને સ્થાને આવેલા મિ ને અદ્વે એકલો મ્ વપરાય છે અર્થાત્ મિ ના ફકારનો લોપ થઈ જાય છે.

શક્તોમિ ને અદ્વે સક્ક થયું-હું શક્તિમાન થાઉં છું.

ન મરામિ ને અદ્વે ન મરં થયું-હું નથી મરતો.

વહુજાણય ! સ્મિડં સક્ક-હે બહુજાણક ! અથવા હે બહુજાણક ! રોષિતું

શક્તોમિ-હે અહુ જાણનારા ! રોષ કરવા માટે હું શક્તિમાન છું.

વહુષુ આદ્યસ્ય ન્તિ ન્તે રે ॥૮૧૩૧૪૨॥

ત્યાદિના પરમૈપદના અને આત્મનેપદના પહેલા ત્રિકમાં આવેલા શ્રુમખાના તૃતીય પુરુષ અહુવચનના ન્તિ, ન્તે એવા જે પ્રત્યયો છે તેના સ્થાને ન્તિ, તે, રે આ ત્રણ પ્રત્યયો પ્રાકૃતમાં વપરાય છે. અહીં જે ક્રિયાપદના પ્રાકૃતના પ્રત્યયો જણાવેલા છે તે પ્રત્યયાની પરમૈપદ કે આત્મનેપદ એવી કોઈ સંજ્ઞા નથી, ધાતુ માત્રને આ પ્રત્યયો જાણે છે.

હસંતિ-તેઓ હસે છે-હસન્તિ

વેવંતિ-તેઓ વેવે છે-વેવન્તે

હસિજ્ઞંતિ-તેએ। હસે છે-હસન્તિ

રમિજ્ઞંતિ-તેએ। રમે છે-રમન્તે

ગગ્ગન્તે સ્વે મેઘા-આકાશમાં મેઘો ગગ્ગે છે-ગર્ગન્તિ સ્વે મેઘા;

બોહન્તે રક્ષસાણં ચ-અને રાક્ષસોથી બીએ છે-વિભ્યતિ રાક્ષસેભ્યઃ ચ
ઉપ્પજન્તે કઙ્કિહિઅય-સાયરે કવ્વરચ્ચણાઈ-કવિના હુદયરૂપ સાગરમાં કાવ્યરત્નો।

ઉત્પન્ન થાય છે-ઉત્પન્નન્તે કવિહૃદયસાગરે કાવ્યરત્નાનિ

વિચ્છુહિરે-વિક્ષોભ પામે છે-વિષ્ણુમ્યન્તિ

કોણિ વિ ન પહુલિંગં બાહુ-એ હાથો પશુ શક્તિમાન નથી.

પ્રાકૃતભાષામાં દિવચન તો વપરાતું જ નથી. માટે જ અહીં દિવચનને
અહલે અહુવચનના પ્રત્યયો વપરાયેલ છે-દ્વૌ અપિ ન પ્રમન્વતઃ બાહુ।

અહુલ અધિકારને લીધે અહુવચનનો ફરે પ્રત્યય કોઈક પ્રયોગમાં એકવચનમાં
પશુ વપરાય છે. જેમ—

સૂસરે ગામચિચ્ચિલ્લો-આમને। કાદવ સુકાય છે-શુષ્યતિ ગ્રામ-કર્દમઃ।

મધ્યમસ્ય ઇત્યા-હચૌ ॥૮૧૩૧૪૩॥

ત્યાદિ ના પરસ્પૃષદ અને આત્મનેપદના મધ્યમ-ત્રીજા-પુરુષના ઝુમખાના
અહુવચનના અન્ને પ્રત્યયોને અહલે એટલે થ તથા ધ્વે પ્રત્યયોને અહલે ઇત્યા અને
હ(હચ) એવા એ પ્રત્યયો વપરાય છે.

હસિત્યા-તમે હસો છો-હસથ

હસહ-

વેવિત્યા- " - વેવધ્વે

“હહ-હચૌર્હસ્ય” ૮૧૪૨૬૮ એ સૂત્રમાં જે હચ પદનો નિર્દેશ કરેલ છે તે
દ્વારા પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલો જ હચ લેવો, એ અતાવવા માટે હચમાં વૂ કરેલો છે.

અહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ સ્થળે ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં પશુ
આ ઇત્યા પ્રત્યય વપરાય છે, જેમકે—રોચતે તે અહલે રોહિત્યા થાય.

જં જં તે રોહિત્યા-જે જે તને રુચે-ચદ્ ચદ્ તવ રોચતે

તૃતીયસ્ય મો-સુ-માઃ ॥૮૧૩૧૪૪॥

ત્યાદિ ના પરસ્પૃષદ અને આત્મનેપદના પ્રથમ પુરુષના ત્રીજા ત્રિકના
અહુવચનના મસ પ્રત્યયને અહલે મો, સુ અને મ પ્રત્યયો વપરાય છે.

હસામો, હસામુ, હસામ-અમે હસીએ છીએ-હસામઃ

તુવરામો, તુવરામુ, તુવરામ-અમે ત્વરા કરીએ છીએ-ત્વરામહે

અત એવ એચ્ સે ॥૮૩૧૪૫॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૩૧૩૬ અને ૮૩૧૪૦ માં સૂત્રોમાં જે એચ્ અને સે અત્યંત વિધાન કરેલું છે તે પ્રત્યયો જે ધાતુ અકારાંત હોય તેને જ લાગે છે, બીજાને ન લાગે.

અ વિકરણ પ્રત્યય લાગવાથી ધાતુઓ અકારાંત અને છે અને કેટલાક ધાતુઓ યોતે જ અકારાંત હોય છે.

હસ+અ+એ=હસએ-તે હસે છે-હસતિ
હસ+અ+સે=હસસે-તું હસે છે-હસસિ
તુવર+અ+એ=તુવરએ-તે ત્વર કરે છે-ત્વરતે
તુવર+અ+સે=તુવરસે-તું ત્વર કરે છે-ત્વરસે
કર+અ+સે=કરસે-તું કરે છે-કરોષિ

જે ધાતુઓ વિકરણ પ્રત્યય લાગીને અકારાંત થયેલા છે તેમનાં આ બધાં ઉદાહરણો છે. નીચેનાં ઉદાહરણો જે ધાતુઓ સ્વયં અકારાંત છે, તેનાં સમજવાનાં છે :

પિવાસए-પીવાની મગ્ગ કરે છે.-પિવાસતિ
જુગુચ્છए-નિંદા કરે છે-જુગુચ્છતે
સદ્વાયસે-તું સાદ કરે છે-શબ્દાયસે
જુગુચ્છસે-તું નિંદા કરે છે-જુગુચ્છસે

ઠાઠ, ઠાસિઃ વસુઆઠ, વસુઆસિ-આ પ્રયોગોમાં ધાતુ આ કારાંત હોવાથી આ નિયમ ન લાગે એટલે ઠાए કે વસુઆસં પ્રયોગ ન થાય.

હોઠ અને હાંસિ એ પ્રયોગોમાં ધાતુ, ઓ કારાંત હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

અકારાંત ધાતુને જ એચ્ અને સે લાગે એવું અવધારણ અતાવવા માટે જ સૂત્રમાં એવ શબ્દ મૂકેલો છે. જે સૂત્રમાં એવ ન મૂકે તોપણ જુદું સૂત્ર અતાવવાથી જ એવું અવધારણ ચઈ જવાતું છે છતાં એવ મૂકેલો છે તેનું કારણ વિપરીત અવધારણ ન થાય એ માટે છે. ‘અકારાંત ધાતુને એ અને સે પ્રત્યય જ થાય, બીજા પ્રત્યયો ન થાય.’ આખું ઊંડડું અવધારણ થવાનો સંભવ છે. તે સંભવને દૂર કરવા સૂત્રમાં એવનો નિર્દેશ કરેલો છે. જે ઉપર જણાવેલ ઊંડડું અવધારણ થાય તો હસઠ, હસસિ વેવઠ, વેવસિ એવાં રૂપો ન થાય.

સિના અસ્તેઃ સિઃ ॥૮૩૧૪૬॥

બીજા પુરુષના એકવચનનો સિ પ્રત્યય અને અસ્ ધાતુ એ બંને મળીને તેમને બદ્ધે સિ રૂપ થાય છે. અહીં સે ન લેવો પણ સિ જ લેવો.

સિ-તુ છે-અસિ

અસ ધાતુને જ્યારે સે પ્રત્યય લાગે ત્યારે અસ ધાતુનું અત્થિ રૂપ થાય છે પણ અસ+અ=સે=અસસે એવું રૂપ ન થાય માટે જ આ નિયમમાં સિ પ્રત્યયનો નિર્દેશ કરેલો છે.

નિષ્કુરો જં મિ-ગે તું નિષ્કુર છે-નિષ્કુરઃ યદ્ અસિ ।

અત્થિ તુમ્-આ રૂપ સે પ્રત્યયવાળું છે.-તું છે-અસિ ત્વમ.

મિ-મો-મૈઃ મિહ-મ્હો-મ્હા વા ॥૮૧૩૧૪૭॥

પહેલા પુરુષના એકવચન અસ્મિ રૂપને બદલે મિ રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે તથા અસ ધાતુના પહેલા પુરુષ બહુવચન સ્મઃ ને બદલે મ્હો અને મ્હ રૂપ પણ વિકલ્પે વપરાય છે.

एस म्मि, एस अत्थि-आ तूं छूं-एषः अस्मि

गय म्मो, गय म्म. गया अत्थि-अभे गया.-गताः स्मः

આ સૂત્રમાં સુ પ્રત્યયનો નિર્દેશ નથી કર્યો તેથી એમ માલમ પડે છે કે સુ સાથે અસ ધાતુના મ્હ રૂપનો પ્રયોગ પ્રચલિત નથી.

પહેલા પુરુષ એકવચનમાં અત્થિ અહ (અસ્મિ અહમ્) અને બહુવચનમાં અત્થિ અમ્હે અથવા અત્થિ અમ્હો (સ્મઃ વયમ્) એવાં રૂપો જ થાય છે. પણ અત્થિ અમ્હુ એવું રૂપ થતું નથી.

૫૦--સંસ્કૃતમાં પ્રથમ પુરુષના બહુવચનમાં સ્મઃ રૂપ થાય છે, તે સ્મઃ રૂપ ઉપરથી ૮૧૩૪૮ ના નિયમ વડે સ્મનો મ્હ કરીએ અને ૮૧૩૩૭ના નિયમથી વિસર્ગનો ઓ(હો) કરીએ તો મ્હો રૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એ જ રીતે સ્મઃ રૂપનો મ્હ કરીએ અને ૮૧૧૧૧ સૂત્રથી વિસર્ગનો લોપ કરીએ તો મ્હ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે મ્હો અને મ્હ રૂપો સિદ્ધ થઈ શકે છે તો પછી આ સૂત્રમાં મ્હો અને મ્હ નું વિધાન શા માટે કર્યું ?

૬૦--પ્રશ્ન બરાબર છે પણ વિલક્ષિતને લગતી વિધિઓમાં સંસ્કૃત શુદ્ધરૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત રૂપો તૈયાર કરી શકાતાં નથી. એવી પ્રાચીન પરંપરા છે. જો એમ ન હોત તો વૃક્ષેણ ઉપરથી વચ્છેણ, વૃક્ષેણ ઉપરથી વચ્છેમ્, સર્વે ઉપરથી સર્વે, યે ઉપરથી જં, તે ઉપરથી તે અને કે ઉપરથી કે વગેરે અનેક રૂપો સાધી શકાય છે તેમ છતાં વ્યાકરણમાં એ રૂપો માટે જુદા નિયમો કરેલા છે. એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે વિલક્ષિતની વિધિઓમાં સિદ્ધ રૂપો કામ નથી લાગતાં અને એ પ્રાચીન પ્રથાને અનુસરીને આચાર્યે અહીં મ્હો અને મ્હ રૂપો સાધવા માટે તથા વચ્છેણ વગેરે રૂપો સાધવા માટે જુદાં જુદાં સૂત્રો બનાવેલાં છે.

અત્થિઃ ત્યાદિના ॥૮।૩।૧૪૮॥

અત્થિ ક્રિયાપદ એકવચનમાં, અને અહુવચનમાં તથા પહેલા પુરુષમાં, બીજા પુરુષમાં અને ત્રીજા પુરુષમાં ક્રિયાપદોની તમામ વિભક્તિઓ સાથે અર્ધે વપરાય છે.

અત્થિ સો-તે છે-અસ્તિ સઃ

અત્થિ તે-તેઓ છે-સન્તિ તે

અત્થિ તુમં-તું છે-અસિ ત્વમ્

અત્થિ તુમ્હે-તમે છો-સ્થ યૂયમ્

અત્થિ અહં-હું છું-અસ્મિ અહમ્

અત્થિ અન્હે-અમે છીએ-સ્મઃ વયમ્

અત્થિ-હત્તં તથા હશે.

જેઃ અદ્ ઇદ્ આવ આવે ॥૮।૩।૧૪૯॥

જિ પ્રત્યયને બદલે અ, ઇ, આવ અને આવે એવા ચાર પ્રત્યયો વપરાય છે.

અ-દશ્+જિ+તિ=દરિસ્+અ+ઇ=દરિસઇ-દર્શાવે છે-દર્શયતિ

ઇ-ક્ર+જિ+તિ=કાર્+ઇ+ઇ=કારેઇ-કરાવે છે-કારયતિ

આવ- ,, કર્+આવ+ઇ=કરાવઇ-કરાવે છે- ,,

આવે- ,, કર+આવે+ઇ=કરાવેઇ-કરાવે છે- ,,

હસ્+જિ+તિ=હાસ્+ઇ+ઇ=હાસેઇ-હસાવે છે-હાસયતિ

,, હસ્+આવ+ઇ=હસાવઇ- ,, ,, ,,

,, હસ્+આવે+ઇ=હસાવેઇ- ,, ,, ,,

ઉપસમ્+જિ+તિ=ઉપસામ્+ઇ+ઇ=ઉવસામેઇ-ઉપશમ કરાવે છે-ઉપશમયતિ

,, ઉવસમ્+આવ+ઇ=ઉવસમાવઇ- ,, ,, ,,

,, ઉવસમ્+આવે+ઇ=ઉવસમાવેઇ- ,, ,, ,,

બહુલમ્ અધિકારને લીધે કયાંય ઇ નથી થતો તેથી જાણ નું જાણે ન થાય પણ જાણાવેડ રૂપ થાય છે. કેઈ રચણે આવે પ્રત્યય નથી થતો તેથી પાવેડ ન થાય પણ પાવેડ થાય. મૂં ધાતુનું ભાવાવેડ ન થાય પણ ભાવેડ થાય.

ગુર્વાદેઃ અવિઃ વા ॥૮।૩।૧૫૦॥

જે ધાતુમાં આદિ અક્ષર ગુરુ હોય એવા ધાતુને લાગેલા જિ ને બદલે અવિ વિકલ્પે વાપરવો.

શોષ્+ઇ+તમ્=શોષ્+અવિ+અં=સોસવિઅં, સોસિઅં-શોષિત કથુ''-સૂકવાન્યુ''-શોષિતમ્

હેમ-૧૭

તોષ્+ઇ+તમ્+તોસ+અવિ+અં=તોસવિઅં, તોસિઅં-સંતુષ્ટ ક્યુ-તોષિતમ્
આ બન્ને ઉદાહરણોમાં ભૂતકૃદંતનો ત પ્રત્યય લાગેલ છે.
આ બન્ને પ્રયોગો ભૂતકૃદંતના છે.

અમે: આઢ: વા ॥૮૧૩૧૫૧॥

અમ ધાતુને લાગેલા નિ પ્રત્યયને બદલે આઢ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

અમ્+અય+તિ=અમ્+આઢ+ઇ=અમાઢઈ, અમાઢેઈ-અમયતિ

અમાવઈ, અમાવેઈ- „ -અમાવે છે.

હુ-આવી ક્ત-ભાવ-કર્મસુ ॥૮૧૩૧૫૨॥

જ્યારે ધાતુને ક્ત પ્રત્યય લાગેલો હોય તથા ભાવ અર્થમાં અને કર્મ અર્થમાં આવનારા પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે ધાતુને લાગેલા નિનો લોપ થાય છે અને નિને બદલે આવી પ્રત્યય પછી વપરાય છે.

હિનો લોપ-ક્ત—કૃ+નિ+ઇતમ્=કારિ+ઇયં=કારિયં-કરાવ્યું-કારિતમ્

હસ+નિ+ઇતમ્=હાસિ+ઇયં=હાસિયં-હસાવ્યું-હાસિતમ્

ક્ષમ્+નિ+ઇતમ્=ક્ષામિ+ઇયં=ક્ષામિયં-ખાવ્યું-ખમાવ્યું-ક્ષામા
કરાવી-ક્ષમિતમ્

હિનો આવી-ક્ત—કૃ+નિ+તમ્=કર્+નિ+અં=કર્+આવિ+અં=કરાવિઅં-કરાવ્યું

હસ+નિ+તમ્=હસ+નિ+અં=હસ+આવિ+અં=હસાવિઅં-હસાવ્યું

સ્વમ્+નિ+તમ્=સ્વમ્+નિ+અં+સ્વમ્+આવિ+અં=સ્વમાવિઅં-ખમાવ્યું.

હિનો લોપ—ભાવ તથા કર્મ-કૃ+નિ+ય+તે=કારિ+ઈઅઈ=કાર્+ઈઅઈ=કારીઅઈ-
કરાવાય છે-કાર્યેતે

કારિ+ઈજ્ઞઈ=કાર્+ઈજ્ઞઈ=કારિજ્ઞઈ-

કરાવાય છે-કાર્યેતે

હસ+નિ+ય+તે=હાસિ+ઈઅઈ=હાસ+ઈઅઈ=હાસીઅઈ-હસાવાય છે-હાસ્યતે

હાસિ+ઈજ્ઞઈ=હાસ+ઈજ્ઞઈ=હાસિજ્ઞઈ- „ „ „

હિનો આવી- „, કર્+નિ+ઈઅઈ=કર્+આવિ+ઈઅઈ=કરાવીઅઈ- કરાવાય છે.

કર્+નિ+ઈજ્ઞઈ=કર્+આવિ+ઈજ્ઞઈ=કરાવિજ્ઞઈ- „ „

હસ+નિ+ઈઅઈ=હસ+આવિ+ઈઅઈ=હસાવોઅઈ- હસાવાય છે.

હસ+નિ+ઈજ્ઞઈ=હસ+આવિ+ઈજ્ઞઈ=હસાવિજ્ઞઈ- „ „

અદ્-एद्-लुकि आदेः अतः आः ॥८।३।१५३॥

धातुने लागेला णि नो न्यारे अ, ए तथा होय थाय त्यारे धातुना आदिना अ कारनो आ थाय छे.

अ—पइ+णि+इ=पाड+इ=पाडइ-पाडे छे-पातयति

मइ+णि+इ=मार+इ=मारइ-भारे छे-मारयति

ए—कर+णि+इ=कार+ए+इ=करइ-करावे छे-कारयति

खम्+णि+इ=खाम्+ए+इ=खामेइ-अभावे छे-क्षमयति

लो।प—कइ+णि+इअं=कार्+इअं=कारिअं-कराव्युं-कारितम्

खम्+णि+इअं=खाम्+इअं=खामिअं-अभाव्युं-क्षमितम्

कइ+णि+ईअइ=कार्+ईअइ=कारीअइ-करावाय छे-कार्यते

खम्+णि+ईअइ=खाम्+ईअइ=खामीअइ-अभावाय छे-क्षम्यते

कइ+णि+इज्जइ=कार्+इज्जइ=कारिज्जइ-करावाय छे-कार्यते

खम्+णि+इज्जइ=खाम्+इज्जइ=खामिज्जइ-अभावाय छे-क्षम्यते

कराविअं, करावीअइ, कराविज्जइ भां आवि प्रत्यय छे तेथी क नो का थयो नथी.

संगमेइ (संग्रामयते)-आ प्रयोगभां सम् अने णि नी वन्थे गानुं व्यवधान छे, तेथी सम् ना आदि अ नो आ न थयो. अही धातु संगम् (संग्राम) छे अटल सं अंश धातुवृत्त न छे पशु छिपसर्ग ३५ नथी अे हकीकत ध्यानभां राखवानी छे.

कारिअं-आ ३५भां छेडे अ छे तेनो आ न थाय पशु आदिना अ नो तो आ थयेल न छे.

वृसेइ-आ ३५भां आदिभां ऊ कार छे अ कार नथी तेथी ऊ नो आ न थाय.

केटलाइ वैयाकरणेा णि ने पहले आवे अने आवि प्रत्यये लाग्या होय तोपशु अ नो आ करे छे. 'जेभडे-कारावेइ अने हासाविअं प्रयोगेभां अ नो आ थई अयो.

हासाविओ जणो सामलीए-श्यामणी स्त्रीअे भाइसेने हसाव्या-हासितः जनः श्यामल्या.

मौ वा ॥८।३।१५४॥

પહેલા પુરુષ એકવચનનો મિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અ કારાંત ધાતુના છેડાના અ નો વિકલ્પે આ કરવો.

हस्+अ+मि=हसमि, हसामि-हुं हसुं धुं-हसामि

जाण्+अ+मि=जाणमि, जाणामि-हुं जाणुं धुं-जानामि

લિહ્+અ+મિ=લિહમિ, લિહામિ-હું લખું છું અથવા ચાહું છું-

લિહામિ અથવા લેહિ

હોમિ માં છેડે અ જ નથી તેથી આ ન થાય.

इच् च मो-मु-मे वा ॥८।३।१५५॥

પહેલા પુરુષના અડુવચનના મો, મુ અને મ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અ કારાંત ધાતુના છેડાના અ નો આ વિકલ્પે થાય છે અને ઇ પણ વિકલ્પે થાય છે.

મળ્+અ+મો=મળમો, મળામો, મળિમો-અમે ભણીએ છીએ-મળામઃ

મળ્+અ+મુ=મળમુ, મળામુ, મળિમુ- " " " "

મળ્+અ+મ=મળમ, મળામ, મળિમ- " " " "

૮।૩।૧૫૮ ના નિયમ વડે જ્યારે ધાતુના છેડાના અ નો ઇ થાય ત્યારે મળેમો, મળેમુ, મળેમ એમાં રૂપો થાય છે.

ઠામો, હોમો-એ બંને રૂપોમાં ધાતુને છેડે અ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

क्ते ॥८।३।१५६॥

જ્યારે ક્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેની પૂર્વના અ નો ઇ કરી દેતો.

હસ્+અ+ત=હસ્+ઇ+અ=હસિઅં-હસાયું-હસિતમ્

પદ્+અ+ત=પદ્+ઇ+અ=પદિઅં-ભણાયું-પટિતમ્

હસ્+અ+ત=હાસ્+ઇ+અ=હાસિઅં-હસાવાયું-હાસિતમ્

પદ્+અ+ત=પાદ્+ઇ+અ=પાદિઅં-ભણાવાયું-પાટિતમ્

ગતં ઉપરથી ગયં અને નતં ઉપરથી નયં રૂપો સિદ્ધ કરવાનાં છે. તેમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

જાયં, છાં, હૂં માં ક્ ની પહેલાં અ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

જાયં ધ્યાન ક્યુ-ધ્યાતમ્ છાં એટલે રુતમ્ અવાજ. હૂં ભૂતમ્-યયુ-હિંદી હૂઆ અથવા મયા.

एत् च त्वा-तुम्-तव्य-भविष्यत्सु ॥८।३।१५७॥

સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ક્ત્વા, હેવર્થ કૃદંતનો તુમ્ અને વિધ્યર્થ કૃદંતનો તવ્ય તથા ભવિષ્યત્કાળના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ધાતુના અ નો ઇ થાય છે અને ઇ પણ થાય છે.

કૃત્વા—હસ+ઝળ=હસિ+ઝળ=હસિઝળ—હસીને—હસિત્વા

હસ+ઝળ=હસે+ઝળ=હસેઝળ— „ „

તુમ્—હસ+તુમ્=હસિ+તુમ્=હસિતું અથવા હસિઝં—હસવા માટે—હસિતુમ્

હસ+તુમ્=હમે+તુમ્=હમેતું અથવા હમેઝં—હસવા માટે— „

તવ્ય—હસ+તવ્ય=હસિ+તવ્ય=હસેતવ્ય અથવા હસિઝવ્યં—હસવા થોડ્ય—

હસિતવ્યમ્
„ હસિતવ્યં અથવા હસે+ઝવ્યં=હસેઝવ્યં— „ „

ભવિષ્યકાળ—હસ+હિઙ્=હસિ+હિઙ્=હસિહિઙ્—હસશે—હસિષ્યતિ

હસ+હિઙ્=હસે+હિઙ્=હસેહિઙ્— „ „

કાઝળ રૂપમાં કૃત્વા ની પહેલાં અ નથી પણ કા નો આ છે એટલે આ નિયમ ન લાગ્યો.

વર્તમાના-પંચમી-શત્રુષુ વા ॥૮૧૩૧૫૮॥

વર્તમાના વિભક્તિના પ્રત્યયો અને ક્રિયાપદને લગતી પંચમીના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અને શત્રુ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ધાતુના અકારનો એકાર વિકલ્પે થાય છે.

વર્તમાના—હસ+અ+ઇ=હસઇ તથા હસ+અ+ઇ=હસેઇ—તે હસે છે—હસતિ

હસ+અ+મ=હસમ તથા હસ+અ+મ=હસેમ—અમે હસીએ છીએ—હસામઃ

પંચમી—હસ+અ+ઊ=હસઊ, હસેઊ—તે હસે—હસતુ

સુજ્+અ+ઊ=સુજઊ, સુજેઊ—તે સાંભળે—શૃણોતુ

શત્રુ—હસ+અ+ન્ત=હસન્તો, હસેન્તો—તે હસતો—હસન્

ક્યાંય આ નિયમ લાગતો નથી. જેમકે—જયઇ માં આ નિયમ લાગેલ નથી, તથા ક્યાંય અકારનો આ પણ થાય છે. જેમકે—સુજઊ ને બદલે સુજાઊ.

જ્ઞા-જ્ઞે ॥૮૧૩૧૫૯॥

જ્ઞા અને જ્ઞ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ધાતુના અકારનો એકાર થાય છે.

હસ+અ+જ્ઞા=હસેજ્ઞા—હસે કે હસો—હસેતુ અથવા હસતુ

હસ+અ+જ્ઞ=હસેજ્ઞ— „ „ „ „ „

હોજ્ઞા અને હોજ્ઞ માં ધાતુને છેડે ઓ છે પણ અ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

ईअ-इज्जो कस्य ॥८।३।१६०॥

ચિ અને જિ વગેરે ધાતુઓના ભાવે તથા કર્મણિ પ્રયોગોમાં જે જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે તે માટે અમે આગળ કહેવાના છીએ પણ જે ધાતુઓ વિશે ભાવે તથા કર્મણિ પ્રયોગ અંગે કાંઈ સૂચન કર્યું નથી તે ધાતુને લાગેલા ભાવ-સૂચક અને કર્મસૂચક કય પ્રત્યયને બદલે ईअ અને इज्ज એમ બે પ્રત્યયો વાપરવા.

हस्+क्य+इ=हस्+ईअ+इ=हसीअइ-हसाय छे-हस्यते

„ हस्+इज्ज+इ=हसिज्जइ- „ „ „

हस्+क्य+न्तो=हस्+ईअ+न्तो=हसीअन्तो-हसातो-हस्यमानः

हस्+क्य+न्तो=हस्+इज्ज+न्तो=हसिज्जन्तो- „ „

हस्+क्य+माणो=हस्+ईअ+माणो=हसीअमाणो-हसातो-हस्यमानः

„ हस्+इज्ज+माणो=हसिज्जमाणो- „ „

पद्+क्य+इ=पद्+ईअ+इ=पढीअइ-पायाय छे-पठ्यते

„ पद्+इज्ज+इ=पढिज्जइ- „ „ „

हो+क्य+इ=हो+ईअ+इ=होईअइ-थवाय छे-भूयते

„ हो+इज्ज+इ=होइज्जइ- „ „

બહુલં અધિકારને લીધે કેટલાક પ્રયોગોમાં કય પણ વિકલ્પે વપરાય છે.

मए नवेज्ज-(नम्+अ+इज्ज) नव+इज्ज=नवेज्ज-नमाय छे-कय नथी-नम्यते

मए नविज्जेज्ज-(नम्+क्य+इज्ज) नव्+इज्ज+ज्जनविज्जेज्ज-नमाय छे-नम्यते

तेण लहेज्ज (लम्+अ+इज्ज) लह+इज्ज=लहेज्ज-मेणवाय छे-कय नथी-लभ्यते

तेण लहिज्जेज्ज (लम्+क्य+इज्ज) लह्+इज्ज+इज्ज=लहिज्जेज्ज-मेणवाय छे-

लभ्यते

तेण अच्छेज्ज (अच्छ्+अ+इज्ज) अच्छ+इज्ज=अच्छेज्ज आस्यते कय नथी

तेण अच्छिज्जेज्ज (अच्छ्+क्य+इज्ज) अच्छ्+इज्ज+इज्ज=अच्छिज्जेज्ज-

મેસાય છે-આસ્યતે

અહીં જે નવેજ્જ, લહેજ્જ અને अच्छેજ્જ પ્રયોગો બતાવ્યા છે તેમાં ક્રિયાપદને લાગેલાં ઇજ્જ પ્રત્યય જ છે અને તે ધાતુને લાગેલા પુરુષભોષક પ્રત્યયને સ્થાને સીધો જ ભાવકર્મમાં વપરાયેલ છે. આ ત્રણે રૂપોમાં કય નથી લાગ્યો, પણ બીજાં ત્રણે રૂપોમાં કય લાગેલ છે તે હકીકત ઉદાહરણોમાંથી જ સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

દૃશિ-વચેઃ ડીસ-ઙુચ્ચં ॥૮૧૩૧૬૧॥

દશ્ ધાતુને કચ પ્રત્યય લાગે ત્યારે કચ સહિત દશ્ નો ડીસ કરી દેવો એટલે દશ્ ના કચ અંશનો ઈસ કરી દેવો અને વચ્ ધાતુને કચ લાગે ત્યારે કચ સહિત વચ્ નો ઙુચ્ચ કરી દેવો એટલે વચ્ ના અચ્ અંશનો ઙુચ્ચ કરી દેવો.

દશ્+કચ+ઇ=ડીસ+ઇ=ડીસઇ-દેખાય છે-દશ્યતે

વચ્+કચ+ઇ=ઙુચ્ચ+ઇ=ઙુચ્ચઇ-ખોલાય છે-ઙચ્યતે

ડીસમાં અને ઙુચ્ચમાં કચ આવી ગયેલ છે તેથી આ ડીસ તથા ઙુચ્ચ ને કચ ને બદલે વપરાતા ઈઅ તથા ઇચ્ચ લાગે જ નહીં.

સી હી હીઅ ભૂતાર્થસ્ય ॥૮૧૩૧૬૨॥

અચતની વગેરે ભૂતકાળના ખતાવેલા સંસ્કૃત પ્રત્યયોને બદલે ત્રણે પુરુષના બંને વચનમાં સ્વરાંત ધાતુને સી, હી અને હીઅ પ્રત્યયો લગાડવા.

હસ્તનભૂત અચતનભૂત પરાક્ષભૂત—

કૃ+ત્	કાસી-કથું-અકરોત્	અકાર્ષીત્	ચકાર
કૃ+ત્	કાહી- „ „	„	„
કૃ+ળવ્	કાહીઅ- „ „	„	„
સ્થા+ત્	ઠાસી-રહો- અતિષ્ઠત્	અસ્થાત્	તસ્થૌ
„	ઠાહી- „ „	„	„
સ્થા+ળવ્	„ ઠાહીઅ- „ „	„	„

આર્ષ પ્રાકૃતમાં ભૂતકાળમાં અબ્બવી રૂપ વપરાયેલ છે તે રૂપ સંસ્કૃતમાં હસ્તન ભૂતકાળના અન્ય પુરુષ એકવચનમાં થતા અબ્બવી રૂપ ઉપરથી સિદ્ધ કરી લેવું.

દેવિંદ્રો ઇળમબ્બવી-દેવેન્દ્રઃ इदम् અબ્બવીત્ દેવેન્દ્રે આમ કહ્યું.—આ પ્રયોગ ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ના નમિપવજ્ઞા નામના નવમા અધ્યયનમાં વારંવાર આવે છે.

જો કે આ સૂત્રમાં સ્વરાંત ધાતુ એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કયો નથી તો પણ નીચેનું ૮૧૩૧૬૩ મું સૂત્ર વ્યંજનાંત ધાતુને માટે ભૂતકાળના પ્રત્યયોનું વિધાન કરે છે માટે આ સૂત્ર સ્વરાંત ધાતુ માટે સમજવું.

વ્યંજનાદ્ ઈઅઃ ॥૮૧૩૧૬૩॥

વ્યંજનાંત ધાતુઓને લાગેલા અચતની વગેરે ભૂતકાળના તમામ પ્રત્યયોને બદલે ઈઅ પ્રત્યય સમજવો.

હુવ્+ત્, ત્, જવ્=હુવીઅ-તે હતો-અભવત્, અભૂત્, વભૂવ
 આસ્+ત્, ત્, એ=અચ્છ+ઈઅ=અચ્છીઅ-તે ખેઠો-આસ્ત, આસિષ્ટ, આસાંચકે
 ગેણ્+ત્, ત્, જવ્=ગેણ્+ઈઅ=ગેણ્હીઅ-તેણે પ્રહણ કયું-અગ્રહણાત્,
 અગ્રહીત્, જગ્રાહ

કાસી, કાહી, કાહીઅ । ઠાસી, ઠાહી, ઠાહીઅ । અચ્છીઅ, ગેણ્હીઅ વગેરે રૂપોમાં
 ત્, ત્, જવ્ અને એ-એવા જે પ્રત્યયો યતાવ્યા છે તે સંસ્કૃતના ધોરણે યતાવેલા
 છે અને હસ્તની, અદ્યતની તથા પરાક્ષાના ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પરસ્મેપદના
 તથા આત્મનેપદના પણ છે.

તેન અસ્તે: આસિ-અહેસી ॥૮।૩।૧૬૪॥

ત્રણે ભૂતકાળના ત્રણે પુરુષના પ્રત્યયો અને બન્ને વચનોના તમામ પ્રત્યયો
 સાથે અસ્ ધાતુના આસિ અને અહેસિ એવાં બે રૂપો થાય છે.

આસિ સો-તે હતો, તે હતા-આસીત્ સઃ, તે આસન્
 ,, તુમ્-તું હતો, તમે હતા-આસીઃ ત્વમ્, યૂયમ્ આસ્ત
 ,, અહ્-હું હતો-અમે હતા-આસમ્, વયમ્ આસ્મ
 જે આસિ-જે હતો, જેઓ હતા-યઃ આસીત્, ચે આસન્
 અહેસિ સો-તે હતો, તે હતા-આસીત્ સઃ, તે આસન્
 ,, તુમ્-તું હતો, તમે હતા-આસીઃ ત્વમ્, યૂયમ્ આસ્ત
 ,, અહ્-હું હતો, અમે હતા-આસમ્ અહમ્, વયમ્ આસ્મ
 જે અહેસિ-જે હતો, જે હતા-યઃ આસીત્, ચે આસન્

જ્ઞાત્ સપ્તમ્યાઃ ઇઃ વા ॥૮।૩।૧૬૫॥

સપ્તમીના સ્થાને પ્રાકૃતમાં જ્યારે જ્ઞ પ્રત્યય આવ્યો હોય ત્યારે એ જ્ઞ
 પછી ઇ વિકલ્પે વાપરવો એટલે કે જ્ઞઈ અને જ્ઞ એમ બે પ્રત્યયો વાપરવા.
 મરેત્ ને બદલે મવ+ઈત્=હોજ્ઞઈ અને હોડજ્ઞ એવાં બે રૂપો થાય છે.

ભવિષ્યતિ હિઃ આદિઃ ॥૮।૩।૧૬૬॥

ધાતુને જ્યારે ભવિષ્યકાળના સૂચક સ્યતિ, સ્યસિ, સ્યામિ વગેરે અદ્યતન
 ભવિષ્યના તથા અસ્તન ભવિષ્યના તમામ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે તે પ્રત્યયોની
 પહેલાં હિ ઉમેરી દેવા.

હો+इ-हो+हि+इ=होहिइ-ते थशे-भविष्यति, भविता
 हो+न्ति-हो+हि+न्ति=होहिंति-तेअे। थशे-भविष्यन्ति, भवितारः
 हो+सि-हो+हि+सि=होहिसि-तुं थशे-भविष्यसि, भवितासि
 हो+त्या-हो+हि+त्या=होहित्या-तमे थशे।-भविष्यथ, भवितास्य
 हस+इ-हस+इ+हि+इ=हसिहिइ-ते हसशे-हसिष्यति, हसितां
 क+इ-का+हि+इ=काहिइ-ते कःशे-करिष्यति, कर्ता

मि-मो-मु-मे स्ता हा न वा ॥८।३।१६७॥

ધાતુને જ્યારે ભવિષ્યકાળના પહેલા પુરુષના એકવચનનો મિ પ્રત્યય અને પહેલા પુરુષના બહુવચનના મો, મુ અને મ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે મિ ને બદલે સ્તામિ અથવા હામિ એવા પ્રત્યય વિકલ્પે વાપરવા. તથા મો ને બદલે સ્તામો અને હામો તથા મુને બદલે સ્તામુ અને હામુ તથા મને બદલે સ્તામ અને હામ એવા પ્રત્યયો વિકલ્પે સમજવા.

હો+મિ-હો+સ્તા+મિ=હોસ્તામિ-હું થઈશ-ભવિષ્યામિ
 હો+મિ-હો+હા+મિ=હોહામિ- ,, ,, ,,
 હો+મો-હો+સ્તા+મો=હોસ્તામો-અમે થઈશું-ભવિષ્યામઃ
 હો+મો-હો+હા+મો=હોહામો- ,, ,, ,,
 હો+મુ=હો+સ્તા+મુ=હોસ્તામુ- ,, ,, ,,
 હો+મુ=હો+હામુ=હોહામુ- ,, ,, ,,
 હો+મ-હો+સ્તા+મ-હોસ્તામ
 હો+મ=હો+હા+મ=હોહામ- ,, ,, ,,

જ્યારે સ્તામિ, હામિ, સ્તામો, હામો વગેરે ન વપરાય ત્યારે ઉપરના નિયમ અમાણે રૂપો સમજી લેવા. હોહિમિ (એકવચન), હોહિમો, હોહિમુ, હોહિમ (બહુવચન)

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બહુજાં અધિકારને લીધે હામો પ્રત્યય વપરાતો નથી. તેથી હસિહામો રૂપ ન થાય પણ હસિહિમો અને હસિસ્તામો એ એ રૂપ થાય.

મો-મુ-માનાં હિસ્તા હિત્યા ॥૮।૩।૧૬૮॥

પૈકા પુરુષના બહુવચનના મો, મુ અને મ એ ત્રણેને બદલે હિસ્તા અને હિત્યા એ એ પ્રત્યયો વિકલ્પે વાપરવા.

હોહિમો તથા હોસ્સામો ને અદ્વે હોહિસ્સા અને હોહિત્થા
હસિહિમો તથા હસિસ્સામો ને અદ્વે હસિહિસ્સા અને હસિહિત્થા

હિસ્સા અને હિત્થા વિકલ્પે થાય છે તેથી હોહિમો, હોસ્સામો, હોહામો
તથા હસિહિમો, હસિસ્સામો વગેરે રૂપ કરી લેવાં.

મો નાં રૂપોની જ પેઠે હોહિમુ, હોસ્સામુને અદ્વે હોહિસ્સા, તથા હોહિત્થા
તથા હોહિમ, હોસ્સામ ને અદ્વે હોહિસ્સા, હોહિત્થા રૂપો સમજી લેવાં.

મેઃ સ્સં ॥૮૧૩૧૬૯॥

અવિખ્યાણમાં વપરાતા પહેલા પુરુષ એકવચન મિ ને અદ્વે સ્સં વિકલ્પે વાપરવો.

હો+મિ=હોસ્સં-હું હોઈશ-મવિખ્યામિ

હસ+મિ=હસિસ્સં-હું હસીશ-હસિધ્યામિ

કિત્ત+મિ=કિત્તિસ્સં-કીર્તન કરીશ-કીર્તયિધ્યામિ

સ્સં વિકલ્પે થાય છે તેથી હોહિમિ, હોસ્સામિ, હોહામિ, હસિસ્સામિ અને કિત્તિહિમિ
વગેરે રૂપો પણ કરી લેવાં.

કુ-દઃ હં ॥૮૧૩૧૭૦॥

કુ ધાતુને લાગેલા અવિખ્યાણના મિ પ્રત્યયને અદ્વે હં વિકલ્પે વાપરવો
તથા કા ધાતુને લાગેલા અવિખ્યાણના મિ પ્રત્યયને અદ્વે હં વિવલ્પે વાપરવો.

કુ+મિ=કાહં-હું કરીશ-કરિધ્યામિ

કા+મિ=કાહં-હું આપીશ-દાસ્યામિ

**શ્રુ-ગમિ-રુદિ-વિદિ-દશિ-મુચિ-વચિ-છિદિ-મિદિ-મુજાં સોચ્છં ગચ્છં
રોચ્છં વેચ્છં દચ્છં મોચ્છં વોચ્છં છેચ્છં મેચ્છં મોચ્છં ॥૮૧૩૧૭૧॥**

શ્રુ, ગમિ, રુદિ, વિદિ, દશિ, મુચિ, વચિ, છિદિ, મિદિ અને મુજ ધાતુઓને
જ્યારે પ્રથમ પુરુષના એકવચનના મિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ધાતુ અને મિ
પ્રત્યય સહિત એમના અનુક્રમે સોચ્છં, ગચ્છં, રોચ્છં, વેચ્છં, દચ્છં, મોચ્છં,
વોચ્છં, છેચ્છં, મેચ્છં અને મોચ્છં એવા રૂપો થાય છે.

અવિખ્યાણના પહેલા પુરુષના એકવચનના મિ પ્રત્યયની સાથે શ્રુ ધાતુનું સોચ્છં
થાય. એ જ પ્રમાણે ગમ ધાતુનું મિ પ્રત્યયની સાથે ગચ્છં અને રુદ ધાતુનું મિ
સાથે રોચ્છં વગેરે રૂપો સમજી લેવાં.

સોચ્છં-હું સાંભળીશ-શ્રોધ્યામિ
 ગચ્છં-હું જઈશ-ગમિષ્યામિ । સંગચ્છં-હું સાથે જઈશ-લંગસ્યે
 રોચ્છં-હું રડીશ-રોદિષ્યામિ
 વેચ્છં-હું જાણીશ-વેદિષ્યામિ
 દચ્છં-હું જોઈશ-દ્રક્ષ્યામિ
 મોચ્છં-હું મુકું થઈશ-મોક્ષ્યામિ
 વાંચ્છં-હું બોલીશ-વક્ષ્યામિ
 છેચ્છં-હું છેદીશ-છેત્સ્યામિ
 મેચ્છં-હું મેદીશ-મેત્સ્યામિ
 મોચ્છં-હું ખાઈશ અથવા ભોગવીશ-મોક્ષ્યે

સોચ્છાદય ઇજાદિષુ હિલુક્ ચ વા ॥૮।૩।૧૭૨॥

ભવિષ્યકાળમાં આવનારા અને આગળ આવેલા ૮।૩।૧૭૮ માં સૂત્રમાં જણાવેલા એવા ઇચ્ તથા એચ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ઉપર જણાવેલા શ્રુ વગેરે ૧૦ ધાતુઓના સોચ્છ વગેરે અનુસ્વાર વગરનાં દશ રૂપો વપરાય છે અને જ્યારે એ ઇચ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે તેની પહેલાં ઇ ઉમેરવો તથા ॥૮।૩।૧૬૬॥ સૂત્ર દ્વારા જે હિ પ્રત્યય લાગેલ હોય તેના લોપ વિકલ્પે કરવો. એટલે હિ પ્રત્યય વાપરવો તથા ન વાપરવો.

ત્રીજો પુ. એ. ૧૦--શ્રુ-સોચ્છ+ઇ=સોચ્છિઇ-તે સાંભળશે-શ્રોષ્યતિ

„-સોચ્છ+ઇ+હિ+ઇ=સોચ્છિહિઇ- „ „

„-સોચ્છ+અ=સોચ્છિઅ- „ -શ્રોષ્યતે

„-સોચ્છ+ઇ+હિ+અ=સોચ્છિહિઅ- „ „

ત્રીજો પુ. બ. ૧૦--„-સોચ્છ+ઇન્તિ=સોચ્છિન્તિ-તેઓ સાંભળશે-શ્રોષ્યન્તિ

„-સોચ્છ+ઇહિ+ન્તિ=સોચ્છિહિન્તિ- „ „

બીજો પુ. એ. ૧૦--„-સોચ્છ+સિ=સોચ્છિસિ-તું સાંભળીશ-શ્રોષ્યસિ

„-સોચ્છ+ઇહિસિ=સોચ્છિહિસિ- „ „

બીજો પુ. બ. ૧૦--શ્ર-સોચ્છ+સ્થા=સોચ્છિસ્થા-તમે સાંભળશે-શ્રોષ્યથ

„-સોચ્છ+ઇહિ+સ્થા=સોચ્છિહિસ્થા- „ „

પ્રથમ પુંએ૦વ૦ પ્ર-સોચ્છિમિ-

હું સાંભળીશ.-શ્રોવ્યામિ

„-સોચ્છ+ઇહિ+મિ=સોચ્છિહિમિ-

„ „

„-સોચ્છિસ્સામિ, સોચ્છિહામિ, સોચ્છિસ્સં, સોચ્છં „ „

પ્રથમ પુંમ૦વ૦ „-સોચ્છ+મો=સોચ્છિમો,

અમે સાંભળીશું.-શ્રોવ્યામઃ

સોચ્છ+ઇહિ+મો=સોચ્છિહિમો, સોચ્છિસ્સામો „ „

સોચ્છિહામો, સોચ્છિહિસ્સા, સોચ્છિહિત્યા

જે રીતે અહીં માત્ર એક પ્રથમ પુરુષના બહુવચનના મો પ્રત્યયનાં રૂપો બતાવ્યાં છે તે રીતે મુ અને મ નાં રૂપો પણ સમજી લેવાં.

એ જ રીતે ગમ્ ધાતુનાં રૂપો આ સમજવાં--

ત્રીજો પુંએક૦વ૦-ગમ્-ગચ્છિહ, ગચ્છિહિહિ-તે જશે-ગમિષ્યતિ

„ „ બ૦વ૦- „-ગચ્છિતિ, ગચ્છિહિતિ-તેઓ જશે-ગમિષ્યન્તિ

બીજો પુંએ૦વ૦- „-ગચ્છિસિ, ગચ્છિહિસિ-તું જઈશ-ગમિષ્યસિ

„ બ૦ વ૦- „-ગચ્છિત્થા, ગચ્છિહિત્થા-તમે જશે-ગમિષ્યથ

પ્રથમ પુંએ૦વ૦- „-ગચ્છિમિ, ગચ્છિહિમિ, ગચ્છિસ્સામિ]-હું જઈશ-ગમિષ્યામિ
ગચ્છિહામિ, ગચ્છં, ગચ્છિસ્સં

પ્રથમ પુંબ૦વ૦- „-ગચ્છિમો, ગચ્છિહિમો, ગચ્છિસ્સામો]અમે જઈશું-
ગચ્છિહામો, ગચ્છિહિસ્સા, ગચ્છિહિત્યા] ગમિષ્યામઃ

એ જ પ્રકારે મુ અને મ પ્રત્યયો લગાડીને પણ રૂપો સમજી લેવાં. જે રીતે શ્રુ અને ગમ્ ધાતુનાં રૂપો બતાવેલાં છે તે રીતે રુદ્ધ ધાતુથી લઈને મુજ્ઞ ધાતુ સુધીનાં તમામ ધાતુઓનાં બિધ્યકાળનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

(અહીં શ્રુ અને ગચ્છ નાં બધાં રૂપો બતાવ્યાં નથી, થોડાં જ રૂપો બતાવ્યાં છે. તેથી બાકીનાં રૂપો નિયમાનુસાર સમજીને સાધી લેવાનાં છે.)

દુ સુ મુ વિધ્યાદિષુ એકસ્મિન્ ત્રયાણામ્ ॥૮૮૩૧૭૩॥

વિધિ, નિમંત્રણ, આમંત્રણ વગેરે અર્થોમાં વપરાતા ત્રીજા પુરુષના એક-વચનના સંસ્કૃત તુ અને તામ્ પ્રત્યયોને બ લે દુ પ્રત્યય વપરાય છે અને બીજા પુરુષના એકવચનના સંસ્કૃત હિ અને રવ પ્રત્યયોને બદલે મુ પ્રત્યય વપરાય છે તથા બહેલા પુરુષના એકવચનના સંસ્કૃત આનિ અને તે પ્રત્યયોને બદલે મુ પ્રત્યય વપરાય છે.

બીજા પુરુષના બહુવચનના સંસ્કૃત ત અને ધ્વમ્ પ્રત્યયોને બદલે હ પ્રત્યય વપરાય છે તથા પહેલા પુરુષ બહુવચનના સંસ્કૃત કામ અને કામહૈ પ્રત્યયોને બદલે મો પ્રત્યય વપરાય છે.

ન્તુ-હસન્તુ--તેઓ હસો-હમેયુઃ અથવા હસન્તુ

હ-હસહ--તમે હસો-હસેત અથવા હસત

મો-હસામો--અમે હસીએ-હસેમ અથવા હસામ

એ જ રીતે તુવરંતુ (ત્વરન્તામ્) અને તુવરહ (ત્વરધ્વમ્) તથા તુવરામો (ત્વરામહૈ) રૂપો સમજી લેવાં. અહીં ત્વર ધાતુ બ્વાદિગણ્યનો આત્મનેપદી છે

૮૩૩૧૭૩ માં સૂત્રમાં અને ૮૩૩૧૭૬ માં સૂત્રમાં જે વિધિ, નિમંત્રણ, વગેરે અર્થો બનાવેલા છે તે અર્થોમાં સંસ્કૃતમાં પંચમી- ક્રિયાપદ વિભક્તિ વપરાય છે તથા સપ્તમી-ક્રિયાપદ વિભક્તિ વપરાય છે એટલે જેમ અહીં ૧૮૫મા સૂત્રમાં તથા આ સૂત્રમાં પંચમીના એકવચનના અને બહુવચનના પરસ્મૈપદના તથા આત્મનેપદના પ્રત્યયો બતાવ્યા છે તેમ સપ્તમીના એકવચનના તથા બહુવચનના પરસ્મૈપદના તથા આત્મને પદના પ્રત્યયો પણ સમજી લેવાના છે. અને તે પ્રત્યયોને ૮૩૩૧૭૩ મું સૂત્ર તથા આ ૮૩૩૧૭૬ મું સૂત્ર લગાડવાનું છે.

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે અહીં વિધ્યર્થક સપ્તમીના પ્રત્યયો જણાવીએ છીએ.

સં० એકવચન

પ્રા० પ્રત્યયો

પરસ્મૈ०

આત્મને०

યાત્

ઈત્

-

હુ

યાઃ

ઈથાઃ

-

તુ

કામ્

ઈય

-

મુ

સં० બહુવચન—

યુસ્

ઈરન્

-

= ન્તુ

યાત

ઈધ્વમ્

-

= હ

યામ

ઈમહિ

-

= મો

આ રીતે પ્રત્યયો લગાડીને રૂપો બનાવવાનાં છે.

પ્રા०

સં० વિધ્યર્થક સપ્તમી

હસન્તુ

-

હસેયુઃ

હસહ

-

હસેત

હસામો

-

હસેમ

પ્રા०	સં० વિધ્યર્થ સપ્તમી
તુવરંતુ	— ત્વરંરન્
તુવરત	— ત્વરંધ્વમ્
તુવરામો	— ત્વરંમહિ

આ રીતે બધાં રૂપો સમજી લેવાં.

વર્તમાના-ભવિષ્યન્ત્યોશ્ચ જ્ઞ જ્ઞા વા ॥૮૧૩૧૭૭॥

વર્તમાનાકાળના પ્રત્યયો, ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયો અને વિધ્યાદિ અર્થમાં વપરાતા પ્રત્યયોને બદલે પ્રાકૃતમાં જ્ઞ અને જ્ઞા પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

હસંજ્ઞ, હસેજ્ઞા, હસઈ—તે હસે છે—હસતિ
„ „ હસિહિઈ—તે હસશે—હસિષ્યતિ, હસિતા
„ „ હસડ —તે હસો—હસતુ, હસેત્
પઢંજ્ઞ, પઢંજ્ઞા, પઢઈ—તે બાણે છે—પઠતિ
„ „ પઠિહિઈ—તે બાણુશે—પઠિષ્યતિ, પઠિતા
„ „ પઠડ —તે બાણો—પઠતુ, પઠેત્
મુણેજ્ઞ, મુણેજ્ઞા, મુણઈ —તે સાંભળે છે—શૃણોતિ
„ „ મુણિહિઈ—તે સાંભળશે—શ્રાંણ્યતિ, શ્રોતા
„ „ મુણડ—તે સાંભળો—શૃણોતુ, શૃણુયાત્

આ રીતે બધાં રૂપો સમજવાનાં છે.

અહવાણ્જ્ઞ, અહવાણ્જ્ઞા—અતિપાતયતિ, અતિપાતયન્તિ—હિંસા કરે છે
 અહવાયાવેજ્ઞ, અહવાયાવેજ્ઞા—અતિપાતયિષ્યતિ, અતિપાતયિષ્યન્તિ; હિંસા કરાવશે
 અતિપાતયિતા, અતિપાતયિતાર; અતિપાતયેત્, અતિપાતયેયુઃ—હિંસા કરે
 અતિપાતયતુ, અતિપાતયન્તુ

એ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં ન સમણજાણામિ, ન સમણજાણેજ્ઞ, ન સમણજાણેજ્ઞા રૂપો સમજવાં. સમણજાણામિ—સંભતિ આપે છે.

જેમ આ અહવાણ્જ્ઞ વગેરે રૂપો બતાવ્યાં છે તેમ બીજા પુરુષનાં અને પહેલા પુરુષનાં વર્તમાના, ભવિષ્યન્તી, સપ્તમીનાં રૂપો પણ સમજી લેવાં.

બીજા કેટલાક વૈયાકરણો તો વર્તમાના, સપ્તમી, પંચમી, ભૂતની, અગતની, પરાક્ષા, આશીઃ, શ્વેતની, ભવિષ્યન્તી અને ક્રિયાતિપત્તિ એ તમામના પ્રત્યયોને બદલે જ અને જ્ઞા પ્રત્યયો વાપરવાનું નિધાન કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે—

ભવતિ, ભવેત, ભવતુ, અભવત, અભૂત બભૂવ, મૂયાત. મવિતા, મવિષ્યતિ.
અને અમવિષ્યત એ તમામ રૂપોને અદલે દોઝ, દોઝા એવાં બે જ રૂપો થાય છે.

મધ્યે ચ સ્વરાન્તાદ્ વા ॥૮૧૩૧૭૮॥

ધાતુને લાગેલા વર્તમાનાના, ભવિષ્યંતીના, સપ્તમીના અને પંચમીના તમામ પ્રત્યયોને અદલે ઝજ અને ઝા વિકલ્પે વપરાય છે તથા સ્વરાંત ધાતુને લાગેલા વર્તમાનાના, ભવિષ્યંતીના, સપ્તમીના, પંચમીના પ્રત્યયોની પહેલાં ઝજ અને ઝા વિકલ્પે ઉમેરાય છે એટલે કે ધાતુ અને જણાવેલા પ્રત્યયોની વચ્ચે ઝજ અને ઝા વિકલ્પે આવી જાય છે.

વર્તમાનાના પ્રત્યયને સ્થાને ઝજ તથા ઝા-હોઝજ, દોઝા, હોહ-તે થાય છે-મવતિ

ધાતુ તથા વર્તમાનાના પ્રત્યયની વચ્ચે ઝજ તથા ઝા-હોઝજઙ તથા હોઝાહ-તે થાય છે-મવતિ

ધાતુ અને પ્રત્યયને સ્થાને હો+સિ-] હોઝજ, હોઝા, હોસિ-તું થાય છે-મવસિ
ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચે-] હોઝજસિ, હોઝાસિ , , , ,

ભવિષ્યંતીને સ્થાને- હો+હિ-] હોઝજ, હોઝા, હોહિહ-તે થશે-મવિષ્યતિ
] હોઝજહિહ, હોઝાહિહ , , , ,

ધાતુ અને ભવિષ્યંતીના પ્રત્યયની વચ્ચે-] હો+સિ-] હોઝજ, હોઝા, હોહિસિ-તું થશે-મવિષ્યસિ
] હોઝજહિસિ, હોઝાહિસિ- , , , ,

હો+હિ+સિ=] હોઝજ, હોઝા, હોહિમિ, હોઝજહામિ. -હું થઈશ-મવિષ્યામિ
] હોઝજસં હોઝજહિમિ, હોઝજસ્સામિ

પંચમી, સપ્તમી સ્થાને-હો+ઝ=હોઝજ, હોઝા, હોઝ

પંચમી, સપ્તમીની વચ્ચે-હોઝજઝ, હોઝાઝ-મવેતુ, મવેત

આ પ્રમાણે અર્વા રૂપો સમગ્ર લેવાનાં છે.

પરસ્મૈપદ-હસેઝજ, હસેઝા મા અને આત્મનેપદ-તુવરેઝજ, તુવરેઝા માં.

ધાતુ યંજનાંત છે તેથી આ નિયમ ત્રણે.

ક્રિયાતિપત્તેઃ ॥૮૧૩૧૭૯॥

ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયોને અદલે ઝજ અને ઝા પ્રત્યયો વપરાય છે.

હોઝજ, હોઝા-અમવિષ્યત, અમવિષ્યન્ અમવિષ્યન્ત તથા અલવિષ્યન્ત

આ રીતે જ ક્રિયાતિપત્તિના પરસ્મૈપદના તથા આત્મનેપદના બીજા પુરુષના અને પહેલા પુરુષના પ્રત્યયોમાં પણ સમાવવાનું છે.

જહ હોઝજ વળણિઝજો-યદિ અમવિષ્યદ્ વર્ણનીયઃ-તો વર્ણન કરવા યોગ્ય હોત

ન્ત-માણો ॥૮૧૩૧૮૦॥

ક્રિયાતિપત્તિના તમામ પ્રત્યયોને બદલે ન્ત અને માણ પ્રત્યયો વાપરવામાં આવે છે.

હોન્તો, હોમાણો-અભવિષ્યત્, અભવિષ્યત

“હરિણ-ઢાળે હરિણઢ્ઠ ! જઈ સિ હરિણાહિવં નિવેસન્તો ।

ન સહન્તો ત્વિઅ તો રાહુ-પરિહવં સે જિઅંતસ્સ” ॥

હે યંત્ર ! હરણને સ્થાને તેં સિંહને બેસાડ્યો હોત તો તારે તે સિંહના જીવતાં સુધી રાહુને પરાભવ સહન કરવો ન પડત.

“હરિણસ્થાને હરિણઢ્ઠ ! યદિ અસિ હરિણાધિપં ન્યવેશયિષ્યઃ (નિવેસન્તો સિ) ।

ન અસહિષ્યથા એવ તદા રાહુપરિમવં અસ્ય જીવતઃ” ॥

નિવેસન્તો-નિવેશ કર્યો હોત-ન્યવેશ્યત

સહન્તો-સહન કરવું પડત-અસહિષ્યત

ક્રિયાતિપત્તિમાં લાગેલા ન્ત તથા માણ પ્રત્યયોવાળાં રૂપો ધણું કરીને પ્રથમા વિભક્તિમાં જ વપરાય છે.

શત્-આનશઃ ॥૮૧૩૧૮૧॥

સંસ્કૃતમાં વપરાતા પરમૌપદી શત્ પ્રત્યયને બદલે પ્રાકૃતમાં ન્ત અને માણ વપરાય છે, તેમ જ સંસ્કૃતમાં વપરાતા આત્મનેપદી આનશ્ પ્રત્યયને બદલે પણ પ્રાકૃતમાં ન્ત અને માણ વપરાય છે.

પરમૌપદ—હસ+શત્—હસ+અ+ન્ત=હસન્તો અથવા હસન્તો] હસતો-હસન્

આત્મનેપદ—વેપ્-આન-વેપ્+અ-ન્ત=વેવન્તો ।] કંપતો-વેપમાનઃ
વેપ્+આન-વેપ્+અ+માણ=વેવમાણો ।]

ઈ ચ સ્ત્રિયામ્ ॥૮૧૩૧૮૨॥

શત્ અને આનશ્ પ્રત્યયને બદલે સ્ત્રીલિંગમાં પ્રાકૃતમાં ઈ વપરાય છે તથા ન્ત અને માણ પ્રત્યયો વાપરવાના હોય ત્યારે ન્તા તથા ન્તી અને માણા તથા માણી પ્રત્યયો વાપરવાના છે.

હસ+શત્—હસ+અ+ઈ=હસઈ-હસતી-હસન્તી

હસ+શત્—હસ+અ+ન્તા=હસન્તા- ” ”

હસ્+શત્-હસ્+અ+ન્તી હસન્તી

હસ્+શત્-હસ્+અ+માણા=હસમાણા-હસતી-હસન્તી

હસ્+શત્-હસ્+અ+માણી=હસમાણી- ,, ,,

એ જ રીતે વેવઈ, વેવન્તી વેવન્તા, વેવમાણી વેવમાણા । વગેરે રૂપે । ખાટે જુઓ ૮૧૩૧૨ સૂત્ર.

આચાર્ય હિમચંદ્રે રચેલા સિદ્ધહિમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની
વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદનો
સવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

*

અષ્ટમ અધ્યાય

(ચતુર્થ પાદ)

इदितः वा ॥८।४।१॥

આ એક અધિકાર સૂત્ર છે અને વિધિસૂત્ર-વિધાયક સૂત્ર-પણ છે. હવે પછીનાં સૂત્રોમાં જે ધાતુઓને, છેડે હ નિશાનવાળા બનાવીને મૂકેલા છે તે ધાતુઓને તે તે સૂત્રમાં જણાવેલું વિધાન વિકલ્પે લાગુ કરવાનું છે એવું આ સૂત્રનું વિધાન છે માટે આ સૂત્ર વિધિસૂત્ર છે અને આ વિધાનને જ્યાં સુધી ધાતુઓના આદેશનું પ્રકરણ છે ત્યાં સુધી બધે પહોંચાડવાનું છે એવી ભલામણ કરતું હોવાથી આ સૂત્ર અધિકાર સૂત્ર છે.

कथेः वज्जर-पज्जर-उप्पाल-पिसुण-संघ-बोल्ल-चव-जम्प-सीस-
साहाः ॥८।४।२॥

કથ ધાતુને બદલે વજ્જર, પજ્જર, ઉપ્પાલ, પિસુણ, સંઘ, બોલ્લ, ચવ, જમ્પ, સીસ અને સાહ એ દશ ધાતુઓને વિકલ્પે વાપરવાના છે.

कथ-कहइ-कहे छे-कथयति-वज्जर-वज्जरइ-कहे छे.

”	”	”	”	પજ્જર-પજ્જરइ-	”
”	”	”	”	उप्पाल-उप्पालइ-	”
”	”	”	”	पिसुण-पिसुणइ-	”
”	”	”	”	संघ-संघइ-	”
”	”	”	”	बोल्ल-बोल्लइ-	”
”	”	”	”	चव-चवइ-	”
”	”	”	”	जम्प-जम्पइ-	”
”	”	”	”	सीस-सीसइ-	”
”	”	”	”	साह-साहइ-	”

આ આદેશોમાંના અમુક ધાતુઓને સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે આ પ્રકારે સરખાવી શકાય.

વિ+ઉત્+ચર=વ્યુચ્ચર-વ્યુચ્ચરતિ-વજ્જરહ

પ્ર+ઉત્+ચર=પ્રોચ્ચર-પ્રોચ્ચરતિ-પહજરહ

ઉત્+પાલયતિ=ઉત્પાલયતિ
ઉત્+પારયતિ=ઉત્પારયતિ]-ઉપ્પાલહ

પિશુન-પિશુનયતિ-પિસુણહ

સં+ચ્યા-સંચ્યાતિ-સંચહ

બ્રૂ-બ્રૂતે-બોલ્લહ

વચ-વચ્ચિ-પ્રા० વચતિ-વચહ

જલ્પ-જલ્પતિ-જંપહ

શાસ્-શાસ્તે-સીસહ

સાધ્-સાધયતિ-સાહહ

પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચુકહ ક્રિયાપદ વપરાય છે તેને ચુક માષળે કે મષળે (લસણ) જ્વાદિગણના પદ્ધતિ ધાતુને ઉત્ ઉપસર્ગ લગાડીને તેના પરથી સાધવાનું છે.

ઉત્+ચુક=ઉચ્ચુકહ-જિયેથી બોલે છે અથવા જિયેથી લાસે છે-જોરથી બસે છે.

આ બધા ધાતુઓને બીજા વૈયાકરણોએ 'દેશી શાખદ સંગ્રહ'માં મૂકીને ગણાવેલા છે ત્યારે અમે-અંતકાર આચાર્ય-તો ધાતુના આદેશરૂપે અહીં બતાવેલા છે. દેશીમાં ગણવાથી ધાતુને બીજા કોઈ પ્રત્યયો લાગી શકતા નથી. અમારા વિચાર પ્રમાણે આ બધા ધાતુઓને, ધાતુને લાગતા તમામ પ્રત્યયો તથા સંબંધક જુલકૃદંતનો ક્ત્વા, હેત્વર્થ કૃદંતનો તુમ્, પાંચેય કૃત્ય પ્રત્યયો અને અનદ, અક વગેરે બીજા અનેક પ્રત્યયો લગાડીને બનેલાં રૂપો સાહિત્યમાં વપરાય છે. તે માટે અમે તેમને દેશીમાં નોંધ્યા નથી. જેમકે—

અર્થ—

કથિત્વ ને બદલે વજ્જરિઓ-કહેલો-અહીં ક્ત પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથયિત્વા ને બદલે વજ્જરિલ્લ-કહીને-અહીં ક્ત્વા પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથયન્ ને બદલે વજ્જરંતો-કહેતો-અહીં શત્ પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથયિતવ્યમ્ ને બદલે વજ્જરિઅવ્-કહેવાનું-કહેવા યોગ્ય-અહીં તવ્ય પ્રત્યય લાગેલો છે.

કથનમ્ ને બદલે-વજ્જરણ-કહેણ-અહીં અનદ પ્રત્યય લાગેલો છે.

આ રીતે વિવિધ પ્રત્યયો લાગીને ધાતુનાં હજારો રૂપો થાય છે અને સંસ્કૃત ધાતુની પ્રક્રિયા પ્રમાણે પ્રત્યયનો લોપ, આગમ વગેરે વિધિ આ ધાતુઓ અંગે થાય છે.

૧૮૮૦ કથ વાક્યપ્રવચ્ચે ।

આ ધાતુ પાણિનીય ધાતુપાઠમાં પણ છે અને ધાતુ સાથે અહીં જણાવેલા સંખ્યાનાંબર તો હૈમ ધાતુપાઠના જ છે તથા આ કથ ધાતુ અકારાંત છે.

દુઃસ્વે ણિન્વરઃ ॥૮૧૪૩॥

‘દુઃખ કહેવું’ એવા અર્થમાં કથ ને બદલે ણિન્વર ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

દુઃસ્વં કથયતિ ને બદલે ણિન્વરદ્-દુઃખને કહે છે.

જુગુપ્સેઃ ક્ષુણ-દુગુચ્છ-દુગુચ્છાઃ ॥૮૧૪૪॥

જુગુપ્સ (૩૧૪૫) ધાતુને બદલે ક્ષુણ, દુગુચ્છ અને દુગુચ્છ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વાપરવા.

જુગુપ્સ-જુગુપ્સતિ-જુગુચ્છદ્-ક્ષુણ-ક્ષુણદ્ ધૂણા કરે છે.

દુગુચ્છ-દુગુચ્છ-દુગુચ્છદ્-દુગુચ્છદ્

દુગુચ્છ-દુગુચ્છ-દુગુચ્છદ્-દુગુચ્છદ્ કે દુગુચ્છદ્ વગેરે.

કૃણા શબ્દનું નામધાતુનું રૂપ કૃણયતિ થાય છે. એ કૃણયતિ સાથે આ ક્ષુણદ્ રૂપને સરખાવી શકાય.

દુગુચ્છ અને દુગુચ્છ ને બદલે અનુસ્વારવાળો દુગ્ગં તથા દુગું પણ વપરાય છે. જ્યારે અનુસ્વાર હોય ત્યારે ‘ચ્છ’ ન વપરાય પણ માત્ર ‘છ’ વપરાય.

૭૬૩ ગુપ્-જુગુપ્સ ગર્હાયામ્ ।

૭૬૩ ગુપ્ ગોપન-કુત્સનયોઃ ।

બુઘુક્ષિ-વીજ્યોઃ ણીરવ-વોજ્ઞૌ ॥૮૧૪૫॥

બુઘુક્ષિ ને બદલે ણીરવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને વીજિ ને બદલે વોજ્ઞ ધાતુ પણ વિકલ્પે વપરાય છે.

વુમુક્ષ-વુમુક્ષતે-વુમુક્ષઈ-ળીરવઈ-ભોજન કરવાને ઈચ્છે છે-નીરે છે.

વીજ-વીજયતિ-વોજજઈ

ભાષાનું 'નીરવું' ક્રિયાપદ ળીરવ સાથે સરખાવાય.

વીજઈ-વોજજઈ-વીંગે છે, વીંગણો દેળે છે-પંખો નાખે છે.

સૂત્રમાં જે વીજ ધાતુ ખતાવેલો છે 'વીજ વીજને-સૌત્ર-ધાતુ છે. એ ધાતુને અહીં જણાવીને તેને અહલે વોજ્જ ધાતુ વાપરવાની સૂચના કરેલી છે. અમારી કલ્પના પ્રમાણે કદાચ વોજ્જ ને અહલે વોજ્જ એવો પાઠ સુસંગત લાગે છે પણ આવો પાઠ કયાંય મળતો નથી.

૧૪૮૭ મુજ-વુમુક્ષ આહારેચ્છાયામ્ ।

૧૪૮૭ પાલન-અભ્યવહારયોઃ ।

૨૦૪૭ વીજળ વીજને ૨ ।

ધ્યા-ગોઃ જ્ઞા-ગૌ ॥૮૧૪૬॥

ધ્યા ધાતુને અહલે પ્રાકૃતમાં જ્ઞા વપરાય છે અને ગૌ ધાતુ દ્વારા તૈયાર થયેલા ગા ને અહલે ગા વપરાય છે.

ધ્યા-ધ્યાયતિ-જ્ઞાયઈ, જ્ઞાઈ-ધ્યાન કરે છે. ણિજ્ઞાઈ, ણિજ્ઞાઅઈ-જુએ છે.

ધ્યા ધાતુનું જ્ઞા ૩૫ ૮૧૨૨૬ સૂત્રથી સાધી શકાય તેમ છે જ, તે છતાં પરંપરાનુસારી સૂત્રકારે તેને અહીં જણાવીને તેનું જ્ઞા ૩૫ બનાવવાની સૂચના કરેલ છે.

નિ (ણિ) ઉપસર્ગ સાથેના ધ્યા ધાતુનો 'જ્ઞેવુ' અર્થ છે.

ગા-ગાયતિ-ગાયઈ, ગાઈ-ગાય છે.

ધ્યાનમ્-જ્ઞાન-ધ્યાન

ગાનમ્-ગાન-ગાણું-ગીત

૩૦ ધ્યા ચિન્તાયામ્ ।

૩૭ ગૌ જ્ઞવ્દે ।

૧. "વીજળ વીજને" ધાતુને 'ક્રિયારત્નસમુચ્ચય' નામના ગ્રંથમાં પૃ. ૨૮૬ ઉપર અકારાંત સૌત્ર ધાતુરૂપે નોંધેલો છે.

૨. વ્યજન અને વીજન એ બન્ને નામો 'પંખા' અર્થના સૂચક છે. વીજન શબ્દ 'પંખો નાંખવો' એવા અર્થને પણ સૂચવે છે.

જ્ઞઃ જાણ-મુળો ॥૮૧૪૭॥

જ્ઞા ધાતુને અદ્વલે જાણ અને મુળ ધાતુએ વપરાય છે.

જ્ઞા—જાનાતિ—જાણ, જાણફ—જાણુ છે

મુળ, મુળફ— „ „

અલુચ્ચંના અધિકારને લીધે જ્ઞા ધાતુને અદ્વલે જાણ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે તેથી તેના, નીચે જણાવેલાં અર્થો રૂપો બની શકે છે—

જ્ઞાતમ્—જાણિએ, જ્ઞાય—જાણ્યું

જ્ઞાત્વા—જાણીક્રણ, જ્ઞાક્રણ—જાણીને

જ્ઞાનં—જાણણં, જ્ઞાનં—જ્ઞાન—જાણીકારી

“મુળન પ્રતિજ્ઞાને” ધાતુ, હૈમ ધાતુપાઠ પ્રમાણે તુદાદિ ગણમાં ૧૩૬૫મે છે. પ્રતિજ્ઞાન એટલે પ્રતિજ્ઞા કરવી. જાણવું અર્થ ‘પ્રતિજ્ઞાન’ અર્થમાં સમાઈ જાય છે જ.

સં૦ મુળતિ, પ્રા૦— મુળફ—જાણુ છે

ઉપર જે જ્ઞાય વગેરે રૂપો બતાવેલાં છે તે ‘જ્ઞા’ ધાતુનો જા (૮૧૪૪૨) કરીને સાધવાનાં છે.

મળફ—જાણુ છે—એવું જે રૂપ થાય છે તેને નીચે જણાવેલા મન્ ધાતુ દ્વારા સાધવાનું છે. તેને મુળ સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

સંસ્કૃતમાં ૬ મ્ના અન્યાસે (પહેલો ગણ) ધાતુનું મનતિ અને ૧૨૬૩ મન્ જ્ઞાને (ચોથો ગણ) ધાતુનું મન્યતે અને ૧૫૦૭ મન્ બોધને (આઠમો ગણ) ધાતુનું મનુતે તથા ૨૬૬ મળ શબ્દે (પહેલો ગણ) ધાતુનું મળતિ રૂપ થાય છે. આ બધાં રૂપો સાથે મુળતિ કે મુળફ ને સરખાવી શકાય તથા ૧૩૬૫ મુળ પ્રતિજ્ઞાને (છઠો ગણ) ધાતુના મુળતિ રૂપ સાથે પણ પ્રસ્તુત મુળને સરખાવી શકાય. આ સરખામણીમાં અર્થની દૃષ્ટિએ ખાસ ફેર પડતો નથી. માત્ર પહેલા ગણનો મળ ધાતુ ‘બોલવાના’ અર્થનો છે એ ધ્યાનમાં રહે, પણ “ધાતૂનામ્ અનેકઃ અર્થઃ” એ ન્યાયની અપેક્ષાએ ‘બોલવા’ અર્થના ધાતુને પણ ‘જાણવા’ અર્થનો માની શકાય.

ઉદઃ ધ્મઃ ધુમા ॥૮૧૪૮॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના ધ્મા ધાતુને અદ્વલે ધુમા રૂપ વાપરવું.

ઉત્+ધમ્—ઉદ્ધમતિ=ઉત્+ધુમા—ઉદ્ધમાફ—બોલ બોલ કરીને ઉદ્ધમ કરે છે અથવા ધમે છે.

૪ ધ્મા શબ્દ—અગ્નિસંયોગયોઃ ।

‘ધ્મા’ ધાતુ ‘શબ્દ’ અર્થનો છે એટલે ‘ધમ્ ધમ્’ એવા અવાજ અર્થનો સૂચક છે અને ‘અગ્નિ સાથેનો સંયોગ’ અર્થનો પણ છે. ‘ધમણુ ધમવા’ની પ્રવૃત્તિમાં અગ્નિ સાથેનો સંયોગ સ્પષ્ટ જ છે.

અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે ‘હું બોલું છું’ એમ સૂચવવા સારુ ધમામિ કે પ્રાકૃત ધુમામિ પ્રયોગ ન જ વપરાય.

શ્રદઃ ધઃ દહઃ ॥૮૧૪૧॥

શ્રદ અવ્યય સાથે આવેલા ધા ધાતુને બદલે દહ ધાતુ વપરાય છે.

શ્રદ+ધા-શ્રદધાતિ-સદ્+દહઃ-સદ્દહઃ-શ્રદ્ધા કરે છે

શ્રદ્ધધત્-સદ્દહમાણો જીવો-શ્રદ્ધા કરતો જીવ

શ્રદ્ધા નામ કોઈ અખંડ નામ તથા પણ તેમાં શ્રદ અવ્યય અને ધા ધાતુ એ બેનો સંયોગ છે અને એ બે દ્વારા શ્રદ્ધા શબ્દ બનેલ છે
૧૧૩૯ ધા ધારણે દાને ચ ।

પિબેઃ પિજ્જ-હલ્લ-પટ્ટ-ઘોટ્ટાઃ ॥૮૧૪૧૦॥

‘પીવા’ અર્થના પા ધાતુને બદલે પિજ્જ, હલ્લ, પટ્ટ, ઘોટ્ટ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પા-પિબતિ=પિબઃ-પીએ છે

પિજ્જ-પિજ્જઃ- ”

હલ્લ-હલ્લઃ- ”

પટ્ટ-પટ્ટઃ- ”

ઘોટ્ટ-ઘોટ્ટઃ- ” -ધૂંટડો ભરે છે

૨ પા પાને ।

દિવાદિ ગણના સં૦ પી ધાતુ ઉપરથી બનેલા કર્તરિ રૂપ ધીયતે સાથે પિજ્જઃ કે પિજ્જણ રૂપને સરખાવી શકાય અને આ રૂપ દ્વારા પિજ્જ ધાતુને કેમ ન નિપજ્જવી શકાય ?

ભાષામાં પ્રચલિત ‘ધૂંટડો’ તથા ‘ધૂંટ’એ બન્ને શબ્દોનો સંબંધ પ્રસ્તુત ઘોટ્ટ સાથે સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

ઉદ્ઘાતેઃ ઓરુમ્મા વસુઆ ॥૮૧૪૧૧॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના વા ધાતુને બદલે એટલે ઉદ્ઘા ને બદલે ઓરુમ્મા અને વસુઆ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+વા=ઉઠ્વાઈ-સુકાય છે

ઓરુમ્મા=ઓરુમ્માઈ-સુકાય છે

વસુઆ=વસુઆઈ- , , -વસુકી જાય છે

સં. વિસુત શબ્દ છે, તેના અર્થ ' પુત્ર વગરનું ' થાય છે. આ વિસુત દ્વારા પ્રાકૃત વિસુઅ રૂપ થાય, એટલે પ્રચુત વસુઆ ધાતુને વિસુઅ નામ સાથે ન સરખાવી શકાય ? ૧૦૬૩ વા ગતિ-ગન્ધનયોઃ ।

નિદ્રાતેઃ ઓઢીર-ઉઢ્ઢૌ ॥૮૧૪૧૨॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા દ્રા ધાતુને બદલે એટલે નિદ્રા ને બદલે ઓઢીર અને ઉંબ કે ઉઢ્ઢ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિ+દ્રા=નિદ્રાતિ-નિદ્રાઈ-નિદ્રા લે છે

ઓઢીર-ઓઢીરઈ-ઉંધે છે

ઉઢ્ઢ-ઉઢ્ઢઈ- , ,

૧૦૬૬ દ્રા કૃત્તિસત્ગતો । આ ધાતુ બીજા અદાદિ ગણુને છે.

આઘ્રેઃ આઙ્ઘઃ ॥૮૧૪૧૩॥

આ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ધ્રા ધાતુને બદલે એટલે આઘ્રાને બદલે આઙ્ઘ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+ધ્રા-આ+ઙિઘ્ર=આઙિઘ્રતિ-સૂધે છે.

આઙ્ઘ-આઙ્ઘઈ-સૂધે છે. આઙ્ઘ ન થાય ત્યારે અઘાઈ અથવા આઘાઈ રૂપ થાય.

સંસ્કૃત રૂપ આઙિઘ્રતિની સાથે આઙ્ઘઈને બરાબર સરખાવી શકાય છે.

ખરી રીતે તો આઙિઘ્ર દ્વારા જ આઙ્ઘ સાધી શકાય છે, પણ આચાર્યે પૂર્વપરંપરાને અનુસરીને આમ રચના કરેલ લાગે છે.

૩ ધ્રા ગન્ધોપાદાને ।

સ્નાતેઃ અબ્મુત્તઃ ॥૮૧૪૧૪॥

સ્ના ધાતુને બદલે અબ્મુત્ત ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્ના-સ્નાતિ-ગ્રહાઈ-સ્નાન કરે છે

અબ્મુત્ત-અબ્મુત્તઈ- „ „

સંસ્કૃતમાં અવગૃથ શબ્દ છે. યત્ન પૂરે થયા પછી જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તે માટે અવગૃથ શબ્દ વપરાય છે. અહીં બતાવેલો અબ્મુત્ત અને અવગૃથ એ બન્ને પદો એક બીજા સાથે સરખાવી શકાય એમ છે. ૧૦૬૪ સ્ના શૌચે । શૌચ એટલે શુચિ થવું અથવા નિર્માળ થવું-ચોખ્ખા થવું.

સમઃ સ્ત્યઃ સ્વાઃ ॥૮૧૪૧૫॥

સમ પછી આવેલા સ્ત્યા ધાતુને બદલે સ્વા રૂપ વપરાય છે.

સમ+સ્ત્યા-સંસ્ત્યાયતિ-સંસ્વા-સંસ્વાઈ-જમી જાય છે-થીજ જાય છે.

સ્ત્યાનમ્-સંસ્વાયં-જમી ગયેલું-થીજ ગયેલું

૪૦ સ્ત્યા સંઘાતે શબ્દે ચ ।

સ્થઃ ઠા-થક્-ચિદ્-નિરપ્પાઃ ॥૮૧૪૧૬॥

સ્થા ધાતુને બદલે ઠા, થક્, ચિદ્ અને નિરપ્પ એ ચાર ધાતુઓ વપરાય છે.

સ્થા-તિષ્ઠતિ-ઊભો રહે છે.

ઠા-ઠાઈ, ઠાઠઈ કે ઠાઈ „

સ્થાનમ્-ઠાણં-સ્થાન

પ્રસ્થિતઃ-પટ્ટિઓ-પ્રસ્થાન કરેલો

ઉત્થિતઃ-ઉટ્ટિઓ-ઊઠ્યો-ઊઠેલો

પ્રસ્થાપિતઃ-પટ્ટાવિઓ-પડાવેલો-મોકલાવેલો

ઉત્થાપિતઃ-ઉટ્ટાવિઓ-ઉઠાવ્યો-ઉઠાડેલો

થક્-થક્કઈ-ઊભો રહે છે-થાકે છે

ચિદ્-ચિદ્કઈ-ઊભો રહે છે

ચિદ્ઠિઠ્ઠ-ઊભો રહીને

નિરપ્પ-નિરપ્પઈ-ઊભો રહે છે

અહીં જે ચિદ્ રૂપ બતાવેલું છે તેની સરખામણી સંસ્કૃતના તિષ્ઠતિ સાથે થઈ શકે છે.

અહુલં અધિકારથી કાઈ ઠેકાણે આ આદેશો થતા નથી.

સ્થિતમ્-થિઅં

સ્થાનમ્-થાળં

પ્રસ્થિતઃ-પસ્થિઓ

ઉત્થિતઃ-ઉત્થિઓ

સ્થિતવા-ટાઝળ

૫ સ્થા ગતિનિવૃત્તૌ

ઉદઃ ઠ-કુક્કુરૌ ॥૮૧૪૧૭॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા સ્થા ધાતુને બદલે ઠ અને કુક્કુર ધાતુઓ વપરાય છે.

ઉત્+સ્થા+ઉત્તિઠ્ઠિ=ઉત્+ઠ=ઉટ્ઠ-ઊઠે છે

,, ઉત્+કુક્કુર=ઉક્કુક્કુર-ઊઠે છે

મ્લેઃ વા-પવ્વાયૌ ॥૮૧૪૧૮॥

મ્લા ધાતુને બદલે વા અને પવ્વાય એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મ્લે-મ્લાયતિ-મિલાઈ-કરભાઈ જાય છે-મ્લાન થાય છે

વા-વાઈ- ,, ,,

પવ્વાય-પવ્વાયઈ ,, ,,

અહીં અતાવેલા વા ધાતુની આગળ પ્ર-પ જોડવાથી પવ્વાય ધાતુ મેળવી શકાય છે, જતાં આચાર્યે પૂર્વપરંપરાને અનુસારે પવ્વાય માટે શુદ્ધ વિધાન કરેલ લાગે છે.

૩૨ મ્લા ગાત્રવિનામે ।

નિર્મો નિમ્માણ-નિમ્મવૌ ॥૮૧૪૧૯॥

નિર્ પછી આવેલા મા ધાતુને બદલે એટલે નિર્માને બદલે નિમ્માણ અને નિમ્મવ એવા બે ધાતુઓ વપરાય છે. જે મા ધાતુનું મિમીતે ૩૫ થાય છે તે જ મા ધાતુ અહીં લેવાનો છે.

નિર્+મા-નિર્મિમીતે-નિર્માણુ કરે છે

નિર્+મા-નિમ્માણઈ- ,, ,,

,, -નિમ્મવઈ- ,, ,,

સરખાવો—નિર્માણયતિ—નિર્માણ—નિર્માણ કરોતિ इति નિર્માણયતિ.

આ રીતે 'નિર્માણ' નામ દ્વારા આ રૂપ સાધી શકાય છે.

નિર્માણયતિ—નિર્માણ—નિર્માણ

નિર્માણ ધાતુ પછી નિર્માણયતિ ક્રિયાપદના નિર્માણ અંશ દ્વારા સાધી શકાય છે.

૧૧૩૭ મા માન-શબ્દયોઃ ।

ક્ષેઃ ણિજ્જરઃ વા ॥૮૧૪૨૦॥

ક્ષિ ધાતુને બદલે ણિજ્જર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્ષિ—ક્ષયતિ—ક્ષય પામે છે.

ણિજ્જર=ણિજ્જરઈ, ણિજ્જરઈ—ક્ષય પામે છે. ૮૧૪૩।

સરખાવો—'રોગ' અર્થવાળા પહેલા ગણના ૧૦૫૪ મા જ્વર ધાતુ ઉપરથી બનતા ક્રિયાપદ નિર્જ્વરતિ—નિર્જ્વરઈ—ગળ્યું થાય છે—રોગવાળા થાય છે.

૧૦ ક્ષિ ક્ષયે ।

છદેઃ ણેઃ ણુમ-નૂમ-સન્નુમ-ટક્ક-ઓમ્વાલ-પવ્વાલાઃ ॥૮૧૪૨૧॥

ણ્યન્ત એટલે નેને છેડે ણિ પ્રત્યય લાગેલ છે એવા છદ ધાતુને બદલે એટલે છાદને બદલે ણુમ, નૂમ, સન્નુમ, ટક્ક, ઓમ્વાલ અને પવ્વાલ એવા છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

છદ્—છાદયતિ=છાદઈ—છાયે છે—હાંડે છે

ણુમ—ણુમઈ—

નૂમ—નૂમઈ—

સન્નુમઈ—

ટક્ક—ટક્કઈ—

ઓમ્વાલ—ઓમ્વાલઈ—

પવ્વાલ—પવ્વાલઈ—

સરખાવો—સ્થગતિ—ટક્કઈ—,

સંવરણ—હાંકણ—અર્થનો સ્થગ ધાતુ સ્વાદિ ગણનો ૧૦૩૦ મો છે.

૧૬૫૫ છદ સંવરણે ।

નિવ્રિ-પત્યોઃ ગિહોઃ ॥૮૧૪૨૨॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા જ્યન્ત એવા વૃ ધાતુને અદલે એટલે નિવાર ને. અદલે ગિહોઃ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે તથા નિ પછી આવેલા જ્યન્ત એવા પત ધાતુને અદલે વિકલ્પે ગિહોઃ વપરાય છે.

નિર્ + વૃ-નિવારયતિ-નિવારઙ-નિવારે છે

ગિહોઃ-ગિહોઙ્- " "

પત+ણિ-પાતયતિ-પાલેઙ-પાલે છે

ગિહોઃ-ગિહોઙ્- " "

૧૨૯૪ વ્ર વરણે ।

૧૬૨ પતલ ૧૬૩ પશ્ર ગતૌ ઇતિ ધાતુદ્વયમ્-હેમચંદ્રીય ધાતુપાઠ

દૂઃ દૂમઃ ॥૮૧૪૨૩॥

ચોથા ગણના જ્યન્ત એવા દૂ ધાતુને અદલે દૂમ ધાતુ વપરાય છે.

દૂ દૂયતે-દૂમ-દૂમેઙ્-દુઃખી કરે છે-દૂમે છે

દૂમેઙ્ મજ્જા હિયયે-મારા હ્રદયને દુઃખી કરે છે-દાવયતિ મમ હૃદયમ્ ।

૧૨૪૩ દૂ પરિતાપે ।

ધવલેઃ દુમઃ ॥૮૧૪૨૪॥

નામધાતુરૂપ ધવલ ધાતુને અદલે દુન ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ધવલ-ધવલયતિ-દુમ-દુમેઙ્, ધવલઙ્-ધોણું કરે છે.

અહુલં અધિકારને લીધે ૮૧૪૨૩૮ મૂત્રથી દુમને અદલે દૂમ પણ વપરાય છે.

ધવલં કરોતિ ઇતિ ધવલયતિ । ધવલય ધવલીકરણે । ધવલ નામ દ્વારા ધવલય ધાતુ નિપજાવેલ છે.

તુલેઃ ઓહામઃ ॥૮૧૪૨૫॥

જ્યન્ત એવા તોતુલ ધાતુને અદલે ઓહામ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

તુલ-તોલયતિ-તોલેઙ-તોલે છે-તોળે છે.

ઓહામ-ઓહામઙ્- " "

૧૬૧૨ તુલ. ઉન્માને ।

વિરિચે: ઓલુણ્ડ-ઉલ્લુણ્ડ-પલ્હત્થાઃ ॥૮૧૪૨૬॥

વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા રિચ ધાતુને બદલે એટલે વિરિચને બદલે ઓલુણ્ડ ઉલ્લુણ્ડ અને પલ્હત્થ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સૂત્રમાં ઓલુંડ તથા ઉલ્લુંડ એ એ ધાતુઓને જણાવવાની જરૂર નથી લાગતી. એ બંને ધાતુની અક્ષરથોજનામાં ખાસ કોઈ ફરક નથી.

વિ+રિચ=વિરિચ=વિરિચયતિ-વિરિચ્-બહાર કાઢે છે, રેચ લે છે

ઓલુણ્ડ=ઓલુણ્ડ- " " " "

ઉલ્લુણ્ડ=ઉલ્લુણ્ડ- " " " "

પલ્હત્થ=પલ્હત્થ- " " " "

અવલુણ્ઠતિ-સરખાવે ઓલુણ્ડ ।

ઉલ્લુણ્ઠતિ-સરખાવે ઉલ્લુણ્ડ ।

૧૯૫૨ રિચ વિયોજને સંપર્વને ચ ।

તઢે: આહોઢ-વિહોઢૌ ॥૮૧૪૨૭॥

ણ્યન્ત એવા તઢ ધાતુને બદલે આહોઢ અને વિહોઢ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તઢ+ણિ-તાડયતિ=તાઢેઢ+મારે છે

આહોઢ-આહોઢ- " "

વિહોઢ-વિહોઢ- " "

સં० આહોઢતિ, પ્રા० આહોઢ

૨૪૭ હુઢ ગતૌ ।

સં० વિહોઢતિ, પ્રા० વિહોઢ

૧૬૨૬ તઢ આઘાતે ।

અથવા સં० આઘોટતે પ્રા० આહોઢ

સં० વિઘોટતે પ્રા० વિહોઢ

૯૩૯ ઘુડ પરિવર્તને ધાતુ દ્વારા આઘોટતે-આહોઢ વગેરે રૂપો સધાય છે

મિથ્રે: વીસાલ-મેલવૌ ॥૮૧૪૨૮॥

ણ્યન્ત એવા મિથ્ર ધાતુને બદલે વીસાલ અને મેલવ એ એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મિશ્ર+ણિ-મિશ્રયતિ=મિશ્રસહ-મિશ્ર કરે છે-મેળવે છે-મેળવે છે

વીસાલ-વીસાલહ- " "

મેલવ-મેલવહ- " "

૧૧૦૭ મિશ્ર સંપર્ચને ।

૧૪૧૧ મિલ મ્લેષણે ।

સં૦ મેલયતિ પ્રા૦ મેલવહ ।

ઉદ્ઘૂલેઃ ગુણઃ ॥૮।૪।૨૧॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ગ્યન્ત એવા ઘૂલિ ધાતુને અદ્દલે એટલે ઉઘ્ઘૂલિ ને અદ્દલે ગુણ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉદ્+ઘૂલિ+ણિ-ઉદ્ઘૂલયતિ-ઉદ્ઘૂલેહ-ધૂળવાળું કરે છે-ધૂળ લાંચે છે-ધૂળ લેડાડે છે

ગુણ-ગુણહ- " " "

‘ઉદ્ઘૂલ’ એવા કાઈ સ્વતંત્ર ધાતુ નથી પણ ઉત્ સાથે ઘૂલિ શબ્દને જોડીને ઉદ્ઘૂલિ નામ બનાવી તે ઉપરથી નામધાતુ બનાવવાનો છે—ઘૂલિમ્ ઉત્કિષ્પતિ ઇતિ ઉદ્ઘૂલયતિ ।

ઉદ્ઘૂલ્ ધૂલિક્ષેપે ।

બ્રમઃ તાલિબ્ઞન્ટ-તમાઙ ॥૮।૪।૩૦॥

ગ્યન્ત એવા બ્રમ્ ધાતુને અદ્દલે તાલિબ્ઞન્ટ અને તમાઙ એવા ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

બ્રમ્+ણિ=બ્રમયતિ=ભામેહ, ભમાવેહ-ભમાવે છે

તાલિબ્ઞન્ટ-તાલિબ્ઞન્ટહ-ભમાવે છે

તમાઙ-તમાઙહ- " "

સંભવ છે કે ભમાઙ ને અદ્દલે લિપિના બ્રમથી તમાઙ ન લખાયું હોય !

૧૨૩૪ બ્રમ્ અનવસ્થાને ।

નશોઃ વિઙ્ઙ-નાસવ-હારવ-વિષ્પગાલ-પલાવાઃ ॥૮।૪।૩૧॥

ગ્યન્ત એવા નશ્ ધાતુને અદ્દલે વિઙ્ઙ, નાસવ, હારવ, વિષ્પગાલ અને પલાવ એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નશ્+ણિ-નાશયતિ=નાસહ-નસાડે છે

વિઙ્ઙ-વિઙ્ઙહ- " "

નાસવ=નાસવડ	”	”
હારવ=હારવડ	”	”
વિપ્પગાલ=વિપ્પગાલડ	”	”
પલાવ=પલાવડ	”	”

૧૨૦૨ નશ્ અર્શને ।

સં० વિકુટતિ પ્રા० વિરુડડ ।

સં० હારયતિ પ્રા० હારવડ ।

સં० વિપ્પગાલયતિ પ્રા० વિપ્પગાલડ ।

સં० પલાયતે પ્રા० પલાવડ ।

દશે: દાવ-દંસ-દક્ષવા: ॥૮૧૪૩૨॥

જ્યન્ત એવા દશ ધાતુને બદલે દાવ, દંસ અને દક્ષવ એમ ત્રણ ધાતુએ: વિકલ્પે વપરાય છે.

દશ+ણિ=દર્શયતિ=દરિસડ-દેખાડે છે	
દાવ-દાવડ	”
દંસ-દંસડ	”
દક્ષવ-દક્ષવડ	”

સં० દ્રક્ષયતિ પ્રા० દક્ષવડ-દ્રક્ષયતિ ને। દ્રક્ષ ધાતુ કલ્પેલો છે અથવા સં० દક્ષયતિ પ્રા० દક્ષવડ ।

૪૧૫ દશ પ્રેક્ષણે ।

ઉદ્ઘટે: ઉગ્ગ: ॥૮૧૪૩૩॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા જ્યન્ત એવા ઘટ ધાતુને બદલે એટલે ઉદ્ઘટ ને બદલે ઉગ્ગ એવા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+ઘટ+ણિ-ઉદ્ઘટયતિ=ઉઘાડડ-ઉઘાડે છે	
ઉગ્ગ=ઉગ્ગડ-	”

૧૦૦૦ ઘટ જેષ્ટાયામ્

સ્પૃહ: સિહ: ॥૮૧૪૩૪॥

જ્યન્ત એવા સ્પૃહ ધાતુને બદલે સિહ ધાતુ વપરાય છે.

સ્પૃદ્+ણિ-સ્પૃહયતિ-સિહ-સિહડ-સ્પૃહ કરે-છે-મેળવવાને ઇચ્છે છે

૧૧૨૮ સ્પૃહ ર્જિષ્ઠાયામ્ ।

સંભાવે: આસંઘ: ॥૮૧૪૩૫॥

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા જ્યન્ત એવા મૂ ધાતુને અદ્દે એટલે સંભાવ ને અદ્દે આસંઘ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+મૂ+ણિ=સંભાવ=સંભાવયતિ--આસંઘ=આ+સંઘઙ--સંભાવના કરે છે.
સં° આસજ્જતે પ્રા° આસંઘઙ ।

૧ મૂ સલાયામ્ ।

ઉન્નમે: ઉત્થજ્ઞ-ઉજ્જાલ-ગુલ્લુગુચ્છ-ઉપ્પેલા: ॥૮૧૪૩૬॥

ઉત્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા જ્યન્ત એવા નમ્ ધાતુને અદ્દે એટલે ઉન્નમૂને અદ્દે ઉત્થજ, ઉજ્જાલ, ગુલ્લુગુચ્છ અને ઉપ્પેલ એવા ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+નમ્+ણિ=ઉન્નામ-ઉન્નામઙ-ઉં'યુ' કરે છે, ઉં'યે નભાવે છે

ઉત્થજ-ઉત્થજઙ--	"	"	"
ઉજ્જાલ-ઉજ્જાલઙ--	"	"	ઉજાવે છે.
ગુલ્લુગુચ્છ-ગુલ્લુગુચ્છઙ	"	"	"
ઉપ્પેલ-ઉપ્પેલઙ	"	"	"

૩૮૮ નમ્ પ્રજ્ઞત્વે ।

સં° ઉજ્જાલમતિ પ્રા° ઉજ્જાલઙ ઉજાવે છે ।

સં° ઉત્પ્રેરયતિ પ્રા° ઉપ્પેલઙ ।

પ્રસ્થાપે: પટ્ટઠવ-પેણવૌ ॥૮૧૪૩૭॥

પ્ર ઉપસર્ગ પછી આવેલા જ્યન્ત એવા સ્થા ધાતુને અદ્દે એટલે પ્રસ્થાપૂને અદ્દે પટ્ટઠ અને પેણવ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+સ્થા+ણિ+તિ=પ્રસ્થાપયતિ-પટ્ટ-પટ્ટાવઙ, પટ્ટવઙ-પાઠવે છે-પ્રસ્થાપ કરાવે છે.
પેણવ=પેણવઙ-- " " "

ભાષામાં પેણને અદ્દે સોંડ ધાતુ વપરાય છે-સોંડાડયું-સોંડાડે છે.

૫ સ્થા ગતિનિવૃત્તૌ ।

હેમ-૧૯

વિજ્ઞપેઃ વોક-અવુકૌ ॥૮૧૪૩૮॥

વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા જ્ઞા ધાતુને બદલે એટલે વિજ્ઞપ્ને સ્થાને વોક અને અવુક એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+જ્ઞા+ણિ-વિજ્ઞાપયતિ-વિજ્ઞવદ્-વિનંતિ કરે છે-વિજ્ઞાપન કરે છે

વોક-વોકદ્- " " " "

અવુક-અવુકદ્- " " " "

૧૫૪૦ જ્ઞા અવબોધને ।

અર્પેઃ અલ્લિવ-ચચ્ચુષ્પ-પણામાઃ ॥૮૧૪૩૯॥

અર્પન્ત એવા અર્પ ધાતુને બદલે અલ્લિવ, ચચ્ચુષ્પ અને પણામ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

અલ્લિવદ્-અર્પાને છે, ચચ્ચુષ્પદ્, પણામદ્, અર્પેદ્-અર્પયતિ-આર્પે છે

યાપેઃ જવઃ ॥૮૧૪૪૦॥

અર્પન્ત એટલે જેને છેડે ણિ પ્રત્યય છે એવા યા ધાતુને એટલે યાપ્ ધાતુને બદલે જવ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

યા+ણિ-યાપયતિ-જાવેદ્-યાપન કરે છે-વિતાવે છે.

જવ-જવદ્

"

"

૧૦૬૨ યા પ્રાપ્તે ।

પ્લાવેઃ ઓમ્વાલ-પ્વાલૌ ॥૮૧૪૪૧॥

અર્પન્ત એવા પ્લ ધાતુને એટલે પ્લાવને બદલે ઓમ્વાલ અને પ્વાલ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્લુ+ણિ-પ્લાવયતિ-પાવેદ્-કુદાપે છે

ઓમ્વાલ-ઓમ્વાલદ્-

પ્વાલ-પ્વાલદ્-

સરખાવે-ઉત્પ્લાવયતિ-ઓમ્વાલદ્

પ્રપ્લાવયતિ-પ્વાલદ્

પ્લાવ માં અક્ષરોત્તી ઉઘટા-સૂલટી થવાને લીધે ઓમ્વાલ તથા પ્વાલ ધાતુને નિપળવી કશાય. પ્વાલમાંના પને પ્ર ઉપસર્ગ રૂપે પણ સમજી શકાય.

૫૯૮ પ્લુ ગતો ।

વિક્રોશેઃ પક્ષોઃ ॥૮૧૪૪૨॥

વિક્રોશ એવા એયંત નામધાતુને અદ્દલે પક્ષોઃ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
વિ+ક્રોશ+ણિ-વિક્રોશયતિ-વિક્રોસેઃ-ખુલ્લું કરે છે-મ્યાન વગરનું કરે છે.
પક્ષોઃ=પક્ષોઃ- ”

રોમન્યેઃ ઓગ્ગાલ-વગ્ગોલૌ ॥૮૧૪૪૩॥

એયંત રોમન્ય નામધાતુને અદ્દલે ઓગ્ગાલ અને વગ્ગોલ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રોમસ્ય-રોમન્ય+ણિ-રોમસ્યયતિ-રોમન્યઃ-રોમસ્ય કરે છે-ચાવી ચાવીને ટુંવાં
સુધી અસર પહોંચાડે છે.

ઓગ્ગાલ-ઓગ્ગાલઃ-ઓગ્ગાળે છે-

”

”

વગ્ગોલ-વગ્ગોલઃ-વાગ્ગોળે છે

”

”

સરખાવે-રોમસ્યયતિ-રોમન્યઃ

હદગાલયતિ-ઓગ્ગાલઃ

વ્યુદગાલયતિ-વગ્ગોલઃ

કમેઃ ણિહુવઃ ॥૮૧૪૪૪॥

સ્વાર્થિક ણ્યન્ત એવા કમ ધાતુને અદ્દલે ણિહુવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
કમ+ણિઃ (૩૧૪૨)-કામયતે-કામેઃ-પ્રચ્છા કરે છે-કામના કરે છે.

ણિહુવ-ણિહુવઃ-

”

”

નિ સાથેના ધૂ ધાતુ દ્વારા અનંતા સંં નિહુવતિ ક્રિયાપદ સાથે પ્રસ્તુત
ણિહુવઃને સરખાવી શકાય.

૭૮૯ કમ કાન્તૌ । કાન્તિ-પ્રચ્છા-ખાંત-હોંશ અથવા કામના

પ્રકાશેઃ ણુવ્ઃ ॥૮૧૪૪૫॥

પ્ર ઉપસર્ગ પછી આવેલા ણ્યન્ત એવા કાશ ધાતુને અદ્દલે એટલે પ્રકાશ ને
અદ્દલે ણુવ્ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+કાશ+ણિ-પ્રકાશયતિ-પ્રકાસેઃ-પ્રકાશે છે.

ણુવ્=ણુવ્ઃ-

”

”

સં. નુવતિ ક્રિયાપદ સાથે પ્રસ્તુત ણુવ્ઃ ને સરખાવે.

૮૩૦ કાશ દીપ્તૌ.

કમ્પેઃ વિચ્છોલઃ ॥૮૧૪૬॥

ખ્યન્ત એવા કમ્પ ધાતુને અદલે વિચ્છોલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

કમ્પ+ણિ=કમ્પયતિ-કંપેઝ-કંપે છે-કંપે છે-કંપાવે છે-કલાવે છે.

વિચ્છોલ-વિચ્છોલ્- " " " "

૭૫૭ કમ્પ ચલને ।

આરોપેઃ વલઃ ॥૮૧૪૭॥

આ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ખ્યન્ત એવા રહ ધાતુને અદલે એટલે આરોપ ધાતુને અદલે વલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+રુહ+ણિ=આરોપયતિ-આરોવેઝ-ચલાવે છે-વાળે છે.

વલ-વલ્- " "

૯૮૮ રુહ જન્મનિ ।

દોલેઃ રજ્જોલઃ ॥૮૧૪૮॥

સ્વાર્થિક ખ્યન્ત એવા દુલ્ અર્થાત્ દોલ ધાતુને અદલે રજ્જોલ વિકલ્પે વપરાય છે.
દુલ+ણિ=દોલયતિ=દોલ્-દોલે છે-હીચે છે. બાપામાં 'વપરાતુ' 'ડોલયુ' ક્રિયાપદ
પ્રસ્તુત દોલ સાથે સરખાવે.

રજ્જોલ=રજ્જોલ્- " "

૧૬૯૩ દુલ ઉત્તેપે ।

રજ્જેઃ રાવઃ ॥૮૧૪૯॥

ખ્યન્ત એવા રજ્જ ધાતુને અદલે રાવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

રજ્જ+ણિ=રજ્જયતિ-રજ્જે-રંજે છે, રાગ કરે છે.

રાવ-રાવેઝ- " "

રજ્જ ધાતુ દ્વારા રાગ શબ્દ અનેલ છે અને રાગ નામ ઉપરથી રાગ કરોતિ
इति રાગયતિ એવું ક્રિયાપદ અને છે. પ્રસ્તુત રાવ સાથે સં રાગયતિ ને સરખાવે.

૮૯૬ રજ્જ રાગે ।

ઘટે: પરિવાહ: ॥૮૧૪૫૦॥

ગ્યન્ત એવા ઘટ ધાતુને અદ્વલે પરિવાહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઘટ+ણિ-ઘટયતિ-ઘટેહ-ઘટે છે

પરિવાહ-પરિવાહેહ-,,

૧૦૦૦ ઘટ ચેષ્ટાયામ્ ।

પરિવાહેહ સાથે સં૦ પરિવાટયતિ ક્રિયાપદને સરખાવી શકાય.

વેષ્ટે: પરિઆલ: ॥૮૧૪૫૧॥

ગ્યન્ત એવા વેષ્ટ ધાતુ અદ્વલે પરિઆલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વેષ્ટ+ણિ-વેષ્ટયતિ-વેટેહ-વીટે છે.

પરિઆલ-પરિઆલેહ-,,

સં૦ પરિઆલયતિ કે પરિઆલયતિ પ્રા૦ પરિઆલેહ

સં૦ પરિઆલયતિ રૂપ સાથે અથવા વલ ધાતુના પરિ ઉપસર્ગ સાથેના પરિઆલયતિ રૂપ સાથે પરિઆલેહ ક્રિયાપદને સરખાવી શકાય.

ક્રિય: ક્રિણ: વે: તુ ક્કે ચ ॥૮૧૪૫૨॥

ક્રી ધાતુના ક્રીણ અનેકા રૂપને અદ્વલે ક્રિણ ધાતુ વપરાય છે અને વિ ઉપસર્ગ પછી જો એ ક્રીણ રૂપ આવ્યું હોય તો તેને અદ્વલે કે અને ક્રિણ એવા એ ધાતુઓ વપરાય છે.

આ સૂત્ર અને આની પછી આવનારાં બીજાં સૂત્રોમાં હવે કોઈ ધાતુને ખાસ વિશેષ નિર્દેશ વિના ગ્યન્ત લેવાનો નથી.

ક્રીણાતિ-ક્રિણ્-ખંભાળી-ક્રિનના

વિ+ક્રે-વિ+ક્કિણ-વિક્કિણ્-વેચે છે. હિંદી-બીકના. ૧૫૦૮ ક્રી દ્રવ્યવિનિમયે ।

દ્રવ્યવિનિમય-કોઈ એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ સાથે અદલાઅદલી કરવી.

ગુજરાતીમાં 'ખરીદ' શબ્દ પ્રચલિત છે તેને ક્રીત સાથે સરખાવાય.

દ્રવ્યવિનિમય શબ્દનો અર્થ ક્રિયારતનસમુચ્ચય પાના ૨૫૧માં દ્રવ્યપરિવર્ત શબ્દ વડે ખતાવેલ છે. દ્રવ્યપરિવર્ત એટલે દ્રવ્યોનું પરિવર્તન-દ્રવ્યોની અદલાઅદલી-પૈસા વડે ઘી કાપડ વગેરે ખરીદવું તેનું નામ દ્રવ્યપરિવર્ત.

મિયો મા-વીહૌ ॥૮૧૪૫૩॥

મી ધાતુને અદલે મા અને વોહ એવા એ ધાતુઓ વપરાય છે.

વિમેતિ-માઈ, વીહઈ-ભય પામે છે-ખીએ છે.

મી ધાતુમાં વ્+હ+ઈ એમ અક્ષર યોજના છે. આ યોજના વીહને મળતી આવે છે.

મીતમ્-માઈઅં-ભય પામેલું.

વીહ-વીહિઅં- „ „

અહુલં અધિકારને લીધે સંસ્કૃત મીતઃ ઉપરથી મીઓ રૂપ પાલુ થાય છે—

મીતઃ-મીઓ ।

૧૧૩૨ મી મયે ।

આલીઙઃ અલ્લી ॥૮૧૪૫૪॥

આ ઉપસર્ગ પછી આવેલા લી ધાતુને અદલે એટલે આલીને અદલે અલી વપરાય છે.

આ+લી-આલીયતે-અલ્લી-અલ્લીયઈ-આશ્રિત થાય છે.

આલીનઃ-અલ્લીણો-આશ્રિત થયેલો.

સં. આ+લી અને પ્રસ્તુત અલ્લી અને એકબીજા સરખા જેવા છે.
૧૨૪૮ લી મ્લેષણે ।

નિલીઙેઃ ણિલીઅ-ણિલુવક-ણિરિઘ-લુવક-લિક્ક લિહ્વકાઃ ॥૮૧૪૫૫॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા લી ધાતુને અદલે એટલે નિલીને અદલે ણિલીઅ, ણિલુક, ણિરિઘ, લુક, લિક્ક અને લિહ્વક એવા છ ધાતુઓ વપરાય છે.

નિ+લી-નિલીયતે-નિલિજ્જઈ-લીન થાય છે -ચોંટી ગય છે.

ણિલીઅ-ણિલીઅઈ- „ „

સરખાવો-નિલીયતે-ણિલીઅઈ „ „

ણિલુક-ણિલુકઈ „ „

ણિરિઘ-ણિરિઘઈ- „ „

લુક-લુકઈ- „ „

લિક્ક-લિક્કઈ- „ „

લિહ્વક-લિહ્વકઈ- „ „

લુકને નિ ઉપસર્ગ લગાડીએ તેા ગિલુક સાધી શકાય છે. છતાં આચાર્યે
પરંપરા પ્રમાણે ગિલુક આદેશ જુદો અતાવેલ છે. એમ કલ્પના કરવી રહી
૧૨૪૮ લી શ્લેષણે ।

વિલીકેઃ વિરા ॥ ૮૧૪૫૬ ॥

વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા લી ધાતુને અદ્દલે એટલે વિલી ને રચાને વિરા
ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

વિ+લી-વિલીયતે-વિલીઅદ્-વિશેષ વિલીન થાય છે-વિલય પામે છે.

વિરા-વિરાઈ-

”

”

”

૧૨૪૮ લી શ્લેષણે ।

રૌતેઃ રુઝ-રુઝટૌ ॥ ૮૧૪૫૭ ॥

ર ધાતુને અદ્દલે રુઝ અને રુઝટ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રૌતિ-રવડ- તે અવાજ કરે છે-તે રડે છે.

રુઝ-રુઝઈ-

”

”

રુઝટ-રુઝટઈ-

”

”

૧૦૮૫ રુ શબ્દે ।

શ્રુટેઃ હળઃ ॥ ૮૧૪૫૮ ॥

શ્રુ ધાતુના શ્રુણે અદ્દલે હળ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

શ્રુણોતિ-સુળઈ તે સાંભળે છે

હળ-હળઈ-

”

”

સરતી ગુજરાતીમાં હુણું-સાંભળવું-પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે.

ધૂનેઃ ધુવઃ ॥ ૮૧૪૫૯ ॥

ધૂ ધાતુના ધુવુ ને અદ્દલે ધુવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

ધૂ-ધૂનોતિ-ધુળઈ-તે કંપે છે-ધૂણે છે

ધુવ-ધુવઈ

”

”

૧૨૦૧ ધૂ કમ્પને ।

પ્રમૌ હુપ્પો વા ॥૮૧૪૬૩॥

‘સમર્થ’ કર્તા જણાતો હોય તો પ્ર પછી આવેલા મૂ ધાતુને અદ્વે એટલે પ્રમૂ ને અદ્વે પ્રાકૃતમાં પહુપ્પ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે. પ્ર પછી આવેલા મૂ ધાતુનો ‘સમર્થ થવું’ એવો જ અર્થ થાય છે.

પ્રમવતિ—પહુપ્પ-પહુપ્પડ, પ્રમવેડ—સમર્થ થાય છે.

અંગે ચ્ચિઅ ન પહુપ્પડ—તે અંગમાં જ સમર્થ થતો કે થતી નથી, અન્ને જૈવ-કિલ—ન પ્રમવતિ.

કે હૂં ॥૮૧૪૬૪॥

મૂ ધાતુને ક પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે મૂ ધાતુને અદ્વે હૂ ધાતુ વપરાય છે.

મૂતમ્—હૂ—હૂઅં—થયેલું. હિંદી હૂઆ

અનુમૂતમ્—અનુ+હૂ+અણહૂઅં—અનુભવ કરેલું

પ્રમૂતમ્—પ્ર+હૂ—પહૂતં—પહૂઅં—સમર્થ થયેલું હિંદી બહુત પ્રાંપહૂત.

કુગેઃ કુળઃ ॥૮૧૪૬૫॥

કુગ્ ધાતુના કુળ રૂપને અદ્વે કુળ રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે.

કુળોતિ—કુળ—કુળડ—કરે છે.

કરતિ—કરહ—,,

૮૮૮ કુ કરણે ।

૧૨૯૩ કુ હિંસાયામ્ ।

કાણેક્ષિતે ગિઆરઃ ॥૮૧૪૬૬॥

કાણેક્ષિત કરવું—કાણી આંખ કરીને જોવું એટલે ‘કટાક્ષ કરવો—કટાક્ષ કરવાના વિચારથી જોવું’ એવા અર્થમાં કુ ધાતુને અદ્વે ગિઆર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગિઆર—ગિઆરડ—નિહાળે છે—કટાક્ષ કરે છે—કાણી આંખ કરીને—અડધી આંખ મીંચીને—જુએ છે—કાણેક્ષિતં કરોતિ

સરખાવો—સં નિમાલયતિ પ્રાં ગિઆરડ ।

ભાષામાં ‘નિહાળવું’ ક્રિયાપદ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક લોકો ‘ન્યારવું’ બોલે છે.

એક બીજો 'હિંસા' અર્થનો સૂચક ક્ર ધાતુ સ્વાદિ ગણનો એટલે પાંચમઃ ગણનો પણ છે તેને અહીં ન લેવા માટે આચાર્યે કાંઈ સૂચન કરેલ જણાતું નથી તો પણ નીચેનાં ૬૬મા સૂત્રથી તેાંતેરમા સૂત્ર સુધીનાં વિધાન જોતાં 'હિંસા' અર્થવાળો ક્ર ધાતુ અહીં ન લેવાય' એમ લાગે છે.

નિષ્ટમ્મ-અવષ્ટમ્મે ણિદ્દુહ-સંદાણં ॥૮૧૪૬૭॥

'નિષ્ટમ્મ'-'નિષ્કેષ્ટ થવું' એવા અર્થમાં વપરાતા ક્ર ધાતુને અહીં જિદ્દુહ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો છે અને અવષ્ટમ્મ કરવો એટલે 'આધાર આપવો' એવા અર્થમાં વપરાતા ક્ર ધાતુને અહીં સંદાણ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવો.

નિષ્ટમ્મં કરોતિ-જિદ્દુહ-જિદ્દુહઈ-એષ્ટા રહિત થાય છે-ચાંબી જાય છે.
અવષ્ટમ્મં કરોતિ-સંદાણ-સંદાણઈ-આધાર આપે છે.

શ્રમે વાવમ્ફ ॥૮૧૪૬૮॥

'શ્રમ કરવો' અર્થમાં વપરાતા ક્ર ધાતુને અહીં વાવમ્ફ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

શ્રમં કરોતિ-વાવમ્ફઈ-મહેનત કરે છે.

જ્વાદિ ગણનો ગતિ અર્થનો સૂચક વર્ક ધાતુ વાવમ્ફ ધાતુ સાથે સરખાવી શકાય. વર્ક ધાતુને યદ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે વાવર્ક-વાવ્ફ-વાવંફ એમ થઈ શકે છે.

મન્યુના ઓષ્ઠમાલિન્યે ણિવ્વોલઃ ॥૮૧૪૬૯॥

'કોથ વડે ઓઠને મલિન કરવો-કરડવો કે મરડવો' એવા અર્થવાળા ક્ર ધાતુને અહીં ણિવ્વોલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

મન્યુના ઓષ્ઠં મલિનં કરોતિ-ણિવ્વોલ-ણિવ્વોલઈ-કોથથી ઓઠને કરડે છે કે મરડે છે.

શૈથિલ્ય-લમ્બને વયલ્લઃ ॥૮૧૪૭૦॥

'શૈથિલ થવું' અને 'લટકી પડવું' એવા અર્થ સાથે સંબંધ રાખતા ક્ર ધાતુને અહીં વયલ્લ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

શૈથિલીભવતિ-]
લમ્બતે-]-વયલ્લ+વયલ્લ-શૈથિલ થાય છે, લટકી રહે છે.

નિષ્પાત-આચ્છોટે નીલુલ્લઃ ॥૮૧૪૭૧॥

‘નિષ્પતન-નીચે પડવું’ અને ‘આચ્છોટન—પટકવું’ અર્થમાં વપરાતા ક્રિયાધાતુને અદલે નીલુલ્લ કે નીલુલ્લ ધાતુ વિકલ્પે વાપરવેા.

નિષ્પતતિ] નીલુલ્લ=નીલુલ્લ-નીચે પડે છે, પટકે છે.
આચ્છોટયતિ]

કુરે કમ્મઃ ॥૮૧૪૭૨॥

કુર એટલે અસ્ત્રો ‘અસ્ત્રા’ સાથે સંબંધ રાખનાર એટલે ‘હનન કરવી’ અર્થ સાથે સંબંધ રાખનાર ક્રિયાધાતુને અદલે કમ્મ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
કુરં કરોતિ-કમ્મ-કમ્મવદ્-કૌર કર્મ-હનન કરે છે.

ચાટૌ ગુલલઃ ॥૮૧૪૭૩॥

‘ચાટુ-પુશામત કરવા’ અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવનાર ક્રિયાધાતુને અદલે ગુલલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ચાટુ કરોતિ-ચાટું કર-‘ચાટુ’ કરે છે-ગોળ જેવું ગળ્યું બોલે છે-પુશામત-કરે છે.

ગુલલ=ગુલલ-

ગુલલ પદને ‘ગોળ’ અર્થના સૂચક ‘ગુલ’ પદ સાથે સરખાવી શકાય.

સ્મરેઃ ક્ષર-ક્ષુર-મર-મલ-લઢ-વિમ્હર-સુમર-પયર-પમ્હુહઃ ॥૮૧૪૭૪॥

સ્મર ધાતુને અદલે ક્ષર, ક્ષુર, મર, મલ, લઢ, વિમ્હર, સુમર, પયર અને પમ્હુહ એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્મ-સ્મરતિ=સર-રમરણ કરે છે.

ક્ષર ક્ષર-

ક્ષુર ક્ષુર-

મર મર

મલ મલ-

લઢ લઢ-લઢ કરે છે

વિમ્હર વિમ્હર-

સુમર સુમર-

પયર પયર-

પમ્હુહ પમ્હુહ-

સરખાવો — મરતિ—મરડ—મલડ—ભરભલામણ—યાદ આપવી.
સરખાવો લઢ ધાતુ સાથે લઢણ

૧૮ સ્મૃ ચિન્તાયામ્ ।

વિસ્મુઃ પમ્હુસ—વિમ્હર—વીસરાઃ ॥૮૧૪૭૫॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના સ્મૃ ધાતુને અદલે પમ્હુસ, વિમ્હર અને વીસર એવા ત્રણ ધાતુઓ વપરાય છે.

વિસ્મરતિ—પમ્હુસ—પમ્હુસડ—વિસ્મરણ કરે છે, બૂલી જાય છે

„ વિમ્હર—વિમ્હરડ— „

„ વીસર—વીસરડ— „ વીસરી જાય છે.

સરખાવો—વિસ્મરતિ—વિમ્હરડ તથા વીસરડ ।

સ્મૃ ચિન્તાયામ્ ।

વ્યાહરેઃ કોક્ક-પોકૌ ॥૮૧૪૭૬॥

વ્યા (વિ અને આઈ એવા સંયુક્ત) ઉપસર્ગ સાથેના હ ધાતુને એટલે વ્યાહ ધાતુને અદલે કોક્ક અને પોક એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વ્યાહરતિ—વાહરડ—ખોલે છે.

કોક્ક—કોક્કડ, કુક્કડ—ફૂટે છે.

પોક—પોકડ, પુક્કડ— „ —પોકાર કરે છે—એરએરથી ખોલે છે.

સં૦ કોકતે પ્રા૦ કોક્કડ, કુક્કડ ।

સં૦ પૂત્કરોતિ પ્રા૦ પોકડ, પુક્કડ ।

૮૮૫ હ હરણે ।

પ્રસરેઃ પયલ્લ—ઉવેલ્લૌ ॥૮૧૪૭૭॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના સ ધાતુને અદલે પયલ્લ અને ઉવેલ્લ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+સ=પ્રસરતિ—પસરડ—ફેલાય છે.

પયલ્લ—પયલ્લડ— „ „

ઉવેલ્લ—ઉવેલ્લડ— „ „

સં૦ પ્રચલતિ પ્રા૦ પયલ્લડ ।

સં૦ ઉદ્વેલતિ પ્રા૦ ઉવેલ્લડ ।

શુભરાતી ‘ફેલાવું’ ધાતુને પયલ્લ સાથે ન સરખાવાય ?

૨૫, સ ગતૌ ।

મહમહો ગન્ધે ॥૮૧૪૭૮॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના તથા 'ગંધનો ફેલાવો' અર્થના સૂચક સ્વ ધાતુને બદલે મહમહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

'મહમહ' એ 'ઝગમગ'ની પેઠે અનુકરણ શબ્દ છે. અનુકરણ શબ્દ ઉપરથી 'મહમહ' ધાતુ કલ્પાયેલ છે. મહમહ એટલે મધમધ

પ્ર+સૃ-પ્રસરતિ-મહમહ-મહમહૃ-મધમધે છે.-ગંધ પ્રસરે છે-ગંધ ફેલાય છે.

માલઈગંધો પસરહ-માલતીની ગંધ ફેલાય છે-માલતીગન્ધઃ પ્રસરતિ । ગંધ. સિવાયનું ફેલાવનું અર્થ હોય તો પસરહ રૂપ થાય પણ મહમહૃ રૂપ ન થાય.

નિસ્સરેઃ ણીહર-નીલ-ઘાડ-વરહાડાઃ ॥૮૧૪૭૯॥

નિ ઉપસર્ગ સાથે સ્વ ધાતુને બદલે ણીહર, નીલ, ઘાડ અને વરહાડ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિસ્સરતિ-નીસરહ=ણીહર-ણીહરહ-બહાર નીકળે છે.

નીલ-નીલહ- ,, ,,

ઘાડ-ઘાડહ- ,, ,,

વરહાડ-વરહાડહ- ,, ,,

સં० નિસ્સરતિ પ્રા० ણીહરહ)	આ ક્રિયાપદો
સં० નીલતિ પ્રા० નીલહ		સરખામણી માટે
સં० વહિરતિ પ્રા० વરહાડહ		જણાવેલાં છે.
૨૫ સ્વ ગતો ।		

જાગ્રેઃ જગ્ગઃ ॥૮૧૪૮૦॥

જાગ્ર ધાતુને બદલે જગ્ગ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

જાગ્ર=જાગર્તિ=જાગરહ-જાગે છે.

જગ્ગ=જગ્ગહ- ,,

જગ્ગ ધાતુ જાગ્ર ધાતુનું જ એક બીજું ઉચ્ચારણ છે.

૧૦૧૩ જાગ્ર નિદ્રાક્ષયે

વ્યાપ્રે: આઅઙ્: ॥૮૧।૮૧॥

‘વ્યા’ (વિ અને આ એવા સંયુક્ત ઉપસર્ગ) સાથેના વૃ (છઠ્ઠા ગણના) ધાતુને અર્થાત્ વ્યાપ્રેને અદલે આઅઙ્ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+આ+વૃ=વ્યાપ્રિયતે=વાવૅરૈ-વાપરે છે-ઉઘમ કરે છે.

આઅઙ્=આઅઙ્-વાવરે છે-ઉઘમ કરે છે.

૧૪૬૫ વૃ વ્યાયામે ।

સંવૃગે: સાહર-સાહટૌ ॥૮૧।૮૨॥

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વૃ ધાતુને અદલે સાહર અને સાહટૌ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપાય છે.

સમ્+વૃ=સંવૃણોતિ=સંવરૈ-ડાંકે છે.

સાહર=સાહરૈ- ”

સાહટૌ=સાહટૌ- ”

૧૨૯૪ વૃ વરણે ।

આદહે: સન્નામ: ॥૮૧।૮૩॥

આ ઉપસર્ગ સાથેના ટ ધાતુને અદલે સન્નામ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+ટ=આદ્રિયતે=આદરૈ-આદર કરે છે.

સન્નામ=સન્નામૈ- ”

સરખાવે સંનમયતિ અથવા સંમાનયતિ અથવા સંનામયતિ-સારી રીતે નમે છે
૧૪૬૬ ટ: આદરે ।

અથવા સંમાન કરે છે.

પ્રહગે: સાર: ॥૮૧।૮૪॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના હ ધાતુને અદલે સાર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+હ=પ્રહરતિ=પહરૈ-પહાર કરે છે

સાર=સારૈ- ” ”

સંભવે છે કે સ અને મ લખવામાં સરખા હોવાથી માર (મારૈ) ને અદલે સાર (સારૈ) લખાઈ ગયું હોય અથવા ઘણા લોકો ‘સ’નું ‘હ’ જેવું ઉચ્ચારણ કરે છે. એટલે પહાર ને અદલે સાર લખાયું હોય.

૮૮૫ હ હરણે ।

અવતરે ઓહ-ઓરસૌ ॥૮૧॥૮૫॥

અવ ઉપસગ પછી આવેલા તૃ ધાતુને અદ્વે ઓહ અને ઓરસ એવા એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

અવ+ટૃ=અવતરતિ=ઓઅરહ=અવતરે છે.

ઓહ-ઓહૃ- " "

ઓરસ-ઓરસૃ " "

૨૭ તૃ પ્લવન-તરણયોઃ પ્લવન એટલે દૂદવું અને તરણ એટલે તરવું

શકેઃ ચય-તર-તીર-પારાઃ ॥૮૧॥૮૬॥

શક ધાતુને અદ્વે ચય, તર, તીર અને પાર એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે. શકે છે, સમર્થ થાય છે, શક્તિમાન થાય છે.

શક=શક્નોતિ=સકૃ- શકે છે, કાર્ય પૂરું કરે છે, સમર્થ થાય છે-શક્તિમાન થાય છે

ચય-ચયૃ- " "

તર-તરૃ- " "

તીર-તીરૃ- " "

પાર-પારૃ-પાર કરે છે.

સરખાવે-તરતિ=તરૃ ।

તીરયતિ-તીરૃ ।

પારયતિ-પારૃ ।

જે અર્થ શક ધાતુનો છે તેને મળતો જ અર્થ તીર ધાતુ તથા પાર ધાતુનો છે.

૧૯૦૧ તીર એટલે કામ પૂરું કરવું. ૧૯૦૨ પાર એટલે કામ પૂરું કરવું.

આ બંને ધાતુ દસમા તુરાદિ ગણના છે.

ત્રણા ગ્રામીણ લોકો શને અદ્વે ચ બોલે છે એથી શક પદતું ચક-ચય

ઉચ્ચારણ થઈ ગયું ન હોય ?

૧૩૦૦ શક શક્તૌ ।

ફકઃ થકઃ ॥૮૧॥૮૭॥

ફક ધાતુને અદ્વે થક ધાતુ વપરાય છે.

ફક-ફકતિ-થક=થકૃ-નીચે જાય છે છે-હલકું પડે છે.

૫૦ ફક્ નીચૈર્ગતૌ

સ્લાઘઃ સલહઃ ॥૮૧૪૮૮॥

સ્લાઘ્ ધાતુને અદ્ધે સલહ ધાતુ વપરાય છે

સ્લાઘ્-સ્લાઘતે-સલહ-સલહઈ-વખાણ કરે છે.

સ્લાઘ્-સલાઘ-સલાહ-સલહ એ રીતે સ્લાઘ્ અને સલહ વચ્ચે ધણી સમાનતા છે.
૩૪૫ સ્લાઘ્ કતથને

સ્વચ્ઃ વેઞઙઃ ॥૮૧૪૮૯॥

સ્વઘ્ ધાતુને અદ્ધે વેઞઙ એવા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

સ્વઘ્ સ્વચિતિ-સ્વચઈ-જડે છે

વેઞઙ-વેઞઙઈ-- ”

જો કે ધાતુપાઠમાં ‘સ્વઘ્’ ધાતુ નથી પણ આચાર્યશ્રી ‘અભિધાન ચિંતામણિઃ કોશ’માં “સંપ્રકઃ સ્વચિતઃ” (સામાન્યકાણ્ડ) એમ એ પર્યાય શબ્દો આપે છે અને “સ્વચ્યતે ઇતિ સ્વચિતઃ” એમ ‘સ્વચિત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ બતાવે છે એટલે ‘સ્વઘ્’ ધાતુની હયાતી સાબિત થાય છે. ‘સ્વચ સંવાતે’ ધાતુ હોવો જોઈએ

સંઽ વિઞ્ઞતિ પ્રાઽ વિઞ્ઞઈ-વેઞઙઈ ।

૧૮૧ જડ સંવાતે ।

પચ્ઃ સોહ્-પઝલૌ ॥૮૧૪૯૦॥

પઘ્ ધાતુને અદ્ધે સોહ્ અને પઝલ એવા એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પચ્-પચિતિ-પચઈ-પાક કરે છે-રસોઈ કરે છે-રધિ છે.

સોહ્-સોહઈ- ” ”

પઝલ્-પઝલઈ- ” ”

સરખાવો-શૂલ્યચિતિ-સોહ્ । શૂલ્ય એટલે માંસનાં સોળાં. લોહના શળા જેવા અંકોડામાં ભરાયીને જે માંસ પકવવામાં આવે છે તેને શૂલ્ય શબ્દ સૂચવે છે.
૮૧ પચ પાકે ।

ભાષામાં પોઢી શબ્દ પાકેલી રોટલી કે પૂરણપોળી અર્થનો સૂચક છે તે પ્રસિદ્ધ છે એટલે પોળી શબ્દનો સંબંધ પઝલ ધાતુ સાથે જોડી શકાય ખરો.

શૂલ્ય શબ્દનો સંબંધ ‘પકવવા’ની પ્રવૃત્તિ સાથે છે. આ જોતાં પ્રસ્તુત સોહ્ ધાતુને શૂલ્ય શબ્દ સાથે સરખાવી શકાય ખરો.

મુચેઃ છઙ્ગ-અવહેડ-મેલ્લ-ઉસ્સિક-રેઅવ-ગિલ્લુચ્છ-ધંસાડાઃ ॥૮૧૪૧૧॥

મુચ્ ધાતુને અદ્વલે છઙ્, અવહેડ, મેલ્લ, ઉસ્સિક, રેઅવ, પિલ્લુચ્છ અને ધંસાડ એવા સાત ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મુચ્-મુચ્વતિ-મુઅઈ-મૂકે છે-છોડે છે.

છઙ્-છઙ્ગ-છોડે છે- ”

છાંડુ-વમન કરવું-અર્થનો સૂચક છદ્ધ ધાતુ ચુરાદિ ગણમાં ૧૬૫૮ મો છે

અવહેડ-અવહેડદ-મૂકે છે, ત્યજે છે.

મેલ્લ-મેલ્લદ-મેલે છે, મૂકે છે.

ઉસ્સિક-ઉસ્સિકદ- ” ”

રેઅવ-રેઅવદ- ” ”

ગિલ્લુચ્છ-ગિલ્લુચ્છદ- ” ”

ધંસાડ-ધંસાડદ- ” ”

૧૩૨૦ મુચ્ મોક્ષણે ।

દુઃખે ગિલ્લલઃ ॥૮૧૪૧૨॥

“દુઃખ મૂકવું” અર્થમાં વપરાતા મુચ્ ધાતુને અદ્વલે ગિલ્લલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

દુઃખ મુચ્વતિ-દુહં મુઅઈ-દુઃખ મૂકે છે.

ગિલ્લલ-ગિલ્લલદ- ” ”

વઠ્ઠચેઃ વેહવ-વેલવ-જૂરવ-ઉમચ્છાઃ ॥૮૧૪૧૩॥

વઠ્ઠ ધાતુને અદ્વલે વેહવ, વેલવ, જૂરવ અને ઉમચ્છ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વઠ્ઠ-વઠ્ઠવતિ-વંચદ-ઠગે છે અથવા જાય છે.

વેહવ-વેહવદ- ” ”

વેલવ-વેલવદ- ” ”

જૂરવ-જૂરવદ- ” ”

ઉમચ્છ-ઉમચ્છદ- ” ”

૧૦૬ વઠ્ઠ ગતૌ ।

હેમ-૨૦

રચે: ઉગ્ગહ-અવહ-વિઙ્વિઙ્ઘા: ॥૮૧૪૧૪॥

રચ ધાતુને અદ્યે ઉગ્ગહ, અવહ અને વિઙ્વિઙ્ઘ એ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રચ-રચયતિ-રચહ-રચે છે.

ઉગ્ગહ-ઉગ્ગહહ-,,

અવહ-અવહહ-,,

વિઙ્વિઙ્ઘ-વિઙ્વિઙ્ઘહ-,,

૧૮૫૩ રચ પ્રતિયત્ને ।

સમારચે: ઉવહત્થ-સારવ-સમાર-કેલાયા: ॥૮૧૪૧૫॥

સમ્ અને આ ઉપસર્ગો સાથે રચ એટલે સમારચ ધાતુને અદ્યે ઉવહત્થ, સારવ, સમાર અને કેલાય એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+આ+રચ-સમારચયતિ-સમારચહ-સમારે છે, સારી રીતે રચના કરે છે ગુજરાતી ભાષામાં 'સમારવું' તથા 'સમરાવવું' ક્રિયાપદ પ્રસિદ્ધ છે.

ઉવહત્થ-ઉવહત્થહ-,, ,, સરખાવે ઉવહસ્તયતિ

સારવ-સારવહ-,, ,, સારાપયતિ

સમાર-સમારહ-,, ,, સમારચયતિ

કેલાય-કેલાયહ-,, ,,

સં० ઉવહસ્તયતિ પ્રા० ઉવહત્થહ ।

સં० કેલાયતિ પ્રા० કેલાયહ ।

કેલા ધાતુને 'વિલાસ' અર્થ સાથે સંબંધ છે અને તે હૈમધાતુપાઠમાં ૨૦૨૦ મેા છે એમ ૨૧૦ પૂજ્ય વિજયલાવણ્યસુરિશિષ્ય પં० શ્રી દક્ષવિજયજી સંપાદિત વધુવૃત્તિમાં નોંધેલ છે.

સિચે: સિચ્ચ-સિમ્પો ॥૮૧૪૧૬॥

સિચ્ ધાતુને અદ્યે સિચ્ચ અને સિમ્પ એવા એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સિચ્ચ-સિચ્ચતિ-સેઅહ-સીંચે છે.

સિંચ-સિંચહ-,,

સિંપ-સિંપહ-,,

૪૩૨૧ સિચ્ચ ક્ષરણે ।

પ્રચ્છઃ પુચ્છઃ ॥૮૧૪૧૭॥

પૃચ્છ ધાતુને બદલે પુચ્છ ધાતુ વપરાય છે.

પૃચ્છ-પૃચ્છતિ-પુચ્છ-પુચ્છઈ-પૂછે છે.

૧૩૪૭ પ્રચ્છ જ્ઞાપ્સાયામ્ ।

ગર્જેઃ વુકઃ ॥૮૧૪૧૮॥

ગર્જ ધાતુને બદલે વુક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગર્જ-ગર્જતિ-ગર્જઈ-ગર્જે છે-ગાગ્રે છે.

વુક=વુકઈ-ગાગ્રે છે.

સરખાવો—વુકતિ-વુકઈ । વુક ધાતુ હૈમ ધાતુપાઠમાં ૫૪ મો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ‘મૂંકવું’ ક્રિયાપદ પ્રચલિત છે તેને પ્રસ્તુત વુક સાથે સરખાવી શકાય ?

૧૬૩ ગર્જ શબ્દે ।

વૃષે ઢિકઃ ॥૮૧૪૧૯॥

વૃષ-‘સાંઢ-બળાદ-ગર્જ’તા હોય’ એવા અર્થના ગર્જ ધાતુને બદલે ઢિક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વૃષમઃ ગર્જતિ-ગર્જઈ-બળાદ ગર્જે છે-બરાડા પાડે છે.

ઢિક-ઢિકઈ-

”

”

‘બળાદ’ના સંબંધમાં ‘ઢીક’ શબ્દ ભાષામાં પ્રચલિત છે.

રાજેઃ અઘ-છજ્જ-સહ-રીર-રેહઃ ॥૮૧૪૨૦॥

રાજ ધાતુને બદલે અઘ, છજ્જ, સહ, રીર અને રેહ એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

રાજ-રાજતે-રામઈ-રાજે છે-વિરાગે છે-શોભે છે.

અઘ અઘઈ-,, અરહે છે

છજ્જ છજ્જઈ-,, જાગ્રે છે

સહ સહઈ-,, સોહે છે

રીર રીરઈ-,, ”

રેહ રેહઈ-,, રેખે છે

સરખાવો—અર્ધતિ અઘઈ ।

સઝજતિ છઝઝઈ ।

શોમતે સોહઈ, સહઈ

રેલ્લયતિ રેહઈ

૮૧૩ રાજ દીપ્તો ।

મસ્જે: આઝઙ-ઘિઝઙ-બુઙ્ઙ-લુપ્પા: ॥૮।૪।૧૦૧॥

મસ્જ ધાતુને અદ્યે આઝઙ, ઘિઝઙ, બુઙ્ઙ અને લુપ્પ એવા ચાર ધાતુએ વિકલ્પે વપરાય છે.

મસ્જ-મઝજતિ મઝઝઈ બૂડે છે.

આઝઙ આઝઙઈ ,,

ઘિઝઙ ઘિઝઙઈ ,,

બુઙ્ઙ બુઙ્ઙઈ બૂડે છે

લુપ્પ લુપ્પઈ ખૂપે છે

સરખાવે-આઙ્ઙતિ આઝઙઈ ।

નિઙ્ઙતિ ઘિઝઙઈ ।

બુઙ્ઙતિ બુઙ્ઙઈ ।

લુપ્પયતિ લુપ્પઈ-ખૂંપી ગય છે.

૧૩૫૨ મસ્જ શુદ્ધો ।

પુઙ્ઙે: આરોલ-વમાલો ॥૮।૪।૧૦૨॥

પુઙ્ઙ ધાતુને અદ્યે આરોલ અને વમાલ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે
પુઙ્ઙ-પુઙ્ઙયતિ પુંઝઈ-બેગું કરે છે-પુંઝ કરે છે-દગણો કરે છે.

આરોલ આરોલઈ ,,

વમાલ વમાલઈ- ,,

પુઙ્ઙ સમૂહ, પુઙ્ઙ કરોતિ-પુઙ્ઙયતિ-એ રીતે આ પુઙ્ઙ, નામધાતુ છે પણ સ્વતંત્ર ધાતુરૂપે તે તે અમને મળ્યો નથી.

લસ્જે: જીહ: ॥૮।૪।૧૦૩॥

લસ્જ ધાતુને અદ્યે જીહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

લસ્જ લઙ્ઙતિ લઙ્ઙઈ લાળે છે.

જીહ જીહઈ ,,

સરખાવે જિહૈતિ, ધાતુ દ્વી, તે ઉપરથી જીહ જીહઈ ।

૧૪૭૦ લસ્જ વ્રીઢે ।

તિજે: ઓસુક: ॥૮।૪।૧૦૪॥

તિજ ધાતુને બદલે ઓસુક એવા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

તિજ-તેજયતિ તેજ-તેજસ્વી કરે છે.

ઓસુક ઓસુકઈ ” ”

તેજનં તેજનમ્ તેજ કરવું.

૬૬૭ તિજ ક્ષમાયાં નિશાને ચ । નિશાન એટલે તેજ કરવું-તીક્ષણ કરવું

મૃજે: ઝઘુસ-લુંછ-પુંછ-પુંસ-ફુસ-પુસ-હહ-હુલ-રોસાણા:

॥૮।૪।૧૦૫॥

મૃજ ધાતુને બદલે ઝઘુસ, લુંછ, પુંછ, પુંસ, ફુસ, પુસ, હહ, હુલ અને રોસાણ એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મૃજ માઠિ-મજ્ઞઈ-ભાંગે છે-સાફ કરે છે-શુદ્ધ કરે છે.

ઝઘુસ ઝઘુસઈ-ધસે છે- ”

લુંછ લુંછઈ-લું છે છે- ”

પુંછ પુંછઈ-પો છે છે- ”

પુંસ પુસઈ-ભૂંસી નાખે છે ”

ફુસ ફુસઈ- ” ”

પુસ પુસઈ- ” ”

હહ હહઈ-હૂએ છે-

હહ નું બિલટું હુલ અનેલ છે-

હુલ હુલઈ- ” ”

રોસાણ રોસાણઈ-રોશન કરે છે-સાફ કરે છે.

૧૦૯૪ મૃજ શુદ્ધો ।

મઞ્જે: વેમય-મુસુમૂર-મૂર-સૂર-સૂડ-વિર-પવિરજ્ઞ-કમજ્ઞ-નીરજ્ઞા:

॥૮।૪।૧૦૬॥

મઞ્જ ધાતુને બદલે વેમય, મુસુમૂર, મૂર, સૂર, સૂડ, વિર, પવિરજ્ઞ, કમજ્ઞ અને નીરજ્ઞ એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મઞ્જ મનન્તિ મંજઈ-ભાંગે છે-ભાગે છે-નાશ કરે છે.

વેમય વેમયઈ ” ”

મુસુગૂર મુસુમુરૂ-ભાગે છે-નાશ કરે છે.

મૂર મૂરૂ-મેારે છે-દીવાની શગ-શિખા-મેારે છે

સૂર સૂરૂ-સોારે છે-

સૂઝ સૂઝ-સૂડે છે

વિર-વિરૂ ”

પવિરજ પવિરજ્જડ ”

કરજ કરજ્જડ ”

નીરજ નીરજ્જડ ”

સં૦ મુરતિ પ્રા૦ મુરૂ ।

સં૦ મૂડતિ પ્રા૦ મુરૂ ।

સં૦ સૂડતે પ્રા૦ સૂડ । સૂડ- સાંકિયે સૂડે છે.

૧૪૮૬ મજ્જ આમદને ।

અનુવ્રજે પઢિઅગ્ગઃ ॥૮૧૪૧૦૭॥

અનુ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વ્રજ ધાતુને બદલે એટલે અનુવ્રજને બદલે પઢિઅગ્ગ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અનુ+વ્રજ-અનુવ્રજતિ-અણુવચ્ચડ-પાછળ જાય છે.

પઢિઅગ્ગ-પઢિઅગ્ગડ- ” ”

સં૦ પ્રતિઅગ્ગતિ પ્રા૦ પઢિઅગ્ગડ. અગ્ગ ધાતુ ‘ગતિ’ અર્થનો છે.

૧૪૭ વ્રજ ગતૌ ।

અર્જે વિઢવઃ ॥૮૧૪૧૦૮॥

અર્જ ધાતુ ને બદલે વિઢવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અર્જ-અર્જતિ-અર્જ-વેપારમાં પેદા કરે છે-અર્જન કરે છે-ઉપાર્જન કરે છે-કમાય છે.

વિઢવ-વિઢવડ- ” ” ” ”

૧૪૨-અર્જ અર્જને ।

યુજઃ જુઙ્ગ જુઙ્ગ-જુપ્પાઃ ॥૮૧૪૧૦૯॥

યુજ ધાતુને બદલે જુઙ્ગ, જુઙ્ગ અને જુપ્પ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

યુજ-યુજ્-વતે-જુઙ્ગ-જુઙ્ગઈ-યોગે છે-જોડે છે.

જુઙ્ગ-જુઙ્ગઈ- „ „

જુપ્પ-જુપ્પઈ- „ „

સંઃ યુનક્તિ પ્રાં જુઙ્ગઈ ।

સંઃ યુજ્યતે પ્રાં જુઙ્ગઈ ।

૧૬૭૬ યુજ યોગે ।

મુજઃ-મુજિ-જિમ-જેમ-અમ્મ-અણ્-સમાણ-ચમઢ-ચઢઢાઃ

॥૮૧૪૧૧૦॥

મુજ ધાતુને બદલે મુંજ, જિમ, જેમ, કમ્મ, અણ્, સમાણ, ચમઢ અને ચઢ એવા આઠ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મુજ્-વતે-મુજ-મુંજ-મુંજઈ-બોળન કરે છે-ખાય છે-જમે છે.

જિમ-જિમઈ-જમે છે-ખાય છે.

જેમ-જેમઈ- જમે છે. „

કમ્મ-કમ્મઈ- „ „

અણ્-અણ્ઈ- „ „

સમાણ-સમાણઈ- „ „

ચમઢ-ચમઢઈ- „ „

ચઢ+ચઢઈ- „ „

સરખાવે-જેમતિ જિમઈ ।

જેમતિ જેમઈ ।

અરનાતિ અણ્ઈ ।

સમશ્રાતિ સમાણઈ ।

એક મિત્ર ખીજા મિત્રને પૂછે છે કે આજે કેટલી પૂરણપોથી ચડાવી ? આ 'ચડાવી' ક્રિયાપદના ચઢધાતુનો સંબંધ અહીં જણાવેલા ચઢ ધાતુ સાથે દેખાતો નથી.

૧૪૮૭ મુજ પાલન-અભ્યવહારયોઃ ।

વા ઉપેન કમ્મવઃ ॥૮૧૪૧૧૧॥

ઉપ ઉપસર્ગ પછી આવેલા મુજ ધાતુને બદલે એટલે ઉપમુજ આખાને બદલે કમ્મવ એવો ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉપમુજ્જ્વલે-ઉવહુજ્જ્વલે-ઉપભોગ કરે છે.

કમ્મવ-કમ્મવડ- , ,

સં. કર્મયતિ અથવા કર્માપયતિ પ્રા. કમ્મવડ ।

૧૪૮૭ મુજ પાલન-અમ્યવહારયોઃ ।

ઘટેઃ ગઢઃ ॥૮૧૪૧૧૨॥

ઘટ ધાતુને બદલે ગઢ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

ઘટ-ઘડતે-ઘડડ-ધડે છે. ઘટ-ઘડ-ગઢ (હિંદી ગઢના)

ગઢ-ગડડ- , , ,

૧૦૦૦ ઘટ વેષ્ટાયામ્ ।

સમઃ ગલઃ ॥૮૧૪૧૧૩॥

સમ્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ઘટ ધાતુને બદલે ગલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+ઘટ-સંઘટતે-સંઘડડ-સારુ ધડે છે.

સમ્+ગલ-સંગલ-સંગલડ- , ,

ઘટ-ઘડ-ગડ-ગલ ।

સં. સંકલયતિ । પ્રા. સંગલડ ।

હાસેન સ્ફુટેઃ મુરઃ ॥૮૧૪૧૧૪॥

સ્ફુટ ધાતુનો સંખંધ 'હસવા' સાથે હોય તો તેને બદલે મુર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

હાસેન સ્ફુટતિ-મુર-મુરડ-હસવાને લીધે ખીલે છે-મૂડર્મા છે

સં. મુરતિ પ્રા. મુરડ-આંખો ખોલે છે.

૧૪૪૦ સ્ફુટ વિકસને ।

मण्डे: चिञ्च-चिञ्चअ-चिञ्चिल्ल-रीड-टिविडिक्का: ॥८४॥११५॥

મણ્ડ ધાતુને 'મદ્દલે ચિઞ્ચ,, ચિઞ્ચઅ, ચિઞ્ચલ્લ, રીડ અને ટિલિડિક્ક એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મળ્હ-મળ્હયતિ-મળ્હહ-મળ્હિ છ-શબ્દે છ.

चिञ्च-चिञ्चइ-

चिञ्चअ-चिञ्चअइ-

चिञ्चिल्ल-चिञ्चिल्लइ-

रीड-रीड्ड- " "

टिबिडिक्क-टिबिडिक्कइ-

सं० चञ्चति प्रा० विश्वइ, विश्वअइ ।

सं० चर्चयति प्रा० चञ्चइ-चिञ्चइ, चिञ्चअइ ।

१६३६ मण्डू भूषायाम् ।

तुडे: तोड-तुट-खट-खड-उखड-उल्लखक-णिलक-लक-उल्लूरा:

11418122611

તુહ ધાતુને અદ્વલે તોડ, તુડ, હુડ, હુડ, ઝકહુડ, ઝલ્લક, ઝિલ્લક, લૂક અને
ઝલ્લર એમ નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તુફ-તો ઢતિ-તોડફ-તોડે છ.

तोड़-तोड़-

ਗੁਣ-ਗੁਣ-੨

સુદ-સુદ- , ખૂટે છે.

उकलुड-उकलुडइ-, ७।५३ छ.

उल्लुक-उल्लुकइ-ते।उ. ७.

णिडुक - णिडुकइ-

लुक्-लुक्इ-

उल्लू-उल्लू-वल्लू-छे-शरीरने वल्लू-छे.

सं० तोडति, तुडति प्रा० तोडइ

सं० नटयति प्रा० तुष्टह

सं० ब्रह्मति

सं० खदति प्रा० खदद

सं० खटति प्र० खुडड

સં० ઉત્પ્રજ્વલિતિ પ્રા० ઉત્પ્રજ્વલિતિ

૨૪૬ તોડ તોડને ।

घूर्णः घुल-घोल-घुम्म-पहल्लाः ॥८।४।११७॥

घूर्ण धातुने અદલે ઘુલ, ઘોલ, ઘુમ્મ અને પહલ્લ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

घूर्ण-घूर्णते-घुल-घुलइ-घोणे छे-घोण्यो गयो.

घोल-घोलइ- ” ”

આચાર્ય હેમચંદ્રે ‘સ્વાયા’ વડે મથીને-ચલોવાને-ખનાવેલ ઘોળવાને-છહીના ઘોળવાને-માટે ઘોલ શબ્દ પોતાના ‘અભિધાનચિંતામણિ કોશ’માં મત્યકાંડમાં નોંધેલ છે. તે ‘ઘોલ’ શબ્દનો સંબંધ પ્રસ્તુત ‘ઘોલ’ ધાતુ સાથે હોઈ શકે? જો કે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે તો ઘોલ શબ્દને ઝળાદિ (૪૧૫)માં હન્ ધાતુ દ્વારા સાધેલ છે.

घुम्म-घुम्मइ-धूमे छे.

पहल्ल-पहल्लइ-धूमे छे-પહલે છે-(ચહલપહલ) ચાલે છે.

सं० प्रहलति પ્રા० પહલ્લइ ।

૭૦૯ ઘૂર્ણ ઇમણે ।

विवृतेः वंसः ॥८।४।११८॥

वि उपसर्ग સાથે આવેલા વૃત્ ધાતુને અદલે વંસ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે. વિ+વૃત-વિવર્તते-विवटइ-इरक्षार પામે છે.

वंस-वंसइ- ” ”

सं० ध्वंसते પ્રા० वंसइ- — મૂળ સ્થિતિથી-મૂળ રૂપથી-ધ્વંસ પામે છે. વિ સાથે વૃતનો અર્થ અદલાઈ ગયેલો છે

૧૫૫ વૃત્ વર્તે ।

क्वथेः अट्टः ॥८।४।११९॥

क्वथू धातुને અદલે અટ્ટ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

क्वथ-क्वथते-कटइ-कटे छे-ઉકાળે છે.

अट्ट-अट्टति- ” ”, ઝોટ છે

सं० अट्टते પ્રા० अट्टइ ।

૧૬૪ ક્વથ્ નિષ્પાકે ।

ગ્રન્થે: ગળ્ઠઃ ॥૮૧૪૧૨૦॥

ગ્રન્થ ધાતુને બદલે ગળ્ઠ કે ગંઠ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગ્રન્થ-ગ્રન્થતે-ગળ્ઠ-ગળ્ઠઈ-ગૂંથે છે. ગાંઠે છે,

ગ્રન્થિઃ-ગળ્ઠી-ગાંઠ

૭૧૮ ગ્રન્થ કૌટિલ્યે । કૌટિલ્ય એટલે પાંકું ચૂંકું કન્વું

મન્થે: ઘુસલ-વિરોલૌ ॥૮૧૪૧૨૧॥

મન્થ ધાતુને બદલે ઘુસલ અને વિરોલ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મન્થ-મન્થતિ-મન્યઈ-મથે છે

ઘુસલ-ઘુસલઈ-

વિંગલ-વિંગલઈ-વલોવે છે.

સંઠ વિલોલતિ ધ્રાઠ વિંગલઈ ।

૨૧૨ મન્થ હિંસા-સંકલેશયોઃ ।

હલાદે: અવઅચ્છઃ ॥૮૧૪૧૨૨॥

ગિ વાળા કે ગિ વગરના હલાદ ધાતુને બદલે અવઅચ્છ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

હલાદે: એ હલાદિનું પઠાનું એકવચન છે. ‘હલાદિ એવો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી હલાદિ અહીં ગિવાળો પણ લેવો’ એમ સૂચવવા સૂત્રમાં હલાદે: એમ જણાવેલ છે.

હલાદ-હલાદતે-હલાદયતે-લ્હાદઈ, લ્હાદેઈ-સુખી થાય છે.

અવઅચ્છઃ=અવઅચ્છઈ- , , ,

૭૩૮ હલાદ સુચે ચ ।

ને: સદઃ મજ્જઃ ॥૮૧૪૧૨૩॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા સદ ધાતુને બદલે મજ્જ ધાતુ વપરાય છે.

નિ+સદ-નિષીદતિ-ણ+મજ્જ-ણમજ્જઈ-એસે છે.

ગિ ના નુ માટે જુઓ, ૮-૧-૧૪૧

અત્તા एत्थ णमज्जइ-આત્મા અહીં નિમગ્ન થાય છે-એસે છે.-આત્મા અત્ર નિમજ્જતિ-નિષીદતિ ।

સરખાવો-નિમજ્જતિ-ણમજ્જઈ ।

૧૬૬ ષદ્ વિશરણ-ગતિ-અવસાદનેષુ ।

છિદેઃ દુહાવ-ગિચ્છલ-ગિજ્ઞોઙ-ગિચ્ચર-ગિલ્લૂર-લૂરાઃ ॥૮૧૪૧૨૪॥

છિદ્ ધાતુને અદલે દુહાવ, ગિચ્છલ, ગિજ્ઞોઙ, ગિચ્ચર, ગિલ્લૂર અને લૂર એવા ધાતુએ વિકલ્પે વપરાય છે.

છિદ્-છિનતિ-છિન્દ્-છેદે છે.

દુહાવ-દુહાવદ્- „ „મે કટકા કરે છે.

ગિચ્છલ-ગિચ્છલદ્- „ „

ગિજ્ઞોઙ-ગિજ્ઞોઙદ્- „ „

ગિચ્ચર-ગિચ્ચર- „ „

ગિલ્લૂર ગિલ્લૂરદ્- „ „

લૂર-લૂરદ્- „ „

સરખાવે—દ્વિધાપયતિ-દુહાવદ્-દ્વિધા કરે છે—મે પ્રકારે કરે છે.—મે કટકા કરે છે ૧૪૭૮ છિદ્ દ્વેષીકરણે ।

આહા ઓઅન્દ-ઉદાલો ॥૮૧૪૧૨૫॥

આહ્ સાથેના છિદ્ ધાતુને અદલે ઓઅન્દ અને ઉદાલ એવા મે ધાતુએ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+છિદ્-આચ્છિનતિ-આચ્છિન્દ્] અર્ચ્છિદ્દે છેદે છે.

ઓઅન્દ-ઓઅન્દદ્ „ „

ઉદાલ-ઉદાલદ્ „ „

સરખાવે।—ઉદારયતિ-ઉદાલદ્ ।

મૃદઃ મલ-મઠ-પરિહટ્ટ-ચઙ્ગ-ચઙ્ગ-મઙ્ગ-પન્નાડાઃ ॥૮૧૪૧૨૬॥

મૃદ્ ધાતુને અદલે મલ, મઠ, પરિહટ્ટ, ચઙ્ગ, મઙ્ગ અને પન્નાડ એમ સાત ધાતુએ વપરાય છે.

મૃદ્-મૃદનાતિ-મલ-મલદ્-મલળે છે-મઠન કરે છે.

મલ-મલદ્- „ „

પરિહટ્ટ-પરિહટ્ટદ્ „ „

ચઙ્ગ-ચઙ્ગદ્ „ „

મઙ્ગ-મઙ્ગદ્- „ „

પન્નાડ-પન્નાડદ્- „ „

મૃદ્ ક્ષોદે ।

સ્પન્દે: ચુલુચુલ: ॥૮૧૪૧૨૭॥

સ્પન્દ ધાતુને અદલે ચુલુચુલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્પન્દતે-ફન્દઈ

ચુલુચુલ-ચુલુચુલઈ

૭૨૪ સ્પન્દ ક્ષિષ્ણચ્ચલને ।

નિર: પદેર્વલ: ॥૮૧૪૧૨૮॥

નિર ઉપસર્ગ સાથેના પદ ધાતુને અદલે વલ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિર+પદ-નિષ્પદ્યતે-નિષ્પજ્ઞઈ-નીપજે છે-ઉત્પન્ન થાય છે.

નિર+વલ-નિવલઈ-નીવજે છે-ઉત્પન્ન થાય છે-નીવડે છે.

૧૨૫૭ પદ ગતૌ ।

વિસંવદે: વિઅટ્ટ-વિલોટ્ટ-ફંસા: ॥૮૧૪૧૨૯॥

વિ અને સમ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વદ ધાતુને અદલે વિઅટ્ટ, વિલોટ્ટ અને ફંસ એમ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+સમ્+વદ-વિસંવદતિ-વિસંવયઈ-વિસંવાદ કરે છે.

વિઅટ્ટ-વિઅટ્ટઈ- " "

વિલોટ્ટ-વિલોટ્ટઈ- " "

ફંસ-ફંસઈ " "

૧૧૮ વદ વ્યક્તાયાં વાચિ ।

સં ૦ વિવર્તતે પ્રાં ૦ વિઅટ્ટઈ ।

સં ૦ વિહુટ્ટયાતિ પ્રાં ૦ વિલોટ્ટઈ ।

સં ૦ પાશયતિ પ્રાં ૦ ફંસઈ ।

શદ: ક્ષડ-પક્ષોડો ॥૮૧૪૧૩૦॥

શદ ધાતુને અદલે ક્ષડ અને પક્ષોડ ધાતુઓ વપરાય છે

શાયતે-શદ-ક્ષડ્ઙ-છોલે છે-પાતળું કરે છે.

સરખાવે-ક્ષડ્યતિ-ક્ષડ્ઙ

પક્ષોડ્યતિ-પક્ષોડ્ઙ

૬૭ શદ જ્ઞાતને ।

આક્રન્દેઃ ણીહરઃ ॥૮૧૪૧૩૧॥

આક્રન્દ-ધાતુને બદલે ણીહર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આક્રન્દતિ-અક્રન્દઈ-આક્રંદ કરે છે, રૂએ છે કે બોલાવે છે

ણીહર-ણીહરઈ- ,, ,, ,,

સરખાવે-નિહાદતે-ણીહરઈ-

૩૧૬ ક્રન્દ રોદન-આહ્વાનયોઃ ।

લિદેઃ જૂર-વિસૂરૌ ॥૮૧૪૧૩૨॥

લિદ્ ધાતુને બદલે જૂર અને વિસૂર એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

લિદ્-લિદ્યતે-લિઝઈ-બેદ પામે છે.

જૂર-જૂરઈ-જૂરે છે.

વિસૂર-વિસૂરઈ-બેદ પામે છે.

૩૨૫૯ લિદ્ દૈન્યે ।

સં જુર્યતે પ્રાં જુરઈ ।

સં વિસૂરતે પ્રાં વિસૂરઈ ।

રુધેઃ ઉત્થઙ્ઘઃ ॥૮૧૪૧૩૩॥

રુધ્ ધાતુને બદલે ઉત્થઙ્ઘ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

રુધ્ રુઘ્લિ-રુઘ્લઈ-રૂધે છે.

ઉત્થઙ્ઘ-ઉત્થઙ્ઘઈ-,,

સં ઉત્તઙ્ગતિ-ઉત્થંઘઈ ।

૧૪૭૩ રુધ આવરણે ।

નિષેધેઃ હક્કઃ ॥૮૧૪૧૩૪॥

નિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા વેધ ધાતુને બદલે હક્ક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિષેધતિ-નિસેહઈ-નિષેધ કરે છે.

હક્ક=હક્કઈ- ,,

૩૨૦ ષિઙ્ ગત્યામ્ ।

ક્રુધેઃ જૂરઃ ॥૮૧૪૧૩૫॥

ક્રુધ્ ધાતુને અદલે જૂર ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્રુધ્-ક્રુધ્યતિ-ક્રુજ્ઞઈ-ક્રોધ કરે છે.

જૂર=જૂરઈ- „

૩૧૮૪ ક્રુધ્ ક્રોધે ।

સં. જૂર્યતે પ્રા. જૂરઈ ।

જનઃ જા-જમ્મૌ ॥૮૧૪૧૩૬॥

જન્ ધાતુને અદલે જા અને જમ્મ એવા બે ધાતુઓ વપરાય છે,

જન્-જા-જાયતે-જાઅઈ-ઉત્પ-ન થાય છે.

જમ્મ-જમ્મઈ-જન્મે છે.

સરખાવે--જન્મયતિ-જમ્મઈ ।

૧૨૬૫ જન્ પ્રાદુર્ભાવે.

તનેઃ તડ-તઙ્-તઙ્વ-વિરજ્ઞાઃ ॥૮૧૪૧૩૭॥

તન્ ધાતુને અદલે તડ, તઙ્, તઙ્વ અને વિરજ્ઞ એવા ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તન્-ત્તનોતિ-ત્તળઈ-તાણે છે, ફેલાવે છે

તડ-તડઈ „ „

તઙ્-તઙ્ઈ „ „

તઙ્વ-તઙ્વઈ- „ „

વિરજ્ઞ-વિરજ્ઞઈ- „ „

૪૯૯ તન્ વિસ્તારે.

તૃપઃ તૃિપ્પઃ ॥૮૧૪૧૩૮॥

તૃપ્ ધાતુને અદલે તૃિપ્પ ધાતુ વપરાય છે.

તૃપ્-તૃિપ્પ્યતે-તૃિપ્પ-તૃિપ્પઈ-તૃપ્ત થાય છે

૧૮૯ તૃપ્ પ્રીતૌ ।

उपसर्गेः अल्लिअः ॥८१४१३९॥

उप उपसर्गं पછી આવેલા સર્વ ધાતુને અદલે અલ્લિઅ વિકલ્પે વપરાય છે.

उप+सर्ग-उपसर्गति-उवसप्पइ-पासे जाय छ.

अल्लिअ-अल्लिअइ-,,

सं० आलीयते प्रा० अल्लिअइ ।

सूप् गतौ ।

संतपे- झखः ॥८१४१४०॥

सम् उपसर्गं पછી આવેલા તપ્ ધાતુને અદલે ઝઙ્ઘ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

सम्+तप्-संतपति-संतवइ डे संतप्पइ-संताप पाये छ.

झख-ख-झखइ-जंખे छ.

३३३ तप् संतापे ।

सं० झषति प्रा० झंखइ ।

व्यापेः ओअगः ॥८१४१४१॥

वि उपसर्गं સાથેના આપ્ ધાતુને અદલે ઓઅગ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

वि+आप्-व्याप्नोति-वावेइ-व्यापे छ.

ओअग-ओअगइ ,,

१३०७ आप् व्याप्तौ ।

सं० अववलगति प्रा० ओअगइ ।

समापेः समाणः ॥८१४१४२॥

सम् उपसर्गं સાથેના આપ્ ધાતુને અદલે સમાણ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

सम्+आप्-समाप्नोति-समावेइ-समावे छ, समाप्त करे छ.

समाण-समाणइ-,, ,,

१३०७ आप् व्याप्तौ ।

ક્ષિપેઃ ગલત્થ-અડ્ડકલ્-સોલ્લ-પેલ્લ-ગોલ્લ-હુહ-હુલ-પરી-ઘત્તા.

॥૮૧૪૧૪૩॥

ક્ષિપ્ ધાતુને અદ્દલે ગલત્થ, અડ્ડકલ્, સોલ્લ, પેલ્લ, ગોલ્લ અથવા ગુલ્લ, હુહ, હુલ, પરી અને ઘત્ત એવા નવ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્ષિપ્-ક્ષિપતિ-સ્તિવડ્-ફેંકી દે છે, ઠાઠી મૂકે છે.

ગલત્થ-ગલત્થઈ-	„	„
અડ્ડકલ્-અડ્ડકલ્ઈ-	„	„
સોલ્લ-સોલ્લઈ-	„	„
પેલ્લ-પેલ્લઈ-	„	„
[ગોલ્લ-ગોલ્લઈ	„	„
ગુલ્લ ગુલ્લઈ	„	„
હુહ-હુહઈ-	„	„
હુલ-હુલઈ-	„	„
પરી-પરીઈ-	„	„
ઘત્ત-ઘત્તઈ-	„	„

સરખાવેઃ—ગલહસ્તયતિ-ગલત્થઈ-ગળે લાથ દઈને ધક્કો મારે છે.

પ્રેરયતિ-પેલ્લઈ

નુદતિ-ગોલ્લઈ, ગુલ્લઈ

૧૨૧૭ ક્ષિપ્ પ્રેરણે ।

ઉત્ક્ષિપેઃ ગુલગુલ્લ-ઉત્થલ્લ-ઉલ્લત્થ-ઉલ્ભુત્ત-ઉસ્સિક્ક-હક્કુવાઃ

॥૮૧૪૧૪૪॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના ક્ષિપ્ ધાતુને અદ્દલે ગુલગુલ્લ, ઉત્થલ્લ, ઉલ્લત્થ, ઉલ્ભુત્ત, ઉસ્સિક્ક અને હક્કુવ એવા છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉત્+ક્ષિપ્-ઉત્ક્ષિપતિ-ઉત્તિવડ્-ગંધે ફેંકે છે-ઉઠાળે છે.

ગુલગુલ્લ-ગુલગુલ્લઈ-	„	„
ઉત્થલ્લ-ઉત્થલ્લઈ-	„	„
ઉલ્લત્થ-ઉલ્લત્થઈ-	„	„
ઉલ્ભુત્ત-ઉલ્ભુત્તઈ-	„	„

લેગ-૨૧

ઉસ્સિક્ક-ઉસ્સિક્કઈ-ઊંએ ફેંકે છે-ઉછાળે છે.

હક્કુવ-હક્કુવઈ- " "

સં ૦ ઉત્તરૂતિ પ્રા ૦ ઉત્તરૂંઈ ।

૬૩૫ મેક્ ગતી-ઉત્સેકતે પ્રા ૦ ઉસ્સિક્કઈ ।

ક્ષિપ્ પ્રેળે ।

આક્ષિપેઃ ણીરવઃ ॥૮૧૪૧૪૫॥

આફ ઉપસર્ગ સાથેના ક્ષિપ્ ધાતુને બદલે ણીરવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+ક્ષિપ્-આક્ષિપતિ-અક્ષિવવઈ-ફેંકે છે-આસેપ કરે છે

ણીરવ-ણીરવઈ- " "

સ્વપેઃ કમવસ-લિસ-લોટ્ટાઃ ॥૮૧૪૧૪૬॥

સ્વપ્ ધાતુને બદલે કમવસ, લિસ અને લોટ્ટ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

સ્વપ્-સ્વપિતિ-સુવઈ- સૂએ છે.

કમવસ-કમવસઈ- "

લિસ-લિસઈ- "

લોટ્ટ-લોટ્ટઈ- " "

સરખાવે-૧૪૧ છદ્ પ્રતીવાતે. લોટ્ટે-લોટ્ટઈ-લોટ્ટે છે.

૧૪૧૭ લિશ-લિશતિ-લિસતિ-લિસઈ- "

૧૦૮૮ સ્વપ્ શયે ।

વેપેઃ આયમ્બ-આયજ્ઞી ॥૮૧૪૧૪૭॥

વેપ્ ધાતુને બદલે આયમ્બ અને આયજ્ઞ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વેપ્-વેપતે-વેવઈ-કંપે છે-ધ્રુને છે.

આયમ્બ-આયમ્બઈ- " "

આયજ્ઞ-આયજ્ઞઈ- " "

સરખાવે-આકમ્પતે-આયમ્બઈ

૭૫૪ વેપ ચલને ।

વિલપેઃ ક્ષુલ્લ-વડવડૌ ॥૮૧૪૧૪૮॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના લપ્ ધાતુને અદ્વે ક્ષુલ્લ અને વડવડ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+લપ્-વિલપતિ-વિલવડ્-વિલાપ કરે છે.

ક્ષુલ્લ+ઝ બે છે.

વડવડ-વડવડ્ઙ-પાડ્ય છે. સંં વડવડ શબ્દ ઉપરથી વડવડ

થયું જાણે છે.

જપ હિંસાયામ્ સંં જપતિ પ્રાં ક્ષુલ્લ ।

૩૩૬ લપ્ વ્યક્તે વચને ।

લિપ્ઃ લિમ્પઃ ॥૮૧૪૧૪૯॥

લિમ્પ ધાતુને અદ્વે લિમ્પ ધાતુ વપરાય છે.

લિપ્-લિમ્પતિ-લિમ્પ્ઙ-લીપે છે.

૧૩૨૪ લિપ્ ઉપદંહે ।

ગુપ્યેઃ વિર-જડૌ ॥૮૧૪૧૫૦॥

ગુપ્ ધાતુને અદ્વે વિર અને જડ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગુપ્-ગુપ્યતિ-ગુપ્ઙ-ગુપ્ત થાય છે.

વિર-વિરઙ- ” ”

જડ-જડઙ- ” ”

૧૧૯૨ ગુપ્ વ્યાકુલ્ત્વે ।

કપઃ અવહઃ ણિઃ ॥૮૧૪૧૫૧॥

કપ્ ધાતુને અદ્વે ‘ણિ’વાળો અવહ ધાતુ વપરાય છે.

કૃપાં કરોતિ-અવહ-અવહાવેઙ્-કૃપા કરે છે.

૧૦૦૯ કપ કૃપાયામ્ ।

સંં અવમાવયતિ-અવહાવેઙ્ ।

આઠઃ રમેઃ રમ્મ-ઢવૌ ॥૮૧૪૧૫૫॥

આઠ્ ઉપસર્ગ સાથેના રમ્ ધાતુને અઢલે રમ્મ અને ઢવ એવા એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+રમ્-આરમતે-આરમઙ્-આરંભ કરે છે.

આરમ્મ-આરમ્મઙ્- ”

ઢવ-ઢવઙ્- ”

૭૮૫ રમ્ રામસ્યે ।

ઉપાલમ્મેઃ જ્ઞસ્ત્-પચ્ચાર-વેલવાઃ ॥૮૧૪૧૫૬॥

ઉપ અને આ ઉપસર્ગ સાથેના લમ્મ ધાતુને અઢલે જ્ઞસ્ત્, પચ્ચાર અને વેલવ એવા ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઉપ+આ+લમ્-ઉપાલમતે ઉવાલમ્મઙ્-કંપકો આપે છે.

જ્ઞસ્ત્-જ્ઞસ્ત્ઙ્- ”

પચ્ચાર-પચ્ચારઙ્- ”

વેલવ-વેલવઙ્- ”

સંઽ પ્રચારયતિ પ્રાઽ પચ્ચારઙ્ ।

સંઽ વેલાયતિ અથવા વેલતિ । પ્રાઽ વેલવઙ્ ।

૨૦૧૧ વેલા વિલાસે આ ધાતુ ધાતુપાઠમાં તૃતી પશ્ચ કણ્ઠ આદિ ગણમાં છે એથી સુત્રોક્ત હોવાથી સૌત્ર ધાતુ છે અથવા ૪૪૩ વેલ્ ચલને પશ્ચ ધાતુ છે. ૭૮૬ લમ્ પ્રાપ્તૌ ।

અવેઃ જૃમ્મો જમ્મા ॥૮૧૪૧૫૭॥

જૃમ્મ ધાતુને અઢલે જમ્મા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે પણ વિ ઉપસર્ગ સાથે જૃમ્મ ધાતુ હોય તો જમ્મા ન વપરાય.

જૃમ્મ-જૃમ્મતે-જમ્મા-જમ્માઙ્, જમ્માઅઙ્-અગ્રાસું આય છે.

વિ+જૃમ્મ+વિજૃમ્મતે+વિઅમ્મઙ્-

કેલિપસરો વિઅમ્મઙ્+કીડાતો પ્રસાર ઉદગસે છે.

કેલિપસરઃ વિજૃમ્મતે—અહીં વિ સાથે જૃમ્મ ધાતુ હોવાથી જમ્મા આદેશ ન થયો.

૭૮૪ જૃમ્ ગાત્રવિનામે ।

મારાક્રાન્તે નમેઃ ગિસુઢઃ ॥૮૧૪૧૫૮॥

ભારથી નમી ગયેલો કર્તા હોય ત્યારે જ નમ્ ધાતુને બદલે ગિસુઢ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નમ્ નમતિ-નવદ્

ગિસુઢ-ગિસુઢદ્-ભારના દબાણને લીધે નમે છે.

૩૮૮ નમ્ પ્રહવત્ત્વે ।

વિશ્રમેઃ ગિવ્વા ॥૮૧૪૧૫૯॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના શ્રમ્ ધાતુને બદલે ગિવ્વા ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+શ્રમ્-વિશ્રામ્યતિ-વીસમદ્-વિસામો લે છે.

ગિવ્વા-ગિવ્વાદ્- ” ”

સં૦ નિર્વાતિ પ્રા૦ ગિવ્વાદ્ ।

૧૨૩૩ શ્રમ્ શ્વેદ-તપસોઃ ।

આક્રમેઃ ઓહાવ-ઉત્થાર-હુન્દાઃ ॥૮૧૪૧૬૦॥

આ ઉપસર્ગ સાથેના ક્રમ્ ધાતુને બદલે ઓહાવ, ઉત્થાર અને હુન્દ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

આનક્રમ્-આક્રમતિ-અક્રમદ્-આક્રમણ થાય કે કરે છે.

ઓહાવ-ઓહાવદ્- ” ”

ઉત્થાર-ઉત્થારદ્- ” ”

હુન્દ-હુન્દદ્- ” ”

૩૮૫ ક્રમ્ પાદવિક્ષેપે ।

સં૦ અવમાવયતિ પ્રા૦ ઓહાવદ્ ।

સં૦ ઉત્સારયતિ પ્રા૦ ઉત્થારદ્ ।

સં૦ ક્ષુણ્ણતિ પ્રા૦ હુન્દદ્ ।

ધાતુ ૧૪૭૧ હુન્દ, હુન્દ ધાતુ દ્વારા હુન્દ પરિવર્તન સંભવિત છે. કોઈ માણસ બીસમાં આવી ગયેલ હોય તો ‘હુ દાઈ ગયો’ એવા ભાષાપ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે. એક વ્યંજનરૂપ આદ્ય માટે ‘હુ’દો’ શબ્દ ભાષામાં ચાલુ છે ‘કેરીનો હુ’દો’

ન્યારે કેરી ઉપર ‘કરી કે ચપાતુ’ આક્રમણ થાય છે. ત્યારે જ ‘હુ’દો’ અને છે.

અમે: ટિરિટિલ્લ-દુણદુલ્લ-દુણદલ્લ-ચક્કમ્મ-મમ્મડ-મમડ-મમાડ-
તલઅણ્ટ-જ્ઞણ્ટ-જ્ઞમ્પ-મુમ-ગુમ-કુમ-કુસ-હુમ-
હુસ-પરી-પરા: ॥૮૧૪૧૬૧॥

અમ્ ધાતુને બદલે ટિરિટિલ્લ, દુણદુલ્લ, દુણદલ્લ, ચક્કમ્મ, મમ્મડ, મમડ, મમાડ, તલઅણ્ટ, જ્ઞણ્ટ, જ્ઞમ્પ, મુમ, ગુમ, કુમ, કુસ, હુમ, હુસ, પરી અને પર એવા અદાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

અમ્-અમતિ-મમડ,
ટિરિટિલ્લ-ટિરિટિલ્લડ-ભમે છે.

દુણદુલ્લ-દુણદુલ્લડ	„
દુણદલ્લ-દુણદલ્લડ	„
ચક્કમ્મ-ચક્કમ્મડ	„
મમ્મડ-મમ્મડડ	„
મમડ-મમડડ	„
મમાડ-મમાડડ	„
તલઅણ્ટ-તલઅણ્ટડ	„
જ્ઞણ્ટ-જ્ઞણ્ટડ	„
જ્ઞમ્પ-જ્ઞમ્પડ	„
મુમ-મુમડ	„
ગુમ-ગુમડ	„
કુમ-કુમડ	„
કુસ-કુમડ	„
હુમ-હુમડ	„
હુસ-હુમડ	„
પરી-પરીડ	„
પર-પરડ	„

સરખાવે: — ચક્કમતિ-ચક્કમ્મડ-ચક્રમ્મ કરે છે

પરામ્પતિ-પરૈતિ-પરીડ-ભમે છે.

„ તથા પ્રૈતિ-પરડ „

૧૨૩૪ અમ્ અનવસ્થાને ।

ગમેઃ અઈ-અઈચ્છ-અણુવજ્જ-અવજ્જસ-ઉક્કુસ-અક્કુસ-પચ્છ-પચ્છન્દ-
 ણિમ્મહ-ળી-ળીણ-ળીલુક્ક-પદઅ-રમ્મ-પરિઅલ્લ-વોલ-
 પરિઅલ-ળિરિણાસ-ળિવહ-અવસેહ-અવહરાઃ ॥૮૧૪૧૬૨॥

ગમ્ ધાતુને અટલે અઈ, અઈચ્છ, અણુવજ્જ, અવજ્જસ, ઉક્કુસ, અક્કુસ, પચ્છ, પચ્છન્દ, ણિમ્મહ, ળી, ળીણ, ળીલુક્ક, પદઅ, રમ્મ, પરિઅલ્લ, વોલ, પરિઅલ, ળિરિણાસ, ળિવહ, અવસેહ અને અવહર એમ એકત્રીશ ધાતુઓ વિહલપે વપરાય છે.

ગમ્-ગચ્છતિ-ગચ્છઈ જાય છે.

અઈ-અઈઈ — „

અઈચ્છ-અઈચ્છઈ „

અણુવજ્જ-અણુવજ્જઈ „

અવજ્જસ-અવજ્જસઈ „

ઉક્કુસ-ઉક્કુસઈ „

અક્કુસ-અક્કુસઈ „

પચ્ચઈ-પચ્ચઈઈ „

પચ્છન્દ-પચ્છન્દઈ „

ણિમ્મહ-ણિમ્મહઈ „

ળી ળીઈ „

ળીણ-ળીણઈ „

ળીલુક્ક-ળીલુક્કઈ „

પદઅ-પદઅઈ „

રમ્મ-રમ્મઈ „

પરિઅલ્લ-પરિઅલ્લઈ „

૧ વોલ-વોલઈ „

પરિઅ-પરિઅલઈ „

ળિરિણાસ-ળિરિણાસઈ „

ળિવહ-ળિવહઈ „

અવસેહ-અવસેહઈ „

અવહર-અવહરઈ „

સરખાવો-અતિગચ્છતિ-અઈચ્છઈ

અણુવજ્જતિ-અણુવજ્જઈ ।

- ૧ જૈન પરંપરાના ‘વદિત્તુ’ સૂત્રની ૪૬ મી શાખામાં વોલ ધાતુનો ઉપયોગ નીચેના પદ્યમાં થયેલ છે—“વોલંતુ મે દિઅહા” અર્થાત્ “શ્રીતીર્થ” કર જિનેશ્વર ભગવંતાએ કહેલી કથાઓને યાદ કરતાં કરતાં મારા દિવસો વોલંતુ એટલે વ્યતીત થતા રહ્યા.”

ઉત્કોશતિ—ઉત્કુસઈ

આકોશતિ—અકુસઈ

પ્રત્યયતિ—પ્રત્યહુઈ

પ્રચ્છન્દતિ—પ્રચ્છદઈ

નિર્મયતિ—નિર્મમહઈ

નયતિ—નીઈ

નિનયતિ—નીણઈ

નિલાકતે—નીલુકઈ

પદયતિ—પદઅઈ

રમતે—રંમઈ

પરિઅટતિ

પરિચલતિ | —પરિઅલ્લઈ, પરિઅલક

પરિઅલતિ

વ્યવચલતિ—વોલ્લઈ

નિર્ગયતિ—નિર્ગિણાસઈ

નિવહતિ નિવહઈ

અવસેધતિ—અવસેહઈ

અપહરતિ, અવહરતિ અવહરઈ

સંસ્કૃતના ધાતુપાઠમાં ‘ગતિ’ અર્થના સૂચક ૩૯૪ હમ્મ ધાતુ છે. તે ઉપરથી—

હમ્મતિ—હમ્મઈ

નિ+હમ્મતિ—નિહમ્મક

નિર્+હમ્મતિ—નીર્હમ્મક

આ+હમ્મતિ—આહમ્મક

પ્ર+હમ્મતિ—પ્રહમ્મક—આ બધાં રૂપે સાધવાનાં છે. એ હમ્મ ધાતુ

ગતનાં છે, તેને અને ગમ્ ધાતુને શબ્દબોજનાની અપેક્ષાએ કશો સંબંધ નથી.

૩૯૬ ગમ્ ગતી

આહા અહિપચ્ચુઅઃ ॥૮૧૪૧૬૩॥

આહ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને બદલે અહિપચ્ચુઅ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

આ+ગમ્—આગચ્ચતિ—આગચ્ચઈ આવે છે.

અહિપચ્ચુઅ—અહિપચ્ચુઅઈ,,

સં० અભિપ્રત્યયતિ પ્રા० અહિપચ્ચુઅઈ ।

‘ગતિ’ અર્થવાળા અર્ધ ધાતુનું તથા હ ધાતુનું અયતિ રૂપ બની શકે છે.

સમા અભિઙ્ઠઃ ॥૮૧૪૧૬૪॥

સમ્ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને બદલે અભિઙ્ઠ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

સમ્+ગમ્—સંગચ્છતે—સંગચ્છઙ્

અભિઙ્ઠ—અભિઙ્ઠઙ્—સમાગમ થાય છે.

૧૧૨ ત્રિટ્ ધાતુ ઉપરથી સંં આવેતિ પ્રાં અભિઙ્ઠઙ્ ।

અભિ-આઙા ઉમ્મત્થઃ ॥૮૧૪૧૬૫॥

અભિ અને આઙ્ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને બદલે ઉમ્મત્થ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અભિ+આ+ગમ્—અભ્યાગચ્છતિ, અભ્યાગચ્છઙ્—સામે આવે છે.

ઉમ્મત્થ—ઉમ્મત્થઙ્— , ,

સંં ઉન્મચ્ચતિ પ્રાં ઉમ્મત્થઙ્ ।

સંં ઉન્મચ્ચતે પ્રાં ઉમ્મત્થઙ્ ।

પ્રતિ-આઙા પલોટ્ઠઃ ॥૮૧૪૧૬૬॥

પ્રતિ અને આઙ્ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુને બદલે પલોટ્ઠ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્રતિ+આ+ગમ્—પ્રત્યાગચ્છતિ, પન્વાગચ્છઙ્—પાછો આવે છે.

પલોટ્ઠ—પલોટ્ઠઙ્— , ,

સરખાવો—પ્રલોટ્ઠતિ—પલોટ્ઠઙ્ ।

પ્રલુટ્ઠતિ—પલોટ્ઠઙ્ ।

શમે પઙ્કિસા-પરિસામૌ ॥૮૧૪૧૬૭॥

શમ્ ધાતુને બદલે પઙ્કિસા અને પરિસામ એ એ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

શમ્—શામ્યતિ—સમ્મઙ્—શાંત થાય છે.

પઙ્કિસા—પઙ્કિસાઙ્— , ,

પરિસામ—પરિસામઙ્— , ,

સરખાવો—પરિશામ્યતિ—પરિસમ્મઙ્

૧૨૩૦ શમ્ ઉપશમે ।

રમે: સંસુદ્ધ-સેદ્ધ-ઉન્માવ-કિલિકિચ્ચ-કોટ્ટુમ-મોટ્ટાય-ળીસર-વેલ્લા:

॥૮૧૪૧૬૮॥

૨મ્ ધાતુને બદલે સંસુદ્ધ, સેદ્ધ, ઉન્માવ, કિલિકિચ્ચ, કોટ્ટુમ, મોટ્ટાય, ળીસર, અને વેલ્લ એવા આઠ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

૨મ્+૨મતે-૨મઃ-૨મે છે.

સંસુદ્ધ-સંસુદ્ધ-,,

સેદ્ધ-સેદ્ધ-,,

ઉન્માવ-ઉન્માવ-,,

કિલિકિચ્ચ-કિલિકિચ્ઙ-૨મે છે.

કોટ્ટુમ્-કોટ્ટુમઙ ,,

મોટ્ટાય્-મોટ્ટાયઙ ,,

ળીસર્-ળીસર્ઙ ,,

વેલ્લ-વેલ્લઙ ,,

સરખાવે-—સેટતિ-સેટ્ઙ

ઉન્માવયતિ-ઉન્માવઙ ।

નિસસરતિ-નીસરતિ ।

વલ્લતિ-વેલ્લઙ ।

૧૮૧ ૨મ ક્રીડાયામ્ ।

પૂરે: અઘાઢ-અઘવ-ઉદ્દુમા-અઙ્ગમ-અહિરેમા ॥૮૧૪૨૬૯॥

પૂર ધાતુને બદલે અઘાઢ, અઘવ, ઉદ્દુમા, અઙ્ગમ અને અહિરેમા એવા પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પૂર-પૂર્યતે-પૂરઙ-પૂરે છે-ભરે છે.

અઘાઢ-અઘાઢઙ-,,

અઘવ-અઘવઙ ,,

ઉદ્દુમા-ઉદ્દુમાઙ ,,

અઙ્ગમ્-અઙ્ગમઙ ,,

અહિરેમ્-અહિરેમઙ ,,

સં અઘયતિ પ્રાં અઘવઙ ।

સં અમિરંયતે-અહિંમઙ ।

૧૨૬૮ પૂર આપ્યાયને ।

ત્વરઃ તુવર-જઅહૌ ॥૮૧૪૧૭૦॥

ત્વર ધાતુને અહલે તુવર અને જઅવ એ એ ધાતુઓ વપરાય છે.

ત્વર-ત્વરતે-ત્વરા કરે છે

તુવરહ-ત્વરા કરે છે; તરત કરે છે

જઅહ-જઅહૈ ઝટ કરે છે.

ત્વરમાળ-તુવરંતો-ત્વરા કરતો.

„ જઅહંતો-ઝટ કરતો.

સં જટ સંઘાતે ધાતુ દ્વારા જટતિ પ્રાં જઅહૈ ।

૧૦૧૦ ત્વર સંપ્રમે

ત્યાદિ-શત્રોઃ તૂરઃ ॥૮૧૪૧૭૧॥

ક્રિયાપદને ક્રમતા ત્યાદિ પ્રત્યયો લાગેલા હોય તથા શત્રુ પ્રત્યય લાગેલો હોય તો ત્વર ધાતુને અહલે તૂર ધાતુ વપરાય છે.

ત્વર-

ત્વરતે-તૂર-તૂરહ ત્વરા કરે છે.

શત્રુ-ત્વરમાળઃ-તૂર-તૂરંતો ત્વરા કરતો.

તુરઃ અત્યાદૌ ॥૮૧૪૧૭૨॥

ત્યાદિ પ્રત્યયો સિવાયના એટલે વૃદ્ધંતતા પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો ત્વર ધાતુને અહલે તુર ધાતુ વપરાય છે.

ત્વર-ત્વરિતઃ-તુર-તુરિઓ-વરાયાળો અથેઓ-ઉતારવળો

ત્વરમાળઃ-તુર-તુરંતો-ઝટ કરતો-ત્વરા કરતો-ઉતારણ કરતો.

ક્ષરઃ ચિર-ઝર-પઝર-પચ્ચ-ગિચ્ચલ-ગિટ્ટુઆઃ ॥૮૧૪૧૭૩॥

ક્ષર ધાતુને અહલે ચિર, ઝર, પઝર, પચ્ચ, ગિચ્ચલ અને ગિટ્ટુઆ એવા ૭ ધાતુઓ વપરાય છે.

ક્ષર-ક્ષરતિ-ખરી પડે છે.

ચિર-ચિરહ-

ઝર-ઝરહ-

પજ્જર-પજ્જરહ-ખરી પડે છે.

પન્નચડ-પન્નચડહ ,,

ગિચ્છલ-ગિચ્છલહ ,,

ગિદ્દુઅ-ગિદ્દુઅહ ,,

સં. ક્ષરતિ પ્રા. ક્ષરહ । ક્ષ માટે જુઓ—૥૮૧૨૧૩૥

સં. પ્રક્ષરતિ પ્રા. પજ્જરહ

૧૭૧ ક્ષર સંચલને

ઉચ્છલઃ ઉત્થલ્લઃ ॥૮૧૪૧૭૪॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના છલ ધાતુને બદલે ઉત્થલ એવા ધાતુ વપરાય છે.

ઉત્+છલ-ઉચ્છલતિ-

ઉત્થલ-ઉત્થલ્લતિ-ગિથલી પડે છે-ગિછળે છે

ઉત્થલઃ પાઠ ખરી માનીએ તોપણ બાધ નથી. માત્ર ઉત્થલ-ઉત્થલતિ એમ.

ઉદાહરણ સમજવું.

ઉત્+ચલ-ઉચ્ચલતિ-સાથે ઉચ્છલનો સંબંધ મોડી શકાય. ઉચ્છલ-ગિછળવું.

૪૧૦] ચર-ઉચ્ચર

૨૭૪૮] ચર-ઉચ્ચર

૮૦૧ ચલ-ઉચ્છલ

૧૪૦૬] ચર-ઉચ્ચલ

૧૭૦૧] ચર-ઉચ્ચલ

આ બધા ધાતુઓ સાથે ઉચ્છલનો સંબંધ થઈ શકે. જૂની પ્રતોમાં ચ્છ તથા ત્થ લખવામાં સરખા હોય છે એથી ઉચ્છલ પણ વંચાય અને ઉત્થલ પણ વંચાય—
૧૭૬ સ્થલ્ સ્થાને ।

વિગલેઃ થિપ્પ-ગિદ્દુહૌ ॥૮૧૪૧૭૫॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના ગર ધાતુને બદલે થિપ્પ અને ગિદ્દુહ એવા બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિ+ગ-વિગલતિ-વિગલ્લ-વિશેષ ગળે છે

થિપ્પ-થિપ્પહ-તૃપ્ત થાય છે

ગિદ્દુહ-ગિદ્દુહહ ,,

સરખાવો—સં. તૃપ્યતિ પ્રા. થિપ્પહ

૪૫૨ ગલ બદલે ।

દલિ-વલ્યોઃ વિસદ્-વમ્ફોઃ ॥૮૧૪૧૭૬॥

દલિ ધાતુને અહલે વિસદ્ અને વલિ ધાતુને અહલે વમ્ફ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

દલ્-દલયતિ-દલહ-દળે છે.

વિસદટ-વિસદટ્ટ ,,

વલ્-વલતે-વલહ-વળે છે

વમ્ફ-વમ્ફહ ,,

૪૧૩ દલ વિશરણે ।

૮૦૭ વલ સંવરણે ।

ઘંશો ફિઙ ફિઙ્-ફુઙ-ફુઙ્-ચુક-મુલ્લાઃ ॥૮૧૪૧૭૭॥

ઘંશ ધાતુને અહલે ફિઙ, ફિઙ્, ફુઙ, ફુઙ્, ચુક અને મુલ્લ એવા ૭ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ઘંશુ-ઘંશયતિ-ઘંસહ ઘંશ પામે છે.

ફિઙ-ફિઙ્-ફીટે છે,

ફિઙ્-ફિઙ્ફે ,, ફીટે છે

ફુઙ-ફુઙ્-ફેટે છે, નાશ થાય છે-ધડો ફૂટી ગયો.

ફુટટ-ફુટ્ટ્ ,, ,,

ચુક-ચુક્-ચૂકે છે, ,,

મુલ્લ-મુલ્લ્-મૂલે છે, ,,

સં૦ સ્ફિઙ્ઙયતિ પ્રા૦ ફિઙ્ફેટ્ટે ।

૧૨૦૫ ઘંશુ અધઃપતને ।

નશેઃ ગિરણાસ-ગિવહ-અવસેહ-પડિસા-સેહ-અવહરાઃ ॥૮૧૪૧૭૮॥

નશ ધાતુને અહલે ગિરણાસ, ગિવહ, અવસેહ, પડિસા, સેહ અને અવહર એવા ૭ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

નશુ-નશયતિ-નસહ-નાશ પામે છે

ગિરણાસ-ગિરણાસહ ,,

ગિવહ-ગિવહહ ,,

અવસેહ-અવસેહૃ-૧૧શ પામે છે
 વડિસા-વડિસાઈ ,,
 મેહ-સેહૃ ,,
 અવહર-અવહરૃ ,,
 સરખાવો-—નિર્ગચ્ચતિ-નિરખાસઈ
 અવસેચતિ-અવસેહૃ
 પ્રતિશાતચતિ-વડિસાઈ
 મેચતિ-સેહૃ
 અવહરતિ-અવહરૃ

૧૨૦૨ ચ્ચ અર્થને ।

અવાત્ કાશ વાસઃ ॥૮૧૧૭૯॥

અવ ઉપસર્ગ સાથેના કાશ ધાતુને અદલે વાસ ધાતુ વપરાય છે.
 અવ+કાશ-અવકાશતે-ઓકાસઈ અવકાશ પામે છે
 ઓ+વાસ-ઓવાસઈ-અવકાશ પામે છે.

૮૩૦ કાશ લીપ્તૌ ।

સંદિશેઃ અપ્પાહઃ ॥૮૧૧૮૦॥

સમ્ ઉપસર્ગ સાથેના દિશ્ ધાતુને અદલે અપ્પાહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.
 સમ્+દિશ્-સંદિશતિ-સંદિસઈ-સંદેશ આપે છે
 અપ્પાહ+અપ્પાહૃ- ,,

૧૩૧૮ દિશ્ અતિસર્જને ।

**દશઃ નિઅચ્છ-પેચ્છ-અવચ્છ-અવચ્છ-વજ્જ-સવ્વ-દેક્ખ-ઓઅક્ખ-
 અવક્ખ-અવઅક્ખ-પુલ્લોઅ-પુલ્લઅ-નિઅ-અવઆસ-વાસાઃ**

॥૮૧૧૮૧॥

દશ્ ધાતુને અદલે નિઅચ્છ, પેચ્છ, અવચ્છ, અવચ્છ, વજ્જ, સવ્વ, દેક્ખ, ઓઅક્ખ, અવક્ખ, અવઅક્ખ, પુલ્લોઅ, પુલ્લઅ, નિઅ, અવઆસ અને વાસ એવા પંદર ધાતુઓ વપરાય છે.

દશુ-પશ્યતિ-દેખે છે--નજરે જુએ છે	
નિઅચ્છ-નિઅચ્છઈ-જુએ છે-દેખે છે-ખેવે છે	
પેચ્છ-પેચ્છઈ	”
અવપચ્છ-અવયચ્છઈ	”
અવયજ્ઞ-અવયજ્ઞઈ	”
વજ્ઞ-વજ્ઞઈ	”
સચ્ચ-સચ્ચઈ	”
દેચ્છ-દે+ચ્છઈ	”
ઓઅચ્છ-ઓઅચ્છઈ	”
અવચ્છ-અવચ્છઈ	”
અવઅચ્છ-અવઅચ્છઈ	”
પુલોઅ-પુલોઅઈ	”
પુલઅ-પુલઅઈ	”
નિઅ-નિઅઈ	”
અવઆસ-અવઆસઈ	”
પાસ-પાસઈ	”

સરખાવે।—નિચચ્છતિ—નિઅચ્છઈ ।

પ્રેક્ષતે—પેચ્છઈ ।

અવગચ્છતિ—અવયચ્છઈ ।

અવેક્ષતે—અવચ્છઈ ।

પ્રલોકતે—પલોઅઈ ।

પ્રલોકતે—પુલઅઈ ।

નયતિ—નિઅઈ ।

અવપશ્યતિ—અવયાસઈ ।

પશ્યતિ—પાસઈ ।

૪૯૫ દશ પ્રેક્ષણે ।

નિ ડિપસર્ગ પછી આવેલા ધ્યા ધાતુને વિકરણને અ લગાડ્યા પછી નિજ્ઞાઅઈ-જુએ છે—પ્રયોગ થાય છે. સરખાવે—નિધ્યાયતિ. આ ધાતુ સ્વરાંત હોવાથી ૮।૪।૨.૪૦ સૂત્રથી છેડે અ કાન્તો આગમ વિકરણે આવે છે. એટલે જ્ઞાઈ અને જ્ઞાઅઈ અથવા નિ સાથે નિજ્ઞાઈ, નિજ્ઞાઅઈ એમ એ એ રૂપો થાય છે. આ રૂપોને દશ ધાતુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

સ્પૃશઃ ફાસ-ફંસ-ફરિસ-છિવ-છિહ-આલુહ્-આલિહાઃ ॥૮૧૪॥૧૮૨॥

સ્પૃશ્ ધાતુને બદલે ફાસ, ફંસ, ફરિસ, છિવ, છિહ, આલુહ્ અને આલિહ એમ સાત ધાતુઓ વપરાય છે.

સ્પૃશ્+સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે

ફાસ-ફાસઈ સ્પર્શ કરે છે-અડકે છે-અડે છે

ફંસ-ફંસઈ „

ફરિસ-ફરિસઈ „

છિવ-છિવઈ „ જામે છે-ધુએ છે.

છિહ-છિહઈ „

આલુહ્-આલુહ્સઈ „

આલિહ-આલિહઈ „

સરખાવો-હ્રુવતિ-છિવઈ । ૧૩૭૧ ક્રુપ સ્પર્શ ।

આલિશતિ-આલિહઈ ।

૧૪૧૨ સ્પૃશ્ સંસ્પર્શ ।

પ્રવિશેઃ રિઝઃ ॥૮૧૪॥૧૮૩॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના વિશ ધાતુને બદલે રિઝ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+વિશ-પ્રવિશતિ પવિસઈ-પ્રવેશ કરે છે.

રિઝ-રિઝઈ „

સરખાવો-રીયતે-રિઝઈ । ૧૨૪૭ રી એટલે ટપકવું-ઝરવું-ચૂવું, આ રી દ્વારા રિઝઈ સાધી શકાય છે.

૧૪૧૫ વિશ પ્રવેશને ।

પ્રાદ્ મૃશ-મૃષોઃ મ્હુસઃ ॥૮૧૪॥૧૮૪॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના મૃશ અને મૃષ્ ધાતુને બદલે મ્હુસ ધાતુ વપરાય છે.

પ્ર+મૃશ-પ્રમૃશતિ-પમ્હુસ-પમ્હુસઈ-સ્પર્શ કરે છે.

પ્ર+મૃષ-પ્રમૃષ્ણતિ-પમ્હુસ-પમ્હુસઈ-ચોરી કરે છે

૧૪૧૬ મૃશ આમર્શને । આમર્શન-સ્પર્શ કરવો.

૧૫૬૩ મૃષ સ્તેયે । સ્તેય-ચોરી કરવી.

હેમ-૨૨

પિષે: ગિવહ-ગિરિણસ-ગિરિણ્જ-રોઞ્ચ-ચઙ્ગા: ॥૮૧૪૧૮૫॥

પિષ્ ધાતુને બદલે ગિવહ, ગિરિણસ, ગિરિણ્જ, રોઞ્ચ અને ચઙ્ગ એમ પાંચ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પિષ્-પિનઠિ-પીસહ-પીસે છે-ચૂરેચૂરા કરી નાંખે છે.

ગિવહ-ગિવહ્- ”

ગિરિણસ-ગિરિણસહ- ”

ગિરિણ્જ-ગિરિણ્જહ- ”

રોઞ્ચ-રોઞ્ચહ- ”

ચઙ્ગ-ચઙ્ગહ- ”

સં० નિવઘતિ અથવા નિવાઘતે પ્રા० ગિવહ્ ।

સં० નિર્ણયતિ પ્રા० ગિરિણસહ ।

સં० નિર્ણયતે પ્રા० ગિરિણ્જહ ।

સં० લુઞ્ચતિ પ્રા० રોઞ્ચહ ।

૧૪૯૩ પિષ્ સંવર્ણને ।

મષે: મુક: ॥૮૧૪૧૮૬॥

મષ્ ધાતુને બદલે મુક ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે

મષ્-મષતિ-મસહ-મસે છે, ભૂંકે છે-ફૂતરાના અવાજને ‘ભસવું’ કહેવાય છે અને ગધેડાના અવાજને ‘ભૂંકવું’ કહેવાય છે.

મુક-મુકહ-ભૂંકે છે, ભસે છે.

સં. મુક્તિ પ્રા० મુક્તિ । ૫૪ મુક મષણે । કોઈ સ્થળે માષણે પણ પાઠ છે ૫૨૫ મષ્ મર્સને ।

કૃષે: કહ્-સાઅહ્-અઞ્ચ-આણઞ્ચ-આયઞ્ચ-આઙ્ઞ: ॥૮૧૪૧૮૭॥

કૃષ્ ધાતુને બદલે કહ્, સાઅહ્, અઞ્ચ, આણઞ્ચ, આયઞ્ચ અને આઙ્ઞ એમ છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

કૃષ્-કર્ષતિ અથવા કૃષતિ-કરિસહ-ખેડે છે, ખેંચે છે

કહ્-કહ્હ- કાઢે છે ” ”

સાઅહ્-સાઅહ્હ-,, ” ” ”

અઞ્ચ-અઞ્ચહ-,, ” ” ”

આળ્ઞ=આળ્ઞઈ--ખેડે છે, ખેડે છે.

આય્ઞ=આય્ઞઈ--,, ,,

આઈઞ=આઈઞઈ--,, ,,

સં० કૃષ્ટયતિ પ્રા० કૃષ્ટઈ ।

સં० સંકૃષ્ટયતિ પ્રા० સાંકૃષ્ટઈ ।

સં० અઞ્ચતિ પ્રા० અઞ્ચઈ ।

સં० અન્વાઞ્ચતિ પ્રા० અળ્ઞઈ ।

સં० આઞ્ચતિ પ્રા० આઈઞઈ ।

૧૦૬ તથા ૧૩૧૯ કૃષ્ વિલેખને ।

અસૌ અક્ષોઙ્ઙઃ ॥૮૧૪૧૮૮॥

કૃષ્ ધાતુને! સંખધે 'તરવાર' સાથે હોય તો કૃષ્ને બદલે અક્ષોઙ્ઙ ધાતુ વપરાય છે.

કૃષ્-કર્ષતિ અથવા કૃષતિ-અક્ષોઙ્ઙ-અક્ષોઙ્ઙઈ--તરવારને

મ્યાનમાંથી ખેડે છે--કાઠે છે

સં० આક્ષોઙ્ઙયતિ અક્ષોઙ્ઙઈ ।

આ સાથે ૧૮૬૩ યોઙ્ઙ, ૨૫૧ યોઙ્ઙ, ૧૫૯૮ કુટ્ઙ, અથવા ૧૬૦૧ લુટ્ઙ કે પુટ્ઙ તથા ૧૮૦૬ કુટ્ઙ.

૫૦૬ તથા ૧૩૧૯ કૃષ્ વિલેખને ।

ગવેષેઃ ટુળ્લ-ટુળ્લ-ગમેસ-ઘત્તાઃ ॥૮૧૪૧૮૯॥

ગવેષ્ ધાતુને બદલે ટુળ્લ, ટુળ્લ, ગમેસ અને ઘત્ત એમ ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ગવેષ-ગવેષયતિ-ગવેસઈ

ટુળ્લ-ટુળ્લઈ-ગવેષે છે-ટુંટું છે-ટુંટું છે-શોધે છે.

ટુંટું-ટુંટુંઈ--,, ,, ,,

ગમેસ-ગમેસઈ--,, ,, ,,

ઘત્ત-ઘત્તઈ-ગોતે છે. ,, ,, ,,

'ગાયને શોધવી' એ ક્રિયાપદ હારા ગો+ઘ્-ગવેષ્ ધાતુની કલ્પના થયેલી લાગે છે.

સરખાવો!-ગવેષયતિ-ગમેસઈ

૧૧૧૯ ગવેષ્ માર્ગે ।

સરખાવો—અમિલઘતિ—અહિલઘ્વઈ, અહિલઘ્વઈ ।

વાન્છતિ—વચ્ચઈ ।

સ્પૃહયતિ—સિહઈ

‘તમારું ધૂરું વાંચતો નથી’ એ વાક્યમાં ‘વાંચતો’ એટલે ‘ખચ્છતો’ અર્થ છે અને એનો સંખ્યા વચ્ચ કે વંછ ધાતુ સાથે ન જોડી શકાય ?

૧૨૭ લપ્ ક્રાન્તૌ ।

પ્રતીક્ષેઃ સામય-વિહીર-વિરમાલાઃ ॥૮૮૪૧૧૩॥

પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથેનાં ફેક્ષ ધાતુને અદલે સામય, વિહીર અને વિરમાલ એમ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્રતીક્ષ્—પ્રતીક્ષતે—પડિલ્લઈ

સામય્—સામયઈ—વાટ જુએ છે.

વિહીર—વિહીરઈ—

વિરમાલ—વિરમાલઈ—

સરખાવો—વિધોરયતિ—વિહીરઈ—વિશેષ ધીરજ રાખે છે

સં० સમયતિ પ્રા० સામયઈ—સમયની પ્રતીક્ષા કરે છે

૮૮૨ ફેક્ષ દર્શને ।

તક્ષેઃ તચ્છ-ચચ્છ-રમ્પ-રમ્પાઃ ॥૮૮૪૧૧૪॥

તક્ષ ધાતુને અદલે તચ્છ, ચચ્છ, રમ્પ અને રમ્પ એમ ચાર ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

તક્ષ્—તક્ષતિ—તલ્લઈ,

તચ્છ્—તચ્છઈ—તાસે છે—છાસે છે—પાતળું કરે છે.

ચચ્છ્—ચચ્છઈ—

રમ્પ્—રમ્પઈ—

રમ્પ્—રમ્પઈ—

સં० રમ્પતિ પ્રા० રમ્પઈ । બાષામાં ‘રાંપ’.

સં० રમ્પતિ પ્રા० રન્પતિ ।

૫૭૧ તક્ષ તનૂકરણે ।

વિકસે: કોઆસ-વોસટ્ટૌ ॥૮૧૪૧૯૫॥

વિ ઉપસર્ગ સાથેના કસ ધાતુને અદ્યે કોઆસ અને વોસટ્ટ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

વિકસ-વિકસતિ-વિકસઈ,
કોઆસ-કોઆસઈ-વિકસે છે
વોસટ્ટઈ-વોસટ્ટઈ-

૧૮૭ કસ ગતૌ ।

હસે: ગુજઃ ॥૮૧૪૧૯૬॥

હસ ધાતુને અદ્યે ગુજ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

હસ-હસતિ-હસઈ,
ગુજ-ગુજઈ-ગુંગે છે-હસે છે.

સરખાવો—ગુજતિ-ગુજઈ

૫૪૫ હસ હસને ।

લસે: લહસ-ડિમ્મૌ ॥૮૧૪૧૯૭॥

લસ ધાતુને અદ્યે લહસ અને ડિમ્મ એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

લસ-લસતે-લસઈ-ઢીલું પડી જાય છે-સરી જાય છે.

લહસ-લહસઈ

પરિલહસઈ સલિલવસનં-પહેરેલું પાણીવાળું-પાણીથી ભીતું થયેલું-વસ્ત્ર
સરી પડે છે-લસતે સલિલવસનમ્ ।

ડિમ્મ-ડિમ્મઈ-ઢીલું પડી જાય છે, સરી જાય છે.

સરખાવો—ડિમ્મતિ-ડિમ્મઈ-ડિમ્ ધાતુ ૧૧૯૬મે છે

સંં હલસતિ પ્રાં લહસતિ-હલના લહ માટે જુઓ ૮૧૨૭૬।

૧૫૩ લસ અવલસને ।

ત્રસે: ડર-વોજ્જ-વજ્જાઃ ॥૮૧૪૧૯૮॥

ત્રસ ધાતુને અદ્યે ડર વોજ્જ અને વજ્જ એમ ત્રણ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

ત્રસ-ત્રસ્યતિ-તસઈ, તાસતિ-ત્રાસે છે-ડરે છે

ડર-ડરઈ- ડરે છે.

વોજ્જઈ-વોજ્જઈ-

વજ્જ-વજ્જઈ-

૧૦૧૫ દ મયે ધાતુ દ્વારા સંં દરતિ પ્રાં ડરઈ ।

ન્યસઃ ણિમ-ણુમૌ ॥૮૧૪૧૯૯॥

નિ સાથેના અસ્ ધાતુને અહલે ણિમ અને ણુમ એવા એ ધાતુઓ વપરાય છે.

ન્યસ્-ન્યસ્યતિ—ન્યાસ કરે છે

ણિમ-ણિમઙ્-નીમે છે—સ્થાપિત કરે છે

ણુમ-ણુમ-ણુમઙ્— ” ”

૧૨૨૧ નિ સાથે અસ ક્ષેપણે ।

પર્યસઃ પલોટ્-પલ્લટ્-પલ્હત્થાઃ ॥૮૧૪૨૦૦॥

પરિ સાથેના અસ્ ધાતુને અહલે પલોટ્, પલ્લટ્ અને પલ્હત્થ એમ ત્રણ ધાતુઓ વપરાય છે.

પર્યસ્-પર્યસ્યતિ—અદલાઈ બાય છે.

પલોટ્-પલોટ્ઙ્— ”

પલ્લટ્-પલ્લટ્-પલ્લટો ખાય છે

પલ્હત્થ-પલ્હત્થઙ્— ”

સં૦ પર્યસ્ત્યતિ પ્રા૦ પલ્હત્થઙ્ । ૮૧૨૧૬૮૧ તથા ૮૧૪૨૫૮ ।

ભાષામાં પલાંડી કે પલોંડી શબ્દ પ્રચલિત છે. આ માટે ગુજરાતી એક મોટા સાક્ષરે પદયદ્ધિ શબ્દને મૂળરૂપે કલ્પેલો જણાય છે પણ મૂળરૂપે પર્યસ્તિકા શબ્દ જ અરાખર છે પર્યસ્તિકા-પલ્હત્થિયા-પલ્લત્થિયા-પલોંડી કે-પલાંડી કે પલથી.

૧૨૨૧ અસ ક્ષેપણે ।

નિઃશ્વસેઃ શ્લઃ ॥૮૧૪૨૦૧॥

નિરૂ સાથેના શ્વ ધાતુને અહલે શ્લઃ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

નિઃશ્વસ્-નિઃશ્વસિતિ-નીસસઙ્-નીસાસા નાખે છે.

શ્લઃ-શ્લઃઙ્-જંખે છે, ”

૧૦૧૦ શ્વસ પ્રાણને ।

उल्लसेः कसल-कसुम्भ-णिल्लस-पुलआअ-गुञ्जोल्ल-आरोआः

॥८।४।२०२॥

ઉત્ સાથેના લક્ષ ધાતુને બદલે કસલ, કસુન્મ અથવા કસુંમ, ણિલ્લસ, પુલઆઅ, ગુજ્જોલ્લ અને આરોઅ એમ છ ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

उल्लस्-उल्लसति-उल्लसइ-उल्लसास पाभे छे

કસલ-કસલઈ ”

કસુન્મ-કસુન્મઈ ”

ણિલ્લસ-ણિલ્લસઈ ”

ગેલ્લસ]-ગેલ્લસઈ ”

પુલઆઅ]-પુલઆઅઈ ”

ગુજ્જોલ્લ]-ગુજ્જોલ્લઈ ”

ગુજ્જુલ્લ]-ગુજ્જુલ્લઈ ”

આરોઅ-આરોઅઈ ”

सरभावो-उल्लसति-कसलइ ।

કસલઈ આ પ્રયોગમાં લક્ષ નું બિલકુલ સ્વર્થ ગણાય છે.

कसुम्भति-कसुम्भइ ।

પુલકાયતે-પુલઆઅઈ ।

निलसति-णिल्लसइ

આરોઅઈ-આરોઅતે-

૫૪૩ લક્ષ મ્લેષણ-ક્રીડનયોઃ ।

भासेः भिसः ॥८।४।२०३॥

ભાસ્ ધાતુને બદલે ભિસ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

भास्-भासते-भासइ,

ભિસ્-ભિસઈ-ભાસે છે-દીપે છે.

૮૪૬ ભાસ દીપ્તો ।

ग्रसेः विसः ॥८।४।२०४॥

ગ્રસ્ ધાતુને બદલે વિસ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

ग्रस्-ग्रसते-गसइ-गणये छे-ग्रास के छे-काजियो अरे छे.

વિસ-વિસઈ-ખાાય છે.

सं० वसति प्रा० विसइ ।

૮૫૪ ગ્રસ અદને ।

અવાદ્ ગાહેઃ વાહઃ ॥૮૧૪૨૦૫॥

અવ સાથેના ગાહ ધાતુને બદલે અવ સાથે વાહ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

અવગાહ-અવગાહતે-અવગાહઈ, ઓગાહઈ-ઊંડું કિતરે છે-અવગાહન કરે છે

અવ+વાહ-ઓવાહઈ-ઊંડું કિતરે છે- અવગાહન કરે છે.

૮૭૧ ગાહ વિલોડને ।

આરુહેઃ ચઢ-વલગ્મૌ ॥૮૧૪૨૦૬॥

આ સાથેના રૂઢ ધાતુને બદલે ચઢ અને વલગ્મ એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

આરૂઢ-આરૂઢતિ-આરૂઢઈ આરોહણ કરે છે.

ચઢ-ચઢઈ-ચડે છે-

વલગ્મ-વલગ્મઈ-વળગે છે-,, ,,

સરખાવે-વિલગતે-વિલગઈ

૧૭૩૪ ચટ-ચટતિ-ચઢઈ

મુઢેઃ ગુમ્મ-ગુમ્મઙૌ ॥૮૧૪૨૦૭॥

મુઢ ધાતુને બદલે ગુમ્મ અને ગુમ્મઙ એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

મુઢ-મુઢતિ-મુઢ્ઙઈ-મુંઝાય છે-વિચાર મુખ થઈ જાય છે-વિચારી શકતો નથી

ગુમ્મ-ગુમ્મઈ ,, ,, ,,

ગુમ્મઙ-ગુમ્મઙઈ ,, ,, ,,

૧૨૩૮ મુઢ વૈચિત્યે ।

દઢેઃ અહિકલ-આલૂઙૌ ॥૮૧૪૨૦૮॥

દઢ ધાતુને બદલે અહિકલ અને આલૂઙ એમ બે ધાતુઓ વિકલ્પે વપરાય છે.

દઢ-દઢતિ-દઢઈ-દહે છે.

અહિકલ-અહિકલઈ ,,

આલૂઙતિ ,,

સં० અભિપૂલતિ પ્રા० અહિકલઈ ।

સં० આલૂઙતિ પ્રા० આલૂઙઈ ।

૫૫૨ દઢ ભસ્મીકરણે ।

ગ્રહઃ વલ-ગેળહ-હર-પઙ્ગ-નિરુવાર-અહિપચ્ચુઅઃ ॥૮૧૪૨૦૯॥

ગ્રહ ધાતુને બદલે વલ, ગેળહ, હર, પઙ્ગ, નિરુવાર અને અહિપચ્ચુઅ એમ છ ધાતુઓ વપરાય છે.

ગ્રહ-ગૃહ્ણાતિ-ગિળ્હઈ-અહલ્ય કરે છે

વલ-વલઈ- વળે છે „

ગેળહ-ગેળ્હઈ- „ „

હર-હરઈ- „ „

પઙ્ગ-પઙ્ગઈ- „ „

નિરુવાર-નિરુવારઈ „

અહિપચ્ચુઅ-અહિપચ્ચુઅઈ „

સરખાવો —ગૃહ્ણાતિ-ગેળ્હઈ ।

હરતિ-હરઈ ।

પ્રાઙ્ગતિ-પંગઈ ।

૧૫૧૭ ગ્રહ ઉપાદાને ।

ત્વા-તુમ્-તવ્યેષુ વેત્ ॥૮૧૪૨૧૦॥

ત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ગ્રહ ધાતુને બદલે વેત્ ધાતુ વાપરવો.

ત્વા-ગ્રહ+ત્વા-ગૃહીત્વા-વેત્+તૂળ=વેત્તૂળ, વેત્+તુઆળ-વેત્તુઆળ-અહલ્ય કરીને.

બહુલ અધિકારને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

ત્વા-ગ્રહ+ત્વા-ગૃહીત્વા-ગેળ્હઈ ।

તુમ્-ગ્રહ+તુમ્-ગૃહીતુમ્-વેત્+તુમ્-વેત્તુ-અહલ્ય કરવા માટે

તવ્ય-ગ્રહ+તવ્ય-ગૃહીતવ્યમ્, વેત્+તવ્યમ્-વેત્તવ્વં-અહલ્ય કરવા થોડા.

વચ્ચો વોત્ ॥૮૧૪૨૧૧॥

ત્વા, તુમ્, તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો વચ્ ધાતુને બદલે વોત્ ધાતુ વાપરવો.

વચ્+ત્વા-ઉક્ત્વા-ખોલીને

વચ્+ત્વા-વોત્+તૂળ=વોત્તૂળ-ખોલીને

વચ્+તુમ્-વચ્તુમ્-વોત્+તું-વોત્તું-ખોલવા માટે

વચ્+તવ્યમ્-વચ્તવ્યમ્-વો+તવ્વં-વોત્તવ્વં-ખોલવાનું.

૧૦૯૬ વચ્ચો માપણે ।

રુદ-મુજ-મુચાં તઃ અન્ત્યસ્ય ॥૮૧૪૨૧૨॥

કત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો રુદ ને અદલે રોત્ થઈ જાય છે. મુજનું મોત્ અને મુચ્નું મોત્ થઈ જાય છે.

રુદ+ત્વા-રોદિત્વા-રોત્તૂળ-રોઈને-રડીને

રુદ+તુમ્=રોદિતુમ્-રોત્તું-રોવા-રડવા-માટે

રુદ+તવ્ય-રોદિતવ્યમ્-રોત્તવ્વં-રોવાનું-રડવાનું

મુજ+ત્વા-મુજ્તવા-મોત્તૂળ-ખાઈને

મુજ+તુમ્-મોક્તુમ્-મોત્તું-ખાવા માટે

મુજ+તવ્ય-મોક્તવ્યમ્-મોત્તવ્વં-ખાવાનું

મુચ્+ત્વા-મુત્તવા-મોત્તૂળ-મૂકીને

મુચ્+તુમ્-મોક્તુમ્-મોત્તું-મૂકવા માટે

મુચ્+તવ્ય-મોક્તવ્યમ્-મોત્તવ્વં-મૂકવાનું

૧૦૮૭ રુદ અશ્રુવિમોચને ।

૧૪૮૭ મુજ પાલન-અમ્યવહારયોઃ ।

૧૩૨૦ મુચ્ મોક્ષણે ।

દશઃ તેન દ્વઃ ॥૮૧૪૨૧૩॥

દશ ધાતુને કત્વા, તુમ્ અને તવ્ય વગેરે આદિમાં ત કારવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો, તે તે પ્રત્યયોના ત કાર સાથે દશ ના અન્ત્ય શ નો દ્વ થાય છે.

દશ્વવા ને અદલે દદ્વટૂળ-જોઈને

દશ્વમ્ ,, દદ્વતું-જોવા માટે

દશ્વવ્યમ્ ,, દદ્વવ્વં-જોવાનું

આ ક્રગઃ ભૂત-ભવિષ્યતોશ્ચ ॥૮૧૪૨૧૪॥

ભૂતકાળના અને ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયો તથા કત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ક્ર ને અદલે ક્રા વપરાય છે.

ભૂત-ક્ર+હ્રીઅ=ક્રા+હ્રીઅ+ક્રાહ્રીઅ-અકાર્ષીત્, અકરોત્, ચકાર-ક્રયુ

ભવિ-ક્ર+હ્રિઈ-ક્રાહ્રિઈ-કરિષ્યતિ-આજે કરશે, કર્તા-આવતી કાલે કરશે.

કત્વા-ક્ર+ક્રગ્ઃક્રાક્રગ્-કૃત્વા-કરીને.

તુમ્-ક્ર+તુમ્-ક્રાહં-કર્તુમ્-કરવા માટે.

તવ્ય-ક્ર+તવ્વં=ક્રાતવ્વં-અથવા કાયવ્વં-કર્તવ્યમ્-કરવું જોઈએ.

ગમ્-ઇષ્-યમ્-આસાં છઃ ॥૮૧૪૨૧૫॥

ગમ્, ઇષ્, યમ્ અને આસુ ધાતુના છેડાનાં વ્યંજનનેા છ કરી દેવો.

ગમ્+અઇ-ગચ્છ્+અઇ-ગચ્છઇ-ગચ્છ ઇ,
ઇષ્+અઇ-ઇચ્છ્+અઇ-ઇચ્છઇ-ઇચ્છ ઇ
યમ્+અઇ-યચ્છ્+અઇ-યચ્છઇ-નિયમ કરે છે
આસુ+અઇ-અચ્છ્+અઇ-અચ્છઇ-એસે છે.

- ૩૯૬ ગમ્ ગતૌ ।
૧૪૯૯ ઇષ્ ઇચ્છાયામ્ ।
૩૮૬ યમ્ ઉપરમે ।
૧૧૧૯ આસુ ઉપવેશને ।

છિદિ-મિદઃ ન્દઃ ॥૮૧૪૨૧૬॥

છિદ્ ને અદલે છિન્દ અને મિદ્ ને અદલે મિન્દ રૂપો વાપરવાં.

છિદ્-છિનત્તિ-છિદ્+અ+ઇ-છિદઇ-છેદે છે.
મિદ્-મિનત્તિ-મિદ્+અ+ઇ-મિદઇ-ભેદે છે.

- ૧૪૭૮ છિદ્ દ્વેષીકરણે ।
૧૪૭૭ મિદ્ વિદારણે ।

યુધ્-બુધ્-ગૃધ્-ક્રુધ્-સિધ્-મુહાં જ્ઞઃ ॥૮૧૪૨૧૭॥

યુધ્ નો યુજ્ઞ, બુધ્ નો બુજ્ઞ, ગૃધ્ નો ગિજ્ઞ, ક્રુધ્ નો ક્રુજ્ઞ, સિધ્ નો સિજ્ઞ
અને મુહ નો મુજ્ઞ થાય છે :

યુધ્-યુજ્ઞ-યુજ્ઞઇ-યુજે છે-યુદ્ધ કરે છે-યુધ્યતે ।
બુધ્-બુજ્ઞ-બુજ્ઞઇ-બુજે છે-સમજે છે-બુધ્યતે ।
ગૃધ્-ગિજ્ઞ-ગિજ્ઞઇ-લાલચ રાખે છે-ગૃધ્યતિ ।
ક્રુધ્-ક્રુજ્ઞ-ક્રુજ્ઞઇ-ક્રોધ કરે છે-ક્રુધ્યતિ ।
સિધ્-સિજ્ઞ-સિજ્ઞઇ-સિદ્ધ કરે છે-સિધ્યતિ ।
મુહ-મુજ્ઞ-મુજ્ઞઇ-મુઝાય છે-મુહ્યતિ ।

- ૧૨૬૦ યુધ્ સંપ્રહારે ।
૧૨૬૨ બુધ્ જ્ઞાને ।
૧૧૮૭ ગૃધ્ અસિકાદ્ધ્યાયામ્ ।
૧૧૮૪ ક્રુધ્ ક્રોધે
૧૧૮૫ સિધ્ સંરાદ્ધૌ
૩૨૩૮ મુહ્ વૈષિત્યે ।

રુધઃ ન્ધ-મ્મૌ ચ ॥૮૧૪૨૧૮॥

રુધ્ ને અદ્દલે રુન્ધ અને રુમ્મ એવાં રૂપો વાપરવાં તથા રુધ્ ને અદ્દલે રુજ્ઞ એવું રૂપ પણ વાપરવું.

રુધ્-રુન્ધ-રુન્ધઃ-રુધે છે-રેકે છે-રુજ્ઞિ ।

રુધ્-રુમ્મ-રુમ્મઃ , , , ,

રુધ્-રુજ્ઞ-રુજ્ઞઃ , , , ,

૧૪૭૩ રુધ્ આવરણે ।

સદ-પતોઃ ડઃ ॥૮૧૪૨૧૯॥

સદ્ ધાતુનું સડ અને પત્ ધાતુનું પડ એવાં રૂપો થાય છે.

સદ્-સડ-સડઃ-સડે છે-સીવતિ

પત્-પડ-પડઃ-પડે છે-પતતિ

કથ-વર્ધોઃ ઢઃ ॥૮૧૪૨૨૦॥

કથ ધાતુને અદ્દલે કહ્ઢ અને વર્ધ ને અદ્દલે વહ્ઢ તથા વૃથ્ ધાતુના બનેલા વર્ધ ને અદ્દલે પણ વહ્ઢ-વપરાય છે.

કથ્-કહ્ઢ-કહ્ઢઃ-કહે છે-ઉકાળે છે-કઢી, કાઢે.-કથતે ।

વર્ધ,]-વહ્ઢ-વહ્ઢઃ-વધે છે-વર્ધયતિ, વર્ધતે ।
વૃથ્]

વહ્ઢઃ પત્રયકલયલો-દેહકાંતો કે વાંદરાનો કકળાટ વધે છે-વર્ધતે પ્લવગ-કલકલઃ ।

પરિવહ્ઢઃ લાયણ-લાવણ્ય વધે છે-પરિવર્ધયતિ લાવણ્યમ્ ।

પ્ર૦—મૂળ સૂત્રમાં જે જ ધાતુઓનો નિદેશ છે તેા ‘કથ-વર્ધોઃ’ એમ દ્વિવચન જ હોવું જોઈએ પણ મૂળમાં ‘વર્ધામ્’ એમ બહુવચન છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦—વર્ધ ધાતુ એ છે. એક તો વર્ધ ધાતુ સ્વતંત્ર છે અને બીજો વર્ધ ધાતુ વૃથ્ નો વધે બને છે તે છે. એ બન્ને વર્ધ ને અહીં સમજવાના છે. એવું સૂચવવા મૂળ સૂત્રમાં ‘વર્ધામ્’ એમ બહુવચન મૂક્યું છે. અર્થાત્ એક કથ ધાતુ, બીજો વર્ધ ધાતુ અને ત્રીજો વૃથ નો બનેલો વર્ધ ધાતુ એમ કુલ ત્રણ ધાતુઓ અહીં લેવાના છે એથી બહુવચન જ હોય એ ઉચિત છે.

વેષ્ટઃ ॥૮૧૪૨૨૧॥

વેષ્ટ ના જ્ઞનો ૮૧૪૩૪ સૂત્ર દ્વારા ઠ કર્યા પછી ૮૧૧૧૯૯ નિયમ દ્વારા ઠનો ઢ થઈ જાય તેમ છે છતાં સૂત્રકાર આ સૂત્ર બનાવીને વેષ્ટ ના જ્ઞ નો ઢ કરવાનું સૂચવે છે.

વેષ્ટ-વેષ્ટતે-વેદ-વેદહ-વી'ટે છે વેદ.

વેષ્ટયતે- „ વેદિજ્ઞહ-વી'ટાય છે.

૩૭૩ વેષ્ટ વેષ્ટને ।

સમઃ છઃ ॥૮૧૪૨૨૨॥

સમ ઉપસર્ગ સાથેના વેષ્ટ ધાતુનું વેલ ૩૫ થાય છે.

સમ+વેષ્ટ-સંવેષ્ટતે-સંવેદહ-સારી રીતે વી'ટે છે-સારી રીતે આંધે છે.

સમ+વેલ-સંવેલહ „

વા ઉદઃ ॥૮૧૪૨૨૩॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના વેષ્ટ ધાતુનું વેલ ૩૫ વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્+વેષ્ટ-ઉદ્વેષ્ટતે-ઉવેદહ-ઉકેલે છે-છૂટું કરે છે.

ઉત્+વેલ-ઉવેલહ „ „ બીજા છે બીજા છે.

સ્વિદાં જ્ઞઃ ॥૮૧૪૨૨૪॥

સ્વિદ વગેરે ધાતુઓના ઘ ને બદલે જ્ઞ થાય છે.

સ્વિદ-સ્વિયતિ-સિજ્ઞ-સિજ્ઞહ-સ્વેદ-પરસેવો-થાય છે-શરીર પરસેવે
૮૫કે છે.

સ્વવંગ-સિજ્ઞરીણ-આપ્તા અંગમાં-પરસેવે રેબજેબ થયેલી-પરસેવાવાળી-
સર્વાશ્વેદનશીલાયાઃ

સમ્+વદ્-સંયતે-સંયજ્ઞ-સંપજ્ઞહ-સંપાદન કરે છે-પ્રાપ્ત કરે છે.-સંપે
સંપતિ સંપજે

સ્વિદ-સ્વિયતે-સ્વિજ્ઞ-સ્વિજ્ઞહ-ખેધે છે-ખીજે છે-દીન બને છે-ખેદ કરે છે.

સૂત્રમાં 'સ્વિદામ' એમ બહુવચન મૂકીને આચાર્ય એમ જણાવે છે કે સ્વિદ ધાતુ અને તેની જેવા બીજા ધાતુઓ કે જેમાં 'જ્ઞ' થયેલો જણાતો હોય તે બધા ધાતુઓને અહીં લેવાના છે અને પ્રયોગ અનુસાર તેમનાં રૂપો સાધવાના છે.

૧૧૭૮ સ્વિદ માત્રપ્રક્ષરણે ।

૧૨૫૭ પદ ગતૌ ।

૧૨૫૯ સ્વિદ દૈન્વે ।

વ્રજ્-નૃત્-મદાં ચ્ચઃ ॥૮૧૪૧૨૨૫

વ્રજ્-નું વચ્ચ, નૃત્ નું નચ્ચ અને મદાં નું મચ્ચ રૂપ થાય છે.

વ્રજ્-વ્રજતિ-વચ્ચ-વચ્ચઈ-આય છે.

નૃત્-નૃત્યતિ-નચ્ચ-નચ્ચઈ-નાયે છે.

મદ્-માદતિ-મચ્ચ-મચ્ચઈ-માયે છે-હર્ષ કરે છે-‘રંગે રાગ્યા ને વળી
માગ્યા રે’ શ્રીયશેવિજયજી ઉપાધ્યાય

૧૩૭ વ્રજ્ ગતૌ ।

૧૧૫૨ નૃત્ નર્તને ।

૧૨૩૬ મદ્ દુર્ણે ।

રુદ્-નમોઃ વઃ ॥૮૧૪૧૨૨૬॥

રુદ્ નું રવ અને નમ્ નું નવ રૂપ થાય છે.

રુદ્-રુદતિ-રવઈ, રોવઈ-રુએ છે.

નમ્-નમતિ-નવઈ-નમે છે-નમન કરે છે.

ઉદ્વિજઃ ॥૮૧૪૧૨૨૭॥

ઉત્ ઉપસર્ગ સાથેના વિજ્ ધાતુનું ઉવિવ રૂપ થાય છે.

ઉદ્+વિજ્-ડાંદ્રજતે-ઉવિવઈ-ઉદ્વેગ પામે છે.

ઉદ્વેગઃ-ઉવ્વેવો-ઉદ્વેગ.

૧૪૬૮ વિજ્ મય-ચલનયોઃ ।

સ્વાદ્-ધાવોઃ લુક્ ॥૮૧૪૧૨૨૮॥

સ્વાદ્ ધાતુને અદલે સ્વા અને ધાવ્ ધાતુને અદલે ધ્વા રૂપ વપરાય છે.

સ્વાદ્-સ્વાદતિ-સ્વા+ઈ-સ્વાઈ, સ્વાઅઈ આય છે.

સ્વાદિપ્યતિ-સ્વા+હિઈ-સ્વાહિઈ-આહે-આશે.

સ્વાદતુ-સ્વા+ત-સ્વાત-આઓ, અથવા ખાતુ જોઈએ

ધાવ્-ધાવતિ-ધા-ઈ-ધાઈ-ધાય છે-દોડે છે.

ધાવિપ્યતિ-ધા+હિઈ-ધાહિઈ-દોડશે.

ધાવતુ-ધા+ત-ધાત=દોડતું જોઈએ અથવા દોડો.

‘ધા નાખવી’ એટલે ‘ધાંઈ’ ‘તમે દોડો’ એમ કહેવું.

અહુલના અધિકારને ક્ષીધે આ નિયમ વર્તમાના, અવિધ્યંતી અને વિધિ આદિના એકવચનમાં જ લાગે છે તેથી અહુવચનમાં આ નિયમ ન લાગે, જેમ કે—

સજ ધાતુના 'જ' નો 'ર' થાય છે એટલે શ્વાદન્તિ અને ધાવન્તિ ।

કાઈ કાઈ પ્રયોગમાં એકવચનમાં પણ ધા થતો નથી. જેમ કે—

ધાવઈ પુરઓ—આગળ દોડે છે—ધાવતિ પુરતઃ ।

૨૧૪ શ્વાદ્ મક્ષણે ।

૧૨૦ ધાવ્ ગતિ—શુદ્ધયોઃ । ગતિ—દોડવું, શુદ્ધિ—ધાવું.

સજઃ રઃ ॥૮૧૪૨૨૧॥

સજ ધાતુના 'ન'નો 'ર' થાય છે, એટલે સજ ધાતુનું સિર ૩૫ થાય છે.

નિ+સજ-નિસજતિ-નિ+સિર+ઈ-નિસિરઈ-દાન દે છે.

વિ+અત્+સજ-વ્યુત્સજતિ-વો+સિર+ઈ-વોસિરઈ-ત્યાગ કરે છે—છોડી દે છે.

વિ+અત્+સજામિ-વ્યુત્સજામિ-વો+સિર+મિ-વોસિરામિ-હું છોડી દઉં છું—
હું તણ દઉં છું.

૧૩૪૯ સજ વિસર્ગે ।

શકાદીનાં દ્વિત્વમ્ ॥૮૧૪૨૩૦॥

શક્ વગેરે ધાતુઓનો અત્ય વ્યજન એવડો—ડબલ—થાય છે.

શક્-સક્-સક્કઈ-કરી શકે છે—શક્નોતિ ।

જિમ્-જિમ્મ-જિમ્મઈ-જમે છે—જેમતિ ।

લગ્-લગ્મ-લગ્મઈ-લાગે છે—લગતે ।

મગ્-મગ્મ-મગ્મઈ-માગે છે—માર્ગયતિ ।

કુપ્-કુપ્પ-કુપ્પઈ-કાપે છે—કુપ્પયતિ ।

નશ્-નસ્સ-નસ્સઈ-નાસે છે—આગે છે—નાશ પામે છે—નશ્યતિ ।

અદ્-અદ્દ-અદ્દઈ-આથડે છે—આટા મારે છે, ફરે—છે—અટતિ ।

પરિ+અદ્-પરિઅદ્-પરિઅદ્દઈ-પરિઅદ્દઈ—પ્રવાસ કરે છે—દેશાટન કરે છે.

પરિ+ચારે બાજુ, અટતિ—અટે છે ફરે છે પર્યાટન કરે છે—પર્યટતિ.

પ્ર+હુદ્-પહુદ્-પહુદ્દઈ-પહોટે છે—નવી ટેવ પાડે છે—પ્રહોટતે ।

તુદ્-તુદ્દ-તુદ્દઈ-કલહ કરે છે, તુટતિ ।

નદ્-નદ્દ-નદ્દઈ-નાચે છે, નટતિ ।

સિવ્-સિવ્વ-સિવ્વઈ-સીવે છે—સીવ્યતિ ।

ઘટ્યાદિ એટલે આ પ્રમાણે જે પ્રયોગોમાં અંત્ય વ્યંજન જેવડો થયેલો દેખાય ત્યાં બધેજ અંત્ય વ્યંજન જેવડો કરી દેવો તથા આવા બીજા પણ અનેક પ્રયોગો સાધી લેવા.

૩૮૪ જિમ્ અદને ।

૧૦૨૪ લ્હ સદ્દે ।

૧૯૫૦ માર્ગ અન્વેષણે ।

૧૧૯૧ કુપ્ કોધે ।

૧૯૪ અદ્ર ગતૌ ।

૧૪૧ હ્રદ પ્રતીવાતે ।

૧૪૩૮ તુદ્ કલહકર્મણિ ।

૧૮૭ નદ વૃત્તૌ ।

૧૧૬૪ સિવ્ ઉતૌ ।

સ્ફુટિ-ચલે: ॥૮૧૪૨૩૧॥

સ્ફુદનું ફુદ્ અને ચદ્નું ચલ્ ૩૫ વિકલ્પે વપરાય છે.

૮/ સ્ફુદ-ફુદ્-ફુદ્-ખીલે છે-સ્ફુટિ
ચલ્-ચલ્-ચલ્-ચાલે છે-ચલતિ

૧૪૪૦ સ્ફુદ વિકસને ।

૧૭૨ ચલ્ કમ્પને ।

પ્રાદે: મીલે: ॥૮૧૪૨૩૨॥

પ્ર વગેરે ઉપસર્ગ પછી આવેલા મીઝને બદલે મિલ્લ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

પ્ર+મીલતિ-પમીલ્હ, પમિલ્લહ-મળે છે.

નિ+મીલતિ-નિમીલ્હ, નિમિલ્લહ-આખ મીઝી જાય છે.

સમ્+મીલતિ-સમીલ્હ, સમિલ્લહ-જેગો થાય છે-મળે છે.

ઉદ્+મીલતિ-ઉદ્મીલ્હ, ઉદ્મિલ્લહ-ઉધડે છે-વિકાસ પામે છે.

મીલ્હ-આ ૩૫માં પ્ર વગેરે કોઈ ઉપસર્ગ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

उवर्णस्य अवः ॥८॥४॥२३॥

ધાતુના છેવટના ઉવર્ણનો અવ થાય છે

હનૃ-ન્હવ-નિહવઈ-અપલાપ કરે છે-નિહનુતે ।

હુ-હવ-નિહવઈ-હોમ કરે છે-નિહુતે ।

અનૃ-અવ-અવઈ-સ્થાન પરથી ખસી જાય છે-અવતે ।

રુ-રવ-રવઈ-રુએ છે. રૌતિ ।

કુ-કવ-કવઈ-કુડુ કરે છે-કુડવા કરે છે-અવાજ કરે છે. કૌતિ ।

સૂ-સવ-સવઈ-પ્રસવ-થાય છે. પ્રસૂતે ।

પ્ર+સૂ-પ્ર+સવ-પ્રસવઈ-જન્મ આપે છે. પ્રસૂતે ।

૧૧૦૬ હનુ અપનયને દૂર કરવું અને નિ સાથે હોય તો અપલાપ કરવો-ઓળવવું

૧૧૩૦ હુ દાન-અદનયોઃ દાન દેવું અને જમવું

૫૧૪ અનુ ગતૌ ચ્યુ-ટપકવું, મતિ કરવી

૧૦૮૫ રુ શબ્દે રૌવું-અવાજ કરવો

૧૦૮૬ કુ શબ્દે કુડવું-અવાજ-કરવો

૧૧૦૭ સૂ પ્રાણિયમવિમોચને પ્રાણીના ગર્ભમાંથી છૂટું થવું-અવતાર ધારણ કરવો-જનમ લેવો

ऊवर्णस्य अरः ॥८॥४॥२४॥

ધાતુના છેડાના ઋ વર્ણનો અર થઈ જાય છે.

કૃ-કર-કરઈ-કરે છે-કરોતિ ।

ધૃ-ધર-ધરઈ-ધારણ કરે છે-ધરતિ

મૃ-મર-મરઈ-મરે છે-મ્રિયતે ।

વૃ-વર-વરઈ-વરે છે-સ્વીકારે છે-વૃણોતિ ।

સૃ-સર-સરઈ-સરે છે-સરતિ ।

હૃ-હર-હરઈ-હરે છે-હરતિ ।

તૃ-તર-તરઈ-તરે છે-તરતિ ।

જૃ-જર-જરઈ-જૃણ થાય છે-જીર્યતિ ।

૮૮૮ કૃ-કરવું

૮૮૭ ધૃ ધરણ-ધરવું

૧૩૩૩ મૃ પ્રાણત્યાગે મરવું

૧૨૧૪ વૃ વરણે

૨૫ સૃ ગતૌ ।

૮૮૧ હૃ હરણે ।

૮૮૨ તૃ તલ્લવન-તમ્બયોઃ ।

૧૧૪ જૃ જરસિ જૃણ થવું-ધરડા થવું

વૃષ્ણાદીનામ્ અરિઃ ॥૮૧૪૨૩૫॥

વૃષ્ વગેરે ધાતુઓના 'ઋ' નો 'અરિ' કરવો.

ઋષ્-વરિસ-વરિસઈ-વરસે છે-વર્ષતિ ।

કૃષ્-કરિસ-કરિસઈ-ખેંચે છે-કર્ષતિ અથવા કૃષતિ ।

મૃષ્-મરિસ-મરિસઈ-સહત કરે છે-મર્ષતિ કે મૃષતિ ।

હૃષ્-હરિસ-હરિસઈ-ખેંટું ખેલે છે કે ખેંટું કરે છે તથા હર્ષ પામે છે-હર્ષતિ અથવા હૃષ્યતિ ।

૫૨૦ વૃષ સંઘાતે હિંસાયાં ચ ।

૫૨૭ વૃષ સેવને ।

૧૮૧૩ વૃષ શક્તિબંધે ।

૫૦૬ કૃષ વિલેખને ।

૫૨૮ મૃષ સહને સેવને ચ ।

૫૩૫ હૃષ અલીકે ।

૧૨૧૪ હૃષ તુષ્ટૌ ।

જે ધાતુના પ્રયોગમાં 'ઋ' નો 'અરિ' થયેલો જણાય તે ધાતુઓને વૃષાદિ ગણમાં સમજવા.

રુષ્ણાદીનાં દીર્ઘઃ ॥૮૧૪૨૩૬॥

રુષ્ વગેરે ધાતુઓના વ્યંજનમાં રહેલ આઘ સ્વરનો દીર્ઘ થઈ જાય છે.

રુષ-રૂસ-રૂસઈ-રૌપ કરે છે-રૂષ્યતિ ॥

તુષ-તૂસ-તૂસઈ-સંતૌષ પામે છે-તુષ્યતિ ।

શુષ-મૂસ-મૂસઈ-સુકાય છે-શુષ્યતિ ।

દુષ-દૂસ-દૂસઈ-દુષિત થાય છે-દુષ્યતિ ।

પુષ-પૂસ-પૂસઈ-પુષ્ટ થાય છે-પુષ્યતિ ।

શાસ-સાસ-સાસઈ-અનુશાસન કરે છે-શાસ્તિ ।

૧૨૧૫ રુષ શેષે ।

૧૨૧૬ તુષ તુષ્ટૌ ।

૧૨૦૮ શુષ શોષણે ।

૧૨૦૯ દુષ વૈકૃત્યે

૧૧૭૫ પુષ પુષ્ટૌ ।

૧૦૯૫ શાસ અનુશિષ્ટૌ ।

યુવર્ણસ્ય ગુણઃ ॥૮૧૪૨૩૭॥

૩ વર્ણોંત કે ૩ વર્ણોંત ધાતુઓના ૩ વર્ણોંત અને ૩ વર્ણોંત ગુણ યઈ
જાય છે એટલે ઇવર્ણનો ૯ તથા ઉવર્ણનો ૭ થાય છે.

જિ+ત્વા-જિ+ઋણ-એઋણ-જિ+તીને
ની+ત્વા-ની+ઋણ-નેઋણ-લઈ જઈને
ની+તિ-ને+ઈ-નેઈ-લઈ જાય છે. (એ૦ ૫૦)
ની+ન્તિ-ને+તિ કે નેન્તિ ,, (અ૦ ૫૦)-
ઉદ+ડી+તિ-ઉદ+હે+ઈ-ઉઢેઈ-ઊડે છે., (એ૦ ૫૦)
ઉદ+ડી+ન્તિ-ઉદ+હેન્તિ-ઉઢહેંતિ ' , ,, (અ૦ ૫૦)
મુષ્+ત્વા-મુષ્+ઋણ-મોત્તણ-મૂકીને
ધ્રુ+ત્વા-સો+ઋણ-સોઋણ-સાંભળીને

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ નથી લાગતો—
તીઓ-તીતઃ-લઈ ગયેલ
ઉઢીળો-ઉઢીનઃ-—ઊડેલ.

સ્વરાણાં સ્વરાઃ ॥૮૧૪૨૩૮॥

ધાતુમાં રહેલા સ્વરાને બદલે બીજા સ્વરા બહુલ જોવાય છે.
મૂ-હવડ, દિવડ-થાય છે-મવતિ મૂના ઇનો અ તથા ઇ ।
ચિ-ચિણ્ડ, તુણ્ડ-ચુણે છે. એકડું કરે છે, ચણે છે-ચિનોતિ ચિના ઇનો ડ ।
અત+ધા-સદ્દહણં તથા સદ્દહાણં-અદ્દા રાખવી-અદ્દાન-અદ્દાનમ્ ।
ધાવ-ધાવડ, ધુવડ-દોડે છે-ધાવતિ ।
ધુવતિ-ધોવે છે ધાવ ના આ નો ડ પણ થયે ।
ડુ-રુવડ, રોવડ-અવાજ કરે છે, ડુએ છે-રૌતિ ।

કયાંય આ નિયમ નિત્ય લાગે છે જેમકે—

વેઈ-વદાતિ-આપે છે.
લેઈ-લાતિ-લે છે.
વિધેઈ-વિહેઈ-વિદધાતિ કે વિમાતિ-ધારણ કરે છે કે શીભે છે.
આ ત્રણ પ્રયોગમાં ડા નો વે, લા નો લે તથા ધા નો ધે થયેલ છે.
નાસડ-નશ્યતિ-નાશ પામે છે.

આર્ષ પ્રયોગમાં વૂ-વૂનું વેમિ રૂપ થાય છે. એટલે વૂ ના ડ નો ૯ થાય છે.
૧ મ્ હોતું કે થતું.

૧૨૯૦ ચિ ચયને ।

૧૧૩૯ ઘા ધારણ કરવું, દેવું

૧૨૦ ધાવ ગતિ અને શુદ્ધિ

૧૦૮૫ ઠ અવાગ કરવો

૭
૬૦૪ | દા દેવું

૧૦૬૮ લા લેવું ગ્રહણ કરવું

૧૧૩૯ ઘા ધારણ કરવું, દેવું

૧૨૦૨ નશૂ નાસવું

૧૧૨૫ તૂ રપબ્દ ઓગવું.

૧૦૭૩ મા શોભવું

વ્યજ્ઞનાદ્ અદ્ અન્તે ॥૮૧૪૨૩૯॥

તમામ વ્યંજનાંત ધાતુઓને છેડે અ ઉમેરાય છે.

અમ્-મમઃ-અમે છે-અમતિ ।

હસ્-હસઃ-હમે છે-હસતિ

કુળ્-કુળઃ-કરે છે-કુળતિ ।

ચુમ્-ચુમઃ-ચુઅન કરે છે-ચુમ્બતિ ।

મળ્-મળઃ-ભણે છે-મળતિ ।

ઉપ+સમ્-ઉવસમઃ-શાંત થાય છે-ઉપશામ્યતિ ।

પ+આપ્-પાવ-પાવઃ-પામે છે-પ્રાપ્નોતિ

સિચ્-સિચઃ-સીએ છે-સિચ્ચતિ ।

રુન્-રુન્ઃ-રૂંધે છે-રોકે છે-રુન્દિ ।

મુષ્-મુષઃ-હિંસા કરે છે-મોષતિ ।

હ-હરઃ-હરી ગાય છે-હરણ કરે છે-હરતિ ।

કૃ-કરઃ-કરે છે-કરતિ અથવા કરોતિ ।

સંસ્કૃત ભાષામાં જે જ્ઞ, જ્ય, જનુ, જ્ઞ, જન, ડ, જ્ઞા વગેરે વિકરણ પ્રત્યયો વપરાય છે તે બધાને અહીં પ્રાકૃત ભાષામાં માત્ર ‘અ’ વપરાય છે અને જણાવેલા કેટલાક સંસ્કૃત વિકરણો પણ અહીં પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ વપરાય છે.

સ્વરાદ્ અનતઃ વા ॥૮૧૪૧૪૦॥

અ કારાંત સિવાયના તમામ સ્વરાંત ધાતુઓને વિકરણ અ નિકલ્પે લાગે છે.

પા-પાડ, પાઅડ-પીએ છે, રક્ષણ કરે છે-પિવતિ, પાતિ ।

ધા-ધાડ, ધાઅડ દોડે છે-ધાવતિ ।

વિ+ધા-વિધાડ, વિધાઅડ-કરે છે વિધાન કરે છે-વિદધાતિ ।

યા-યાડ, યાઅડ-ગાય છે-યાતિ ।

ધ્યા-ધ્યાડ, ધ્યાઅડ-ધ્યાન કરે છે-ધ્યાયતિ ।

જૂન્મ-જમ્માઅડ-જગામું ખાય છે-જૂમ્મતે ।

ઉદ્+વા-ઉઠ્વાડ, ઉઠ્વાઅડ-વાય છે-ઉદ્વાતિ ।

મ્લા-મિલાડ, મિલાઅડ-ઠરમાય છે-મ્લાયતિ ।

વિ+ક્ષી-વિક્ષેડ, વિક્ષાઅડ-વેચે છે કે ખરીદે છે-વિક્ષીયાતિ ।

૩૧/ મૂત્તવા-હોઠ્ઠણ, હોઠ્ઠણ-થઈને-મૂત્તવા
વિકિત્સતિ-ચિદ્ચ્છ-ચિદ્ચ્છહ-ચિકિત્સા કરે છે.
લુગુત્સતે-લુગુચ્છ-લુગુચ્છહ-નિંદા કરે છે.

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં ધાતુ અ કારાંત હોવાથી અ ન થાય.

[૨ પા પાને ।

[૧૦૬૭ પા રક્ષણે ।

૧૨૦ ધાત્ ગતિ-શુદ્ધયોઃ

૧૧૩૯ ધા ધારણે દાને ચ ।

૧૦૬૨ યા પ્રાપ્તિ ।

૩૦ ધ્યા ચિન્તાયામ્ ।

૭૮૨ જૂમ્મ ગાત્રવિનામે ।

વા ગતૌ ગન્ધે ચ

મ્લા હર્ષક્ષયે

ક્ષી દ્રવ્યવિનિમયે

મૂ સત્તાયામ્

૨૮૬ કિત નિવાસે

૭૬૩ ગુપ્ ગોપત-કુત્સતયોઃ

ચિ-જિ-શ્રુ-હુ-સ્તુ-લ્-પૂ-ધૂર્ગાં ણઃ હ્રસ્વથ ॥૮૧૪૧૪૧॥

ચિ, જિ, શ્રુ, હુ, સ્તુ, લ્, પૂ અને ધૂ ધાતુઓને છેડે ણ ઉમેરાય છે અને દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વ થાય છે.

ચિ+ળ-ચિળડ-ચણે છે-ચિનોતિ ।

જિ-જિણ્ઠ-જિતે છે-જિનાતિ કે જયતિ ।

ધુ-ધુણ્ઠ-સાંભળે છે-શ્રુણોતિ ।

હુ-હુણ્ઠ-હવ । કરે છે-હુહોતિ ।

સ્તુ-શુણ્ઠ-સ્તુતિ કરે છે-સ્તોતિ કે સ્તુનોતિ “સ્તુન્વન્તિ”

ઠ્ઠ-ઠ્ઠણ્ઠ-ઠાણે છે-ઠનાતિ ।

પ-પુણ્ઠ-પૂણે છે-પુનાતિ ।

ધૂ-ધુણ્ઠ-ધૂણે છે-ધુનાતિ ।

‘અહુલ’ અધિકારને લીધે કયાંય આ નિયમ વિકલ્પે લાગે છે.

અન્નિજ્ઞ-અન્નિજ્ઞ-ભેશું કરે છે કે દગલો કરે છે.

જેઠ્ઠ-જિણિજ્ઞ-જીતીને

જાય-જિણ્ઠ જાય મેળાવે છે

સોઠ્ઠ-સુણિજ્ઞ-સાંભળીને

૧૨૧૦ નિ ચયને

૮ જિ અમિભવં

૧૨૧૬ શ્રુશ્રવણે

૧૧૩૦ હુ દાન-અદનયોઃ

૧૧૨૪ સ્તુ સ્તુતૌ ।

૧૫૧૧ ઠ્ઠ દેદને ।

૧૫૧૮ પ પયને ।

૧૫૨૦ ધૂ કમ્પને ।

ન વા કર્મ-ભાવે વ્વઃ ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥૮૮૪૨૪૨॥

જ્યારે ભાવમાં અને કર્મ સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે ક્ય પ્રત્યય આવ્યો હોય ત્યારે ૮૮૪૨૪૨ માં સૂત્રમાં જણાવેલા ચિ વગેરે પ્રાતુઓને વ્વ (ડમલ વ) વિકલ્પે લાગે છે અને જ્યારે વ્વ ઉમેરાય ત્યારે ક્યનો લોપ થઈ જાય છે.

ચિ-ચિવ્વઠ્ઠ, ચિણિજ્ઞ-ભેશું કરાય છે, દગલો કરાય છે-ચીયતે ।

જિ-જિવ્વઠ્ઠ, જિણિજ્ઞ-જાય મેળાવાય છે-જીયતે ।

શ્રુ-શ્રુવ્વઠ્ઠ, સુણિજ્ઞ-સાંભળાય છે-શ્રૂયતે ।

હુ-હુવ્વઠ્ઠ, હુણિજ્ઞ-હોમ થાય છે-હૂયતે ।

ધુ-ધુવ્વઠ્ઠ, ધુણિજ્ઞ-સ્તુતિ કરાય છે-સ્તૂયતે ।

લ-લુઘ્વઙ્, લુગિજ્ઙઙ-કપાય છે-ખેતરમાં ડુંડાંની લાણી-ઝણુણી-કરાય છે-સૂચ્યતે ।

પૂ-પુઘ્વઙ્, પુગિજ્ઙઙ-પવિત્ર કરાય છે-પૂચ્યતે ।

ધૂ-ધુઘ્વઙ્, ધુગિજ્ઙઙ-કપાય છે-ધુણાય છે-ધૂચ્યતે ।

આ પ્રમાણે જ ચિવિવિહિઙ્ અને ચિણિહિઙ્-વેષ્યતે એમ અવિધ્યકાળનાં રૂપો સમજી લેવાં.

મ્મઃ ચેઃ ॥૮૧૪૨૪૩॥

લાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે એકલા ચિ ધાતુને છેડે ડબ્બલ મ્મ વિકલ્પે ઉમેરાય છે અને મ્મ ઉમેરાય ત્યારે કયનો લોપ થઈ જાય છે.

ચિ-ચિમ્મઙ્, ચિઘ્વઙ્, ચિણિજ્ઙઙ-સંગ્રહ કરવામાં આવે છે-ચીચ્યતે ।

અવિધ્યકાળ-ચિ-ચિમ્મિહિઙ્, ચિવિવિહિઙ્, ચિણિહિઙ્-સંગ્રહ કરવામાં આવશે-વેષ્યતે ।

હન્-ચનોઃ અન્ત્યસ્ય ॥૮૧૪૨૪૪॥

હન્ તથા ચન્ ધાતુને સંસ્કૃત નિયમ અનુસાર જ્યારે કય પ્રત્યય લાગે ત્યારે હન્ તું હન્ય અને ચન્ તું ચન્ય વિકલ્પે થાય છે. તે હન્ય અને ચન્ય ના અંત્ય 'ન્ય' અંશનો મ્મ (ડબ્બલ મ) વિકલ્પે થાય છે અને જ્યારે મ્મ થાય ત્યારે કય પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે.

હન્+કચ+તે હમ્મઙ્, હગિજ્ઙઙ-હણવામાં આવે છે-હન્યતે ।

ચન્+કચ+તે-ચમ્મઙ્, ચગિજ્ઙઙ-ખેડવામાં કે ખણવામાં આવે છે-ચન્યતે ।

અવિધ્યકાળ-હન્-હમ્મિહિઙ્, હગિહિઙ્ હણવામાં આવશે-હનિષ્યતે ।

ચન્-ચમ્મિહિઙ્, ચગિહિઙ્ ખેડવામાં કે ખણવામાં આવશે-ચનિષ્યતે ।

‘બહુલ’ અધિકારને લીધે ધાતુના કર્તારિરૂપમાં પણ હન્નો હમ્મ થઈ જાય છે.

હમ્મઙ્-હણે છે-હન્તિ ।

કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો પણ નથી.

હન્તઃશ્વ-હણુવા યોગ્ય-હન્તઃશ્વમ્ ।

હન્તૂળ-હણીને-હત્વા ।

હઓ હણેલો-હતઃ ।

ઘ્મઃ દુહ-લિહ-વહ-રુધામ્ ઉત્ ચ અતઃ ॥૮૧૨૪૫॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે દુહ, લિહ ના અંત્ય અક્ષરનો એટલે-હાનો તથા રુધ્ ધાતુના અંત્ય અક્ષરનો એટલે ધ્યનો ઘ્મ (ડબલ મ) વિકલ્પે થઈ જાય છે અને વહ ના વ ના અનો ઉ થાય છે એટલે વુઘ્મ પણ વિકલ્પે થઈ જાય છે.

દુહ+કય+તે-દુઘ્મઈ, દુહિજ્ઞઈ-દોવાય છે-દુહ્યતે ।

લિહ+કય+તે-લિઘ્મઈ, લિહિજ્ઞઈ-ચટાય છે-લિહ્યતે ।

રુધ્+કય+તે-રુઘ્મઈ, રુધિજ્ઞઈ-રોકવામાં આવે છે-રુંધાય છે-રુધ્યતે ।

વહ+કય+તે-વુઘ્મઈ, વહિજ્ઞઈ-વેહેવાય છે-વહન કરાય છે-વહ્યતે ।

અવિળ્પકાળ-દુઘ્મિહિઈ, દુહિહિઈ-દોહવાશે-ધોક્ષ્યતે । —વગેરે રૂપો જાણી લેવાં.

લિહ નાં તથા રુધ્ નાં તથા વહ નાં પણ અવિળ્પકાળનાં તથા ભાવનાં અને કર્મનાં રૂપો જાણી લેવાં.

દહઃ ઝઙ્ઙઃ ॥૮૧૨૪૬॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે દહ ના અંત્ય અક્ષર હાનો ઝઙ્ઙ વિકલ્પે થાય છે અને ઝઙ્ઙ થાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે.

દહ+કય+તે-ડઙ્ઙઈ, ડહિજ્ઞઈ-અળાય છે-દહન કરાય છે-દહ્યતે ।

અવિળ્પકાળ-દહ-ડઙ્ઙિહિઈ, ડહિહિઈ-અળાશે-દહન કરાશે-ધક્ષ્યતે ।

બન્ધઃ ન્ધઃ ॥૮૧૨૪૭॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય ત્યારે બન્ધ ના અંત્ય અક્ષર ધ્યનો ઝઙ્ઙ વિકલ્પે થાય છે અને જ્યારે ઝઙ્ઙ થાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે.

બન્ધ+કય+તે-બઙ્ઙઈ, બન્ધિજ્ઞઈ-બંધાય છે-બન્ધ્યતે ।

અવિ. ૦૩૧૦-બન્ધ-બઙ્ઙિહિઈ, બન્ધિહિઈ-બંધાશે-મન્ત્સ્યતે ।

સમ્-અનુ-ઉપાદ્ રુઘેઃ ॥૮૧૨૪૮॥

ભાવનો અને કર્મનો કય લાગ્યો હોય સમ્, અનુ અને ઉપ પછી આવેલા રુધ્ ધાતુના ધ્યનો ઝઙ્ઙ વિકલ્પે થઈ જાય છે.

સમ્+રુધ્+કય+તે-સંરુઙ્ઙઈ, સંરુન્ધિજ્ઞઈ-સારી રીતે રાખી શકાય છે-સંરુધ્યતે ।

અનુ+ઠ્ઠ+કચ+તે—અનુરુજ્ઞઈ, અનુરુંધિજ્ઞઈ—અનુરોધ કરી શકાય છે—અનુરૂઢ્યતે ।
 ઉપ+રુધ્+કચ+તે—ઉવરુજ્ઞઈ, ઉવરુંધિજ્ઞઈ—આગ્રહ કરી શકાય છે—ઉપરુઢ્યતે ।

ભવિ૦ કા૦—સંરુજ્ઞિહિઈ, સરુંધિહિઈ—સારી રીતે ગણ શકાશે—સંરોત્સ્યતે ।

સંરુજ્ઞનાં રૂપોની પેઠે અનુરુજ્ઞ તથા ઉવરુજ્ઞનાં ભવિષ્યકાળનાં ભાવનાં અને કર્મનાં રૂપો સમજવાં.

ગમાદીનાં દ્વિત્વમ્ ॥૮૧૪૨૪૯॥

ભાવનો અને કર્મનો કચ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ગમ્ વગેરે ધાતુઓનો છેલ્લો વ્યંજન ભેવડાય છે અને જ્યારે અંત્ય વ્યંજન ભેવડાય ત્યારે ‘કચ’ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ગમ્+કચ+તે—ગમ્મઈ, ગમિજ્ઞઈ—જવાય છે—ગમ્યતે ।

હસ્+કચ+તે—હસ્સઈ, હસિજ્ઞઈ—દસાય છે—હસ્યતે ।

મળ્+કચ+તે—મળ્ળઈ, મળિજ્ઞઈ—મળાય છે—મળ્યતે ।

ઙુપ્+કચ+તે—ઙુપ્પઈ, ઙુવિજ્ઞઈ—છુપાય છે—અડકાય છે—ઙુપ્યતે ।

રુદ્+કચ+તે—રુદ્વઈ, રુવિજ્ઞઈ—રડાય છે—રુઢ્યતે । (૧ ના વ્ માટે જુઓ ૮૧૪૨૨૬)

લમ્+કચ+તે—લમ્મઈ, લમિજ્ઞઈ—ભેળવાય છે—લમ્યતે ।

કથ્+કચ+તે—કથ્થઈ, કથિજ્ઞઈ—કહેવાય છે—કથ્યતે ।

મુઙ્+કચ+તે—મુઙ્ગઈ, મુઙિજ્ઞઈ—ખવાય છે—મુઙ્યતે ।

ભવિષ્ય કા૦—ગમ્મિહિઈ, ગમિહિઈ—જવાશે—ગમિષ્યતે ઇત્યાદિ

ગમ્મનાં ભાવનાં તથા કર્મનાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપોની પેઠે હસ્ વગેરે ધાતુઓનાં પણ ભાવ—કર્મનાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપો સાધી લેવાં.

હ-કૃ-તૃ-જામ્ ईरः ॥૮૧૪૨૫૦॥

ભાવનો અને કર્મનો કચ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે હ, કૃ, તૃ અને જૃ ધાતુના ક્ વર્ણનો ईर થાય છે અને ईर થાય ત્યારે કચ નો લોપ થાય છે,

હ+કચ+તે—હીરઈ, હરિજ્ઞઈ—દરાય છે—હરી જવાય છે—હિર્યતે ।

કૃ+કચ+તે—કીરઈ, કરિજ્ઞઈ—કરાય છે—કિર્યતે ।

તૃ+કચ+તે—તીરઈ, તરિજ્ઞઈ—તરાય છે—તીર્યતે ।

જૃ+કચ+તે—જીરઈ, જરિજ્ઞઈ—ચરડા થવાય છે—છર્ણ થવાય છે—જીર્યતે ।

અર્જેવિઢ્વપ્: ॥૮૧૪૨૫૧॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અર્જ ધાતુને બદલે વિઢ્વપ્ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને વિઢ્વપ્ થાય ત્યારે કયનો લોપ થઈ જાય છે.

અર્જ+કય+તે-વિઢ્વપ્ઙ, વિઢ્વિજ્ઞઙ, અઙિજ્ઞઙ-અર્જ્યતે ઉપાસન કરાય છે.
વિઢ્વિજ્ઞઙ ના વિઢ્વ માટે શુઓ-૮૧૪૧૦૮૧

જ્ઞ: જન્વ-જજ્ઞૌ ॥૮૧૪૨૫૨॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે જ્ઞ ધાતુને બદલે જન્વ અને જજ્ઞ ધાતુઓ વપરાય છે અને જન્વ તથા જજ્ઞ વપરાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે.

જ્ઞ+કય+તે-જન્વઙ, જજ્ઞઙ, જાગિજ્ઞઙ, મુણિજ્ઞઙ-જ્ઞાય છે-જ્ઞાયતે ।

જ્ઞાયતે રૂપમાં જ નો જ કરીએ તો જાઈઙઙ, જાઈજ્ઞઙ-જ્ઞાયતે રૂપે થાય છે.
નજ લગાડીએ તો ન નો અ થઈ જતાં અ+જાઈજ્ઞઙ-અજાઈજ્ઞઙ-જ્ઞાયતું નથી-એવું રૂપ થાય છે-ન જ્ઞાયતે

વ્યાહ્રગે: વાહિષ્વ: ॥૮૧૪૨૫૩॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગે ત્યારે વિ+આ સાથેના હ ધાતુને બદલે વાહિષ્વ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને વાહિષ્વ થયા પછી કયનો લોપ થાય છે.

વિ+આ+હ+કય+તે-વાહિષ્વઙ, વાહિષ્વઙઙ-ઓલાવવામાં આવે છે-વ્યાહિયતે ।

આરભે: આઢ્વપ્: ॥૮૧૪૨૫૪॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગે ત્યારે આહ ઉપસર્ગ સાથેના રમ્ ધાતુને બદલે આઢ્વપ્ એવો ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને આઢ્વપ્ થયા પછી કયનો લોપ થાય છે.

આ+રમ્+કય-આઢ્વપ્-આઢ્વપ્ઙ, આઢ્વિજ્ઞઙ, આઢ્વીઙઙ-અઢાય છે-આરંભ કરાય છે-આરમ્બ્યતે । આઢ્વીઙઙના આઢ્વ માટે શુઓ ૮૧૪૧૫૫

સ્નિહ-સિચો: સિષ્વ: ॥૮૧૪૨૫૫॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે સ્નિહ અને સિચ્ ધાતુઓને બદલે સિષ્વ ધાતુ વપરાય છે અને સિષ્વ થતાં કયનો લોપ થાય છે.

સ્નિહ+કય-સિષ્વ-સિષ્વઙ-સ્નેહ કરાય છે-સ્નિહ્યતે ।

સિચ્+કય- , , -સિચ્યાય છે-છંટકાય છે-સિચ્યતે ।

ગ્રહેઃ ઘેષ્વઃ ॥૮૧૪૨૫૬॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ગ્રહ ધાતુને બદલે ઘેષ્વ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને ઘેષ્વ થાય ત્યારે કય નો લોપ થાય છે.

ગ્રહન+કય-ઘેષ્વહ; ગણિહજ્જહ-અહાય છે-અહણ કરવામાં આવે છે-ગૃચ્ચતે ।

સ્પૃશ્નેઃ છિપ્વઃ ॥૮૧૪૨૫૭॥

ભાવનો અને કર્મનો કય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે સ્પૃશ્ ધાતુને બદલે છિપ્વ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે અને છિપ્વ વપરાય ત્યારે કય નો લોપ થાય છે.

સ્પૃશ્+કય-છિપ્વહ-છિપ્વહ-છિવિજ્જહ-હપાય છે-સ્પર્શ કરાય છે-અહકાય છે-સ્પૃચ્ચતે ।

ત્તેન 'અપ્કુણ્ણ' આદયઃ ॥૮૧૪૨૫૮॥

'આકાન્ત' વગેરે કત પ્રત્યયવાળા શબ્દોનો અર્થ ખતારવા માટે અપ્કુણ્ણ આદિ કત પ્રત્યયવાળા શબ્દો વિકલ્પે વપરાય છે.

આકાન્ત અર્થમાં-અપ્કુણ્ણો, અકાન્તો-આકુડો-આચેલો.

ઉત્કૃષ્ટ અર્થમાં-ઉકોસં, ઉકિટું-ઉત્કૃષ્ટ-ઉત્કર્ષ પામેલ.

સ્પૃષ્ટ અર્થમાં-ફુડે-સ્પૃષ્ટ-સ્પૃષ્ટ.

અતિકાન્ત અર્થમાં-ચોલીળો, અકાન્તો-ઉલ્લંઘન-ઉલ્લંઘન કરેલ-વીતી ગયેલ કે ટપી ગયેલ કે ચડીયાતો થયેલ

વિકસેલ અર્થમાં-વોસટો-વિકસિત.

નિપાતિત અર્થમાં-નિસુદ્ધો-નીચે પાડેલો.

ડુચ્ચ અર્થમાં-લુગો, લુકો-ડુચ્ચ-ગેગવાળો-થયેલો.

ક માટે જુઓ ૮૧૨૨ સુત્ર

નાટ અર્થમાં-નિહકો-નાશ પામેલ.

પ્રમૃષ્ટ અર્થમાં-પમ્હુટ્ટો-સહન કરેલ.

પ્રમુપિત અર્થમાં-પમ્હુટ્ટો-ચોરાયેલ.

અર્જિત અર્થમાં-વિહત્તે-અર્જન કરેલ-કમાયેલ.

સ્પૃષ્ટ અર્થમાં-છિત્તે-સ્પર્શ કરેલ.

સ્થાપિત અર્થમાં-નિમિચં-સ્થાપન કરેલ.

આસ્વાદિત અર્થમાં-ચક્ષિચં આપેલ-સરખાવો-જક્ષિતમ્ ।

લુન અર્થમાં-લુએ-લણેલ-કાપેલ.

ત્યક્ત અર્થમાં-જાહે-ત્યજેલું-છોડી દીધેલું.

ક્ષિપ્ત અર્થમાં-ક્ષોસિંગ-ઝેસેત્ર-ફંકા દીધેલું.

ઉદ્વૃત્ત અર્થમાં-નિચ્છૂદ-બાકી રહેલ-વધેલ.

પર્યેત અર્થમાં-પલ્લહત્યં, પલ્લોદ-પાલટેલ-ખદ્દેલ.

હેપિત અર્થમાં-હીસમળ-હણુહણુટી કરેલ.

પ્રયાદિ એટલે આ સિવાયના આવા બીજા પણ શબ્દો સમજવાના છે.

ઘાતવઃ અર્થાન્તરે અપિ ॥૮॥૪૨૫૯॥

જે ઘાતુઓ જે અર્થમાં જણાવેલા છે તે ઘાતુઓ પ્રાકૃતમાં જુદા અર્થને પણ જણાવે છે.

	મૂળ અર્થ	અદલાયેલો અર્થ
બલિ-બલ્ડ-	જીવે છે-	ખાય છે.
કલિ-કલ્ડ-	ગણે છે-	ગણે છે.
રિગિ-રિગ્ડ-	જાય છે-	પ્રવેશ કરે છે.
કાઠ્ઠ્ઠ-વમ્ફ (૮૧૪૧૧૨)-વમ્ફડ-	ધરે છે	ખાય છે.
ફક્-થક્ (૮૧૪૧૮૭)-થક્કડ-નીચાણમાં જાય છે.	દાળમાં જાય છે.	વિલંબ કરે છે.
વિલપિ-જહ્લ (૮૧૪૧૪૮)-જહ્લડ-	વિશ્રાપ કરે છે.	ખાલે છે.
ઉપ+આ+લમ્-ઉપાલમ-(૮૧૪૧૫૬)-જહ્લડ-	કપકો આપે છે.	ખાલે છે.
એ જ રીતે—		
પ્રતિપાલ્-પડિવાલ્-પડિવાલ્ડ-	વાટ જુએ છે.	રક્ષણ કરે છે.

એ જ પ્રકારે કેટલાક ઘાતુઓ, કેટલાક ઉપસર્ગો સાથે ચોક્કસ અર્થમાં જ નિત્ય વપરાય છે.—

પહરડ-પ્રહાર કરે છે, યુદ્ધ કરે છે.

સંહરડ-સંવરણ કરે છે, ઢાંકે છે, સંહાર કરે છે.

અણુહરડ-અનુકરણ કરે છે

નીહરડ-શૌચ જાય છે

વિહરડ-કીડા કરે છે.

આહરડ-આહાર કરે છે-ખાય છે.

પ્રતિ-પરિ-પઙ્કિહરહ ફરીથી ભરે છે-પૂરે છે
 પરિ-પઙ્કિહરહ-ઢોડે છે.
 ઉવહરહ-પૂજે છે.
 બાહરહ-ખોરાવે છે.
 પવસહ-પરદેશ ગય છે-પ્રવાસ કરે છે.
 ઉક્તુપહ-ચડે છે.
 ઉલ્લુહહ-નીકળે છે.

સંસ્કૃતની સાથે શબ્દોની અપેક્ષાએ મળતી આવતી અને
 પ્રથમ એવી પ્રાકૃત ભાષા સંબંધી વ્યાકરણનો
 વિચાર સમાપ્ત.

इति प्रथमं ' अथ प्राकृतम् समाप्त ।

પ્રાકૃત ભાષાને મળતી આવતી બોલ બીલ ભાષાઓનાં
એટલે ૨. શૌરસેની, ૩. માગધી, ૪. પૈશાચી
૫. ચૂલિકાપૈશાચી અને ૬. અપભ્રંશ
ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનો પ્રારંભ

દ્વિતીય એવી શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ

જે દેશની મથુરા રાજધાની કહેવાતી એવા પ્રાચીન

શૂરસેન દેશની ભાષાનું વ્યાકરણ

અથ શૌરસેની

તઃ દઃ અનાદૌ શૌરસેન્યામ્ અયુક્તસ્ય ॥૮૧૪૨૬૦॥

અસંયુક્ત ત જો પદની આદિમાં ન હોય તો તેને અદ્યે શૌરસેની ભાષામાં
દ વપરાય છે.

તદો પૂરિદ-પદિઙ્ગેન મારુદિના મંતિદો-જેણે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી છે એવા
મારુતિએ તે પછી મ ત્રણા કરાયેલો

તદો-ત+દો-તતઃ ।

પૂરિત-પૂરિ+દ-પૂરિદ ।

પદિ-પ+દિ-પ્રતિ ।

મારુદિના-મારુ+દિના-મારુદિના ।

મંતિદો મંતિ+દો-મન્તિવતઃ ।

એદાહિ-પ્રા૦-એતાહિ-સં૦ એતસ્માત્ એનાથી

એદાઓ-પ્રા૦-એતાઓ સં૦ એતસ્માત્ ,,

તથા-તહા । તથા કરેલ, તસ્સ રાજ્ઞો અણુકમ્પણીઝા મોમિ-તે રીતે કરેા જે રીતે
તે રાજાની કૃપાપાત્ર થાઉં-આ પ્રયોગમાં તથાનો અને તસ્સનો ત પદની આદિમાં
છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અહીં નીચેના પ્રયોગોમાં ત સંયુક્ત અક્ષર છે તેથી આ નિયમ ન લાગે :

મત્તો-મત્તઃ

અજ્જહત્તો, અચ્ચહત્તો-આર્યપુત્રઃ- „ „ „

સક્કારં-સત્કારમ્ „ „ „

હલા ! સઙ્ગતલે-હલા ! શકુન્તલે !-હે અહીં ! શકુન્તલા !

અસંભાવિદ-સક્કારં-અર્થાં સ્તકારની સંભાવના નથી-અસંભાવિતસત્કારમ્ ।

અથઃ ક્વચિત્ ॥૮૧૪૨૬૧॥

શૌરસેની ભાષામાં કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં સંયુક્ત અક્ષરમાં પાછળ રહેલા ત નો દ થાય છે.

પ્રાકૃત	શૌરસેની	અર્થ	સંસ્કૃત
મહંતો	મહંદો	મહાન્	મહાન્
નિર્જિતો	નિર્જિદો	નિશ્ચિંત	નિશ્ચિન્તઃ
અન્તેડરં	અન્દેડરં	અન્તઃપુર	અન્તઃપુરમ્

વા આદેઃ તાવતિ ॥૮૧૪૨૬૨॥

શૌરસેની ભાષામાં તાવત્ શબ્દને બદલે દાવ અને તાવ એમ બન્ને રૂપો વપરાય છે અર્થાત્ તાવત્ શબ્દના આદિના ત નો પણ દ વિકલ્પે બોલાય છે.

તાવ-દાવ, તાવ-ત્યાં સુધી-તાવત્ ।

આ આમન્ચ્યે સૌ વા ઇનઃ નઃ ॥૮૧૪૨૬૩॥

ઇન્ પ્રત્યયવાળા નામના સંખોધનના એકવચનમાં અંતના ન ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં આ વિકલ્પે વપરાય છે.

મો કંચુઇન્-કંચુઇઆ-હે કચુંઈ-અંતઃપુરમાં રહેનારા !-મોઃ કન્ચુકિન્ !

મો મુહિન્-મો મુહિઆ-હે મુખી !-મોઃ મુહિન્ !

આ સૂત્રમાં યતાવેત્ વિકલ્પ, બધે પ્રવર્તે તો નથી પણ પ્રયોગ પ્રમાણે વ્યવસ્થિતરૂપે રૂપે વપરાય છે. એટલે કોઈ એક પ્રયોગનાં આ થાય અને બીજા કોઈ પ્રયોગમાં આ ન થાય. તેથી

મો તવસ્તિ-હે તપસ્વી-મોઃ તપસ્વિન્ !

મો મળસ્તિ-હે મનસ્વી-મો મનસ્વિન્ !

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં ઇન્ ના ન નો આ ન થયો.

મઃ વા ॥૮૮૪૨૬૪॥

ન કારાત નાનતા સંબોધનતા એકવચનમાં નૂને જદલે શૌરસેની લાપામાં મ્
ચિકદપે વપરાય છે.

મો રાય !—મો રાય—હે નજન્—મો રાજન્ !

મો વિજયવર્મ્મ !—મો વિજયવર્મ્મ !—હે વિગતવર્મન્—હે અખતર વગરના !—

મો વિગતવર્મન્ અથવા વિજયવર્મન્ ! વિશેષ નામ પણ થઈ શકે.

મો સુકર્મ્મ—મો સુકર્મ્મ—હે સુકર્મન્—સુકર્મી—સકરમી !—મોઃ સુકર્મન્ !

મો મગવંત—મો મયવં—હે ભગવાન્—મો મગવન્ !

મો મગવંત ! કુસુમાઝહ !—મો મયવં ! કુસુમાઝહ !—હે ભગવન્ ! કુસુમાયુધ
—કામદેવ ! હે મગવન્ કુસુમાયુધ !

મયવં ! તિથ્યં પવતેહ—હે ભગવન્ ! તીર્થને પ્રવર્તવો—હે મગવન્ ! તીર્થં
પ્રવર્તયત—આ વાક્ય લોકાંતિક દેવો બોલે છે અને જૈન ગ્રંથજું
વાક્ય છે.

પક્ષમાં એટલે જ્યારે મ્ ન થયો ત્યારે—

સયલલોઅંતેઆરિ ! મયવ ! હુદવહ ! સમગ્ર લોકાંતી અંદર ચરનારા—રહેનારા
—હે ભગવન્ ! અગ્નિ !—સકલલોકાન્તશ્ચારિન્ ! મગવન્ ! હુતવહ ! ।

મવદ્-મગવતોઃ ॥૮૮૪૨૬૫॥

મવત્ અને મગવત્ શબ્દોના પ્રયોગના એકવચનમાં નૂનો શૌરસેની લાપામાં
મ્ બોધાય છે. અહીં સંબોધનનું એકવચન સમજવું નહીં.

एतथभवं—આપ પ્રા० एतथभवंतो अत्रभवान्

કિં एतथभवं द्विदण चितेदि ?—અત્રભવાન્—આપ—અહીં હૃદયથી શું

ચિંતેના હો—કિમ્ અત્રભવાન્ હૃદયેન ચિન્તયતિ ?

एतु भवं—આપ આવો પ્રા० एतु भवन्तो एतु भवान् ।

મગવંતો—મયવં—ભગવાન્—મગવન્ !

कयवंतो—કયવં—એણે કયેલ છે એવા હે—કૃતવન્ !

समणो मगवंतो महावीरो—સમણે મગવં મહાવીર—શ્રમાણુ ભગવાન્ મહાવીર

શ્રવણો મગવાન્ મહાવીરઃ

पञ्जलिओ मगवंतो हुतासणो—પજ્જલિઓ મગવંતો—હુતાસણો—ભગવાન્ અગ્નિ

પ્રજ્વલિત થયા—પ્રજ્વલિતઃ મગવાન્ હુતાશનઃ

મવત્ અને મગવત્ શબ્દો સિવાય પણ કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં બીજા શબ્દોને પણ આ નિયમ લાગે છે.—

મઘવાનો પાકસાસણો—મઘવં વાગસાસણે—મઘવાન્ ઇદ્ર —મઘવાન્ પાકસાસનઃ ।
 સંપાદ્યંતો સીસો—સંગ્રહવં સીસો—શિષ્યે સંપન્ન કથુર્—સંપાદિતવાન્ શિષ્યઃ ।
 કયવં, કરેમિ, કાઠં ચ—કથુર્, કથુર્ છું અને કરીશ.—કૃતવાન્, કરોમિ,
 કરિષ્યામિ ચ

ન વા ર્યઃ ચ્યઃ ॥૮૧૪૨૬૬॥

શૌરસેની ભાષામાં ર્ય ને બદલે ચ્ય વિકલ્પે વપરાય છે.

અજ્ઞઞત્ ! પજ્ઞાકુલીકય મિહ—અચ્ચઞત્ ! પચ્ચાકુલીકદ મિહ—આર્યપુત્ર !
 મને વિશેષ બ્યાકુળ કરવામાં આવેલ છે—હું મુજાઈ ગઈ છું—આર્યપુત્ર !
 વર્યાકુલીકૃતા અસ્મિ ।

સુજ્ઞો—સુચ્ચો—સૂર્ય—સૂર્યઃ ।

૦કજ્ઞ—૦કચ્ચ—કાર્ય—૦કાર્ય— ।

બ્યારે ચ્ય ન થાય ત્યારે જ્ઞ વપરાય છે.—૮૧૪૨૪૧—અજ્ઞો । પડજાડલો ।
 કજ્ઞપરવસો—કાર્યને લીધે પરવશ—કાર્યમાં લાગેલો—કાર્યપરવશઃ

શબ્દની પાસેનું ૦ આ પ્રકારનું નિશાન, શબ્દની સામાસિકતાનું સૂચન કરે છે. નિશાન, શબ્દની આદિમાં હોય તો તે શબ્દ, પૂર્વપદનો સમજાવે અને નિશાન, શબ્દની પછી હોય તો તે શબ્દને ઉત્તરપદનો સમજાવે.

ચઃ ઘઃ ॥૮૧૪૨૬૭॥

પદની આદિમાં ન હોય એવા ય તો શૌરસેની ભાષામાં ઘ વિકલ્પે બોલાય છે.

કહેઈ—કંધેદિ, કહેદિ—કહે છે. કથયતિ ।

નાહો—બાધો, બાહો—નાથ—નાથઃ ।

કહં—કંધ, કહં—કંઠ—કથમ્ ।

રાજપહો—રાજપદો, રાજપદો—રાજપથ—રાજમાર્ગ—રાજપથઃ ।

ધામં—બળ—સ્થાન

ચેઓ—અદ્યેય—વિશ્વાસપાત્ર—સ્થેયઃ

આ બન્ને પ્રયોગોમાં ય પદની આદિમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

इह-हचोः हस्य ॥८।४।२६८॥

इह ना 'ह' ने अदले અને ખીલન પુરુષના બહુવચનના હચ પ્રત્યયના 'હ' ને અદલે શૌરસેની લાપામાં ધ વિકલ્પે વપરાય છે. હચ માટે જુઓ—૮।૩।૧૪૩।

इह-इध, इह-अडी-इह ।

होह-होध, होह-तमे थाओ। छो.-भवथ ।

परितायह-परितायध, परितायह-तमे रक्षायु करो- परित्रायध्वम् ।

भुवः भः ॥८।४।२६९॥

भू धાતુના હ કારને અદલે શૌરસેની લાપામાં મ વિકલ્પે વપરાય છે.

होइ-भोदि, होदि-थाय છે भवति ।

हुवइ-भुवदि, हुवदि- „ „

भवइ-भवदि, हुवदि- „ „ જુઓ ૮।૪।૬૦।

पूर्वस्य पुरवः ॥८।४।२७०॥

पूर्व શબ્દને અદલે શૌરસેની લાપામાં પુરવ શબ્દ વિકલ્પે વપરાય છે.

अपुर्वं नाड्यं-अपुरवं, अपुर्वं नाड्यं-अपूर्व नाटक-अपूर्वं नाटकम् ।

अपुर्वागयं-अपुरवागदं, अपुर्वागदं-अपूर्व आगमन-अपूर्वागतम् ।

अपुर्वं पदं-अपुरवं पदं, अपुर्वं पदं-अपूर्वं पद-अपूर्वं पदम् ।

“अपुरवं नाड्यं” [अभिज्ञानशाकुन्तलम्-अं० ૧, ૫૦ ૧૩]

क्त्वः इय-दूणी ॥८।४।२७१॥

क्त्वा પ્રત્યયને અદલે શૌરસેની લાપામાં ઇય અને દૂળ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

भू+क्त्वा-भू+इय-भविय, भू+दूण-भोदूण-थर्ध ने भूत्वा ।

हु+इय-हुविय, हु+दूण-होदूण- „ „

पह+क्त्वा-पह+इय-पडिय, पह+दूण-पह+इ+दूण-पडिदूण-अष्टીने पडित्वा ।

रम्+क्त्वा-रम्+इय-रमिय, रम्+दूण-रंदूण-रभीने रन्त्वा ।

જ્યારે इय અને दृण ન લાગે ત્યારે—

भू+त्वा-भो+त्ता-भोत्ता ।

हु+त्वा-हो+त्ता-होत्ता ।

पढ़+त्वा-पढ़+इ+त्ता=पढ़ित्ता ।

रम्+त्वा-रम्+ता-रन्ता ।

कृ-गमः डडुअः ॥८।४।२७२॥

ક અને ગમ્ ધાતુઓને લાગેલા વત્વા પ્રત્યયને બદલે શૌરસેની ભાષામાં ડિઝ-હ નિશાનવાળો-એવો અડુઅ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

कृ+त्वा-कृ+अडुअ-कडुअ, करिय, करिदृण-करीने-कृत्वा ।

गम्+त्वा-गम्+अडुअ-गडुअ, गच्छिय, गच्छिदृण-गर्छने-गत्वा ।

दिः इच्-एचोः म८।४।२७३॥

ઠાડા૧૩૯ માં સૂત્રમાં સૂચવેલા इच् અને एच् પ્રત્યયોને બદલે શૌરસેની ભાષામાં दि પ્રત્યય વપરાય છે.

नी+ति-नी+इ-नेइ-ने+दि-नेदि-लई જાય છે-નયતિ

दा+ति-दा+इ-देइ-दे+दि-देदि-आपे છે-લિંદી વંદ ગુજ દહદિ-દદાતિ

भू+ति-भू+इ-भोइ-भो+दि-भोदि-थाय છે-મવતિ

हू+ति-हू+इ-होइ-हो+दि-हांदि ,, ,,

ઉપરના ૨૭૨માં સૂત્રમાં ‘વિકલ્પ’નો અર્થ છે તે આ સૂત્રથી બંધ થાય છે એટલે અહીંથી ‘વિકલ્પ’ અર્થ ન સમજવો.

अतः देः च ॥८।४।२७४॥

અ કારાંત ધાતુને લાગેલા इच् ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં दि અને दे પ્રત્યય લાગે છે. અને અકારાંત ધાતુને લાગેલા एच् ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં दे અને दि પ્રત્યયો લાગે છે.

अच्छइ, अच्छए-अच्छदि, अच्छदे-भेसे છે-આસ્તે

गच्छइ, गच्छए-गच्छदि, गच्छदे-जय છે.-ગચ્છતિ

रमइ, रमए-रमदि, रमदे-रमे છે-રમતે

किजइ, किजए-किजदि, किजदे-कराय છે-ક્રિયતે

વસુઆદિ ભાં વસુઆ ધાતુ આ કારાંત છે, જેદિ ભાં ની ધાતુ હૈકારાંત ધાતુ છે. અને મોદિ ભાં મૂ ધાતુ ક કારાંત છે—આ ત્રણે પ્રયોગમાં ધાતુ અ કારાંત નથી તેથી આ નિયમથી કે અને દિ ન થયાં પણ ઉપરના સૂત્ર દ્વારા એકલો 'દિ' પ્રત્યાય જ લાગ્યો.

મવિણ્યતિ સ્સિઃ ૮૧૪૨૭૫॥

ભવિષ્યકાળમાં હ અને એ ની પહેલાં લાગનારા હિ, સ્સા અને હા ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં એકલો સ્સિ વપરાય છે.

મવિ+હિ+હ-મવિહિહ-મવિ+સ્સિ+હ-મવિસ્સિહ-ચંશે-મવિણ્યતિ
કરિ+હિ+હ-કરિહિહ-કરિ+સ્સિ+હ-કરિસ્સિહ-કરહે, કરશે-કરિણ્યતિ
ગચ્છિ+હિ+હ-ગચ્છિહિહ-ગચ્છિ+સ્સિ+હ-ગચ્છિસ્સિહ-ગચ્છશે-ગમિણ્યતિ । શૌરસેની ભાષામાં ભવિષ્યકાળમાં હિસ્સા વાળાં અને હા વાળાં રૂપો નહીં થાય.

અતઃ હસેઃ હાદો-હાદૂ ૮૧૪૨૭૬॥

અકારાંત નામને લાગેલા પંચમી વિભક્તિના એકવચન હસિ ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં આદો અને આદૂ પ્રત્યાયો વપરાય છે.

હૂ+હસિ-હૂરા એવ-હૂરાદો એવે, હૂરાદુ એવે હૂરથી જ-હૂરાદૂ એવ.

ઇદાનીમઃ દાણિ ૮૧૪૨૭૭॥

ઇદાનીમ ને બદલે શૌરસેની ભાષામાં દાણિ રૂપ વપરાય છે.

ઇયાણિ-દાણિ-દમણાં-ઇદાનીમ્ ।

“અર્ણતરકરણિજ્ઞ દાણિ આજ્ઞત્રેદુ અચ્ચો” પછી તરત કરવાના કાર્યની હવે આપ આજ્ઞા કરો.—[અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અં ૧, પૃ ૦ ૧૦]

અનન્તરકરણીયમ્ ઇદાનીમ્ આજ્ઞાપયતુ આર્યઃ ।

અન્ન, દાણિ બોર્હિ-પીજુ, દમણાં બોર્હિ-અચ્ચત, ઇદાનીં બાંધિમ્ ।

દાણિ માટે જુઓ—૮૧૪૨૨૯॥

તસ્માત્ તાઃ ૮૧૪૨૭૮॥

તસ્માત્ રૂપને બદલે શૌરસેની ભાષામાં તા રૂપ વપરાય છે

તમ્હા-તા-તેનાથી, તેથી-તસ્માત્ ।

તમ્હા જાવ પવિસામિ-તા જાવ પવિસામિ-તેથી જ્યાં સુખી છું પ્રવેશ કરું—તસ્માદ્ યાવત્ પ્રવિશામિ.

તમ્હા અલં-તા અલં એદિણા માણેન-તેથી એ માનથી સર્થુ-તસ્માદ્ અલમ્
એતેન માનેન

મઃ અન્ત્યાદ્ જઃ વા ઇદ્-एतोः ॥૮૧૪૨૭૯॥

નામને છેડે રહેલા મ્ પછી ઇ કે એ આવ્યા હોય તો શૌરસેની ભાષામાં
તે મ્ પછી જ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

इ—जुत्तं इमं—जुत्तं+ण+इमं—जुत्तं णिमं, जुत्तमिणं—आ युक्तं छे—युक्तम् इदम् ।
सरिसं इमं—सरिसं+ण+इमं—सरिसं णिमं, सरिसमिणं—आ सरभुं छे—
सरसम् इदम् ।

ए—किं एयं—किं+ण+एयं—किं णेदं—किमेदं—आ शुं छे ?—किम् एतत् ।

एवं एयं—एवं+ण+एयं—एवं णेदं—एवमेदं—आ ओम छे—एवम् एतत् ।
“एवं णेदं” [—अभिज्ञानशाकु ० अं० ६, पृ० २०.]

एवार्थे एव ॥૮૧૪૨૮૦॥

એવ ના અર્થમાં શૌરસેની ભાષામાં એવ વપરાય છે.

मम एव ब्रमणस—आह्वान् ओवा भातुं न—मम एव ब्राह्मणस्य ।

સો એવ એસો-તે જ આ છે-સઃ એવ એવઃ ।

हञ्जे चेट्याह्वाने ॥૮૧૪૨૮૧॥

ઠાસીને ખોલાવવાના અર્થમાં શૌરસેની ભાષામાં હજ્જે શબ્દ વપરાય છે.
हञ्जे चतुरिके ! हे यतुरिका—हे चतुरिके ! ।

हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे ॥૮૧૪૨૮૨॥

વિસ્મયના અને નિર્વેદના અર્થમાં શૌરસેની ભાષામાં હીમાણહે અગ્ય વપરાય છે.

विस्मय—हीमाणहे ! जीवन्तच्छा मे जणणी—आश्चर्यं छे કે भारी भाता जवता
छेकरावाणी छे.—हीमाणहे (आश्चर्यं यत्) जीवद्ब्रह्मा मे जननी ।

निर्वेद—हीमाणहे पलिस्सता हगे एदेण नियविधिणो दुव्ववसिदेण—पोताना
ભાગ્યના આ દુર્બલવસાયને લીધે હમે-અમે-ચાકી ગયા છીએ-હીમાણહે
(દુઃખં યત્) પરિશ્રાન્તાઃ વયમ્ એતેન નિઃશ્વિધેઃ દુઃસ્વર્સિતેન ।

ળં નન્વર્થે ॥૮૧૪૨૮૩॥

નનુ અર્થમાં ળં અવ્યય શૌરસેની લાપામાં વપરાય છે.

ળં અફલોદયા—ખરેખર, ફગના ઉદય વગરની આ પ્રવૃત્તિ છે—નનુ અફલોદયા
ળં અવ્યમિસ્સેહિં પદ્મં યથેવ આજ્ઞતં—સાચે જ, આર્યમિત્રે પહેલાં જ આજ્ઞા કરી

હતી—નનુ આર્યમિત્રૌઃ પ્રથમમ્ એવ આજ્ઞતમ્

ળં મવં મે અગદાં ચલદિ—ખરેખર, આપ ખારી આગળ ચાલો છો—નનુ મવાન્ મમ
અગ્રતઃ ચલતિ

આર્ય પ્રાકૃતમાં વાક્યની શોભા માટે પણ ળં નો પ્રયોગ જણાય છે—

નમોઽત્યુ ળં—નમસ્કાર હો—નમોઽસ્તુ

જયા ળં—જયારે—યદા

તયા ળં—ત્યારે—તદા

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં વપરાયેલા ળં નો કંઈ જ અર્થ નથી પણ તે માત્ર
વાક્યમાં શોભાપૂ છે.

અન્મહે હર્ષે ॥૮૧૪૨૮૪॥

‘હર્ષ’ અર્થ માટે શૌરસેની લાપામાં અન્મહે અવ્યય વપરાય છે.

અન્મહે એઆએ સુમ્મિલાએ સુપલિગહિંદા મવં—હર્ષની વાત છે કે આ સુમિલામાં
તમે આસક્ત થયા છો—અન્મહે—હર્ષઃ યત્—એતસ્યાં સુમિલાયાં સુપરિચ્છદઃ મવાન્

હીહી વિદૂષકસ્ય ॥૮૧૪૨૮૫॥

વિદૂષકનો હર્ષ બતાવવો હોય ત્યારે શૌરસેની લાપામાં હીહી અવ્યય વપરાય છે.

હીહી મો સંવન્ના મનોરથા પ્રિયવયસ્સ—હર્ષની વાત છે કે, પ્રિય મિત્રના
મનોરથો પૂરા થયા.—હીહી—હર્ષઃ યત્—મોઃ સંવન્નાઃ મનોરથાઃ પ્રિયવયસ્યસ્ય.

શેષં પ્રાકૃતવત્ ॥૮૧૪૨૮૬॥

૮૧૪૨૬ થી ૮૧૪૨૮૫ સુધી શૌરસેની લાપાની વિશેષતા બતાવી છે. આ
સંસ્વાયનું બીજું બધું પ્રાકૃતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જણાવું. એટલે કે ૮૧૪ થી
માંડીને ૮૧૪૨૫૯ સુધી પ્રાકૃત લાપા સંબંધે જે જે વિધાનો કરેલાં છે

તેવાં જ શૌરસેની ભાષામાં લાગુ કરવાનાં છે. બીજાં કેટલાંક વિશેષ વિધાનો દ્વારા ૮૧૪૨૬૦ થી માંડીને ૮૧૪૨૮૫ સુધી શૌરસેની ભાષા અંગે જે ફેરફાર બતાવ્યો છે તે શૌરસેની ભાષાને લાગુ કરવાનો છે અને એ પ્રમાણે ઉદાહરણો ગણવી લેવાનાં છે.

શૌરસેની ભાષામાં લાગુ કરવાનાં જે વિધાનોમાં ખાસ ફેરફાર કરવાનો નથી તે વિધાનો આ પ્રકારે છે—

ટ નો ઢ, ટ નો ઢ, વ નો વ, ક નો અ, ક નો હ, ક નો ઝ વગેરે અનેક વિધાનો જેમનાં તેમ જ શૌરસેનીમાં ચાલુ રહે છે અને ત સંબંધી વિધાન અંગે, થ સંબંધી વિધાન અંગે, ધ સંબંધી વિધાન અંગે અને હ સંબંધી વિધાન વગેરે અંગે શૌરસેની ભાષાના નિયમો લગાડીને ફેરફારો કરવાના છે તે ઉપર મુજબ જણાવેલ જ છે, જેમકે—

અન્તાવંદૈ—અન્તાવંદી—અન્તાવંદિ:

જુવજ્જણો—જુવજ્જણા—યુવતિજન:

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોમાં પ્રાકૃતનો ૮૧૪૪ નો નિયમ લાગેલ છે અને શૌરસેની પ્રમાણે ૮૧૪૨૬૧ તથા ૨૬૦ સુવચ્છે ત નો વ પણ થયેલો છે. આ રીતે તમામ વિધાનોમાં જ્યાં કશો ફેરફાર થવાનો નથી ત્યાં તે વિધાનોને જેમનાં તેમ પ્રાકૃત પ્રમાણે સમજી લેવાનાં છે અને જ્યાં શૌરસેનીના નિયમ પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે ત્યાં તે પ્રમાણે ફેરફાર કરીને શૌરસેની ભાષાનાં રૂપો સાધી લેવાનાં છે.

શૌરસેની ભાષાનું વ્યાકરણ જેતાં પ્રાકૃત અને શૌરસેની ભાષા વચ્ચે થયેલાં ઓછા ફેર છે શૌરસેનીના વધારે પ્રયોગો સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે સાધી શકાય છે.

શૌરસેનીનું વ્યાકરણ સમાપ્ત

તૃતીય એવી માગધી લાપાનું વ્યાકરણ

૩. માગધી લાપા :

પ્રાકૃત લાપા કરતાં તથા શીરસેની લાપા કરતાં માગધી લાપામાં જે કાંઈ વિશેષતા છે તે આ નીચેનાં સૂત્રોથી જતાવવામાં આવે છે :

અતઃ एत् सौ पुंसि मागध्याम् ॥८॥४२८७॥

પહેલી વિકલ્પિતનું એકવચન સિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે નરજાતિમાં અકારાંત નામના અકારનો માગધી લાપામાં એકાર કરવો.

પ્રાકૃત	માગધી	અર્થ	સંસ્કૃત
एसो मसो-	एशे मेसो-	આ મેટો-	एषः मेघः
एसो पुरिसो-	एशे पुलिशे-	આ પુરુષ-	एषः पुरुषः
	करमि भंते !	હે ભગવાંત !	करोमि भदन्त !
	करमि भंता !	હું કરું છું	
	करेमि भंता !		

निही-गिही-निधि-निधिः ।

करी-कली-क्षाय-करी ।

गिरी-गिली-पर्वत-गिरिः ।

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં શબ્દ અકારાંત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

जले-जलं-पाणी-जलम्-આ શબ્દ અકારાંત તે છે પણ પુલિંગમાં

નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

આર્ષ ગ્રંથોમાં વૃદ્ધ પુરુષોએ કહ્યું છે કે પોરાણમદ્દમાગધાસાનિયયં હવ્ય સુતં-પુરાતન-પુરાણાં-સૂત્રો અર્ધમાગધી લાપામાં નિયત છે—એ વિધાન, પ્રાયઃ કરીને અનો એ કરવાના વિધાનને અનુલક્ષીને સમજવાનું છે પણ ૮૪૨૮૮ સૂત્રથી માગધી લાપા અંગે જે જે વિધાનો કરવાનાં છે તે વિધાનોને આશ્રયીને વૃદ્ધોનું ક્રિયયુક્ત વિધાન સમજવાનું નથી. એટલે કે રનો લ, સનો જ, દતથા જ નો સ્વતથા સ્થ અને યનો સ્ત વગેરે વિધાનોને લક્ષ્યમાં રાખીને ઉપરનું આર્ષ વિધાન નથી એમ સમજવાનું છે અર્થાત એક એ સિવાયનાં માગધી લાપા માટેનાં બીજાં વિધાનો અર્ધમાગધી લાપામાં પ્રાયઃ વપરાયાં જણાતાં નથી.

અર્ધભાગધી લાપામાં રચાયેલ જૈન આગમોમાં સૂત્રોમાં પ્રથમાના એકવચનમાં ઘણે સ્થળે એ કારનો પ્રયોગ મળે છે તે આ પ્રમાણે છે—

કચરે આગચ્છદ્—કયો જન આવે છે ?—કતરઃ આગચ્છતિ ?

સે તારિસે દુઃખસહે જિહ્વિણ—તે એવા પ્રકારનો દુઃખને સહન કરનારો
જિતેન્દ્રિય છે—સ તાદશઃ દુઃખસહઃ જિતેન્દ્રિયઃ ।

સમળે મહાવીર—શ્રમણ મહાવીર—શ્રમણઃ મહાવીરઃ ।

અળગરે અણગાર—સાધુ—અનગારઃ ।

વગેરે અનેક પ્રયોગો પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાં નરબલિમાં એ કારવાળા મળે છે. આ એ કારવાળો પ્રયોગ પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાં વારંવાર મળતો હોવાથી અને ર ના લ વાળા તથા સ ના શ વાળા ઙ તથા ળ ના સ્ ટ વાળા અને ર થ તથા ર્ થ ના સ્ ટ વાળા વગેરે માગધી લાપાના ખીમ્મ પ્રયોગો વર્તમાન પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાં વપરાયેલા દેખાતા ન હોવાથી આ સૂત્રમાં જતાવેલ માગધી લાપાનું એક જ લક્ષણ વર્તમાન જૈન આગમોમાં—સૂત્રોમાં—દેખાય છે એટલે ‘એ એક લક્ષણને લઈને પુરાતન સૂત્રો અર્ધભાગધી લાપામાં નિયત છે’ એવો આશય ઉપરના આર્થ વચનનો સમજવો.

ર-સોઃ લ-શૌ ॥૮૧૪૨૮૮॥

ર કાને બદલે માગધી લાપામાં લ બોલાય છે અને રંત્ય સ કારને બદલે એટલે શ, ષ અને સ ને બદલે માગધી લાપામાં તાલબ્ય શ બોલાય છે.

ર નો લ-નરો-નલે-નર, માણસ-નરઃ ।

કરો-કલે-હાથ-કરઃ ।

સ નો શ—હંસો-હંશે-હંસ-હસઃ ।

^૧સુતં, સુઅં-શુદં-શુત-શ્રુતમ્ ।

સોહણં-શોભણ-શોભન-શોભનમ્ ।

ખ-ને સ નો શ—સારસઃ-શાલશં-સારસ-સારસઃ ।

મૂર્ધન્ય ઘનો શ—^૨પુરિસો-પુલિશે-પુરુષ-પુરુષઃ ।

૧. શ્રુત અને શોભન શબ્દોમાં ‘શ-ષોઃ સઃ’ ૮૧૧૨૬૦ નિયમાનુસાર શ નો સ કરવો અને પછી આ નિયમ લગાડવો.

૨. એ જ પ્રમાણે ‘શ-ષોઃ સઃ’ ૮૧૧૨૬૦ નિયમ અનુસાર પુરુષ શબ્દના મૂર્ધન્ય ષ નો સ કરવો અને પછી આ નિયમ લગાડવો.

આ. ૩૫-રહસ મા. ૩૫-લઘશ ।

આ.૩૫-રાહત મા.૩૫-લાયિદ ।

વસ- વશ ।

અંહિજુગો-અંદ્રિયુગે ।

નમિર- નમિલ ।

વીર-વોલ ।

સુર- સુલ ।

જિણો-યિણે ।

સિર- સિલ ।

સયલ-શયલ ।

વિગલિત- વિચલિદ ।

અવજ્જ-અવચ્ચ ।

મંદાર- મંદાલ ।

જંબાલ-ચંબાલે ।

આકૃત-રહસ-વસ-નમિર-સુર-સિર-વિગલિત-મંદાર-રાહત-અંહિજુગો ।

વીર-જિણો પક્ષાલુ મમ સયલે અવજ્જજંબાલે ॥

માગધી-લઘશ-વશ-નમિલ-શુલ-શિલ-વિગલિદ-મન્દાલ-લાયિદ-અંહિજુગે ।

વીલ-યિણે પક્ષાલુ મમ શયલમવચ્ચચંબાલે ॥

અર્થ-અક્રિતા આવેગથી નત્ર બનેલા દેવેના મસ્તકમાંથી સરી પડેલાં મંદાર પુષ્પોથી ભેંમના બે ચરણો શોભેલ છે તે વીર જિનેશ્વર મારાં સમગ્ર પાપરૂપ કાઢવને પખાળો-ધોઈ નાખેા.

સંસ્કૃત-રમસ-વશ-નમિર(નમ્ર)-સુર-શિર:-વિગલિત-મન્દાર-રાજિતાંદ્રિયુગ: ।

વીરજિન: પ્રક્ષાલયતુ મમ સકલમવચ્ચચંબાલમ્ ॥

સ-ષોઃ સંયોગે સઃ અગ્રીષ્મે ॥૮૧૪૧૮૯॥

સંયુક્ત સ અતે ધને બદલે માગધી ભાષામાં સ વપરાયછે, ફક્ત ગ્રીષ્મ શબ્દમાં આ નિયમ લાગતો નથી. આ નિયમ ૮૧૨૩૪, ૮૧૨૪૫, ૮૧૨૫૩, ૮૧૨૭૪ તથા ૮૧૨૭૭ વગેરે સૂત્રોના અપવાદરૂપ છે. એ નિયમો માગધી ભાષામાં લાગતા નથી.

સૂ-પક્ષલહ્ હસ્તી-પક્ષલદિ હસ્તી-હાથી રૂપલના પામેછે -પક્ષલતિ હસ્તી

વિહૃષ્પદ-વિહૃષ્પદી-બૃહ્સ્પતિ-દેવેના ગુરુ-વૃહસ્પતિ: લિંદી વીષે ।

મવલ્લી-મસ્કલી-એ નામ છે અગર એક જાતનો શ્રમણ-મદક્કી ।

વિમ્હઓ-વિસ્મયે-વિસ્મય-આશ્ચર્ય-વિસ્મય: ।

૫-સુવલ્લારુ-શુસ્કદાલુ-સૂકું લાકડું-શુષ્કદારુ ।

કટ્ટ-કસ્ટ-કુટ-કષ્ટમ્ ।

વિણ્હું-વિસ્તું-વિષ્ણુને-વિષ્ણુમ્ ।

સળ્પકવલો-શળ્પકવલે-કુમળા ધાસનો કાળિયો-શળ્પકવલ: ।

રમ્હા-રસ્મા-ગરમી-ઠમ્હા

નિષ્ફલં-નિષ્ફલં-નિષ્ફલ-નિષ્ફલમ્ ।

ધનુઃખંડં-ધનુઃખંડં--ધનુષ્યનો ભાગ-ધનુષ્ણગડમ્ ।

ગિમ્હવાસરો-ગિમ્હવાસરે-ગ્રીષ્મનો દિવસ-ગ્રીષ્મવાસરઃ ।

આ નિયમમાં ગ્રીષ્મ શબ્દને વર્જિતો હોવાથી ગ્રીષ્મ ને આ નિયમ લાગતો નથી એટલે ગ્રીષ્મ નું ગિમ્હ રૂપ ન થાય.

ઙ-ઘયોઃ સ્તઃ ॥૮૧૪૨૯૦॥

ઙ અને ઘ આ બે સંયુક્ત વ્યંજનોને બદલે માગધી લાપામાં સ્ત બોલાય છે.

ઙ-પદ્મો-પરંતે-પદ્મો કે પાટલો-પદ્મઃ

મદ્યારિઆ-મસ્ટાલિકા-ભટ્ટારિકા-મદ્યારિકા-આદરણીય સ્ત્રી

મદ્વિણી-મસ્તિણી-મદ્વિની-મદ્વિની

ઙ-સુદુક્યં-શુદ્ધ કરં-સારું કર્યું-સુદ્ધ કૃતમ્

કાઠાગારં-કોસ્ટાગાલં-કોષ્ટાગારં-કોઠારં-કોષ્ટાગારમ્ .

સ્થ-ર્યયોઃ સ્તઃ ॥૮૧૪૨૯૧॥

સ્થ અને ર્યને બદલે માગધી લાપામાં સ્ત બોલાય છે.

સ્થ-ઊવદ્વિઓ-ઊવસ્તિવે-હાજર થયેલ-ઊવસ્થિતઃ

સુદ્વિઓ-સુસ્તિવે-સારી રીતે સ્થિર થયેલ-સુસ્થિતઃ

સ્થ-અસ્થવર્હ-અસ્તવદી-ધનવાન-અર્થવતિઃ

સત્થવાહો-સસ્તવાહે-સાર્થવાદ-સાર્થવાહઃ-મોટા ટોળા સાથે દેશ-પરદેશ પ્રવાસ કરીને વેપાર કરનાર.

જ-ઘ-યાં યઃ ॥૮૧૪૨૯૨॥

જ, ઘ અને ય ને બદલે માગધી લાપામાં ય બોલાય છે.

જ-જાણઙ-યાણદિ-જાણે છે-જાનાતિ

જણવઓ-યણવદે-જાતપદ-દેશ-જનપદઃ

અઙ્જુણો-અઙ્જુણે-અઙ્જુન-અઙ્જુનઃ

દુઙ્જુણો-દુઙ્જુણે-દુઙ્જુન-દુઙ્જુનઃ

ગઙ્જતિ-ગમ્યદિ-ગઙ્જે છે-ગઙ્જતિ

ગુણવજિજઓ-ગુણવચ્ચિવે-ગુણવર્જિત-ગુણવર્જિતઃ

ચ—મઝજં—મઝયં—મઘ—સુરા—મઘમ્

અઝજ—અઝય—આઝ—અઘ

વિજ્ઞાહરો—વિઝ્યાહરે—વિઘાધર—વિઘાધરઃ

અઘ્ય કિલ વિઝ્યાહરે આગદ—આઘે ખરેખર, વિઘાધર આઘ્યો.

ય—ઝાતિ—યાદિ—ઝપ છે—યાતિ

જહાસહુવં—યધાસહુવં—જેવું રસરૂપ હોય તે પ્રભાણે—યધાસવરૂપમ્

જાણવત્તં—યાળવત્તં—યાનપાત્ર—વહાણુ—યાનપાત્રમ્

જઈ—યદિ—ઝે—યદિ

પ્રાકૃત ભાષામાં આદિના યનો જ થઈ જાય છે. માગધી ભાષામાં આદિમાં યનો ય કાયમ રહે છે એટલે યને અંગે 'ય'ના 'જ' કરવાનો પ્રાકૃતનો ટાંચારૂપો નિયમ માગધીમાં ન લાગે માટે યને બદલે પણ ફરી યનું વિધાન કરેલું છે.

ન્ય-ન્ય-જ્ઞ-ઝજાં ઝઝઃ ॥૮૧૪૨૯૩॥

ન્ય, ન્ય, જ્ઞ, ઝ એ ચાર વ્યંજનોને બદલે માગધી ભાષામાં હ્રસ્વલ ઝ્ઞ વપરાય છે.

ન્ય—અભિમન્તુકુમારો—અહિનઙ્ગુકુમારે—અભિમન્યુકુમાર—અભિમન્તુકુમારઃ

અન્નદિસં—અન્નદિશં—ખીણ દિશા તરફ—અન્નદિશમ્

સામન્તગુણો—શામન્તગુણે—સામાન્ય ગુણુ—સામાન્યગુણઃ

કન્નકાવરણં—કન્નકાવલણં—કન્યાનું વસ્ત્રું કન્યું તે—કન્નકાવરણમ્

ન્ય—પુણવંતો—પુન્નવંતે—પુણવાન—પુણવાન

અવમ્ભણં—અવમ્હઙ્ગાં—અવમ્ભણ્ય—પાપ—અવહ્મણ્યમ્

પુણાહં—પુન્નાહં—પુણ્ય દિવસ—પુણ્યાહમ્

પુણં—પુન્નં ૧—પુણ્ય—પુણ્યમ્

જ્ઞ—પણાવિસાલો—પન્નાવિસાલે—પ્રત્યાર્થી વિશ્વાળ—પ્રત્યવિસાલઃ

સન્નગ્ણ્—સન્નગ્ણ્—સર્વગ્ણ—સર્વજ્ઞઃ

અવણા—અવન્ના—અવણી—તરતાર—અવજ્ઞા

ઝ—અઝલી—અઝ્ઝલાં—અઝ્ઝિ—અઝલિઃ

ઘણઝઓ—ઘણઝ્ઝા—ધનંજય—ધનંજયઃ

પઝા—પઝાલે—સરળ—પ્રાઝલઃ

વ્રજઃ જઃ ॥૮૧૪૨૯૪॥

વ્રજ ધાતુના જ નો ભાગધી ભાષામાં વ્રજ થાય છે.

વચ્ચદ્-વચ્ચદિ-ગ્નય છે-વ્રજતિ કચ્છી ભાષામાં વચ્ચાતો રૂપ સાંભળવામાં આવેલ છે

વ્રજ ધાતુમાં ૮૧૪૨૯૪ નો નિયમ ન લાગે માટે આ નિયમ બનાવેલો છે.

છસ્ય શ્વઃ અનાદૌ ॥૮૧૪૨૯૫॥

ન્યાં અનાદિમાં છ કે ચ્છ હોય ત્યાં ભાગધી ભાષામાં તે અન્નેને બદલે શ્વ બોલાવો.

ગચ્છ ગચ્છ-ગચ્ચ ગચ્ચ-ગ્ન ગ્ન-ગચ્છ ગચ્છ

ઉચ્છલદ્-ઉચ્ચલદિ-ગ્રાછળે છે-ઉચ્છલતિ

પિચ્છિલો-પિચ્છિલે-ચીકણો-પિચ્છિલઃ

પુચ્છદ્-પુચ્ચદિ-પૂછે છે-પૂચ્છતિ

૮૧૪૨૯૫ નિયમ દ્વારા પ્રાકૃતમાં ન્યાં શ્વ, શ્ચ અને સ્સ તથા પ્સ ને બદલે છ બોલાય છે તેવો છ પણ અહીં લેવાનો છે એટલે જે મૂળ છ ન હોય પણ નિયમને લીધે છ થયેલ હોય તેવો લાક્ષણિક છ પણ અહીં લેવાનો છે.

આપન્નવચ્છલો-આવન્નવચ્છલે-જેને વર્ષ જેટલો સમય પ્રાપ્ત છે-આપન્નવત્સરઃ

તિરિચ્છિ પેચ્છદ્-તિરિચ્છિ ૧૮૧૪૧૪૩૧ પેચ્છદિ-વ કું જુએ છે-તિર્યક્ પ્રેક્ષતે

છાલો-છાલે-અકરો-છાગઃ-અહીં આદિમાં છ છે માટે આ નિયમ ન લાગે.

આમ્ય યુજ્જરાતીમાં 'બકરા'ને 'છાળાં' કહે છે.

ક્ષસ્ય ઽકઃ ॥૮૧૪૨૯૬॥

ક્ષ ને બદલે ભાગધી ભાષામાં છદ્વામૂર્ત્ય વચ્છકૃતિ-વચ્છતી જેવી આકૃતિ-વાળો ઽક થઈ જાય છે.

ચકચ્ચો-ચઽકે-ચક્ષ-ચક્ષઃ

રક્ષસો-લઽકશે-રાક્ષસ-રાક્ષસઃ

ચયજલહરા-ચયચલહલા-ક્ષયજલહરાઃ-પ્રત્ય કાળના મેથો- આ પ્રયોગમાં ચ આદિમાં છે તથા આ નિયમ ન લાગે.

સ્કઃ પ્રેક્ષ-આચક્ષોઃ ॥૮૧૪૨૯૭॥

પ્રેક્ષ અને આચક્ષ ના ક્ષ ને બદલે ભાગધી ભાષામાં સ્ક બોલાય છે.

પેચ્છતિ-પેચ્છદિ-જૂએ છે-પ્રેક્ષતે

આચક્ષતિ-આચક્ષદિ-બોલે છે-આચળે

તિષ્ઠઃ ચિષ્ઠઃ ॥૮૧૪૨૯૮॥

તિષ્ઠ ને અદ્વલે ભાગધી ભાષામાં ચિષ્ઠ ભોલાય છે.

તિટ્ટદ્વ-ચિષ્ઠદિ-ભિભો રહે છે-તિષ્ઠતિ ।

અવર્ણાદ્ વા ઇસઃ ડાહઃ ॥૮૧૪૨૯૯॥

અ વર્ણાંત નામને લાગેલા ઇટ્ટી વિભક્તિના એકવચન ઇસ ને અદ્વલે ભાગધી ભાષામાં આહ વિકલ્પે ભોલાય છે.

અહં ન ઇરિસસ કમ્મણો કારી-હમે ન ઇલિશાહ કમ્માહ કાલી-

હું આવા કામનો કરનાર નથી-અહં ન ઈલિશસ્ય કર્મણઃ કારી
ભગદત્તશોણિતસ કુમ્મો-ભગદત્તશોણિશાહ કુમ્મે-ભગદત્તના લોહીનો ઘડો.
—ભગદત્તશોણિતસ્ય કુમ્મઃ

આહ ન થાય ત્યારે—

મીમસેણસ પથ્થાદો હિણ્ડીઅદિ-મીમસેનની પાછળ હેંડાય છે-ચલાય છે-
મીમસેનસ્ય પથ્થાત્ હિણ્ડયતે ।

હિડિમ્વાણ ઘડુક્કયસોકો ન ઇવસમતિ-હિડિમ્વાણ ઘડુક્કયસોકે ન ઇવસમદિ-
હિડિમ્વાણે યગેલો તેના પુત્ર ઘટોત્કચનો શોક શાંત થતો નથી-હિડિમ્વાણા
ઘટોત્કચસોકો ન ઇવસમયતિ ।

આમઃ ડાહૈ વા ॥૮૧૪૩૦૦॥

અ વર્ણાંત નામ પછી લાગેલા પઠ્ઠી વિભક્તિના બહુવચન આમ ને અદ્વલે
ભાગધી ભાષામાં છેડે અનુનાસિકવાળો ડાહૈ વિકલ્પે વપરાય છે.

સજ્જણાણ મુહં-અચ્ચણાહૈ મુહં-સજ્જનાનાં મુખમ્

આહૈ ન થાય ત્યારે—નરિંદાણં-નલિન્દાણં-નરેંદ્રોનું-રાજાઓનું-નરેન્દ્રાણામ્

॥૮૧૪૪૪૭॥ ના વ્યત્યય થવાના નિયમને લીધે પ્રાકૃત ભાષામાં પણ આમ ને
અદ્વલે ડાહૈ વપરાય છે.

તાહૈ, તેસિ-તેઓનું-તેષામ્

તુન્હાહૈ, તુન્હાકં-તમારું-યુષ્માકમ્

અમ્હાહૈ, અમ્હાકં-અમારું-અસ્માકમ્

સરિઆહૈ, સરિઆણ-નદીઓનું-સરિતામ્

કમ્માહૈ, કમ્માણ-કર્મોનું-કર્મણામ્

અહં-વયમોઃ હમે ॥૮૧૪૧૩૦૧॥

અહમ્ કે અહમ્ ને અહલે માગધી ભાષામાં હમે વપરાય છે. તથા વયમ્ ને અહલે પણ હમે વપરાય છે.

અહં શક્તાવતારતિથિગિવાસી ધીવરો-હમે શક્તાવતારતિથિગિવાસી ધીવલે-
હું, શક્તાવતાર નામના તીર્થના નિવાસી ધીવર-માછીમાર-છું-

અહં શક્તાવતારતીર્થનિવાસી ધીવરઃ
વયં સંવત્તા-હમે સંવત્તા-અમે આવી પહોંચ્યા-વયં સંપ્રાપ્તાઃ ।

શેષં શૌરસેનીવત્ ॥૮૧૪૧૩૦૨॥

માગધી ભાષા માટે જે વિશેષ વિધાનો કર્યા છે તે સિવાયનાં બાકીનાં વિધાનો શૌરસેની ભાષાની જેમ માગધી ભાષામાં સમજી લેવાં.

આચાર્યના આ સૂત્રનથી એવું માલમ પડે છે કે માગધી ભાષા, શૌરસેની ભાષાની વધારે નજીકની છે. શૌરસેનીમાં જે રીતે ૮૧૪૨૬૦ સૂત્રથી ત નો દ કહેલો છે તે રીતે માગધી ભાષામાં પણ થઈ જાય છે-

ત નો દ-પવિશદુ-પવિસતુ-પવિશતુ-પેસે।

પશાદાય-પસાદાય-પ્રસાદાય-પ્રસાદ માટે

“પવિશદુ આવુતે શામિપશાદાય” ॥૮૧૪૨૬૦॥-અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અંક ૬

પૃ૦ ૧૮૫ નિર્ણય સાં ૪.સ. ૧૯૩૩.

સ્વામીના પ્રસાદ માટે-

બનેવી પ્રવેશ કરો-પ્રવિશતુ આવુતઃ-મગિનીપતિઃ-સ્વામિપ્રસાદાય ।

„-૮૧૪૨૬૧-મહંદે-મહંતો-મહાન્

અલે ! કિં એશે મહં કલયલે-અરે ! શું આ મોટો કકળાટ છે ? અરે !

કિમ્ એષ મહાન્ કલકલઃ ?

„-૮૧૪૨૬૨-દાવ, તાવ-તાવત્

“માલેષ વા ઘલેષ વ, અયં દાવ શે આગમે”-અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અંક ૬

પૃ૦ ૧૮૪. મારો કે બચાવો, આ તો તેમનું આગમન થયું.-મારયત

વા ધરત વા, અયં તાવત્ તસ્ય આગમઃ

ત નો આ-૮૧૪૨૬૩-મો કંચુઈઆ ! મો કંચુઈ-હે કંચુકી !-મોઃ કંચુકિન્-
અભિજ્ઞાન શાં ૧૯૬૩ ની નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ.

ન નો મ-૮૧૪૨૬૪-રાયં !-રાયો !-રાજન્ !

મો રાય !-હે રાજન્-મો રાજન્ !

„ „ ૮૧૪૨૬૫-મવં-મવંતો-મવાન્-પેાતે

एतु भवं शमणे भयवं महावीले-आप श्रमणु भगवान महावीर
આવેા. एतु भवान् श्रमणः भगवान् महावीरः

મયવં-મગવંતો-મગવાન્

भयवं कदन्ते ये अप्पणो प॥कं उज्झिय पलस्स प॥कं प्रमाणीकलेशि
भगवान् कृतांत मे पोतानो पक्ष छोडीने श्रीमना पक्षने प्रमाणुभूत
કરે છે-મગવાન્ કૃતાન્તઃ યઃ આત્મનઃ પક્ષં ઉજ્જિત્વા પરસ્ય પક્ષં
પ્રમાણીકરોષિ

ય નો ય્ય-૮૧૪૨૬૬-અય્યો-અડ્ઝો-આર્યઃ

अय्य ! एशे खु कुमाले मलयकेदू-हे आर्य ! आ अरेअर कुमार
मलयकेतु છે-આર્ય ! एषः खलु कुमारः मलयकेतुः

થ નો ધ-૮૧૪૨૬૭-“કધેહિ” [અભિજ્ઞાનશાકું અંક ૬, પૃ. ૧૮૩]-કધેહિ-
કથય-તું કહે

अले कुमिला ! कवेहि-हे दुंभिल ! तूं कहे-अरे ! कुम्मिल ! कथय

હ નો ધ-૮૧૪૨૬૮-ઓશલ્લ-ઓસરહ-અપસરત-એહર-પાછા કરો.

ओशल्ल अय्या ! ओशल्ल-हे आर्य ! पाछा इरो-पाछा इरो-अपसरत'
આર્યાઃ ! अपसरत

इध इह-अही

વિકલપે હ નો મ- ૮૧૪૨૬૯-મોદિ, હોદિ, મોતિ-મવતિ

પૂર્વ નો પુરવ-૮૧૪૨૭૦-અપુરવે-અપુલ્લો-અપૂર્વઃ

કત્વા નો ઇય, દૂળ-૮૧૪૨૭૧-કલિય-કરિય-કૃત્વા

किं खु शोभणे वम्हणे शि ति कलिय लज्जा पल्लिग्गहे दिण्णे-‘शु’
अरेअर सारे आल्लु छे’ येम करीने राज्ञये तने परिग्रह-स्त्री-
આપેલ છે-કિં યલ શોભનઃ બ્રાહ્મણઃ અસિ ઇતિ કૃત્વા રાજા પરિગ્રહો દત્તઃ ?

કત્વા નો ડહુઅ-૮૧૪૨૭૨ કહુઅ-કરિય-કૃત્વા

गडुअ-गमिअ-गत्वा

તિ પ્રત્યયોઃ દિ-૮૧૪૨૭૩-આગચ્છદિ-આગચ્છતિ

અમચ્છલ-કશં પિક્વિલુદં દેદો ય્યેવ આગચ્છદિ-અમાત્ય રાક્ષસને
જ્ઞેવાને માટે આ તરફ જ આવે છે-અમાત્યરાક્ષસં પ્રેક્ષિતુમ્ ઇત એવ
આગચ્છતિ

અકારાંત ક્રિયાપદને દે, દિ-૮૧૪૨૭૪-શુળીઅદ્દે, શુળીઅદિ-સુળીઅતિ-શ્રૂયતે-સંભળાય છે
અલે ! કિં એશે મહંદે કલયલે શુળીઅદે-અરે, આ મોટો કક્કળાટ કેમ
સંભળાય છે ?—અરે ! કિમ્ એષઃ મહાન્ કલકલઃ શ્રૂયતે

ભવિષ્યકાળનો સ્તિ- ૮૧૪૨૭૫-ભવિસ્સિદિ-ભવિસ્સતિ-ભવિચ્ચતિ

તા કહિં તુ ગદે હિહિલપ્પિએ ભવિસ્સિદિ-તો ક્યાં ગયેલો રુધિરપ્રિય થશે ?—
તસ્માત્ કુત્ર તુ ગતઃ રુધિરપ્રિયો ભવિચ્ચતિ

હસિ નો આદો, આદુ-૮૧૪૨૭૬-માગુલાયણાદો-માગુરાયણા-માગુરાયણાત્ ।

અંહં પિ માગુલાયણાદો મુદ્દં પાવેમિ-હું પણ માગુરાયણ પાસેથી મુદ્દ
પામું છું-અહમપિ માગુરાયણાદ મુદ્દાં પ્રાપ્નોમિ ।

ઇદાનીમ્ નો દાર્ણિ-૮૧૪૨૭૭-દાર્ણિ-ઈર્ણિહ-ઇદાનીમ્ ।

શુળ્ય દાર્ણિ હશે શક્કાવતાર-તિસ્ત-નિવાસી ધીવલે-સાંભળો, હવે હું
શક્કાવતાર તીર્થનો નિવાસી ધીવર-માછીમાર-શુણ્ત,
ઇદાનીમ્ અહં શક્કાવતારતીર્થનિવાસી ધીવર :

તસ્માત્ નો તા-૮૧૪૨૭૮-તા-તમ્હા-તસ્માત્ ।

તા યાવ પવિશામિ-તેથી હું જો પ્રવેશ કરું છું-તસ્માત્ યાવત્ પ્રવિશામિ ।

મઃ અન્ત્યાત્ જઃ વા ઇત્-એતોઃ ॥૮૧૪૨૭૯॥ અન્ત્યમ્ પછી ઇ કે એ આવે તો મ્
પછી જ નો આગમ વિકલ્પે ઉમેરાય છે—

યુક્તમ્+ઇદમ્-યુક્તાં ગિમં, યુક્તાં ઇજં-આ યુક્ત છે-યુક્તમ્ ઇદમ્ ।

શલિશં+ઇદં-શલિશં+ઇજં-શલિશં ગિળે-સરિસં ઇજં-આ સદશ-સરખું-છે-
સદશમ્ ઇદમ્ ।

કિમ્+ઇદં-કિં જેદં, કિં એદં-શું એ ? કિમ્ એતત્ ।

એવ નો ય્યેવ-૮૧૪૨૮૦-મમ ય્યેવ-માડું જ-મમ એવ ।

હજ્જે નિપાત-૮૧૪૨૮૧-હે ચરિણ !-હજ્જે ચલુલિકે ! હે ચતુરિકા-હે ચતુરિકે !

હોમાળદે નિપાત-૮૧૪૨૮૨-હોમાળદે-વિન્હઓ-વિસ્મય !!!-વિસ્મય:

હોમાળદે !! જીવેતવશ્ચા મે જળળો-‘ઉદાત્તરાધવ’ નામના નાટકમાં રાક્ષસ આ વાક્યને બોલે છે-વિસ્મય છે કે મારી માતા જીવંત વત્સવાળી છે-વિસ્મય: જીવદવત્સા મમ જનની !!!

હોમાળદે નિર્વેદે-, હોમાળદે પલિસ્સેતા હગે એદેળ નિયદિધિળો દુવ્વવશિદેળ-‘વિકાંતભીમ’ નામના નાટકમાં આ વાક્યને રાક્ષસ બોલે છે-નિર્વેદ-ખેદ-છે કે અમે પોતાની વિધિના દુર્વ્યવહારથી થાકી ગયા છીએ-કં ટાળી ગયા છીએ-નિર્વેદ: પરિશ્રાન્તા: વયમ્ એતેન નિજવિધે: દુર્વ્યવસિતેન ।

ળ-નનુ અર્થ-૮૧૪૨૮૩-ળ-નનુ-નનુ

ળ અવસરોપસર્વળીયા લાયળો-રાબ્બએ। ગમે ત્યારે નહીં પણ અવસરે મળવા યોગ્ય છે-નનુ અવસરોપસર્વળીયા રાજાન: ।

અમ્મદે-૮૧૪૨૮૪-અમ્મદે-હરિસો-વિદૂષકસ્ય હર્ષ: ।

શૌરસેની ભાષામાં અમ્મદે શબ્દ વિદૂષકના હર્ષનો સૂચક છે. અમ્મદે, આર્થ શુભ્મિલાર્થ શુપલિગદિદે મવ-હર્ષ છે કે, તમે આ સૂર્મિલામાં આસક્તા થયા છો-હર્ષ: એતસ્યાં સૂર્મિલાયાં સુપરિશુદ્ધો મવાન્

હીહી-૮૧૪૨૮૫-હીહી-હરિસો-હર્ષ: ।

શૌરસેની ભાષામાં ‘હીહી’ શબ્દ વિદૂષકના હર્ષનો સૂચક છે. હીહી સંપન્ના મે મળોલયા પ્રિયવયસ્સ-‘હીહી’ એટલે ‘ખીખી’ એમ હસતાં હસતાં વિદૂષક બોલે છે કે, મારા પ્રિય મિત્રના મનોરથો પૂરા થયા. હીહી એટલે એ હર્ષની વાત છે-હર્ષ: સંપન્ના મમ મનોરથા: પ્રિયવયસ્યસ્ય ।

આ સિવાયનું ‘અધુ’ પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે માગધી ભાષામાં પણ સમજવું.

આ રીતે ૮૧૪૨૬૦ થી જે જે વિધાનો શૌરસેની ભાષામાં કરેલાં છે તે અધાં માગધીમાં પણ લાગુ પાડીને અહીં અંતરવેશાં છે. આ સિવાયનાં બીજાં વિધાનો પ્રાકૃતની પેઠે સમજવાનાં છે. ૮૧૪૪ થી માંડીને ૮૧૪૨૬૦ સુધીનાં જે વિધાનો પ્રાકૃતમાં કર્યાં છે તે વિધાનો પણ માગધીની વિશેષતાને ધ્યાનમાં

રાખીને માગધી ભાષામાં લગાડવાનાં છે એટલે જે જે વ્યંજનો વગેરે અંગે માગધીમાં જે ખાસ ફેરફાર સૂચવેલ છે, તે સિવાય બાકીનું વ્યંજનો વગેરેને અંગેનું જે કાંઈ પરિવર્તન કરવાનું હોય તે બધું શૌરસેની ભાષાની પેઠે સમજવાનું છે. તે બધું તો બતાવી દીધેલ છે. અને બાકીનું જે કાંઈ પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે સમજવાનું છે તે બધું જાતે સમજી લેવાનું છે અને તેનાં ઉદાહરણો પણ જાતે સમજી લેવાનાં છે. જેમકે ૮૧૧૪ નું ઉદાહરણ—

પ્રા० સત્તાવીસા-મા० શત્તાવીસા ।

„ જુવજ્જણો- „ યુવદિયણે ।

„ વારીમઈ - „ વાલીમદી । વગેરે.

આ ઉદાહરણ ફક્ત નમૂનારૂપે આપેલ છે, પણ આવાં બીજાં અનેક ઉદાહરણો પોતે જાતે સમજી લેવાનાં છે અને તે ૮૧૧૪ થી માંડીને ૮૧૪૨૬૦ સુધીનાં સૂત્રોનાં વિધાનોને ધ્યાનમાં રાખીને માગધી ભાષાનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાનાં છે. એ બધાં ઉદાહરણો અહીં તો લખી જ ન શકાય અથવા એ બધાં ઉદાહરણો અધ્યાપકે પોતે સમજીને વિદ્યાર્થીને બતાવવાનાં છે.

માગધી ભાષાનું વ્યાકરણ સમાપ્ત.

૩. પૈશાચી ભાષા

પૈશાચી ભાષાનું વ્યાકરણ

પૈશાચી ભાષા એટલે અમુક પ્રકારના લોકોની ભાષા. માર્કેડેયના પ્રાકૃત સર્વસ્વ વ્યાકરણમાં અમુક અમુક દેશોને પિશાચ દેશોરૂપે ગણાવેલા છે—જેમકે પાંડ્ય દેશ, કેકય દેશ, બાલ્હીક દેશ વગેરે.

વર્તમાનમાં આ દેશો કયાં આવેલા છે તે બાબત, સંપૂર્ણ ભૂગોળના નક્કર કારો પાસેથી જાણી લેવી.

જ્ઞઃ ળ્ઞઃ પૈશાચ્યામ્ ॥૮૧૪૩૦૩॥

પૈશાચી ભાષામાં જ્ઞ ને બદલે સર્વત્ર જ્ઞ એટલે એવડો જ બોલાય છે.

પન્જા-પણ્જા-બુદ્ધિ-વ્રજ્ઞા ।

સજ્ઞા-સણ્જા-સંજ્ઞા-સાન્-સંજ્ઞા ।

સવ્વજ્ઞૂ-સવ્વણ્ણૂ-સર્વજ્ઞ-સર્વજ્ઞઃ ।

જ્ઞાન્-જ્ઞાણં-જ્ઞાન્-જ્ઞાનમ્ ।

વિજ્ઞાન્-વિજ્ઞાણં-વિજ્ઞાન્-વિજ્ઞાનમ્ ।

રાજ્ઞઃ વા ચિજ્ ॥૮૧૪૩૦૪॥

રાજન્ શબ્દના રૂપમાં જ્યાં જ્યાં જ આવે છે ત્યાં ત્યાં પૈશાચી ભાષામાં ચિજ્ વિકલ્પે બોલાય છે.

રાજિન્ના લપિતં, રજ્ઞા લપિતં-રણ્ણા લવિજં-રાગ્ણ લવ્જો-ઓશ્વો-રાજ્ઞા લપિતમ્ ।

રાજિજ્ઞો ધનં, રજ્ઞો ધર્ણ-રણ્ણો ધર્ણ-રાગ્ણતું ધન-રાજ્ઞઃ ધનમ્ ।

રાજા રૂપમાં જ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે એટલે જ નોંધ ન આવે.

ન્ય-ન્યોઃ ળ્ઞઃ ॥૮૧૪૩૦૫॥

ન્ય અને ન્ય ને બદલે પૈશાચી ભાષામાં જ્ઞ બોલાય છે.

કજ્ઞકા-કન્નજા કેન્ઞા-કમ્બકા ।

અમિમજ્ઞૂ-અહિમજ્ઞૂ અભિમન્થુ-અમિમન્થુઃ ।

પુજ્ઞકમ્મો-પુણ્ણકમ્મો પુણ્ણકમ્મી-પુણ્ણકર્મા ।

પુજ્ઞાહં-પુણ્ણાહં પુણ્ણ-પવિત્ર-દિવસ-પુણ્ણાહમ્ ।

ળઃ નઃ ॥૮૧૪૩૦૬॥

ળ ને સ્થાને પૈશાચી લાપામાં ત બોલાય છે.

ગુનગનયુત્તો-ગુણગણયુત્તો-મુણેના સમૂહર્થા યુક્ત-ગુણગણયુક્તઃ ।

ગુનેન-ગુણેન-મુણ વડે-ગુણેન ।

ત-દોઃ તઃ ॥૮૧૪૩૦૭॥

તકારને બદલે અને દકારને બદલે પૈશાચી લાપામાં ત બોલાય છે.

ત-ભગવતી-શક્તિશાળી-ઐશ્વર્યશાલી-ભગવતી ।

પવ્વતી-પવ્વતી-પાર્વતી-પાર્વતી ।

સતં-સતં-શત-સો-સતમ્ ।

દ-મતનપરવસો-મદળપરવસો-કામદેવને આધીન-મદનપરવસઃ ।

સતનં-સદનં-ધર-સદનમ્ ।

તામોતરો-દામોદરો-જેના ઉદર-પેટ-ઉપર આળા છે તે દામોદર-શ્રીકૃષ્ણ-દામોદર
પતેસો-પદેસો-પ્રદેશ-પ્રવેશઃ ।

વતનકં-વદનકં-મુખ-વદનકમ્ ।

હોદુ-હોતુ-થાઓ-ભવતુ ।

રમતુ-રમતુ-રમે-રમતામ્ ।

તકારનો પણ જે તકાર કરવાનું કહેલું છે તેનો આશય એ છે કે તેન
એટલે તકારનાં બીજાં વિશેષ રૂપાંતરો ન થાય પણ ત જ કાયમ રહે. એર્થ
પતાકા નું પડાયા ન થાય પણ પૈશાચીમાં પતાકા જ થાય. વેતસઃ નું વેડિસો ન
થાય પણ પૈશાચીમાં વેતિસો જ થાય. તાત્પર્ય એ કે પ્રાકૃતમાં જ્યાં જ્યાં ત કારને
સ્થાને બીજાં બીજાં વિશેષ વિધાનો અતાવેલાં છે તથા શૌરસેતીમાં કે મારગધીમાં
જે કોઈ વિધાન તકારને અંગે કરેલું છે તેમાંનું એક પણ વિધાન પૈશાચીમાં
લાયુ ન કરવું. તેમ કયાંય વિશેષરૂપે તકારનો લોપ પણ ન કરવો અને જ્યાં જ્યાં
ત કે દ દેખાય ત્યાં અધે જ પૈશાચી લાપામાં તકારનો જ પ્રયોગ કરવો.

લઃ લઃ ॥૮૧૪૩૦૮॥

લ ને સ્થાને પૈશાચી લાપામાં લ બોલાય છે.

સીલં-સીલ-શીલ-શીલમ્ ।

કુલં-કુલં-કુળ-કુલમ્

જલં-જલં-જળ-જલમ્ ।

સત્તિલં-સલિલં-જળ-સરતુ^૨ રહે તે સલિલમ્ ।

કમલં-કમલં-કમલમ્-કમળ ।

શ-ષોઃ સઃ ॥૮૧૪૩૦૯॥

શ ને સ્થાને અને ષ ને સ્થાને પૈશાચી ભાષામાં સ બોલાય છે.

શ-સોમતિ-સોદ્દ-શોભે છે-શોમતે ।

સોમનં-સોદ્દનં-શૌભન-સુદર-શોમનમ્ ।

સસી-સસી-ચંદ્ર-શશી ।

સક્કો-સક્કો-શક-ધ્વજ-શકઃ । અથવા સક્કો-શક્યઃ, શક્ય અથવા શકત-સમર્થ-શક્તઃ ।

સંલો-સંલો-શંખ-શદ્ધતઃ ।

ષ-વિસમો-વિસમો-વિધમ-વિષમઃ ।

વિસાનો-વિસાણો-હાથીનો દાંત, શીંગડું-વિષાણઃ ।

પ્ર૦—પ્રાકૃત ભાષામાં શ ને અદલે અને ષ ને અદલે સ બોલવાનું વિધાન કરેલું જ છે. તેથી એ વિધાન પ્રમાણે પૈશાચી ભાષામાં પણ શ નો અને ષનો સ થઈ જ જવાનો છે તે પછી આ વિધાન શા માટે ક્યું ?

ઉ૦—આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે, પ્રાકૃતમાં શ ને અને ષ ને અદલે સનું વિધાન તો કરેલું છે પણ અપવાદરૂપે અમુક શબ્દોમાં શ અને ષનો હ (૮૧૧૨૬૨) કરેલો છે અને અમુક વિધાનમાં શ નો અને ષનો (૮૧૧૨૬૫, ૮૧૧૨૬૬) હ કરેલો છે. એ આપત્તાદિક વિધાન પૈશાચીમાં ન જ લાગે અને તમામ શબ્દોના શ નો અને ષનો સ જ થઈ જાય એવું નિરપવાદ વિધાન સૂચવવા માટે આ નિયમ ખાસ કરેલો છે અર્થાત્ ૮૧૧૨૬૨, ૮૧૧૨૬૫ તથા ૮૧૧૨૬૬ સૂત્રોમાં ખતાવેલાં વિધાનો પૈશાચીમાં લાગે જ નહીં એ એક વાત. બીજી વાત પણ એ છે કે ૮૧૪૩૨૪ માં નિયમમાં એમ જણાવેલ છે કે “ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વાં પ્રાયો લુક્” (૮૧૧૧૭૭) એ સૂત્રથી માંડીને “ષદ-શમી-શાવ-સુધા-સપ્તર્ષણેષુ આદેઃ હઃ” (૮૧૧૨૬૫) સૂત્ર સુધીમાં પ્રાકૃત ભાષામાં જે જે વિધાનો ખતાવેલાં છે તેમાંનું એક પણ વિધાન પૈશાચી ભાષામાં ન લાગે એમ કહેવાથી “શ-ષોઃ સઃ” (૮૧૧૨૬૦) માં સૂત્રમાં ખતાવેલું સનું વિધાન પણ પૈશાચીમાં નહીં લાગે તેથી પૈશાચી ભાષામાં શ ને અને ષ ને અદલે સ જ વાપરવો એવા વિધાનની જરૂર છે.

એટલે આ વિધાન કરવામાં ન આવે તો શંકા અને ધૂંધાઈ ભાષામાં જેમ છે તેમ જ રહેશે અને તેમનો સ નહીં થાય માટે આ વિધાન ૮૧૪૩૨૪ સુત્રરૂપે બાંધક નિયમનો પણ બાંધ કરવા માટે જરૂરી છે.

हृदये यस्य पः ॥८॥४॥३१०॥

हृदय शब्दमां रहेला य तो पैशाची लापामां प ओलवो.

हितपक्कं-हियययं--६६५-हृदयकम् ।

हितपके-हिययये-(६६५भां)-हृदयके ।

किं पि किं पि हितयके अर्थ चिन्तयमाना-किं पि किं पि हितयके अर्थः
चिन्तयमाणा-हृदयभां कांठि ने कांठि अर्थने अटले कांठि पशु गतने विचार करती-
किमपि किमपि हृदयके अर्थ चिन्तयमाना ।

टो: तु: वा ॥८॥४॥३११॥

હું ને બદલે પૈશ્ચાતી ભાષામાં તું વિકલ્પે બોલાય છે.

कुतुम्बकं, कुटुम्बकं-कुटुम्बकं-कुटुम्बकं-कुटुम्बकं-कुटुम्बकं

ॐ श रीते पङ् पत्, पङ्, पङ् : । चाङ् चातु, चाङ्, चाङ् । कङ् कङ्, कङ्, कङ् ५५५ ।

क्त्वः तूनः ॥८॥४॥३१२॥

કત્વા પ્રયત્નને બદલે પૈશાચી ભાષામાં તુન થઈ જાય છે.

गन्तुन-गमिष्यण—०४ ईने-गत्वा

रन्तून्-रमिल्लण-रभीने-रन्त्वा।

हसितून-हसिऊण-हसीने-हसित्वा

पठितून-पठिक्कण-पठिने-अशीने-पठित्वा

कथितून-कहिकण-क्षीने-कथयित्वा

इन्द्र-तधुनी ष्वः ॥८॥४॥३१३॥

સંસ્કૃત ભાષામાં સંખ્યાક ભૂતકૃદતના કત્વાનું જ્યાં ધ્વા રૂપ થયેલ હોય ત્યાં તે ધ્વા ને અદ્ધે પૈશ્વર્યા ભાષામાં જન અને ત્થન રૂપ વપરાય છે.

मद्वन' अथवा मत्स्यून-मसिकृण-नासीने-मंष्ट्रवा।

તથા ૪૫૩. તલપૂત-ચઠદુગ-ખેઈને-દુદવા.

तत्त्वं , तत्त्वं-तन्निखलण-पातुः श्रीने तन्निखलण

एतादृश एतादृक् एतादृक्ष, भवादृश भवादृक् भवादृक्ष, अन्यादृश अन्यादृक् अन्यादृक्ष, युष्मादृश युष्मादृक् युष्मादृक्ष, त्वादृश त्वादृक् त्वादृक्ष, अस्मादृश अस्मादृक् अस्मादृक्ष, मादृश मादृक् मादृक्ष वगैरे शब्दोभांना इने णद्वये पैशाथी भाषाभां ति वपराय छे.

यातिसो-जारिसो-जेवे-यादृशः ।

यातिक्खो--जारिक्खो यादृक्षः ।

तातिसो-तारिसो-तेवे-तादृशः ।

तातिक्खो तारिक्खो-तेवे-तादृक्षः ।

केतिसो-केरिसो-केवे-कीदृशः ।

एतिसो-एरिसो-એવે-ईदृशः

एतातिसो-एतारिसो-એવે-एतादृशः

भवातिसो-भवारिसो-તમારા જેવે-भवादृशः

अन्नातिसो-अन्नारिसो-ખીજા જેવે-अन्यादृशः

तातिसो-तारिसो-તારા જેવાં-त्वादृशः

युष्मातिसो-युष्मारिसो-તમારા જેવે-युष्मादृशः

मातिसो-मारिसो-મારા જેવે-मादृशः

अम्हातिसो-अम्हारिसो-અમારા જેવે-अस्मादृशः ।

याति-जादि जेवे यादृक् । आ ज रीते तादृक् वगैरेनां पणु इपे साधी लेवां.
जेने छेउ क्ष छे जेवां कीदृक्ष वगैरेनां इपे यातिक्ख वगैरेनी पेडे समञ्ज लेवां.

इच्-एचः ॥८॥१८॥

प्राकृत भाषाभां क्रियापदना त्रीज पुटुपना એકવચનभां जे इच् અને एच्
(८१३१३८) प्रत्यये। अतावेला छे तेने णद्वये पैशाथी भाषाभां ति प्रत्यय
वपराय छे.

वसुआति-वसुआति-સુકાય છે-उक्ष्वाति

भोति-भोति-થાય છે-भवति

नेति-नेति-નૈઈ જાય છે-नयति

तेति-देति-દે છે-ददाति ।

આત્ તેઃ ચ ॥૮૧૪૩૧૯॥

અકારાંત ધાતુને માટે પ્રાકૃતમાં ઇચ્ અને એચ્ નું વિધાન કરેલું છે તેને બદલે પૈશાચી ભાષામાં ઇચ્ ને બદલે તિ અને એચ્ ને બદલે તે પ્રત્યયો સમજવા.

લપતે, લપતિ-લવતે, લવતિ-લવે છે-ભોલે છે-લપતિ

અચ્છતે, અચ્છતિ-અચ્છતે, અચ્છતિ-એસે છે-આસ્તે

ગચ્છતે, ગચ્છતિ-ગચ્છતે, ગચ્છતિ-ગય છે-ગચ્છતિ

રમતે, રમતિ-રમતે, રમતિ-રમે છે-રમતે

હોતિ અને નેતિ માં ધાતુ અકારાંત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ભવિષ્યતિ ઇચ્ચઃ એવ ॥૮૧૪૩૨૦॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ભવિષ્યકાળમાં જે ઇચ્ અને એચ્ પ્રત્યયો બતાવેલા છે તેને બદલે પૈશાચી ભાષામાં ઇચ્ચ પ્રત્યય જ વપરાય છે.

હવે પછી એમ કહેવાનું છે કે બાકી બધું શૌરસેની ભાષાની પેઠે સમજવું. એ કથનને આધારે ॥૮૧૪૩૨૦॥ સૂત્ર દ્વારા પૈશાચી ભાષામાં ભવિષ્યકાળમાં સ્તિ પ્રત્યય થવાનો સંભવ છે. તેનો નિષેધ કરવા આ સૂત્રમાં એવ પદ મૂકેલ છે અર્થાત્ પૈશાચી ભાષામાં ઇચ્ચ વપરાય પણ સ્તિ ન વપરાય.

હુવેચ્ચ-ભવિસ્સતિ-ભવિષ્યતિ

તં તદ્દ્વૂત ચિન્તિતં રચ્ચા કા એસા હુવેચ્ચ-તં દદ્દ્વૂત ચિન્તિતં રણ્ણા કા એસા ભવિસ્સતિ-

તેને જોઈને રાજાએ વિચાર્યું કે આ કોણ હશે ? તાં દૃષ્ટ્વા ચિન્તિતં રાજા કા એસા ભવિષ્યતિ ?

અતઃ હસેઃ હાતો-હાતૂ ॥૮૧૪૩૨૧॥

અકારાંત નામને લાગેલા પંચમીના એકવચનના હસિ પ્રત્યયને બદલે પૈશાચી ભાષામાં હિત્ એવા આતો અને આતુ પ્રત્યયો લાગે છે.

તૂરાતો, તૂરાતુ-દૂરાઓ, દૂરાત-દૂરથી-દૂરાત

તાવ ચ તીર્ણ તૂરાતો ય્યેવ તિદ્ધો-તાવ ચ તીર્ણ દુરાઓ વિચ દિદ્ધો-
અને એટલામાં તેણીએ દૂરથી જ જોયો-તાવન્વ તયા દૂરાદેવ દદ્ધઃ

તૂરાતુ-દૂરાઉ-દૂરથી-દૂરાત
તુમાતો-તુમાઓ-તારાથી-ત્વત્
તુમાતુ-તુમાઉ-તમારાથી-યુષ્મત્
મમાતો-મમાઉ-મારાથી-મત્
મમાતુ-મમાઉ-અમારાથી-અસ્મત્ ।

તદ્-ઇદમોઃ ટા નેન સ્ત્રિયાં તુ નાણ ॥૮૧૪॥૩૨૨॥

સંસ્કૃતના (તદ્-ટા) તેન રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નેન રૂપ વપરાય
છે તથા સ્ત્રીલિંગમાં તયા રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નાણ રૂપ વપરાય છે.
વળી, સંસ્કૃતમાં (ઇદમ્-ટા) અનેન રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નેન રૂપ વપરાય
છે તથા સ્ત્રીલિંગમાં અનયા રૂપને બદલે પૈશાચી ભાષામાં નાણ રૂપ વપરાય છે.

પુ'લિંગ-નેન-જેણ તે વડે, તેન તેન

નેન-इमेण-આણે-અનેન

તત્થ ચ નેન કતસિનાનેન-તત્થ ચ જેણ અથવા इमेण કથણ્હાજેણ-અને
ત્યાં જોણે સ્નાન કરેલ છે એવા તેણે અથવા એણે-તત્ર ચ તેન અથવા
અનેન કૃતસ્નાનેન ।

સ્ત્રીલિંગ-નાણ-નાણ તેણીએ-તયા અથવા એવીએ-અનયા ।

પૂજિતો ચ નાણ પાતમ્મકુસુમવ્વતાનેન-પૂજિતો ચ નાણ અથવા इमीए
વાયમ્મ-કુસુમવ્વદાજેણ-અને તેણીએ અથવા એણીએ પગના અમ્મલાગ પાસે
ફૂલો મૂકીને પૂજ્યો-પૂજા કરી-પૂજિતશ્ચ તયા અથવા અનયા પાદાગ્ર-
કુસુમપ્રદાનેન ।

તર્હી સમીપં-તેણીની નજીક-તસ્યાઃ સમીપમ્-આ પ્રયોગમાં પછી
વિભક્તિ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

एवं चिंतयंतो गतो सो ताए समीपं-एवं चिंतयंतो गतो सो ताए
સમીપં-એ પ્રમાણે વિચાર કરતો તે તેણીની પાસે ગયો-एवं चिन्तयन्
ગતઃ સ તસ્યાઃ સમીપમ્ ।

શેષ શૌરસેનીવત્ ॥૮૧૪૩૨૩॥

ઉપર જે જે વિધાનો કરેલાં છે તે સિવાયનાં બાકીનાં બીજાં વિધાનો શૌરસેની બાપાની જેમ પેશાચી બાપામાં સમજી લેવાં.

શૌર-૮૧૪૨૬૫—મગવં—મગવંતો—ભગવાન—મગવાન ।

અથ સસરીરો મગવં મકરધ્વજો એતથ પરિભ્રમંતો હુવેચ્ચ—અહ (૮૧૩૧૮૭)

અહ સસરીરો મગવંતો મકરધ્વજો એતથ પરિભ્રમંતો ભવિસ્સતિ—આ ભગવાન મકરધ્વજ શરીરવાળો થઈને અહીં ભમતો હશે. અસૌ સશરીરઃ મગવાન મકરધ્વજઃ અવ પરિભ્રમન્ ભવિષ્યતિ ।

શૌર-૮૧૪૨૬૭ । કથં—કહં—કથમ્ ।

એવં વિધાએ મગવતીએ કથં તાવસવેશગ્રહણં કર્તં ?—આ પ્રકારની (યુવતિ૩૫) ભગવતીએ તાપસ વેશને શા માટે ગ્રહણ કર્યો ? એવં વિધયા મગવત્યા કથં તાપસવેશગ્રહણં કર્તમ્ ?

શૌર-૮૧૪૨૭૦ પુરવં—પુર્વવં—પૂર્વમ્ ।

એતિસં અતિદુ—પુરવં મહાધનં તદ્ધૂન—પરિસં અતિદુપુર્વવં મહાધનં દદ્યદ્ધૂન—પહેલાં કોઈ વાગ નહીં જોયેલા એવા મહાધનવાળાને જોઈને—ઈદ્દશમ્ અદ્દષ્ટ-પૂર્વં મહાધનં દદ્યદ્વા

શૌર-૮૧૪૨૬૪ મગવં !—મગવંતો—મગવાન્ !

રાજં !—રાયા !—રાજન્ !

શૌર-૮૧૪૨૬૨ તાવ, દાવ—તાવ, દાવ—તાવ—તાવત્ ।

શૌર-૮૧૪૨૬૪૧ મગવં ! યતિ મં વરં વચ્છસિ—હે ભગવાન ! જે મને વર આપે—મગવાન્ ! યદિ મમ વરં વચ્છસિ ।

શૌર-૮૧૪૨૬૪૧ રાયા ! ચ દાવ લોકે—અને તો હે રાજા લોકમાં—રાજન્ ! ચ તાવત્ લોકે ।

૮૧૪૨૮૦૧ ય્યેવ—ચિય—એવ ।

તાવ ચ તીએ તૂરાતો ય્યેવ તિદ્ધો સો આગચ્છમાનો રાજા—તાવ ચ તીએ દૂરાતો ચિય તિદ્ધો સો આગચ્છમાનો રાયા—ત્યારે તેણીએ દૂરથી જ આવતા તે રાજાને જોયો—તાવચ્ચ તયા દૂરાદ એવ દ્દષ્ટઃ આગચ્છન્ રાજા ।

ન ક-ગ-ચ-જાદિ-ષટ્-શમ્યન્તસૂત્રોક્તમ્ ॥૮૧૪૧૩૨૪॥

પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૧૧૧૭૭ સૂત્રથી લઈને ૮૧૧૨૬૫૧ સૂત્ર સુધીમાં શબ્દોનાં રૂપોની સાધના માટે જે જે વિધાનો કર્યા છે તેમાંનું એક પણ વિધાન પૈશાચી ભાષામાં લાગતું નથી.

મકરકેતુ-મયરકેઝ-કામદેવ મકરકેતુઃ અહીં ક તથા ત નો લોપ ન થયો.

સગરપુત્રવચન-સયરપુત્રવચન-સગર રાગ્નના પુત્રતુ વચન-સગરપુત્રવચનમ્ ।

અહીં ગ, પ, વ, તથા ષ નો લોપ ન થયો તથા ત નો ણ ન થયો.

વિજયસેનેન લપિતં-વિજયસેનેણ લવિઅં-વિજયસેન લવ્યો-ખોદ્યો-વિજયસેનેન

લપિતમ્ ।

અહીં જ ય તથા ત નો લોપ ન થયો અને પ નો વ પણ ન થયો તથા ન નો ણ ન થયો.

મતનં-મયર્ણ-મદન-કામદેવને-મદનમ્ । અહીં નનો ણ ન થયો. તથા દનો.

લોપ ન થતાં દનો ત થયો.

પાપં-પાવં-પાપ-પાપમ્ । અહીં પ નો વ ન થયો.

આયુષ-આઝહ-શસ્ત્ર-આયુષમ્ । અહીં યનો લોપ ન થયો તથા ષ નો હ

પણ ન થયો.

તેવરો-દિઅરો | દિયર-દિયોર-દેવરઃ । અહીં વ નો લોપ ન થયો. તથા દનો
દેવરો | દિ ન થયો.

આ પ્રમાણે ખીન્ન ખીન્ન સૂત્રોને લગતાં ખીન્ન પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

૪. ચૂલિકાપૈશાચી ભાષા

ચૂલિકાપૈશાચિકે તૃતીય-તુર્યયોઃ આઘ-દ્વિતીયૌ ॥૮૧૪૧૩૨૫॥

ચૂલિકાપૈશાચી ભાષામાં ત્રીજા વ્યંજનને અદ્વે તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન
બોલાય છે તથા ચોથા વ્યંજનને અદ્વે તેના વર્ગનો બીજો વ્યંજન બોલાય છે.

ત્રીજાનો પહેલો—નંકરં—તચરં—તગરં—નગરમ્

સક્કનો—સગ્ગનો—શર, આણુ—માર્ગણ:

કિરિતટં—ગિરિતટં—પરંતનું તટ—ગિરિતટમ્

રાચા—રાયા—રાઘ્ન—રાજા

ચચરં—જજરં—જ્જર્—જર્જરમ્

ચીમૂઓ—મેચ—ઝીમૂત:

તટાકં—તલ્લયં—તળાવ—તટાગમ્

મંટલં—મંડલં—મંડલ—મણ્ડલમ્ ।

ટમરુકો—ડમરુઓ—ડમરુ—ડમરુક:

મતનો—મદનો—કામદેવ—મદન:

કંતપ્પો—કંદપ્પો—, , કન્દર્પ:

તામોતરો—દામોદરો—શ્રીકૃષ્ણ—દામોદર દામોદર:

પાલકો—વાલકા—બાળક—બાલક:

ચોથાનો બીજો—મંચો—મંવં—મેથ—મેવ:

વચ્ચો—વચ્ચો—વાધ—વ્યાધ:

ચમ્મો—ચમ્મો—ચામ—ચરમી—ચર્મ:

નિચ્છરો—નિજ્જરો—ઝાણું—નિર્ઞર:

છચ્છરો—જ્જરો—એક પ્રકારનું ધડા જેવું વાજું જર્જર:

કાઠં—ગાઠં—ગાઠું—ગીચ કે ઘીચ—ગાઠમ્

સંટો—સંટો—સાંડ—ષણ્ડ:

ઠકા—ઢકા—ઢોલ—ઢકા

મથુરં—મથુરં—મથુર—મથુરમ્

પન્થવો-વન્ધવો-અધિવ-ભાઈ-વાન્ધવઃ

ધૂલી-ધૂલી-ધૂળ-ધૂલી

રફસો-રમસો-વેગ-રમસઃ

રમ્પા-રમ્પા-રંભા-કેળ-રમ્પા

ફ઼વતી-મગવતી-ભગવતી મગવતી

નિયોચિતં-નિયોજિતં-નિયોજિત-તછી કરેલું નિયોજિતમ્ ।

મૂળરૂપે જ્યાં ત્રીજો વ્યંજન ન હોય પણ ત્રીજો વ્યંજન કોઈ નિયમથી થયેલ હોય ત્યાં પણ તથા મૂળરૂપે જ્યાં એથો વ્યંજન ન હોય પણ એથો વ્યંજન કોઈ નિયમથી થયેલ હોય ત્યાં પણ આ નિયમ લાગે છે—

પડિમા-પડિમા (૮૧૧૨૦૬)-પ્રતિમા-મૂર્તિ પ્રતિમા-અહીં મૂળરૂપે ૩ નથી.

પણ તનો ૩ થયેલ છે

તાઠા-દાઠા (૮૧૨૧૩૯) દાઠ-દંઘ્રા-અહીં મૂળરૂપે ૩ નથી પણ ણૂ નો ૬ થયેલ છે

રસ્ય લઃ વા ॥૮૧૪૩૨૬॥

ર નો ચૂલિકાપૈશાચીમાં લ વિકલ્પે બોલાય છે.

ગોલી-ગોરી-ગૌરી

ચલનગ-ચરણગ-ચરણાગ્ર

તનુથલં-તનુહરં-તનુધરમ

હદં-હુદં-હુદમ્

હલં-હરં-હરમ્ ।

ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાના પદોનો નમૂનો—

પનમથ પનય-પ્રકુપિત-ગોલી-ચલનગ-લગ-પતિર્વિવં ।

તસસુ નલ-તપ્પનેસુ એકાતસતનુથલં હદં ॥

પ્રાકૃત—પનમહ પનય-પ્રકુપિત-ગોરી-ચરણગ-લગ-પડિર્વિવં ।

દસસુ નહ-દપ્પનેસુ એકારહ-તનુહરં હદં ॥

અર્થ—સ્નેહથી વિશેષ કુપિત થયેલી ગૌરીના ચરણના અગ્ર ભાગમાં જેમનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેથી જ દશ નામરૂપ દર્પણોમાં દેખાતા એટલે જ અગિયાર શરીરોને ધારણ કરનારા એવા રુદ્રને નમસ્કાર કરો.

સંસ્કૃત—પ્રણમત્ પ્રણય-પ્રકુપિત-ગૌરી-ચરણાગ્ર-લગ્નપ્રતિબિંબમ્ ।

દશસુ નલ-દર્પણેષુ એકાદશ-તનુધરં હદમ્ ॥

ચૂલિકાપૈશાચી—નચ્ચંતસ્સ ચ લીલા—પાતુક્ષ્ણેવેન કંપિતાં વસુધા ।

ઉચ્છલંતિ સમુદ્ધા, સદૈલા નિપતંતિ તં હલં નમથ ॥

પ્રાકૃત—નચ્ચંતસ્સ ચ લીલા—પાતુક્ષ્ણેવેન કંપિતાં વસુધા ।

ઉચ્છલંતિ સમુદ્ધા, સદૈલા નિવહંતિ તં હરં નમહ ॥

અર્થ—લીલાપૂર્વક પગને ઊંચો—નીચો કરીને એટલે જેમણે પોતાના પગના ઠમકા વડે નાચ કરતાં પૃથ્વી કંપી ગઈ છે, સમુદ્રો ઊછળી રહ્યા છે અને પહાડો નીચે પડી ગયા છે તેવા હરનં-મહાદેવને-નમસ્કાર કરે.

સંસ્કૃત—નૃત્યતથા લીલા—પાદોત્ક્લેષેણ કમ્પિતાં વસુધા ।

ઉચ્છલન્તિ સમુદ્ધાઃ, શૈલાઃ નિપતન્તિ તં હરં નમત ॥

ન આદિ-યુજ્યોઃ અન્યેષામ્ ॥૮૧૪૩૨૭॥

અન્યેષામ્ બીજા કેટલાક વૈયાકરણોના મતમાં ચૂલિકાપૈશાચીમાં પણ યુજ્ ના જ નો ચ થતો નથી એટલે નિયોક્તિ શબ્દના જ નો ચ થતો નથી તથા આદિમાં આવેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજનને બદલે ચૂલિકાપૈશાચીમાં પણ વર્ગનો પહેલો વ્યંજન થતો નથી અને આદિમાં આવેલા વર્ગના ચોથા વ્યંજનને બદલે ચૂલિકાપૈશાચીમાં પણ વર્ગનો બીજો વ્યંજન થતો નથી.

આદિમાં આવેલા-વર્ગના-ત્રીજા વ્યંજનને બદલે વર્ગનો પહેલો વ્યંજન ન થયો—

ગતી-ગતી-ગતિ-ગમન-ગતિઃ

જીમૂતો-જીમૂતો-મેધ-જીમૂતઃ

ડમરકો-ડમરકો-ડમરુ-ડમરકઃ

દામોતરો-દામોદરો-દામોદર-દામોદરઃ

બાલકો-બાલકો-બાળક-બાલકઃ ।

આદિમાં આવેલા-વર્ગના-ચોથા વ્યંજનને બદલે વર્ગનો બીજો વ્યંજન ન થયો—

ધમ્મો-ધમ્મો-ધામ ગરમી-ધર્મઃ

સચ્ચરો-સજ્જરો-ધડા જેવું વાળું-સર્જરઃ

ઢક્કા-ઢક્કા-ટોલ-ઢક્કા

ધુળી-ધુળી-નદી-ધુની

મકવતી-મગવતી-ભગવતી-મગવતી ।

શેષં પ્રાગ્વત્ ॥૮।૪।૩૨૮॥

શ્રુતિકાપૈશાચીમાં જે વિધાનો કર્યા છે તે સિવાયનાં ગ્રાહીનાં વિધાનો આપત પૈશાચી ભાષાની પેઠે સમજી લેવું.

નકરં—નયરં—નગર—નગરમ્ ।

મકનો—મગ્ગનો—શર—આણુ—માર્ગણઃ ।

આ બન્ને પ્રયોગોમાં ન નો ન ન થાય પણ ન જ રહે.

આ રીતે અહીં બીજાં વિધાનો આપત પણ સમજી લેવું.

અહીંનો ‘પ્રાગ્વત્’ શબ્દ પૈશાચી ભાષાના વિશેષ નિકટ હોવાથી માત્ર પૈશાચી ભાષાનો નિર્દેશ કરે છે. બીજું એ કે, પૈશાચીમાં પણ કેટલાંક વિધાનો શૌરસેનીની પેઠે સમજવાનાં છે એમ પૈશાચીના નિયમોમાં જણાવેલ છે તે પણ અહીં સમજવાનું છે. પૈશાચી ભાષા શૌરસેનીની વિશેષ નિકટ છે છતાં તેમાંય પ્રાકૃતનું કોઈ કોઈ વિધાન ન જ લાગે એમ ન સમજવું. વળી, “શેષં પૈશાચીવત્” એમ ન કહેતાં સૂત્રકારે “શેષં પ્રાગ્વત્” એમ જે મોઢમ વિધાન કરેલ છે તેથી પૈશાચીમાં પણ કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં પ્રાકૃતવત્, શૌરસેનીવત્ અને માગધીવત્ વ્યંજનપરિવર્તન વગેરે ન જ થાય એમ ન સમજવું. વળી, बहुलम् નો અધિકાર તો સર્વત્ર છે જ એટલે પણ ‘પ્રાગ્વત્’ નો વ્યાપક અર્થ સમજવાની વાતને ટેકા મળવો સહજ અને સરળ છે.

પૈશાચી ભાષાનું વ્યાકરણ સમાપ્ત

અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ

સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયઃ અપભ્રંશે ॥૮૧૪૩૨૯॥

અપભ્રંશ ભાષામાં સ્વરોને બદલે પ્રાયઃ ખીજ સ્વરો—

અપભ્રંશ ભાષામાં સ્વરોના ઉચ્ચારણોમાં પ્રાયઃ કરીને ઘણી બદલી થાય છે, એટલે કે એક સ્વરને બદલે પ્રાયઃ કરીને બીજો સ્વર બોલાય છે.

આ નો અ-કાચ-કચ્ચુ, કાચ્ચ-ઉદાહરણરૂપ પ્રયોગ-કચ્ચોલ-કચ્ચોણું
 ઈ નો ઇ-વીળા-વેળ, વીળ-વીળા-વીણા

ઉ નો અ, ઓ, ડ-બાહુ-બાહ, બાહા, બાહુ-ખાંચ-ખાહુ-હાથ,

ક નો અ, ઇ, ડ-વૃષ્ટિ-વટ્ટિ, પિટ્ટિ, પુટ્ટિ-પાટ-પુટ્ટી, પુંઠ, પુંઠું. પાહું
 નામનો રોગ. 'પાહુ' પાંઠ ઉપર થાય છે માટે તેનો સંબંધ
 વૃષ્ટ શબ્દ સાથે છે.

ઘણી વાર માંદા માણસને લાભો વખત પથારીમાં સૂઈ રહેવું પડે છે તેથી તેની પીડમાં 'માડાં' પડે તેને 'ચાડાં' પણ કહેવાય છે. તેમ જ કોઈ વગેરે પશુઓની પીડ ઉપર 'ભાડું' પડી જાય છે તે માદું અને પ્રસ્તુત પાદું એ બન્ને શબ્દોને સરખાવવા બેવા છે.

ઙ નો અ ઙ, ઙ-તૃળ-તણ, તિણ, તૃણ-તણ-તરણું

ઞ નો ઇ, ઞ-સુકૃત-સુકિદુ-સુકિડ, સુકૃદુ સુકૃત-સુકૃત

ટ નો ઇ-વૃન્ન-કિન્નઓ, કિલિન્નઓ-ગીધું-બીજાંયેલ

ટ નો ઇ, ઈ, ઇ-લેલા-લિહ, લીહ, લેહ-રેખા-લેખા-લીટો.

ઠ નો અઠ, ઠો-ગૌરી-ગઠરિ, ગોરિ-ગોરી-સૂની અથવા પાર્વતી

અપભ્રંશ ભાષામાં વ્યંજનના ફેરફારો માટે કે સ્વરના ફેરફારો માટે જે ખાસ વિધાનો બતાવવાનાં છે અને શબ્દના રૂપમાં ફેરફાર માટે બીજાં પણ જે ખાસ વિધાનો બતાવવાનાં છે તે તમામ વિધાનોમાં કોઈ કોઈ કેટલાં પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે અને શૌરમેતી ભાષાની પેઠે પણ ફેરફારો થઈ જાય છે એ હકીકતને મૂકવા માટે સત્રકારે આ સૂત્રમાં 'પ્રાયઃ' શબ્દનો નિર્દેશ કરેલો છે.

સ્વાદૌ દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ ॥૮૧૪૩૩૦॥

નામને જ્યારે સ્વાદિ વિભક્તિ લાગે ત્યારે નામનો અંત્ય સ્વર જો હ્રસ્વ હોય તો અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ દીર્ઘ થઈ જાય છે અને દીર્ઘ હોય તો અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ હ્રસ્વ થઈ જાય છે.

અ નો આ-હોહા-સિ-હોહા-ધવ-ધવલ+ક-ધવલકુ-ધવલર-હોલર-ટોહર-ટોહો-નાયક-પતિ-પ્રથમા વિભક્તિ

ભાષામાં 'મોટો દોડો થયો છે પણ અચ્છલ નથી' એવા પ્રયોગોમાં તથા વગાડવાનો હોલ અને હોલી, હોલીયો વગેરે શબ્દોમાં હોલ શબ્દ પ્રચલિત છે.

સામલ-સામલા-શ્યામ-સ્યાવરિયો

”

આ નો અ-રેહા-રેહ-રેખા-આકો-લીસોટો

”

સંબોધન-હોહા !-હોહા !-હે નાયક !-પતિ !

દીહ-દીહા-દીર્ઘમ્ લાંબા વખત સુધી, બીજી વિભક્તિ

સ્ત્રીલિંગ-મળિયા-મળિય-જેને કહેવામાં આવેલ છે—જે કહેવાયેલી છે તે મળિયા પ્રથમા વિભક્તિ

પુત્તી !-પુત્તિ !-હે પુત્રી ! પુત્રિ ! સંબોધન વિભક્તિ

મહી-મહિ-ભાલા જેવી. પ્રથમા વિભક્તિ

પહ્લી-પહ્લિ-પેડી પ્રવિષ્ટા

”

પ્રથમા બહુવચન-ઘોડ-ઘોડા-ઘોટકા:-ધોડા

નિસિઅ-નિસિઆ-નિશિતા:-તીક્ષ્ણ-તેજીલી.

ચગ્ગ-ચગ્ગા-ચગ્ગા:-ખડગો-તરવારો

'થોડું વાંકું હોય' તે અર્થને સૂચવવા ભાષામાં 'ખાંચું' શબ્દ પ્રચલિત છે, જાંગને પ્રસ્તુત ચગ્ગ સાથે સરખાવી શકાય. 'તરવાર' જેવું થોડું વળેલું-વાંકું-તે ખાંચું, એ રીતે અર્થસાદર્યને લીધે ચગ્ગકમ્-ચગ્ગાં-ચગ્ગલં-ખાંચું પ્રચલિત થયેલ હોય.

હોહા સામલા, ધળ નંવા-વળળી ! નાઈ સુવળ્ળ-રેહ કસવટક દિળ્ળો ॥ ૧

ધવલ:-પતિ: શ્યામલ:, ધન્યા ચમ્પાવર્ણા । જ્ઞાયતે સુવર્ણરેખા કષ્પવટ્ટકે દત્તા ॥ ૧

પતિ શ્યામ છે અને ધણુ-સ્ત્રી-ચંપાના વર્ણ જેવી-પીળી છે. જાણે કે કાળા કસોટીના પથ્થરની ઉપર સોનાની રેખા દીધેલી-કરેલી હોય.

દોધક વૃત્તિમાં જણાવેલ છે કે અહીં 'ધવ'ને કસોટીના પથ્થર સાથે તથા 'ધણુ'ને સોનાની રેખા-આંકા-સાથે જે સરખાવેલ છે તે વિપરીત રતને પ્રસંગે સંગત થઈ શકે એમ છે.

“વિપરીતરતૌ ઇતદ્ ઉપમાનં સંભાવ્યતે”-દોષકવૃત્તિ પૃ. ૧

ધણ-માતા થવાને ધોગ્ય સ્ત્રી-જ્યારે સ્ત્રીને ‘અધરણી’ના પ્રસંગ હોય છે ત્યારે ગીતેમાં જોણીની અધરણી હોય છે તેણીને ઘણ શબ્દથી સૂચવાયેલ છે.

જ્ઞાયતે-નાયદ-નાઈ એટલે જાણે કે

દોહા ! મહં તુહું વારિઆ મા કુરુ દીહા માણુ ।

નિદ્રા ગમિહી રત્તડી દડવડ હોઈ વિહાણુ ॥

ધવ ! મયા ત્વં વારિતઃ મા કુરુ દીર્ઘમ્ માનમ્ ।

નિદ્રયા ગમિષ્યતિ રાત્રિકા શીઘ્રં ભવતિ વિમાનમ્-પ્રમાતમ્ ।

નિદ્રા-નિદ્રા વડે-નિંદમાં, ગમિહી ગમાઈ જશે-ચાલી જશે-વીતી જશે

સંસ્કૃત વિમાન એટલે પ્રકાશ, તે શબ્દની સાથે વિહાણ-વિહાણુ વહાણું શબ્દને સરખાવે.

ચિટ્ટી ! મહં મણિય તુહું ‘મા કુરુ વંકી દિટ્ટિ’ ।

પુત્તિ ! સક્ષણી મલ્લિ જિવં મારઈ હિઅઈ પહટ્ટિ ॥૩॥

પુત્રિકે ! મયા મણિતા ત્વમ્ ‘મા કુરુ વક્ષામ્ દષ્ટિમ્’ ।

પુત્રિ ! સક્ષણાં મલ્લિઃ યથા મારયતિ હૃદયે પ્રવિષ્ટા ।

જાણેયું-કહેલું-મરાહી-મ્હણાલા । પુત્રી શબ્દ સાથે ચિટ્ટી ને સરખાવે. આ નિયમ દ્વારા પુત્રોના પુ નો પિ થયા પછી પિત્તી-વેત્તી-વેત્તી-ચિટ્ટી-એમ પરિવર્તન થઈ શકે છે. અહીં જાપામાં પ્રચલિત બેટો, બેટી શબ્દોને સરખાવવા.

આવી રીતે બીજી બીજી વિભક્તિઓમાં પણ આવાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

ઉપર જણાવેલાં બધાં ઉદાહરણોમાં નામને લાગેલી વિભક્તિઓ લોપાઈ ગયેલી છે. જુઓ ૮૧૪૩૪૪

બહુલ અધિકારને લીધે ૮૧૪૩૭ નિયમ દ્વારા સ્વજ્ઞશબ્દનો ગ લોપ પામે ત્યારે સ્વ થાય, એની સાથે જાપામાં પ્રચલિત ‘ખાંડુ’ શબ્દ સરખાવી શકાય.

વગ્ગ-વઙ્ગમ્ આ પદ વાલઈ ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

જાપાના વાગદોર કે વાગડોર શબ્દમાંના વાગ શબ્દને વલ્ગા શબ્દ સાથે સરખાવે. સમર્થન માટે પાસેનો ‘ડોર’ કે દોર શબ્દ પૂરતો છે.

મલ્લિ શબ્દ હિંસા અર્થના સૂચક મલ્લ ધાતુ દ્વારા આવેલ છે. ધાતુપાઠમાં મલ્લ ધાતુનો નંબર ૮૧૩ છે.

બેટી શબ્દ પુત્રીનો સૂચક છે અને બેટો શબ્દ પુત્રનો સૂચક છે.

નિરુક્તનો અપેક્ષાએ એમ વિચારી શકાય કે વિદુ-વિષ્ટ એટલે જેનો સંબંધ એમાં-માતામાં અને પિતામાં રહે-છે તે વિષ્ટ-વિદુ-વિદુ-વિદુ-આ રીતે વિદુ સાથે પણ એટો કે એટીને સરખાવી શકાય અને પુત્ર સાથે પણ સરખાવી શકાય. પણ ડરલમા નિયમ દ્વારા પુત્રના પુત્રો પિ કરવો જરૂરી છે અથવા પૈત્રિકી શબ્દ સાથે પણ વિદી-બેટી-ને સરખાવી શકાય પિતાનું તે પૈત્રિક.

સિ-અમોઃ અસ્ય ઉત્ ॥૮૧૪૩૩૧॥

પહેલી વિભક્તિનું એકવચન સિ અને બીજી વિભક્તિનું એકવચન અમ્ લાગ્યા હોય ત્યારે અકારાંત નામના અને અપશ્ચંશ લાપામાં ઉચ્ચાર્ત્ત જાય છે.

દહમુહ+સિ-દહમુહ+૩-દહમુહ-જેને દશ મો છે એવો રાવણુ દશમુહ:

મયંકર+સિ-મયંકર+૩-મયંકર-ભયંકર મયંકર:

સંકર+સિ-સંકર+૩-સંકર-શંકર-મહાદેવ-શંકર:

નિગયય+સિ-નિગયય+૩-નિગયય-નિગય-તીકળ્યો. નિર્ગતક:

ઘડિઅઅ+સિ-ઘડિઅઅ+૩-ઘડિઅઅ-ચડેલો ઘટિતક:

ચુર આદિ ગણના ૧૭૩૪ નંબરના ઘડ ધાતુને ઇન્ત+ક લગાડવાથી તે દ્વારા ઘટિતક-ઘડિઅઅ શબ્દ બનેલ છે

ચડમુહ+અમ્-ચડમુહ+૩-ચડમુહ-ચાર મોંવાળાને-અભાને ચડમુહમ્

છમ્મુહ+અમ્-છમ્મુહ+૩-છમ્મુહ-છ મોંવાળાને-કાર્તિકેયને ષમ્મુહમ્

ઘડિઅઅ+સિ-ઘડિઅઅ-૩-ઘડિઅઅ-ચડેલો-સરજેલો. ઘટિતક:

દહમુહુ મુવળમયંકરુ તોસિઅ-સંકર નિગડ રહવરિ ઘડિઅઅ ।

ચડમુહુ છમ્મુહુ જાહિવિ એકહિ લાહિવિ નાવહ દહવે ઘડિઅઅ ॥ ૫

દશમુહ: મુવળમયંકર: તોષિતશંકર: નિર્ગત: રથવર ઘટિતક: ।

ચડમુહમ્ ષમ્મુહમ્ ધ્યાત્વા, એકસ્મિન્ લાત્વા, જ્ઞાયતે દૈવેન ઘટિતક: ॥

સામાન્ય માણસને તો એક જ મુખ હોય છે તેમ છતાં માણસરૂપ એ રાવણને દસ મુખ કેમ? એનો ખુલાસો કરવા આ દોહાના ઉત્તરાર્ધમાં જ અંધ-કાર એ અંગે ઉત્પ્રેક્ષા કરતાં સૂચવે છે કે રાવણને ઘડતી વખતે દૈવે-સરજનદારે-ચડમુખ-અભા-ના ચાર મુખ તથા ષમ્મુખ-કાર્તિકેય-ના ૭ મુખ એમ એ બન્નેનાં ૪+૬=૧૦ મુખો ભેગાં કરીને કેમ જાણે દસમુખા રાવણનું ઘડતર ન કર્યું હોય.

ઉપર જણાવેલ ઉદાહરણો ઉપરાંત આ ગાથામાં નીચેના જે શબ્દો છે તેમનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

भुवण-भुवन-भवन

તાસિઅ-તેવિત-ગુડમાન કરેલ

रहवसि-स्थवंग उत्तम स्थ उपर

चउसुहु-चतुर्मुखम्-२५२ भुजवाणा प्रक्षाने

छम्मुह-ण्णमुखम्-७ मुखवाण। क्षति'येयने

झाड़वि-ध्यात्वा-ध्यात् कुरीति

एकहिं-एकस्मिन्-अेक्षन्ती अं ह२

લાડવિ-લાત્વા ડે લગયિત્વા-મ્રહણ કરીને ડે લગાડીને

નાવડ-જાયતે-ગણ્યાય છે કે

दइवे-दैवेन-दैवे-सरणनहाः.

सौ पुंसि ओद् वा ॥ ८।४।३३२॥

સિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પુંલિંગી અકારાંત નામના અને અપભ્રંશ-
આધારમાં ઓ પિઙ્ગપે થઈ જાય છે.

ज+स्-ज+ओ-जी-ये इ: ओ न थाय त्पारे उपरना नियमथी जु.

स+स-स+ओ-सो-ते. सु.

अङ्ग । मिलिङ् । मुरङ् । समत्त ।

अङ्ग - अङ्ग-शब्द नरन्ततिमां नथी माटे तेनुं अङ्गो इय न थयुं पण
 अङ्ग थयुं. अ रीते मिलिय-अङ्ग-शब्द अङ्गनुं विशेषण होवार्थी नरन्ततिमां
 नथी तेथी तेनुं मिलिओ इय न थयुं पण मिलिउ थयुं. अ रीते सुरउ
 -सुरउ अने समस्त-पूठुं थयुं-शब्दो नरन्ततिमां नथी तेथी तेना अ ने ओ
 न थयुं. अरुवे सुरओ अने समस्ते उय न थयुं.

अगलिअ-नेह निवडाहं जोअण-लक्ष्यु वि जाउ ।

वरिस-सण्ण वि जो मिलइ सहि ! सोखखहं सो ठाउ ॥ ६

अगलितस्नेहानां निवृत्तानां याजनलक्ष्मम् अपि यातु ।

वर्षशतेन अपिः यः मिलति सखि ! सौख्यानां स स्थायः । स्थाय्ये अटले स्थाने.

નં.મનેા સ્નેહ-પ્રેમ-અર્ગલિત છે-ગળી મથો નર્થી-નાથ પામ્યો નર્થી-પણ
ટકી રહેલ છે એવા લોકોમાંથી કોઈ લાખ જોજન એટલે લાંબે દૂર જઈને પણ
સો વરસ જોટલા લાંબા વખતે તિવટ-નિવૃત્ત-બલે પાછો આવેલો હોય તો
પણ હે સખી ! ટકતા રહેલાજો એ જ લોક, સુખના સ્થાનરૂપ છે

અંગર્હિ અંગુ ન મિલિત હલિ ! અહરં અહર ન પતુ ।

પિઅ જોઅંતિદે મુહ-કમલુ એમ્વદ સુરત સમત્તુ ॥ ૭

અઙ્ઙૈઃ અઙ્ઙં ન મિલિતમ્ હે આલે ! હે સલ્લિ ! અધરેણ અધરઃ ન પ્રાપ્તઃ ।

પ્રિયસ્ય ઘોતનયાઃ પચ્ચનયાઃ મુન્નકમલમ્ એવમ્ સુરતં સમાપમ્ ॥

સુરતપ્રિય-કામક્રીડા જેને પ્રિય છે-એવી એક સખી સ્ત્રી પોતાની સખીને કહે છે કે, હે સખી ! હજી તો અંગો સાથે અંગ મળ્યાં નથી. એક સુધી એક પહોંચ્યો નથી. હું તો મારા પ્રિયનું મુખકમળ જોતી જ રહી-જોતી જ રહી એટલામાં એમ ને એમ જ-સુરત-રતિક્રીડન-પૂરું થઈ ગયું.

एत् टि ॥८१४३३३॥

રા પ્રત્યય એટલે ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન લાગ્યું હોય ત્યારે અકારાંત નામના છેડાના અકારનો એકાર થાય છે.

દડઅ+ટા-દડઅ+આ-દડઅ, દડઅ-દાયિતેન-દયિત વડે-પતિએ-વહુલમ્ ॥ ૮૧૪૩૩૩ ॥ થી આ નો લોપ થયેલ છે. અને ૮૧૪૩૪૨ થી એ કાર ઉપર અનુસ્વાર થયેલ છે.

શુન્નરાત્રી લાપામાં પણ ત્રીજી વિભક્તિનો એક એ પ્રયય છે જ.

પવસંત+ટા-પવસંતે+આ-પવસંતે+ળ-પવસંતેળ-પ્રવસતા-પ્રવાસ કરતા-વડે ૮-૪-૩૪૨ થી જ થયો.

નહ+ટા-નહે+આ-નહે+ળ-નહેળ-તપ્ત વડે.

જે મહુ દિણ્ણા દિઅહુડા દડઅ પવસંતેળ ।

તાળ ગણંતિએ અંગુલિત જઙ્ઙરિયાત નહેળ ॥ ૮

એ મમ વત્તાઃ દિવસઙ્ઙાઃ દયિતેન પ્રવસતા ।

તેષાં ગણયન્તયાઃ અઙ્ગુલ્યઃ જર્જરિતાઃ નસેન ॥

પ્રવાસ કરતા પતિએ મને જે દિવસો દીધા હતા એટલે જે દિવસોમાં આવવાનું કહ્યું હતું તે દિવસોને ગણતાં-ગણતાં તો મારી આંગળીઓ જર્જર થઈ ગઈ-ખરી પડી અર્થાત્ તોપણ હજી સુધી તે આવ્યો નથી

ङिना इत् च ॥८१४३३४॥

સપ્તમીનો એકવચન ઇ-ઙિ-પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અકારાંત નામના અકારનો સપ્તમી એકવચનના ઇ પ્રત્યય સાથે જ અપભ્રંશ લાપામાં ઇકાર થાય છે અને એકાર પણ થાય છે.

તલ+ઈ] તલ+ઈ-તલિ
તલ+ઈ] તલ+ઈ-તલે] તલે-તળિયે

સાયદુ ઉપરિ તણુ ધરડ તલિ ઘણ્ઠ રચણાઈ' ।

સામિ સુમિન્નુ વિ પરિહરઈ સમ્માણેઈ ચલાઈ' ॥ ૯

સાગરઃ ઉપરિ તૃણમ્ ધરતિ, તલે ક્ષિપતિ રત્નાનિ ।

સ્વામી સુમૃત્યમ્ અપિ પરિહરતિ સમ્માનયતિ ચલાન્ ॥

સાયદુ-સાગર, ઉપરિ-ઉપર, તણુ-તણખડુ-તણખલાને. ધરડ-ધારણ કરે છે. તલિ-તળે-તળિયામાં. ધરલ-ધાલે છે. રચણાઈ-રતનોને. સામિ-સ્વામી, સુમિન્નુ-સારા સેવકને. વિ-પણ. પરિહરઈ-પરહરે છે. સમ્માણેઈ-સમ્માને છે-સન્માન કરે છે. ચલાઈ'-અલ વૃત્તિવાળા લોકોનું અર્થાત્ લુપ્ત્યા લોકોનું સન્માન કરે છે.

મિસિ પદ્ વા ॥ ૮૧૪૩૩૫॥

ત્રીજી વિભક્તિ બહુવચનનો મિસ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અકારાંત નામના અકારનો એકાર વિકલ્પે થાય છે.

ગુણ+મિસ્-ગુણે+ઈ-ગુણેઈ, ગુણઈ-ગુણો વડે.

લક્ષ+મિસ્-લક્ષ+ઈ-લક્ષેઈ, લક્ષઈ-લાખો વડે.

ગુણઈ ન સંપદ્ય, કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજંતિ ।

કેસરિ ન લદ્દઈ વોઙ્ગિઅ વિ, ગય લક્ષેઈ ઘેવ્વંતિ ॥૧૦

ગુણેઃ ન સંપદ્યા, કીર્તિઃ પરમ્ ફલાનિ લિખિતાનિ મુજ્જન્તિ ।

કેસરી ન લભતે વોઙ્ગિકામ્ અપિ ગજાઃ લક્ષેઃ શૂદ્ધન્તે ॥

ગુણો વડે સંપદ્યા-લક્ષમી નથી મળતી, પર-પણ-કીર્તિ મળે છે લાગ્યમાં જેવાં લખેલાં હોય તેવાં ફળો જીવે ભોગવે છે. જ્યારે કેસરી સિંહની બોદી કે કાણી કોડી પણ વાઝતી-મળતી-ઊપજતી નથી ત્યારે હાથીઓને લાખો વડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે-ખરીદવામાં આવે છે.

મરેલા સિંહની કશી કિંમત ઊપજતી નથી ત્યારે મરેલા હાથીની પણ ઘણી બધી કિંમત ઊપજે છે એમ લોકોમાં જાણીતું છે.

હસેઃ હે-હૂ ॥ ૮૧૪૩૩૬॥

ઉપરનાં સૂત્રોમાં 'અકારાંત નામના' એ રીતે 'અકારાંત' શબ્દ પછી વિભક્તિના અર્થનો સૂચક હોતો તેને બદલે અહીં 'અકારાંત નામથી' એ પ્રકારે અકારાંત શબ્દ પાંચમી વિભક્તિમાં બદલાઈ જાય છે, તેથી અહીં તેને પાંચમી વિભક્તિ-વાળો સમજવો.

અકારાંત નામથી લાગેલા પાંચમી વિસક્ષિતતા એકવચન અસ્-હસિ-ને બદલે અપશ્ચંશમાં હે અને હુ એમ બે પ્રત્યયો વપરાય છે.

વચ્છ+હસિ-વચ્છ+હે-વચ્છહે વૃક્ષ પાસેથી.

વચ્છ+હસિ-વચ્છ+હુ-વચ્છહુ. વચ્છહુ ગૃહદ-વૃક્ષ પાસેથી અદ્વ્ય કરે છે.

હિંદી ભાષામાં 'પેડસે ફલ લેતા હે' એવા વાક્યોમાં પેડ શબ્દને જે સે પ્રત્યય લાગેલ છે તે અસ્તુત હે પ્રત્યય સાથે સરખાવવા જેવો છે,

વચ્છહે ગૃહદ ફલઈં જળુ કહુ પલ્લવ વડજઈં ।

તો વિ મહદ્મુ સુઅળુ જિમ્વ તે વચ્છંગિ ધરઈ ॥૧૧

વૃક્ષાદ્ ગૃહાતિ ફલ્યાનિ જનઃ કદન્ પલ્લવાન્ વર્જયતિ ।

તદ્ અપિ મહાદ્રુમઃ સુજનો યથા તાન્ ઉત્સજ્ઞે ધરતિ ॥

જળુ-માણુસ- વૃક્ષ ઉપરથી ફળોને તો અદ્વ્ય કરી લે છે-તોડી લે છે અને તે ફળવાળાં વૃક્ષનાં કડવાં પાંદડાને લેતો નથી. પાંદડાં બંધે કડવાં છે પણ સજ્જન-સુજન-પુરુષની જેમ તે મહાવૃક્ષ, કડવાં પાંદડાંને પણ પોતાના ખોળામાં જ રાખે છે-જેમ સુજન માણુસો, કડવી પ્રકૃતિના લોકો તરફ પણ તિરસ્કારની નજરે જોતા નથી પણ રનેદલાવે-સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિએ-જુએ છે. તેમ વૃક્ષ પણ કડવાં પાંદડાંને પણ ખોળામાં જ રાખે છે.

મ્યસઃ હું ॥ ૮૧૪૧૩૭ ॥

અકારાંત નામથી લાગેલા પાંચમી વિસક્ષિતતા અદુવચનના મ્યસ પ્રત્યયને બદલે અપશ્ચંશમાં હું વપરાય છે.

ગિરિસિંગ+મ્યસ-ગિરિસિંગહું-ગિરિના શૃંગો-શિખરો-ઉપરથી ગિરિશૃંગેમ્યઃ

દુરદ્વાળે પડિત સ્થલ અપ્પળુ જળુ મારંઈ ।

જિહ ગિરિસિંગહું પડિઅ સિલ અન્નુ વિ ચૂર કરંઈ ॥૧૨

દુરાદ્વયનેન પતિતઃ સ્થલઃ આત્માન્ જનં મારયતિ ।

યથા શૃંગેમ્યપતિતા શિલા અન્યમ્ અપિ ચૂરમ્-ચૂર્ણ-કરોતિ

દુરદ્વાળે તૃતી. વિભ. દૂર ઊંચે ઊડવાને લીધે પડિત પ્રથમા વિભ. સ્થલ પ્રથમા વિભ. અપ્પળુ દ્વિતીયા વિભ. જળુ દ્વિતીયા વિભ. મારંઈ ક્રિયાપદ વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચન. જિહ-યથા અવ્યય. ગિરિસિંગહું પાંચમી વિ. પડિઅ પ્રથમા સિલ પ્રથમા. અન્નુ દ્વિતીયા. વિ અવ્યય. ચૂર દ્વિતીયા. કરંઈ ક્રિયાપદ.

દૂર ઊંચે ઊડવાને લીધે ત્રીજે પડેલ ખત્ર-દુ-ટ-માણુસ પોતાને મારે છે અને ખીજા માણુસને પણ મારે છે. જેમ પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી ગબડી પડેલ શલ્યા-શિલા-પથ્થર-પોતાનો ચૂરો કરી નાખે છે અને ખીજાનો પણ ચૂરો કરી નાખે છે.

હસઃ સુ-હો-સ્સવઃ ॥૮૧૪૩૩૮॥

અકારાંત નામથી લાગેલા પછીના એકવચન અસુ-હસ-ને બદલે અપચ્ચંશમાં સુ, હો અને સ્સ એ ત્રણ પ્રત્યયો વારાફરતી વપરાય છે.

સુ-ત+હસ-ત+સુ-તસુ-તેના તસ્ય

હો-દુલ્લહ-સુ-દુલ્લહ+હો-દુલ્લહહો-દુર્લભના દુર્લભસ્ય

સ્સુ-પર+હસ-પર+સ્સુ-પારકાના-બીજાના પરસ્ય

સુઅળ+હસ-સુઅળ+સ્સુ-સુઅળસ્સુ-સુઅળનાના.

જો ગુણ ગોવડ અપ્પણા પયડા કરડ પરસ્સુ ।

તસુ હડે કલિજુગે દુલ્લહહો બલિ કિજ્જડે સુઅળસ્સુ ॥ ૧૩

યઃ ગુણાન્ ગોપતે આત્મત્યાન્ પ્રકટાન્ કરોતિ પરસ્ય ।

તસ્ય અહસુ કલિયુગે દુર્લભસ્ય બલિમ્ કરોતિ સુજનસ્ય ॥

જો પ્રથમા, ગુણ દ્વિતીયા, ગોવડ ક્રિયાપદ અપ્પણા ત્રિતીયા, પયડા દ્વિ. કરેહ ક્રિયાપદ, પરસ્સુ પછી તસુ પછી હડે પ્રથમા, કલિજુગે સપ્તમી દુલ્લહહો પછી બલિ બીજી કિજ્જડે ક્રિયાપદ, સુઅળસ્સુ પછી.

જો માણસ પોતાના ગુણોને ગુપ્ત રાખે છે-ગહેર કરતાં નથી અને બીજાના ગુણોને પ્રગટ કરે છે-ગહેર કરે છે-તેણે કલિયુગમાં ન મળી શકે એવા સુજન માણસને માટે હું મારું બલિદાન કરું છું.

આમઃ હં ॥૮૧૪૩૩૯॥

અકારાંત નામથી લાગેલા પછીના અલુવચન આમને બદલે અપચ્ચંશ બાપામાં હં પ્રત્યય વપરાય છે.

તળ+આમ-તળ+હં-તળહં-તણુઅલાંઓનાં તૃણાનામ્

તળહં પછી બી. તડડગી પ્રથમા મંગિ પ્રથમા ન વિ અવ્યય તેં તૃતીયા અવડ-ચડિ સપ્તમી એકવચ વસંતિ ક્રિયાપદ અહ અવ્યય જણુ પ્રથમા લગિવિ સંબંધક ભૂતકૃ. ઉત્તરડ ક્રિયાપદ અહ, સહ અવ્યયે સડં અવ્યય, મડ્જંતિ ક્રિયાપદ.

તળહં તડડગી મંગિ ન વિ તેં અવદ્યડિ વસંતિ ।

અહ જણુ લગિવિ ઉત્તરડ અહ સહ સડં મડ્જંતિ ॥૧૪॥

તૃણાનાં તૃતીયા મજ્ઞી ન અપિ તેન અવદ્યતે વસન્તિ ।

અય જનઃ લગિત્વા ઉત્તરતિ અથ સહ સ્વયં મડ્જન્તિ ॥

ફૂવાને કાંઠે ઊગેલા તૃણોના કોઈ ત્રીજી રીત નથી, તેથી તે ફૂવાને કાંઠે રહે છે. કાં તે તે લાગીને-નેનો ટેકો લઈને માણસ ફૂવામાં બિતરે છે અને કાં તે તેમની સાથે પોતે ફૂવામાં મળે થઈ જાય છે-બૂડી જાય છે-બૂખી જાય છે.

જૈન ધર્મના પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં અરિહંતહં સિદ્ધહં આચાર્યહં ઉવજ્ઞાચહં
સર્વસાહુહં એવા જે પાંચ નમસ્કાર આવે છે તેમાં અરિહંતહં વગેરેમાં જે હં પ્રત્યય
છે તે આ પછીના બહુવચનનો જ છે. નમો અરિહંતહં એટલે અરિહંતોને નમસ્કાર.

હું ચં ઇદ્-ઉદ્-ભ્યામ્ ॥૮૧૪૩૪૦॥

ઇકારાંત તથા ઉકારાંત નામથી લાગેલા પછીના બહુવચનના આમ પ્રત્યયને
બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હું અને હં એ એ પ્રત્યયો વપરાય છે.

સડળી+આમ્-સડળિ+હં-સડળિહ-પક્ષીઓનું-શકુની નામ
તરુ+આમ્-તરુ+હું-તરુહું-તરુઓનું-વૃક્ષોનું-વૃક્ષોની ઉપર-તરુણામ્
દશબુ ઘડાવશ ઘણિ તરુહું સડળિહું પક્ષ-ફલાઈ ।
સો વરિ સુશ્ચુ, પદ્મ ન વિ કળ્પણિહિં સ્વલ-વચનાઈ ॥૧૫
દૈવં ઘટયતિ વને તરુણામ્ શકુનીનામ્ પક્ષવફલાનિ ।
તત્ વરમ્ સૌખ્યમ્, પ્રવિષ્ટાનિ ન અપિ કર્ણે સ્વલવચનાનિ ।

વિધાતા પક્ષીઓ માટે વનમાં વૃક્ષો ઉપર વાંકાં ફળો ઘડે છે-સરજો છે તે
ઉત્તમ સુખ છે પણ માત્ર પેટ ભરવા માટે; કાનમાં જે બલ માણસોનાં વચનો
પ્રવિષ્ટ થાય છે તે ઠીક નથી અર્થાત ફળ ખાઈને રહેવું સાચું છે પણ મેણાં-
દૂણાં સાંભળ્યા કરીને અપમાન સાથે પેટ ભરવું એ ઠીક નથી.

પ્રાયઃ નો અધિકાર હોવાથી કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં સંપત્તીના બહુવચનના
સુપ્ર ને બદલે પણ હું વપરાય છે.

હુ+સ-હુ+હું-હુહું-દ્વયોઃ-અન્નેમાં-અન્ને તરફ.
ધવલુ વિસૂરઈ સામિઅહો મરુઆ મરુ પિક્કેવિ ।
હુવં કિં ન જુત્તર હુહુંં વિસિર્હિં સંઙ્કં દોણિ કરેવિ ॥ ૧૬

સ્વામીનો-પોતાના શેડનો-ભારે ભાર જોઈને ઉત્તમ બળદ ખેદ કરે છે કે
સ્વામીએ મારા એ ખાંડ-ટુકડા-કરીને અન્ને દિશામાં-અન્ને બાજુમાં-મને શા માટે
ન જોતથી-ન જોડથી ?

હસિ-ભ્યસ્-હીનાં હે-હું-હયઃ ॥૮૧૪૩૪૧॥

ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામથી લાગેલા પંચમી એકવચનના અસ-હસિ-ને
બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હે પ્રત્યય વપરાય છે. ચતુર્થીના તથા પંચમીના બહુવચનના
મ્યસને બદલે હું પ્રત્યય વપરાય છે અને સંપત્તીના એકવચન હ-હિ-ને બદલે હિ
પ્રત્યય વપરાય છે.

હસિ—ગિરિ+હસિ—ગિરિ+દ્વે—ગિરિદ્વે—પર્વત પાસેથી ગિરે:

તરુ+હસિ—તરુ+દ્વે—તરુદ્વે—વૃક્ષ પાસેથી તરો:

મ્યસ્—સામિ+મ્યસ્—સામિ+હુ—સામિહુ—સ્વામીએ પાસેથી સ્વામિજ્ય:

ફૂવાને કાંઠે ઊગેલાં ઘાસની ખીણ કોઈ ભંગી—રીત—નથી તે ફૂવાને કાંઠે રહે છે કાં તો માણસ તે ઘાસને પકડીને ઊતરી શકે છે અને કાં તો તેની સાથે ફૂવામાં મગન થઈ જાય છે—પૂખી જાય છે—ખૂડી જાય છે.

તરુ+મ્યસ્—તરુ+હુ—તરુહુ—વૃક્ષો પાસેથી—તરુલ્ય:

કિ—કલિ+કિ—કલિ+હિ—કલિહિ—કળિયુગમાં કલો

હસિ—ગિરિદ્વે સિલાચલ, તરુદ્વે ફરુષ્કા વૃક્ષોનાં કલો

ઘરુ મેલ્લેપિણુ માણસહં તો વિ ન સ્વચ્છ રણુ ॥ ૧૭

ગિરિ: શિલાતલમ્ તમે: ફલાણિનો ગૃહ્ય નિ:સામાન્યમ્ ।

ગૃહમ્ સુમયા મહુશ્યાણાં તદ્ અપિ ન રોચને અશ્વયમ્ ॥

માણસ પોતાનાં ઘર ચણવા સારુ પહાડ પાસેથી શિલાઓને—પથ્થરોને—મેળવે છે અને વૃક્ષો પાસેથી ખાવા સારુ ફળ મેળવે છે—આ હકીકત સર્વ સામાન્ય છે તો પણ માણસોને ઘર મેલીને—છોડીને—જંગલમાં રહેવું ડુચ્છતું નથી—ગમતું નથી અર્થાત્ ઘર ચણવા સારુ પહાડોમાંથી પથ્થરો લાવવા અને ખાવા સારુ વૃક્ષો ઉપરથી ફળો મેળવવાં કબૂલ છે પણ જ્યાં પથ્થરો છે અને ફળો છે તે જંગલમાં રહેવું માણસને ડુચ્છતું નથી. ૧૭

મ્યસ્—તરુહુ વિ વક્ષ્ણુ ફલ મુનિ વિ પરિહુણ અસણુ લહંતિ ।

સામિહુ એતિ અગલવં આચરુ મિચ્ચ ગૃહંતિ ॥

તરુતથ: અપિવક્ષામ્, ફલં મુનિ: અપિ પરિચાનમ્, ક્ષણં લભતે ।

સ્વામિમ્બં એતાન્ અગ્રલમ્, આદરં મૃત્યા ગુણેન્તે ॥

મુનિઓ વૃક્ષો પાસેથી પણ પહેરવા વહકલ-ઝાડની છાલ-મેળવે છે અને ખાવા માટે ફળો મેળવે છે તેમ નોકરો પણ પોતાના સ્વામી એવા શેઠિયાઓ પાસેથી પહેરવા સારુ કપડાં મેળવે છે અને પેટ માટે—ભોજન માટે—રોટલા મેળવે છે એમાં માત્ર એટલું આગળ છે એટલે વધારે છે કે શેઠિયાઓ પાસેથી નોકરોને આદર મળે છે જ્યારે વૃક્ષો પાસેથી મુનિઓને આદર કે એવું કાંઈ મળતું નથી.

અહ વિરલ—પહાડ જિ કલિહિ ધમ્મુ ૧૮

ધર્મ: અધુ વિરતા પ્રમાવ એવ ।

હવે આજકાલ કળિયુગમાં ધર્મનો પ્રભાવ ઓછો જ છે—વિરલ જ છે.

આત્ દઃ ણ-અનુસ્વારો ॥૮૧૪૩૪૨॥

અકારાંત નામથી લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એકવચન આ (દા)ને બદલે અપભ્રંશઆપામાં ણ વપરાય છે અને અનુસ્વાર પણ વપરાય છે.

ણ—પવસંત+દા—પવસંતે+દા+પવસંતેણ—પ્રવાસ કરતાં—વડે—પ્રવસતા

અનુસ્વાર—દઈઅ+દા—દઈએ—દઈએ—સ્વામી વડે દર્શિયેતન

અનુસ્વારનો પ્રયોગ સ્વર ઉપર જ થાય છે તેથી યાને બદલે થયેલો અનુસ્વાર દઈએ ના એ ઉપર લાગેલો છે.

દઈએ પવસંતેણ ॥ જુઓ ૮૧૪૩૩૩.

એ ચ દ્વિતઃ ॥૮૧૪૩૪૩॥

ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામ પછી આવેલા યાને બદલે અપભ્રંશ આપામાં એક એ, બીજો ણ અને ત્રીજો અનુસ્વાર વપરાય છે.

એ—અગ્નિ+દા—અગ્નિ+એ—અગ્નિ+એ—અગ્નિ વડે અગ્નિના

ણ—પવસંત+દા—પવસંતેણ પ્રવાસ કરતાં વડે—પ્રવસતા

અનુસ્વાર—અગ્નિ+દા—અગ્નિ અગ્નિના અગ્નિ વડે

આ સૂત્રમાં ણાનુસ્મારોનો વતાણાળ અરે અનુસ્તર પણ થાય અને ણા અને અનુસ્વાર એમ થાય એટલે ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામને હાને બદલે પણ લાગે તેવી એવાં રૂપો પણ રચાઈ શકાય.

અગ્નિ+એ—અગ્નિ+એ—હોઈ જગુ, વાએ સીઅણુ તેમ્વ ૧

જો પુણ અગ્નિ સીઅણુ તણુ અગ્નિ+એ—અગ્નિ+એ—કેમ્વ ૨૨૦

અગ્નિ વડે જગત બિનું થાય છે અને તેમજ વાત વડે જગત શીતલ થાય છે. જો વળી, અગ્નિ વડે વસ્તુ શીતલ થતી હોય તો પછી તે ઉબળુ કેમ થાય ? એટલે અગ્નિ વડે પણ ઠંડી થતારી વસ્તુ ગરમ કેવી રીતે થાય ? એટલે જો વસ્તુ અગ્નિ વડે પણ ઠંડી થતી હોય તો તેને ગરમ કેવી રીતે કરવી ?

આ રીતે ઉકારાંત નામનાં પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

તરુ+દા—તરુ+એ—તરુ+એ—તરુ+એ—તરુ વડે તરુના

તરુ+દા—તરુ+ણ—તરુ+ણ— ” ”

તરુ+ણા—તરુ+ણ

તરુ+દા—તરુ+જક્ષ વડે

નીચેના આ પદ્યમાં અગ્નિ ૩૫માં ન પ્રત્યય છે અને અગ્નિ ૩૫માં અનુસ્વાર પ્રત્યય છે.

વિવિધઅચારુ જઈ વિ પિડ તો વિ તં આળહિ બજ્જુ ।

અગ્નિ ૬૩૬ જઈ વિ ઘરુ તો તેં અગ્નિ કજ્જુ ॥ ૨૧

વિપ્રિયકારકઃ ચદિ અપિ પ્રિયઃ તદ્ અપિ તમ્ આનય અણ્ ।

અગ્નિના દગ્ધં ચદિ અપિ ગૃહં તતઃ તેન અગ્નિના કાર્યમ્ ॥

એક સખી બીજી સખીને કહે છે—જે કે મારો પિયુ-સ્વામી—વિપ્રિય કરનારો છે—અણુગમતું કરનારો છે—મને ગમતું કરનારો નથી તોપણુ તેને આજી મારી પાસે તેડી લાવ. જે કે અગ્નિ વડે ધર બળી બળ્ય છે તોપણુ તે અગ્નિ સાથે કામ તો પાડવું જ પડે છે.

સિ-અમ્-જસ્-શસાં લુક્ ॥૮૧૪૩૪૪॥

નામને લાગેલાં સિ (પ્રથમા એન્વ૦), અમ્ (દ્વિતીયા એન્વ૦), જસ્ (પ્રથમા એન્વ૦) અને શસ (દ્વિતીયા એન્વ૦) પ્રત્યયોનો અપભ્રંશ લાપમાં લોપ થાય છે.

સિ—

એહ+સિ-એહ— સિનો લોપ થયો છે.

એ ણા

થલિ+સિ-થલિ— ” ”

થળ સ્થલી

મુળીસિમ+સિ-મુળીસિમ—, ,

મનુષ્યપણું મનુષ્યત્વમ્

સામલિ+સિ-સામલિ— ” ”

રથામા રથામલા

વસ્મહુ+સિ-વસ્મહુ— ” ”

મ-મથ-કામદેવ મન્મથઃ

અમ્—

વગ્ના+અમ્-વગ્-અહીં અમ્ નો લોપ થયો છે. વહ્નાને-વાગને-ચોક્કાને વલ્ગામ્

વંકિમ+અમ્-વંકિમ— ” ”

વક્રતાને-વાંકાપણુને- ને

વક્રિમાણમ્ નેત્રતા કટાક્ષે

જસ્—

નિસિઆ+જસ્-નિસિઆ-અહીં જસ્નો લોપ થયો છે. નિશિત-તીક્ષણ-ધારદાર નિશિતાઃ

સ્વગ+જસ્-સ્વગ— ” ”

ખડ્ગો-તરવારો સ્વઙ્ગાઃ

એહ+જસ્-એહ— ” ”

એઓ-એ એતે

તિ+જસ્-તિ— ” ”

તે તે

ઘોડા+જસ્-ઘોડા— ” ”

ઘોડા ઘોટકાઃ

હેમ-૨૭

શસ્ત્ર-નિબંધ-શસ્ત્ર-નિબંધ-સરુ-અહીં શાસ્ત્રો લેખ થયો છે. નિબંધ શરોતો-પોતાના
આણેને નિજકશરણ

એક તિ ઘોડા એક થલિ એક તિ નિસિઆ સ્વર્ગ ।

એશુ મુળીસિમ જાળીએ જો ન વિ વાલ્હ વગ ॥૨૨ જુઓ, ૮૧૪૩૩૦ ॥

આ પદ્ય ૩૩૦માં સૂત્રમાં પણ દીર્ઘનો હસ્ત કરવાના અને હસ્તનો દીર્ઘ
કરવાના ઉદાહરણ માટે આવેલ છે. પણ પ્રેક્ષકી સરતચૂકને લીધે તે પદ્ય ત્યાં રહી
ગયેલ છે, તે જ પદ્યને લેખને લગતાં ઉદાહરણો સમજવા સારું અહીં આવેલ છે.

એતે તે ઘોટકાઃ એવા સ્થલી એતે તે નિશિતાઃ સ્વપ્નાઃ ।

અત્ર મનુષ્યતા જ્ઞાયતે યઃ ન અપિ-નૈવ-ચાલયતિ વલ્ગામ્ ॥

જિવં જિવં વંકિમ લોચનહં નિરુ સામલિ સિક્કેહ ।

તિવં તિવં વમ્મહુ નિયયસરુ સ્વર-પથરિ તિક્કેહ ॥ ૨૩

યથા યથા વંકિમાણં લોચનાનાં નિશ્ચિતં શ્યામલી શિક્ષતે ।

તથા તથા મન્મથઃ નિજકશરણ સ્વરપ્રસ્તરે તીક્ષ્ણયતિ ॥

જેમ જેમ શ્યામા-જુવાનડી-સ્ત્રી આંખની વાંકાઈને-આંખના કટાક્ષોને-
આંખના સનકારા કરવાની કળાને ખરેખર શીખે છે એટલે ખીન્નઓની સામે આંખના
ચાળા કરવાનું શીખે છે તેમ તેમ કામદેવ, પોતાનાં આણેની અણીને તેજ કરવા
ખરખચડા પથર ઉપર આણેને ધસીને તીખાં કરે છે-તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બનાવે
છે. એટલે કામદેવ, માનવ ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરે છે.

ષષ્ઠ્યાઃ ॥૮૧૪૩૪૫॥

અપચ્ચંશ આપામાં પછી વિભક્તિનો પ્રાયઃ લેખ થાય છે.

ગગનઆમ્-ગય હાથીઓના. અહીં આમનો લેખ થયેલ છે. એથી પદ્યમાં ગયાળ
પ્રયોગ ન થયે પણ ગય એવો જ પ્રયોગ થયો.

સંગર-સર્વદિ જુ વળીએ દેવલુ અમ્હારા કંતુ ।

અમત્તહં ચત્તકુસહં ગય કુમ્હં દારંતુ ॥ ૨૩

સંગરશતૈઃ યઃ વર્ણયતે પથ અસ્મદ્વીયં કાન્તમ્ ।

અતિમત્તાનાં ત્યક્તાકુશાનાં ગજાનાં કુમ્માન્ દારયન્તમ્ ॥

સેંકડો સંગ્રામોમાં જવાને લીધે જે વળણાતો આવેલ છે તેવા અમારા
કંથને, અકુશને નહીં ગણકારતા એવા મદો-મત હાથીઓનાં કુલરમળોને ચીરી
નાખતો-ફાડી નાખતો-દેખ-જો.

૩૦—આ સૂત્રનો સમાવેશ ઉપરના સૂત્રમાં થઈ શકતો હતો એટલે સિ-અમ્-જસ-શસ્-
પક્ષીનાં હક્ એમ સૂત્ર સ્વયંથી કામ સંધાતું હતું તોપણ આ સૂત્ર જુદું
કેમ કયું ?

૩૦—‘ઉપરનું સૂત્ર વ્યાપક છે એટલે તે તમામ પ્રયોગોમાં લાગે છે, જ્યારે આ
સૂત્ર ફક્ત પ્રયોગોને અનુસરીને જ ચાલે છે એથી આ સૂત્ર પ્રમાણે તો કોક કોક
જ પ્રયોગમાં પડીને લોપ થાય છે પણ એકેએક પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો
નથી’ તે હકીકતને સૂચવવા સાર ૩૪૪ માં સૂત્રથી આ ૩૪૫ મું સૂત્ર જુદું કયું છે.

આમન્ત્યે જસઃ હોઃ ॥૮૧૪૩૪૬॥

સંબોધનના અહુવચનના જસ નો અપશ્રંશ ભાષામાં હો થાય છે.

૮૧૪૩૪૪ માં સૂત્રથી જસ નો લોપ જ થવાનો પ્રસંગ હતો તેથી આ સૂત્ર
કયું છે. અર્થાત્ સંબોધનમાં જસ નો ‘હો’ પણ થઈ શકે છે.

તરુણ+જસ-તરુણ+હો-તરુણહો ! હે તરુણો-જુવાનડાઓ ! તરુણાઃ !

તરુણિ+જસ-તરુણિ+હો-તરુણિહો ! હે તરુણીઓ-જુવાનડીઓ ! તરુણ્યઃ !

તરુણહો ! તરુણિહો ! મુણિં મહં ‘કરહુ મ અપ્પહો ઘાટ’ ।

તરુણાઃ ! તરુણ્યઃ ! જ્ઞાતં મયા ‘કરત-કુરત-મા આત્મનઃ ઘાતમ્’ ॥ ૨૪

હે તરુણો-જુવાનો ! હે તરુણીઓ-જુવાનડીઓ ! મારી ગણ્યુમાં એમ આવેલ
છે કે તમે આત્માનો ઘાત-આત્મઘાત-ન કરો.

મિસ્-સુપોઃ હિં ॥૮૧૪૩૪૭॥

૩૧ીયા વિભક્તિના અહુવચન મિસ્ ને અદલે અને સપ્તમી વિભક્તિના
અહુવચનના સુપ્ પ્રત્યયને અદલે અપશ્રંશ ભાષામાં હિં વપરાય છે,

ગુણ+મિસ્-ગુણ+હિં-ગુણહિં-ગુણો વડે ગુણેઃ

મગ્ગ+સુપ્-મગ્ગ+હિં-મગ્ગહિં-માર્ગોમાં માર્ગેષુ

તિ+સુપ્+તિ+હિં-ત્રણેમાં ત્રિષુ

ગુણહિં ન સંપદ્ય, કિત્તિ પર । જુઓ, ૮૧૪૩૩૫ ॥

માર્ગેરહિં જિવં મારહિ મગ્ગહિં તિહિં વિ પચદ્ધ ૧ ૨૫

માર્ગીરથી યથા મારતી માર્ગેષુ ત્રિષુ અપિ પ્રવર્તેતે ।

એમ ભાગીરથી સ્વર્ગલોક, મર્ત્યલોક અને પાતાળલોક એમ ત્રણેના માર્ગોમાં
પ્રવર્તે છે—એ ત્રણેના માર્ગોમાં રહેતી રહે છે તેમ ભારતી-સરસ્વતી-પણ ત્રણેના
માર્ગોમાં પ્રવર્તે છે—વહેતી રહે છે.

સ્ત્રીલિંગી નામ—

સ્ત્રિયાં જસ્-શસોઃ ઉદ્-ઓત્ ॥૮૧૪૩૪૮॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચનના જસ્ ને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં ઉ અને ઓ વપરાય છે. અને દ્વિતીયાના બહુવચનના શસ્ ને બદલે પણ અપભ્રંશ લાપામાં ઉ અને ઓ વપરાય છે.

સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્યમાં તથા વિધેયમાં વિભક્તિનાં વચ્ચેનો ભેદ છે એટલે જે વચન ઉદ્દેશ્યનું છે તે જ વચન વિધેયનું નથી તેથી અનુક્રમ ન કરવો.

સૂત્રના નિર્દેશમાં જ્યાં ઉદ્દેશ્યમાં અને વિધેયમાં સંખ્યા સરખી હોય અને વચન પણ સરખાં હોય ત્યાં અનુક્રમ સમજવાનો છે એવો બ્યાકરણ શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

આ સૂત્રમાં જસ્-શસોઃ એ પછીનું દ્વિવચન છે અને ઉત્-ઓત્ એ પ્રથમાનું એકવચન છે.

‘આ સૂત્રમાં ‘જસ્-શસોઃ’ એ દ્વિવચન છે અને જસ્ અને શસ્ એમ બે પ્રત્યય હોવાથી તેમની બે સંખ્યા છે તથા એ ઉદ્દેશ્ય વચન છે અને ‘ઉદ્-ઓત્’ એ વિધેય વચન છે, તેમાં પણ ઉત્-ઓત્ એમ બે સંખ્યા છે પણ ઉત્-ઓત્ એ એકવચન છે તેથી આ સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્યમાં અને વિધેયમાં સંખ્યા સરખી હોવા છતાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે વિભક્તિનાં વચન સરખાં નથી એટલે જસ્ નો ઉ અને શસ્ નો ઓ થાય એવો અનુક્રમ થઈ ન શકે એવી હકીકત જણાવવા માટે આચાર્યે લખ્યું છે કે, આ સૂત્રમાં વિભક્તિનાં વચનનો ભેદ હોવાથી અનુક્રમ લેવાનો નથી.

જસ્—

અંગુલિ+જસ્-અંગુલિ+ઉ-અંગુલિ-આંગળીએ.

જજ્જરિઆ+જસ્-જ્જરિઆ+ઉ-જ્જરિઆ-જ્જરિ-ગણી ગણેલી.

અંગુલિ ઉ જ્જરિઆઓ નહેળ ૧ જુઓ, ૮૧૪૩૩૩૥

શસ્—

સુંદરસવ્વંગા+શસ્-સુંદરસવ્વંગા+ઉ-સુંદરસવ્વંગા-જેનાં સર્વ અંગો સુંદર છે એવી વિલાસિનીએને-વેશ્યાએને-જ્ઞેતા રહેનારાએના.

સુંદરસવ્વંગાઓ વિલાસિનીઓ પેઢછંતાળ ૧૨૬

સુંદરસર્વાંગાઃ વિલાસિનીઃ પ્રેક્ષમાણાનામ્ ૧

વિલાસિની+શસ્-વિલાસિની+ઉ-વિલાસિની-વિલાસ કરનારીએને

સુંદરસવ્વંગા+શસ્-સુંદરસવ્વંગા+ઓ-સુંદરસવ્વંગાઓ-મર્ચા ગ-સુંદરને-સુંદર-એને વિલાસિની+શસ્-વિલાસિની+ઓ-વિલાસિનીઓ-વિલાસવતી સ્ત્રી-એને-વેશ્યાએને

ટઃ એ ॥૮૧૪૩૪૯॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા ટા ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એ થાય છે.

ચંદિમા+ટા-ચંદિમ+એ-ચંદિમએ-ચંદ્રિકા વડે.

કન્તિ+ટા-કન્તિએ-કાંતિ વડે

નિઅ-મુદ્ધ-કરહિં વિ મુદ્ધ કિર અંધારડ પડિપેચ્છડ્ડ.

સસિ-મેઝલ-ચંદિમએ પુણ કાહં ન દૂરે દેવચ્છડ્ડ ? ॥ ૨૭

નિજમુચ્છકરૈઃ અપિ મુઘ્ધા કિલ અન્ધકારકે પ્રતિપ્રેક્ષતે.

શશિમણ્ડલ-ચન્દ્રિકયા પુનઃ કિં ન દૂરે પશ્યતિ ? ॥

મુઘ્ધ સ્ત્રી પોતાના જ મુખનાં કિરણોના પ્રકાશ વડે પણ અંધારામાં સામેની વસ્તુને ખરેખર જોઈ શકે છે તો પછી જ્યારે ચંદ્રમંડળની ચંદ્રિકા ફેલાયેલી હોય ત્યારે વળી દૂર દૂર કેમ ન દેખી શકે ?

જહિં મરગયકંતિએ સંવલિઅં ૧૨૮—યત્ત મરકતકાન્ત્યા સંવલિતમ્

જ્યાં મરકતની કાંતિ સંવલિત-મિશ્ર-દેખાય છે.

એ જ રીતે આ નીચેનાં બીજાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં—

ધેણ+ટા-ધેણ+એ-ધેણએ-ધેન વડે-ગાય વડે ધેન્વા

નદી+ટા-નદી+એ-નદીએ-નદી વડે નદ્યા

વહૂ+ટા-વહૂ+એ-વહૂએ-વહૂ વડે વહ્વા

હસ્-હસ્યોઃ હે ॥૮૧૪૩૫૦॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા પછીના એકવચન હસ્ અને પંચમીના એકવચન હસિ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હે વપરાય છે.

નીચેના અથા શબ્દો સાથે જોડાયેલ તુચ્છ શબ્દોના અર્થ અલ્પ ‘થોડું’ સમજવાનો છે

હસ્—૦મજ્જા+હસ્-મજ્જ+હે-મજ્જહે-શરીરના મધ્યભાગવાળીનું-પાતળી કેડવાળીનું

„ ૦જંપિરા+હસ્-જંપિર+હે-જંપિરહે-બોલનારીનું

„ ૦રોમાવલિ+હસ્-રોમાવલિ+હે-રોમાવલિહે-રોમાવલીવાળીનું

„ ૦હાસા+હસ્-હાસ+હે-હાસહે-હાસવાળીનું

„ અલહંતિઆ+હસ્-અલહંતિઅ+હે-અલહંતિઅહે-નહિ પામતીનું

„ ૦નિવાસા+હસ્-નિવાસ+હે-નિવાસહે—નિવાસવાળીનું

„ ધણા+હસ્-ધણ+હે-ધણહે-ધન્યાનું-ધણીયાણીનું-સ્ત્રીનું

„ મુદ્ધડા+હસ્-મુદ્ધડ+હે-મુદ્ધડહે-મુઘ્ધ સ્ત્રીનું

હસિ—વાલા+હસિ—વાલ+હે—વાલહે—આલાથી.

તુચ્છ—મજ્જહે તુચ્છ—જંપિરહે !

તુચ્છ—અચ્છ—રોમાવલિહે તુચ્છ—રાય ! તુચ્છયર—હાસહે !

પિંચ—વચ્ચુ અલહંતિઅહે તુચ્છ—કાય—વસ્મહ—નિવાસહે ॥ ૨૯

અન્તુ જુ તુચ્છં તદે ધણદે તં અચ્છણહ ન જાહિ !

કટરિ ધણંતરુ મુદ્ધઙ્ગહે જે મણુ વિન્નિચ ન માહિ ॥ ૩૦

તુચ્છમધ્યાયાઃ તુચ્છજન્મપનશીલાયાઃ !

તુચ્છઅચ્છરોમાવલ્યાઃ તુચ્છરાગ ! તુચ્છતરહાસાયાઃ !

પ્રિયવચનમ્ અથવા પ્રિયવદનમ્ અલમમાનાયાઃ તુચ્છકાયમન્મથનિવાસાયાઃ ॥

અન્યત્ યત્ તુચ્છકં તસ્યા ધન્યાયાઃ તત્ આશ્વાતું ન યાતિ !

કટરે સ્તનાન્તરમ્ મુષ્ઠિકાયાઃ ચેત મનઃ વર્ત્મનિ અથવા મધ્યે ન માતિ ॥

કાઈ સખી નાયકને કહે છે કે હે તુચ્છરાગ !—ઓહા રાગવાળા ! તેં રાગ ઓછો કર્યો તેથી તારી પ્રિય સ્ત્રીને આમ ત્રણ ન આપ્યું, એને લીધે એ સ્ત્રીનો મધ્યભાગ ફેડનો પ્રદેશ—ખૂચ પાતળો બન્યો છે, તેણી હવે ઘણું ઓછું બોલે છે—ખેદને લીધે તેણીને વધારે બોલ્યું ગમતું નથી. અચ્છી રોમારાજી તુચ્છ થઈ ગઈ છે—પહેલાં જે રોમાંચ થતો હતો તે હવે ઓસરી ગયો છે. હાસ્ય પણ વધારે ઓછું થઈ ગયું છે. પ્રિયવચ્ચુ એટલે પ્રિયના વદન—મુખ—ને અથવા પ્રિયના વચનને તેણી પામતી નથી. તેણીના તુચ્છ—પાતળા—શરીરમાં કામદેવનો નિવાસ તો છે જ. આમ તેનાં બધાં અંગો તુચ્છ—પાતળાં—દુર્બળ થઈ ગયાં છે અને વળી, બીજું જે તેણીનું તુચ્છ—પાતળું—થઈ ગયું છે તે કહ્યું જાય તેમ નથી—તે કહી શકાય એમ નથી. આશ્ચર્ય એ છે કે તે મુગ્ધ સ્ત્રીનાં એ સ્તનો વચ્ચેના ખાલી ભાગ એવો તુચ્છ—સાંકડો—થઈ ગયેલ છે કે જેથી એ સાંકડા ભાગની વચ્ચે તેણીનું હૃદય—મન—માઈ શકતું નથી. ઉપર જણાવેલ સ્ત્રીનું સ્તનાંતર—એ સ્તનો વચ્ચેનું આંતરું—ઘણું જ સાંકડું હોવાને લીધે તેણીનું મન—હૃદય—તેમાં સમાઈ શકતું નથી અર્થાત્ તેણીનું હૃદય તેના એ સ્તનો વચ્ચેના માર્ગમાં વિશેષ ઉછાળા મારે છે—એટલે હૃદયના ધનકારા વધી ગયા છે અર્થાત્ હૃદય બહાર નિકળીવા મથતું ન હોય ?

આ દોહામાં કટરિ અન્યથ છે અને તે ‘આશ્ચર્ય’ અર્થનું સૂચક છે :

ફોહેંતિ જે હ્રિયઝં અપ્પણં તાહં પરાઈ કવણ ઘણ ? !

રક્ષેજ્જહુ લોઅહો ! અપ્પણા બાલહે જાયા વિસમ ધણ ॥ ૩૧

સ્ફોટયન્તિ ચે હૃદયમ્ આત્મીયં તેષાં પરકીયા કા ઘૃણા—દયા !

રક્ષત લોકાઃ ! આત્મના બાલાયાઃ જાતા વિષમાઃ સ્તનાઃ ॥

શરીરમાં જ્યાં હૃદયનું સ્થાન છે તે ભાગમાંથી જ સ્તનો બહાર નીકળ્યા છે એટલે આ નીચેના દોહામાં આવી કલ્પના કરેલ છે—

હે લોકો ! જે સ્તનો પોતાના જ હૃદયને ફોડી નાખીને બહાર આવેલ છે તેમને પરાઈ-પારકાની-બીજાની-દ્વારા શેની આવે ? માટે તમે પોતે જાતે જ તે બાકાથી-જુવાનડીથી-પેતલે અર્થાત્ તમે પોતા વડે પોતાની જાતને સંભાળી રાખજો. કારણ કે હવે બાલાનાં સ્તનો વિષમ થઈ ગયાં છે-વિશાળ થઈ ગયાં છે-મર્યાદા બહાર ગયાં છે.

મ્યસ-આમોઃ હુઃ ॥૮૧૪૩૫૧॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા પંચમી બહુવચનના મ્યસ ને બદલે અને પછી બહુવચનના આમ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હુ પ્રત્યય વપરાય છે.

વયંસિઆ+મ્યસ-વયંસિઅ+હુ-વયંસિઅહુ-સરખી ઉંમરની સખીઓથી વયસ્યામ્યઃ
વયંસિઆ+આમ્-વયંસિઅ+હુ-વયંસિઅહુ-સરખી ઉંમરની સખીઓની વચ્ચે વયસ્યાનામ્

મહા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ ! મહારા કંતુ ।

લજ્જેજંતુ વયંસિઅહુ જઈ મગ્ગઃ ઘરુ ઇંતુ ॥ ૩૨

મદ્રં મૂતં યત્ મારિતઃ મગિનિ ! મદીયઃ કાન્તઃ ।

અલજિયે વયસ્યાનાં યદિ મગ્નઃ ગૃહમ્ એષ્યત્ ॥

જેણીના પતિને યુદ્ધમાં મારી નાખવામાં આવેલ છે તેણી પોતાની સખીને કહે છે—હે બહેન ! ભયું થયું કે, મારો પતિ લડાઈમાં જ મરાઈ ગયો—મારા પતિને લડાઈમાં જ મારી નાખવામાં આવ્યો. જે મારો પતિ લડાઈમાંથી ભાગીને ઘર તરફ આવતો હોય તો હું સરખેસરખી વયવાળી સખીઓથી કે સખીઓ વચ્ચે લાજ મરત-શરમની મારી મરી જાત.

આ દોહામાં ‘લજ્જેજંતુ’ અને ‘ઇંતુ’ એ બન્ને ક્રિયાપદો ક્રિયાતિપત્તિનાં રૂપો છે. જુઓ ૮૧૧૮૦

હેઃ હિં ॥૮૧૪૩૫૨॥

સ્ત્રીલિંગી નામને લાગેલા સપ્તમીના એકવચન હિ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિ પ્રત્યય વપરાય છે.

મહિ+હિ-મહિમહિ-મહિહિ-મહિમાં-પૃથ્વીમાં-પૃથ્વી ઉપર-જમીન ઉપર.

એ જ રીતે બીજાં ઉદાહરણો આ પ્રકારે સમજી લેવાં.

ગંગા+હિ-ગંગ+હિ-ગંગહિ-ગંગામાં.

ધેણુ+હિ-ધેણુ+હિ-ધેણુહિ-ધેનમાં-ગાયમાં.

નારી+હિ-નારી+હિ-નારીહિ-નારીમાં.

વહૂ+હિ-વહૂ+હિ-વહૂહિ-વહૂમાં.

વાયસુ ડઙ્ગાવંતિઅણ પિરુ દિઙ્ગુરુ સહસ તિ ।

અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય અદ્ધા ફુટ્ટ 'તડ' તિ ॥ ૩૩

વાયસમ્ ડઙ્ગાયયન્ત્યા પ્રિયઃ દઙ્ગકઃ સહસા ઇતિ,

અર્ધાનિ વલયાનિ મહ્યાં ગતાનિ અર્ધાનિ સ્ફુટિતાનિ 'તડ' ઇતિ ॥

આંગણમાં કાગડાને 'કા કા' કરતો જોઈને તે કાગડાને ઉડાડતી કાઈ સ્ત્રીએ એકદમ-અચાનક-પોતાના પ્રિયને આવતો દોડો-જેથો. તેને જોતાં જ તે સ્ત્રીનાં અડધાં બલોયાં જમીન ઉપર પડી ગયાં અને બાકીનાં અડધાં 'તડ' દઈને તુટી ગયાં. કાગડાને ઉડાડનારી સ્ત્રી પ્રિયના વિરહથી વિશેષ દુઃખળી થઈ જવાને લીધે તેના હાથ એટલા બધા પાતળા થઈ ગયા હતા જેથી તેનાં અડધાં બલોયાં સરકીને નીચે પડી ગયાં અને અચાનક પ્રિયને આવતો જોઈને તેને એટલો બધો હરખ થવાથી તેના હાથનું કાંડું ફૂટી જતાં, એ હાથ ઉપરનાં બાકીનાં અડધાં બલોયાં સાંકડાં પડવાથી તેમાં હાથ ન માતાં 'તડ' દઈને તૂટી ગયાં.

આ દોહામાં ડઙ્ગાવંતિઅણ એ પદને તૃતીયા વિભક્તિવાળું સમજવું અને એ પદને દિઙ્ગુરુનો કર્તા માનીએ ત્યારે તેની તૃતીયા વિભક્તિ છે અને 'ઉડાડતીનાં બલોયાં' એવું સમજવું હોય ત્યારે તે પદને છઠી વિભક્તિવાળું સમજવું. તથા 'ઉડાડતી હતી ત્યાં તે' એવો અર્થ ઘટાવવો હોય ત્યારે એ પદને સપ્તમીનું એકવચન પણ સમજી શકાય.

નપુ'સકલિંગી નામ—

ક્લીબે જસ-શસોઃ ઇં ॥૮૮૪૩૫૩॥

નપુ'સકલિંગવાળાં નામને લાગેલા પ્રથમાના બહુવચનના જસને બદલે અને દ્વિતીયાના બહુવચનના શસને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઇં વપરાય છે.

અલિલ+જસ-અલિલ+ઈં=અલિલઈં-અમરાઓનાં ટોળેટોળાં

કમલ+શસ-કમલ+ઈં=કમલઈં-કમળોને.

કરિગંડ+શસ-કરિગંડ+ઈં=કરિગંડાઈં-હાથીનાં કુંભરથળોને

મેલ્લવિ-સંબ ધક ભૂતકૃદંત-મેલીને-છોડીને

મહંતિ-ક્રિયાપદ-છત્તે છે ॥૮૧૪૧૧૨॥

કમલહં મેલ્લવિ અલિ-ઉલ્લહં કરિગંડાહં મહંતિ ।

અસુલહં એચ્છળ જાહં ભલિ તે જ વિ દૂર ગણંતિ ॥ ૩૪

કમલાનિ મુક્ત્વા અલિકુલાનિ કરિગણ્ડાન્ મહન્તિ-વાચ્છન્તિ ।

અસુલમમ્ એષિતું ચેયાં સ્વભાવઃ તે ન અપિ દૂરં ગણયન્તિ ॥

ભમરાઓનું ટોળું પાસેનાં કમળોને મેલીને-હોડીને-હાથીઓનાં મદથી ભરેલાં-પશુ દૂર રહેલાં કે ભરથળોને ધબ્બે છે. જેઓ અસુલભ વસ્તુને મેળવવાના આગ્રહી હોય-એવી જ ટેવયાળા હોય-તેઓ 'વધારે દૂર જવું પડશે' એવી વાતને ગણકારતા નથી; અર્થાત્તુ એવા રસિક લોકોને મન દૂરનો કે નજીકનો દાઈ હિસાબ જ હોતો નથી.

કાન્તસ્ય અત ઉં સિ-અમોઃ ॥૮૧૪૩૫૪॥

જે નપુંસકલિંગી નામને છેડે ક છે એવા નામને લાગેલા સિ પ્રત્યયનો અને અમ્ પ્રત્યયનો અપભ્રંશ ભાષામાં વ થાય છે.

તુચ્છક-તુચ્છઅ+સિ-તુચ્છઉં-સિ નો લોપ, જુઓ, ૮૧૪૩૪૪.

મગનક-મગગઅ+અમ્-મગગં-અમ્ નો લોપ, જુઓ, „

પ્રસૂતક-પસરિઅ+અમ્-પસરિઅં „ „ „

અન્તુ જુ તુચ્છઉં તદ્દે ઘળદ્દે । જુઓ, ૮૧૪૩૫૦ ।

મગગં દેક્ષિત્વિ વિઅય-બલુ પસરિઅં પરસ્મુ ।

ઊમ્મિલ્લદ્ સસિ-રેહ્ જિવં કરિ કરવાલુ પિઅસ્મુ ॥ ૩૫

મગનકં દૃષ્ટ્વા નિજકબલં પ્રસૂતકં પરસ્ય ।

ઉન્મિલતિ શશિરેખા યથા કરે કરવાલઃ પ્રિયસ્ય ॥

પોતાના ભરકરને ભાંગિલું કે ભાગી ગયેલું દેખીને અને પરસ્મુ-શત્રુના ભરકરને ફેલાયેલું દેખીને ખીજના ચંદ્રની કલાની જેમ પ્રિયના હાથમાં તલવાર ઝગમગી રહી છે-ચમકી રહી છે.

સર્વાદિ સર્વનામ—

સર્વાદેઃ હસેઃ હાં ॥૮૧૪૩૫૫॥

સર્વાદિ-સર્વં વગેરે-અકારાંત નામને લાગેલા પંચમીના એકવચન હસિને અદ્ભે અપભ્રંશ ભાષામાં હાં પ્રત્યય વપરાય છે.

જ-હ.સિ-જ+હાં-જહાં-જ્યાંથી

ત+ક+સિ-ત+હાં-તહાં-ત્યાંથી

ક+ક+સિ-ક+હાં-કુહાં-ક્યાંથી

જહાં હોંતડ આગદો—જ્યાંથી થતો આવેલો યસ્માદ્ ભવન્ આગતઃ

તહાં હોંતડ આગદો—ત્યાંથી થતો આવેલો તસ્માદ્ ભવન્ આગતઃ

કહાં હોંતડ આગદો—ક્યાંથી થતો આવેલો કસ્માદ્ ભવન્ આગતઃ

કિમઃ હિદે વા ॥૮૧૪૩૫૬॥

સર્વાદિમાં ગણાવેલા અકારાંત કિમ્ શબ્દને લાગેલા પંચમી એકવચન હસિને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિદે (હિદે) પ્રત્યય બોલાય છે,

કિમ્-ક+અમ્-ક+હિદે-કિદે-શાયાં-શા હેતુથી-શા કારણને લીધે અથવા ક્યાંથી.
કસ્માત્

જઈ તહો તુટ્ટિડ મેહઢા મહ્ સહ્ ન વિ તિલ-તાર ! ।

તં કિદે વંકેહિં લોઅળેહિં જોઈજજઈં સય-વાર ॥ ૩૬

યદિ તસ્ય ત્રુટિતઃ સ્નેહકઃ મયા સહ ન અપિ તિલતાર ! ।

તત્ કસ્માદ્ વક્રૈઃ લોચનૈઃ યોત્સ્યે-દરચે-શતવારાન્ ।

હે તિલતાર !—જેની આંખની તારા—કીકી-તત્ત જેવી સ્તિગ્ધ છે—જેની આંખમાં સ્નેહ છે જેવા—હે દિલદાર ! જે મારી સાથે તેનો સ્નેહ નથી તૂટ્યો તો મારા તરફ સેંકડોવાર વાંકી-કટાક્ષમય-નગરો શા માટે ફેરવવામાં આવે છે—એવી કંખીલી નગરો તું હું શા માટે વારવાર બોલાઉ છું.

આ દોહામાં વપરાયેલ તિલતાર શબ્દ સાથે ભાષાનો ' દિલદાર ' શબ્દ સરખાવવા જેવો છે.

કેઃ હિં ॥૮૧૪૩૫૭॥

સર્વાદિ અકારાંત નામને લાગેલા સપ્તમીના એકવચન હિ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિં પ્રત્યય બોલાય છે.

જ+ઈ-જ+હિં-જહિં-જ્યાં યસ્મિન્

ત+ઈ-ત+હિં-તહિં-ત્યાં તસ્મિન્

એક+ઈ-એક+હિં-એકહિં-એકમાં એકસ્મિન્

અન્ન+ઈ-અન્ન+હિં-અન્નહિં-ખીન્નમાં અન્યસ્મિન્

ક+ઈ-ક+હિં-કહિં-કહી-ક્યાં કસ્મિન્

જહિ^૧ કપ્પિજ્જહિ સરિણ સરુ છિજ્જહિ સ્વગિણ સ્વગુ ।

તહિ તેહહ મહ-વહ-નિવહિ કેતુ પયાસહ મગ્ગુ ॥

યત્ર કલ્પ્યતે-કલ્પ્યતે-શરેણ શરમ્ છિયતે સ્વદ્વેન સ્વજ્ઞઃ ।

તસ્મિન્ તાદૃશે મટ્ઠઘટાનિવહે કાન્તઃ પ્રકાશતે માર્ગમ્ ।

જે રણસંઘ્રામમાં આણુ વડે આણુ કપાય છે તથા ખાંડા વડે ખાંડું છેદાય છે તેવા પ્રકારના સૈનિકાની ઘટાવાળા ટોળામાં-તેવા પ્રકારના સૈનિકાની બારે બીસવાળા તે રણસંઘ્રામમાં-કંથ માર્ગને પ્રકાશિત કરે છે એટલે તેવી કાપાકાપીની બીડમાં પણ તે માર્ગને કાઢતો આવ્યો જાય છે.

एकहिं अक्खिहिं सावणु, अन्नहिं भद्भव ।

माहुउ महिअल-सत्थरि, गंड-त्थले सरउ ॥ ३८

अंगिहिं गिम्हु, सुहच्छीतिलवणि मग्गसिउ ।

तहं मुद्धहे मुह-पंकइ आवासिउ सिसिरु ॥ ३९

एकस्मिन् अक्षिण ध्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः ।

माघकः महितलस्वस्तरे मण्डस्थले शरत् ।

अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशिराः ।

तस्या मुग्धाया मुखपङ्कजे आवासितः शिशिरः ।

વિજેમણુ નારીની એક આખમાં આવણુ-વર્ષાઋતુ-અને છે બીજી આખમાં બાહરવો-શરદ્-છે એમ બન્ને આખોમાંથી પાણી ટપકયા કરે છે. પથારીમાં-મહિતલ-ભોંયતળ-ઉપર બિછાવેલ પથારીમાં એટલે ભોંવપથારીમાં મહામાસ-શિશિર-છે, ગાઝ, કાંસના કૂત્રની પેઠે ફિસ્સા પડી ગયેલા છે તેથી ત્યાં-ગાઝની આસપાસના બાગ ઉપર-શરદ્ ઋતુ છે. અંગમાં કામનો તાપ છે તેથી ત્યાં ગ્રીષ્મ-ઉનાળો-છે. સુખાસનરૂપ તલના વનમાં માગશર-હેનંત-છે એટલે જેમ માગશર મહિનામાં તલનાં વન બધા જ વઢાઈ જાય છે તેમ આ વિયોગી મુઘ્ધા સ્ત્રીના સુખાસનનો-સુખે ખેસવાની રિયતિનો-ઉચ્છેદ જ થઈ જાય-સુખનો નાશ થઈ જવાથી તે થરથરતી રહે છે-તેથી તે-મુઘ્ધા સ્ત્રી-ના મુખકમળ ઉપર શિશિર ઋતુનો આવાસ છે એટલે તે મુઘ્ધા સ્ત્રીનું મુખડું કરમાઈ ગયેલ છે.

૧. સં ૦ કપ્-કર્-કલ્પ ધાતુ સાથે કપ્ રૂપની સરખામણી કરી શકાય પણ કલ્પ ના અર્થ સાથે 'કાપવા' અર્થનો મેળ ખેસે નહીં. તેમ છતાં ૧૧૮૪૨૫૯૧ સૂત્ર પ્રમાણે 'ધાતુના અનેક અર્થો હોય છે' એ ન્યાયે કલ્પ્યતે પદ પણ વાપરી શકાય. પાઙ્ગણસમહર્ણવ કોશમાં કપ્-કલ્પ ધાતુનો અર્થ 'કાપવું' પણ આપેલ છે તેથી અહીં કલ્પ્યતે પણ ખતાવેલ છે.

આ પદોમાં વિજેગણ સ્ત્રીના શરીરમાં વર્ષા, શરદ, ગ્રીષ્મ, માગશર માસ એટલે હેમંત અને શિશિર એમ પાંચ ઋતુઓ દેખાય છે એટલે આનંદદાયી વસંત સિવાયની બધી ઋતુઓ વસ્તાય છે એમ બતાવવામાં આવેલ છે.

નીચેના દોહામાં સ્ત્રીના દુઃખનો પરાકાષ્ઠા બતાવેલ છે :

હિઝડા ! કુદ્ધિ 'તડ' તિ કરિ કાલકલેવં કાહં ।

દેવલડં હ્યવિહિ કહિં ઠવડ પડં વિણુ દુઃસ્વસયાઈ ? ॥

હદય ! સ્ફુટ 'તડ' ઇતિ કૃત્વા કાલક્ષેપેણ કિમ્ ? ।

પશ્યામિ હતવિધિઃ કુત્ર સ્થાપયતિ ત્વાં વિના દુઃસ્વસતાનિ ॥

હે હૃદય ! આવી દુઃખમય દશામાં તું 'તડ' કરીને-'તડ' દઈને ફૂટી જા. હવે કાલક્ષેપ કરવાથી શું ?-વિલગ્ન કરવાથી શું ? હું જોઉં છું કે તે હત-કાળમુખો વિધિ-તારા વિના સેંકડો દુઃખોને કયાં સ્થાપન કરે છે ? કયાં રાખવાનો છે ?

યત્-તત્-કિમ્બ્યઃ હસઃ હાસુઃ ન વા ॥૮૧॥૩૫૮॥

સર્વોદિમાં આવેલા યત્, તત્ અને કિમ્ શબ્દો પછી આવેલા પછી એક-વચન હાસુ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં આસુ-હાસુ-વિકલ્પે વપરાય છે.

યત્-જ+હ-સ-જ+આસુ-જાસુ-જેને, જેનું' યસ્ય

તત્-ત+હ-સ-ત+આસુ-તાસુ-તેને, તેનું' તસ્ય

કિમ્-ક+હ-સ-ક+આસુ-કાસુ-કોને, કોનું' કસ્ય

કંતુ મહારડ, હલિ ! સહિએ ! નિચ્છઈં સસઈ જાસુ ।

અત્થિહિ સત્થિહિ હત્થિહિ વિ ઠાટ વિ ફેડઈ તાસુ ॥ ૩૮

કાન્તઃ મદીયઃ હે અહો ! સલ્લિકે ! નિશ્ચયેન દુષ્યતિ યસ્ય ।

અસ્ત્રેઃ અથવા અર્ચેઃ સસ્ત્રેઃ અથવા શાસ્ત્રેઃ, હસ્તેઃ અથવા હસ્તિભિઃ અપિ સ્યાય-સ્થાનમ્ અપિ સ્ફેટયતિ તસ્ય ॥

પોતાના પતિનું ગૌરવ કરતી કોઈ સ્ત્રી પોતાની સખાને કહે છે—હે અલી સખી ! મારો કંથ જેના ઉપર નક્કી-ખરેખર-ડુકે છે તેના રહેવાના સ્થાનને અથવા લોકોમાં તેણે મેળવેલ સ્થાનને-તેની પ્રતિષ્ઠાને-ઘન વડે અથવા અસ્ત્રો વડે, શસ્ત્રો વડે-હથિયારો વડે-અથવા શાસ્ત્રો વડે-શાસ્ત્રાર્થ કરીને-વાદવિવાદ કરીને-અને છેવટે પોતાને હાથે અથવા પોતાના હાથીઓ વડે પણ ફેડી નાખે છે-તોડી નાખે છે અથવા નીચું કરી નાખે છે.

જીવિડ કાસુ ન વલ્લહડં ધણુ પુણુ કાસુ ન ઇસુહ ।

દોણિ વિ અવસરિ નિવડિઅહ તિણ-સમ ગણઈ વિસિદ્ધ ॥ ૩૯

જીવિતં કસ્ય ન વલ્લભકં ઘનં પુનઃ કસ્ય ન દૃષ્ટમ્ ।

દ્વે અપિ અવસરં નિપતિતે તૃણસમે ગણયતિ વિશિષ્ટઃ ॥

જીવન કોને વલ્લભું નથી? વળી, ઘન કોને દૃષ્ટિ-પ્રિય-નથી? પણ એ બન્નેને એટલે જીવનને અને ઘનને વખત આવતાં વિશિષ્ટ મનુષ્ય તણખલાં જેવાં સમજે છે અર્થાત્ એવો કોઈ વખત આવી પડે-એવો કોઈ પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે તે બન્નેને વિશેષ શિષ્ટ મનુષ્ય, એ બન્નેને વળગી રહેતો નથી પણ તણખલાં સમાન સમજીને—ધાસકુસ જેવાં માનીને-છોડી દે છે.

સ્ત્રિયાં હદે ॥૮૧॥૩૫૯॥

સ્ત્રીલિંગી એવા યત્, તત્ અને કિમ્ શબ્દોને લાગેલા પઠીના એકવચન-હસને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અહે-હદે પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

યત્-જા+હ-સ્-જા+અહે-જહે-જેણીનું

તત્-તા+હ-સ્-તા+અહે-તદે-તેણીનું.

કિમ્-કા+હ-સ્-કા+અહે-કદે-કેણીનું.

જહે કેરું યસ્યાઃ સંવન્ધિ જેણીના સંબંધનું

તદે કેરું તસ્યાઃ સંવન્ધિ તેણીના સંબંધનું

કદે કેરું કસ્યાઃ સંવન્ધિ કેણીના સંબંધનું

યત્-તદઃ સિ-અમોઃ ધું ત્રં ८૧॥૩૬૦॥

સિ અને અમ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો સર્વાદિ યત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ધુંં ૩૫ વિકલ્પે વપરાય છે તથા સિ અને અમ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો સર્વાદિ તત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ત્રં ૩૫ વિકલ્પે વપરાય છે.

ધું અને ત્રં ને લાગેલા સિ અને અમ્ નો લોપ ૮૧૧૩૪૪ સૂત્રથી થાય છે.

સિ-

નરજાતિ-યત્—

યત્-જ+સિ-ધું-જે, અથવા જુ

નારીજાતિ—

„ જા+સિ-ધું-જેણી, „ જા

નપુ'સકલિંગ—

યત્ જ+સિ-ધ્રુ-એ કુળ, અથવા જં
સિ-

નર૦—તત્-

તત્-ત+સિ-ત્રં-તે „ સુ

નારી૦

„ તા+સિ-ત્રં-તેણી „ સા

નપુ'સક૦—

„ ત+સિ-ત્રં-તે કુળ „ તં

અમ્-

નરબતિ—યત્-

યત્-જ+અમ્-ધ્રુ+ „ જં જેને

નારી૦—

„ જા+અમ્-ધ્રુ- „ જં જેણીને

નપુ'સક૦—

„ જ+અમ્-ધ્રુ- „ „-જે કુળને

નર૦—તત્-

તત્-ત+અમ્-ત્રં „ તં-તેને

નારી૦—

„ તા+અમ્-ત્રં „ „-તેણીને

નપુ'સક૦—

„ ત+અમ્-ત્ર- „ „-તે કુળને

પ્રજ્ઞણિ ચિદ્વદિ નાહુ ધ્રું ત્રં રણિ કરદિ ન પ્રંત્રિ ।

પ્રાજ્ઞણે તિષ્ઠતિ નાથઃ યઃ સઃ રણે કરોતિ ન પ્રાન્તિઃ ।

જે નાથ આંગણામાં બિભો છે તે જ રણુમાં-રણુભૂમિમાં-સંગ્રામ કરે છે, એ સાચત પ્રાન્તિ નથી.

સૌનિક ઘરે આવે છે ત્યારે પોતાના સ્વજનો અને પત્ની સાથે વિશેષ હેતાળ રીતે વર્તે છે એટલે એમ થાય છે કે આવો હેતાળ પુરુષ રણુસંગ્રામમાં યુદ્ધ શી રીતે કરી શકે ? તે શંકાનો ઉત્તર આ પદ્યમાં છે અર્થાત્ આંગણામાં જે આ પ્રત્યક્ષ બિભો છે તે નાથ-સ્વામી-પોતે જ રણુમાં જઈને યુદ્ધ કરે છે એમાં જરા પણ પ્રાન્તિ નથી.

તં બોલ્લીઅડ જુ નિઘ્વહૃદ્ । તદ્ ઉચ્યતે યત્ નિર્વહતિ-તે બોલજુ જોઈએ જે નભી શકે.

इदम् इमुः क्लीबे ॥८।४।३६१॥

સિ અને અમ પ્રત્યયો લાગતાં નપુંસકલિંગી **इदम्** શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં **इमु** રૂપ વપરાય છે.

इदम्+सि-इमु-आ कुण इदम्

इदम्+अम्-इमु-आ कुणने इदम्

इमु कुल तुह तणउं । आ कुण तारातळुं-ताડું-છે. પ્રથમા વિભક્તિ **इदं** 'કુલ' તવ ।

इमु कुल देकळु । आ कुणने देण-એ. દ્વિતીયા વિભક્તિ **इदं** 'કુલ' પરચ ।

एतदः स्त्री-पु-क्लीबे एह एहो एहु ॥८।४।३६२॥

પ્રથમાના એકવચનનો સિ અને દ્વિતીયાના એકવચનનો અમ પ્રત્યય લાગતાં સર્વાદિના સ્ત્રીલિંગી **एतत्** શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં **एह** બોલાય છે તથા પુલિંગી **एतत्** શબ્દને બદલે **एहो** બોલાય છે અને નપુંસકલિંગી **एतत्** શબ્દને બદલે **एहु** બોલાય છે.

स्त्रीलिङ्ग-एतत्-स्-एह-ऐशी एषा

एतत्+अम्-एह-ऐशीने एताम्

पुंलिङ्ग-एतत्+सि-एहो-ओ एषः

एतत्+अम्-एहो-ओने एतम्

नपुंसक-एतत्+सि-एहु-ओ कुण एतत्

एतत्+अम्-एहु-ओ कुणने एतत्

एह कुमारी, एहो नर, एहु मनोरहठाण-૧૧

एहउं वट ! चिंतताहं. ८८३इ ह्रीइ विहाणु ॥४

एषा कुमारी एष नरः एतत् मनोरथस्थानम् ।

ईदृशं मूढ ! चिन्तयताम् पश्चात् भवति विमानम् ॥

वि+मा+अन+स्=विमानं प्रातःकालः ।

આ કુમારી છે, આ પુરુષ છે અને આ મનોરથ કરવાનું સ્થાન છે. હે મૂઢ ! એવું ચિંતવતાં તો પશ્ચી વહાણું વાઈ જાય છે-સવાર પડી જાય છે.

एइ: जस्-शसो: ॥८।४।३६३॥

પ્રથમાનું અહુવચન જસ્ પ્રત્યય અને દ્વિતીયાનું અહુવચન શસ્ પ્રત્યય લાગતાં
 એત્ શબ્દને બદલે એ઼ બોલાય છે.

જસ્-એતવ્+જસ્-એ-એઓ એતે

શસ્-એતવ્+શસ્-એ-એઓને એતાન્

એ઼ તિ ઘોડા એ઼ થલિ ! જુઓ ૮।૪।૩૩૦।

એ઼ પેચ્છ । એઓને બે. એતાન્ પ્રેક્ષસ્વ

अदसः ओइ ॥८।४।३६४॥

પ્રથમાનું અહુવચન જસ્ પ્રત્યય લાગતાં અને દ્વિતીયાનું અહુવચન શસ્ પ્રત્યય
 લાગતાં અદસ્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઓ઼ બોલાય છે.

અદસ્+જસ્-ઓ઼-ઓ઼્યાં-આ-એ.-પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકમાં વપરાય છે.

અદસ્+શસ્-ઓ઼-ઓ઼્યાં-ઓને-એ નને-પુચ્છ પૂછ " " "

જડ પુચ્છહ ઘર ઝંકડે તો વજ્ર ઘર ઓ઼ ।

વિહલિઅ-જળ-અમુદ્ધરણ કંતુ કુડીરડ ઓ઼ ॥ ૪૨

યદિ વૃચ્છત મૂહાણિ વૃદ્ધાનિ-મહાન્તિ તતઃ વૃદ્ધાનિ મૂહાણિ ।

વિફલિતજન-અમ્યુદ્ધરણં કાન્તં કુડીરકે પશ્ય ॥

મોટાં ઘર વિશે પૂછતા હો તો મોટાં ઘર ઓ઼્યાં છે કે, જ્યાં નિરાશ થયેલા
 મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરનાર કથ જે કોટડીમાં એકેલ છે તે કોટડીને જુઓ. અર્થાત્
 કોટડી છતાં ત્યાં નિરાશ થયેલાનો આધાર એકેલ છે તેથી એ મોટું ઘર છે.

इदमः आयः ॥८।४।३६५॥

નામને લગતી કોઈ પણ વિકલ્પિતો એકવચનનો કે અહુવચનનો પ્રત્યય
 લાગતાં इदम् શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં આય બોલાય છે.

પ્ર૦અ૦વ૦-इदम्+जस्-आय+इं-आयइं-आओ. इमानि

દ્વિ૦અ૦વ૦-इदम्+शस्-आय+इं-आयइं-आओने. "

તૃ૦એ૦વ૦-इदम्+आ-आय+आ-आएण-आ चडे इमेन

પ૦એ૦વ૦-इदम्+इस्-आय-हो-आयहो-आनु. इमस्य

આયદં લોઝહો ; લોઝળદં જાદ-સરદં, ન મંતિ ।
અધ્વિણ દિદ્ધુ મહલિઅર્હિ, પિણ દિદ્ધુ વિહસંતિ ॥
હિમાનિ લોકાઃ ! લોચનાનિ જાતિસ્મરાણિ ન ભ્રાન્તિઃ ।
અપ્રિયે દૃષ્ટકે મુકુલયન્તિ, પ્રિયે દૃષ્ટકે વિદ્ધસન્તિ ॥

હે લોકો ! આ આંખોને પોનાના પૂર્વ ભવનું સ્મરણ હોય-એમ લાગે છે. કેમકે અણુગમતી વસ્તુને જોતાં જ આંખો બિડાર્ધ-મી'ચાર્ધ-ભય છે અને ગમતી વસ્તુને જોતાં જ આંખો હસી જાડે છે-મીઝી જાડે છે.

લોઝહો પદ પાડીનું એકવચન પણ થાય છે. તે વખતે 'લોકોની આ આંખો' એમ પણ અર્થ સમજવો,

સોસઽ મ સોસઽ ચ્ચિઅ ડઞ્ઞહો વડ્ઞવાનલસ્ય કિં તેણ ? ।
જં જલદ્ઽ જલે જલણો આણ વિ કિં ન પઞ્જલ્લં ? ॥
શુઘ્યતુ મા શુઘ્યતુ ઇવ ડદધિઃ વડ્ઞવાનલસ્ય કિં તેન ? ।
યદ્ઽ જ્વલતિ જલે જ્વલનઃ અનેન અપિ કિં ન પર્યાપ્તમ્ ? ॥

દરિયો સુકાર્ધ-શૌપાર્ધ-ભય કે ન જ શોપાય તેથી વડવાનલને શુ ? અર્થાત્ વડવાનલને એવી ચિંતાનું કાંઈ કાણ નથી પણ એ જ્વલન-આગ-પાણીમાં ભડકે બળી રહી છે એને લીધે વડવાનલનું સામર્થ્ય શું પૂરતું નથી ? એટલે એ શું બોધું છે ? અર્થાત્ પાણીમાં આગ બળી રહેલ છે તે શું બોલો ચમત્કાર છે ?

આયહો દદ્ધ-કલેવરદ્ધો જં વાહિઽ તં સારુ ।
જદ્ ડદ્ધમ્મદ્ઽ તો કુદ્ધ અહ્ઽ ડઞ્ઞદ્ઽ તો છારુ ॥
અસ્ય દમ્પકલેવરસ્ય યદ્ વાહિતં તત્ સારમ્ ।
યદિ ઉત્તમ્નાતિ તતઃ કુઘ્યતિ અવ દદ્ધતે તતઃ દ્વારઃ ॥

આ બળવા શરીરમાંથી જે કાંઈ પહેલકાવી શકાય-મેળવી શકાય-તે મેળવી લેવું એ સારું-સારૂં-છે. જે તે મુડદાને ઢાંઢા રાખવામાં આવે તે તો કડાવા માડે છે-સડે છે અને યાગી દેવામાં આવે તો તે રાખ થઈ જાય છે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી તેમાંથી જેટલો લાભ લઈ શકાય એટલો લઈ લેવો.

શરીરને આપેલ 'દમ્પ' વિશેષણ તેની ગહાં અતાવનાર છે. લોહલાષા મુજરાતીમાં અણુગમે સૂચના 'અધ્યુ' એમ બોલવાનો રિવાજ છે.

જડ ન સુ આવડ, ઢૂડ ! ઘડુ, કાઈ અહોમુહુ તુડ્ડુ ? ।

વચણ જુ સંકડ તડ, સહિણ ! સો પિડ હોડ ન મજ્જુ ॥

યદિ ન સ આવતિ-આગચ્છતિ-દૃતિ ! ગૃહમ્ કિમ્ અધોમુલ્લં તવ ? ।

વચનં યઃ સ્વપ્નયતિ તવ સલ્લિકે ! સઃ પ્રિયઃ ભવતિ ન મમ ॥

હે દૂતી ! જો તે ધરે ન આવે તો તેથી તારે નીચું મુખ શા માટે કરવું ?
હે સખી ! જો તારું વચન ખડે તે મારે પ્રિય ન હોય-ન જણાય.

કાઈ ન દૂરે દેક્કડ ! જુઓ, ૮૧૪૩૪૯

ફોંઈંતિ જે હિઅડડં અપ્પગડં તાહં પરાઈં કવણ ઘણ ? । જુઓ, ૮૧૪૩૫૦

સુપુરિસ કંપુદે અણુહરહિં મળ, કજ્જેં કવણેણ ? ।

જિવં જિવં વક્ષન્ણુ લહ્હિં તિવં તિવં નવહિં સિરેણ ॥

સુપુરુષાઃ કદ્મૂઃ અતુહરન્તિ મળ, કાર્યેણ કેન ? ।

યથા યથા વૃક્ષત્વમ્-મહત્ત્વમ્-લભન્તે તથા તથા નમન્તિ શિરસા ॥

સારા પુરુષો કાંગના છોડતું અનુકરણ કયા હેતુને લીધે કરે છે ? તે તું કહે.
જેમ જેમ વડાઈ-વડપણ-મોટાઈ-મળે છે તેમ તેમ સારા પુરુષો માથા વડે નમે
છે.-કાંગના છોડતે ફળ આપતાં તે છોડ નથી ખાય છે તેમ સારા માણસો જેમ
જેમ મોટાઈ મેળવે છે તેમ તેમ નમ્ર બની જાય છે.

જડ સસળેહી, તો મુડા, અહ જીવડ નિન્નેહ ।

બિહિં ધિ પચારહિં ઘણ ગડા, કિં ગજ્જહિ, સ્લ ! મેહ ! ॥

યદિ સસ્નેહા તદા સૃતા, અથ જીવતિ નિઃસ્નેહા ।

દ્વાભ્યામ્ અપિ પ્રકારાભ્યાં ધન્યા ગતા, કિં ગર્જસિ સ્લ ! મેઘ ! ॥

કાઈ વિરહી પ્રાસી કહે છે કે મારા પ્રવાસ પછી જો મારી પ્રિયા સ્નેહવાળી
હશે તો મરી ગઈ હશે અને જો તે જીવે છે-જીવતી હશે-તો સ્નેહ વગરની હશે,
એમ બન્ને પ્રકારે તે સ્ત્રી ગમેલી છે, તો હે યુધ્યા મેઘ ! તું શા માટે બરજે છે ?

યુષ્મદનાં રૂપો—

યુષ્મદઃ સૌ તુહું ॥૮૧૪૩૬૮॥

પ્રથમાના એકવચનને: સિ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને બદલે અપદ્મશબ્દો
તુહું રૂપ પાપરવું.

પ્ર૦એ૦વ૦

યુષ્મદ+સિ-તુહું-તું-ત્વમ્

મમર, જ રુણઙુણિ^૧ રણકડ સા દિસિ જોડ મ રોડ ।

સા માલહ દેસંતરિઅ જસુ તુહું નરહિ વિઓહ ॥

અમર ! મા રણધ્વન અરણ્યકે તાં દિશં યાતિત્વા—દૃષ્ટ્વા—મા રુદિહિ ।

સા માલતી દેશાન્તરિતા યસ્યાઃ ત્વં પ્રિયમે વિયોગેન ॥

હે ભમરા ! તું અરણ્યમાં—જંગલમાં—રેવાનો અવાજ ન કર અને તે દિશાને જોઈને રડ નહીં, જેના પ્રિયોગે તું મરી રહ્યો છે તે માલતી દેશાંતરિત છે—દેશાંતર ચાલી ગઈ છે. ભમરાને ઉદ્દેશીને, કેઈ પુરુષને કહેલા આ વચનનો સાર એ છે કે, હે પુરુષ ! તારી પ્રિયતમા તો ચાલી ગઈ છે તેથી તે દિશાને જોઈને રડ નહીં.

જસ-શસોઃ તુમ્હે-તુમ્હઈં ॥૮૧૪૩૬૧॥

પ્રથમા અહુવચનનો જસ પ્રત્યય અને દ્વિતીયા અહુવચનનો શસ પ્રત્યય લાગતાં યુક્ત શબ્દને અદલે અપભ્રંશ ભાષામાં તુમ્હે અને તુમ્હઈં એવાં બે રૂપો વપરાય છે. અને જસૂતયા શસ નો લોપ થાય છે.

અહીં પશુ ઉદ્દેશ અને વિધેયમાં વચનભેદ સૂત્રમાં બતાવેલો છે એટલે જસ-શસોઃ દ્વિવચન છે અને તુમ્હે-તુમ્હઈં એ એકવચન છે એટલે ઉદ્દેશમાં અને વિધેયમાં અહીં બે સંખ્યા સરખી છે છતાં વચનના ભેદને લીધે અહીં અનુક્રમ સમજવો નહીં એટલે જસ નો તુમ્હે અને શસ નો તુમ્હઈં એવો અનુક્રમ ન સમજવો.

જુઓ સૂત્ર ૩૪૮

યુક્ત+જસ-તુમ્હે, તુમ્હઈં-તમે-યૂયમ્

યુક્ત+શસ-તુમ્હે, તુમ્હઈં-તમને-યુષ્માન્

પ્રથમા-તુમ્હે કે તુમ્હઈં જાણહ । તમે માગો યૂયમ્ જાનીત

દ્વિતીયા-તુમ્હે કે તુમ્હઈં પેન્છઈ તમને યુએ છે યુષ્માન્ પ્રેક્ષતે

ટા-હિ-અમા પઈં તઈં ॥૮૧૪૩૭૦॥

ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનનો ટા, સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનો હિ અને દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચનનો અમ્ પ્રત્યય લાગતાં યુક્ત શબ્દને અદલે અપભ્રંશ ભાષામાં પઈં અને તઈં એવાં બે રૂપો વપરાય છે અને એ ત્રણે પ્રત્યયો પ્રત્યેક રૂપમાં સમાર્પ જાય છે.

૧. પડેલા ગણનો રણ ધાતુ અને જવન ધાતુ એ બે ધાતુઓ મળીને ક્રુણ્ણ એવો શબ્દના અનુકરણરૂપ એક ધાતુ બનેલ છે. તેનું આ બીજા પુરુષનું એકવચન છે.

યુષ્મન્+અ-પદં, તદં-તારા વડે-તેં ત્વયા
 યુષ્મન્+હિ-પદં, તદં-તારામાં ત્વયિ
 યુષ્મન્-અમ્-પદં, તદં-તને ત્વામ્
 પદં મુકાહં વિ વરતુ ! ફિટક પત્તજનં ન પત્તાજં !
 તુહ પુણ છાયા જડ હોજ્જ કહ્ વિ તા તેહિ પસંહિ !
 ત્વયા મુક્તાનામ્ અપિ વરતરો ! સ્ફેટયતિ પત્રત્વં ન પત્રાણામ્ !
 તવ પુનર છાયા યદિ મંચેત્ કથમપિ તાવત્ તૈઃ પત્રૈઃ ॥

હે ઉત્તમ વૃક્ષ ? તારાથી ખરી પડેલાં પાંદડાંઓનું પણ પાંદડાંપણું ફીટતું નથી. કારણ કે જે તારી છાયા હતી તે કોઈ પણ રીતે તે પાંદડાંઓને લીધે હતી—કોઈ કુટુંબનાં પાત્રો-સભ્યો-જુદા પડી ગયા હોય તેપણુ તેમની જે છાયા-કાંતિ-હતી-પ્રભાવ હતો તે તે સંયુક્ત સભ્યોને લીધે હતો. આવો પણ આશય આ પદ્યમાંથી નીકળે છે.

મહુ હિઅં તદં, તાએ તુહં, સ વિ અન્નેં વિળડિજ્જહ્ !
 પિઅ ! કાઈં કરડં હડં, કાઈં તુહં, મચ્છેં મચ્છુ ગિલિજ્જહ્ ॥
 મમ હૃદયે ત્વયા, તયા ત્વમ્, સા અપિ અન્યેન વિનટ્ટયતે !

પ્રિય ! કિમ્ કરોમિ અહમ્, કિમ્ ત્વમ્, મત્સ્યેન મત્સ્યઃ ગીયંતે-ગીહ્યતે ॥
 કોઈં સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા પોતાના પતિને કહે છે કે, તેં મારું હૃદય વિશેષ વ્યાકુળ કરેલ છે અને તેણીએ તને વિશેષ વ્યાકુળ કરેલ છે. અને તેણી પણ બીજા દ્વારા વિશેષ નડતર પામેલ છે—વિશેષ નયાવાએલ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં હે પ્રિય ! હું શું કરું, તું શું કરે ? ‘માછલાને માછલું ગળતું જ આવ્યું છે’ એ ન્યાય સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ એકબીજાને એક બીજા ફસાવતા આવ્યા છે એ જગતની રીત બહુમતી છે.

પદં મદં વેહિં વિ રણ-ગયહિં કો જય-સિરિ તર્કકંડ ? !
 કેમહિં હેપિણુ જમ-ધરણિ મળ, મુહુ કો થર્કકંડ ? ॥
 ત્વયા મયા દ્વામ્યામ્ અપિ રણગતામ્બો કઃ જયશ્રિયં તર્કયતિ ?
 કેશેપુ લાત્વા ચમગૃહિર્ણી મળ, મુખં કઃ તિષ્ઠતિ ? ॥

તું અને હું બન્ને રણમાં-યુદ્ધમાં-જતાં-પહોંચતાં-ઝિતરતાં-વિજયવ્રક્ષમીને બીજો કોણ તાકે ? અર્થાત્ જયશ્રીને બીજો કોણ વડે ? યમરાજની ધરવાણીને ચોટલામાંથી પકડીને કહે, કોણ મુખે રહી શકે ? અર્થાત્ આપણા બે સિવાય કદાચ બીજો કોઈ અસિદ્ધાપ કરવા જાય તો યમરાજની ધરવાણીને ચોટલેથી પકડનારના જે હાલ થાય તેવા તેના હાલ થાય.

પદં મેલ્લંતિદેં મહુ મરણુ મદં મેલ્લંતહો તુજ્ઞુ ।

સારસ, જસુ જો વેગ્ગલા સો વિ કુંદંતહો સજ્ઞુ ॥

ત્વાં મુચ્ચન્ત્યાઃ મમ મરણમ્ મામ્ મુચ્ચતઃ તવ ।

સારસ ! મય્ય યઃ વિકલઃ-દૂરસ્થિતઃ-સ અપિ કૃતાન્તસ્ય સાધ્યઃ ॥

તને છોડતાં 'મારું' મરણુ છે અને મને છોડતાં તારું મરણુ છે. તે રીતે હે સારસ ! જેનાથી જે વેગળો રહે છે-દૂર રહે છે-તે પણ યમને સાધ્ય-વશ-હોય છે એટલે યમને શરણુ ન્તય છે-મરણુ પામે છે.

આ પદ્યમાં કુંદંતહો શબ્દ વાપરીને અંથકાર જણાવે છે કે અપભ્રંશમાં જ પણ વપરાય છે.

હિપરતાં પદ્યમાં પદં નું જ ઉદાહરણ આપેલ છે. અંથકાર કહે છે કે એ જ રીતે તદં ના પ્રયોગમાટે પણ સમજ લેવું.

મિસા તુમ્હેહિ ॥૮।૪।૩૭૧॥

તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનનો મિસ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ નું અપભ્રંશ ભાષામાં તુમ્હેહિ રૂપ થાય છે અને મિસ પ્રત્યય એ રૂપમાં જ સમાઈ જાય છે. યુષ્મત્+મિસ=તુમ્હેહિ તમે-તમેએ-તમને-તમારા રહે યુષ્માભિઃ

તુમ્હેહિ અમ્હેહિ જં કિઅડં દિટ્ઠડં બહુઅ-જણેણ ।

તં તેવડ્ઠ સમર-મરુ નિજિજ્ઞા એક્ક-સજ્જેણ ॥

યુષ્માભિઃ અસ્માભિઃ યત્ કૃતકમ્ ઘણંં બહુકજ્જેન ।

સ તાવાન્ સમરમરઃ નિર્જિતઃ એક્કજ્જેન ॥

તમે અને અમે જે કયું તે ઘણા લોકોએ જોયેલ છે. તે વખતે તેટલો મોટો તે સંગ્રામનો માર એક લાશમાં આપણે જીતી લીધો.

હસિ-હસમ્યાં તડ તુજ્ઞ તુધ્ર ॥૮।૪।૩૭૨॥

પંચમીના એક વચનનો હસિ પ્રત્યય લાગતાં અને પછાંના એક વચનનો હસ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં તડ, તુજ્ઞ, તુધ્ર એવાં ત્રણ રૂપો વપરાય છે અને હસિ તથા હસ એ બે પ્રત્યયો દરેક રૂપમાં સમાઈ જાય છે.

યુષ્મત્+હસિ-તડ, તુજ્ઞ, તુધ્ર-તારાથી-તારી પાસેથી ત્વત્.

યુષ્મત્+હસ-તડ, તુજ્ઞ, તુધ્ર-તારું, તારી, તારો ત્વ.

તડ હોંતડ આગદો, તુજ્ઞ હોંતડ આગદો, તુધ્ર હોંતડ આગદો તારાથી-તારી પાસેથી-થતો આવ્યો.

તત્ત્વ ગુણ-સમ્પદ, તુજ્ઞ મદિ, તુઘ્ર અણુત્તર સંતિ ।

જઈ ઉત્પત્તિ અન્ન જગ મહિ-મંડલિ સિદ્ધિ ॥

તવ ગુણસંપદામ્ તવ મતિમ્ તવ અણુત્તરાં ધ્વાન્તિમ્ ।

જમતિ ઉત્પત્તિમ્ અન્યે જતાઃ મહિમણ્ડલે શિક્ષન્તે ॥

જગતમાં બધું પેદા થયેલ છે ત્યારથી માંડીને એટલે જગતના ઉત્પત્તિથી માંડીને મહીમંડળમાં બાબત માણસો તારી પાસે આવીને તારી ગુણ સંપદાને, તારી મતિને-બુદ્ધિને અને તારી ઉત્તમોત્તમ ક્ષમાને શીખે છે.

આ પદ્યમાં મૂળમાં પાઠ ઉત્પત્તિ હપાયેલ છે, તે બાબત ‘ઉત્પત્તિને આશ્રીને’ ‘ઉત્પત્તિથી માંડીને’ એમ સમજાવે અહીં આ પદ્યના અર્થ કરેલ છે.

પણ આ પદ્યના મૂળમાં આવેલ ‘ઉત્પત્તિ’ પદને બદલે ઉપિત્ત-ઉપેત્ય-એવો પાઠ હોય તો કે ઉપજ્ઞ એવો પાઠ હોય તો ઉપિત્ત-ઉપેત્ય-આવીને એ અર્થ બરાબર સંગત થઈ શકે અથવા ઉપજ્ઞ-ઉત્પદ્ય પેદા થઈને એ અર્થ પણ બરાબર ધરી શકે છે. પ્રસ્તુત ઉત્પત્તિનો જે અર્થ બતાવેલ છે તે ઉપર જણાવેલ બન્ને અર્થોની અપેક્ષાએ બરાબર યોગ્ય જણાય એવો છે કે કેમ ? એ વિચારણીય છે.

મ્યસ્-આમ્-મ્યાં તુમ્હહં ॥૮૧૪૩૭૩॥

પંચમી બહુવચનનો મ્યસ્ અને પૃષ્ઠી બહુવચનનો આમ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ બાબામાં તુમ્હહં ૩૫ વપરાય છે અને એ બન્ને પ્રત્યયો આ દરેક ૩૫માં સમાઈ જાય છે.

યુષ્મત્+મ્યસ્-તુમ્હહં-તમારાથી-તમારી પાસેથી યુષ્મત્

યુષ્મત્+આમ્-તુમ્હહં-તમારું યુષ્માકમ્

તુમ્હહં હોત્ત આગદો તમારી પાસેથી થતો આવ્યો. યુષ્મદ્ ભવન્ આગતઃ

તુમ્હહં કેરડં ઘળં તમારું ધન. યુષ્મદીયં ધનમ્ ।

તુમ્હાસુ સુપા ॥૮૧૪૩૭૪॥

સપ્તમી બહુવચનનો સુપ્ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ બાબામાં તુમ્હાસુ ૩૫ થાય છે અને સુપ્ પ્રત્યય એમાં સમાઈ જાય છે.

યુષ્મત્+સુપ્-તુમ્હાસુ-તમારામાં યુષ્માસુ

તુમ્હાસુ ઠિબ તમારામાં રહેલું. યુષ્માસુ સ્થિતમ્

અસ્મદનાં રૂપો—

સૌ અસ્મદઃ હૃતં ॥૮૧૪૩૭૫॥

પ્રથમાના એકવચનનો સિ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મદ્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હૃતં રૂપ વપરાય છે.

અસ્મત્+સિ=હૃતં-હૃન્-અહીં ૮૧૪૩૪૪ થી સિ નો લોપ થયો છે.

તસુ હૃતં કાલિ-નુગિ દુલ્હનો । જુઓ ૮૧૪૩૩૮.

જસ્-શસોઃ અમ્હે-અમ્હઈ ॥૮૧૪૩૭૬॥

પ્રથમાના બહુવચનનો જસ્ પ્રત્યય લાગતાં અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો શસ્ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મદ્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અમ્હે અને અમ્હઈ રૂપો વપરાય છે. ૮૧૪૩૪૪ નિયમ દ્વારા અહીં પણ જસ્ અને શસ્ નો લોપ થાય છે.

અહીં પણ ઉદ્દેશ અને વિધેયનો અનુક્રમ ન સમજવો. એ માટે ઉદ્દેશ વચન અને વિધેય વચન વચ્ચે સૂત્રમાં વચનભેદ મૂક્યો છે. ઉદ્દેશરૂપ જસ્-શસોઃ એ દ્વિવચન છે અને વિધેયરૂપ અમ્હે, અમ્હઈ એ એકવચન છે.

પ્ર૦ બહુ૦-અસ્મદ્+જસ્-અમ્હે-અમે, અમ, હમે, અમ્હે વચન

,, અસ્મદ્+જસ્-અમ્હઈ-અમે ,, ,, ,,

દ્વિ૦ બહુ૦ અસ્મદ્+શસ્-અમ્હે-અમને-અમેને અસ્માન્

અસ્મદ્+શસ્-અમ્હઈ- ,, ,, ,,

અમ્હે દેક્ષદ, અમ્હઈ દેક્ષદ અમને જુઓ છે. અસ્માન્ પશ્યતિ

‘અમ્હે થોવા રિડં બહુઅ’ કાયર અમ્વ મળંતિ ।

મુદ્ધિ ! નિહાલહિ ગયણમલ, ‘ઋઙ જળ જોળહ કરંતિ’ ? ॥

‘વયં સ્તોકાઃ રિપવઃ વહુકાઃ’ કાતરાઃ એવં મળન્તિ ।

મુખે ! નિમાલય ગગનતલં ‘કતિ જનાઃ ય્યોત્સ્નાં કરન્તિ-કુર્વન્તિ’ ॥

‘અમે થોડા છીએ અને શત્રુ બણ્યા છે’ એમ કાયર લોકો કહે છે. હે મુખ્ય સ્ત્રી ! તું આકાશના તળને નિહાળ તો તને જણાશે કે ત્યાં કેટલા જણ જ્યોત્સ્ના-પ્રકાશ-કરે છે-ફેલાવી રહ્યા છે. ગગનતલ ઉપર જ્યોત્સ્નાને ફેલાવનાર એવો એકલો ચંદ્ર જ પ્રકાશી રહ્યો છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

અંબણ^૧ લાડવિ જે ગયા, પહિઅ પરાયા કે વિ ।

અવસુ ન મુઅર્હિ મુહચ્છિઅર્હિ જિવં અમ્હઈ તિવં તે વિ ॥

૧. અંબણ-અમપાણું-અહંપાણું-મમતા

અંબણ-અમ્લનમ્-અંબણ-અટરવાદ

અમ્લને લગાવિત્વા યે ગતાઃ પથિકાઃ પરકીયાઃ કે અપિ ।

અવશ્યમ્ અથવા અવશાઃ ન સ્વપન્તિ સુખાસિકામિઃ યથા વ્યયમ્ તથા તે અપિ ॥

જે કોઈ પણ પરાયા-પરવશ થયેલા-પથિકો અમને મમતા લગાડીને અથવા અમને ખટરાવ લગાડીને ગયા છે તેઓ સુખાસનમાં-સુખે-સૂઈ શકે જ નહીં—જેમ અમે સુખાસનની રીતે એટલે સુખે હોઈએ એ રીતે સૂઈ શકતા નથી તેમ તેઓ પણ નિરાતે સુખે સૂઈ શકે નહીં. લગાડેલી મમતાની અસર બંનેને સુખે સૂવા દે જ નહીં.

ટા-હિ-અમા મઈ ॥૮૧૪૩૭૭ા

ત્રીજી વિક્રિતાના એકવચનનો ટા, સપ્તમી વિક્રિતાના એકવચનનો હિ અને બીજી વિક્રિતાના એકવચનનો અમ્ આ પ્રત્યયો લાગતાં અસ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં મઈ રૂપ થાય છે અને તે ત્રણ પ્રત્યયો મઈ રૂપમાં સમાઈ જાય છે.

અસ્મત્+ટા-મઈ-મે-મારા વડે-મારા લીધે-મુજ વડે મયા
અસ્મત્+હિ-મઈ-મારામાં-મુજમાં, મેંમાં અથવા હુમાં મયિ
અસ્મત્+અમ્-મઈ-મને, મુજને મામ્

મઈ જાણિઉં, ખિઅ^૧ ! વિરહિઅહં ક વિ ધર હોઈ વિઆલિ ।

જવર-મિઅંકુ વિ તિહ તવઈ જિહ દિગયરુ સ્વય-ગાલિ ॥

મયા જ્ઞાતમ્ પ્રિય ! વિરહિતાનાં કાડપિ ધરા ભવતિ વિકાલે ।

નવરમ્ મૃગાક્ષઃ અપિ તથા તપતિ યથા દિનકરઃ ક્ષયકાલે ॥

પઈ મઈ વેહિ વિ રણ-ગયર્હિ જુઓ, ૮૧૪૩૭૭૦ ।

સ્વયિ મયિ દ્વયોઃ અપિ રણયતયોઃ

મઈ મેઘંતહો તુઝ્ઝુ-મામ્ સુન્નતઃ તવ । જુઓ ૮૧૪૩૭૭૦ ।

હે પ્રિયે અથવા હે પ્રિય ! મેં અણધારે જોઈ વિરહી છે એટલે પ્રિયથી કે પ્રિયાથી વિરહી છે તેમને રિકાળે-સંધ્યા સમયે-ચંદ્ર આવવાથી કાંઈ પણ ધર-ધરપત-નિરાંત-થાય ખરી. અહીં તો તેમ થવાને બદલે ઉલટું થયેલ છે એટલે સંધ્યાકાળે તો કેવલ ચંદ્ર પણ તેમને એવો ભયંકર સંતાપ આપે છે જેવો પ્રલયને વખતે સૂર્ય

૧. આ પદને પિયવિરહિઅહં એમ સમસ્ત પદ પણ લઈ શકાય છે. દોષકટ્ટિમાં

૫. ૨૧ ઉપર સમસ્તપદરૂપે નથી લીધું પણ “પ્રિયે ! મયા જ્ઞાતમ્” એમ જુદું પદ બતાવેલ છે.

અમ્હેર્હિ મિસા ॥૮૧૪૩૭૮॥

ત્રીજી વિભક્તિના મહુવચનનો મિસૂ પ્રત્યય લાગતાં અસ્મત્ શબ્દને બદલે અપશ્રંશ ભાષામાં અમ્હેર્હિ રૂપ વપરાય છે અને મિસૂ પ્રત્યય અમ્હેર્હિ રૂપમાં સમાઈ જાય છે.

અસ્મત્+મિસૂ-અમ્હેર્હિ-અમારા વડે-અમે-અમેએ અસ્મામિ:

તુમ્હેર્હિ અમ્હેર્હિ જં કિઅડં । જુઓ, ૮૧૪૩૭૧ । ગુપ્તમામિ: અસ્મામિ: ચત્
કૃતકમ્

મહુ મજ્ઝુ હસિ-હસ્યામ્ ॥૮૧૪૩૭૯॥

પંચમી વિભક્તિના એકવચનનો હસિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અને ષષ્ઠી વિભક્તિના એકવચનનો હસૂ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અસ્મત્ શબ્દને બદલે અપશ્રંશ ભાષામાં મહુ અને મજ્ઝુ એવાં બે રૂપો વપરાય છે અને એ બન્ને પ્રત્યયો આ રૂપોમાં સમાઈ જાય છે.

અસ્મત્+હસિ-મહુ, મજ્ઝુ-મારાથી-મારી પાસેથી-મુજથી. મેંથી મત્

અસ્મત્+હસૂ-મહુ, મજ્ઝુ-મુજ, મારું મમ.

મહુ હોંતડ ગદો । મજ્ઝુ હોંતડ ગદો-મારી પાસેથી થતો ગયો મત્ ભવન્ ગતઃ

મહુ કંતહો બે દોસડા, હેઠ્ઠિ ! મ જાંઘહિ^૧ આલુ ।

દેંતહો હડં પર ટબ્બરિઅ, જુજ્જંતહો કરવાલુ ॥

મમ કાન્તસ્ય દ્વી દોષકૌ દે અલિ ! મા જાંઘ-વદ-આલમ્ ।

દદતઃ અહમ્ પરમ્ ઉત્તરતા ગુપ્તમાનસ્ય કરવાલઃ ॥

હે અલી ! હે સખી ! મારા કંથના બે દોષ છે, પણ એ બાબત તું ખોટું આજ ન બોલ-ખોટું આજ ન ચડાવ-ખોટો વિપાલંબ ન આપ. જ્યારે એ દાન દેતો હોય છે ત્યારે બધું જ આપી દે છે, માત્ર દાનમાં 'હુ' એક જ બચી ગઈ. 'હુ' એ તેનો એક દોષ અને જ્યારે તે લડતો હોય છે ત્યારે પણ બધું જ આપી દે છે માત્ર તેની 'કરવાલ-તલવાર-બચી રહે છે' એ તેનો બીજો દોષ.

જઈ મગા પારકડા તો સહિ ! મજ્ઝુ પિણ્ણ ।

અહ મગા અમ્હેર્હંતણા તો તેં મારિઅઢેળ ॥

૧. સંસ્કૃતમાં જ્ઞષ ધાતુ પ્રથમ ગણનો છે તેની સાથે પ્રસ્તુત જાંઘહિ રૂપને સરખાવી રાકાય.

યદિ મમ્નાઃ પરકીયકાઃ તતઃ સન્ધિ ! મમ પ્રિયેણ ।

અથ મમ્નાઃ અસ્મદીયાઃ તતઃ તેન મારિતકેન ॥

હૈ સખી ! જે પારકા એટલે શત્રુના સૈનિકો ભાગી ગયા કે ભાંગી ગયા—
નાશ પામ્યા—તો તે મારા પ્રિયને લીધે અને અમતણા—અમારા—સૈનિકો ભાગી ગયા
કે નાશ પામ્યા તો તે મારા પ્રિય મરાઈ ગયા પછી,

અમ્હં મ્યસ્-આમ્મ્યામ્ ॥૮૧૪૩૮૦॥

પંચમી વિભક્તિના અધુવચનનો મ્યસ્ અને પછી વિભક્તિના અધુવચનનો
આમ્ પ્રત્યય લાગતાં એ પ્રત્યયોની સાથે જ અસ્મત્ શબ્દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં
અમ્હં ૩૫ વપરાય છે.

અસ્મત્+મ્યસ્-અમ્હં-અમારાથી-અમારી પાસેથી અસ્મત્

અસ્મત્+આમ્-અમ્હં-અમારું-અમતણું અસ્માકમ્

અમ્હં હોતડ આગદો અમારી પાસે થતા આવ્યો. અસ્મમ્યં મવન્ આગતઃ ।

અહ મમ્ના અમ્હં તળા । જુઓ, ૮૧૪૩૭૯ અથ મમ્નાઃ અસ્મદીયાઃ

સુપા અમ્હાસુ ॥૮૧૪૩૮૧॥

સપ્તમી વિભક્તિના અધુવચનનો સુપ્ પ્રત્યય લાગતાં એ પ્રત્યયની સાથે જ
અસ્મત્ શબ્દનું અપભ્રંશ ભાષામાં અમ્હાસુ ૩૫ વપરાય છે.

અસ્મત્+સુપ્-અમ્હાસુ-અમમાં-અમેમાં-અમારામાં અસ્માસુ

અમ્હાસુ ટિઝં-અમારામાં રહેલું. અસ્માસુ સ્થિતમ્

ધાતુનાં ૩૫ોની સાધના—

ત્યાદેઃ આઘત્રયસ્ય બહુત્વે હિં ન વા ॥૮૧૪૩૮૨॥

ત્યાદિનું—તિ આદિ વિભક્તિઓનું—જે પ્રથમ ત્રણનું ઝુમખું છે તે આ છે.
—તિત્ તસ્ અન્તિ અને તે આતે અન્તે—આ પ્રત્યયોમાંના વર્તમાનકાળના ત્રીજા
પુરુષના અધુવચનના અન્તિ અને અન્તે પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિં
વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, સપ્તમી એટલે વિધ્યર્થ વગેરેના સૂચક પ્રથમ ત્રણનું ઝુમખું—ચાત
ચાતામ્ યુસ્ અને રૂંત રૂંચાતામ્ રૂંન્—આ પ્રત્યયોમાંના ત્રીજા પુરુષ અધુવચનના યુસ્
અને રૂંન્ પ્રત્યયોને બદલે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં હિં વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, પંચમી એટલે આત્માર્થસૂચક પ્રથમ ત્રણનું ઝુમખું -તુવ તામ્ અન્તુ
અને તામ્ આતામ્ અન્તામ્-આ પ્રત્યયોમાંના ત્રીજા પુરુષ બહુવચનના અન્તુ અને
અન્તામ્ પ્રત્યયોને બદલે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં હિં વિકલ્પે વપરાય છે.

ધર+અન્તિ-ધર+અ+હિં-ધરહિં, ધરંતિ-તેઓ ધારણ કરે છે કે ધારણ કરે.

કર+અન્તિ-કર+અ+હિં-કરહિં, કરંતિ-તેઓ કરે છે કે કરે.

સહ+અન્તિ-સહ+અ+હિં-સહહિં, સહંતિ-તેઓ સહન કરે છે કે કરે.

સહ+અંતિ-સહ+અ+અહિં-સહહિં, સહંતિ-રાજન્તે-તેઓ શોભે છે કે શોભે.

જુઓ ૮૧૪૧૦૦૧

खेलत्+अन्ति-खेलत्+अ+हिं-खेलह्, खेलन्ति-तेश्च ખેલે છે કે ખેલે-રમે છે કે રમે.

मुह-कवरि-बंध तदे सोह धरहिं

नं मल्ल-जुञ्जु ससि-राहु करहिं ।

तदे सहहिं कुरल भमर-उल-तुलिअ

नं तिमिर-डिम् खेलन्ति मिलिअ ॥

તે સ્ત્રીનું ચંદ્ર સમાન ધોળું મુખ અને તે ઉપરના રાહુ જેવા કાળા કેશોની
બૂંધણી એવી શોભા ધારણ કરે છે કે જાણે ચંદ્ર અને રાહુ એ બંને મલ્લયુદ્ધ
કરી રહ્યા ન હોય ? તથા તેણીના ભમરાના ટોળા સાથે સરખાવી શકાય એવા
વાકડિયા અને કાળા કેશોની તટો એવી ઊડી રહી છે કે જાણે અંધારનાં અચ્ચાં
ભેગાં થઈને રમતાં ન હોય ?

मुखकवरीबन्धः तस्याः शोभां धरति न-इव-मल्लयुद्धं शशि-राहुवः कर्न्ति-कुर्वन्ति ।

तस्याः शोभन्ते कुरलाः-वक्त्रकेशाः-भ्रमरकुलतुलिताः न-इव-तिमिरडिम्माः खेलन्ति

मिलित्वा ॥

મધ્યત્રયસ્ય આદ્યસ્ય હિઃ ॥૮૧૪૧૩૮૩॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓનું જે મધ્ય ત્રિકનું ઝુમખું છે તે-સિવ ધસુ થ અને સે
આથે ધ્વે પ્રત્યયોનું અનેલ છે-આ પ્રત્યયોમાંના આદિના ત્રીજા પુરુષના એકવચનના
સિ અને સે પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, સપ્તમીના મધ્યત્રિકનું તથા પંચમીના મધ્યત્રિકનું જે આ ઝુમખું-યાસ
યાતં યાત અને ઈયાસ્ ઈયાધામ્ ઈધ્વમ્ તથા હિ, તં, ત તથા સ્વ આધામ્ ધ્વમ્ તેમાંના
આદિના ત્રીજા પુરુષ એકવચનના યાસ્ અને ઈયાસ્ તથા હિ અને સ્વ પ્રત્યયોને
બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હિ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

રુ-રુઅ+સિ-રુઅ+હિ-રુઅહિ, રુઅસિ-તું રુઅ છે કે રુઅ રોદિધિ કે રુઅ: કે રુદિધિ.
લમ્-લહ+સ-લ+અહ+હિ-લહહિ, લહસે-તું મેળવે છે કે મેળવે કે મેળવ લમસે કે
લમેથા: કે લમસ્વ

દા-દા+અજ+યાસ-દિઅજ+યાસ-દિઅજ+હિ-દિઅજહિ, દિઅજસિ-દેએ દશા:, વેદિ
દા ના દિ માટે જુઓ, ૮૧૩૧૬૫, જ આગમ માટે જુઓ, ૮૧૩૧૭૮.
બપીહા ! 'પિઠ પિઠ' મળવિ કિત્તિઠ રુઅહિ હયાસ ! ?

તુહ જલિ, મહુ પુણ વલ્લહઈ વિહું વિ ન પૂરિઅ આસ ॥

હે ચાતક !-હે અપૈયા ! 'પિઠ પિઠ' એટલે 'પાણી પીઠ' પાણી પીઠ' એમ
કહીને હે નિરાશ તું કેટલી વાર રડે ? સ્ત્રીપક્ષે-હે પ્રિય ! હે પ્રિય ! એમ કહીને હે
નિરાશ સ્ત્રી ! તું કેટલીવાર રડ્યા કરે ? હે અપૈયા ! પાણી વિશે-પાણી માટેની-
તારી આશા પૂરી ન થઈ અને વળી, મારી આશા વલ્લભ વિશે-વલ્લભ માટેની-
વલ્લભની પ્રાપ્તિ માટેની પૂરી ન થઈ એ રીતે આપણા બન્નેની આશા પૂરી ન થઈ.

બપીહા ! કાઈ બોલિએળ નિશ્ચિળ ! વાર ઇ વાર ।

સાયરિ ભરિઅઈ વિમલ-જલિ લહહિ ન એક ઇ ધાર ॥

હે અપૈયા !-હે એ શરમ ! વારે વારે બોલવાથી શું ? નિર્ભય પાણી વડે
દરિયો ભરેલ છે છતાં તેમાંથી તું એક પણુ ધાર પામી શકતો નથી.

કોઈ મહાપંડિત હોય તથા કોઈ મહાધનવાન હોય પણ તે બન્ને ભારે ક'જુસ
હોય-પંડિત કોઈને જ્ઞાન ન આપે તેમ ધનવાન કોઈને માટે ધન પણ ન વાપરે એ
અંગે પણ આ પદ્યને ભાવ ઘટાવી શકાય.

આયર્હિ જમ્મર્હિ અન્નર્હિ વિ ગોરિ ! સુ, દિઅજહિ કંતુ ।

ગય મત્તહં ચત્તેકુસહં જો અન્નિમડ્ડઈ હસતુ ॥

હે ગોર માતાજી ! તમે આ જન્મમાં અને યીજ્ઞ જન્મમાં પણ અને તેવો
કંથ આપ્યો, જે મહોન્મત્ત અને અંકુશને ફગાવી દેનારા એવા હાથીઓના સામે
હસતો હસતો બીડતો હોય-એટલો હોય.

બપીહા ! ચાતક ! 'વિવામિ પિવામિ' અથવા સ્ત્રીપક્ષે 'પ્રિય ! પ્રિય !' મળિત્વા
ક્રિયત્ રોદિધિ હતાશ ! ?

તવ જલે મમ પુનઃ વલ્લમકે દ્વયોઃ અપિ ન પૂરિતા આશા ॥

બપીહા !-ચાતક ! કિમ્ ઉક્તેન નિર્ઘુળ ! વારમ્ વારમ્ !

સાગરે મૃતકે વિમલજલે લમસે ન લોકામ્ અપિ ધાગમ્ ॥

અસ્મિન્ જન્મનિ અન્યસ્મિન્ અરિ ગૌરિ ! સ દીયેત (ત્વયા) કાન્તઃ ।

ગજાનાં મત્તાનાં ત્યક્તાહુકુશાનાં યઃ આભિન્વાત્ હસન્ ॥

बहुत्वे हुः ॥८।४।३८४॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓના મધ્ય ત્રિક ઝુમખાના બીજ પુરુષના અહુવચનના થ અને જ્વે તથા યાત તથા ઈશ્વમ્ અને ત અને જ્વમ્ પ્રત્યયને અહલે અપભ્રંશ ભાષામાં હુ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

इच्छ+थ-इच्छ+अ+हु-इच्छहु, इच्छह, इच्छेज्-तમે ધ્ર્વજો છો, તમે ધ્ર્વજતા હો કે તમે ધ્ર્વજો

दा+थ-दा+अ+हु-देहु; देह, दिज्जह-तમે દો છો કે તમે દેજો કે તમે દો

मग्ग+थ-मग्ग+अ+हु-मग्गहु, मग्गह, मग्गिज्ज-તમે મગ્ગો છો કે તમે મગ્ગો

बलि-अम्भत्थणि महुमहणु लहुईहआ सो इ । કે તમે મગ્ગો

जइ इच्छहु वइत्तणउं देहु, म मग्गहु को इ ॥

અહિ રાજા પાસે અભ્યર્થના કરવા જતાં-ભીખ માગવા જતાં-ખુદ મધુમથન-નારાયણ-પોતે પણ લધુ થઈ ગયા-હત્રકા થઈ ગયા. જે મોટાઈને ધ્ર્વજતા હો તો ઘો-દાન દીધા કરો-કોઈની પાસે ભીખ ન માગો.

अन्त्य-त्रयस्य आद्यस्य उं ॥८।४।३८५॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓના ને છેલ્લું-ત્રીજું ઝુમખું તે મિત્રવત્ત મમ્ અને એ વહે મહે-આ પ્રત્યયોમાંથી આદિના એટલે પ્રથમ પુરુષના ‘હું’ અર્થના ઓધક મિ અને એ પ્રત્યયોને અહલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઁ વિકલ્પે વપરાય છે.

વળી, સપ્તમીના અંત્ય ત્રિકનું ઝુમખું તે-ચામ્ ચાવ ચામ અને ઈય ઈવહિ ઈમહિ-આ પ્રત્યયોમાંથી આદિના પ્રથમ પુરુષ એકવચનના ચામ્ અને ઈય પ્રત્યયોને અહલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઁ પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

कृष्-कइद्+अ+मि-कइद्+अ+उं-कइहउं, कइहमि-भे'यी डाहुं छुं-भे'यी लावुं छुं કે ખે'ચી ડાહું કે ખે'ચી લાવું ?

कृ+मि-कि+उज्ज+मि-किउज्ज+उं-किउजउं, किउजमि-कउं કે કરું ?

વિહિ વિજડડ, પોંડું ગહ, મં ધણિ ! કરહિ વિસાડ ।

સંપડ કડડડં વેસ જિવં કુડુ અઘડ વવસાડ ॥

ભલેને વિધાતા વિશેષ નહતો રહે, ભલેને પ્રહો પીડા કરતા રહે, જતાંય હે પ્રિયે !- હે ધણ ! તું ખેદ ન કર. જેમ ધન વડે વેશ્યાને ખે'ચી કઢાય છે-ખે'ચી લવાય છે તેમ જે મોગ્ય વ્યવસાય મળી જાય તો સંપત્તિને ખે'ચી ડાહું-ખે'ચી કઢાય-ખે'ચી લવાય.

વત્હુવે હું ॥૮૧૪૩૮૬॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓના છેલ્લા ઝુમખામાં પ્રથમ પુરુષના બહુવચનના જે મસ્ કે મહે પ્રત્યય છે તથા યામ અને હૈમહિ અને આમ તથા આમહે પ્રત્યયો છે તે તમામ પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં હું પ્રત્યય વિકલ્પે વપરાય છે.

યા-જા+અ+મસ્-જા+હું-જાહું, જામુ-અમે જઈએ છીએ. કે જઈએ યામ:

કે યામ વગેરે
વચ્-વજ્+અ+મસ્-વલા+હું-વલાહું, વલિમુ-વળીએ છીએ. કે વળીએ વલામહે
વગેરે ૮૦૭ વલ સંવાળે

લમ્-લહ્+અ+હૈમહિ-લહ્+હું-લહહું, લહિજ-અમે મેળવીએ લમેમહિ વગેરે
સગ-વિસાહિડ જહિ લહહું પિઅ ! તહિં દેસહિં જાહું ।

રણ-દુર્ભિક્ષે ભગાઈ, વિણુ જુજ્જે ન વલાહું ।

હે પ્રિયે ! તત્તવાર વગેરે શસ્ત્રોના ઉપયોગથી-ખાંડાના ખેલ કરીને જે કંઈ જે દેશમાં મળી જાય તે દેશમાં આપણે જઈએ. હમણાં હમણાં યુદ્ધોનો ઢુકાળ પડ્યો છે-જાડાઈઓ થતી નથી તેથી સૈનિક શસ્ત્રો સુભદનો ધંધો કરનારા આપણે લડવૈયાઓ ભાંગી ગયા છીએ-ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો છે, તેથી યુદ્ધની તક મેળવ્યા વિના પાછા નહીં ફરીએ કે પાછા નહીં ફરાય.

હિ-સ્વયોઃ ઇદ્-ઉદ્-એત્ ॥૮૧૪૩૮૭॥

ત્યાદિ વિભક્તિઓમાં આવતા આજ્ઞાર્થસૂચક ક્રિયાપદની વિભક્તિ પંચમીના બીજા પુરુષ એકવચનના હિ અને સ્વ પ્રત્યયોને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં ઇ, ઉ અને એ પ્રત્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

ઇ-સ્મ-સુમર+હિ-સુમર+ઇ-સુમરિ, સુમરહિ-તું રમરણ કર-યાદ કરે.

મુલ્ચ્-મેલ્+હિ-મેલ્+ઇ-મેલ્લિ. મેલ્લહિ-તું મેલ-મૂક, મેલી દે.

ચર-ચર+હિ-ચર+ઇ-ચરિ, ચરહિ-તું ચર કે ચરળે.

ઉ-વિ+લમ્-વિલંબ+સ્વ-વિલંબ+ઉ-વિલલુ, વિલંબહિ-વિલંબ કર કે વિલંબ કરળે.

એ-કર+હિ-કર+એ-કરે, કરહિ-કર, કરળે કે કરે-રાખ, રાખે કે રાખળે-પકડ, પકડે કે પકડળે

કુંજર ! સમરિ મ સલ્લહિડ સરલા સાસ મ મેલ્લિ ।

કવલ જિ પાવિય વિહિ-વસિણ તે ચરિ માણુ મ મેલ્લિ ॥

હે હાથી ! હવે તું સદસીને ન સંભાર-ન યાદ કર અને લાંબા સીધા નીસાસા ન મેલ. નખીએ તું જે કૌણિયાને પામે તેનો ચારો કર અને તું તારું તેજ-માન-આભિમાન-ન છોડ.

મમરા ! એત્યુ વિ લિંબડઈ કે વિ રિઅહડા વિલંબુ ।

ઘળ-વત્તલ છાયા-વહુલુ ફુલ્લઈ જામ કચંબુ ॥

હે ભમરા ! તું અહીં લીંબડા ઉપર કેટલાક પક્ષુ દલાડા વિલંબ કરવાટા-
જો-રહી જા. જ્યાં સુધી કદંબ, ઘણાં પાંદડાંવાળો થઈને તથા ઘટાદાર છાંયડાવાળો
અનીને બરાબર ખાલે-ફૂલે-ફૂલોવાળો થાય.

પિય ! એમ્વહિં કરે સેલ્લુ કારે, છઠ્ઠહિ તુહું કરવાલુ ।

જ કાવાલિય વપ્પુડા લેહિ અમગ્ગુ કવાલુ ॥

હે પ્રિય ! તું હમણાં કરમાં-હાથમાં-ભાલું કર-રાખ અને તરવારને છાંડ-મેલ-
છોડી દે, જેથી આપડા કાપાલિક પંથના બાવાઓ પોતાને સારુ ભિક્ષાપાત્ર માટે
અભગત-ભાગ્યા તૂટ્યા પિતાનું-આપું ખપ્પર-આખી ખોપરી-કપાળ-મેળવે.
તરવાર મારવાથી ખોપરી તૂટી જતી હોવાને લીધે એ કાપાલિકો આપું ખપ્પર
મેળવી શકતા નથી.

वत्स्यति स्वस्य सः ॥८१४३८८॥

લવિષ્યકાળના પરરંગૈપદ તથા આત્મનેપદના ત્યાદિ પ્રત્યયરૂપે જે સ્યતિ,
સ્યતઃ વગેરે અદાર પ્રત્યયો સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાય છે તે પ્રત્યયોના આદિ-
ભાગરૂપ સ્યને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં સ બોલાય છે એટલે સ્યતિને બદલે સતિ
કે સડ, સ્યન્તિ ને બદલે સંતિ, સ્યસિ ને બદલે સસિ, સ્યથ ને બદલે સહ. સ્યામિને
બદલે સામિ તથા સ્યામને બદલે સામ—એ પ્રકારે પ્રત્યયો વપરાય છે.

હોનસ્યતિ-હોનસડ-હોનસડ, હુસ્યડ, હોસ્યડ, હુસ્યડ, હોસડ, હોહિડ, હોહી-

હોશે કે હુશે કે હોહિં કે હુહે-થશે-બનશે. જુઓ ૮૧૪૩૮૮.

દિઅહા જંતિ જ્ઞગ્ગવડહિં પડહિં મળોરહ પન્નિહ ।

જં અન્નહ તં માણિઅહ, હોસડ કરતુ મ અન્નિહ ॥

દિવસો તો ઝટપટ સાથ્યા જાય છે અને મનોરથો પાછળ પડી જાય છે
એટલે મનોરથો સફળ થતા નથી માટે જે કાંઈ સામે છે તેને માણી લેવું જરૂરી
છે પણ ‘હોશે-થશે-જોશું-શી ઉતાવળ છે ?’ એમ કરતો એસા ન રહે-એમ
કરીને નિરાંત ન રાખ, કેમકે વખત તો વધી જાય છે, તે કાંઈ આપણને માટે
થોભવાનો નથી અને આવતી કાલની કોઈને ખબર છે ખરી ?

ધાર્વાદેશ—

ક્રિયેઃ કીસુ ॥૮૧૪૩૮૯॥

પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં કર્મણિ પ્રયોગમાં વપરાતા એટલે ‘કરાઈ’ છું.’ અર્થમાં વપરાતા સંસ્કૃતના ક્રિયે પ્રયોગને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં કીસુ રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે.

ક્ર-ક્ય+એ-કિજ્જ+એ-કીસુ અથવા કિજ્જવં-કરાઈ’ છું.

સંતા મોગ જુ પરિહરં તસુ કંતહો બલિ કાંસુ ।

તસુ દદ્ધવેણ વિ મુંડિયડં જસુ સલ્લિહડડં સીસુ ॥

જે કંથ પોતાની સામેના હયાત ભોગોને તજી દે છે તે કંથ માટે હું બહિરૂપ કરાઈ’ છું—વારી જઈ’ છું—ને કંથની હું પૂજા કરું છું. ટાલિયો માણસ ત્યાગી નથી ગણાતો, એણે સંયમની દૃષ્ટિએ વાળ મુંડાવ્યા નથી અર્થાત્ તેનું મસ્તક તો વિધાતાએ જ મુંડેલું છે. મારી જાતને તે કંથ માટે ઓળખાણ કરી દઈ’ છું—પ્રાપ્ત ભોગોને પણ તજી દેતારા તે કંથ માટે મારી જાત કશા હિસાબમાં—લેણામાં—નથી અર્થાત્ એવા ત્યાગી કંથ માટે મારી જાતને હોમી દેવાનો અવસર આવે તો હોમી દેવા તૈયાર છું’ એવા પવિત્ર કાર્યને માટે મારી જાતનો કશો કશો હિસાબ નથી. જેને માથે ટાલ છે એવા ટાલિયાને તો હવે કશું મુંડાવાનું રહેતું નથી—માથા ઉપરના વાળ શોભારૂપ જરૂર ગણાય પણ ટાલિયા માણસે કાંઈ વાળોનો ત્યાગ તો કર્યો જ નથી એટલે ટાલિયો હોરાથી તેણે માથાના વાળનો શોભાનો ત્યાગ કરેલ છે એમ કાંઈ કહી શકાય ખરું? અર્થાત્ જેની પાસે ભોગોની સામગ્રી જ નથી તેને તજવાનું શું હોય? એટલે જેની પાસે ત્યાગ કરવા જેવું જ ‘માલ્ય કથું’ નથી એવો જાત્ર ભોગોની સામગ્રી વિનાનો છતાં લાલસુ માનવ, ત્યાગી શી રીતે કહેવાય ?

મૂવઃ પર્યાપ્તૌ દુચ્ચઃ ॥૮૧૪૩૯૦॥

પર્યાપ્તિ-‘પૂરતું’ અથવા ‘પહોંચતું’ એવો અર્થ થતો હોય ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં મૂ ધાતુને બદલે દુચ્ચ ધાતુ વપરાય છે.

પ્ર+મૂ-પ+મૂ+ઈ-પ+દુચ્ચ+ઈ-પદુચ્ચઈ-પહોંચી જાય છે. પામી જાય છે.

અડનુંગત્તણ જ થળહં સાં છેઅડ, ન હુ લાહુ ।

સહ ! જડ કેવંડ તુડિવસેળ અહરિ પદુચ્ચઈ તાહુ ॥

હેમ-૨૯

હે સખી ! સ્તનોની અતિજિંચાઈને લીધે-ભરાવદારપણાને લીધે એક રીતે તુકસાન છે, લાભ નથી જ, કેમકે જોંચા સ્તનો આડા આવતા હોવાથી નાથ-કંથ-ઝટ નહીં પણ વિઙ્ખે કરીને અંધર-ઓક-સુધી પહોંચી શકે છે.

બ્રૂઃ બ્રુવઃ વા ॥૮૧૪૩૯૧॥

બ્રૂ ધાતુને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં બ્રુવ ધાતુ વિકલ્પે વપરાય છે.

બ્રૂ-બ્રુવ+હ બ્રુવહ-તમે બોલો છો કે બોલો

બ્રૂ+કૃત્વા-બ્રૂ+ઓવિણુ-બ્રોવિણુ] બોલીને.

બ્રૂ+કૃત્વા-બ્રૂ+ઓવિ-બ્રોવિ

જ્યારે બ્રુવ ન વપરાય ત્યારે મૂળ બ્રૂ વપરાય

બ્રૂ+કૃત્વા-બ્રૂ+એવિણુ-બ્રોએવિણુ-બોલીને. ૮૧૧૨ સૂત્રથી તેનો લેખ કરી દેતાં બ્રોવિણુ થાય.

બ્રુવહ સુદાસિરૂર્કિ પિ-કાંઈક પણ સુભાષિત-સુતચ્ચન-તમે બોલો

સ્તુતં બ્રોવિણુ સડણિ ઠિડ પુણુ દુસાસણુ બ્રોવિ ।

તો હડં જાણડં બેહો હરિ જડ મહુ અગ્ગડ બ્રોવિ ॥

આટલું બોલીને શકુનિ બિમ્બો નહો-અટકી ગયો. વળી, દુઃશાસન-દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ-બોલીને અટકી ગયો પછી તો જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી મારી આગળ બોલીને ‘એ આ હરિ-નારાયણુ-પોતે બિમ્બો હોય.’

આ વાનચીત આંધળા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે થએલાં હોઈ શકે, એ અંધ હોવાથી પ્રશ્નાર્થ એવું અનુમાન જ કરી શકે કે હવે ‘હરિ વાતો કરનાર’ તરીકે બિમ્બો હોઈ શકે ?

વ્રજઃ વુજઃ ॥૮૧૪૩૯૨॥

વ્રજ ધાતુને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં વુજ ધાતુ વપરાય છે.

વ્રજ-વુજ+અનિ-વુજિ-તે જાય છે.

વ્રજ-વુજ+એવિ-વુજિ-જઈને

વ્રજ-વુજ+એવિણુ-વુજેવિણુ.

‘જવા’ અર્થનું સૂચક વુજને મળતું ક્રિયાપદ કચ્છી ભાષામાં પ્રચલિત છે-‘વનાતો’.

વ્રસઃ વ્રસ્સઃ ॥૮૧૪૩૯૩॥

વ્રસ ધાતુને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં વ્રસ્સ ધાતુ વપરાય છે.

વ્રસ-વ્રસ્સ+અનિ-વ્રસ્સિ-તે જુએ છે.

ગ્રહ: ગૃહ: ॥૮૧૪૩૯૪॥

ગ્રહ ધાતુનું સંસ્કૃત ભાષામાં અમુક પ્રયોગોમાં ગૃહ્ણ ૩૫ વપરાય છે તે ગૃહ્ણ ને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં બધા પ્રયોગોમાં ગૃહ ૩૫ વાપરતું.

ગ્રહ-ગૃહ્ણ-ગૃહ+એપિણ-ગૃહેપિણ-અહણ કરીને.

પદ ગૃહેપિણ ત્રતુ-ત્રતને અહણ કરીને પદ-અધ્યયન કર-ભણ.

તક્ષાદીનાં છોલ્લઆદય: ॥૮૧૪૩૯૫॥

તક્ષ આદિ ધાતુઓને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં છોલ્લ વગેરે ધાતુઓ વપરાય છે.

તક્ષ ધાતુનું 'તક્ષવુ' ક્રિયાવાચક પદ અને અને ભાષામાં તેનું 'તાસવુ' ક્રિયાપદ પ્રચલિત છે. સોની સોઢો, દાગીનાને તાસીને વિશેષ ઊજળા કરી આપે છે. તક્ષ ધાતુનો મૂળ અર્થ 'તનૂકરણુ છે' તનૂકરણુ એટલે 'પાતણુ-કરવુ'. 'પાતણુ' ત્યારે જ થાય બ્યારે 'તાસવા'માં-'છોલવા'માં-આવે.

મૂળ સૂત્રના 'છોલ્લ' આદય:-એવા પાઠમાં છોલ્લ પછી જે આદિ શબ્દ જણાવેલો છે તેથી એમ સમજવાનું છે કે છોલ્લ અને તેની જેવા બીજા જે ક્રિયાવાચક દેશી ક્રિયાપદો હોય તેમને બધાને અહીં નિપાતરૂપે સાધી લેવાં.

તક્ષ ને બદલે છોલ્લ । છોલ્લ+ચત-છોલ્લિજ્ઞ+અન્ત+ઙ-છોલ્લિજ્ઞંતુ-છોલ્લ્યે હોત. ક્રિયાતિપત્તિ-સાંકેતિક ભવિષ્ય-નું ૩૫ છે.

વહ ને બદલે સ્લક્ક । સ્લક્ક+ઇઅઙ-સ્લક્કિઅઙ-ઝળકી ગયેઙ-સળગી ગયેઙ સરખાવો જ્વલિતક: ।

અનુ+વ્રજ ને બદલે અન્મડવન્વ+ત્વા-અન્મડવંચિઙ-પાઠળાજઈને.

અમિ+અટ+વ્રજ-અમ્યટવ્રજ-અમ્મડવન્વ-અમ્મડવંચ, અક્ષરોની સનાતનાને ધ્યાનમાં રાખીને અમ્યટવ્રજની કદપના આવેલ છે. ખરો શબ્દ શોધવા જેવો છે.

શલ્યાયતે-શલ્યની પેઠે ખટકે છે. પ્રસ્તુત શલ્યાય એ નામ ધાતુ છે અર્થાત્ શલ્ય નામ પરથી અનેલ શલ્યાય નામધાતુને બદલે લુટકા । લુટક+ઇ-લુટકઈ ખટકે છે, આકાંક્ષા થાયછે-એવી તીવ્ર આકાંક્ષા થાય છે જે હૃદયમાં ઝૂળીને જેમ ભોંકાય છે-ખટકે છે.

પ્રથમ મ્વાદિ ગણના 'આકાંક્ષા' અર્થવાળા ૧૮૬મા ન અરતા ધાતુ લટના લટતકિ ૩૫ સાથે પ્રસ્તુત લુટકને સરખાવી શકાય એમ લાગે છે લટતિ-અક-લટતકિ ૭૩૧૨૧।

ગર્જ ને બદલે ઘુટક । ઘુટક+ઇ-ઘુટકઈ-ગડગડયા કરે છે-ધુરકયા કરે છે-ધુડ ધુડ એવો અવાજ કર્યા કરે છે-ગડગડે છે.

અહીં ઘુટકઈને બદલે ઘુટકઈ પાઠ હોય તો ગર્જ-ગાજવાનો અર્થ બંધ બેસે છે. ઘુટકઈ-ધડાકા કરે છે-ધડધડ એવો અવાજ કરે છે. સિપિમાં તો ઘ અને ઘ સરખા વંચાય છે તેથી 'ઘુટકઈ'ને બદલે 'ઘુટકઈ' પાઠ સંગત થઈ શકે ખરો.

સ્થાને બદલે થા । થા+અન્તિ-અંતિ-ખડા રહે છે-અચલ-અટલ-ઊભા રહે છે
મચ્છુ ને બદલે-મગ્ગ, મગ્ગ-વરવા-મગ્ગિત-ભાંગીનો મચ્છુ ધાતુનું મગ્ગિત તો
વ્યાકરણના નિયમથી જ થાય છે પણ અહીં મગ્ગિત પાઠ હોવાથી તેની સાધના
નિપાત દ્વારા કરેલ છે.

સંબાધુ ને બદલે ચંબ । ચંપ+ઇગ્ગ-ચંપિગ્ગ ચંપાય છે-દયાવાય છે-તાળે
કરી લેવાય છે.

ધુષ્ટ ને બદલે ધુટ્ટુઅ । ધુટ્ટુઅમ્-ધુટ્ટુઅ-ધુટ્ટની જેમ વર્તે છે.

જિવં તિવં તિક્ષ્ણ લેવિ કર જઈ સસિ છોલ્લિજ્જન્તુ ।

તો જઈ ગોરિદે મુહકમલિ સરિસિમ કા વિ લહન્તુ ॥

તીખાં કિરણોને જેમ તેમ કરીને લઈ લઈને એટલે ચંદ્રમાંથી તીખાં કિરણોને
કાઢી લઈને પછી જે ચંદ્રને છોડી નાખવામાં આવત તો તે, જગતમાં-સંસારમાં-
ગોરીના મુખકમલ સાથે કોઈ પણ સન્માનથી પામી શકત ખરો.

ચૂડલ્લં વુણીહોઈસદ્ મુદ્ધિ ! કવોલિ નિહિત્ત ॥

સાસાનલ-જાલ-ક્ષલક્કિમત્ત વાહ-સલિલ-વેસિત્ત ॥

હે મુગ્ધ સ્ત્રી ! કપોલ-ગાલ-ઉપર ટેકવી રાખેલા તારા હાથના ચૂડલો, ઊના
ઊના લાંબા નિસાસારૂપ અગ્નિની જ્વાલાઓથી તપી ગયેલો બનતાં તથા તે
ચૂડલો ઉપર આંસુઓ પડતાં એટલે તે ચૂડલો આંસુઓના પાણીથી સરી
રીતે છંટકાયેલ થતાં ચૂર્ણ થઈ જશે-ચૂરેચૂર થઈ જશે. હાથીદાંતનો ચૂડલો ગરમ
થતાં, તે ઉપર પાણી પડતાં હાથીદાંત તૂટી જાય છે એવો હાથીદાંતનો સ્વભાવ છે
એ વાત કોશમાં પ્રચલિત છે.

અગ્નમ્મંચિત્તં વે પયઈં પેમ્મુ નિઅત્તદ્ જાવં ।

૧સંવાસજ-રિત્ત-સંભવહો કર પરિઅત્તા તાવં ॥

પેમ્મુ—પ્રેમ અર્થાત્ કોઈ પ્રિયને કે પ્રિયને વળાવવા સારુ જે પગલાં ખાળજ
જઈને નેટલી વારમાં પાછું ફરે છે નેટલી વારનાં તો ચંદ્રનાં કિરણો ચારે બાજુ
ફેલાઈ ગયાં અર્થાત્ જેને વળાવી આવવા તેના સમાગમની અપેક્ષા જોવી થઈ ગઈ.

હિઅઈ લુટુકક ગોરહી મદ્ધણિ ધુટ્ટકક મેહુ ।

વાસાર્થે પવાસુઅહં વિસમા સવ્વહુ બેહુ ॥

વર્ષાઋતુમાં પ્રવાસ કરનારાઓને સારુ આ એક અંટની સ્થિતિ-વિષમ
સ્થિતિ-ગમી ગમી હોય છે કે પ્રતીઓના દેવામાં ગોરી-પત્ની-ખરડે જે ગમે
ખીછ તરફ ગમનનાં મેદ ધુનકયા કરે છે-રડાકર કયાં કરે છે.

૧. સર્વાશનરિપુસંભવ-સર્વાશન-અગ્નિ, અગ્નિનો રિપુ જલ અર્થાત્ સમુદ્ર. સમુદ્રસંભવ-ચંદ્ર.

અમ્મિ ! પથોહર વજ્જમા નિચ્છુ જે સંસુહ થંતિ ।

મહુ કંતેહો સમરંગણ્ઠ ગય-વઢ મજ્જિઠ જંતિ ॥

હે માડી ! સમરંગણમાં-વઢાઈના મેદાનમાં-અવેલું શત્રુઓના હાથીઓનું ટોળું મારા કંથ સામે આવતાં એટલે મારા કંથને સામે આવેલો જેતાં ભયનું માયું ભંગ પામતાં હરી જઈને ભાગી જાય છે ત્યારે મારા વજ્જમય જે બે કઠણુ સ્તનો છે તે તો કશી બીક વિના તેના સામેને સામે ટકારને ટકાર જ રહે છે, અર્થાત્ જેની સામેથી હાથીઓ જેવા મોટા બળવાન પ્રાણીઓ ભાગી જાય છે ત્યારે મારા સ્તનો ભાગતા નથી પણ બરાબર નિશ્ચયપણે કંથની સામેને સામે રહે છે એટલે મારાં કઠણુ સ્તનો કંથનો બરાબર સામનો કરના લેશ પણ ભયભીત થતા નથી.

પુત્તેં જાણે કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુએણ ? ।

જા બળ્લાકી મુંહુઢી ચંપિજ્જઈ અવેરેણ ॥

જે પુત્રની હયાતીમાં વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી બાપુકી ભોંપને બીજો કાઈ ચાંપીએ-દબાવી એસે તેવો પુત્ર જન્મ્યો તોય શો ગુણુ ? અને મથોં તોય શો અવગુણુ ? અર્થાત્ જે પોતાની બાપુકી મિલકતને કદાચ વધારી ન શકે પણ સાચવી ય ન શકે એવો નમાલો પુત્ર હોય તોય શું અને ન હોય તોય શું ?

તં તેલ્લિઠ જઠુ સાયરહો સો તેવહુ વિત્થારુ ।

તિસહે નિવારણુ પલ્લ વિ નવિ પર રેધુદહ(? ધુમ્મહુ) અસારુ ॥

તત્ તાવત્ જલં સાગરમ્, સ તાવાન્ વિસ્તારઃ ।

તૃષાયાઃ નિવારણમ્ પલમ્ અપિ નૈવ, પરમ ધૃષ્ટાયતે(ધુમ્મહુ) અસારઃ ॥

૧. પલ શબ્દનો અર્થ 'જ્યોતિષશાસ્ત્ર'માં 'પળ, વિપળ' એમ સૂક્ષ્મકણરૂપે પ્રસિદ્ધ છે એથી અહીં 'પલ'નો અર્થ 'પળ' બતાવેલ છે તથા 'અનેકાર્થશબ્દ'માં આચાર્યશ્રી-હોમયદ્રહએ 'પલ' શબ્દનો અર્થ ઉન્માન બતાવેલ છે. ('પલમ્ ઉન્માન- માંસયોઃ'— અને ૦ સં ૦ કાં ૦ ર. શ્લો ૦ ૫૦૯-ચૌખંબા સિરીઝ) અર્થાત્ પલ એટલે ભાણું માપવું. જેમકે—દૂધ પળીથી મપાય છે-એ દ્રષ્ટિએ 'પલ' શબ્દનો 'પળી' અર્થ પણ અહીં થાળેલ છે.
૨. આ શ્લોકમાં 'દોષકવૃત્તિ'માં ઘુદ્ધુઝઢ પાઠ છાપેલ છે, તે રીતે અમે તેનો અર્થ આપેલ છે. આ શ્લોકવાળો બીજો આવૃત્તિમાં ઘુદ્ધુઝઢ પાઠ છાપેલ છે. એમ લાગે છે કે ભાષામાં 'દરિયો ઘુલવે છે' એ પ્રયોગમાં ઘુલ્લિધાતુ પ્રચલિત છે એ કપરથી ઘુદ્ધુઝઢને બદલે ઘુમ્મહુઝઢ પાઠ વધારે ઠીક જણાય છે. ઘ અને ઘ ની સરખી લખાવટને લીધે આમ 'ધ' વંચાણો હોય.

જુઓ તો ખરા, આ દરિયાનું તે પાણી તેટલું બધું છે અને એનો તે વિસ્તાર-ઘેરાવો-પણ તેટલો બધો છે છતાં તે, એક પળ જેટલા સમય માટે પણ 'તરસ'નું નિવારણ કરી શકતો નથી અથવા એક પળ-પળા-પણ પાણી આપીને તે આપણી તરસનું નિવારણ કરી શકતો નથી તેમ છતાંય એકશરમની જેવો તે અસાર સાગર ઘુટતા કર્યો કરે છે-પેતાની મોટાઈના બરાડા પાડ્યા કરે છે અથવા ધુધવે છે-‘ધુધુ’ એમ ગાળ્યા કરે છે.

અનાદૌ સ્વરાદ્ અસંયુક્તાનાં ક-સ્વ-ત-થ-વ-ફાં

ગ-ઘ-દ-ધ-વ-ભાઃ ॥૮૮૪૩૯૬॥

અનાદિમાં રહેલા, અસંયુક્ત અને સ્વર પછી આવેલા ક ને બદલે ગ, ઘને બદલે ઘ, ત ને બદલે દ, થ ને બદલે ધ, વ ને બદલે બ અને ફ ને બદલે મ અપર્યાપ્ત લાપામાં વપરાય છે.

ક નો ગ-૦વિચ્છોદ્ધકદુ-૦વિચ્છોદ્ધકદુ-વિક્ષેપ કરનારો-વચ્છો પાડનારો-વિષેગ કરનારો.

ઘ નો ઘ-સુખે-સુધે-‘સુખે’ કે સુખે-સુખ વડે. ‘સુખે સમાધિ પહોંચી ગયા’

ત નો દ]-કથિતમ-કથિદુ-કલું છે-કહેત છે

થ નો ધ]-કથિતમ-કથિદુ-કલું છે-કહેત છે

વ નો બ-શપથ-સવધુ-શપથ-સેગત-સમ

ફ નો મ સફલય-સમલડ-સફળ.

કરેપિણુ-આદિમાં ક હોવાથી ગ ન થાય.

ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ-મિયંકુ પદમાં સ્વર પછી ક નથી, અનુસાર પછી છે તેથી ગ ન થાય.

એકહિ-માં સંયુક્ત ક છે એટલે ગ ન થાય.

એકહિ અકિહિ સાવળુ માં-અકિહિ પદમાં સંયુક્ત ક છે તેથી ઘ ન થાય.

આ વિધાન પ્રાયઃ થાય છે તેથી કેટલાક શબ્દોમાં આ નિયમ લાગતો નથી એટલે કનો ગ બગેરે થતાં નથી.

અકિઆ-અકિઅ-અકૃત-કોઈએ નહીં કરેલું-તદન નવું-અપૂર્વ-કનો મ ન થયો.

કળિઆર-અહીં કળિઆરુમાં મૂળ શબ્દ કર્ણિકારના ક નો ગ થયો નથી તે જ પ્રકારે કંચન, કંતિ વગેરે પદોમાં પણ ક નો ગ થયો નથી.

પફલિઅર-ફલ્યો ફાલ્યો. પ નો મ ન થયો તથા મૂળ શબ્દ રૂપ 'પફલિતર' માં ત નો દ થયો નથી.

પયાસુ-પયાસુ પદમાં અનાદિ હોવા છતાં (મૂળ પ્રકાશ ના) કનો ગ ન થયો. વિણિજ્જિઅર-આ પદમાં મૂળ વિણિજ્જિતર ના ત નો દ ન થયો.

જં દિટ્ટરં સોમગ્ગહણ અસર્હેહિં હસિર નિસંકુ ।

પિઅ-માણસ-વિચ્છોહ-ગદુ ગિલિ ગિલિ રાદુ મિયંકુ ॥

યદ દઠ્ઠકમ્ સોમગ્ગહણમ્ અસત્તીમિઃ હસિતમ્ નિઃશંકમ્ ।

પ્રિયમાનુષ-વિદ્ધોભકરમ્ ગિલ ગિલ રાદુઃ સ્પાઠકમ્ ॥

જ્યારે અસત્તીએએ ચંદ્રનું ગ્રહણ જોયું ત્યારે તેઓએ ચંદ્રની ઢાંસી કરી. તેમણે રાદુને કહ્યું કે હે રાહો ! પ્રિય મનુષ્યો વચ્ચે વિચ્છોહ-વચ્છો-પાડનાર-વિદ્ધોભ કરનાર આ ચંદ્ર છે, માટે તું તેને ગળી જ-ગળી જ.

અમ્મીએ ! સત્થાવત્થેહિં સુવે ચિત્તિજ્જઈ માણ ।

પિએ દિટ્ઠે હલ્લોહલેણ કો ચેઅઈ અપ્પાણ ? ॥

અમ્મ ! સ્વસ્થાવસ્થે; સુખેન ચિન્તયતે માનઃ ।

પ્રિયે દષ્ટે વ્યાકુલત્વેન કઃ ચેતયતિ આત્માનમ્ ? ॥

હે માડી ! જ્યારે પૂરી સ્વસ્થ દશા હોય ત્યારે અહંકારનો વિચાર કરી શકાય—'શંકણું લઉં તો પિયુ મનાવવાને આવશે.' એવો વિચાર કરી શકાય, પણ આ તો પ્રિયને જોતાં જ લાક્ષણ-હાંક્ષણા ગની જવાય છે-લાલકલોળ થવા માંડે છે એવા સમયે કોણ પોતાની જાતને ચેતરી શકે ? અર્થાત્ વ્યાકુળ સ્થિતિમાં બધું ભુલી જ જવાય-રુસણાનો વિચાર શે આવે ?

સવધુ કરોપ્પિણુ કથિદુ મઈ 'તસુ પર સમલરં જમ્મુ ।

જાસુ ન ચાડ, ન ચારહડિ, ન ચ પમ્હુટ્ટરં ધમ્મુ ॥

શપથં કૃત્વા કથિતં મયા 'તસ્ય પરં સફલકમ્ જન્મ' ।

યસ્ય ન ત્યાગઃ, ન ચારમટી, ન ચ પ્રમુષ્ટકઃ ધર્મઃ ॥

મેં સોગન ખાઈને કહેલું છે કે કેવળ તેનો જ જન્મ સફળ છે કે જેની ત્યાગ-વૃત્તિ લોપાઈ નથી, જેની ચારભટ્ટી-ચારવીરતા-લોપાઈ નથી-જેનું શરાતન-લોપાયું નથી અને જેનો ધર્મ ચોરાયો નથી-લોપાયો નથી.

જઈ કેવંઈ પાવીસુ પિઝ અકિઆ કુટ્ટ કરી ? ।

પાણિઝ મવઈ સરાવિ જિવં સવંગે પડેસીસુ ॥

યદિ કથમપિ પ્રાપ્સ્યામિ પ્રિયમ્ અકૃતં કૌતુકં કરિશ્યે ।

પાનીયં નવકે શરાવે યથા સર્વાહુગે પ્રવેક્ષ્યામિ ॥

જો કેમે કરીને પિયુને પામીશ તો કદી નહીં કરેલું એવું કૌતુક કરી બતાવીશ.
જેમ નવા શરાવમાં-નવા-કોરા-શેકોરામાં-રામપાતરમાં-નાખેલું પાણી પોતાના બધા
જ અવયવો દ્વારા શરાવમાં સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે-ફેલાઈ પેસી-જાય છે તેમ હું
પિયુમાં મારાં બધાં અંગો વડે પેસી જઈશ-વ્યાપી જઈશ-ફેલાઈ જઈશ

उअ, कणिआरु पफुल्लिअउ कंवण-कंति-पयासु ।

गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वणवासु ॥

उत-परय, कर्णिकारः प्रफुल्लितकः काञ्चनकान्तिप्रकाशः ।

गौरीवदनविनिर्जितक; इव सेवते वनवासम् ॥

જુઓ તો ખરા, સોનાતી કંતિ જેવા ચળકતા પીળાં ફૂલોને લીધે પીળા વર્ણવાળા
આ કરેલું કેવી ફૂલીફાલી છે ? જાણે કે ગોરીના મુખ પાસે જિત્તાઈ અથેલી-પરાજય
પામેલી-હોઈ એવી તે કરેલું વનવાસ સેવતી હોય એમ જણાય છે. ને કોઈ
પરાજય પામેલ હોય તે લોકોને પોતાનું મુખ શી રીતે બતાવે ? એટલે જ કોઈ
પરાજય પામે તે વનવાસ જ સેવેને ?

મઃ અનુનાસિકઃ વઃ વા ॥૮૧૪૩૯૭॥

અનાદિમાં રહેલા એવા અસંયુક્ત મકારને બદલે અપશ્રંશ ભાષામાં
અનુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે.

કમલુ-કવંલુ-કમળ

મમરુ-મવંરુ-મોરો-ભમરો-“ભવંરલાલ”

જ્યાં શબ્દમાં મૂળ મ ન હોય અને કોઈ નિયમથી મ થયો હોય ત્યાં
પણ આ નિયમ લાગે છે.

યથા-જિમ-જિવં, જિમ્વ-જેમ-જુઓ, ૮૧૪૪૦૧।

તથા-તિમ-તિવં, તિમ્વ-તેમ- ” ”

મયળ-માં મ આદિમાં હોવાથી વં ન થયો.

જમ્મુ-માં મ સંયુક્ત હોવાથી મ્વ ન થયો.

વા અથઃ રઃ લુક્ ॥૮૧૪૩૯૮॥

સંયુક્ત અક્ષરમાં પાછળ રહેલા ર નો અપભ્રંશ ભાષામાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.

પ્રિયઃ—પ્રિઝ પિઝ, પિયુ—પ્રિય—વહાલો—કંઈ—પતિ—પ્રિય;

પ્રિયેણ—પ્રિયેણ, પિયેણ—પ્રિય વરે.

જઈ કેમ્વઈ પાવીસુ પિઝ । જુઓ, ૮૧૪૩૯૬॥

જઈ મમ્મા પારકકા તો સહિ ! મડચુ પિયેણ । જુઓ, ૮૧૪૩૯૮॥

અમૂતઃ અપિ ક્વચિત્ ॥૮૧૪૩૯૯॥

કોઈ શબ્દમાં ર ન હોય તોપણ અપભ્રંશ ભાષામાં ક્વચિત્ ર ઉમેરાઈ જાય છે.

વ્યાસઃ—વાસુ અથવા વાસુ—વ્યાસ મહર્ષિ

વ્યાસેન—વાસેણ વાસેણ

વાસુ મહા—ગિસિ લેઝ મળઈ 'જઈ સુઈ—સત્થુ પમાણુ ।

માયહં ચલણ નકંતાહં દિવિ દિવિ ગંગા—ગદ્વાણુ ॥

વ્યાસઃ મહર્ષિઃ એતત્ મળતિ યદિ ધૃત્તિશાસ્ત્રં પ્રમાણમ્ ।

માતુઃ ચરણાન્ નમતાં દિવા દિવા—દિને દિને—ગદ્વાસ્નાનમ્ ॥

મહર્ષિ વ્યાસ એમ કહે છે કે જો વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ હોય તો એટલે વેદનું વચન 'અરુ' માનીએ તો જે લોકો પૈતાના માતાપિતાને રોજને રોજ પજો લાગે છે તેઓ રોજને રોજ ગંગાસ્નાન કરે છે—તેમને રોજ રોજ ધરએકાં ગંગા નાસ્નાનું પુણ્ય મળે છે. તેમને ગંગામાં નહાવા માટે કાશીએ જવાની જરૂર નથી

વાસેણ વિ મારહ—લંભિ વદ્ધ । વ્યાસેન અપિ મારતસ્તમ્મે વદ્ધા ।

વ્યાસ મહર્ષિએ પણ મહાભારત રૂપ થાંભલા સાથે આંધેડી કયા.

આપદ્-વિપત્-સમ્પદાં દઃ ઇઃ ॥૮૧૪૪૦૦॥

આપદ, વિપત્ અને સમ્પદ્ શબ્દોના દને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ ઇ બોલાય છે.

આપદ્—આવદ્—આપત્તિ—આપદા.

વિપદ્—વિવદ્—વિપદા.

સંપદ્—સંપદ્—સંપદા—સંપત્તિ.

'બહુલ'ને લીધે આ નિયમ અધે લાગતો નથી.

સંપદ્—સંપયા. સંપદ્ ન થયું.

ત્રનડ કરંતહો, પુરિસહો આવડ આવડ ।

અનયં કરતઃ—કુર્વાણસ્ય પુરુષસ્ય આપત્ આગચ્છતિ

અન્યાય કરતા પુરૂષને આપતિ-આફત-આતે છે.

કોઈ પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી—

ગુણર્હિ ન સંપય કિતિ પર । શુઓ, ૮૧૪૩૩૫ ॥ અહીં સંપય ને અહલે સંપડ ન થયું.

કથં-યથા-તથાં થાદેઃ એમ-ઇમ-ઇહ-ઇધા ઢિતઃ ॥૮૧૪૪૦૧॥

કથમ્, યથા અને તથા શબ્દોના થમ્ તથા થા ભાગનો અપભ્રંશ ભાષામાં એમ, ઇમ, ઇહ અને ઇધ રૂપે ફેરફાર થાય છે. એટલે કથમ્ ને અહલે કેમ, કિમ્, કિહ અને કિધ રૂપે વપરાય છે. યથા ને અહલે જેમ, જિમ, જિહ અને જિધ રૂપે વપરાય છે અને તથા ને અહલે તેમ, તિમ, તિહ અને તિધ રૂપે વપરાય છે.

ક+થમ્-ક+એમ-કેમ-કેમ, કેમ કરીને, કેવી રીતે ? કેવું ?

ક+થમ્-ક+ઇમ-કિમ- ,, ,, ,, ,,

ક+થમ્-ક+ઇહ-કિહ- ,, ,, ,, ,,

ક+થમ્-ક+ઇધ-કિધ- ,, ,, ,, ,,

ય+થા-જેમ, જિમ, જિહ, જિધ-જેમ જે રીતે, જેવી રીતે, જેવું

ત+થા-તેમ, તિમ, તિહ, તિધ-તેમ, તે રીતે, તેવી રીતે તેવું

કેમ-કિધ

‘કેમ સમખપડ દુરહુ દિણ ? કિધ રચણી હુહુ હોઈ ?’ ।

નવવહુ-દંસણ-લાલસડ વહઈ મણોરહ સોઈ ॥

કથં સમાપ્નોતુ દુરોઽ વિનઃ ? કથં રજની શીઘ્રં ભવતિ ? ।

નવવધૂર્દશન-લાલસકઃ વહતિ મનોરથં સઃ અપિ ॥

અહીં અપિ શબ્દ નિશ્ચય અર્થનો સૂચક છે.

‘આ દુષ્ટ દિવસ કેમ કરીને પૂરો થઈ ગય’ ‘રંજન કરનારી રાત કેમ કરીને ઝટ આવી ગય’ આવો મનોરથ તે માણસ કરે છે કે જે નવી વહૂને જોવા માટે વિશેષ આતુર હોય-જાત્રયત્રાણો હોય-અધિક તત્વસતો હોય.

કિવૈં-

ઓ ગોરીમુહ-નિજિઅડ વહલિ લુક્ક મિયંકુ ।

અન્નુ વિ જો પરિહવિય-તણ સો કિવૈં મવહ નિસંકુ ? ॥

જુઓ તો ખરા કે, ગોરીના મુખની કાંતિ દ્વારા પરાજય પામેલો ચંદ્ર વાદળામાં કેવો સંતાઈ ગયો છે. બીજો પણ જે કાંઈ બીજા દ્વારા પરાભવ પામેલ હોય તે નિઃશંક બનીને ખુદ્દી રીતે-મેઘડક-શરમાયા વિના-જાહેરમાં કેમ કરીને ભમી-ફરી-શકે? અર્થાત્ ન ફરી શકે પણ સતાયેલો-છૂપો-જ રહે.

કિહ-

વિવાહરિ તણુ રયણ-વણુ કિહ ઊઠ સિરિ-આનંદ ।

નિરુવમ-રસુ પિણં પિઅવિ જણુ સેસહો દિવણી સુદ ॥

વિન્વાધરે તનુઃ રદનવ્રણઃ કથં સ્થિતઃ શ્રીઆનન્દ !

નિરુપમરસં પ્રિયેણ પીત્વા ઇવ શેષસ્ય દત્તા સુદ્રા ॥

શ્રી આનંદ નામનો સ્થિત જન છે તેને કાંઈ પૂછે છે કે, હે આનંદ ! ત્રીના પાકા ટિડોરા જેવા લાલ એક ઉપર દાંત વડે પડેલો નાનો એવો ધા કેવો દેખાય-ત્રાજે-છે? જવાબમાં આનંદ કહે છે કે, પિઉએ-પ્રેમીએ-નિરુપમ અધરરસ પીને પછી તેમાં જે રસ બાકી રહ્યો છે તે બીજો કાંઈ પી ન જાય કે એ રસ ઢળી ન જાય એ મારે જાણે કે એકરૂપ શીશી ઉપર મહોર ન ભારી દીધી હોય-એ શીશીના મોં ઉપર ખૂચ-સીલ-ન માર્યું હોય એમ એ નાના ધાને વર્ણવી શકાય.

તેવૈ-જેવૈ

મણ સહિ ! તિહુઅરં તેવૈ મડં જડં પિઉ દિદ્દહુ સ-દોસુ ।

જેવૈ ન જાણડ મજ્જુ મણુ પક્ખાવહિઅં તાસુ ॥

મણ સહિ ! નિમ્તકમ્ તથા મામ્ यदि પ્રિયઃ દૃષ્ટઃ સંદાષઃ ।

યથા ન જાનાતિ મમ મનઃ પક્ષાપતિતં તસ્ય ॥

હે સખી ! તે જે મારો પ્રિય, દોષ સહિત જોયો હોય-મારા પ્રિયનો કાંઈ દોષ જોયો હોય તો મને એ બાગત એકાંતમાં ગુપચુપ એવી રીતે કહે જેથી તેની (પતિની) પડખે જ પડેલા-રહેલા-અર્થાત્ પતિના પક્ષપાતી એવા મારા મનને ખબર ન પડે-તેનો દોષ મારા મનની જાણમાં ન આવે-એ રીતે મને તું ગુપચુપ કહે.

તિવૈં જિવૈં લેકિમ લોઅણહં ।

તિવૈં તિવૈં વમ્મહુ નિઅય-સર..... । જુઓ, ૮૧૧૩૪૧ ॥

તિહ-જિહ

મડં જાણિઅં પિઅવિરહિઅહં ક વિ ધર દોહ વિઆલિ ।

નવર મિઅંકુ વિ તિહ તવહ જિહ દિણયરુ સય-ગાલિ ॥

ધર ઘેર્યમ્ (જુઓ, ૮૧૧૩૭૭).

મેં બલ્લેયું કે જેને પ્રિયતો કે પ્રિયતો વિરલ થયેલ છે તેઓને સંખ્યા ટાણે કાંઈક પલ્લુ ધારજ થાય, પલ્લુ આ તો તેથી ઉચ્છેદન થયું જણાય છે, કેમકે સંખ્યા ટાણે ચંદ્ર પંચુ તેવી રીતે તપવા લાગ્યો છે કે જેમ પ્રત્યક્ષણે સૂર્ય તપતો હોય.

ઉપરનાં પદોની જેમ જેમાં જેમ, જિમ, જિહ, જિષ તથા જેમ, તિમ, તિહ અને તિષ અવ્યયો વપરાયેલ હોય તેવાં ઉદાહરણો પણ પોતાની મેળે જ સમજી લેવાં.

યાદક્-તાદક્-કીદ્શ-ઈદ્શાં દાદેઃ ડેહઃ ॥૮૧૪૦૨॥

યાદ્શ, તાદ્શ, કીદ્શ અને ઈદ્શ શબ્દોમાં જે વકારાદિ અંશ એટલે દ્શ રૂપ અંશ છે તેને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં 'એહ' બોલાય છે.

યાનદ્શને બદલે જાન+એહ-જેહ જેવું

તાદ્શ ને બદલે તાન+એહ-તેહ તેવું

કીદ્શ ને બદલે કીન+એહ-કેહ-કેહ કેવું

ઈદ્શને બદલે ઈન+એહ-એહ એહવું કે એવું

મહાં મણિઅડ બલિ-રાય ! તુહું, કેહડ મગ્ગણ એહુ ? ।

જેહુ તેહુ નવિ હોઈ વડ ! સઈ નારાયણ એહુ ॥

મયા મણિતકઃ બલિરાજ ! ત્વમ્, કીદ્શ માર્ગણઃ એષઃ ? ।

યાદક્ તાદ્શૂ ન અપિ મવતિ મૂડ ! સ્વયં નારાયણઃ એષઃ ॥

હે બલિરાજ ! આ માગણુ એવો કવો છે ? એ બાબત મેં તને કહ્યું કે, હે મૂડ ! આ માગણુ કોઈ જેવો તેવો-રસ્તે રખડતો આલતુકાલતુ માગણુ-બીખારી-ન હોય પણ આ તો નારાયણ પોતે જ માગણુ થઈને આવેલ છે.

અતાં હૈસઃ ॥૮૧૪૦૩॥

યાદ્શ, તાદ્શ, કીદ્શ અને ઈદ્શ એ ચારે અકારાંત શબ્દોના દ્શ અંશને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં હૈસ (હૈસ) રૂપ વપરાય છે.

યાદ્શ ને બદલે જન+હૈસ-જૈસ. તાદ્શ ને બદલે તન+હૈસ-તૈસ. કીદ્શ ને બદલે કન+હૈસ-કૈસ અને ઈદ્શ ને બદલે ઈન+હૈસ-હૈસ રૂપ અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

યાનદ્શ-હૈસ-જાન+હૈસ-જકસો-જેહવો-જેવો-જૈસો.

તાનદ્શ-હૈસ-તાન+હૈસ-તકસો-તેહવો-તેવો-તૈસો.

કીનદ્શ-હૈસ-કીન+હૈસ-કકસો-કેહવો-કેવો-કૈસો.

ઈનદ્શ-હૈસ-ઈન+હૈસ-હકસો-એહવો-એવો-ઐસો.

યત્ર-તત્રયોઃ ત્રસ્ય હિદ્-ઈત્થુ-અત્તુ ॥૮૧૪૧૦૪॥

યત્ર અને તત્ર શબ્દના ત્ર અંશને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઇત્થુ અને અત્તુ બોલાય છે એટલે યત્ર શબ્દને બદલે જેત્થુ અને જત્તુ તથા તત્ર શબ્દને બદલે તેત્થુ અને તત્તુ રૂપે અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

ય+ત્ર-એત્થુ-જ+એત્થુ-જેત્થુ-જ્યાં-જે રથળે. મારવાડી ભાષામાં જંઠે પંખળીમાં જિત્યે.

ત+ત્ર-એત્થુ-ત+એત્થુ-તેત્થુ-ત્યાં-તે રથળે. મારવાડીમાં તંઠે પંખળીમાં તિત્યે

ય+ત્ર-અત્તુ-જ+અત્તુ-જત્તુ-જ્યાં-જે રથળે.

ત+ત્ર-અત્તુ-ત+અત્તુ-તત્તુ-ત્યાં-તે રથળે.

જહ માં ઘડદિ પ્રયાવદી કેત્થુ વિ લેખિણુ સિવલુ ।

જેત્થુ વિ તેત્થુ વિ એત્થુ જગિ મળ તો તહિ સારિલુ ? ॥

જે તે પ્રજાપતિ-વિધાતા-ક્રયાંયથી શિક્ષા-વિદ્યા-અર્જીતે-શીખીને-નવું રૂપ ઘડતો-જનાવતો-હોય તો કહે, જ્યાં-ત્યાં પણ કાઈ રથળે આ જગતમાં તેની સરખું કાક તો અથરા તો કાઈક તો મળવું જોઈએ ને ?

જત્તુ ઠિંદો જ્યાં-જે રથળે-રહેલો

તત્તુ ઠિંદો ત્યાં-તે રથળે રહેલો.

ઈત્થુ કુત્ર-અત્રે ॥૮૧૪૧૦૫॥

કુત્ર અને અત્ર શબ્દના ત્ર અંશને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઈત્થુ બોલાય છે. એટલે કુત્ર શબ્દને બદલે કેત્થુ અને અત્ર શબ્દને બદલે એત્થુ રૂપ અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

કુ+ત્ર-એત્થુ-કુ-એત્થુ-કેત્થુ-ક્યાં-કયે રથળે. મરાઠી-કુઠે મારવાડી કંઠે પંખળી કિત્યે

અ+ત્ર-એત્થુ-અ-એત્થુ-એત્થુ-અહીં-આ રથળે. મારવાડી-અંઠે પંખળી કિત્યે કેત્થુ વિ લેખિણુ સિવલુ । ૮૧૪૧૦૪ ।

જેત્થુ વિ તેત્થુ વિ એત્થુ જગિ । જુઓ, ૮૧૪૧૦૪.

યાવત્-તાવતોઃ 'વ'આદેઃ મ ઉ મહિં ॥૮૧૪૧૦૬॥

યાવત્ અને તાવત્ એ બે અવ્યયોમાંના વત્ ભાગને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં મ, ઉ અને મહિં એ ત્રણમાંના ગમે તે એક વપરાય છે.

યાવત્ શબ્દને બદલે જામ, જાડં અને જામહિં
તાવત્ શબ્દને બદલે તામ, તાડં અને તામહિં એવા શબ્દો અપશ્ચંશમાં
વપરાય છે.

મ—યા+વત્-મ-જા+મ-જામ-જ્યાં સુધી

તા+વત્-મ-તા+મ-તામ-ત્યાં સુધી

ડં—યા+વત્+ડં-જા+ડં-જાડં-જ્યાં સુધી

તા+વત્-ડં-તા+ડંતાડં-ત્યાં સુધી

મહિં-યા+વત્-મહિં-જા+મહિં-જામહિં-જ્યાં સુધી-જ્યારે

તા+વત્-મહિં-તા+મહિં-તામહિં-ત્યાં સુધી-ત્યારે.

તામ ન નિવડે કુંભ-ચઢિ સીહ-જવેડ ચટક ।

તામ સમત્તહં મયગલહં પડે પડે વરજડે ઢક્ક ॥

યાવત્ ન નિપતતિ કુમ્ભતટે સિંહચેપટા ચટક ।

તાવત્ સમસ્તાનાં મદકલાનાં પડે પડે વાદયતિ ઢક્કા ॥

જ્યાં સુધી હાથીઓના કુંભસ્થળ ઉપર સિંહના પંખનો સડાકો પડ્યો નથી
ત્યાં સુધી જ મદ્યી છડી ગયેલા તમામ હાથીઓના પેટ નીચે લટકતો બાંધેલો
ધંટ ચાલતી વખતે પગને પગને વાગ્યા કરવાનો પણ સિંહની થપાટ-ફટકા-
પડતાં જ એ ધંટ વાગતો બાંધ જ પડી જવાનો.

તિલહં તિલક્ષણ તાડં પર જાડં ન મેહ ગલંતિ ।

નેહિ પળકુદ્ધે તે ગિઝ તિલ તિલ ફિક્કિવિ ચલ હોંતિ ॥

તિલાનાં તિલસ્થન તાવત્ પરં યાવત્ ન સ્નેહ્યાઃ ગલન્તિ ।

સ્નેહે પ્રળષ્ટે તે એવ તિલાઃ તિલાઃ સ્ફેટિત્વા ચલાઃ ભવન્તિ ॥

તલમાં તલપણું ત્યાં સુધી ટકે છે જ્યાં સુધી તે તલ સ્નેહને-ચીકાશને-
છોડતા નથી. તલની અંદરનો સ્નેહ-ચીકાશ-નાશ પામતાં જ તલ, તલ મટીને
અણ-ખોળ-થઈ જાય છે. માણસ પણ પોતાની અંદરનો સ્નેહ નાશ પામતાં જ
ખલ-દુર્જન-મની જાય છે.

જામહિં વિસમી કઝઝ-ગડ્ડ જીવહં મજ્જેણ્ણે ।

તામહિં અચ્છડ ઇચ્છુ જણુ, સુઅણુ વિ અંતરુ દેડ ॥

યાવત્ વિષમા કાર્યગતિઃ જીવાનાં મધ્યેણિ ।

તાવત્ આસ્તામ્ ઇતરો જનઃ, સુજનઃ અપિ અન્તરં દદાતિ ॥

જીવોની વચ્ચે ચાલતી પરસ્પરની કામકાજની પ્રતિ-રીત-અરસપરસનો સંબંધયુક્ત વ્યવહાર-જ્યારે વિષમ રીતે-વક્ર રણે-ચાલવા લાગે છે ત્યારે એટલે જ્યારે જીવોની ભાગ્યદશા પત્રટાય છે ત્યારે ધ્રીતર-હસદો-અથવા રતેહ સંબંધવાળો નહીં એવો ઈતર-ખીલે માણસ તો આંતરો રાખે જ પણ સુખન સુધ્ધાં આંતરો રાખે છે-પીઠ ફેરવી એસે છે.

વા યત્-તદઃ અતોઃ કેવઃ ॥૮૧૪૪૦૭॥

યત્ અને તત્ શબ્દને સંસ્કૃત ભાષામાં ૭૧૧૪૮ સૂત્ર દ્વારા, ‘પરિમાણુ’ અર્થનો સૂચક અતુ પ્રત્યય લાગતાં યાવત્ અને તાવત્ શબ્દો બને છે. એ યાવત્ અને તાવત્ શબ્દો-માંના વત્ લાગતે બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એવઃ (એવઃ) શબ્દ વિકલ્પે બોલાય છે. એટલે યાવત્ને બદલે એવઃ અને તાવત્ને બદલે તેવઃ શબ્દ અપભ્રંશમાં વિકલ્પે વપરાય છે.

યા+વત્-એવઃ-જા+એવઃ+૩-એવઙુ-એવડું-એટલું-હિંદી જિતના

તા+વત્-એવઃ-તા+એવઃ+૩-તેવઙુ-તેવડું-તેટલું - ,, તિતના

જ્યારે એવઃ ન થાય ત્યારે થનારાં ૩૫—

યા+વત્-એતુલ-જા+એતુલ+૩-એતુલો-એટલો-(જુઓ ૮૧૪૪૩૫).

તા+વત્-એતુલ-તા+એતુલ+૩-તેતુલો-તેટલો-(જુઓ ૮૧૪૪૩૫).

એવઙુ એતરુ રાવળ-રામહં, તેવઙુ એતરુ પટ્ટણ-ગામહં ॥

રાવળ અને રામ વચ્ચે એટલું આંતર-તકાવત-છે તેટલો તકાવત પાટણ શહેર અને ગામડા વચ્ચે છે. આ વાક્યમાં શહેરને રાવળ જેવું અને ગામને રામ જેવું બનાવેલ છે.

વા इदम्-किमोः ‘य’ आदेः ॥८१४४०८॥

इदम् અને किम् શબ્દને સંસ્કૃત ભાષામાં ૭૧૧૪૮ સૂત્ર દ્વારા ‘પરિમાણુ’ અર્થનો સૂચક અતુ પ્રત્યય લાગતાં इयत् અને कियत् શબ્દો બને છે. આ इयत् અને कियत्-આદિમાં य વાળા ભાગને બદલે-યત્ લાગતે-બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં એવઃ વિકલ્પે બોલાય છે. એટલે इयत् ને બદલે એવઃ અને कियत् ને બદલે કેવઃ પ્રયોગ અપભ્રંશમાં વિકલ્પે વપરાય છે.

इ+यत्-એવઃ-इ+એવઃ+૩-એવઙુ-એવડું-એટલું.

कि+यत्-એવઃ-कि+એવઃ+૩-કેવઙુ-કેવડું-કેટલું.

એવઃ ૩૫ ન થાય ત્યારે થનારાં ૩૫—

इ+यत्-એતુલ-એતુલ+૩-એતુલો-એટલો, એવડો.

कि+यत्-એતુલ-कि+એતુલ+કેતુલો-કેટલો, કેવડો.

એવડુ અંતરુ-એતાવડ અન્તરમ્-આટલું આંતરં-આટલો બેદ

કેવડુ અંતરુ-કિયડ અન્તરમ્ કેટલું આંતર -કેટલો બેદ

પ્રસ્તુત એવડ પ્રત્યયના સાદૃશ્યથી એકવક્રું એવક્રું, ત્રેવક્રું, ચોવક્રું વગેરે શબ્દોમાં પણ બાપામાં એવડુ પ્રત્યય લાગેલ છે અને એટલો, જેટલો, કેટલો અને તેટલોમાં પ્રસ્તુત એટલ પ્રત્યય વપરાયેલ છે,

परस्परस्य आदिः अः ॥८।४।४०९॥

અપભ્રંશ ભાષામાં ‘ પરસ્પર ’ શબ્દની આદિમાં અ ઉમેરાય છે. પરસ્પરમ્-પરોપ્પરુ-અપરોપ્પરુ-અવરોપ્પરુ અને પનો વ થતાં-અવરોપ્પરુ-પરસ્પર અથવા એકબીજા-સામસામે.

તે મુગ્ગડા હરાવિઆ જે પરિવિટ્ટા તાહં ।

અવરોપ્પરુ જોઅંતાહં સામિઝ ગંજિઝ જાહં ॥

તે મુદ્રકા હારિતા યે પરિવિટ્ટાઃ તેષામ્ ।

પરસ્પરમ્ દ્યોતતામ્-વચ્ચતામ્-સ્વામિકઃ ગન્નિજતઃ; યેષામ્ ॥

એક-બીજાની સામે જોતા રહ્યા અને જેમનો સ્વામી ગાંજી ગયો-હારી ગયો એટલે સેવકો જોતા રહ્યા અને સ્વામી દારી ગયો. સેવકોને જે મગ પીરસવામાં આવેલા તે ફાગટ ગયા અર્થાત્ સેવકોનું ખાધું-સેવકોને ખવરાવ્યું-એણે ગધું-ધૂળમાં મળ્યું-સેવકોને ખવરાવ્યાનું કાંઈ ફગ-પરિણામ-ન આવ્યું.

कादिस्थ-एद्-ओतोः उच्चारलाघवम् ॥८।४।४१०॥

કે અને ઓ એ બંને સ્વરો દ્વિમાત્રિક છે એટલે તે દીર્ઘસ્વર ગણાય છે પણ જ્યારે તે બંને એટલે કે અને ઓ ક વગેરે વ્યંજનોની સાથે મળી ગયા હોય ત્યારે એટલે કે, ખે, ગે, ઘે વગેરે રૂપે થયા હોય તથા ડો, છો, જો, ઝો વગેરે રૂપે થયા હોય ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં તેમનું એટલે કે, લે, મે અથવા કો, ચો, ગો વગેરેનું લઘુ ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ થાય છે.

મુઘં શબ્દમાં ઘની સાથે કં છે તેનું લઘુ ઉચ્ચારણ કરવું એટલે તેને દ્વિમાત્રિક-રૂપે-દ્વિમાત્રિકની જેમ-ન બોલવો, પણ લઘુ બોલવો-એક માત્રિકની જેમ બોલવો-આ લઘુ ઉચ્ચારણને ઉપયોગ જાહેરી દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે અથવાઃ ઉચ્ચારણ કરનારાઓને ઉચ્ચારણ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર છે. જ્યારે ઉચ્ચારણ કરનારા એકમાત્રિક સ્વર કેમ બોલવો અને દ્વિમાત્રિક સ્વર કેમ બોલવો એ બાબત ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા ત્યારે અંધકારે તેમને માટે ઉપર જણાવેલ માર્ગ શોધી કાઢેલ હોય ?

દુલ્લહૈ શબ્દમાં હ ની સાથે ઓ છે તેનું લઘુ ઉચ્ચારણ કરવું એટલે તેને દ્વિમાત્રિક ન સમજવો પણ લઘુ એટલે એકમાત્રિક સમજવો.

સુષં ચિતિજ્ઞાઈ માણુ-સુલ્હેન ચિન્ત્યતે માનઃ સુખનું વાતાવરણ હોય તો માનનો વિચાર કરી શકાય. જુઓ, ૮૧૩૧૬। આ વાક્યમાં સુષં પદમાં ષં અક્ષરમાં જે ં છે તેને લઘુ એટલે એકમાત્રિક સમજવો.

તસુ હઠં કલિ-જુગિ દુલ્લહૈ કલિયુગમાં જે દુર્લભ-દુર્ભિજ-હોય એવાને માટે હું બલિદાન આપી શકું-જુઓ, ૮૧૩૩૮ મહાત્મા ગાંધી જેવા પુરુષોત્તમને માટે માથું આપવામાં વાંધો ન ગણાય. ઉદાહરણનું આ પાછલું વાક્ય અનુવાદકે જ પોતા તરફથી અનુવાદમાં ઉમેરેલ છે પણ અંચકાર આચાર્ય હેમચંદ્રનું નથી-એમ સમજવું.

પદાન્તે ડે-હં-હિ-હંકારાણામ્ ॥૮૧૪૧૧॥

ચંદને છેડે આવેલા ડં, હં, હિ અને હં એ ચાર શબ્દોનું અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રાયઃ લઘુ ઉચ્ચારણ કરવું. જે સ્વરની પછી અનુસ્વાર આવેલો હોય તે સ્વર ગુરુ ગણાય છે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં ડં, હં, હિ અને હં ના સ્વરને લઘુ સમજવાનો છે.

ડં-તુચ્છડં-ડંને લઘુ સમજવો.

કિજ્ઞડં " "

હં-તરહું અને લહું- હુંને લઘુ સમજવો.

હિ-જહિ-હિને લઘુ સમજવો.

હં-તળહં-હંને " "

અન્નુ જુ તુચ્છડં તહે થળહે । જુઓ, ૮૧૩૫૦॥

વલિકિજ્ઞડં સુઅણસ્સુ । જુઓ, ૮૧૩૩૮॥

તરુહું વિ વક્કડ । જુઓ, ૮૧૩૪૧॥

લ્લગ-ત્રિસાહિડ જહિ લહું । જુઓ, ૮૧૩૮૬॥

તળહં તડ્ડની મંગિ નવિ । જુઓ, ૮૧૩૩૯॥

મ્હઃ મ્મઃ વા ॥૮૧૪૧૨॥

અપભ્રંશ ભાષામાં મ્હને બદલે મ્મ વિકલ્પે બોલાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં આવો મ્હ કયાંય મળતો નથી પણ પ્રાકૃત ભાષામાં મ્હ વિપ્રલબ્ધ છે.

હેમ-૩૦

પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૧૨૭૪ સૂત્ર દ્વારા શબ્દોના ક્ષમ, રમ, ષમ, સ્મ અને ક્ષાને બદલે જે મ્હ થાય છે તે મ્હ અહીં લેવાનો છે.

ગિમ્મ-ગ્રીષ્મ-ગિન્મ્હ-ગિમ્મો, ગિમ્હો-ગ્રીષ્મ-ઉનાળો

સિમ્મ-ષ્લેષ્મ-સિન્મ્હ-સિમ્મો, સિમ્હો-ષ્લેષ્મ-શલેષ્મ-સળેખમ

વમ્હ-વન્મ-અભિ-આભિણુ

વમ્મ ! તે વિરલા કે તિ નર જે સવગ્ગ છડ્ણ ।

જે વંકા તે વંચયર, જે હજુબ તે વહ્ણ ।

હે અભિન ! બમ્મન ! આભિણુ ! જેઓ સર્વોંગે-સર્વ પ્રકારે-છેલ-કુશળ-હોય તેવા કોઈ વિરલા નર-મનુષ્ય-હોય છે પણ વધારે ભાગે જોતાં એમ જણાય છે કે જે વંકા-હોય છે તે વધારે પડતા વંકા-લુચ્ચા-હોય છે અને જે સરળ હોય છે તે નર્મળગદ જેવા હોય છે-વધુ પડતા સરળ હોય છે-મૂરખ અથવા તદ્દન ભોટ-અછલ વિનાના ભોપા-જેવા-હોય છે.

અન્યાદશઃ અન્નાઈસ-અવરાઈસો ॥૮૧૪૧૩॥

અન્યાદશ શબ્દને બદલે અપબ્રંશ ભાષામાં અન્નાઈસ અને અવરાઈસ એમ બે શબ્દો વપરાય છે.

‘કોઈની સરખો’ અર્થ સૂચવવા સંસ્કૃતમાં સદશ અને પ્રાકૃતમાં સરિસ શબ્દ પ્રચલિત છે તેની જ પેઠે ‘બીજાની જેવો’ અર્થ સૂચવવા પ્રાકૃતમાં અન્નાઈસ શબ્દ પ્રચલિત છે અને સંસ્કૃતમાં અન્યાદશ શબ્દ છે. પ્રત્યુત અન્નાઈસ અને સં અન્યાદશ બન્ને શબ્દો પરસ્પર મળતા જ છે. અપરાદશ શબ્દ અને અવરાઈસ એ બન્ને શબ્દો સરખા છે અને ‘અન્નાઈસ’ શબ્દની સરખામણીમાં ‘અવરાઈસ’ શબ્દ પણ પેદા થયેલ છે.

અન્યાદશઃ-અન્નાઈસો ।

અરત્ત-અવરાઈસો-અરાદશઃ-અવરાઈસો-અપરતી જેવો-અપની જેવો-દેખાતો-બીજાની જેવો દેખાતો. જુઓ ॥૫૧૧૧૫૨॥

અન્ય તથા અપર એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થના છે.

અન્યાદશની જેમ પ્રાચીન સંસ્કૃતમાં અરાદશ શબ્દ હોવો જોઈએ, એ હકીકત આ ‘અવરાઈસ’ પ્રયોગ ઉપરથી જણી શકાય છે.

પ્રાયસઃ પ્રાઉ-પ્રાઈવ-પ્રાઈમ્વ-પગ્ગિમ્વાઃ ॥૮૧૪૧૪॥

પ્રાયસ્ અબ્યયને બદલે અપબ્રંશ ભાષામાં પ્રાઉ, પ્રાઈવ, પ્રાઈમ્વ અને પગ્ગિમ્વ એમ ચાર અબ્યયો વપરાય છે.

પ્રાયસ્-પ્રાઠ-ચણું કરીને-પ્રાયે કરીને-પ્રાયઃ કરીને

પ્રાયસ્-પ્રાઠ્વ- „

પ્રાયસ્-પ્રાઠ્મ્વ- „

પ્રાયસ્-પરિગમ્વ- „

પ્રાઠ-

અન્ને તે લીહર લેઅળ, અન્નુ તં મુઅજુઅલ્લ

અન્નુ સુ ધળથળ-હારુ, તં અન્નુ જિ મુહકમલ્લ ।

અન્નુ જિ કેસકલાલુ, સુ અન્નુ જિ પ્રાઠ વિહિ

જેળ નિઅમ્બિળિ ધરિઅ, સ ગુળ-લાયળ્ળ-ળિહિ ॥

અન્યે તે લીધે^૧ લેઅને, અન્યત્ તદ્ ભુજયુગલમ્ ।

અન્યઃ સ ^૧ધનસ્તનહારઃ, તદ્ અન્યદ્ એવ મુલ્લકમલમ્ ।

અન્ય એવ કેસકલાપઃ સઃ અન્ય એવ પ્રાયઃ વિધિઃ

યેન નિતમ્બિની ઘટિતા સા ગુળલાવળ્ળનિધિઃ ॥

અન્ય-અનેરાં-છે તે લીધે-જાંબાં-કોચન, અનેરું છે તે ભુજ-યુગલ, અનેરાં છે તે ધટ્ટ રાન-ભાર, અનેરું જ છે તે મુખકમલ, તે કેસકલાપ અનેરાં જ છે. તેનો વિધાતા-અનાનસારો-પણુ પ્રાયઃ તે અનેરાં જ છે જેણે યુગુનો અને કાવણનો સંહાર એવી તે નિતાંબિની-સ્ત્રીને-ઘડેલી છે.

પ્રાઠ્વ-

પ્રાઠ્વ મુળિહં વિ ધ્રંતકી તેં મળિઅઢા ગળંતિ ।

અલ્લદ્ નિરામય પરમપદ્ અજ્જુ ધિ લલ્લ ન લહંતિ ॥

પ્રાયઃ મુનોનામ્ અધિ ધ્રાન્તિકા તેન મળિકકાન્ ગળ્યન્તિ ।

અલ્લયે નિરામયે પરમપદ્ અથાપિ લલ્લે ન લભન્તે ॥

પ્રાયઃ-ચણું કરીને-મુનિઓને પણુ ધ્રાંતિ અર્થ ગર્થ લાગે છે જેને લીધે તેઓ પણુ ભાગાના મણુકા ગણ્યા કરે છે-ફેરવ્યા કરે છે, ક્ષય વિનાના અને નિરામય-રોગ વિનાના-એવા પરમ પદનાં હજી સુધી પણુ તેઓ લલ પામતા નથી.

પ્રાઠ્મ્વ-

અંધુ-જલેં પ્રાઠ્મ્વ મોરિઅહે સહિ ! ઉલ્લતા નયળ-સર ।

તેં સંસુહ સંપેસિઆ દેંતિ તિરિચ્છી ઘત્ત પર ॥

અશ્રુજલેન પ્રાયઃ મૌર્યાઃ સલિ ! ઉલ્લતૌ નયનશરૌ ।

તેન સમ્મુલ્લૌ સંપ્રેષિતૌ દદેતે તિર્યગ્ પાત્ત પરમ્ ॥

૧. ધનસ્તનહારઃ એમ પણુ થાય. ‘ધનસ્તન ઉપરનો હાર’ એવો અર્થ થાય.

પ્રાયઃ કરીને હે સખી ! ગોરીનાં નયનરૂપ આણુ આંસુનાં પાણીથી બીજાંયેલાં છે તેથી સામે મોકલેલાં-સીધાં ફેંકેલાં-માત્ર તિર્યગ્-આડો-ધમ્મો મારે છે.

શરના ફળાને-આણુના ફળાને-તેજ કરવા શર ઉપર પાણી ચડાવવામાં આવે છે એટલે અહીં ગોરીનાં નયનરૂપ શર ઉપર આંસુઆનું પાણી પડવાથી તે તેજ થયેલ છે.

‘દોષકવૃત્તિ’માં આ દોહાનો જુદો અર્થ આ રીતે નોધેલ છે—

“ ‘નયનસર’ નયનસરસી, ઉદ્ભવતે ઝલસિતે, તેન અપરે નયનસરસી સંમુલ્લે પ્રેષિતે પરં કેવલમ્, તિર્યગ્ વત્તમ્ ક્ષેપં દત્તઃ । ”

હે સખી ! ઘણું કરીને ગોરીનાં નયનરૂપ સરોવર આંસુનાં પાણીની ધારાથી ઉદ્ભવસિત થયેલ છે—છવકાઈ ગયાં છે—છલોછલ ભરાયેલાં છે તેને લીધે બીજાં નયનરૂપ સરોવર સામે મોકલ્યાં, પણ માત્ર આડો ક્ષેપ કરે છે—અફળાય છે—પાણીના પ્રવાહ સામે બીજા સામે આવેલો પાણીનો પ્રવાહ અફળાય એ સ્વાભાવિક જ છે.

પગિધ્વ--

‘એસી પિહ, રૂસેસુ હડં, રુદ્ધી મઈ અણુણેઈ’ ।

પગિધ્વ એઈ મળોરહડં દુક્કરુ દહિત કરેઈ ॥

એવ્યતિ પ્રિયઃ, રોષિધ્વામિ અહમ્, રુદ્ધાં મામ્ અનુનયતિ—અનુનયતિ ।

પ્રાયઃ એતાન્ મનોરથાન્ દુક્કરાન્ દયિતઃ કરોતિ ॥

કોઈ નાયિકા વિચાર કરે છે કે ‘મારો પિહ આવશે, હું’ રોપ કરીશ—રીસાઈ જઈશ, રુકેલી એરી મને પિહ મનાવશે’ પણ ઘણું કરીને દયિત-પિહ-મારી પાસે અનુકૂળ સમયે પહોંચી જાય છે તેથી તે આ મનોરથોને દુષ્કર-ન કરી શકાય એવા-કરી મૂકે છે. અર્થાત્ મને આવા મનોરથોને કરવાનો સમય જ રહેતો નથી.

વા અન્યથઃ અનુઃ ॥૮૧૪૪૧૫॥

અન્યથા અન્યથને બદલે અપ્રશ્ન લાપામાં અનુ અન્યથ વિરહપે વપરાય છે.

અન્યથા—અનુ, અન્નહ—બીજી કોઈ રીતે

વિરહાળ-જાલ-કરાલિયડ પહિડ કો વિ યુદ્ધિવિ ડિઅડ ।

અનુ સિસિરકાલિ સોઅલજલહુ ધૂમુ કહંતિહુ ડહિઅડ ? ॥

કોઈ સ્વયં શિવાળામાં ડંડા પાણીમાંથી ધુમડો નીકળતો જણાય છે,—‘અગ્નિ સિવાય ધુમડો કેમ નીકળે ?’ એવા અનુમાનથી કવિ કલ્પના કરે છે કે—અરેઅર, વિરહરૂપ અગ્નિની ઝાગ વડે દાઝેતો હોવાથી દેખાવમાં બધાનક લાગતો કોઈ પ્રવાસી પાણીના આ ધરામાં પડીને—કુબળી મારીને—રહેલો હોવો જોઈએ. અન્યથા—એમ

ન હોય તો-આવી કલકલતી ઠંડીમાં ઠંડા પાણીમાંથી ધુમાડો કઈ રીતે નીકળે ?
એ દાઝેલો હોય અને પાણીમાં પડેલ હોય તો જ દાઝેલ પદાર્થમાંથી ધુમાડો
નીકળવાનો સંભવ અશે.

કુતસઃ કઠ કહંતિહુ ॥૮૧૪૧૬॥

કુતસઃ અવ્યયને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં કઠ અને કહંતિહુ એવાં બે
અવ્યયો વિકલ્પે વપરાય છે.

કુતઃ-કઠ- સાથી ? ક્યાંથી ?

કુતઃ-કહંતિહુ ,, ,,

મહુ કંતહો ગુરુ-દ્વિઅહ્વા કઠ કુપંડા બલંતિ ?

અહ રિઝ-રુહિરેં ઉલ્લુવહ અહ અવ્વળેં ન મંતિ ॥

જ્યારે મારો કંથ પોતાના બેડમાં-રહેવાના સ્થાનમાં-વિદ્યમાન હોય-
હવાત હોય-સ્થિત હોય-ત્યારે ઝૂંપડાં કેવી રીતે બળે ? બે કોઈ સળગાવે તો
મારો કંથ કાં તો શત્રુઓનું લોહી ઊંટીને ઓલવી નાખે અને કાં તો પોતાનું લોહી
ઊંટીને ઓલવી નાખે, એમાં બ્રાંતિ-શંકા નથી.

ધૂમ કહંતિહુ ઉદ્વિઝઝ ૧ જુઓ ॥૮૧૪૧૫॥

તતઃ-તદોઃ તોઃ ॥૮૧૪૧૭॥

તતઃ અને તદા એ બન્ને અવ્યયોને બદલે અપભ્રંશ લાપામાં તો અવ્યય
વપરાય છે.

તતઃ-તો-તેથી

તદા-તો-ત્યારે.

જહ મગ્ગા પારક્કઠા તો સહિ ! મજ્જુ પ્રિણ ૧ જુઓ, ૮૧૪૩૭૧ ॥

**एवं-परं-समं-धुवं-मा-मनाकः एवम्-पर-समाणु-धुवु-मं-मणाउं
॥८१४१८॥**

एवम् ने બદલે एम्ब, परम् ने બદલે पर, समम् ने બદલે समणु, धुवम् ने બદલે
धुवु, मा ने બદલે मं અને मनाक् ने બદલે मणाउं એવાં અવ્યયો અપભ્રંશ લાપામાં
વપરાય છે.

एवम्-एम्ब-એમ, એ રીતે, आस एवम् :

પરમ્-પર-પણ, પરંતુ પરમ્ ।

સમમ્-સમાણ-સાથે સમમ્ ।

ધ્રુવમ્-ધ્રુવુ-ધ્રુવ., નહીં, અફર-એક્કસ-ધ્રુવમ્

મે-મા-નહીં, મા

મ- ,,

મા- ,,

‘અહુલ’ એટલે આ વિધાન પ્રાચિક હોવાથી મા ને બદલે મં કે મ પણ વપરાય છે અને કયાંય મા પણ વપરાય છે.

મનાક્-મણાડં-થોડું-મણા

પ્રિય-સંગમિ કડ નિહડી પિઅહો પરોક્કહો કેમ્વ ? ।

મઈં બિન્નિ વિ વિન્નાસિઆ, નિહ ન એમ્વ ન તેમ્વ ॥

પિઉનો સમાગમ થતાં જાંઘ કઈ રીતે આવે ? અને પિઉ પરાક્ષ-નજર સામે ન-હોય તોપણ જાંઘ કઈ રીતે આવે ? આમ ભારી જાંઘ બન્ને રીતે એટલે પ્રિયના સંયોગમાં વણુસી ગઈ છે અને વિયોગમાં ય વણુસી ગઈ છે-જાંઘ આમે નથી આવતી અને તેમે ય નથી આવતી.

પર-

ગુણહિ ન સંપય કિત્તિ પર । જુઓ, ૧૮૪૪૩૨૫॥

સમાણ-

કેતુ જુ સીંહહો ઉવમિઅઈ તં મહુ ઁંડિડ માણુ ।

સીહુ નિરક્કય ગય હણઈ પિડ પયરક્ક સમાણુ ॥

એક નાયિકા પાસે પોતાના પતિના પરાક્રમનું વર્ણન કરતાં બીજી નાયિકા કહે છે-પરાક્રમની બાબતમાં લોકો મારા કંથને સિંહની ઉપમા આપે છે એટલે મારો કંથ પરાક્રમમાં સિંહ જેવો છે એમ કહે છે. એમ કહેવાથી મારું માન ખંડિત થાય છે. કેમકે સિંહ તો નિરક્કય-રખેવાળ વગરના હાથીઓને હણે છે બ્યારે મારો પતિ તો પયરક્ક-પ્રતિરક્ષકો સાથેના અથવા રખેવાળ એવા પાયદળ લશ્કર સાથેના હાથીઓને હણે છે. એટલે મારા કંથને સિંહ સાથે સરખાવવો, એ તેની ન્યૂનતા થઈ કહેવાય, એથી તે ઉપમા બરાબર નથી.

ધ્રુવ-

વંચલુ જીવિડ ધ્રુવુ મરણુ. પિઅ ! રુસિજ્જઈ કાઈ ? ।

હોસઈં દિઅહા રુસણા દિવ્વઈં વરિસ-સયાઈં ॥

એક નાયક પોતાની પ્રિયાને કહે છે કે—જિંદગી ચંચળ-અસ્થિર-છે અને મરણ નિશ્ચિત છે માટે હું પ્રિયે ! શા માટે રીસાય છે ? રીસામણના-રૂસણાવાળા-દિવસો સેંકડો દિવ્ય વરસ જેટલા ઘણા લાંબા થઈ જશે અર્થાત્ એ દિવસો એટલા બધા લાંબા થઈ જશે કે કેમે કરીને ખૂટશે નહીં.

દિવ્ય વરસ એટલે કરોડો મહિના અથવા પ્રભાતનું વરસ

મં—

મં ધણિ ! કરહિ વિસાડ ॥ જુઓ. ૮૧૧૩૮૫।

મા ધન્યે ! કુરુ વિવાદમ્ ।

આ સૂત્ર મા ને યશ્વે મં નો પ્રયોગ વાપરવાની હકીકત કહે છે પણ આ સૂત્રનું વિધાન બાહ્યિક હોવાથી કોઈ સ્થળે મા નો તથા મ નો પ્રયોગ પણ થાય છે, જેમકે—

મા—

માણિ પળદ્વજ્ઞ જદ ન તણુ તો દેસડા ચઢજ્ઞ ।

મા દુજ્ઞજ્ઞ-કર-પલ્લવર્હિ દંસિજ્ઞતુ મમિજ્ઞ ॥

માને વ્રણષ્ટકે યદિ ન તનુમ્ તતઃ દંશમ્ ત્યજેતૂ ।

મા દુર્જનકરપલ્લવૈઃ દર્શ્યમાનઃ ભ્રમેતૂ ॥

પોતાનું તેજ અથવા માન નાશ પામતાં શરીરને છોડી દેવું જોઈએ અર્થાત્ મૃત્યુનો જ સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ, પણ જો શરીરને ન છોડી શકે તો દેશને તો છોડી જ દેજે પણ નકારા માણસોના હાથની આંગળીઓના ટેરવા વડે દેખાડાનો ન ભમજે. અર્થાત્ કોઈ તારી સામે આંગળી ચીંધી અને એમ કહે કે ‘આ પેલો બિચારો રખડે છે’ એમ સાંભળવું પડે એમ ન કરજે.

મ—

લોણુ વિલિજ્ઞજ્ઞ પાણિણ અરિ ! સ્વલ ! મેહ ! મ ગજ્ઞુ ।

બાલિઝ ગલિઝ મુ કુંપડા ગોરિ તિમ્મઝ અજ્ઞુ ॥

લવળં વિલીયંતે પાતીયેત અરે ! સ્વલ ! મેઘ ! મા ગર્જ ।

જ્વાલિતં ગલિતં તત્ કુટીરં ગૌરી તિમ્મયિતિ અચ ॥

અરે ! ખલ મેઘ ! તું જળના ન કર. પાણી પડતાં લાવણ્ય-સૌંદર્ય-વિલા નય છે અથવા મીઠું આંગળી જોય છે, બાલિઝ-બાળેલ કે બળી ગયેલ તે કુંપડું આગે ચુએ છે તથા ગોરી લીંબાય છે.

દોષક વૃત્તિ પ્રમાણે બીજો અર્થ આ પ્રકારે છે—“રે દુર્ગ્ગન બળ્યા મોના મેધ ! તું ગર્જના ન કર. ગોરીનું લાવણ્ય પાણી પડતાં વિલાઈ જાય છે, તે ઝુંપડું ગળે છે—ચુએ છે ને ગોરી ભીંજાય છે.

આ બીજા અર્થમાં વાલિઝ શબ્દ મેઘના વિશેષણરૂપે કહેયેલ છે.

આર્દ્રભાવ અર્થનો સ્વયંક ૧૧૬૦ તિમ્ કે ૧૧૬૧ તીમ્ ધાતુ યોચા દિવાદિ ગણમાં છે, જેમ તિમ્મયતિ પ્રયોગ થાય છે તેમ તીમ્મયતિ પ્રયોગ પણ થાય છે. આર્દ્રભાવ એટલે ભીનું થવું—આર્દ્ર એટલે આળું—ભીનું—પત્રગેલ કે ભીંજાયેલ.

મળાડું—

વિહવિ પળદ્વહ વંકુડઝ રિદ્ધિર્હિ જળ—સામન્તુ ।

કિં પિ મળાડું મહુ પિઅદો સસિ અણુહરદ્ ન અન્તુ ।

વિમત્રે પ્રણટકે વઢકઃ ઋદ્ધિમિઃ જનસામાન્યઃ ।

કિમ્ અપિ મનાક્ મમ પ્રિયસ્ય શશી અનુહરતિ ન અન્યઃ ॥

વૈભવ નષ્ટ થતાં વાંકો થઈ જાય છે અને ઋદ્ધિ—સંપત્તિ—વૈભવ—મળતાં સાધારણ જન જેવો રહે છે. મારા પ્રિયનું જે કોઈ થોડું ધણું અનુકરણ—અનુસરણ—કરતું હોય તો તે એક માત્ર ચંદ્ર છે, બીજું કોઈ નહીં.

દોષકવૃત્તિ પ્રમાણે અર્થ આ પ્રકારે જણાય છે—“ વૈભવનો નાશ થયા પછી જ્યારે ફરીવાર સંપત્તિ મળે છે ત્યારે સામાન્ય લોકો વાંકા થાય છે. જેમ ચંદ્ર તરફ તારાઓ વાંકા થાય છે તેમ મારા નિર્ધન પતિની તરફ લોકો વાંકા થાય છે.

શુન્દિન્ ના દિવસોમાં એટલે શુદ્ધપક્ષના દિવસોમાં બીજનો ચંદ્ર વાંકો હોય છે અને તે ધીરે ધીરે શુદ્ધ પક્ષને છેલ્લે દિવસે પૂરેપૂરો પ્રકાશે છે અર્થાત્ બીજના ચંદ્રનો વૈભવ નષ્ટ થયેલ છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે તે પૂરેપૂરો ખીલેલ હોવાથી તેણે પોતાનો પૂરો વૈભવ પ્રાપ્ત કરેલ છે—આ લાવની અપેક્ષાએ અહીં ચંદ્રની સરખામણી કરેલ જણાય છે.

કોઈએ કપડાં ધરેણાં વગેરેનો ખુબ ઠાઠ કરેલ હોય તેને જેઈને લોકો ઠહે છે કે ‘દવે કાંઈ ‘મણા’ નથી—કાંઈ ‘ખામી’ નથી’ આ વાક્યમાં વપરાયેલ ‘મણા’ શબ્દને પ્રસ્તુત મળાડું સાથે સરખાવી શકાય ખરો. મનાક્ તો અર્થ ‘અદ્યતા’ છે.

“મનાક્ દૈવત્” અભિધાન૦ કાં૦ ૬ શ્લો૦ ૧૫૩૬ મનાક્ એટલે કાંઈક—થોડું.

કિલ-અથવા-દિવા-સહ-નહેઃ કિર-અહવઃ-દિવે-સહું-નાર્હિ ॥૮૧૪૧૯॥

કિલ ને અદલે કિર, અથવા ને અદલે અહવઃ, દિવા ને અદલે દિવે, સહ ને અદલે સહું, અને નહિ ને અદલે નાર્હિ એવા શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

આ વિધાન પ્રાચીન હોવાથી કોઈ કોઈ સ્થળે અહવા ને અદલે અહવઃ ન વપરાતાં અહવા પદ પણ વપરાય છે.

કિલ-કિર-પરેપર-કિલ
અથવા-અહવઃ-અથવા અથવા
અથવા-અહવા ,, ,,
દિવા-દિવે-દિવસે
સહ-સહું-સાથે સહ
નહિ-નાર્હિ-ન-ના પાડવી. નહિ

ભાષામાં 'નહી' તથા કયાંય કયાંય નાર્હિ પણ બોલવામાં આવે છે.

કિર-

કિર ન ચાઈ ન પિઅઈ ન વિ દ્વઈ ધમ્મિ ન વેચ્ચઈ રૂઅડડ ।
ઇહ કિવણુ ન જાણઈ જઈ જમહોં સ્વણેણ પહુચ્ચઈ દૂઅડડ ॥
કિલ ન ચાદતિ ન પિવતિ ન અપિ દદાતિ ધર્મે ન વ્યયતિ રૂપકમ્ ।
ઇહ ક્કવણઃ ન જાનાતિ યદિ યમસ્ય ક્ષણેન પ્રમવતિ દૂતકઃ ॥

કંજૂસ માણુસ પરેપર ખાતો નથી, પીતો નથી, દેતો નથી તથા ધર્મના કામમાં રૂપિયો-રડો વાપરતો નથી. આવો કંજૂસ માણુસ આ જગતમાં જાણતો નથી કે જો જમને દૂત ક્ષણવારમાં તેની પાસે પહોંચવાનો છે તો આ બધું બધી જ પડચું રહેવાનું છે.

અહવઃ-

અહવઃ ન સુવંસહું ઇહ ચોડિ ।
અથવા સુવંશ-સારા વંશવાળા-લોકોની એ ખેડ નથી.
આ વિધાન બહુલિક હોવાને લીધે અહવા પણ વપરાય છે
જાડજઈ તર્હિ દેસડઈ લબ્ધઈ પિઅહો પવાણુ-પમાણુ ।
જઈ આવઈ તો આણિયઈ અહવા તં જિ નિવાણુ ॥

તે દેશમાં જવાનું છે જ્યાં પિત્રનું કાંઈ પ્રમાણ-એ'ધાણ-મળે એટલે પ્રિયતા કાંઈ વાવડ મળે-સમાચાર-જાણી શકાય. જો આવી શકે તો સાથે આણવો-અથવા નહીં આવે તો તે જ માડું નિવાન થશે એટલે તે જ માડું નવાણ-એટલે ઉપકૂપ-અવેડો-થશે અર્થાત્ ત્યાં જ હું અવેડામાં પડીને મરી જઈશ.

મરવા માટે 'કૂવો અવેડો કરવો' એ પ્રયોગ લોકપ્રચલિત છે.

“આહાવસ્તુ નિવાનમ્ ઉપકૂપઃ” હેમં અમિધાનં શ્લો ૧૦૯૨.

હું દિકાકારે નિવાણ નો અર્થ નિર્વાણ કર્યો છે પણ પ્રાકૃત નિવાણ શબ્દ નિર્વાણના અર્થમાં ઘટી શકે નહીં.

‘નિર્વાણ’ માટે તો નિવ્વાણ શબ્દ જ વપરાય

દિવે

દિવિ દિવિ-ગંગાળહાણુ-રોજ રોજ ગંગાસ્નાન. જુઓ સૂત્ર ૩૯૯

સહું

જડ વસંતે સહું ન ગયઝ ન મુઝ વિઓં તસ્મુ ।

લજ્જિજ્જડ સંદેસડા દિતિહિ સુદયજળસ્મુ ॥

જ્યારે તેણે પ્રવાસ કર્યો ત્યારે સાથે ન જઈ અને તેનો વિયોગ થતાં મરી પણ ન ગઈ તો સુભગ માણસ આવત અથવા સુહૃદ-મિત્રરૂપ માણસ આવત કાંઈ સંદેશો દેતાં લાજ આવે છે-મોંઠપ લાગે છે-શરમ આવે છે અર્થાત્ પ્રિયતા સાથે ન જવાયું તથા વિયોગમાં મરાયું પણ નહીં એવી પરિસ્થિતિમાં હવે સંદેશાનો શો અર્થ એટલે સંદેશો દેતાં લાજ આવે છે.

નાહિ-

एतद्दे मेह पिअंति जलु एतद्दे वडवानलु आवडइ ।

पेक्खु गहीरिम सायरहो अक्क वि कणिअ नाहि ओहडइ ॥

એક બાબુ વાદળાં દરિયામાંથી પાણી પી ન્દય છે અને એક બાબુ વડવાનક તેને-દરિયાને-એડે છે. જુઓ તો ખરા દરિયાની ગંભીરતા કે એક કણ પણ એટલે એક કણી જેટલો પણ તે એ'છો થતો નથી-એમાં થોડી પણ એ'ટ આવતી નથી.

પશ્ચાદ્-એવમેવ-એવ-ઇદાની-પ્રત્યુત-ઇતસઃ પચ્છઈ એવૈં જિ એવૈંહિ
પચ્ચલિત્ત્વે ॥૮૧૪૧૪૨૦॥

પશ્ચાત્ ને અહલે પચ્છઈ, એવમેવ ને અહલે એમ્વઈ, એ ને અહલે જિ, ઇદાનીમ્ ને
અહલે એવૈંહિ, પ્રત્યુત ને અહલે પચ્ચલિત્ત્વે^૧ અને ઇતઃ ને અહલે એત્તર્હે એવાં રૂપો
અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

પશ્ચાત્-પચ્છઈ-પછી-પાછળથી કે પાછળ
એવમેવ-એવૈં-એમ જ-એ જ પ્રમાણે
એવ-જિ-જ-ચોક્કસ
ઇદાની-એવૈંહિ-હવે-હમણાં.
પ્રત્યુત-પચ્ચલિત્ત્વે-ગ્રાહ્યુ-એને અહલે
ઇતઃ-એત્તર્હે-આ બાજુ-આ તરફ.

પચ્છઈ-

પચ્છઈ હોઈ વિહાણુ । જુઓ-૮૧૪૧૩૬૨॥

એવૈં-

એમ્વઈ સુરત સમત્તુ । જુઓ-૮૧૪૧૩૬૨॥

જિ-

જાડ, મ જંતડ પલ્લવહ, દેવલડું કઈ પય દેડ ।

હિઅઈ તિરિચ્છી હઉં જિ પર પિડ ડવરઈ કરઈ ॥

જવા દે-ભલે જાઓ, જતાંનો પાલવ ન પકડો-જતાને રોકો નહીં. હું
નેઉ છું કે કેટલાં પગલાં આગળ દે છે હું જ હૃદયમાં આડી પડી છું. પરંતુ પ્રિય
જવાનો માત્ર ડાળ-દેખાવ-કરે છે.

એવૈંહિ-

હરિ નચ્ચાવિડ પંગળઈ વિમ્હઈ પાકિડ લોડ ।

એમ્વહિ રાહ-પઓહરહ જં ભાવઈ તં હોડ ॥

હરિને આંગણમાં નચાવ્યો. લોકોને વિરમયમાં પાડ્યા-નાખ્યા. હવે રાધાના
પ્રયોધરોનું જે ભાવે-શવે-તે થાય અર્થાત્ રાધાને જે કરવું હતું તે તેણીએ
કરી લીધું, હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ.

૧. કયાંય 'પચ્ચલિત્ત્વ' પાઠ મળે છે.

પચલિત—

સાવ—સલોળી ગોરડી નવચી ક વિ વિસ—મંઠિ ।

મહુ પચલિત સો મરઈ જાસુ ન લમગઈ કંઠિ ॥

ગારી—સ્ત્રી—એક જુદા જ પ્રકારની—નવા પ્રકારની—કાઈ એવી વિપત્રાંધિ છે—
ઝેરીલી ગાંઠ છે કે બિલકું તેણી જે સુભટને ગળે ન વળગે તો તે સુભટ મરવા
પડે છે. વસ્તુતઃ. વેપત્રાંધિ જેને વળગે તે મરો જ જાય ત્યારે આ વિપત્રાંધિ તો
કાઈ અનેરી છે જે ન વળગે તો સુભટ મરવા પડે છે.

एतद्दे—

एतद्दे मेह पिअंति जडु । જુઓ, ૮૧૪૧૧૯.

विषण्ण-उक्त-वर्त्मनः बुन्न-वुत्त-विच्चं ॥८१४१२१॥

વિષણ્ણ ને અદલે બુન્ન, ઉક્ત ને અદલે વુત્ત અને વર્ત્મન ને અદલે વિચ્ચ એવાં
રૂપો અપશ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

विषण्ण-बुन्न+उ-बुन्नउ-એદ પામેલો—વિપાદવાળો.

उक्त-वुत्त+उ-वुत्तउ-કહ્યું છે—હહેલ છે.—उक्तकम् અથવા પ્રોક્તકમ્

वर्त्म-विच्च+इ-विच्चि-વચ્ચે, વચમાં—મારગમાં

मइं वुत्तउं तुहुं छुरु घरहि कसंरहि विगुत्ताइं ।

પઈં વિણુ ધવલ ! ન ચઢઈ મરુ એમ્વઈ બુન્નઉ કાઈ ? ॥

મેં તને કહ્યું ને ફે, હે ધવલ !—હે ઉત્તમ ધોળિયા—અળદ ! તું ધુરને ધારણુ
કર, બીજા ગળિયાએએ તો અમને વગોવ્યા છે. તારા વિના હે ધવલ ! આ ભર—
ભાર—બીજા કાઈથી ચડશે—બીપડશે નહીં તો તું એમ જ—નકામો નકામો—વિના
કારણુ—એદ પામેલો છે.

मइं वुत्तउं । જુઓ, ૮૧૪૧૨૦ —કેપરનું ઉદાહરણુ—પદ

जं मणु विच्चि न माइ । જુઓ, ૮૧૪૧૫૦.

शीघ्रआदीनां बहिल्लआदयः ॥८१४१२२॥

અપશ્રંશ ભાષામાં શીઘ્ર વગેરે શબ્દોને અદલે બહિલ્લ વગેરે શબ્દો વપરાય
છે. એટલે શીઘ્ર ને અદલે બહિલ્લ, જીકટ ને અદલે ઘંચલ, અસ્ત્રયસંસર્ગ ને અદલે વિદાલ,
મય ને અદલે દ્રવક, આત્મીય ને અદલે અપ્પણ, દૃષ્ટિ ને અદલે દ્રેદ્ધિ, ગાઠ ને અદલે
તિચટ્ટ, સાધારણ ને અદલે સકલ, અસાધારણ ને અદલે અસહલ, કૌતુક ને અદલે કોહ,

ક્રીડા ને બદલે રેડ, રમ્ય ને બદલે રવણ, અદ્ભુત ને બદલે ઢકરિ, હેસલિ ને બદલે હેલિ, પથક્ષ્પથક્ ને બદલે જુએજુએ, મૂલ ને બદલે નાલિઅ તથા વદ, નવ ને બદલે નવલ, અવસ્કન્દ ને બદલે રૂઝવડ, ચક્ષિને બદલે કુહુ, સંબન્ધિનને બદલે કેર બને તળ, મામૈષી: ને બદલે મન્મીસા, ' યદ્ યદ્ દષ્ટં તત્ તત્ ' એ આખા વાક્યને બદલે જાદ્દિઆ-યદ્દદ્દિઆ-એવા શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ કે વ્યુત્પત્તિ ઝટ નજરમાં ન આવે એવા શબ્દોને વૈયાકરણો નિપાત દ્વારા સિદ્ધરૂપે સૂચવે છે. સંસ્કૃતમાં જેમ મચૂર, મહિષ, પૃષોદર આદિ શબ્દોને નિપાત દ્વારા સાધી બતાવ્યા છે તેમ અહીં વહિલ, ઘંચલ વગેરે શબ્દોને શીઘ્ર વગેરેના આદેશરૂપે નિપાત દ્વારા સૂચવ્યા છે.

આ સ્થળે અંધકારે 'ઝગડા'ને બદલે 'ધંધલ' એવા 'ધ'વાળો શબ્દ સૂચવેલ છે. પણ ભાષામાં 'ધ'વાળો 'ધાંધલ' શબ્દ 'ઝગડા'ના અર્થના પ્રચલિત છે.

પાલીતાણા જવા માટે જે શિહોર સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે તે શિહોરની પાસે ધાંધળા' નામે એક ગામ છે.

જેનો આદેશ બતાવેલ છે તે શબ્દ—

શીઘ્ર—

આદેશરૂપ શબ્દ

વહિલ+અ—વહિલઅ—વહેલો—પહેલવહેલું—જલદી.

જલકટ+ઘંચલ+અ—ઘંચલઅ—ઝઘડા—ધાંધલ—ધાંધલિયો.

અપૃથ્વ્યસંસર્ગ+વિદ્રાલ+અ—વિદ્રાલુ—વદાળ—અપૃથ્વ્યનો સ્પર્શ કે સંસર્ગ—સંબંધ.

મય+દ્રવક્+અ—દ્રવક્અ—ભય—ડર.

આત્મીય—અપ્પણ+અ—અપ્પણઅ—આપણું—પોતાનું.

દ્રષ્ટિ—દ્રેહિ—દ્રષ્ટિ—નજર.

ગાડ—નિચ્છદ્ધ+અ—નિચ્છદ્ધુ—નિશ્ચિત—ચોક્કસ.

સાધારણ—સદ્દલ+અ—સદ્દલુ—સાધારણ—સામાન્ય રૂપ

અસાધારણ—અસદ્દલુ—અસામાન્ય—વિશેષરૂપ

કૌતુક—કોટ્+હણ—કોટ્હેણ—કૌતુક વડે.

ક્રોડા—લેટ્+અ—લેટ્અ—ખેલ—ક્રીડા

રમ્ય—રવણ+આ—રવણા રમણ—રમણીય—રમ્ય—સુંદર.

અદ્ભુત—ઢકરિ—અદ્ભુત—આશ્ચર્યકારક

હે સલિ—હેલિ—હે અસી !

પૃથક્પૃથક્—જુએજુએ—જુદું જુદું

મૂઢ-નાલિઅ-નાલિઅ-મૂઢ-અનાડી

મૂઢ-વઢ-મૂખ

નવ-નવલ+ઈ-નવલી-નોખી-નવીન-અનેરી-અનોખી

અવસ્કન્દ-વઢવઢ+અ-વઢવઢ+ધાડ-પાડવી-છાપો મારવો

યદિ-હુડુ-મે

સંવન્ધિન્-કેર

સંવન્ધિન્-તળ

સંવન્ધીસૂચક કેર પ્રત્યય-કેર+અં-કેરઅં-કેર પ્રત્યયયુક્ત શબ્દની ત્રીજી વિક્રિતિનું એકવચન

જેવો અર્થ કેર નો છે તેવો જ અર્થ તન-તળ-પ્રત્યયનો છે—

અદ્યતન-આજનું—તનું-તાજું

પુરાતન-પુરાણ-જૂનું

મમતણ-માડું

સંવન્ધીસૂચક-તન છઠ્ઠી વિક્રિતિના અર્થનો મોષક પ્રત્યય છે.

જે શબ્દને કેર તથા તન-પ્રાત્ તળ-પ્રત્યય લાગેલ હોય તેવાં શબ્દરૂપ નામ વિશેષણ રૂપ અને છે અને તેને વિશેષ્ય પ્રમાણે વિક્રિતિઓ લાગે છે.

સંવન્ધી-તળ+આ-તળા-કેર+ના-પ્રસ્તુતમાં ‘અમારા’

મા મૈષીઃ-મઘ્મીસા-મઘ્મીમઘ્મી-અભયવચન-‘હર નહીં’ એવું વચન.

માર્માધિકા-મઘ્મીસઙી—

”

”

”

યદ્ યદ્ દષ્ટં તત્ તદ્ યસ્થાં પ્રવૃત્તૌ સા યદ્દષ્ટિકા-જાદ્રિઆ તસ્યામ્ જાદ્રિક્ષિઆ+અ-જાદ્રિક્ષિઅ-‘જે જે જોયું’ તે તે એવું-‘જે ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિમાં હોય તે ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિ યદ્દષ્ટિકા-તેમાં-તેવી પ્રવૃત્તિમાં

ઉપર બતાવેલા વહિલ થા માંડીને જાદ્રિક્ષિઆ સુધીના શબ્દો જ્યાં જ્યાં વપરાયેલ છે તેનાં ઉદાહરણો—

વહિલ્લ-

એકુ કહિઅહ બિ ન આવહિ, અન્નુ વહિલ્લ જાદ્રિ ।

મઈ મિત્તગ ! વમાણિઅ પઈ જેહડ સહુ માર્હિ ॥

એક વાત તો એ કે, તું ક્યારેય આવતો નથી. બીજું, આવે તો વહેલો વહેલો ચાલ્યો જાય છે અર્થાત્ આવે છે તો ખરો પણ જલદી જલદી ચાલ્યો જાય છે. આવી તારી રીતભાત જોઈને હું મિત્ર ! મેં પ્રમાણિત-નહીં-કયું છે કે તારા જેવો બીજો કોઈ બલ-સુચ્યો-નથી.

ધાંધલ—

જિવેં સુ-પુરિસ તિવેં ધંધલઈં, જિમ્વ નહ તિમ્વ વલણાઈં ।

જિવેં ડોંગર તિવેં કોટ્ટરઈં દિઆ ! વિસ્રહિ કાઈં ? ॥

‘ઝગડા’ના અર્થમાં ઘંચલ-ધાંધલ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. આ જગતમાં જેમ સખજનો છે તેમ ધાંધલ એટલે ધાંધલિયા લોકો પણ છે. જેમ નદીઓ છે તેમ વહેળા ય છે. જેમ ઊંચે ચડવામાં ઠાણ એવા ડુંગરો છે તેમ જમીન ઉપર મોટાં મોટાં કોતરો ય છે. આવી સ્થિતિ છે માટે હે હૈયા ! શા માટે ખેદ કરે છે ?

તાત્પર્ય એ જણાય છે કે જગતમાં જેમ અમુક અમુક અપેક્ષાએ અમુક અમુક મારું સારું છે તેમ અમુક અમુક અપેક્ષાએ અમુક અમુક નહારું નહારું પણ છે અર્થાત્ સારાનો કે નહારાનો વ્યવહાર અમુક અપેક્ષાને આધીન છે પણ નિરપેક્ષ નથી : ગધેડો સારો ય છે અને નહારો પણ છે તેમ હાથી સારાય છે અને નહારો ય છે. આ અપેક્ષાનો ઉપયોગ માનવીના તમામ વ્યવહારોમાં સ્પષ્ટ પણે પ્રચલિત છે અને આ જાનના વ્યવહારનું નામ જ સાપેક્ષવાદ-રચાદાદ-અનેકાંતવાદ-છે.

‘ધાંધો’ ‘ધાંધી’ ‘ધાંધુ’ શબ્દો વિશેષણરૂપે વપરાય છે. આ ‘ધાંધો’ વગેરે શબ્દો ‘કલહ’ અર્થના સૂચક નથી જણાતા; પણ ‘અ-અવર્ણિત જેવા’ અર્થના સૂચક જણાય છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ‘કલહ’-‘કલિયો’ અર્થના સૂચક લાપામાં ‘ધાંધલ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે એટલે જેમ લાગે છે કે, પ્રસ્તુતમાં ધંધલઈં નહિ પણ ધંધલઈં સમગ્રય તો જરાય અતર્ણિત નથી. ધંચલ એટલે ધાંચલ-એ શબ્દ ઝગડા અર્થનો ધોતક છે. લિપિમાં ઘ અને ઘ સરખા જેવા લાગે છે એટલે સંભવતઃ લિપિકારે ઘ ને બદલે ઘ કદખો હોય એવી કલ્પના થાય છે. એટલે ધંધલઈં પાઠ સમજવામાં આવે તો અર્થ-સંગતિ થઈ શકે—અથવા ધંચલ શબ્દ પણ ‘કલિયા’ અર્થનો પ્રસિદ્ધ પણે સૂચક હોય તો ધંચલ પાઠ સમજવામાં ય ભરકત નથી. ખીલુ’ એ કે જેમ ‘સુપુરુષ’ છે તેમ ‘ધાંધલ’-ઝઘડો-છે એટલે ધાંધલ-ઝઘડો-કરનારા લોકો છે એ અર્થ અહીં સ્પષ્ટપણે અનુકૂળ થઈ શકે તેમ છે અને એ વાળા ધંચલ શબ્દનો કોઈ વિશેષ અર્થ જાણમાં નથી તેથી જ ધંચલ શબ્દને કદખવો ફીક લાગે છે.

વિદ્વાલુ-

જે છઙ્ઙંવિણુ રયળનિહિ અપ્પવું તંહિ ઘલંલંતિ ।

તહં સઘ્ઘં વિદ્વાલુ ૧૬ કુક્કિજ્જંત મમંતિ ॥

રત્નનિધિ જેવા રત્નનિધિને-સમુદ્રને-છોડીને જેઓ પોતાની જાતને સમુદ્રના કાંઠા

ઉપર ફેંકે છે-રાખે છે-તે શંખોને વટાળ થયેલ છે અર્થાત્ તે શંખો પોતાની જાતને રત્નનિધિમાં રાખતા નથી પણ કાંઈ રાખે છે તેથી તેઓને અરપૂશ્ય-અધમ-લોકોનો સંસર્ગ થયેલ છે. એથી અધમ-હત્રકા-લોકો શંખોને કૂંકતા ઠેરઠેર લમી રહ્યા છે. અથવા હત્રકા લોકો દ્વારા કૂંકાતા શંખો ઠેરઠેર દેખાતા રહ્યા છે.

વર્તમાનમાં ખાસ કરીને ઉત્તર પ્રદેશમાં શંખો હિંદુ મંદિરોમાં તેમ જ જૈન મંદિરોમાં પણ વગાડાય છે. સંભવ છે કે આચાર્યશ્રીના સમયમાં જૈન મંદિરોમાં ગુજરાતમાં શંખોનો ઉપયોગ ઓછો થતો હોય અને વિશેષતઃ હલકા લોકોમાં શંખ વગાડવાનો પ્રચાર હોય.

જૈન પરંપરામાં 'શ્રી નેમનાથ નામના ત્રેવીશમા તીર્થ' કરે પાંચગ્રન્થ નામનો અતિ ઉત્તમ શંખ વગાડેલો' એ કથા સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

દ્રવક—

દિવેર્હિ વિદત્તઽં સ્વાહિ વહ ! સંચિ મ એકુ વિ દ્રમ્મુ ।

કો બિ દ્રવકઽં સો પડ્ડ જેણ સમપ્પડ્ડ જમ્મુ ॥

હે મૂઠ ! જે કંઈ ભાગ્યશરે પેદા કરેલ છે-રણેલ છે-તેને ખા-ભોગ્ય. એક પણ દમડો ભેગો ન કર. સંભવ છે કે કોઈ પણ તેવો ભય આવી પડે જેને લીધે જન્મ જ પૂરો થઈ જાય અને રણેલું બધું એમનું એમ જ પાંચું અહીં રહે.

દિવેર્હિ વિદત્તઽં દૈવાર્જિતમ્ દોષકવૃત્તિ પૃ ૪૨ અથવા દિવેર્હિ દિવસૈઃ દિવસોની મહેનતથી પેદા કરેલું-રણેલું-એમ પણ ઘટી શકે.

અપ્પણ—

પોહેતિ જે હિયદ્ધઽં અપ્પણઽં । જુઓ, ૮૧૧૩૫૦ ॥

દ્રેહિ—

એકમેકઽં જડ્ડ વિ જોદિ હરિ સુદ્ધ સધ્ધાયરેણ ।

તો વિ દ્રેહિ જર્હિ કર્હિ વિ રાહી । કો સક્કડ સંવરેવિ દ્વહ-નયણા નેહે પહુદા ॥

જો કે હરિ એકેએકને સારી રીતે પૂરા આદર સાથે જોઈ રહ્યો છે તોપણ દૃઢ-દષ્ટિરાગજન્ય-સ્નેહને લીધે જોવા માટે વ્યાકુળ થયેલાં તેનાં નયનેને સંયમમાં કોણ રાખી શકે ? એની દષ્ટિ તો જ્યાં ક્યાંય રાધા હોય ત્યાં જ વળી જાય છે.

'દોષકવૃત્તિ'માં આ પદ્યમાં હરિ-નારાયણ-ને કર્મરૂપે અને રાધાને કર્તા-રૂપે સમજાવેલ છે. અર્થ આ રીતે આપેલ છે—

ખૂબ આદર સાથે રાધા નારાયણનું એકે એક અંગ જો કે જુએ છે તોપણ દષ્ટિરાગવાળા દૃઢ સ્નેહને લીધે અંગના જે કોઈ પ્રદેશમાં રાધાએ પોતાની દષ્ટિ સ્થાપેલ છે તેને ત્યાંથી કોણ સંવરી શકે-અટકાવી શકે ?

આ રથને દૃઢ શબ્દનો 'દઢ' અર્થ પણ બતાવેલ છે અને 'દૃષ્ટિ રાગવાળો દઢ રનેહ' એવો આશય જણાવેલ છે.

પલોદ કે પલુદ ૧૮૧૪૨૫૮૧ શબ્દનો અર્થ 'રનેહને લીધે બ્યાકુળ' એવો સમજવાનો છે અને પલુદ 'નયન'નું વિશેષણ છે એમ સમજતાનું છે તથા દૃઢ એટલે દમ્બ-બળેલ અર્થ પણ લેવાય અર્થાત્ રનેહે બળેલ એટલે રનેહને લીધે બળતારાવાળાં નયનોને કાણુ રોકી શકે ?

નિચ્ચદ્

વિહવે કસ્સુ ચિરત્તણં જોઘ્વણિ કસ્સ મરદ્દુ ? ।

સો લેલ્લડ પઠાવિલ્લડ જો લગ્ગઈ નિચ્ચદ્દુ ॥

વૈભવમાં કોને સ્થિરતા હોય ? યૌવનમાં કોને અઢંકાર હોય ? તો તે લેખ પ્રચાપિત કરવો-મોકલવો-જોઈએ ને બરાબર ચોંટી બધ-બરાબર હૃદયમાં લાગી બધ.

અસદ્દલ-

કહિ સસહુરુ કહિ મયરહુ, કહિ વરહિણુ કહિ મેહુ ? ।

દૂર-ઢિયાહુ વિ સજ્જણહં હોઈ અસદ્દલ નેહુ ॥

ક્યાં ચંદ્ર અને ક્યાં મકરધર-સાગર ? ક્યાં મોર અને ક્યાં મેઘ ? દૂર રહેલા પણ સગ્ગનોની વચ્ચે અસાધારણ-વિશેષ-રૂપ-રનેહ હોય છે.

કુટ્ટ-

કુંજરુ અન્નંહ તરુઅરં કુહ્ડેણ વલ્લઈ હત્થુ ।

મણુ પુણુ એક્કહિં સદ્દહિં જડ પુચ્છહ પરમત્થુ ॥

જો કે કાથા કૌતુકવડે બીજાં બીજાં મોટાં ઝાડો તરફ પોતાની શૃંગ લાંબાવીને ફેરવતો રહે છે પણ જો સાચું પૂછો તો કહેવું જોઈએ કે તેનું મન તો એક સદસકાની વેલ તરફ જાય છે.

સેશ્ય-

સ્વદ્યં કયમ્મદ્દેહિં નિચ્છયં, કિં પયપહ ।

અણુરત્તાડ મત્તાડ અમ્હે મા ચય સામિય ! ॥

અમે તો ખરેખર આ રમત જ કરેલી, તમે શું બોલો છો ? અમે તો તમારી તરફ અતુરાગવાળાં છીએ-તમારાં ભક્ત છીએ. હે સ્વામી ! અમને ન તજો-ન તરછોડો.

૬૧-૩૧

રવળ-

સરિહિં ન સરેહિં ન સરવરેહિં ન વિ ઉજાણ-વળેહિં ।

દેસ રવળ્યા હોતિ વડ ! નિવસંતેહિં સુઅળેહિં ॥

નહીં નદીઓને લીધે, નહીં તળાવોને લીધે, નહીં મોટાં મોટાં સરોવરોને લીધે, નહીં ઉઘાનોને લીધે કે નહીં વનોને લીધે દેશો રમણીય હોય છે પણ હે મૂઠ ! નિવાસ કરતા સજ્જનોને લીધે દેશો રમણીય હોય છે.

ઢકરિ-

હિયડા ! પડેં એહુ બોલ્લિયડ મહુ અમગ્ગ સય-વાર ।

‘કુદ્ધિતુ નિણ પવસંતે હૃત’ મંડય ! ઢકરિ-સાર ! ॥

હે અદ્ભુત સારવાળા-કડણમાં કડણ ! તથા ભાંડ જેવા ખેસરમ ! હૃદય ! તેં મારી આગળ સેંકડોવાર એમ કહેવું કે જ્યારે પિંડે પ્રવાસ કરી ગય ત્યારે હું કૂટી જઈશ-તૂટી જઈશ.

હેલ્લિ-

હેલ્લિ મ જાંસહિ આહુ । જુઓ, ૮૧૪૩૭૯.

જુઅંજુઅ-

એક કુહૂલી પંચહિં રહી તહું પંચહું વિ જુઅંજુઅ લુદ્ધી ।

બહિણુ ! તં ઘરુ કહિ કિમ્વ નંદસ જેત્યુ કુહુવડં અળ્પગલ્લંદડ ? ॥

એક ઠાટડી-ધર-છે, તેને પાંચ જાણે રોકેલી છે અને તે પાંચેની પણ મત જુદી જુદી છે. હે બહેન ! તું કહે કે તે ઘર કેવી રીતે નાંદે-આનાંદ પામે, જ્યાં આખુએ કુટુંબ આપમનીયું-આપમતિવાળું-સ્વચ્છંદી-હોય ?

નાલિઅ-

જો પુણ મણિ જિ હસપસિદ્ધઅડ ચિંતડ દેડ ન દમ્મુ ન રૂઅડ ।

રડવસ-મનિરુ કરમગુણલિડ ઘરહિં જિ કોંતુ ગુણડ સો નાલિડ ॥

જે માણસ કામવાસનાની આકાંક્ષાને લીધે ભગ્ન્યા કરે છે-મનમાં જ એ અસફલ થયેલો-આકુળવ્યાકુળ થયેલો ચિંતા કર્યો કરે છે અને દામ ખરચતો નથી, એક રૂપિયો સરખેય દેતો નથી-રૂપિયો પણ ખરચતો નથી તે મૂઠ-અનાડી-ધરમાં જ રહીને હાથના અગ્રસાગને ઉણાળીને જાણે પોતે ભાણું ચણાવવાનો અભ્યાસ કરે છે એમ સમજે છે.

વદ-

દિવેહિ વિડત્તં છાહિ વદ ! જુઓ, આ ૮૪૧૪૨૨ સૂત્ર.

નવચ-

નવચ્છી ક વિ વિસ-ગંઠી । જુઓ, ૮૪૧૪૨૦ ।

દડવડ-

ચલેહિ ચલેતેહિ લોઅણેહિ જે તહં દિટ્ઠા બાલિ ! ।

તર્હિ મયરદ્વય-દડવડડ પડ્ડ અપૂરહ કાલિ ॥

હે બાળા ! ચંચળ અને ચાલતાં-સનકારા કરતાં-વાંકાં હોયતો વડે તે જેમને જોયેલા છે તેમના ઉપર અપૂરતા કાળે-કાચી અવસ્થામાં અકાળે કામદેવની ધાડ-દરોડો કે બાપો-પડે છે.

કુડ્ડ-

કુડ્ડ અઘડ વવસાડ । જુઓ, ૮૪૧૩૮૫ ।

કેર-

ગયડ સ કેસરિ, પિઅહુ જલુ નિચ્ચિત્તડં ! હરિણાં ! ।

જસુ કેરણં હુંકારડણં મુહહું પડંતિ તૃણાં ॥

જેનો હુંકાર સાંભળતાં જ મોંમાંથી તરણાં પડી જાય છે એવો તે દેસરી સિંહ ચાલ્યો ગયો છે તેથી હવે નચિંત થયેલાં એવાં હે હરણાં ! તમે પાણી પીઓ.

તળ-

અહ મગ્ગા અમ્હહં તળા । જુઓ, ૮૪૧૩૭૯ ॥

મબ્મીસા-

મત્થાવત્થહં આલવણુ સાહુ વિ લોઢ કરેહ ।

આદન્નહં મબ્મીસડી જો સજ્જણુ સો વેહ ॥

જ્યારે લોહો સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા-નિરાંતવાળા-હોય છે ત્યારે તેમની સાથે અધાય લોહો આલપન કરે છે-ચાતચીત કરે છે પણ આદીનોત્તે-આતોત્તે-દીન દુઃખી લોહોને તો જે સજ્જન હોય તે જ અભયવચન આપે છે અર્થાત્ ગભરાવાની કે ડરવાની જરૂર નથી એવું આશ્વાસન આપે છે.

જાઈદિઆ-

જइ रच्चसि जाइदिअए हिअडा ! मुद्धसहाव ! .

लोहें फुटणएण जिबँ वणा सहेसइ ताव ॥

મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હે હ્રદય ! જે જે જોવાનું મળે-અર્થાત્ જે જે જોવામાં, સાંભળવામાં, સ્પર્શવામાં, સુગ્રવામાં કે આખતમાં આવે એટલે તારી સામે જે કંઈ આવે-તે બધામાં જો તું ગચવા જઈશ તો તારે વાણું સહન કરવું પડશે જેમ બટકી જતા લોઢા વડે ઘણા તાપ સહેવાય છે એટલે લોઢાને જેમ તાપ સહેવા પડે છે તેમ.

हुहुरु-घुग्घि-आदयः शब्द-चेष्टानुकरणयोः ॥८।४।४२३॥

હુહુરુ વગેરે શબ્દો કોઈ શબ્દના અનુકરણરૂપ છે અને ઘુગ્ધિ વગેરે શબ્દો કોઈ ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ છે.

કોઈના શબ્દનું અનુકરણ કરનારા શબ્દો શબ્દાનુકરણરૂપ શબ્દો કહેવાય છે. એવા શબ્દોમાં હુહુરુ વગેરે શબ્દોનો સમાવેશ છે તથા કોઈની ચેષ્ટાનું અનુકરણ કરનારા શબ્દો ચેષ્ટાનુકરણરૂપ શબ્દો કહેવાય છે, એવા શબ્દોમાં ઘુગ્ધિ વગેરે શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે.

ધારો કે એક ઠેકાણે મોટું ટોળું ભેગું થયેલ છે અને એ ટોળાને પાસેના દરવાજામાં પ્રવેશ કરવો છે પણ દરવાજો બંધ છે. જ્યારે દરવાજો બંધ હોય ત્યારે તરત એ આખું ટોળું ‘હુહુરુ’ કરતું દરવાજામાં પેસે છે. આ ટોળાની એકસામટી સમૂહગતિને નામ આપવું હોય તો એમ કહેવાય કે ‘હુહુરુ’ કરતું ટોળું દરવાજામાં ધસી ગયું. પ્રસ્તુત અપભ્રંશ ભાષાનો ‘હુહુરુ’ શબ્દ ‘હુહુરુ’નો પર્ચાય લાગે છે અને તે ‘હુહુરુ’ને બદલે સાદૃશ્યથી પંડિતોએ કલ્પેલ અપભ્રંશરૂપ શબ્દ છે. લોકો દૂવામાં નહાય છે. એ વખતે દૂવામાં ‘ભૂસકો’ મારે છે વા ‘ધૂબકો’ ખાય છે. અહીં ‘ભૂસકો’ અને ‘ધૂબકો’ શબ્દ પણ નહાવાના શબ્દના અનુકરણરૂપ છે અને એ બંને શબ્દો ‘હુહુરુ’ની પેઠે જ રનાનતા અવાજના અનુકરણરૂપ છે. આ તો શબ્દનું અનુકરણ કરી બતાવનારા શબ્દોની વાત થઈ.

ખીન એવા પણ શબ્દો છે જે પ્રાણી વગેરેની ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ હોય છે.

જેમકે વાંદરો ઠેકતો ઠેકતો ‘હુક હુક’ કરે છે અથવા ઘુ ઘુ કરે છે તે વાનરની ચેષ્ટા બતાવનાર શબ્દ ‘હુક હુક’ને અપભ્રંશ ભાષામાં પંડિતોએ ‘ઘુગ્ધિ’ના આકારે આપી આ શબ્દને વાંદરાની ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે અહીં બતાવેલ લાગે છે.

કોઈ લંગડા માણસની ગતિનું અનુકરણ કરવું અને તે ગતિને સૂચક જે શબ્દ બતાવીએ તેને ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે અહીં બતાવેલ છે.

ધારો કે કોઈ રાતું હોય, તેના રાવાની ચેષ્ટાનું અનુકરણ કરીને કોઈ માણસ ‘રાઈ’ બતાવે અને જે શબ્દ કાઢે તે શબ્દ ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે ગણાય.

તેના જ રીતે કોઈ માણસ બૂકડો મારીને બહુ ખાઈ બન્ય તેના બૂકડા મારવાની ચેષ્ટાને કોઈ કરી બતાવે તે ક્રિયાને ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે અહીં સમજવાની છે.

આ રીતે સરળતાથી સમજાય એ દષ્ટિએ શબ્દના અનુકરણને અને ચેષ્ટાના અનુકરણને સમજાવવા જે કલ્પના આવેલ છે તે અહીં બતાવેલ છે. ગ્રંથકારે નીચેના દોહામાં હોજમાં પડતાં જે શબ્દ થાય છે તે શબ્દનું તથા ખાતાં ખાતાં ‘કસરક કસરક’ એવા જે શબ્દ થાય છે તેનું અને હોડો પીતાં પીતાં હોડાની નીચેના ભાગમાં જે પાણી ભરેલ છે તેનો જે શબ્દ થાય છે તેનું ઉદાહરણ આપેલ હોય એવી કલ્પના થાય છે.

‘મડે જાણિરે’ વાળા દોહામાં ‘હુહુરુ’ તથા ‘સજ્જઝ નડ કસરકેહિ’ વાળા દોહામાં કસરક અને ઘુંટ એ શબ્દોને શબ્દાનુકરણરૂપે બતાવેલ લાગે છે. તથા ઘુઘિ અને ઝઘઘેસ એ શબ્દોને ‘અજ્જ વિના હુ વાળા દોહામાં અને સિરિ જરલેડી વાળા દોહામાં ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપે દર્શાવેલ ગણાય છે.

જેમ હુઃખ સુખ વગેરે મનના લાવેને જણાવવા માટે ‘અરર’, ‘હાયહાય’ ‘હાશ’ વગેરે શબ્દો વપરાય છે તેમ અમુક પ્રકારના તે તે શબ્દોને સમજાવવા તે તે જ્ઞાપનીય શબ્દોના અનુકરણ રૂપ શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

જેમ ‘કોઈ ખાંસી ખાય છે’ યા ‘છીંક ખાય છે’ તેમના શબ્દના અનુકરણરૂપ શબ્દો ભાષામાં પ્રચલિત છે તેમ બીજા પ્રકારના તે તે શબ્દોના અનુકરણરૂપ હુહુરુ વગેરે શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત છે તથા લોકોમાં જે જે જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ થતી રહે છે તે તમામ ચેષ્ટાઓને સૂચન કરનારા પણ ઘુઘિ વગેરે શબ્દો પણ અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત છે. જેમ કોઈ માણસ લંગડો ચાલે છે યા તોતકું ખાલે છે તેની ચેષ્ટાઓને બતાવનારા ચેષ્ટાનુકરણ રૂપ શબ્દો ભાષામાં પ્રચલિત છે તેમ તે તે ચેષ્ટાને બતાવનારા અનુકરણરૂપ એટલે ચેષ્ટાનુકરણ રૂપ શબ્દો પણ અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત છે.

ઘુઘિ વગેરે શબ્દો અમુક ચેષ્ટાના અનુકરણ રૂપ છે. અર્થાત્ અપભ્રંશ ભાષામાં શબ્દના અનુકરણરૂપ શબ્દો ‘હુહુરુ’ વગેરે છે તેમ ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ શબ્દો ઘુઘિ વગેરે પણ છે.

અમુક પ્રકારની જુદી જુદી ચેષ્ટાઓને અર્થાત્ જે જે વિવિધ ચેષ્ટાઓ જોવામાં આવે છે તે તે તમામ ચેષ્ટાઓને સમજાવવા તે ચેષ્ટાઓના અનુકરણસૂચક શ્રુતિ-ધ્રુવ-વગેરે અમુક શબ્દોનો પ્રયોગ અપભ્રંશ ભાષામાં થાય છે એટલે જો તે ચેષ્ટાને શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવા સારુ તે તે ચેષ્ટાના અનુકરણરૂપ શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રનો પરમાર્થ આ છે કે શબ્દાનુકરણસૂચક ‘હુહુ’ વગેરે શબ્દો અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે તથા શ્રુતિ વગેરે ચેષ્ટાના અનુકરણ સૂચકરૂપે અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

હુહુ શબ્દનો ઉપયોગ—આ પ્રમાણે સમજવો—કોઈ મોઠું ટોળું દરવાજામાં પેસી ગયું હોય તો તેના પેસવાના અવાજનું અનુકરણ કરવા માટે એમ કહેવાય છે કે ટોળું, ‘હુહુ-હુહુ’ કરતું પેસી ગયું.

ઝવેરૂંસ વગેરે શબ્દો ચેષ્ટાના અનુકરણમાં અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાય છે.

હુહુ-ફવામાં કે બીજા જગાણમાં ઊંચેથી ફૂટકો મારતી વખતે બોલાતો

શબ્દ—હુહુ—હુહુ—‘હુહુ’.

કસરક—ખાતી વખતે ‘કચરક કચરક’ એવો જે અવાજ થાય છે તેના અનુકરણરૂપ શબ્દ.

શુંડ—પીતી વખતે ‘શુંડ’ એવો જે અવાજ નીકળે છે તેના અનુકરણરૂપ શબ્દ શ્રુતિ—કેકિયા કરવા—વાંદરો જેમ કેકિયા કરે છે તેમ કરવું તે ચેષ્ટાનું અનુકરણરૂપ શબ્દ

ઝવેરૂંસ—ઊંઝમેલ. કિલા થવું ને ખેસી જવું અને તેમ વારંવાર કરવું અર્થાત્ એવી ચેષ્ટા કરવી તે.

મડં જાણિંડં વુઝીસુ હંડં પ્રેમ્મ—દ્રઢિ ‘હુહુ’ સિ ।

નવરિ અચિતિય સંપડિય વિવિય—નાવ જાડ સિ ॥

‘હુહુ-હુહુ’ કરતીક ફૂટકોને હું પ્રેમના ધરામાં ખૂડી જઈશ એમ મેં જાણેલું—માનેલું—પણ આ તો એથી ઊંચડું થયું કે એ વખતે એવિંતી વિપ્રિય—વધારે પ્રતિકૂળ—પ્રવૃત્તિરૂપ નાવડી ઝડ આવીને મારી પાસે પહોંચી ગઈ એટલે પ્રતિકૂળ બનાવ બની ગયો—પ્રેમના ધરામાં ખૂડવું તો દૂર રહ્યું પણ ઊંચડું જ બની ગયું. અર્થાત્ પિડના પ્યાનમાં મારો કોઈ અપરાધ આવી ગયો અથવા મને પિડનો જ વિયોગ થઈ ગયો.

કસરક-કચરક કચરક

સજ્જ નરૂ કસરકકેહિ પિજ્જ નરૂ ઘુંદેહિ ।

એનૈં હોઈ સુહચ્છડી પિંદે દિટ્ટે નયણેહિ ॥

‘કચરક કચરક’ એવો અવાજ કરીને પિંડને કાંઈ ખવાતો નથી તેમ ઘુંટડે ઘુંટડે પિંડને ખાવાતો ય નથી છતાં આંખો વડે દોઢેલા ત્રિપુદારા-એમ જ સુખ મેસવાનું મળે છે-આંખો કરીને શીતલ થાય છે.

ધુગ્ધિ ધુધુ એવી કલ્પિત ચેષ્ટા-

અજ્ઞ વિ નાહુ મહુ જિઞ ઘરિ સિદ્ધત્થા વંદેહિ ।

તાઉં જિ વિરહુ ગચ્છેહિ મક્કઠ-ધુગ્ધિઠ વંદે ॥

મારા જ ઘરમાં મારો નાથ હજી તો સરસવના દાણાને વાંદે છે એટલે પ્રવાસ કરતી વખતે મંગળ માટે ‘સરસવ’ મુખમાં નાખવા એ રીતને અનુસરીને ‘સરસવ’ને વાંદે છે તેટલામાં તો ગોંખણાઓ વડે માંકડાની જેમ વિરહ, ધુગ્ધિ-ધુધુ-કરે છે-ડોકિયાં કરે છે એટલે હવે વિરહ અનુભવવાની વેળા આવી પહોંચી છે એમ લાગવા માંડે છે.

ઉદ્ગર્હસ-

સિરિ જર સ્તંડે લોચડી ગલિ મણિચડા ન વીસ ।

તો વિ ગોટ્ટુડા કરાવિઆ મુદ્દણે લટ્ટુ-ચર્હસ ॥

જુઓ તો ખરા, આ મુગ્ધા કેવી છે કે, જેને માથે જરી-જળી-ગથેલી લોખંડી-અકરાંતાં વાળમાંથી બનાવેલી ઓઢણી-લોખપટી-છે; અને જેમાં પૂગ વીણ મણકા પણ નથી એવી કંઠી ગળામાં પહેરેલ છે છતાં તેણીએ ગોળ-વાડા-માં રહેનારા બધા જણને ઊઠ-મેસ કરાવેલ છે.

ઘડં આદયઃ અનર્થકાઃ ॥૮૧૪૪૨૪॥

અપખંશ લાપામાં ઘડં આદિ-વગેરે-ફેટલાક નિપાતશબ્દો પણમાં પાદપૂર્તિ માટે અને ગદ્યમાં વાકચાલંકાર માટે વપરાય છે પણ તે નિપ તો કોઈ જાતનો અર્થ સૂચવવા નથી વપરાતા-નિરર્થક-વપરાય છે. ‘આદિ’ એમ કહ્યું છે તેથી ‘આઈ’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ પણ એ રીતે અનર્થક જ સમજાવે.

વેદની લાપામાં જે વિં એવો નિપાત વપરાય છે તે પણ અનર્થક જ હોય છે. પ્રત્યુત ઘડં અને વેદોમાં વપરાતો વિં એ બન્ને શબ્દો સરખાવવા જેવા છે. “સે કિં આઈ એ” આ વાક્યમાં આઈ શબ્દનો કોઈ ખાસ અર્થ નથી. માત્ર

બોલવા ખાતર જ બોલાએલ છે.

આ શ્લોક શબ્દને પ્રસ્તુત વર્ણ તથા વિં શબ્દો સાથે સરખાવી શકાય. જુઓ બ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતૃમૂત્ર-ભગવતીમૂત્ર-મૂળ સરીક અનુવાદ પૃ. ૩૦૭ શ્લોક ૨, ઉદ્દેશક ૧૦ તથા વાઙ્મસદ્મહાવર્ણનો નામના કોશમાં પણ આ શ્લોક શબ્દ નોંધેલ છે.

આપણા લોકોમાં વાતચીત કરતી વખતે ઘણા લોકો વચ્ચે વચ્ચે 'સમજ્યા કે' 'સાંભળ્યું કે' 'ખબર છે ને કે' એવા શબ્દોને વારંવાર બોલવાની ટેવવાળા હોય છે અને તેમના આ શબ્દોનો કોઈ અર્થ જ નથી હોતો.

વર્ણ - કશો અર્થ નથી-કેટલીક વખતે ટેવને લીધે બોલતી વખતે કેટલાક શબ્દો નિષ્પ્રયોજન જ વપરાય છે તેવો આ વર્ણ શબ્દ છે.

શ્લોક- આ શબ્દ પણ એવો જ નિરર્થક છે છતાં અપભ્રંશ ભાષામાં બોલતાં બોલતાં વપરાય છે.

અમ્મડિ ! પચ્છાયાવડા પિઝ કલહિઅઝ વિઆલિ ।

'વર્ણ' વિવરીરી બુદ્ધી હોઈ વિનાસદો કાલિ ॥

હે અમ્મા ! હું સાંજને સમયે મારા પિંડની સાથે કળિયો કરી બેઠી, હવે ભારે પરતાવો થાય છે પણ શું થાય ?

જ્યારે પિતાશ થવાનો કાળ આવ્યો હોય ત્યારે મતિ ઝાંઝટી થઈ જાય છે. અનુભવી પુરુષોએ કહેલું જ છે કે—

ધો જ્યારે મરવાની થાય ત્યારે જ તે ઢેઢવાડે પહોંચી જાય છે.

તાદર્થ્યે કેહિ-તેહિ-રેસિ-રેસિ-તણેણાઃ ॥૮૧૪૪૨૫॥

જ્યારે 'તેને માટે' એવો અર્થ સૂચવવો હોય ત્યારે કોઈ પણ નામની સાથે અપભ્રંશ ભાષામાં કેહિ, તેહિ, રેસિ, રેસિ અને તણેણ નિપાતોમાંથી કોઈ પણ એક નિપાત વપરાય છે.

કેહિ- 'માટે'ના અર્થનો સૂચક નિપાત. તત કેહિ-તારા માટે

રેસિ- „ „ અન્નર્હિ રેસિ-ખીજીને માટે

તણેણ „ „ વજ્રતણ્ણો તણેણ-વડાઈ-મોટાઈ-માટે

આ પ્રમાણે તેહિ તથા રેસિનાં ઉદાહરણો પણ સમજી લેવાં.

હોઠા ! એહ પરિહાસડી અહમન કવણહિં દેસિ ।

હરં શિઝ્ઝડેં તર કેહિં પિઅ ! તુહું પુણ અન્નહે રેસિ ॥

હે નાયક ! આ અદ્ભુત પરિભાષા-રીત-અથવા પરિહાસ-મરકરી-કયા દેશમાં છે કે તારે માટે હું કય-ક્ષીણતા-નાશ-પામું અને તું બીજા માટે કય-નાશ-પામે.

‘દુઃશિક્ષા’માં અને ‘દોષકવૃત્તિ’માં અહમનનો ‘અદ્ભુત’ અર્થ કરેલો છે. દેટલાક વિદ્વાનો અહ-અધિ-અને મન-મળ-એમ એ શબ્દો કહ્યે છે, એ બન્નેના અર્થો અહીં બંધખેસતા થઈ ગય એમ છે.

વૃક્ષ્ણહો તળેળ । જુઓ, ૮૧૪૩૬૬ ॥

પુનઃ-વિનઃ સ્વાર્થે હુઃ ॥૮૧૪૪૨૬॥

પુનર શબ્દને તથા વિના શબ્દને અપભ્રંશ ભાષામાં સ્વાર્થ માં ડ-હુ-પ્રત્યય ઝાગે છે એટલે પુનઃ ને બદલે પુણ અને વિના ને બદલે વિણ શબ્દ વપરાય છે.

પુનઃ-પુણ-વળી.

વિના-વિણ-વિના.

સુમરિઝ્ઝહ તં વજ્ઞહઉં જં વીસરહ સળાઉં ।

જહિં પુણ સુમરણ જાઝં ગઝ તહો નેહહો કહું નાઉં ? ॥

વહાણું તે જ કહેવાય જે સ્મરણમાં સતત આવતું રહે અને કદાચ જ જરાક-ચોક્કું-બૂલી જવાય. પરંતુ જે સ્નેહસંબંધનું સ્મરણ થયું કે તરત જ તે ચાલ્યું જાય તે સ્નેહને-તેવા સ્નેહને-શું નામ આપવું ?

અથવા-—વળી, જ્યાં સ્નેહનું સ્મરણ જ ચાલ્યું ગયું જણાય અને સંભારતાં છતાં ય ફરી યાદ જ ન આવે કે મહામુશીબતે યાદ આવે તો તે સ્નેહને શું નામ આપવું ? અર્થાત્ જે સ્નેહને યાદ રાખવા સારું તેને વારંવાર ગોખી રાખવો પડે તો તે શું સ્નેહ કહેવાય ખરો ?

અથવા-જે જે સ્નેહને ફરી ફરીને સ્મરણ કરીને જ યાદ રાખી શકાય તો તે સ્નેહને શું નામ આપવું ?)

વિણ જુઝોં ન વલ્લહુ । જુઓ, ૮૧૪૩૮૬ ।)

અવશ્યમઃ હે-હૌ ॥૮૧૪૧૭૭॥

અપશ્ચંશ ભાષામાં હૈ-હે- અને અ-હ-પ્રત્યયો લગાડીને અવશ્યમ્ શબ્દને ઉપયોગ કરાય છે એટલે અવશ્યમ્ ને બદલે અવસેં અને અવસ એવા બે શબ્દો વપરાય છે.

અવશ્યમ્+હૈ-અવસેં-અવશ્ય-ચોક્કસ.

અવશ્યમ્+અ-અવસ-

જિભિંદિટ નાયગુ વસિકરહુ તસુ અદિન્તિહૈ અન્તઈ' ।

મૂલિ વિળટટઈ તુંબિળિહે અવસેં સુકર્હિ પળગઈ ॥

બીજી બીજી આંખ વગેરે ઈંદ્રિયો જેને આધીન છે-તાઆમાં છે-એવાં જીભ ઈંદ્રિયરૂપ નાયક-સરદાર-ને વશ કરે. તું બીડીની વેલનું મૂળ વિનાશ પામી જાય તો તેનાં પાનાં-પાંદડાં-તો આપોઆપ અવશ્ય-ચોક્કસ-સુદૃઢ જ જાય. અર્થાત્ મૂળ નાયકનો જ નાશ કરવા ઉદ્દેશ કરે.

અવસ ન સુઅર્હિ સુહચ્છિઅર્હિ । જુઓ, ૮૧૪૧૭૬ ॥

एकशसः डिः ॥८१४१८८॥

एकशस् શબ્દને इ-डि-પ્રત્યય લગાડીને તેનું એકસિ ૩૫ અપશ્ચંશ ભાષામાં વપરાય છે.

एकशस्+इ-एकसि-એકવાર.

एकसि सील-कलंकअहँ दिज्जहँ पच्छित्ताई' ।

जो पुण खेवइ अणुदिअहु तसु पच्छिस्सें काई ? ॥

જેમનું શીલ એકવાર કલંકિત-દૂષિત-મયું હોય તેમને તો પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હીક છે પણ શીલને રોજ રોજ જે ખડે છે-ખંડિત કરે છે-તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાથી શુ ?

अ-उड-डुल्लाः स्वार्थिकलुक् च ॥८१४१८९॥

अ, अड-उड- અને उड-डुल्ल-એ ત્રણમાંથી કોઈ એક પ્રત્યય લગાડીને પણ અપશ્ચંશ ભાષામાં કોઈ પણ નામને વાપરવામાં આવે છે.

આ ત્રણ પ્રત્યયો લગાડતાં સંસ્કૃતમાં વપરાતા નામને લાગેલા સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

આ પ્રત્યયો લગાડ્યા પછી નામના અર્થમાં કશો ફેર પડતો નથી તેથી આ પ્રત્યયોને સ્વાર્થિક પ્રત્યયો ગણવામાં આવે છે.

અ-કરાલિત+ક-કરાલિતક-કરાલિઅ+અ-કરાલિઅઅ+અ-કરાલિઅઅ-વિકરાળ
દષ્ટ+ક-દિદૃઠ+અ-દિદૃઠઅ+અ-દિદૃઠઅ-દીઠે।

અગ્નિદૃઠ-ક-અગ્નિદૃઠ+અ-અગ્નિદૃઠઅ+અ-અગ્નિદૃઠઅ-અંગીહીરૂપ-સગડીરૂપ
અડ-દોષ+ક-દોષક-દોષ+અ-દોષ+અડ-દોષઅ+આ-દોષઅ-દોષો.

ઉલ્લ-કુટિકા-કુટિકા+અ-કુટુલ્લ+ઈ-કુટુલ્લી-કોટડી-નાતું ધર
વિરહાળજાલકરાલિઅઅ પહિઅ પંથિ જં દિદૃઠ ।

તં મેલવિ સ્વર્હિ પંથિઅર્હિ સો જિ કિઅઅ અગ્નિદૃઠઅ ॥

વિરહરૂપ અગ્નિના જાળોથી તપેલા વિકરાળ લાગતા પથિકને-પ્રવાસીને-માર્ગમાં
જોયો તેથી જાળ તમામ પંથિઓએ-વટેમાથુઓએ જોગા મળીને તે તપેલા
વિકરાળ પથિકને જ અંગીહીરૂપે બનાવી તાપવાની સગડીરૂપે-ઉપયોગ કર્યો.

મહુ કંતહો બે દોસડા । જુઓ, ૮૧૪૩૭૯ ॥

એક કુટુલ્લી પંચર્હિ રુદ્ધી । જુઓ, ૮૧૪૪૨૨ ॥

યોગજાઃ ચ પણ્ ॥૮૧૪૪૩૦॥

ઉપરના સૂત્રમાં સ્વાર્થના સૂચક જે ત્રણ પ્રત્યયો અ, અડ અને ઉલ્લ
જણાવેલા છે તે પ્રત્યયોના પરસ્પર સંયોગ કરવાથી જે પ્રત્યયો થાય તે બધા
વારાફરતી અપભ્રંશ ભાષામાં નામને લગાડવામાં આવે છે.

અડ+અ-અડઅ । ઉલ્લ+અ-ઉલ્લઅ । ઉલ્લ+અડ+અ-ઉલ્લઅડઅ ।

ઉપર જણાવેલા આવા ત્રણ પ્રત્યયો અપભ્રંશમાં વપરાય છે.

અડઅ-અડઅ-હૃદય+ક-હૃદયક-હિયય-હિય+અડઅ-હિયઅઅ+ઈ-હિયઅઈ-હૈકુ-હૈકય.

અહીં હૃદય શબ્દના યનો ૮૧૧૨૬૬૮૮ સૂત્રથી લોપ કરવો અને પછી હિય+

અડઅ-હિઅઅ પ્રયોગ બનાવવો.

ઉલ્લઅ-ચૂડક+ઉલ્લઅ-ચૂડુલ્લઅ+અ-ચૂડુલ્લઅ-ચૂડો.

ઉલ્લઅઅ-બલક+ઉલ્લઅઅ-બલુલ્લઅઅ+અસુ-બલુલ્લઅઅ-બળને

ઉલ્લઅઅઅ-બાહુબલ+ઉલ્લઅઅઅ-બાહુબલુલ્લઅઅઅ-લ્લઅઅ-લ્લઅઅ+અસુ-બાહુબલુલ્લઅઅ-
બાહુબળને.

આ છેલ્લા પ્રયોગમાં ઉલ્લઅઅઅ પ્રત્યય લાગ્યા પછી પ્રાકૃતમાં નામને લાગનાર
દ્વિતીયાના બહુવચનનો આ પ્રત્યય લાગેલ છે. ૩૩૦ માં સૂત્રથી જ્યારે દીર્ઘ ન
થાય ત્યારે બલુલ્લઅઅઅ એવું મૂળરૂપ સમજવું, આ પ્રયોગમાં ત્રણે પ્રત્યયોના યોગ છે.
ઉલ્લ+અડ+અ-ઉલ્લઅડઅ.

ખરી રીતે બલુલ્લઅઅઅ એમ પ્રયોગ થાય પણ અડઅના અને લોપ અર્થ
જવાથી બલુલ્લઅઅ પ્રયોગ થયેલ છે. આ રીતે અનેકા બલુલ્લઅઅ શબ્દને લાગેલા.

ખીજી વિભક્તિના અહુવચન અસ્ પ્રત્યયનો ૩૪૪ મા સૂત્રથી લેાય કરવો અને બહુલ્લઙના અત્ય અનો આ કરવો.

કોઢેતિ જે હિઅડઉં અવળઉં । જુઓ, ૮૧૪૩૫૦ ।

ચૂહુલ્લઙ ચુળ્લીહોસડ । જુઓ, ૮૧૪૩૬૫ ।

સામિ-વસાઙ સલજ્જુ પિઙ સીમાસંધિર્હિ વાસુ ।

પેક્ષિત્તિ વાહુબહુલ્લઙા ઘળ મેલ્લડ્ નીસાસુ ॥

પોતાના પતિ ઉપર સ્વામીનો પ્રસાદ-કૃપા, પ્રિયતમનો શરમાળ સ્વભાવ, જ્યાં જે રાજ્યોની હદ ભેગી થાય છે ત્યાં રહેકાણુ અને સ્વામીનું બાહુબળ-એ બધું જોઈને ઘળ-ધણિયાણી-સ્ત્રી-નિસાસા મૂકે છે. અર્થાત્ આ સ્થિતિમાં પ્રિયતમ કોણુ જાણે ક્યારે લડાઈમાં ચાલ્યો જાય અને પિરહ સહન કરવો પડે એ વિચારથી તે શત્રુવીરની સ્ત્રી નિસાસા મૂકે છે.

સ્ત્રિયાં તદન્તાદ્ ડીઃ ॥૮૧૪૪૩૧॥

ઉપરનાં જે સૂત્રોમાં એટલે ૮૧૪૪૨૯ અને ૮૧૪૪૩૦ સૂત્રોમાં કહેલા અ, ડડ, ડુલ્લ એટલે ડલ્લ પ્રત્યય તથા ડડ, ઢડઅ, ડુલ્લઅ અને ડુલ્લહઅ એવા પ્રત્યયો જે નામને લાગ્યા હોય તે નામને સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં ઈ-ડી-પ્રત્યય લગાડવો.

ગૌરી+ક-ગૌરીકા-ગૌરી+અડ-ગૌરડ+ઈ-ગૌરડી-ગૌરી

કુડી+ક-કુડિકા+ફુલ-કુફુલ+ઈ-કુફુલી-કોટડી-કોટડી-નાનું ધર.

પહિઆ ! દિટ્ટી ગૌરડા ? દિટ્ટી, મગ્ગુ નિઅંત ।

અંસુસાસેર્હિ કંચુઆ તિતુવ્વાણુ કરંત ॥

હે પથિક ! ગૌરીને દીડી ? હા, દીડી, પણ પોતે પહેરેલી કાંચળીને આંસુઓ વડે ભીની (તિત-ભીની) કરતી અને લાંબા ઉચ્છ્વાસો વડે તે જ કાંચળીને સૂરી (વ્વાણ-સૂરી) કરતી તથા તરે મારગ જોતી એટલે તારી વાટ જોતી એવી ગૌરીને દીડી.

एक कुडुल्लो पंवर्हि दुद्धी । (જુઓ, ૮૧૪૪૨૨)

अ+अन्तात्-अन्ताद् डाः ॥८१४४३२॥

જે પ્રત્યયને છેડે અ હોય એવા પ્રત્યયો જે નામને લાગ્યા હોય અને એવા નામને સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે અપભ્રંશભાષામાં આ પ્રત્યય લાગે છે. જ્યાં આ નિયમ લાગે ત્યાં ઉપરનું ૮૧૪૪૩૧મું સૂત્ર ન લાગે. ઉપરના સૂત્રનું આ સૂત્ર અપવાદ છે.

ધૂલિ+ક+આ-ધૂલિકા+અડ-ધૂલડ+આ-ધૂલડ+ઈ+આ-ધૂલડિઆ-ધૂળ.

પિડ આઈડ, સુઅ વસડી, ક્ષુણિ કન્નડઈ પડ્ડ.

તહો વિરહહો નાસંતઅહો ધૂલડિઆ વિ ન દિદ્ડ ॥

પિડિ આઠ્ઠો, એવી વાત સાંભળી અને એનો અવાજ મારા કાનમાં પેઠો એટલામાં તો નાશી જતા તે વિરહની ધૂળ પણ દીકામાં ન આવી. અર્થાત્ વિરહ કપાટાખંધ નાશી ગયો.

કન્નડઈ-કર્ણ-કર્ણ+ડડઅ-કર્ણડઅ+ઈ-કર્ણડઈ-આવો પ્રયોગ થવો જોઈએ છતાં વ્યાકરણમાં અને દોષકવૃત્તિમાં પણ કન્નડઈ આવો એ 'ન' વાળો પ્રયોગ મળે છે. ણનો ન્ન કરવાતો કોઈ નિયમ જણાતો નથી. એથી કન્નડઈ પ્રયોગ કેવી રીતે સાધવો ? એ પ્રશ્ન જરૂર વિચારણીય લાગે છે પ્રસ્તુતમાં અધે કન્નડઈ આવો એ 'ન' વાળો પ્રયોગ મળે છે. જેથી આ અનુવાદમાં પણ કન્નડઈ પાઠ રાખેલ છે. હેવટ મહુલમ્ કે આર્ષમ્નો આશ્રય લઈ એ પ્રયોગ સાધી શકાય ખરો પણ આ સારી શિષ્ટ રીત લાગતી નથી.

अस्य इत् ए ॥८१४४३३॥

સ્ત્રીલિંગી નામના અ કાર પછી જે પૂર્વોક્ત ૮૧૪૪૩૨ સૂત્રથી એ^૧ એટલે આ પ્રત્યય આવ્યો હોય તો તે નામના અ કારનો અપભ્રંશ લાપામાં ઇ કાર થઈ જાય છે.

ધૂલિ+અડ-ધૂલડ+આ-ધૂલડઆ-ધૂલડિઆ

ધૂલડિઆ વિ ન દિદ્ડ ૧ જુઓ, ૮૧૪૪૩૨ ॥

કન્નડ નામ નારીગતિમાં નથી. પુલિંગમાં છે તેથી તેને 'આ' પ્રત્યય લાગ્યો નથી અને એમ થવાથી કન્નડનું કન્નડા થયું નહીં તેથી કન્નડિઆઈ પણ ન થયું.

સંભવ છે કે કર્ણડ શબ્દમાં ણ અને ડ એ બન્ને એકસાથે આવેલા છે અને આ શબ્દમાં સાથે આવેલા એ મૂર્ધન્વોના ઉચ્ચારણમાં એટલી સુકરતા નથી જેટલી સુકરતા કળોડેના ન્ન અને ડ ના ઉચ્ચારણમાં છે. આ અપેક્ષાએ વિચારતાં પણ એમ જણાય છે કે કદાચ ખેલનારા લોકોએ જ કર્ણ ને અહલે કન્ન નો પ્રચાર કરેલો હોય અથવા લિપિ કરનારા લક્ષિયાઓએ જ કર્ણ ને અહલે કન્ન લખી વાળ્યું હોય.

ણ અને ન્ન એ એ વચ્ચે લિપિની અપેક્ષાએ પણ ઓછું સામ્ય નથી.

હસ્તલિખિત પોથીઓમાં અન્ન ને અહલે અણ તથા અન્નોન્ન ને અહલે અળોળળ વખેલું વારંવાર વાંચવા મળે છે.

ક્ષુણિ કન્નડઈ પડ્ડ ૧ જુઓ, ૮૧૪૪૩૨ ॥

૧. આ શબ્દનું સ્થતમીનું એકવચન એ છે.

યુષ્મદાદેઃ ઈયસ્ય હારઃ ॥૮૧૪૧૪૩૪॥

યુષ્મત્, અસ્મત્, ત્વત્, મત્ આદિને લાગેલા સંજ્ઞાસૂચક ઈય પ્રત્યયવાળા
૩૫ યુષ્મદીય, અસ્મદીય, ત્વદીય, મદીય વગેરેમાંના ઈય પ્રત્યયને બદલે અપશ્ચંશ
આપામાં આર-હાર-પ્રત્યય વપરાય છે.

ઈય પ્રત્યય માટે જુઓ સિદ્ધેશ્વર સંસ્કૃત શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ ૬૧૩૩૨૧
ત્વદ્+ઈય-તુહ+આર-તુહાર+રૂણ-તુહારેણ-તારા સંજ્ઞા વડે પ્રસ્તુતમાં-તારા
સંદેશા વડે.

અસ્મદ્+ઈય-અમ્હ+આર-અમ્હાર+આ-

મત્+ઈય-મહ+આર-મહાર+આ-મહારા-માના

એ જ રીતે યુષ્મદ્+ઈય-તુમ્હ+આર-તુમ્હાર-તુમ્હારો-તમારા

તુમ્હાર-તુમ્હારો, તુમ્હારં, તુમ્હારે ।

તુહાર-તુહારો, તુહારં તુહારે ।

યુષ્મદ ના તુમ્હ માટે જુઓ ૮૧૧૨૪૬ તથા તુહ માટે જુઓ ૮૧૩૬૬

અસ્મદ્+ઈય તું અમ્હ+આર-

અમ્હાર-અમ્હારો, અમ્હારં, અમ્હારે ।

મહાર-મહારો, મહારં, મહારે ।-વગેરે

અસ્મદ્ ના અમ્હ માટે તથા મદ માટે જુઓ ૮૧૩૧૧૩૧

ઉપર જણાવેલ તુહાર વગેરેનાં વિભક્તિવર્ગનાં અર્થાં રૂપો અ કારાંત નામનો
જેવાં સમજી લેવાં,

નારીજનિ હોય તો-અમ્હારી, તુમ્હારી । મહારી, તુહારી વગેરે રૂપો સ્ત્રીલિંગી
નામનો જેવાં સમજી લેવાં.

નપુંસકલિંગ હોય તો-અમ્હારં, મહારં । તુમ્હારં, તુહારં વગેરે રૂપો નપુંસક-
લિંગી નામની જેવાં સમજી લેવાં.

સંદેસેં કાઢે તુહારણ ? જં સંગહો ન મિલિજ્જહ ।

મુદ્ગંતરિ પિદે પાણિણ પિઅ । પિઆસ કિં છિજ્જહ ? ॥

જો સંગ કરીને મળી શકાવું ન હોય તો તારો સંદેશો મળે એથી શું
વળે ? પિઉ ! સ્વપ્નમાં જે પાણી પીધું હોય તેનાથી પ્યાસ-તરસ-છેદાય ખરી !
છીપે ખરી !

ઉપરના પદમાં પીત શબ્દનું પીઝ રૂપાંતર થવું જોઈએ પણ ૪૪૭ ના નિયમથી પિઝ થઈ ગયેલ છે. પિઝ નું વૃત્તીયા એકવચન પિંદ થયેલ છે. જુઓ ૮૧૪૧૩૩૩૧૧ તથા ૩૪૨.

અતોઃ હેતુલઃ ॥૮૧૪૧૪૩૫॥

ઇદમ્, કિમ્, યત્, તત્ અને-एतत् એ દરેક શબ્દને લાગતા પરિમાણુ-માપ-સૂચક (૭૧૧૧૪૮ તથા ૧૪૯) અતુ પ્રત્યયને અદક્ષે અપભ્રંશ લાપામાં एतुल-हेतुल-પ્રત્યય વપરાય છે.

આ एतुल પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઇદમ્ વગેરે શબ્દોના આદિ અક્ષર સિવાયના આડીના ભાગનો એટલે ઇદમ્ ના દમ્ નો, કિમ્ ના ઇમ્ નો, યત્ ના તથા તત્ ના તેમ જ एतत् ના અત્ નો લોપ થાય છે અથવા આખા एतत् નો લોપ થાય છે.

ઇદમ્+અતુ (इदमु-इयान्)-ઇદમ્+एतुल-एतुलो એટલે.

કિમ્+અતુ (कियतु-कियान्)-કિમ્+एतुल-केतुलो કેટલે.

યત્+અતુ (यावतु-यावान्)-યત્+एतुल-जेतुलो જેટલે.

તત્+અતુ (तावतु-तावान्)-તત્+एतुल-तेतुलो તેટલે.

एतत्+અતુ (एतादतु-एतावान्)-एतत्+एतुल-एतुलो એટલે.

નારીગતિમાં-एतुली, કેતુલી, જેતુલી, તેતુલી અને एतुली એવાં રૂપો વપરાય છે.

નપું સકલિંગમાં-एतुलं, કેતુલં, જેતુલં, તેતુલં અને एतुलં એવાં રૂપો વપરાય છે.

त्रस्य हेतुहे ॥८१४१४३६॥

સર્વ વગેરે નામેને સપ્તમીના અર્થનો સૂચક જે વ પ્રત્યય લાગે છે તેને અદક્ષે અપભ્રંશ લાપામાં एतहे-हेतहे-પ્રત્યય વપરાય છે.

વ પ્રત્યય માટે જુઓ સિદ્ધ ૦ સંસ્કૃત ૦ શબ્દા ૦ લઘુવૃત્તિ ૭૨૧૮૨ તથા ૯૩ અને ૯૪ સૂત્ર

ઇદમ્+ત્ર-अत्र-इदम्+एतहे-एतहे-अही

તત્+ત્ર-तत्र-तत्+एतहे-तेतहे-तही-त्यां.

આ રીતે કિમ્ નું કેતહે, સર્વ નું સર્વેતહે. યત્ નું જેતહે, एतत् નું एतહે પૂર્વ નું પુર્વેતહે, પરનું પરેતહે, અપરનું અપરેતહે વગેરે રૂપો સમજી લેવાં.

एतहे તેતહે બારિ ધરિ લઘ્ઠી વિસંકુલ ધાડ ।

पिअ-पणअ व गोरडी विरुचल कहि वि न ठाइ ॥

ખણે કે પોતાના પ્રિયતમથી વિખૂટી-પડી ગયેલી-જુદી પડી ગયેલી-ગોરીની પેઠે-વિહ્વલ-અરિશર-ઝડમી-લાછ-અહીં તહીં ગમે ત્યાં બહાર કે ઘર તરફ દોડ્યા કરે છે, તે કયાંય ઠરીને નિશ્ચલ રહેતી નથી.

ત્વન્તલોઃ વ્વણઃ ॥૮૧૪૪૩૭॥

ભાવવાચક ત્વ કે તત્ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં વ્વણ પ્રત્યય વપરાય છે. આ વ્વણ પ્રત્યય ન વપરાય ત્યારે પ્રાકૃત ભાષામાં આ ૮૧૪૧૫૪ નિયમ દ્વારા ત્વ પ્રત્યય અતે હમા પ્રત્યય પણ વપરાય છે.

ત્વ અને તત્ પ્રત્યય માટે જુઓ સિદ્ધહેમં શબ્દાં લઘું ૭૧૫૫ વગેરે સૂત્રો વ્વણ—

વૃદ્ધ+ત્વ-વૃદ્ધ+ત્વણ-વૃદ્ધ+વ્વણ+૩-વૃદ્ધવ્વણુ-વડપણુ-મોટાઈ. આતપણુ, બડપણુ વગેરે શબ્દોમાં પણ વ્વણ પ્રત્યય છે.

વૃદ્ધ+ત્વ-વૃદ્ધ+ત્વણ-વૃદ્ધત્વણ+હો-વૃદ્ધત્વણો-વડપણુ-મોટાઈનું.

વૃદ્ધવ્વણુ પરિપાવિઅઈ । જુઓ ૮૧૪૩૭૭

વૃદ્ધત્વણો ત્વણે । જુઓ ૮૧૪૩૭૭

હમા—

હમા-વીળ+હમા-વીળિમા-વીનતા-પુષ્ટતા. હમન્ પ્રત્યય માટે જુઓ ૭૧૧૫૮૧ આત્મન્ શબ્દના અવ્વણ ૩૫ સાથે પ્રસ્તુત વ્વણ ને સરખાવી શકાય. સંસ્કૃતમાં

‘ભાવ’ અર્થના હમન્ પ્રત્યયની સાથે પ્રસ્તુત હમા પ્રત્યયને સરખાવી શકાય.

ત્વણ માટે જુઓ ૮૧૨૧૫૪૧

તવ્યસ્ય ઇવ્વત્ ઇવ્વત્ એવા ॥૮૧૪૪૩૮॥

તવ્ય પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઇવ્વત્, એવ્વત્ અને એવા એમ ત્રણ પ્રત્યયોમાંથી કોઈ પણ પ્રત્યય વપરાય છે.

ઇવ્વત્-ક-કર્+તવ્ય-કર્+ઇવ્વત્-કરિવ્વત્ કરવાનું-કરવું-કર્તવ્ય

મૃ-મર્+તવ્ય+મર્+ઇવ્વત્-મરિવ્વત્ મરવાનું-મરવું

એવ્વત્-સહ+તવ્ય-સહ+એવ્વત્-સહેવ્વત્ સહેવાનું-સહેવું-સહન કરવા યોગ્ય

એવા-સ્વપ્+તવ્ય-(સ્વપ્ નો સુવ્ અને તે પછી તેનો સો થાય) સો+એવા-સોવ્ સુવાનું-સુવું-સુવા યોગ્ય

જાગૃ+તવ્ય-જાગૃ+એવા-જાગેવા જાગવાનું-જાગવું-જાગવા યોગ્ય

૧૬૮ ગૂઢેષ્વિણુ મું મઈ જઈ પ્રિય ઉઠ્ઠારિજઈ ।

મહુ કરિણ્વઈ કિં પિ ન વિ મરિણ્વઈ પર દેવજઈ ॥

“एतद् गृहीत्वा यदि मया प्रिय उद्धृत्यते त्यज्यते तर्हि”-દેવકવૃત્તિ. એ પ્રહસ્ય કરીને મારે જો પ્રિયને તજી દેવાનો હોય તો મારું કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી પરંતુ મને મરણ દેવામાં આવે.

વેસુન્નાડણુ સિહિકઢણુ ઘણ-કુટ્ટણુ જાં લોડ ।

મંજિદણુ અરિતિઅઈ સવ્વુ સહેવ્વઈ હોડ ॥

મજીકને પોતાની જન્મભૂમિમાંથી ઊખડી જવું પડે છે એટલે પરદેશ જવું પડે છે. અગ્નિના ભયંકર તાપમાં ઊકળવું પડે છે અને પછી ઘણું વડે કુટાવું પડે છે એટલે એના ઉપર ઘણાના ઘા પડે છે એટલે એ અતિશય રક્ત-રાતી-એવી મજીકને લોકમાં ખૂબ ખૂબ સહેવું પડે છે. તાત્પર્ય એ જણાય છે કે અતિશય રક્ત-અતિશય રાગવાળાએ-કેટકેટલું સહેવું પડે છે એ સમજવાનું છે.

સોણા પર વારિઆ પુલ્કવઈર્હિ સમાણુ ।

જમ્બેવા પુણુ કો ઘરડ, જઈ સો વેઠ વમાણુ ? ॥

જો તે વેદવચનને પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે તો તેમાં તો પુષ્પવતી-રજસ્વલા-આ સાથે સૂવાનું પણ વારેલ છે-નિષેધેલ છે. જો સૂવાનો નિષેધ હોય તો પછી જગવાનું-સહશયન કરવા વગેરેનું-તો કેણુ રાખે ? અર્થાત્ રજસ્વલા સાથે સુવાય નહીં તેમ જગાય પણ નહીં એવું વેદવચન છે.

ક્ત્વ ઇ-ઇઝ-ઈવિ-અવયઃ ॥૮૧૪૧૪૩૧॥

સંબંધક ભૂતકૃદંતના ક્ત્વા પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં ઇ, ઇઝ, ઇવિ અને અવિ પ્રત્યયો વપરાય છે.

ઇ-ઘ-માર્+ત્વા-માર્+ઇ-મારિ મારીને

ઇઝ-મજ્જ+ત્વા-મજ્જ+ઇઝ-મજ્જિઝ-ભાંગીને કે ભાગીને

૧. આ હોહા અંગે ‘દોષકવૃત્તિ’માં જે સંદર્ભ સૂચવેલ છે તે આ પ્રમાણે છે—કોઈ સિદ્ધપુરુષે વિદ્યા સિદ્ધ કરવા સારુ કોઈ નાયિકાને ધન વગેરે આપીને તેણીની પાસે તેના ભરથારની માગણી કરતાં તે વિદ્યાસિદ્ધ પુરુષને નાયિકા જે કાંઈ કહે છે તે આ હોહામાં આ પ્રમાણે બતાવેલ છે—આ ધન વગેરે લઈને મારે પતિને તજી દેવાનો હોય તો મારું કાંઈપણ કર્તવ્ય નથી. માત્ર મને મરવાનું જ દેવામાં આવે.

હેમ-૩૨

इवि-चुम्ब+त्वा-चुम्ब+इवि-चुम्बि-वि-युं-यन करोते.

अवि-कुट छेदने-वि+कुट-विच्छुड+त्वा-विछोड+अवि-विछोडवि पछोડીने-છટા

પડી જઈને-છોડી દઈને.

इ-

हिअडा ! जइ वेरिअ घणा तो किं अब्बि चडाहुँ ? ।

અમ્હાહું બે હત્થડા જઈ પુણ મારિ મરાહું ॥

હે હૃદય ! જે ઘણા વેરીએ છે તે શું આલ્સમાં ચડી જઈએ-માગી જઈએ ? અમારે પણ એ હાથ છે, જે વળી મરવાનું આવે તે એમને એમ નહીં, પણ મારીને મરીએ.

इउ-

गय-घड भजिउ जंति । नुओ ८।४।३९५।।

रक्खइ सा बिस-हारिणी वे कर चुम्बि-वि जीउ ।

પડિચિમ્બિઅ-મુંજાલુ જલુ જેહિં અડોહિડ પીડ ॥

ડહોળ્યા વિનાનું અને જે મુંજવાળું છે એટલે જેમાં મુંજ નામના ધાસનું પ્રતિબિંબ પડેલ છે અર્થાત્ જે મુંજવાળું હોય તે ‘મુંજલ’ કહેવાય એવું પાણી જે એ હાથોએ પીધું છે તે પોતાના એ હાથોનું ચુંબન કરીને તે પનીહારી જીવતી રહેલ છે. અહીં પાણીને ‘મુંજલ’ વિશેષણ આપીને પનીહારી આડકતરી રીતે વિશેષ રાગને લીધે-મુંજલ ઉપર વિશેષ રનેહ હોવાને લીધે ‘મુંજલ’ નામની વ્યક્તિનું સ્મરણ કરતી જણાય છે અર્થાત્ મુંજલ પ્રતિ અનુરાગવાળા કોઈ સ્ત્રી ‘મુંજલ’ એવા વિશેષ નામની સાથે સમાનતા રાખનાર એટલે-‘મુંજ’ ધાસ જેમાં ઉમેલ છે એવા મુંજવાળા-મુંજલ-પાણી પીને જીવતી રહેલી છે.

बाह विछोडवि जाहि तुहुँ, हउं तेवँइ, को दोसु ?

હિયયદિઝ જઈ નીસરહિ. જાણડં મુંજ ! સરોસુ ॥

તું મારી બાંધ-મારો હાથ-વછોડીને જા તે જા, હું પણ તેમ કરું તેમાં શો દોષ-વાંધો ? જે તું મારો હૃદયમાંથી જ જા-ચાલ્યો જા-નીકળી જા-તો હે મુંજ ! તને ખરા અર્થમાં રોષવાળો જાણું-સમજું.

સંભવ છે કે માલવાના રાજા મુંજની લોક પ્રસિદ્ધ કોઈ હકીકત ઉપરના અને પદોમાં નોંધાયેલ હોય.

एप्पि-एप्पिणु-एवि-एविणवः ॥८।४।४४०॥

સંખ્યાક શૂનકૃદંતના કત્વા પ્રત્યયને અહલે ઉપરના ૮।૪।૪૩૯ સૂત્રમાં અપભ્રંશ લાપામાં ને પ્રત્યયો વાપરવાનું જણાવ્યું છે તે ઉપરાંત એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયો પણ અપભ્રંશ લાપામાં વપરાય છે.

એપ્પિ-જિ+ત્વા-જિ+એપ્પિ-જેપ્પિ-જીતીને

એપ્પિણુ-દા+ત્વા-દા+એપ્પિણુ-દેપ્પિણુ-દઈને-દેઈને

એવિ-લા+ત્વા-લા+એવિ-લેવિ-લઈને-લેઈને

એવિણુ-ધ્યા+ત્વા-ઝા+એવિણુ-ઝાએવિણુ-ઝાઈને-ધ્યાન કરીને.

પ્ર૦-સૂત્રકારે ૪૩૯ અને ૪૪૦ એ બન્ને સૂત્રોનું “કત્વઃ-ઇ-ઇઝ-ઇવિ-અવિ-એપ્પિ-એપ્પિણુ-એવિ-એવિણવઃ” એવું એક સૂત્ર કેમ ન કર્યું અને એ બે સૂત્રો જુદાં જુદાં શા માટે કર્યાં ?

ઉ૦-અપભ્રંશ લાપામાં હેતુવર્થકૃદંતના તુમ્ પ્રત્યયને અહલે પણ એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયો વપરાય છે એટલે નીચેના સૂત્રમાં તુમ્ પ્રત્યયને અહલે વપરાનારા પ્રત્યયોના નિર્દેશ કરેલ છે તે નિર્દેશ સાથે એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયોને પણ સમજવાના છે. આ સૂત્રને જુદું કરવામાં આવે તો જ આ ૪૪૦મા સૂત્રમાંથી આ ચારે એપ્પિ, એપ્પિણુ એવિ અને એવિણુ પ્રત્યયોનું જ નીચેના ૪૪૧મા સૂત્રમાં અનુવર્તન થઈ શકે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બે જુદાં જુદાં સૂત્રોને અહલે એક જ સૂત્ર કર્યું હોત તો નીચેના ૪૪૧મા સૂત્રમાં અહીં જણાવેલા માત્ર ચાર પ્રત્યયોનું જ અનુવર્તન ફરી રીતે થઈ શકત ? ન જ થઈ શકત.

જેપ્પિ અસંસુ કસાય-બહુ, દેપ્પિણુ અમઝ જયસ્સુ ।

લેવિ મહલ્લય, સિવુ લહહિં ઝાએવિણુ તત્તસ્સુ ॥

ક્રોધ વગેરે ચારે કપાષોના અશેષ બળને જીતીને, જગતને અભય દઈને એટલે પોતા તરફથી જગતને નિર્ભય બનાવીને તથા પાંચ મહાવ્રત વ્રઈને અને તરવનું ધ્યાન કરીને મનુષ્યો શિવપદને મેળાવે છે.

तुमः एवं-अण-अणहं-अणहिं च ॥८।४।४४१॥

હેતુવર્થકૃદંતના તુમ્ પ્રત્યયને અહલે અપભ્રંશ લાપામાં એવં, અણ, અણહં અને અણહિં એ ચારમાંના ગમે તે પ્રત્યય વપરાય છે તથા ઉપરના ૮।૪।૪૪૦મા સૂત્રમાં જણાવેલા એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ અને એવિણુ માંના કોઈ ગમે તે પ્રત્યય પણ વપરાય છે

એટલે તુમ ને બદલે અહીં જણાવેલા આઠ પ્રત્યયોમાંના ગમે તે એક પ્રત્યય અપભ્રંશ લાપામાં વપરાય છે.

एवं-दा+तुम्+दा+एवं-देवं-देवा भाटे

अण-कर+तुम्-कर+अण-करण-करवा भाटे

अणहं-भुञ्ज+तुम्-भुञ्ज+अणह-भुञ्जहं-भोगववा भाटे કે ભોજન કરવા માટે

अणहि-भुञ्ज+तुम्-भुञ्ज+अणहि-भुञ्जहि- ,, ,,

एप्पि-जि+तुम्-जे+एप्पि-जेप्पि-जितवा भाटे

एप्पिणु-त्यज+तुम्-चय+एप्पिणु-चयेप्पिणु-तञ् देवा માટે

एवि-पाल+तुम्-पाल+एवि-पालेवि-पाणवा भाटे

एविणु-ला+तुम्-ला+एविणु-लाएविणु-लेविणु-લેવા માટે

देवं दुक्क निअय-वण, करण न तउ पडिहाइ ।

एवँहं सुहु भुञ्जहँ मण, पर भुञ्जहि न जाइ ॥

પોતાનું ધન ખીજા કોઈને દેવાનું-દેવા માટે-દુષ્કર લાગે છે, તપ કરવાનું-કરવા માટે-જાવતું નથી જતાં એમને એમ જ-કથું કર્યા વગર-સુખ ભોગવવાનું-ભોગવવા માટે-મને છે પરંતુ એ રીતે સુખ ભોગવવાનું-ભોગવવા માટે-અનતું નથી-જેવિ, જાણવિણ સયલ ધર, લેવિણ તલુ પાલેવિ ।

विणु संते तित्येसरेण को सकइ भुवणे वि ? ॥

આખી પૃથ્વીને જિતવા માટેનું-જિતવાનું, જિતીને તે સામ્રાજ્યને ત્યાગ કરવા માટેનું-ત્યાગ કરવાનું, તપને લેવા માટેનું-લેવાનું અને શીધેલ તપને પાળવા માટેનું-પાળવાનું, આ બધાં કાર્ય તીર્થસ્થર-તીર્થ કર-શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વિના આખાય જગતમાં ખીજો કોણ કરી શકે ?

गमेः एप्पिणु-एप्प्योः एः लुग् वा ॥८१४४४२॥

જ્યારે ગમ્ ધાતુને અપભ્રંશ લાપામાં વપરાતા એવિણ અને એવિ એ બે પ્રત્યયો લાગે ત્યારે એ બન્ને પ્રત્યયોનો આદિનો એ કાર વિકલ્પે લોપ પામે છે. વળી, 'એ'કારનો લોપ થવા પછી ગમ્નું ગં થવાથી અતુસ્વાર પછી આવેલા એવડા બ્વનું ઉચ્ચારણ સુકરપણે થઈ શકતું નથી તેથી એવડા બ્વને બદલે એકવડો વ પણ સમજવાનો છે. અથવા એવિણના તથા એવિના એવડા બ્વનો વિકલ્પે એકવડો વ થઈ જાય છે, એમ સમજવું. જો કે એવું વિધાન સૂત્રમાં નથી બતાવ્યું પણ ગંવિણ તથા ગંવિણ અને ગંવિ તથા ગંવિ એવા તેના પ્રયોગો ઉપરથી ઉપર કહ્યું હકીકત સમજી શકાય છે.

एप्पणु-

गम्+एप्पिणु-गम्+पिणु-गंपिणु-जहीने-अथवा जवा भाटे

,, एप्पिणु-गमेप्पिणु ,, ,,

एषि-

गम्+एषि-गम्+पि-गंवि-ज-ઈને

„ -गमेप्वि

गंविणु वाणारसिहिं नर अह उज्जेणिहिं ગંવિ ।

મુઆ પરાવહિં પરમ-પર દિવંતરહિં મ જંવિ ॥

વડુણા અને અસિ એ બે નદીઓનો જ્યાં સંગમ થાય છે તેથી વારાણસીમાં-કાશીમાં-જઈને જે માણસો મુઆ અને જેઓ જ્યાં મહાકાળનું પ્રખ્યાત મંદિર છે એવી ઉજ્જૈની નગરીમાં જઈને મુઆ તેઓ પરમપદને પામે છે. બીજાં દિવેબાની-એટલે બીજાં દેવસ્થાનોનો-બીજાં તીર્થોની-વાત 'ન' બોલ-'ન' કહે.

एषिणु अत एषि तो ए कार लोप न पामे त्पारे गमेप्विणु અને ગમેવ્વિ નો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે—

गम्+एषिणु-गमेप्विणु-ज-ઈને-अथवा જવા માટે

गम्+एषि-गमेप्वि- „

गंग गमेप्विणु जो मुअइ जो सिवितित्यु गमेप्वि ।

કાલદિ નિદસાવાસગડ સો જમલોડ જિણેવ્વિ ॥

જે ગંગાકાંઠે જઈને મરે છે તથા જે શિવતીર્થમાં એટલે બદરીમાં કે કેદારમાં જઈને મરે છે તે યમલોકને-મરણને-જિતીને દેવતા આવાસમાં-સ્વર્ગમાં-ગયેલો લહેર કરે છે.

तुनः अणञः ॥८॥४१४४३॥

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પારારણ સૂત્ર દ્વારા શીવ, ધર્મ અને સાધુ અર્થોમાં વિદિત કરેલ એવા અને 'કર્તા' અર્થના સૂચક તુન્ પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશ ભાષામાં અણ અપ્રત્યય વપરાય છે.

मारु+तु-मारु+अणञ-मारणअ+उ-मारणउ-मारकण्णो।

ब्रू+तु-बोलू+अणञ-बोल्लणअ+उ-बोल्लणउ-बोलकण्णो।

वडू+तु-वज्जू+अणञ-वज्जणअ+उ-वज्जणउ-वाजकण्णो।-वाजवाना-वागवाना-स्वभाववाणो।

भसू+तु-भसू+अणञ-भसणअ+उ-भसणउ-भसकण्णो।-भसवाना स्वभाववाणो।

हत्थि मारणउ-હાથી મારકણ્ણો।

लोउ बोल्लणउ-લોક બોલકણ્ણો।

પડહુ વજ્જણउ-પટહ-પડો-ટોલ-વાજવાના-વાગવાના-સ્વભાવવાણો।

મુણउ भसणउ-શુનક-કૂતરો-ભસવાના સ્વભાવવાણો.

‘इव’ अर्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ॥८१४४४॥

इव अव्ययते। अर्थं सूचयता माटे अपभ्रंश लापारभां नं, नउ, नाइ, नावइ, जणि अने जणु એ છમાંતું કોઈ પણ એક અવ્યય વાપરી શકાય.

નં-નં-ગાણે કે, પેઠે નં નવજલહરં નવા મેવની પેઠે

નउ-નउ- ,,

नाइ-नाइ- ,,

नावइ-नावइ- ,,

जणि-जणि- ,,

जणु-जणु- ,,

नं-

નં મહા-જુજ્જુ સસિ-સહુ કરહિં જુઓ, ૮૧૪૩૮૨॥

नउ-

रवि-अरुधमणि समाउलेण कंठि विइणु, न छिणु ।

चक्के' खंडु मुणालिअहे नउ जीवगालु दिणु ॥

સૂર્ય આથમતાં વ્વાકુલ થયેલા ચક્રવાકે મુણાલિકાનો એક ટુકડો કંઠમાં-
ગળામાં-મૂક્યો પણ તોડ્યો નહીં, ગાણે કે છવ નીકળી ન જાય માટે છવની-
આડે આગળિયો ન દીધો હોય ?

सरभावे। दिण-दिना-दीवेस

नाइ-

बलयावलि-निवडण-भरण धण उद्धमुअ जाइ ।

वल्लह-विरह-महादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥

વશભના-વહાલાના-વિરહને લીધે દુઃખળી થઈ જવાથી પાતળા પડી ગયેલા
હાથવાળી કોઈ સ્ત્રી પોતાનાં બલોયાં નીચે પડી જવાની બીકને લીધે બંને હાથ
બંધા રાખીને ચાલી જાય છે. ગાણે કે એ સ્ત્રી પોતાના પ્રિયનો વિરહરૂપ મોટો
ધરો કેટલો બેડો છે તેનો તાગ શોધતી ન હોય ?

૧. આ સંપૂર્ણ વાક્ય આ પ્રમાણે છે-નં નવજલહરત્તિક્કચલ્લિહ-“માનો કે વિજલી
કી ચમકસહિત નયા મેષ હાં” આ વિશેષણ શ્રીપાર્થનાથ નામના ત્રેવીશમા
તીથે કર માટે વપરાયેલ છે. ડી. લિદ્દ એટલે વિચારારિધિ સ્વ. વંદિત શ્રી
મુશ્વલજી સંપાદિત હિંદી અનુવાદ સહિત પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર-પૃ. ૧૫૦ ગાથા ૨.

રાવડ-

પેક્ષેવિણુ મુદુ જિણવરહો દોહર-નયણ-સલોણ ।

નાવડ ગુરુ-મચ્છર-મરિડ જલણિ પવીસડ લોણ ॥

જિન ભગવાનની આરતી કર્યા પછી લવણુ-નમક-ને દેવતામાં નાખવામાં આવે છે. આ જાતની રીત જોઈને કોઈ કવિ તોયે જણાવેલ કદપના કરે છે.—

શ્રીજિન ભગવાનનું મુખ લાંબા નયનવાળું અને લાવણ્યથી ભરપૂર જોઈને ભારે મત્સરથી-ઈર્ષ્યાથી-ભરેલું લવણુ-મીઠું-નમક-ગળે કે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતું ન હોય ?

જણિ-

ચંપય-કુસમહો મજિજ સહિ ! મસલ પઢટ્ટ ॥

સાંહડ ઇંદણીકુ જણિ કળઈ વઢટ્ટ ॥

હૈ સખી ! ગળે કે નીચમ રત્ન સોનાની વચ્ચે મેઠેલું હોય એટલે સોનાના ઘરેણામાં નાંચડે વચ્ચે જડેલું હોય એમ ચંપાના ફૂલની વચ્ચે પેઠેલો ભમરો શોભે છે. સોનું પીળું છે અને ઇંદનીલ-નીચમ રત્ન-નો હીરો નીચો-કાળો-છે તેમ અહીં ચંપાનું ફૂલ પીળું છે અને ભમરો કાળો છે. એ રીતે સરખામણી કરેલ જણાય છે.

જણુ-

નિરુવમ-રસુ પિણે પિઝવિ જણુ । ૮૧૪૪૦૧ ।

લિઙ્ગમ્ અતન્ત્રમ્ ॥૮૧૪૪૪૫॥

સંસ્કૃત ભાષામાં અને પ્રાકૃત ભાષામાં પણ નામના લિંગને લગતા અમુક અમુક નિયમો છે તેવા કોઈ નિયમો અપભ્રંશ ભાષામાં ચોક્કસ નથી અર્થાત્ લિંગની બાબત અપભ્રંશ ભાષામાં કોઈ ચોક્કસ તંત્ર નથી.

ગય કુંમ વ કચમાં ગય શબ્દ પછી વિભક્તિવાળો છે પણ તેની તે વિભક્તિ લોપ પામેલ છે અને કુંમ શબ્દ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં પુલિંગમાં છે તેથી તેનું કુંમે ર્થ થવાને અહીં અપભ્રંશ ભાષામાં ગય કુંમઈ દારંતુ એ રીતે કુંમ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં વપરાયો છે.

અન્ન-અન્ન-શબ્દ નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે ત્યારે અપભ્રંશ ભાષામાં લે અન્ન શબ્દ અન્નાઈને અહીં અન્ના એ રીતે નરન્નતિમાં વપરાયો છે.

અન્ત્ર-અન્ત્ર+ડી-અન્ત્રઢી-આંતરડું-એ વાક્યનો અન્ત્ર શબ્દ નપુંસકલિંગમાં છે પણ અપભ્રંશ ભાષામાં તે અન્ત્ર એમ વપરાવાને અહીં અન્ત્રઢી એમ નારીજાતિમાં વપરાયો છે.

સાખાવાચક ડાલ શબ્દ નારીજાતિમાં ડાલ એમ વપરાય છે પણ તે શબ્દ અપભ્રંશ ભાષામાં ડાલઈ એમ નપુંસકલિંગમાં વપરાયો છે.

ગય કુંમરૈં દારંતુ । જુઓ, ૮૧૪૩૪૫।

અમ્મા લગ્ના હુંગરેહિ પહિત રંતંત જાહ ।

જો एहा गिरि-गिलण-नणु सो किं धणहे घणाइ ? ॥

વાદળાં, ડુંગરો સાથે લાગેલાં છે એટલે વાદળાં અને ડુંગરો પાસે પાસે આવી ગયાં છે. અને પ્રવાસી રહેતા જાય છે. આવાં જે વાદળો, ડુંગરોને ગળી જવાની મનોવૃત્તિવાળાં છે તે શું ધણ-ધણિયાણી-સ્ત્રી માટે ધનની જેવું આચરણ કરે ખરાં ? અર્થાત્ જેમ ધન સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે તેમ આ વાદળાં શું સ્ત્રીની રક્ષા કરે ખરાં ?

અહીં ધન શબ્દ ઉપરથી અનેહું પ્રસ્તુત ઘણાઈ ક્રિયાપદ વપરાયેલ છે. એનું સંસ્કૃત રૂપાંતર ધનાયતે થાય છે.

પાહિ બિલ્લગી અંત્રડીં સિરુ હહસિત સંધસ્સુ ।

તો વિ કટારહિ હત્થડેડ વલિક્કિજ્જે કંતસ્સુ ॥

પગે આંતરડાં વળગ્યાં છે-ચીંટળાઈ ગયાં છે, માથું ખભા ઉપર ઢળી પડ્યું છે, તો પણ મારા કંથનો હાથ કટારી ઉપર છે. એવા કંથ ઉપર મારી જતને ઓળખાળ કરી દેડું છું-એવા કંથ ઉપર વારી જતું છું-એવા કંથને માટે મરવા તૈયાર છું.

सिरि चडिआ खंति फलईं पुणु डालईं नोडंति ।

તો વિ મહદ્દુન સડગાહું અવરાહિત ન કરંતિ ॥

મોટાં મોટાં વૃક્ષોનાં શિર-ટોચ-ઉપર ચડેલાં પક્ષીઓ ફૂળોને ખાય છે અને વળી, વૃક્ષોની ડાળોને મરડી નાખે છે-વાંકી કરી નાખે છે છતાં તે મહાદુભો-મોટાં વૃક્ષો-પક્ષીઓનો અપરાધ કરતા નથી એટલે પક્ષીઓને કોઈ તકલીફ આપતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પક્ષીઓ ફૂળો ખાઈને અને ડાળોને વાંકી કરીને વૃક્ષોનો તો અપરાધ કરે છે પણ તે મહાદુભો પક્ષીઓએ કરેલ અપરાધને બદલે સામો અપરાધ કરતા નથી.

शौरसेनीवत् ॥८१४४४६॥

અપભ્રંશ ભાષામાં ઘણું ખરું પારવર્તન શૌરસેનીના પરિવર્તનની પેઠે પ્રાયઃ થાય છે.

त नो द-विणिम्मवितु ने બદલે વિણિમ્મવિદુ વિનિર્મિત કર્યું-ખનાવ્યું

„ -કિતુ ને બદલે કિદુ કરેલું

„ રતિણ ને બદલે રદિણ રતિએ

„ વિહિતુ ને બદલે વિહિદુ કરેલું

શૌરસેની ભાષામાં અસંયુક્ત ત નો દ થાય છે તેમ ઉપરના બધા શબ્દોમાં ત નો દ થયેલ છે. જુઓ સૂત્ર ૮૧૪૨૬૦।

સીસિ સેહરુ ચણુ વિગિમ્મવિદુ

ચણુ કંઠિ પાલેવુ કિદુ રવિદિ વિદિદુ ચણુ મુંઝમાલિદિ ।

જં પળણ તં નમદુ કુસુમ-દામ-કોદંદુ કામહો ॥

કામદેવના-કુસુમાયુધના-ફૂલમાલારૂપ અથવા ફૂલમાલા સહિત કોદંડને-ધનુષને-કામદેવની સ્ત્રી રતિએ રનેહપૂર્વક ક્ષણુમાં માથા ઉપર ઓગારૂપે ધારેલ છે, ક્ષણુમાં કંઠ ઉપર-ગળામાં-પ્રાચંબ-શૂમળા-રૂપે પહેરેલ છે અને ક્ષણુમાં મુંડમાલિકારૂપે ધારણ કરેલ છે એવા કામદેવના ફૂલમાલારૂપ તે કોદંડને-ધનુષને નમો-નમસ્કાર કરે.

વ્યત્યયઃ ચ ॥૮૧૪૧૪૪૭॥

આ આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી તથા અપભ્રંશ એ અષ્ટી ભાષાઓમાં જે જે વિધાનો કરેલાં છે તેમાં વ્યત્યય-ઊલટાસૂતર—પણ થઈ જાય છે—જે વિધાન પ્રાકૃતમાં કરેલ છે તે શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશમાં પણ થાય છે. તથા જે વિધાન માગધીમાં કરેલ છે તે પ્રાકૃત, શૌરસેની અને પૈશાચીમાં પણ થઈ જાય છે. જેમકે—

૧. માગધી ભાષામાં તિષ્ઠ ને જદલે ચિષ્ઠ વાઠાર૨૯૮૧ વાપરવાનું વિધાન કરેલું છે તે વિધાન પ્રાકૃતમાં, શૌરસેનીમાં અને પૈશાચીમાં પણ થાય છે. એટલે ચિષ્ઠિ-ઝભો રહે છે—રૂપનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં, શૌરસેનીમાં તથા પૈશાચીમાં એમ ત્રણે ભાષાઓમાં પણ થઈ શકે છે.

૨. ક્ષ, સ્ વગેરે જેવા સંયુક્ત અક્ષરોમાં જ્યાં રેફ પાડળ આવે છે તેનો વિકલ્પે લોપ કરવાનું વિધાન ૮૮૧૪૩૯૮૧ અપભ્રંશ ભાષામાં કરેલું છે તે માગધી ભાષામાં પણ થઈ શકે છે. જેમકે; માગધી ભાષામાં સહસ્ત્ર ને જદલે ‘૨’ કારવાળું શહશ્ર રૂપ વપરાયેલ છે : સં. સહસ્ર પ્રા૦ સહસ્ત્ર મા૦ શહશ્ર

૩. માત્ર ઊક્ત ભાષાઓના સ્વરોનાં કે વ્યંજનોનાં રૂપાંતરોની બાબત પરસ્પર પરિવર્તનો થઈ જાય છે એટલું જ નહીં પણ ક્રિયાપદના પ્રત્યયોના જે આદેશો જે કાળમાં બતાવેલા છે તે આદેશો બતાવેલા કાળ સિવાય બીજા કાળમાં પણ વપરાય છે. એ પણ એ પ્રકારનું ઊલટસૂતર પરિવર્તન જ છે. એટલે જે આદેશો વર્તમાનકાળમાં બતાવેલ છે તેમનો પ્રયોગ ભૂતકાળમાં પણ થઈ જાય છે અને ભૂતકાળમાં બતાવેલ આદેશો હોય તેમનો પ્રયોગ વર્તમાનકાળમાં પણ થઈ જાય છે :

૧. વર્તમાનનો ભૂત—

પેચ્છદ્ તથા આમાસદ્ ક્રિયાપદને જાગ્રત્ વર્તમાનકાળનો સૂચક ‘દ’ ભૂતકાળનો અર્થ બતાવે છે

પ્રા० પેચ્છઈ-‘જુએ છે’-અર્થને બદલે ‘જોયુ’ એવો ભૂતકાળનો અર્થ.

પ્રા० આમાસઈ-‘એલે છે’-અર્થને બદલે ‘એલ્યો’ એવો ભૂતકાળનો અર્થ.

૨. ભૂતકાળનો વર્તમાન—

સોહીઝ ક્રિયાપદને લાગેલો ભૂતકાળસૂચક ‘હોઝ’ પ્રત્યય વર્તમાનકાળને બતાવે છે.

પ્રા० સોહીઝ-‘સાંભળ્યુ’-ને બદલે ‘સાંભળે છે’ એવો વર્તમાનકાળનો અર્થ.

૩ અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રચલિત સંયુક્ત ‘૨’ નો ભાગધીમાં પણ પ્રયોગ.

શદ-માણુશ-મંશ-માલકે કુંમ-શદશ્ર-વશાહે શંચિંદં

શત-માનુષ-માંસ-મારકઃ કુમ્મ-સદ્દસ-વસાયાઃ સંચિતઃ

સેંકડો મનુષ્યોના માંસથી ભારે થયેલો-માંસથી ભરેલો, ચરખોના સદસઃ કુંભના-હજાર ધડાના-સંચયવાળો.

અપભ્રંશના ૮૧૪૩૯૮ના નિયમ દ્વારા સંધાયેલ ‘૨’કારવાળું શદશ્ર ૩૫ ભાગધી ભાષાના આ વાક્યમાં વપરાયેલ છે.

૪ કાળ પરિવર્તનનાં ઉદાહરણો—

અહ પેચ્છઈ રહુતળઓ । અથ પ્રેક્ષાંચકે રહુતનયઃ

‘રહુતનયે-રામે-જોયુ’-અહીં પેચ્છઈ વર્તમાનકાળ છે પણ તેનો અર્થ પરોક્ષ ભૂતકાળનો ‘જોયુ’ એવો સમજવો.

આમાસઈ રયણીઅંરે । આવમાષે રજનીચરાનુ

રાક્ષસોને કહ્યું.-અહીં આમાસઈ એ વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ છે છતાં તેનો અર્થ અહીં ‘કહ્યું’ એમ પરોક્ષ ભૂતકાળનો સમજવો.

સોહીઝ એસ વંટો । શુળોતિ એષઃ વળ્લઃ

આ વંક-વાંટો-સાંભળે છે-અહીં સો-શ્રુ-ધાતુ પછી લાગેલો હીઝ પ્રત્યય ભૂતકાળનો છે છતાં તેનો અર્થ વર્તમાનકાળરૂપે સમજવાનો છે.

શેષં સાંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ ॥૮૧૪૪૮૧॥

પ્રાકૃત, શૌરસેતી, નાગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાના સંબંધમાં જે કંઈ વિધાન કરવાનું બાકી રહી ગયું હોય તે બધું, સંસ્કૃત ભાષાની

પેઠે જાણવું એટલે સાત અધ્યાયોમાં બતાવેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કરેલાં વિધાનોની પેઠે સમજવું.

૧. સંસ્કૃત ભાષામાં ચતુર્થાના એકવચનનો આય આદેશ બતાવેલો છે તેનું વિધાન પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓના વ્યાકરણમાં કરેલ નથી છતાં તે આય આદેશને પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓમાં પણ સમજી લેવો. જેમકે નિવારણ શબ્દનું નિવારણાય એવું ચતુર્થાના એકવચનનું ૩૫ પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓમાં પણ સમજવું.

૨. વળી, નામનાં અથવા ક્રિયાપદનાં જે ૩૫ો સંસ્કૃતમાં વપરાય છે તેવાં જ ૩૫ોમાં થોડાક ફેરફાર કરીને તૈયાર થયેલાં ૩૫ો પણ પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાય છે.

નામરૂપો—

ઉરસ નામનાં ઉરમ્મિ અને ઉર એવાં બે ૩૫ો કરવાનું વિધાન પ્રાકૃતમાં છે. તેા તે ઉપરાંત ઉરસિ એવું ત્રીજું ૩૫ પણ સંસ્કૃતની જેવું જ પ્રાકૃતમાં પણ સમજી લેવું. એ જ રીતે સિર—શિરસ—નામનાં તૃતીયા એકવચન સિરસા તથા સપ્તમી એકવચન સિરં, સિરમ્મિ, સિરસિ તથા સર—સરસ—શબ્દનાં સરં, સરમ્મિ, સરસિ એવાં ત્રણ ત્રણ ૩૫ો પણ પ્રાકૃતમાં સમજી લેવાં.

અનુવાદકે ઉમેરેલું—

નામરૂપો—

૩. સંસ્કૃતમાં કર્મણા એવું તૃતીયાંત ૩૫ થાય છે. તેની જેવું જ આર્ષ પ્રાકૃતમાં કર્મણા ૩૫ પણ સમજી લેવું. પાલિભાષામાં કર્મણા તથા કર્મણા એવાં બે ૩૫ો થાય છે.

ક્રિયાપદરૂપો—

સંઃ અબ્રવીત્ આર્ષ પ્રાઃ અબ્રવી । સંઃ અવોચત્ આર્ષ પ્રાઃ અવોચ । સંઃ આસીત્ પ્રાઃ આસી અથવા આસિ । આ રીતે સંસ્કૃતની જેવાં અર્હાં જાણાવેલાં ક્રિયાપદો પણ અંતના ત્વેના લોપ કરવાથી આર્ષ પ્રાકૃતમાં વપરાયેલાં છે.

બીજા પણ સંસ્કૃતની જેવા આવા કેટલાક પ્રયોગો થાય છે તે આ રીતે જ સમજી લેવા.

દેક—ઢિય—સૂર—નિવારણાય છત્તં અહો ઇવ વહંતી ।

જયક સસેસા વરાહ—સાસ—દૂક્કચયા પુહવી ॥

તીએ રહેલા સૂર્યના તાપના નિવારણ માટે જાણે કે નીચે છત્રને વહન કરતી હોય એવી લાગતી તથા વરાહના જોરદાર શ્વાસના કૂંજાડાથી પેદા થયેલ પવનને લીધે દૂર સુધી જિયો ફેંકાયેલી એવી શેષસહિત—શેષનાગસહિત—પૃથ્વી જયવંતી વતે છે.

સૂત્રમાં મૂકેલ સિદ્ધ શબ્દ મંગળનો સૂચક છે.

તે મંગળને લીધે શ્રોતાઓનું એટલે આ ગ્રંથને સાંભળનારાઓનું તથા ભણનારાઓનું તથા વાંચનારાઓનું દીર્ઘ આયુષ્ય થાઓ તથા તેમનો અબ્યુદય થાઓ એ રીતે ગ્રંથકાર શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ આશીર્વાદનું સૂચન કરે છે.

इति आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्योपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

तत्समाप्तौ च समाप्तः अष्टमः अध्यायः ।

समाप्तम् च प्राकृतभाषाप्रभृतिअपभ्रंशभाषापर्यन्तानाम्
वर्णां भाषाणां व्याकरणम् ।

એ પ્રમાણે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે પોતે બનાવેલ 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' નામના શબ્દાનુશાસનની પોતે જ બનાવેલ પ્રકાશિકા નામની વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયનો ચોથો પાદ પૂરો થયો. તેની સમાપ્તિ સાથે આઠમા અધ્યાય પૂરો થયો. અને સાથે જ પ્રાકૃત વગેરે અપભ્રંશ સુધીની છએ ભાષાઓનું વ્યાકરણ પૂરું થયું. તથા પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ ગુજરાતી ભાષામાં કરેલો સમગ્ર આઠમા અધ્યાયનો સવિવેચન અનુવાદ પણ સમાપ્ત થયો.

। कल्याणम् मङ्गलम् शिवम् ।

ગ્રન્થકારકૃતા પ્રશસ્તિ:

આસીદ્ વિશાં પતિરમુદ્રચતુઃસમુદ્ર-
મુદ્રાઙ્કિતક્ષિતિભરક્ષમવાહુદણ્ડઃ ।

શ્રીમૂલરાજ इति दुर्धरवैरिकुम्भि-

कण्ठीरवः शुचिचुलुक्यकुलवतंसः ॥१

तस्यान्वये समजनि प्रबलप्रताप-

तिग्मद्युतिः क्षितिपतिर्जयसिंहदेवः ।

येन स्ववंशसवितर्यपरं सुधांशौ

શ્રીસિદ્ધરાજ इति नाम निजं व्यलेखि ॥२

सम्यग् निषेव्य चतुरश्रतुरोऽप्युपायान्

जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धिकाञ्चीम् ।

विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा

काष्ठामवाપ પુરુષાર્થચતુષ્ટયે યઃ ॥૩

तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण-

शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।

અભ્યર્થિતો નિરવમં વિધિવદ્ વ્યધત્ત

શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિદેમચન્દ્રઃ ॥૪

પ્રથમ સ્લોકમાં આચાર્યે સોલંકી વંશના મૂળપુરુષ રાજા મૂલરાજની જે વર્ણન કરેલ છે તે આ પ્રમાણે છે :

રાજા મૂલરાજ એ નામનો નૃપતિ હતો, મૂળરાજનો બાહુદંડ ચાર^૧ સમુદ્રોથી

૧. ભારતવર્ષની ત્રણ બાજુ સમુદ્ર છે અને ઉત્તરની બાજુ હિમાલય છે. ધારે કે રાજા મૂલરાજ ભારતની સમસ્ત પૃથ્વીનો રાજા હોય તો પણ ભારતવર્ષની પૃથ્વી કદી પણ ચાર સમુદ્રો વડે વીંટાયેલી ન હતી એ તો પ્રત્યક્ષ વાત છે એટલે જેમ કવિઓએ સમૂળગા ન હોવા છતાં ચાર દિગ્ગણે કહેલા છે તેમ આચાર્યશ્રીએ આ ચાર સમુદ્રોની પણ રાજ્ય કલ્પના કરેલી જણાય છે. આચાર્યશ્રીના નિવાસનાં મુખ્ય સ્થાનોમાં પાટણ અને ખંભાત પ્રધાનરૂપે છે. બાકી તેઓ શત્રુજયની યાત્રાએ ગયા હોય તો વલ્લભીપુર પણ તેમણે જોયું જ હોય અને ધંધુકા તો તેમની જન્મભૂમિ ગણાય છે. આચાર્યનાં વિહારસ્થાનો તથા નિવાસસ્થાનો વિશેષ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં વસનારા આ આચાર્યશ્રીએ ચાર સમુદ્રોની જે કલ્પના કરેલ છે તે વિશેષ અમત્કાર પેદા કરે તેવી નથી લાગતી ?

અંદિન સમસ્ત પૃથ્વીના ભારને વહેવા માટે સમર્થ હતો, જે મૂળરાજ પોતાના મહાબળવાન અને જેઓ કોઈથી પણ દબાઈ ન શકે એવા શત્રુઓના હાથીઓનો નાશ કરવામાં સિંહ સમાન હતો અથવા શત્રુરૂપ હાથીઓનો નાશ કરવા માટે સિંહ જેવો હતો તથા જે મૂળરાજ પવિત્ર એવા ચુલુક્ય કુળમાં શિખરરૂપ હતો. (૧)

તે મૂળરાજના વંશમાં જ્યસિંહદેવ નામનો પૃથ્વીપતિ થયેલ છે. તે જ્યસિંહદેવનો પ્રબળ પ્રતાપ, સર્વ સમાન હતો. તથા પોતાના વંશના ઉત્પાદક પૂર્વ પુરુષોરૂપ ચંદ્રમાતા કલક ઉપર જે જ્યસિંહદેવે 'પોતાનું બીજું' નામ સિદ્ધરાજ છે' એમ લખી રાખેલું. (૨)

આ ચતુર એવા સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ નરેશ્વર, ધર્મ અર્થ કામ અને વિદ્યા અથવા મોક્ષરૂપ ચારે ઉપાયોને એટલે ચારે પુરુષાર્થોને સારી રીતે સેવીને તથા જેની ફરતો ચાર સમુદ્રોરૂપ કંદોરો છે એવી સમગ્ર પૃથ્વીને જીતીને તથા તેનો ઉપભોગ કરીને તથા ચારે વિદ્યા દ્વારા જેણે પોતાની બુદ્ધિને કેળવેલ છે તથા જે રાજ્ય સિદ્ધરાજે પોતાના આત્મા ઉપર પણ જ્ય મેળવેલ છે એવા એ સિદ્ધરાજે ચારે પુરુષાર્થની સાધનામાં પરાકાષ્ઠા મેળવેલ છે એટલે સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. (૩)

રાજ્ય સિદ્ધરાજના વખતમાં રાજ્યાશ્રિત પાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ભણવાનાં ગુદાં ગુદાં વ્યાકરણો તો ઘણાં હતાં, પણ તેમાંનાં કેટલાંક તો ઘણાં લાંબાં લાંબાં હતાં, વિદ્યાર્થીઓને માટે ભારે દુર્બોધ હતાં, કેટલાંક પરચૂરણિયાં જેવાં હતાં એટલે વ્યાકરણવિષયક બોધને બરાબર અર્થનારાં એટલે આપનારાં ન હતાં એટલે તેવાં વ્યાકરણોને ભણનારા વિદ્યાર્થી વ્યાકરણનું પૂરું જ્ઞાન મેળવી ન શકતા. આવી પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધરાજે સ્થાપેલ પાઠશાળાઓમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પણ 'પોતાને માટે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષાઓને શીખવા કે શીખવવા સારું કોઈ સારું વ્યાકરણ ઉપલબ્ધ નથી અને જે છે તે દુર્બોધ છે તથા ઘણાં લાંબાં લાંબાં છે, કોઈમાં વ્યાકરણની પૂરી માહિતી જ હોતી નથી' ઇત્યાદિરૂપે વ્યાકરણ સંબંધી અનેક ફરિયાદો કરવા લાગ્યા તથા એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે 'મહારાજ ! આપણી પાઠશાળાઓમાં અમે જે ગુદાં ગુદાં સંસ્કૃત વગેરે ભાષાનાં વ્યાકરણો ભણીએ છીએ તે વ્યાકરણો દુર્બોધ છે, ઘણાં લાંબાં છે, કેટલાંકમાં વ્યાકરણનો વિષય પૂરો આપેલ નથી અને કેટલાંકમાં કોઈ જાતનો ક્રમ નથી.' આવી પરિસ્થિતિમાં અમે આપે સ્થાપેલ પાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓને શીઘ્ર અને સુભોધ થાય એ રીતે શી રીતે શીખી શકીએ ? એટલે અમને ભણવા

માટે ઉત્તમ વ્યાકરણનાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આ હકીકત સાંભળીને તથા વિદ્યાર્થીઓની તકલીફોને ધ્યાનમાં લઈને રામ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ વિશેષ ખેદ પામ્યા. અને એ દુઃખરૂપ વાતની પોતાના મિત્રરૂપ આચાર્ય હેમચંદ્રને જાણ કરી અને વિનંતિ કરી કે ‘આપ એવું કોઈ સરળ રીતવાળું અને કમખર્ચ તથા બહુ લાંબું નહીં કે ‘બહુ ટૂંકું’ નહીં અને જેમાં જીએ ભાષાનાં વ્યાકરણોને વિષય બરાબર સમાઈ જાય અને આપણા દેશની પાઠશાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ભણવાનું સુગમ સાધન મળી જાય એ રીતે એક વ્યાકરણ તૈયાર કરી આપો તો મને (સિદ્ધરાજને) ધણો આનંદ થશે.’

આ જાતની રાજ્યએ વારંવાર વિનંતિ કરી તેથી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે બરાબર વિધિપૂર્વક આ શબ્દાનુશાસન બનાવેલ છે અર્થાત્ સંસ્કૃતના સાત અધ્યાય સહિત પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓના આઠમા અધ્યાયવાળું આ, જીએ ભાષાનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ બનાવેલ છે. (૪)

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (લઘુવૃત્તિ) ખંડ ૩

ના

પરિચય

આ ખંડ ૩માં આઠમા અધ્યાયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણની ચર્ચા છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ પાદમાં શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી તથા અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ છે અને ચોથા પાદમાં પણ અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ છે. તે વર્તમાન કાળની ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભાષાના ઇતિહાસ વિશે વિશેષ પ્રકાશ નાખે છે. અપભ્રંશના વ્યાકરણમાં અંચકારે પોતાના સમયમાં પ્રચલિત ભાષાનાં ઘણાં પદો ઉદાહરણરૂપે આપેલાં છે તેથી આ ભાષાના સ્વરૂપનો વિશદ ખ્યાલ આવે છે.

અનુવાદમાં દરેક ઉદાહરણની પૂર્વાવસ્થા, સાધ્યાવસ્થા અને પછી સિદ્ધ ઉદાહરણ અર્થ સાથે આપવા ગોઠવણ કરેલ છે અને યથારથાન જરૂરી સ્પષ્ટતા અપાયેલ છે.

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (લઘુવૃત્તિ) ખંડ ૩

૩. ૨૫-૦૦